ՍԻՄԵՈՆ ԵՐԵՎԱՆՑԻ

ՋԱՄԲՈՒ

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ

Ե

Գիրքը լույս է տեսել ՀՀ ԳԱԱ
«Հայագիտական ուսումնասիրությունները ֆինանսավորող
համահայկական հիմնադրամի» աջակցությամբ

The book is published whit the support of the NAS RA's
"All Armenian Foundation Financing Armenilogical Studies"

MATENADARAN
MESROP MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

SIMEON YEREVANTSI

JAMBR

Introduction, Study,
Critical Text and Annotations by

HRANT OHANYAN

YEREVAN - 2022

МАТЕНАДАРАН
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МЕСРОПА МАШТОЦА

СИМЕОН ЕРЕВАНЦИ

ДЖАМБР

Предисловие, исследование,
подготовка текста и примечания

ГРАНТА ОГАНЯНА

ЕРЕВАН - 2022

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՍԻՄԵՈՆ ԵՐԵՎԱՆՑԻ

ՋԱՄԲՌ

Աշխատասիրությամբ

ՀՐԱՆՏ ՕՀԱՆՅԱՆԻ

ԵՐԵՎԱՆ - 2022

ՀՏԴ 271.72-9
ԳՄԴ 86.373.2
Ս 384

Տպագրվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
Մատենադարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագիրներ՝ պատմական գիտությունների դոկտոր
Կարեն Մաթևոսյան
պատմական գիտությունների թեկնածու
Վահե Թորոսյան

Սիմեոն Երևանցի
Ս 384 *Ջամբռ / Սիմեոն Երևանցի; Աշխատասիրությամբ Հ. Օհանյանի.- Եր.: Մեսրոպ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, 2022.- 463 էջ.- «Տնտեսական պատմության վավերագրեր» մատենաշար:*

Գրքում ներկայացված է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Սիմեոն Ա. Երևանցու (1710-1780) «Ջամբռ»-ի լրացված քննական բնագիրը՝ հեղինակային ձեռագրերի և երկի 1873 թ. հրատարակության համեմատությամբ: Սկզբնաղբյուրը ներկայացնում է Հայ Առաքելական եկեղեցու պատմությունը՝ Հայոց հայրապետների գահակալումը, եկեղեցական թեմերը, նվիրապետական աթոռները (Աղվանից, Աղթամարի և Կիլիկիո) և Մայր Աթոռի դիվանի փաստաթղթերի հիման վրա՝ Ս. Էջմիածնի իրավական և սոցիալ-տնտեսական վիճակի մանրամասն պատկերը:

Հրատարակությունն ունի առաջաբան, ուսումնասիրություն, ծանոթագրություններ, օտար բառերի ու եզրույթների բառարան, օժանդակ ցանկեր: Հրատարակվում է «Տնտեսական պատմության վավերագրեր» մատենաշարով և նախատեսված է հայագետների, տնտեսական պատմության մասնագետների, ինչպես նաև ընթերցող լայն հասարակության համար:

ՀՏԴ 271.72-9
ԳՄԴ 86.373.2

ISBN 978-9939-897-17-2
DOI 10.57155/RMJG4729

© Մաշտոցյան Մատենադարան, 2022
© Օհանյան Հրանտ, 2022

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Սիմեոն Ա. Երևանցու (ծն. 1710 թ., կաթողիկոս՝ 1763-1780 թթ.) «Ջամբռ»[1] աշխատությունը հայագիտության բազմապիսի հարցերի ուսումնասիրման կարևոր սկզբնաղբյուրներից է: Նա իր հայրապետության շրջանում մեծ տեղ է հատկացրել կաթողիկոսարանի վարած գրագրությանը և փաստաթղթեր կազմելու գործին: Սիմեոն Երևանցու օրոք կանոնավոր կերպով գրանցվել է պաշտոնական նամակագրությունը, հատուկ ուշադրություն է դարձվել դրանց պատճենների պահպանմանը: Սիմեոն Երևանցու օրոք սկսվել է Մայր Աթոռի դիվանի կանոնակարգումը և այդ վավերագրերի հիման վրա էլ գրվել է «Ջամբռ»-ը:

1873 թ. հրատարակությունից ի վեր արժեքավոր այս երկը եղել է ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում, ունեցել է ռուսերեն ու անգլերեն թարգմանություններ, այդուամենայնիվ, կարծում ենք, որ բնագիրը տակավին կարոտ էր նոր՝ գիտաքննական հրատարակության: Դա նկատի ունենալով՝ դեռևս 1984 թ. լույս տեսած «Տնտեսական պատմության վավերագրեր» հայագիտական մատենաշարի առաջին հատորում Լևոն Խաչիկյանը և Հակոբ Փափազյանը, ուրվագծելով հետագա աշխատանքները, ներառել են նաև Սիմեոն Երևանցու «Ջամբռ»-ի բնագրի նոր հրատարակությունը, որն օժտված կլիներ ներածականով և ծանոթագրություններով[2]: Հուսով ենք, որ բնագրի այս նոր՝ լրացված և ամբողջացված հրատարակությամբ հաջողվել է իրագործել մեծանուն գիտնականների պատգամը:

Երկի գլուխներում ներկայացված են Հայ Առաքելական եկեղեցու պատմությունը՝ Հայոց հայրապետների գահակալումը, եկեղեցական թեմերը, նվիրապետական աթոռները (Աղվանից, Աղթամարի և Կիլիկիո), Մայր Աթոռի իրավունքները հաստատող օտար տիրապետողներից ստացած հրամանա-

---

[1] «Ջամբռ» բառը համարվում է փոխառություն ֆրանսերենից (ֆրանս. Chambre), նշանակում է սենյակ, դիվան (դիվանատուն):

[2] *Հովհաննես Տեր-Դավթյան Ջուղայեցու հաշվետումարը*, աշխատասիրությամբ Լևոն Խաչիկյանի և Հակոբ Փափազյանի, Երևան, 1984, էջ 7:

գրեր, կալվածագրեր ու վանական տնտեսությունները: Հիրավի, բացառիկ են «Ջամբռ»-ի տնտեսական տեղեկությունները հողատիրության տեսակների, հարկատվության, վանքապատկան հողային տիրույթների և այլ ունեցվածքի ու ջրատիրության վերաբերյալ: Կատարված աճռելի աշխատանքի շնորհիվ, հարուստ նյութերով հագեցած սկզբնաղբյուրային այս շտեմարանն իր կարևորությունը բնավ չի կորցրել ժամանակակից ուսումնասիրությունների համար:

«Ջամբռ»-ի ձեռագիր մատյանը ունի առանձնահատկություններ, ինչը պայմանավորված է բնագրի կառուցվածքով: Գրեթե յուրաքանչյուր գլխում կան բազմաթիվ չգրված էջեր, որոնց թիվը երբեմն անցնում է հարյուրից: Պարզ է, որ դրանք լրացնելու համար են թողնվել: Այդ հարցի տեսանկյունից նախ անդրադարձել ենք երկի ստեղծման նպատակներին և ժամանակին, որի հիման վրա էլ ներկայացրել ենք լրացումների ընդհանուր պատկերը: Այդպիսով, Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսն իր երկը շարադրել է շուրջ տասը տարվա ընթացքում և այն պետք է թվագրել 1765-1775-ով:

«Ջամբռ»-ն առանձնանում է հայ մատենագրության մեջ նաև օգտագործված աղբյուրների բազմազանությամբ: Դրանք են՝ հայ պատմագրական երկերը և հայերեն, վրացերեն, պարսկերեն, օսմաներեն վավերագրերը: Սիմեոն Երևանցին շատ դեպքերում նշում է հայ պատմիչների անունները, որոնց երկերից օգտվել է: Բայց թե նա ինչ մոտեցում է ցուցաբերել իր աղբյուրներից օգտվելիս, արդյոք հայ պատմագրական երկերից մեջբերումները նույնական են, թե լրացված կամ խմբագրված են, փորձել ենք պարզել բնագրերի համեմատական հատվածների միջոցով:

Աղբյուրների մյուս խումբն արխիվային փաստաթղթերն են, որոնք գտնվել են ինչպես Մայր Աթոռի դիվանում, այնպես էլ հայթայթվել են այլ վանքերից: Մեծ թիվ կազմող կոնդակները, հրովարտակները, կալվածագրերը, համախոսականները և դիվանական այլ թղթեր կանոնակարգվել, խմբավորվել, ծանոթագրվել են, որոնց հիման վրա էլ ներկայացվել են «Ջամբռ»-ում: Սիմեոն Երևանցին կատարել է հսկայական աշխատանք, որը, նաև իր ծավալուն լինելու հետևանքով, զերծ չէ ժամանակագրական կամ բովանդակային որոշ անճշտություններից: Նման դեպքերը ծանոթագրել ենք: Երկի արխիվային մասը բացառիկ է նաև նրանով, որ կան վավերագրեր, որոնց բովանդակությունը պահպանվել է «Ջամբռ»-ի միջոցով:

Մատենադարանում են գտնվում «Ջամբռ»-ի երկու (մեկն ամբողջական, մյուսը՝ պակասավոր) ինքնագիր ձեռագրերը, որոնց անդրադարձել ենք կառուցվածքային առանձնահատկությունների տեսանկյունից: ՄՄ 978 ձեռա-

գրում բնագիրն ամբողջական է, իսկ 4592-ը՝ նրա մի մասն է միայն: Այդ երկու ձեռագրերի համեմատությամբ ի հայտ եկան որոշ սեղմ հատվածներ, որոնք, կարծում ենք, պատահաբար են դուրս մնացել հիմնական ձեռագրից, քանի որ բովանդակության շարունակությունն են կազմում կամ լրացնում են այն: Դրանք համապատասխան նշումով և ծանոթագրությամբ ներառել ենք հրատարակվող բնագրի մեջ:

Հայ մատենագրության մեջ տարածում գտած ավանդույթի համաձայն՝ «Ջամբռ»-ի պատմական մասը սկսվում է Հայաստանում քրիստոնեության հաստատմամբ: Գրիգոր Լուսավորչից սկսած՝ թվարկված են հայոց բոլոր կաթողիկոսները: Թեև այդ ցանկը հիմնականում համապատասխանում է ընդունված արդի կարգին, այդուհանդերձ, առկա են նաև տարբերություններ, մասնավորապես՝ աթոռակալման թվականների վերաբերյալ, ինչն, ինքնին, հետաքրքրական է[1]: Առանձին ենթագլուխներ են նվիրված ԺԷ. դարից մինչև իր՝ Սիմեոն Երևանցու ժամանակն աթոռակալած հայրապետների գործունեությանը և բնագրի առանձնահատկություններից է այն, որ ենթագլուխներից վերջինը նվիրված է հենց իր՝ Սիմեոն Ա. Երևանցի կաթողիկոսի գործունեության հիմնական դրվագներին: Այդպիսով, սակայն, բաց է մնում նրա վաղ շրջանի գործունեությունը, որին և անդրադարձել ենք մեր ուսումնասիրության մեջ՝ որոշ հարցերի վերաբերյալ պարզաբանումներ կատարելով երկի տեղեկությունների հիման վրա:

«Ջամբռ»-ի տնտեսական մասը, որը հիմնված է հրովարտակների և կալվածագրերի վրա, ամփոփում է ԺԷ.-ԺԸ. դարերի տնտեսական հարաբերություններին առնչվող բացառիկ տեղեկություններ, որոնք վերաբերում են վանական-եկեղեցական հողատիրությանը, վանքապատկան տնտեսություններին և ստացվող եկամուտներին, մասնավոր տիրույթներին և այլ սեփականության ստացման հարցերի[2]: «Ջամբռ»-ի տնտեսական առանցքը վանական-եկեղեցական հողատիրությունն է, որն իր առանձնահատկություններով տարբերվում էր հողատիրության տեսակների մեջ: Ամենաէականը մուաֆության, այսինքն՝ պետական հարկերից ազատված լինելու հանգամանքն էր,

[1] «Ջամբռ»-ի տեղեկությունների հիման վրա աշխատության վերջում ներկայացրել ենք Հայոց կաթողիկոսների գահացանկը՝ վերականգնելով հայրապետերի աթոռակալման տարեթվերը:

[2] Այդ տեղեկությունները լրացվում և ամբողջացվում են Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերով: Տե՛ս **Քրիստինե Կոստիկյան**, «Հայոց եկեղեցու իրավական և սոցիալ-տնտեսական դրության հարցերն ըստ Մատենադարանի ԺԷ.-ԺԸ. դարերի պարսկերեն վավերագրերի», *Էջմիածին*, հ. Գ, 2018, էջ 68-86:

քանի որ հողային և այլ ստացվածքները հիմնականում ևվիրվում էին (վակֆ) եկեղեցուն և այդ իրավունքի հիման վրա դրանք այլևս օտարման ենթակա չէին ու ազատվում էին պետական հարկերից: Այն, սակայն, միօրինակ երևույթ չէր և կարող էր լինել ինչպես ամբողջական, այնպես էլ մասնակի[1]:

Թեև Մայր Աթոռի այդ իրավունքը պարբերաբար հաստատվել է պարսից տիրակալների հրամանագրերով, սակայն, չպետք է կարծել, որ օտար տիրապետողները բարեխղճորեն պահպանել են այն: «Ջամբռ»-ում ներկայացված Վաղարշապատ գյուղի վերաբերյալ պատմական ակնարկը բավարար է պատկերացում կազմելու համար, թե դարերի ընթացքում որքան շատ են եղել այդ գյուղի նկատմամբ ոտնձգությունները՝ չնայած նրան, որ դեռևս 1431 թ. այն գնվել և ևվիրաբերվել է Մայր Աթոռին[2]: Հայոց կաթողիկոսները բազմիցս, ժամանակի հրամայականից ելնելով, ստիպված էին նորանոր դիմումներով պարսից շահերից հրովարտակներ ստանալ և վերականգնել Ս. Էջմիածնի իրավունքները: Ուշագրավ է 1617 թ. պարսից շահ Աբաս I-ի հրովարտակը, որով թեև հաստատվում է Մայր Աթոռի մուաֆության իրավունքը, սակայն այն նաև պարտավորեցրել է պարսից արքունիք վճարել հսկայական մի գումար՝ տարեկան 100 թուման: Միայն 1629 թվականին է Մովսես Սյունեցի կաթողիկոսին հաջողվում շահ Սեֆիից ստանալ հրովարտակ, որով չեղարկում է այդ ծանր հարկի վճարումը[3]: Պարսկական կենտրոնական իշխանության թուլացման պայմաններում ավելի վտանգավոր էին դառնում տեղական օտարազգի պաշտոնյաները, հատկապես խաները, որոնց հետ ստիպված էին հաշվի նստել հայոց կաթողիկոսները: 1759 թ. Հակոբ Շամախեցի կաթողիկոսը դիմում է Երևանի Հուսեյն Ալի խանին և պարսից շահերի նախորդ հրովարտակների հիման վրա նրանից ստանում է 14 կետից բաղկացած մի փաստաթուղթ, որով վերահաստատվում է Մայր Աթոռի մուաֆության իրավունքը՝ Ս. Էջմիածնին և այլ վանքերին պատկանող հողերից հարկեր գանձելու իրավունքով հանդերձ[4]:

Տնտեսական հարաբերությունների կարևորագույն խնդիրներից մյուսը Մայր Աթոռի իրավունքների պաշտպանությունն էր այն համայնքների նկատմամբ, որոնք տասանորդ հարկ էին վճարում: Դրանց թիվը պատմական տար-

---

[1] Տե՛ս **Համլետ Թորոսյան**, *Էջմիածնի վանական տնտեսությունը XV-XVIII դարերում*, Երևան, 2007, էջ 108-110:

[2] Տե՛ս *Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, Կալվածագրեր*, պրակ առաջին, կազմեց Հակոբ Փափազյանը, Երևան, 1968, վավ. 5, էջ 66 (այսուհետև՝ *ՄՊՎ*):

[3] *ՄՊՎ*, պրակ երկրորդ, էջ 91, վավ. 11:

[4] *Ջամբռ*, էջ 176:

բեր ժամանակաշրջաններում նկատելիորեն փոփոխվել է: 1431 թ. Գրիգոր Մակվեցու ձեռք բերած գյուղերի մասին տեղեկությունները (դրանք էին՝ Վաղարշապատ, Աշտարակ, Բաթոհինջ, Նորագավիթ, Աղավնատուն, Թեղենիս-Քիրաջլու, Մուղնի)[1] լրացվում են «Ջամբռ»-ի տեղեկություններով, որի համաձայն Մայր Աթոռը ձեռք է բերել Դիբաքլուն (1585 թ.), ԺԷ. դարում՝ մաս-մաս Օշականը, ապա Մաստարան (ԺԷ.-ԺԸ. դդ.) և Ֆոռանկանոցը (1655 թ.): Սակայն այդ բնակավայրերի թիվը պարբերաբար փոփոխվել է: Այսպես, եթե ԺԷ. դարում հիշատակվում է էջմիածնապատկան 23 գյուղ, ապա 1725 թ. դրությամբ դրանք ընդամենը հինգն էին[2]: 1735 թ. Աբրահամ Կրետացու (1734-1737) ջանքերով և Նադիր շահի հրովարտակով վերադարձվել են Վաղարշապատ, Օշական, Մաստարա, Ֆոռանկանոց, Քիրաջլու, Դիբաքլու, Հալաբի գյուղերը[3], իսկ Սիմեոն Երևանցու օրոք Մայր Աթոռին էին պատկանում հետևյալ բնակավայրերը՝ Վաղարշապատը, Օշականը, Ֆոռանկանոցը, Մաստարան, Քիրաջլուն, Մուղնին, Դիպակլուն, Քեշիշքենդը, Նորագյուղը, Նորքը, Եղվարդը, Յայճին, Ամիրի գյուղը, Մելիքի գյուղը, Բաթոհինջը, Բոխենիսը, Ծոպանիսը, Ղարաղոյունլուն, Աշտարակը, Աղավնատունը, Նորագավիթը, Բյուրականը, Հաջիլարը: Որոշ տնտեսություններ եղել են նաև Վրաստանում: 1657 թ. վրաց Ռոստոմ թագավորը նվիրաբերել է Նախեդուռ գյուղը: Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի (1655-1680) օրոք ձեռք է բերվել Թասմալուր գյուղը (Կախեթ), նաև խանութներ Թիֆլիսում[4]:

Մայր Աթոռի տնտեսական գործունեության հենքը վանական-եկեղեցական տնտեսություններն էին՝ վարելահողեր, այգիներ, պարտեզներ, բանջարանոցներ, արոտավայրեր, կալատեղեր, ջրաղացներ և այլն: Վանական տնտեսությունների հիմնական ճյուղերն էին հողագործությունը՝ ցորենի, կորեկի, քունջութի, ինչպես նաև՝ բրնձի, բամբակի մշակությունը, լայն տարածում ունեին նաև խաղողագործությունը, անասնապահությունը: Տնտեսության զարգացման և աշխուժացման տեսանկյունից կարևոր նշանակություն է ունեցել ոռոգման համակարգի զարգացումը: Հակոբ Ջուղայեցի և Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսների օրոք կարգի է բերվել և զարգացել ոռոգման համակարգը, լայն տարածում է ստացել հատկապես արտեզյան ջրերի

---

[1] *ՄՊՎ*, պրակ առաջին, էջ 66, վավ. 5:

[2] **Հակոբ Փափազյան**, «Վանական կալվածքների սեփականատիրության մի քանի առանձնահատկություններ», *Բանբեր Մատենադարանի*, № 10, 1971, էջ 243:

[3] *ՄՊՎ*, պրակ չորրորդ, էջ 33, վավ. 8:

[4] *Կալվածագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր*, պրակ 1, առաջաբանով, ծանոթագրություններով և բառարանով կազմեց՝ Հար. Աբրահամյանը, Երևան, 1941, էջ 18-19:

օգտագործումը, բարեկարգվել են եղած գետնափոր ջրերի համակարգերը, կառուցվել են նորերը[1]: Ջրաղացների բարեկարգումը և կառուցումը խթանել է հատկապես բամբակի մշակումը: Ջրամբարների և ջրանցքների նորոգման վկայությունները փաստում են Արարատյան դաշտում տնտեսության աշխուժացման մասին: Ջրատիրությունը և ջրօգտագործման իրավունքը, որը ևս պարբերաբար ենթարկվել է ոտնձգությունների, «Ջամբռ»-ում ներկայացված են դրանք հավաստող համապատասխան կալվածագրերով:

Տնտեսական հարաբերությունների տեսանկյունից ուշագրավ է Մայր Աթոռի կողմից հայ ազգաբնակչությանը տրամադրած փոխառությունների երևույթը, որի դիմաց համայնքն ավելացրել է իր հարկային պարտավորությունները: Աստվածատուր Ա. Համադանցի կաթողիկոսի օրոք՝ թուրքական արշավանքից հետո, դժվարին վիճակում հայտնված հայ գյուղացիները, 150 թուման փող են խնդրել կաթողիկոսից՝ պարտավորվելով այսուհետ տասանորդի փոխարեն վճարել բերքի մեկ հինգերորդ մասը, որը և հաստատվել է Երևանի շեյխիսլամ Մոլա Մահմուդ Հուսեյնի կողմից[2]: Այդպիսի մի օրինակ էլ վերաբերում է Ֆռանկանոց գյուղին, որի բնակիչները 40 թուման գումար փոխառություն են վերցրել Աբրահամ Բ. կաթողիկոսից՝ ավելացնելով իրենց հարկային պարտավորությունները[3]: Բազմաթիվ են նաև այն դեպքերը, երբ Մայր Աթոռը գրավի դիմաց դրամ է տրամադրել[4]: Տնտեսական եկամուտների աղբյուր են հանդիսացել նաև քարվանսարա-հյուրանոցների վարձակալման հանձնելը, խանութ-արհեստանոցները, բաղնիքները, որոնք ապահովել են բարձր եկամուտներ[5]: Սիմեոն Երևանցու օրոք լայն կիրառում է գտել նաև վանական կալվածքները վարձակալության հանձնելու, դրամական փոխառություններ տրամադրելու գործելակերպը, որի վերաբերյալ պահպանվել են փաստաթղթային բազմաթիվ վկայություններ[6]:

Ինչպես տեսնում ենք՝ վանական տնտեսությունները երկրի հիմնական տնտեսական գործոններից էին և Մայր Աթոռին ու վանքերին պատկանող գյուղերը գործուն կերպով ներգրավված են եղել երկրի սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններում:

---

[1] **Համլետ Թորոսյան**, *Էջմիածնի վանական տնտեսությունը*, էջ 143-198:
[2] *Ջամբռ*, էջ 151-152:
[3] Նույն տեղում, էջ 113:
[4] *Կալվածագրեր*, կազմ. Հար. Աբրահամյան, էջ 21:
[5] **Համլետ Թորոսյան**, *Էջմիածնի վանական տնտեսությունը*, էջ 235-236:
[6] ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1, վավ. 72, 73, թղթ. 5, վավ. 16 և այլն:

ա. Սիմեոն Երևանցու գործունեությունը մինչ կաթողիկոս ընտրվելը
(համառոտ ակնարկ)

Սիմեոն Երևանցին ծնվել է 1710 թ., ընտանիքի մասին հայտնի է ձեռագրերից մեկում թողած իր հիշատակարանից, ըստ որի՝ ծնողներն են եղել Կարապետը և Գայանեն[1], ունեցել է երեք եղբայր՝ Մելիքսեթ, Հարությունն և Ղազար[2]: Թեև կյանքի վաղ շրջանի մասին տեղեկությունները չատ չեն, բայց արժանահավատ է այն վկայությունը, որ նախնական կրթությունը ստացել է Մայր Աթոռի դպրոցում՝ աշակերտելով ժամանակի հայտնի աստվածաբան Հովսեփ Վարդապետին[3] և ապագա կաթողիկոս Հակոբ Շամախեցուն[4]: Հաջողությամբ ավարտելով ուսումը՝ նշանակվում է նույն դպրոցի ուսուցիչ: Նրա աշակերտներից են եղել նշանավոր եկեղեցականներ՝ Հովսեփ Արղությանը (ռուսահայոց թեմի առաջնորդ, 1800-1801 թթ. ընտրված, բայց չօծված կաթողիկոս), Դավիթ Ե. (1801-1807), Դանիել Ա. (1807-1808)[5], Եփրեմ Ա. Ջորագեղցի (1809-1830) կաթողիկոսները, եպիսկոպոսներ, սարկավագներ[6] և այլ գործիչներ[7]:

---

[1] Մայրը՝ Գայանեն, մահացել է 1752 թ. հուլիսի 20-ին: Պահպանվել է գերեզմանի տապանաքարը, որը, ըստ երևույթին, տեղադրվել է ավելի ուշ՝ Սիմեոն Երևանցու կաթողիկոսության շրջանում: Մինչև վերջերս հրատարակիչների ուշադրությունից վրիպած արձանագրությունն է. «Ողորմեա տէր քոյ աղախնոյս Գայիանեայ խղճուկ այրուդս յառնէ և յորդւոյ զըրկելոյս յօտար վայրոջ մենացելոյս ծնօղիս վեհին քոյդ ծառայի հայրապետին Սիմէօնի, որում կարօտ մինչ մըննացի տեսութեամբ քով իղձն իմ լցցի թվին ՌՄԱ. (1752), յուլիսի Ի. (20)» (**Ա. Հարությունյան**, *Վաղարշապատ. վանքերը և վիմական արձանագրությունները*, Ս. Էջմիածին, 2016, էջ 172, արձ. 297):

[2] ՄՄ 1818 ինքնագիր ձեռագրի հիշատակարանում Սիմեոն Երևանցին գրել է իր ընտանիքի մասին. «...զմարմնաւոր ծնօղս իմ՝ զԿարապետն և զԳայիանէն, և զեղբայրսն իմ՝ զՄելքիսեթեկն, զՅարութիւնն և զՂազարն, զորս ի յիշելն ձեր, յիշեալ լիջիք և դուք ի Քրիստոսէ՝ յԱստուծոյ մերմէ» *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի*, հատոր Զ., խմբ.՝ Գէորգ Տէր-Վարդանեանի, Երևան, 2012, էջ 70:

[3] **Աբբուն Հատիտյան**, «Սիմեոն Երևանցի (1710-1780)», *Էջմիածին*, 1972, ԺԲ, էջ 23:

[4] Ստեփան Կանայեանց, *Ցուցակ հայերէն ձեռագրերի Թիֆլիսի Ներսիսեան հոգևոր դպրանոցի*, Թիֆլիզ, 1893, էջ 51, ՄՄ 26, Գաւազանագիրք, թերթ 211ա:

[5] *Դիւան հայոց պատմութեան*, հրատարակեց Գիւտ քահանայ Աղանեանց, Գիրք Գ., Սիմէոն կաթողիկոսի Յիշատակարանը, կենսագրութեամբ և յաւելուածներով ու ծանօթութիւններով, Թիֆլիս, 1894, էջ ԿԶ:

[6] Այդ հոգևորականների մասին իր հիշատակարանում տեղեկություններ է թողել Եփրեմ Ջորագեղցին, տե՛ս «Արարատ», 1875, № 9, էջ 334:

[7] Հովհաննես (Իսահակ) եպիսկոպոս Գեղամացին, որը ևս եղել է Սիմեոն Երևանցու «ձեռնասուն» աշակերտներից՝ հետագայում ղեկավարելով Էջմիածնի տպարանի աշխատանքները, «Յետ որոյ՝ յիշեսջիք զհոգեծին որդեկն սրբազանիս մերոյ՝ զԻսահակ եպիսկոպոսն Գեղամացի. որ յամենայնի կարգավորիչ և տնօրինիչ է գործոյս և գործավարացն սորին անձանձիր աշխատեցմամբ», *Տօնացոյց*, աշխատասիրութեամբ Սիմէոնի կաթողիկոսի, հտ. 1-2, Էջմիածին,

Սիմեոն Երևանցու գործունեության նախնական շրջանը ժամանակագրական առումով համընկնում է իրեն նախորդած վեց կաթողիկոսների աթոռակալմանը, որոնց մասին տեղեկություններ կան «Ջամբռ»-ում: Ստորև կանդրադառնանք նրա գործունեության առանցքային դրվագներին:

1724 թ. Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ են անցնում Երևանը և Վաղարշապատը: Այդ իրողության ազդեցությամբ՝ հայոց կաթողիկոսների ընտրության գործում վճռորոշ է դառնում Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքության դերը: Այդ հանգամանքը, որը քաղաքացիություն է ստացել Կարապետ Բ. Ուլնեցու (1726-1729) ընտրությամբ, բացասական է ներկայացված «Ջամբռ»-ում նաև այն առումով, որ եթե մինչ այդ Ամենայն հայոց կաթողիկոսներն անմիջականորեն կամ իրենց նվիրակների միջոցով էին դիմում օսմանյան սուլթաններին, ապա այդուհետ՝ միայն Կ. Պոլսի պատրիարքների միջնորդությամբ: Սիմեոն Երևանցին փորձել է անճնային որակներով պայմանավորել այդ շրջադարձային իրողությունը՝ նշելով, որ Կարապետ Ուլնեցին «ամենից անտեղյակ էր, ծեր և պարզամիտ», մինչդեռ Կ. Պոլսի պատրիարք Հովհաննես Բաղիշեցին՝ «խորամանկ, կեղծավոր և խաբող»: Բնական է, որ սխալված կլինենք, եթե իրողությունները պայմանավորենք բացառապես կաթողիկոսի կամ պատրիարքի անճնական հատկանիշներով կամ վերջինիս նկրտումներով: Բայցևայնպես՝ այդ հարցում Սիմեոն Երևանցու բացասական վերաբերմունքն արտահայտված է այդպիսի զգացմունքայնությամբ:

Ինչպես հայտնի է՝ հետագա իրադարձությունները զարգանում են հօգուտ Պարսկաստանի: Օսմանյան զորքերի դեմ հաջող մարտեր մղելով Նադիր շահը ետ է նվաճում Արևելյան Հայաստանը: Այդ շրջանում գահակալում է Աբրահամ Բ. Խոշաբեցի (Մշեցի) (1730-1734) կաթողիկոսը, որի ընտրությունն, ի տարբերություն նախորդի, կատարվում է Մայր Աթոռում, ինչով և պայմանավորված՝ «Ջամբռ»-ում նա բնութագրված է որպես «առաքինի», «հեզ», «բարեբարո» և «աղոթասեր»: Նրան հաջորդում է Աբրահամ Գ. Կրե-

---

1774-1775, էջ 562: Մի շարք նորահայտ վիմագրեր լրացնում են այն աշակերտների թիվը, որոնք իրենց գործունեության ընթացքում ակտիվ մասնակցություն են ունեցել էջմիածնի վանական կյանքում: Նրանց թվում էին՝ Հովհաննես վարդապետը, որը հիշատակվում է որպես Սիմեոն Երևանցու «ձեռնասունդ» աշակերտ. «Հանգո ընդ քո սիրելիս, զհոգի խղճուկ քո ծառայիս Յովհաննէս վարդապետիս, որ եմ ծնեալ յապրակունիս, մեծի վեհին Սիմէոնի ձեռնասունդ աշակերտիս, որ պտղալից չետես դեռ գիս, փոյթ թօթափումն եհաս ծաղկիս, թվին ոմիե. (1776) և յօգոստոսի ժզ. (16)» (տե՛ս **Արսեն Հարությունյան**, *Վաղարշապատ. վանքերը և վիմական արձանագրությունները*, էջ 182-183, արձ. 334), Սիմեոն սարկավագը, որի վերաբերյալ արձանագրությունը վկայում է, որ նա մահացել է 1777 թ. «Գթայ յոգիս Սիմէոնի սարկաւագիս մեծի վեհին Սիմէոնի նուաստագոյն սպասաւորիս, որ դեռաբոյս գոլով ի տիս լքի փութով ըզկեանս աստիս թվին ՌՄԻԶ. (1777) յունվարի ԺԳ. (13)», (էջ 183, արձ. 335):

տացին (1734-1737), որը, թեև վայելել է Նադիր շահի բարյացակամ վերաբերմունքը, սակայն այդ հանգամանքը, ըստ «Ջամբռ»-ի, որևիցէ ձևով չի նպաստել, որ այդ տարիներին բարենորոգումներ կատարվեն Ս. Էջմիածնում, իսկ դրա պատճառը, թերևս այն էր, որ կաթողիկոսը հաճախ պարսից շահի հետ էր լինում:

Սիմեոն Երևանցին հաջորդ կաթողիկոսների օրոք գործել է Մայր Աթոռում և, ինչպես կհամոզվենք, բարձր գնահատանքի արժանացել ու տարբեր կարևոր առաքելություններ կատարել: Այդ առումով ապագա կաթողիկոսի կենսագրության մեջ նշանակալի ձեռնարկումների մի կարևոր շրջափուլ են Ղազար Ա. Ջահկեցու (1737-1751) գործունեության տարիները: Հայ իրականության համար հակասական այդ ժամանակաշրջանում պարսկական իշխանությունները կամայականորեն ճնշումներ ու հալածանքներ են հարուցում հայոց կաթողիկոսների նկատմամբ: Ինչպես հայտնի է՝ Ղազար կաթողիկոսն անգամ հեռացվել է Սուրբ Աթոռից: Այդ անորոշ վիճակին մեծապես նպաստում էին արտաքին միջամտությունները, որոնք, անշուշտ, ուղեկցվել են նաև ներեկեղեցական սուր պայքարով[1]:

Ղազար Ջահկեցի կաթողիկոսի օրոք և նրա հանձնարարությամբ՝ Սիմեոն Երևանցին նախ նշանակվում է Բայազետի նվիրակ Հարությյուն Ջուղայեցու օգնական: Գիտենք, որ որոշ ժամանակ պաշտոնավարելուց հետո նա վերադառնում է Ս. Էջմիածին և ձեռնադրվում սարկավագ[2]: Ապա, կրկին, որպես նվիրակի օգնական՝ Հարությյուն Ջուղայեցու հետ այս անգամ ուղևորվում է Հնդկաստան: Այստեղ Հարությյուն Ջուղայեցին 1743 թ. մահանում է, և Հնդկահայ համայնքի խնդրանքով Ղազար Ջահկեցի կաթողիկոսը Սիմեոն Երևանցուն նշանակում է նրա փոխարեն[3]: Այդ նշանակումը պատահական համարել չի կարելի, քանի որ նվիրակները հանդես էին գալիս հոգևոր քարոզներով և պետք է պատրաստված ու հմուտ լինեին[4]: Պարզ է, որ Սիմեոն Երևանցու կրթվածությունը լիովին բավարարել է այդ պահանջը: Բացի դա՝ նվիրակը պետք է իր կերպարով և գործունեությամբ կարողանար թեմը պահել հոգևոր ազդեցության ներքո և հաջողեր հանգանակություններ հավաքելու գործում:

---

[1] **Միքայել Չամչեանց**, *Պատմութիւն հայոց*, հատոր Գ., Վենետիկ, 1786, էջ 818:

[2] *Դիւան հայոց պատմութեան*, Գիրք Գ., էջ կէ:

[3] **Մաղաքիա արք. Օրմանեան**, *Ազգապատում, Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը սկիզբէն մինչև մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմուած*, հ. Բ., Ս. Էջմիածին, 2001, այուևակ 3493:

[4] **Խաչատուր Կանայան**, «Էջմիածնի նվիրակությունը ԺԸ. դարում», *Էջմիածին*, հ. Բ, 1977, էջ 49:

Համաճայն «Ջամբռ»-ի՝ նվիրակը զգալի լիազորություններ ուներ, և համայնքը պետք է անտրտունջ ընդուներ կաթողիկոսի ուղարկած նվիրակին[1]:

Սիմեոն Երևանցին Հնդկաստանում թեև կարճատև (1743-1747), բայց արդյունավետ սպասավորեց՝ լավագույնս դրսևորելով հոգևոր գործչի իր բարձր որակները: Հայտնի է, որ հնդկահայ համայնքը տոգորված էր հայրենասիրական գաղափարներով և, ինչպես երևում է, նա, որպես Մայր Աթոռի ներկայացուցիչ՝ լավ ընդունելություն է գտել այնտեղ: Ակնհայտ է, որ Ս. Էջմիածնի նվիրակն ընդառաջ է գնացել հնդկահայ համայնքի ձգտումներին՝ ապահովել սերտ և ամուր կապեր մայր հայրենիքի հետ: Հետագայում համայնքի ֆինանսական օժանդակությամբ ապագա կաթողիկոսը մեծածավալ շինարարական աշխատանքներ և մշակութային ձեռնարկումներ է կատարել Մայր Աթոռում: Այդպիսով, հաջողելով իր առաքելությունը Հնդկաստանում և վերադարձի ճանապարհին լինելով նաև Նոր Ջուղայում՝ Սիմեոն Երևանցի նվիրակը մեծաթիվ և թանկարժեք նվիրատվություններով ճանապարհվում է Ս. Էջմիածին: Այդ հանգամանքները, ըստ երևույթին, տպավորել են Ղազար Ջահկեցուն: Վերադառնալուց անմիջապես հետո՝ 1747 թ., նա արժանանում է վարդապետական աստիճանի[2]:

Այդուհանդերձ, դեպքերի հետագա ընթացքից երևում է, որ ամեն ինչ չէ, որ հարթ է ընթացել կաթողիկոսի և նորընծա վարդապետի փոխհարաբերություններում: Խնդիրը ծագում է ներեկեղեցական հակասությունների պատճառով, որոնք ավելի են սրվում պարսկական իշխանությունների միջամտությունների հետևանքով: Եկեղեցու ներսում ծավալված պայքարի հետևանքով Ղազար Ջահկեցին հեռացվում և կաթողիկոս է ընտրվում Պետրոս Հռոմկլայեցին (Քյություր, 1747-1748), որի օրոք Սիմեոն Երևանցի վարդապետը վարում էր Ս. Էջմիածնի ամբողջ գրագրությունը: Դա է համարվում պատճառը, որ Ղազար Ջահկեցին անհաշտ դիրքորոշում է ցուցաբերում վարդապետի նկատմամբ և վերստին հաստատվելով կաթողիկոսական գահին՝ սկսում է հետապնդումներ, իսկ նա, հետևելով իր ուսուցիչ Հակոբ Շամախեցու խորհրդին, հեռանում է Ս. Էջմիածնից՝ նախ կարս, ապա՝ Կ. Պոլիս, որտեղ լավ ընդունելություն է գտնում[3]: Այստեղ անցկացրած տարիները մեծ նշանակություն և ազդեցություն են ունենում Սիմեոն Երևանցու կյանքում, նաև ստեղծագործական առումով: Այստեղ նա աչքի է ընկնում հոգևոր և հասարակական բուռն գործունեությամբ, իսկ նրա մտերմությունը տեղի ազդեցիկ

---

[1] *Ջամբռ*, էջ 96:

[2] *Դիւան հայոց պատմութեան*, Գիրք Գ., էջ ԿԸ:

[3] Նույն տեղում, էջ ՀԱ:

Յաղուբ Ակնեցի աղայի հետ և նրանից ստացած աջակցությունը, հնարավորություն է տալիս զերծ մնալ Ղազար Ջահկեցու հնարավոր հետապնդումներից: Սիմեոն Երևանցու կյանքի կոստանդնուպոլսյան այս շրջանն արդյունավետ է լինում նաև կրթական առումով: Ըստ վկայությունների՝ վարդապետը հանդես է եկել փիլիսոփայական դասերով Պորփյուրի և Դավիթ Անհաղթի մասին[1], իսկ 1747 թ. սկսել է գրել փիլիսոփայական գործերի մեկնություններ, որոնք հայտնի են «Լուծմունք արտաքնոց» հավաքական անվամբ[2]:

Ապագա կաթողիկոսի կենսագրական ուղու հետաքրքիր դրվագներից է 1752 թ. Յաղուբ աղայի հետ մեծ չուքով կատարված ուխտագնացությունը Երուսաղեմ, որտեղ բազմաթիվ ճանաչված ու ազդեցիկ հոգևորականների ներկայությամբ Սիմեոն Երևանցի վարդապետը քարոզ է կարդում և ճանաչում է ձեռք բերում[3]: Բնավ պատահական չէր կարող լինել այդ հոչակը, քանի որ նա ոչ միայն վարժ էր քարոզ կարդալու գործում, այլև ինքը հեղինակել էր «Քարոզգիրք», որի չուրջ 100 քարոզները վերաբերում են հոգևոր տարբեր թեմաների[4]:

Հաջորդիվ Ս. Էջմիածնում աթոռակալում են Մինաս Ա. Ակնեցի (1751-1753) և Աղեքսանդր Բ. Բյուզանդացի (1753-1755) կաթողիկոսները, որոնց օրոք Իրանում սկսվում է անիշխանության և ներքին անկայունության շրջան: Այդ իրողության վերաբերյալ Սիմեոն Երևանցին գրում է, որ Նադիր շահի սպանությունից հետո «բարձաւ իսպառ թագավորութիւն Պարսից, և երկիրս մատնեցաւ ի ձեռս ինքնագլուխ և աներկիւղ բռնաւորաց և անկաւ ի մեծ թշուառութիւնս»[5]: Այդ տարիներին է, որ Կ. Պոլսից վերադառնալուց հետո՝ ըստ Միքայել Ջամչյանի՝ 1752 թ. հետո, իսկ ըստ Մաղաքիա արք. Օրմանյանի՝ 1754 թ. սկզբներին, Սիմեոն Երևանցին ձեռնադրվում է եպիսկոպոս: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Սիմեոն Երևանցին «Ջամբռ»-ում ի տարբերություն Մինաս կաթողիկոսի՝ արժանավոր աթոռակալ է հիշատակվում Աղեքսանդր կաթողիկոսին[6], տարեթվի հարցում, կարծում ենք, կարելի է հակվել Օրմանյանի տեսակետին:

---

[1] **Մաղաքիա արք. Օրմանեան**, *Ազգապատում*, հ. Բ., սյունակ 3494:

[2] ՄՄ, ձեռ. 1818:

[3] *Դիւան հայոց պատմութեան*, Գիրք Գ., էջ ՀԲ:

[4] ՄՄ, ձեռ. 2212, ամբողջական և մասնակի բազմաթիվ ընդօրինակումները Մաշտոցյան Մատենադարանի շուրջ ութ տասնյակ ձեռագրերում են: «Քարոզգրքի» և քարոզների ընդօրինակություններ պահվում են նաև Երուսաղեմի, Վիեննայի, Հալեպի, Թավրիզի, Պետերբուրգի և այլ ձեռագրապահոցներում (մեր ձեռքի տակ եղած ձեռագրացուցակների տվյալներով՝ շուրջ 30):

[5] *Ջամբռ*, էջ 75:

[6] Նույն տեղում:

1755 թ. Սիմեոն Երևանցին կրկին վերադառնում է Կ. Պոլիս՝ շարունակելով գործել որպես Ս. Էջմիածնի նվիրակ ու փաստորեն նաև գլխավորում է այն պատվիրակությունը, որը պետք է հանդիպեր Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Հակոբ Նալյանի հետ՝ Աղեքսանդր Բ.-ի մահվանից հետո կաթողիկոսի ընտրության հարցը քննարկելու նպատակով[1]: Հիշատակություններ կան, որ այդ շրջանում Սիմեոն Երևանցու գործունեությունը զուգորդվում է ակտիվ հոգևոր քարոզներով և պոլսահայ համայնքի հետ կազմակերպված բազմաթիվ հանդիպումներով: Դրա շնորհիվ՝ նա ամենայն մանրամասնությամբ ծանոթանում է Կ. Պոլսի և մոտակա թեմերի խնդիրներին ու ցուցաբերած նրբանկատության շնորհիվ մեծ հեղինակություն է ձեռք բերում համայնքում[2]: Ի վերջո, 1755 թ. Կ. Պոլսում կաթողիկոս է ընտրվում Սահակ Կեղեցին (Ահագին) (1755-1759), որը սակայն ո՛չ օծվում, ո՛չ էլ գալիս է Մայր Աթոռ: Այդ անորոշ վիճակում հոգևոր գործերը վարում էր ապագա կաթողիկոս Հակոբ Շամախեցին[3]: Նոր կաթողիկոսի ընտրությունից հետո, ինչին ընդդիմացել էր Սիմեոն Երևանցին, նա անցնում է Զմյուռնիա, որտեղ գտնվում էր նրա մտերիմ Աբրահամ վրդ. Աստապատցին[4]: Հայտնի է, որ այստեղ ևս կրթական և ուսումնական գործունեություն է ծավալում՝ մասնակցելով տեղի հայկական տպարանի ստեղծման աշխատանքներին[5]:

Հետագա տարիների իր գործունեության ընթացքում Սիմեոն Երևանցին շարունակում է աշխատանքները Կ. Պոլսում և նրա ջանքերով ու ակտիվ քայլերի շնորհիվ է, որ 1759 թ. օգոստոսին Կ. Պոլսում գումարվում է նոր ժողով, որը չեղյալ է հայտարարում Սահակ Ահագինի ընտրությունը և կաթողիկոս է ընտրվում Հայրապետական տեղապահ ու կաթողիկոսության գործերը փաստացի վարող Հակոբ Շամախեցին[6], որին նա անվանում էր «զհոգևոր ծնօղն իմ և զվարժապետս»[7]: Նույն թվականին նա չտապում է Ս. Էջմիածին՝ հանդիպելու Շամախեցու հետ, սակայն երկար չի մնում այնտեղ: Նորընծա կաթողիկոսը նրան, որպես Կ. Պոլսում ընդունելի անձի, որպես նվիրակ կրկին ուղարկում է այնտեղ:

---

[1] **Մաղաքիա արք. Օրմանեան**, *Ազգապատում*, հ. Բ., սյունակ 3452-3453:

[2] Ուշագրավ մի դրվագ է, որ երբ մարդիկ կտակում էին իրենց ունեցվածքը Մայր Աթոռին՝ Սիմեոն Երևանցի եպիսկոպոսը մանրակրկիտ քննությամբ աշխատում էր պարզել, արդյոք հանգուցյալը ժառանգներ թողել է, արդյոք նրանք կարիքի մեջ են և նման դեպքերում իր պատասխանատվությամբ նրանց բաժին էր հանում այդ կտակից (*Դիւան հայոց պատմութեան*, Գիրք Գ., էջ ՀԷ):

[3] **Մաղաքիա արք. Օրմանեան**, *Ազգապատում*, հ. Բ., սյունակ 3453:

[4] **Միքայէլ Չամչեանց**, *Պատմութիւն հայոց*, էջ 866:

[5] **Արշակ Ալպոյաճյան**, «Զմյուռնիո տպարանները», *Պատմա-բանասիրական հանդես*, № 2(25), 1964, էջ 71:

[6] **Մաղաքիա արք. Օրմանեան**, *Ազգապատում*, հ. Բ., սյունակ 3473:

[7] ՄՄ, ձեռ. 1818, 135բ:

Դա լինում է ապագա կաթողիկոսի վերջին առաքելությունը Կ. Պոլսում, քանի որ 1763 թ. Հակոբ Շամախեցու մահից հետո նա Ս. Էջմիածնում ընտրվում և ապրիլի 20-ին օծվում է Հայոց կաթողիկոս1: Աներկբա է, որ Սիմեոն Երևանցին ընդունելի հոգևորական էր էջմիածնականների համար՝ նախ մայր Աթոռից էր, իսկ նրա գործունեությունն ու ճեռք բերած հեղինակությունը Կ. Պոլսի հայության չրջանում հայտնի էր: Նորընծա կաթողիկոսը կարողացել է փոխհարաբերություններ հաստատել Երևանի Հուսեյն Ալի խանի (1759-1783 թթ.) և վրաց Հերակլ II թագավորի (Քարթլի-Կախեթի, 1762-1798) հետ, քանի որ տվյալ ժամանակաշրջանում Պարսկաստանում կենտրոնական իշխանության թուլացմամբ պայմանավորված՝ տեղի իշխողները դարձել էին կիսանկախ: Իր հերթին՝ Ռուսական կայսրությունը փորձում էր մուտք գործել տարածաշրջան: Աներկբա է, որ ժամանակաշրջանի իրադարձություններն այս կամ այն կերպ առնչվել են նաև Հայոց եկեղեցու հետ: Սիմեոն Ա. Երևանցուն հաջողվել է հոգևոր-եկեղեցական գործերին համահունչ ծավալել մշակութային, լուսավորչական և բարեգործական ակտիվ գործունեություն, որի հիմնական դրվագները ներկայացված են հենց «Ջամբռ»-ի բնագրում:

Սիմեոն Ա. Երևանցի կաթողիկոսը մահացել է 1780 թ. հուլիսի 26-ին, և նրա դին ամփոփվել է Ս. Գայանե եկեղեցու հարավկողմյան գավթում2: Սիմեոն կաթողիկոսի մահվամբ կարելի է ամփոփել Արևելյան Հայաստանի և Ս. Էջմիածնի պատմության մի կարևոր չրջափուլ՝ ի դեմս բեղուն ստեղծագործական գործունեություն ծավալած և պատկառելի գրական ժառանգություն թողած գործչի:

---

[1] Սիմեոն Երևանցին ավարտել էր իր պաշտոնավարումը և արդեն վերադառնում էր Էջմիածին, երբ ճանապարհին իմանում է Հակոբ Շամախեցու մահվան լուրը (ՄՄ, ձեռ. 2766, 21բ):

[2] Տապանաքարի վրայի արձանագրությունը տե՛ս *Վիմական տարեգիրք, ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց Հայոց*, կազմեաց Կարապետ Կոստանեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 214:

բ. «Ջամբռ»-ի ստեղծման նպատակները, ժամանակը և լրացումների խնդիրը

Սիմեոն Ա. Երևանցի կաթողիկոսի գործունեության ժամանակաշրջանը հայ ժողովրդի պատմության կարևոր շրջափուլերից էր: Լինելով Իրանի տիրապետության ներքո՝ Արևելյան Հայաստանը կրում էր այդ պետությունում տեղի ունեցող քաղաքական վայրիվերումների բացասական ազդեցությունը: Դրանցից անմասն չէր նաև Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը: Հայտնի է, որ Սիմեոն Ա. Երևանցու կաթողիկոսական իրավունքները հաստատվել են պարսից տիրակալ Քերիմ խանի (1763-1779) հրովարտակով: Դրանով հաստատվել են նաև Հայոց եկեղեցու մի շարք այլ իրավունքներ. ա) հարկային պարտավորությունների համար չհաշվառել եկեղեցուն պատկանող գույքը և հողագործական արտադրանքը, բ) ապահովել եկեղեցուն տրվելիք հարկերի գանձումը, գ) Ս. Էջմիածնին վերադարձնել այն հողատարածքները, այգիները, ջրաղացները և այլն, որոնք խլվել են[1]: Այդ հրովարտակի բովանդակությունից պարզ է, որ կենտրոնական իշխանությունների թուլացման պայմաններում տեղի իշխանավորները հաճախ են կամայականորեն գործել, ինչը հանգեցրել է եկեղեցու իրավունքների խախտմանը և որպես հետևանք՝ նաև ունեցվածի կորստի: Բնական է, որ նման երևույթների դեմ պայքարելու համար անհրաժեշտ է եղել վերահաստատել այդ իրավունքները: Իսկ դա անելու համար հարկ էր ունենալ համապատասխան փաստաթղթեր, որոնք կհաստատեին պետության կողմից տրված իրավունքները: Ակնհայտ է, որ նման պայմաններում կարևոր էր հայ հոգևոր կենտրոնի կարգավիճակի և ունեցվածքի պաշտպանության հարցը: Ահա այդ խնդիրներն են, որ գտնվել են կաթողիկոսի ուշադրության կենտրոնում:

«Ջամբռ»-ը հայ պատմագրության մեջ իր բնույթով բացառիկ գործերից է, որոշակի ծրագրով կազմված պատմական և դիվանական նյութերի յուրահատուկ ժողովածու: Սիմեոն Երևանցին իր գործը համարել է հիշատակարան: Այն ձեռնարկելը նպատակ ուներ առաջին հերթին ամրապնդել կաթողիկոսության տնտեսական իրավունքները: Հետևաբար՝ աշխատանքի հիմքում դրվել են պարսից և օսմանցի իշխողների կողմից ստացված իրավական փաստաթղթերը:

Երկի ստեղծման մասին առաջաբանում Սիմեոն Երևանցին գրում է, որ թեև իր նախորդները կատարել են բազմաթիվ կարևոր գործեր Մայր Աթոռի

[1] *ՄՊՎ*, պրակ չորրորդ, էջ 91-95, վավ. 49:

համար, սակայն «ո՛չ ոքն էր արարեալ զփոյթ ի գիր արկանել և արձանացուցանել զորպիսութիւնսն Սրբոյ Աթոռոյս և զպարագայսն սորին, գոնէ և զառ ինքեամբք եղեալ պատահմունսն, յորոց ոչ սակաւ օգուտք յառաջանային յետնոցս»[1]: Այդ հանդիմանութիւնից պարզ է դառնում, որ կաթողիկոսը բախվել է նյութերի հայթայթման դժվարութիւնների: Սիմեոն Երևանցու դիտարկումը, որ նախորդ կաթողիկոսները հոգ չեն տարել կարևոր վավերագրերի մասին, այդուհանդերձ, կարող է վկայել այն մասին, որ դրանք չեն կանոնակարգվել, քանի որ հայրապետն ինքը բազմիցս հիշատակում է, որ իր նախորդները թողել են «արքունական և դատավորական» փաստաթղթեր: Եվ այդ հանգամանքը բացահայտում է գործին ճեռնամուխ լինելու կարևոր նպատակներից մեկը ևս, այն է՝ կանոնակարգել դիվանի փաստագրական նյութերը: Հետևաբար՝ «Ջամբռ»-ի ստեղծման հանգամանքներն առնչվում են Մայր Աթոռի դիվանի կանոնակարգման և վավերագրերի ուսումնասիրման հետ: Բնական է, որ դա պահանջել է տևական ջանքեր:

Ս. Էջմիածնի իրավունքները և տնտեսական ունեցվածքը հաստատող վավերագրերն ի հայտ բերելու կարևոր գործը ևս ի սկզբանե եղել է «Ջամբռ»-ի նպատակներից, և դրանք համակարգային ճևով ներկայացված են առանձին գլուխներով: Նշենք, որ այդ աշխատանքների ընթացքում օտարալեզու վավերագրերը դասակարգվել են թվահամարներով: Հետաքրքիր է, որ «Ջամբռ»-ում պարսից շահերի հրովարտակները համարակալված չեն: Պատճառը, թերևս, այն է, որ դրանք պետք է հետագայում համալրվեին, ուստի վերջնական համարակալումը հետաձգվել է: Ամեն դեպքում՝ դրանց թվահամարների համար փակագծերում ազատ տեղ է թողնված ճեռագրում: Այլ է պատկերն օսմանյան պաշտոնյաներից ստացված հրամանագրերի դեպքում, որոնք համարակալված են[2]: Ջենք բացառում նաև, որ կանոնակարգվելուց հետո դիվանում տվյալ փաստաթղթերը պահվել են «Ջամբռ»-ում առկա համարակալմամբ:

«Ջամբռ»-ում մեծ տեղ է հատկացված Հայոց եկեղեցու նվիրապետական համակարգում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեյան զբաղեցրած տեղին ու դերին: ԺՀ. դարի երկրորդ կեսին Հայաստանը գտնվում էր օսմանյան և պարսկական տիրապետութեյան ներքո ու այդ պատճառով երկատված էր նաև հոգևոր-եկեղեցական առումով: Ս. Էջմիածնի, Աղթամարի, Կիլիկիո կաթողիկոսութեյունների և Կ. Պոլսի ու Երուսաղեմի պատրիարքարանների մրցակցութեյունը մեծապես խարխլել էր Հայոց կաթողիկոսների դիրքերը, և կարևոր էր

[1] *Ջամբռ*, էջ 48:
[2] ՄՄ 978, 433ա-437ա:

ներկայացնել Մայր Աթոռի գերագահությունն, ինչու ոչ՝ հեղինակություն ունեցող հայրապետի գործով: Իսկ Սիմեոն Երևանցին ուներ այդ հեղինակությունը: Պատահական չէ, որ նա մեծ տեղ է հատկացրել այդ հարցին՝ «Ջամբռ»-ում մի ամբողջ գլուխ նվիրելով մյուս աթոռների նկատմամբ Մայր Աթոռի գերադասության հիմնավորմանը[1]: Կարծում ենք՝ սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ ձեռագիր մատյանը նախատեսված էր որպես ուղեցույց և օգտակար ձեռնարկ կաթողիկոսների համար՝ նվիրապետական աթոռների հետ փոխհարաբերություններում:

Շատ հավանական է, որ «Ջամբռ»-ը գրելու մտահղացմումն ի սկզբանե եղել է կաթողիկոսի ծրագրերում, քանի որ դեռևս 1740-ական թթ. նա վարել է Մայր Աթոռի գրագրությունը և զգալի չափով ծանոթ էր դիվանին: Եվ պատահական չէ, որ կաթողիկոս ընտրվելուց անմիջապես հետո նրա կարգադրությամբ սկսում են կազմել մատյաններ, որտեղ մուծվում են կաթողիկոսարանի հետ կապված մտից և ելից գրությունները և այլն[2]:

Թեև «Ջամբռ»-ը թվագրված է 1765-ով, սակայն այն պետք է համարել միայն շարադրանքը սկսելու տարեթիվ, քանի որ տևական ժամանակ այն շարունակաբար լրացվել է: Այդ հարցի հետ կապված Մաղաքիա արք. Օրմանյանն իրավացիորեն տարակուսում է, թե 1765 թվականը «սկզբնաւորութեան, թէ աւարտման թուականն է»[3]: Մինչդեռ ուշադրություն դարձնելով «Ջամբռ»-ի բովանդակությանն ու նաև ձեռագրի կառուցվածքին, կարելի է պարզաբանել այդ հարցը: Այսպես՝ ձեռագրում յուրաքանչյուր գլխի համար կան մեծ թվով չգրված էջեր, ինչը միանգամայն ակնհայտ է դարձնում հեղինակի աշխատանքային սկզբունքը, այսինքն՝ մատյանը պետք է շարունակաբար լրացվեր: Մինչև 1775-ը կատարված լրացումները ձեռագրի այլ հատվածների հետ համեմատությամբ պարզվում է, որ դրանք մեծամասամբ պատկանում են միևնույն գրչին և թե՛ բովանդակային, թե՛ կառուցվածքային առումով տեքստի շարունակությունն են կազմում: Հետևաբար՝ ճիշտ կլինի «Ջամբռ»-ի շարադրումը թվագրել 1765-1775-ով: Կարելի է նաև ենթադրել, որ լրացումներ կա-

---

[1] Նա գրում է. «ուրեմն որպէս Քրիստոս ըստ ամենատեսակ բարերարութեանն իշխանութիւն ունի ի վերայ հասարակ մարդկայինս բնութեան, նոյնպէս և երկրորդապէս և յետ Քրիստոսի սուրբն Գրիգոր, ըստ բազմատեսակ բարերարութեանն, իշխանութիւն ունի ի վերայ ազգիս Հայոց», *Ջամբռ*, էջ 95:

[2] Պահպանվել են Սիմեոն Երևանցու կարգադրությամբ կազմված բազմաթիվ այլ՝ գույքամատյաններ, հաշվեմատյաններ, որոնք վարել են ինչպես Ս. Էջմիածնի միաբանները, այնպես էլ նվիրակները: Դրանց միջոցով հստակեցվել և կանոնակարգվել է Մայր Աթոռի ունեցվածը, եկամուտները և ծախսերը:

[3] **Մաղաքիա արք. Օրմանեան**, *Ազգապատում*, հ. Բ., այուսակ 3501-3502:

տարելու հանգամանքով պայմանավորված՝ Սիմեոն Երևանցին չի իրականացրել այս աշխատությյան տպագրությունն Ս. Էջմիածնի՝ իր հիմնած տպարանում:

Ինչպես նշեցինք՝ «Ջամբռ»-ը գրվել է այնպիսի կառուցվածքով, որ գրեթե յուրաքանչյուր գլխի և ենթագլխի համար ազատ էջեր լինեն: Թեև Սիմեոն Երևանցին գրում է, որ լրացումներ կատարելու գործն ինքը պատգամում է իր հաջորդներին, սակայն հետագա լրացումներն աննշան են: Քննենք տարբեր գլուխներում եղած տեղեկությունները. նախ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի կենսագրությունը հասնում է մինչև 1775 թ.: Հաջորդը՝ ԺԳ. գլխում Մայր Աթոռին հարկատու գյուղերի (Մաստարա, Քիրաշլու, Մուղնի, Եղվարդ, Աչտարակ և Աղավնատուն) վերաբերյալ տեղեկություններն են, որտեղ իրադարձությունները հասնում են մինչև 1768 թ.: Այն, որ «Ջամբռ»-ը գրելու ժամանակը կախված չէ գլուխների հաջորդականությունից՝ երևում է ԺԴ. գլխի չարադրանքից: Այստեղ Սիմեոն Երևանցին ներկայացնում է Ս. Էջմիածնի՝ հարկատվությունից ազատ լինելու իրավունքը և գրում է. «յորմէ հետէ մինչև ցայսօր, որ եմք ի ՌՄԺԶ. (1767) թուոջն մերում... արդ ի ներկայումս, յորում գրեմք զայս յիշատակագիրս, այսպես է կացութիւն և տուրքն սրբոյ Աթոռոյս»[1]: Ինչպես երևում է՝ ԺԴ. գլխի չարադրանքն ավարտվել է միայն 1767 թ., իսկ ԺԵ. գլխում, որտեղ խոսք կա էջմիածնապատկան դաշտերի, վարելահողերի և արոտավայրերի, ինչպես նաև՝ Երևանի Հուսեյն Ալի խանի կողմից քյոլանի ցեղն Ս. Էջմիածնի մոտակայքում բնակեցնելու մասին, գրված է, որ դա տեղի է ունեցնել հայոց ՌՄԺԶ., այսինքն՝ 1767 թ.[2]: Միևնույն գլխի մեկ այլ հատվածում քյոլանիներին արտաքսելու կապակցությամբ Սիմեոն Երևանցին գրում է. «եղև այս ի ՌՄԺԷ. (1768) թուոջն մերում»[3], իսկ գլխի վերջում՝ «Քիւլթափայ գեօղս այս առաք մեք իւրովք սահմանօքն ի ՌՄԺԸ. (1769) թուոջն մերում»[4]: Փաստորեն՝ տվյալ գլուխը լրացվել է նաև 1767-1769 թթ.:

«Ջամբռ»-ի ԺԶ. գլուխը, որտեղ ներկայացված են Մայր Աթոռին պատկանող այգիները, պարտեզները և այլն, հիշատակություն կա այն մասին, որ «զայս այգիս յետոյ ի մեր ՌՄԺԵ. (1766) թուոջն և տաճկի ՌՃՀԹ թուոջն մեք առաք ի Ղևոնդենց»[5]: Ձեռագրում այս հատվածը որևէ կերպ չի առանձնանում հիմնական գրվածքից, բացի դա՝ տվյալ գլուխը չարադրվել է նաև 1766 թ. հետո և առկա է ևս երկու հիշատակություն՝ 1767 թ. «և զտաճիկն ի գեօղէս և

[1] ՄՄ, ձեռ. 978, 268ա:
[2] Նույն տեղում, 279բ:
[3] Նույն տեղում, 282բ:
[4] Նույն տեղում:
[5] Նույն տեղում, 286ա:

ի տառուղայութենէ հանեալ վարեցաք ի ՌՄԺԶ. (1767) թուոջն մերում»[1] և գլխի վերջում՝ «դարձեալ ի մերումս ժամանակի ի ՌՄԺԶ. (1767) թուոջն մերում...»[2]:

ԺԷ. գլխում 1766 թ. հիշատակվող «յետոյ ի ՌՄԺԵ. (1766) թուոջս մերում՝ մեք վերստին չինեցաք, որ է մեկ տուն...»[3] և 1767 թ.՝ «ի մեր ժամանակս, վերստին ի փայտից չինեցաք ի ՌՄԺԶ. (1767) թուոջն մերում» և այլ թվակիր հիշատակութիւնների հիման վրա կարելի է այս գլխի շարադրանքը թվագրել մինչև 1767 թ.[4]: ԺԸ. գլխում հանդիպում ենք մի շարք հիշատակութիւնների, որոնք թվագրված են 1766[5] և 1768[6]-ով: Այստեղ ևս գիրը որևէ կերպ չի առանձնանում, իսկ չգրված հատվածները ձեռագրում շատ են: ԺԹ. գլխում նույնպես կա տեղեկութիւն այն մասին, որ «... գործեցաւ այս ի թուոջն մերում ի ՌՄԺԶ. (1767)»[7]:

«Ջամբռ»-ի հաջորդ գլուխներում, որոնք վերաբերում են պարսից շահերի, խանների և օսմանյան սուլթանների, փաշաների ու այլ պաշտոնյաների տված հրամանագրերին և կալվածագրերին, որոշ դեպքերում, ինչպես օրինակ՝ Երևանի Հուսեյն Ալի խանից ստացված մի փաստաթուղթ, Ախալցխային վերաբերող Օսմանյան Մուստաֆա III սուլթանի հրամանագիր և այլն, թվագրված են 1766-1769-ով:

Վերոնշյալը հիմք ընդունելով՝ կարծում ենք, որ 1765 թ. հիմնականում գրված են եղել երկի միայն առաջին տասներկու գլուխները: Մյուսները, որոնց հիմքում դիվանական վավերագրերն են, մեծամասամբ լրացվել են 1766-1769 թթ.[8]: Իսկ որ կատարած աշխատանքը հայրապետը չի համարել ավարտված և այն պատգամել է իր հաջորդներին՝ վկայում է նաև այն մասին, որ Մայր Աթոռի դիվանի վավերագրերը սպառված չեն եղել:

Այսպիսով, կարող ենք ասել, որ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը «Ջամբռ»-ը շարադրել է չուրջ տասը տարվա ընթացքում:

---

[1] ՄՄ, ձեռ. 978, 286բ:

[2] Նույն տեղում, 306ա:

[3] Նույն տեղում, 308բ:

[4] Տվյալ գլխում հիշատակութիւն կա մի շինութեան և ջրաղացի մասին, որոնք «Ռ. (2) արարաք ի ՌՄԾՌ. (1803) թուոջս» (ՄՄ, ձեռ. 978, 308ա), ինչը պետք է դիտարկել որպես հետագա ընդմիջարկութիւն:

[5] ՄՄ, ձեռ. 978, 336ա:

[6] Նույն տեղում, 337ա, 338ա:

[7] Նույն տեղում, 345բ:

[8] Հետագայում կատարվել են միայն աննշան լրացումներ: Դրանցից է՝ Նոր Նախիջևան և Գրիգորիոպոլ գաղթավայրերի վերաբերյալ հիշատակումը, որոնք հիմնադրվել են համապատասխանաբար 1779 և 1792 թթ., իսկ 1828 թ. ձեռագրում ավելացվել է ցանկ:

գ. «Ջամբռ»-ի աղբյուրները

Սիմեոն Երևանցու «Ջամբռ»-ն օգտագործված աղբյուրների բազմազանությամբ առանձնանում է հայ մատենագրության մեջ: Դրանք հայ պատմագրական երկեր և հայերեն, վրացերեն, պարսկերեն, օսմաներեն վավերագրերն են: Հեղինակը տևական ժամանակ է հատկացրել իր աղբյուրների՝ մասնավորապես դիվանական փաստաթղթերի հայթայթման գործին, ինչը երևում է իր իսկ գրածից՝ «զորն մեր գիտելով և զորն աստի և անտի հարցմամբ առ ձեռն բերելով, զորս գիտացաք հաւաստեաւ և ունեցաք գրեցաք, իսկ զորս ոչ կարացաք առձեռն բերել, բաց թողաք զտեղիսն»[1]: Քանի որ «Ջամբռ»-ի պատմական ժամանակահատվածը բավական ընդգրկուն է և սկսվում է Հայաստանում քրիստոնեության հաստատման ու նախորդ կաթողիկոսների գործունեության չարադրանքով, ապա, բնական է, որ այն գրվել է մի քանի հայ պատմիչների գործերի հիման վրա: Սիմեոն Երևանցին նշում է իր աղբյուրները, որոնք են պատմիչներ Ագաթանգեղոսի, Մովսես Կաղանկատվացու, Անանիա Մոկացու, Ստեփանոս Տարոնեցու, Կիրակոս Գանձակեցու, Ստեփանոս Օրբելյանի, Թովմա Մեծոփեցու, Առաքել Դավրիժեցու, Զաքարիա Քանաքեռցու երկերը: Սիմեոն Երևանցին նպատակ է ունեցել ներկայացնել հայ ժողովրդի պատմության մեջ կաթողիկոսության առանցքային դերակատարությունը և մյուս հոգևոր աթոռների նկատմամբ գերագահությունը: Այդ մոտեցումն ակնառու է մասնավորապես Գանձասարի կաթողիկոսության պատմությանը վերաբերող հատվածում, որտեղ Մայր Աթոռի գերադաս դիրքը ներկայացված է տարբեր ժամանակաշրջաններում, իսկ Գրիգոր Լուսավորչից սկսած երկու աթոռների փոխհարաբերություններին, պարզ է, որ անհնար էր անդրադառնալ առանց հայ միջնադարյան պատմագրությանը ծանոթ լինելու:

Ճիշտ է Սիմեոն Երևանցին նշել է իր աղբյուրները, սակայն կարևոր հարց է, թե կատարված քաղագրումները նույնակա՞ն են արդյոք հայ պատմիչների գրածներին, թե՞ լրացված կամ խմբագրված են: Այդ հարցին կանդրադառնանք ստորև՝ բնագրերի համեմատական հատվածների միջոցով:

Այսպես, Գանձասարի կաթողիկոսության վաղ շրջանի պատմությանն անդրադառնալիս՝ նա օգտվել է Մովսես Կաղանկատվացու անունով հայտնի «Աղվանից աշխարհի պատմություն» երկից[2]՝ կատարելով միայն որոշ ոճական հավելումներ.

---

[1] *Ջամբռ*, էջ 309:

[2] Տե՛ս **Մովսես Կաղանկատուացի**, *Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի*, աշխատասիրութեամբ Գուրգէն Գասպարեանի, «Մատենագիրք Հայոց», ԺԵ. հատոր, Ժ. դար, գիրք Բ, Անթիլիաս-Լիբանան, 2011:

Մովսես Կաղանկատվացի

«Իսկ Մեծկողմանցն եպիսկոպոսն Սամուէլ անձնակամակ ընդ Միսայէլի հահանայի, որ իմաստասէրն կոչիւր խորհրդազգած եղեալ՝ առանց գլխատրագունին աջոյ տայ զեպիսկոպոսութիւնն իւր Միսայելի. եւ իմն Սամուէլ զանկատարն առնու ձեռնադրութիւն յիւրմէ եպիսկոպոսէն: Լուրս այս եհաս ի բանակն. եւ բազում եղեւ խռովութիւն իշխանացն Աղուանից. յայնժամ ի միաբանութենէ զեկուցանեն զայս տեառն Գէորգայ՝ Հայոց կաթողիկոսի: Եւ նորա կանոնական սահմանադրութեամբ գրեալ առ իշխանն Հայոց՝ մաղթէ աւգնել իրացն եւ առնել զաւարտն ի խաղաղութիւն: Եւ նորա իմաստաբար ածեալ ի հաւան զպետս եւ զիշխանս Աղուանից՝ խաղաղութիւն ի մէջ նոցա առնէր. այլ նոցա զնզովս Հայոց պատճառեալ»[1]:

Սիմեոն Երևանցի

«Եւ Սամուէլ եպիսկոպոսն Մեծկունէից անզգամեալ իմբնին անձամբ առնու զպատիւ առնլով զձեռնադրութիւն յեպիսկոպոսաց յԱղուանս և լինի կաթուղիկոս անկատար ձեռնադրութեամբ՝ առանց ճեռամանի կաթուղիկոսին հայոց Գէորգայ և իշխանաց երկրին: Քանզի Աղուանից կաթուղիկոսն յորժամ ի սրբոյն Գրիգորի փոխանորդ կաթուղիկոսացն ոչ առնոյր զկարգն, այլ յիւր յեպիսկոպոսացն առնոյր անկատար ձեռնադրութիւն կոչիւր ի բնէ անտի: Վասն այսորիկ զայնպիսին վերստին ձեռնադրէին փոխանորդքն Լուսաւորչին, որպէս և արար Գէորգ կաթուղիկոսն մեր: Ուստի յորժամ լուրս այս հասանի ի բանակն լինի խռովութիւն մեծ, ապա իշխանքն Աղուանից գրեն առ մեծ կաթուղիկոսն հայոց Գէորգ, որ նստէր ի Դվին և կաթուղիկոսն գրէ նոցա և Աշոտ թագաւորին, զի խաղաղութեամբ վճարեսցեն զեղելութիւնն զայն և բառնայցեն զխռովութիւնն»[2]:

Հայտնի է, որ Է. դարի սկզբներին հայ-վրացական եկեղեցական հարաբերութիւններին վերաբերող հարցերն արծածված են Ուխտանես եպիսկոպոսի երկում, որում չարադրված է Հայոց եկեղեցուց վրաց եկեղեցու անջատումը, վերջինիս կողմից քաղկեդոնութեան ընդունումը և եկեղեցական այլ հարցեր[3]: Սակայն, նկատենք, որ այդ հարցում Սիմեոն Երևանցին միջնորդավորված աղբյուր է օգտագործել՝ դիմելով Ստեփանոս Օրբելյանի երկին.

[1] **Մովսես Կաղանկատուացի**, *Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի*, էջ 412-413:
[2] *Ջամբռ.*, էջ 115:
[3] Տե՛ս **Ուխտանես եպիսկոպոս**, *Պատմութիւն Հայոց*, աշխատասիրութեամբ Պետրոս Յովհաննիսեանի, Գէորգ Մադոյեանի, «Մատենագիրք Հայոց», Ժե. հատոր, Ժ. դար, գիրք Բ, Անթիլիաս-Լիբանան, 2011, էջ 510-521:

Ուխտանէս եպիսկոպոս

«Եւ երթեալ[1] յերկիրն Հռոմոց բնակեցաւ անդ ամս ինգետասան՝ ի գաւառին՝ որ կոչի Կողոնիայ. եւ բնակի անդ ի մեծ քաղաքագեղն Նիկոպոլիս կոչեցեալ՝ յեզր գետոյն՝ որ կոչի Գայլ: Եւ վարժեալ եւ ուսեալ զդպրութիւն նոցա եւ զայլեւս չարաբուեստ գիտութիւն, որով որոշեցաւ ի մէնջ: Եւ ելեալ անտի գնաց ի Հայս առ նա ի սուրբ Կաթողիկոսն Հայոց եւ բնակէ առ նա ի սուրբ Կաթուղիկէին, որ ի Դուին քաղաքի, քանզի յայնմ ժամանակի անդ էր Աթոռ Հայրապետութեանն Հայոց»[2]:

Ստեփանոս Օրբելյան

«Եւ էր նոցա առաջնորդ Կիւրիոն, որ Նեստորի աղանդովն էր խմորեալ ի ծածուկ և ոչ կամէր յայտնել, այլ ժամու և պատեհի մնայր: Եվ ունէր ընդ ինեան խուժիկ եպիսկոպոս մի, զոր ինքն ձեռնադրեաց: Եւ լեալ էր նա փակակալ սուրբ կաթողիկէին ի Վաղարշապատ, և գնացեալ ի սարկաւագութեանն ի Կողոնիա՝ բնակեալ էր առ երկաբնակ երիցու միոյ և ներկեալ յաղանդն»[3]:

Սիմեոն Երևանցի

«Քանզի ի ժամանակին յայնմիկ էր առաջնորդ մի Վրաց, որ Կիւրիոն կոչիւր: Սա նախապէս ի սարկաւագութեան գնացեալ էր ի Յոյնս ի քաղաքն Կողոնիայ և կենակից լեալ Քաղկեդոնիկ չիրիցու միոյ, յորմէ և դարձեալ էր ի նորին չար աղանդն, յետոյ եկեալ ի Վաղարշապատ յաւուրս տեառն Մօսիսի կաթուղիկոսին, որ ի վերդ յիշեցաւ, եղև փակակալ Սրբոյ էջմիածնի»[4]:

Վրաց եկեղեցու անջատումից հետո Հայոց ու Աղվանից կաթողիկոսությունների փոխհարաբերությունների վերաբերյալ աղբյուր են ծառայել Անանիա Ա. Մոկացի (946-968) կաթողիկոսի «Յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից» երկը, որտեղ նա մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում իր գործունեության չրջանում Աղվանից կաթողիկոսության հետ ունեցած փոխհարաբերությունների մասին: Համեմատված հատվածում, ինչպես տեսնում ենք, միայն ոճական փոփոխություններ են նկատվում: Ըստ այդմ՝

[1] Խոսքը վրաց կաթողիկոս-պատրիարք Կյուրիոն Ա.-ի (599-614 կամ 616 թթ.) մասին է:
[2] **Ուխտանէս եպիսկոպոս**, *Պատմութիւն Հայոց*, էջ 510-511:
[3] *Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսական*, ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկուա, 1861, էջ 75:
[4] *Ջամբռ*, էջ 111:

Անանիա Մոկացի

«Իսկ իշխանիս [չ]հաւանեալ Գագիկայ՝ իրաւապէս ընկալան զհրամանս մեր եւ ընտրեցին զայլ ոմն, զոր կարծէին կալ յաստիճանի հայրապետութեանն տանն Աղուանից, Յունաց կոչեցեալ, եւ առաւեցին ըստ աւրինին ի ձեռնադրութիւն ի սուրբ աթոռս՝ գալ ի Սուրբ Գրիգոր»[1]:

Սիմեոն Երևանցի

«...գրէ Անանիա առ յիշխանսն Աղուանից և հրամայէ՝ մի՛ ընդունիլ զԳակիկ, որոց և լուեալ ճնազանդեցան և ի բաց կացին ի Գակկայ և ապա միաբանեալ իսկ առաքեն զՅօնան եպիսկոպոս ոմն առ Անանիայ, զի ձեռնադրեսցէ նոցա կաթուղիկոս, զոր և արարն իսկ»[2]:

«Ջամբռ»-ի կարևոր աղբյուրներից է Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունը, որի մասին ևս ուղղակիորեն նշում է Սիմեոն Երևանցին՝ «ըստ պատմութեանն Կիրակոս վարդապետին»[3]: Այս երկից նա բավականաչափ առատ նյութ է քաղել: Համեմատությունից երևում է, որ Սիմեոն Երևանցին կատարել է միայն ոճական բնույթի փոփոխություններ և որոշ կրճատումներ:

Կիրակոս Գանձակեցի

«Ապա մանուկ մի էր յազգէ կաթողիկոսացն Գագիկ անուն, որդի Գէորգայ, թոռն Կարապետին, զոր սնուցին և ուսուցին. և իբրև ի չափ հասաւմանուկն, ապա գրեն թուղթ մաղթանաց Գրիգոր վարդապետն՝ որդին Թոռակերի, և Դաւիթ՝ որդի Ալաւկայ, և այլ աշխարհին Աղուանից, առ մեծ հայրապետն հայոց Գրիգորիս, որ ընդ այն ժամանակս էր նա ի կողմանս Արևմտից: Եւ այր մի ընդ թղթոյն առաքեցին, զի ձեռնադրեսցէ զնա եպիսկոպոս, առաքեսցէ և իմն եպիսկոպոս մի յիւրոցն, և տացէ հրաման ձեռնադրել զմանուկն Գագիկ յաթոռն Աղուանից, զի մի՛ անառաջնորդ կորիցէ աշխարհն:

Իսկ հայրապետն ձեռնադրեաց զառաքեալն, հրաման ետ և եպիսկոպոսին

Սիմեոն Երևանցի

«...ապա պատանի մի էր յԱղուանս, որոյ անունն էր Գակիկ յազգէ կաթուղիկոսացն, որոյ ի չափ հասանիլն, գրեն երկիրն Աղուանից զթուղթս մաղթանաց ի Հռոմկլայն առ մեծ կաթուղիկոսն հայոց տէր Գրիգոր և ընդ թղթոյն առաքեն զաբեղայ մի, զի ձեռնադրեսցէ զնա եպիսկոպոս և ընդ նման զայլս ևս եպիսկոպոսս եդեալ առաքեսցէ յԱղուանս, զի եկեալ ձեռնադրեսցեն զԳակիկն կաթուղիկոս Աղուանից, զի մի մնասցէ երկիրն իւրեանց թարց կաթուղիկոսի, որոց աղաչանացն լուեալ մեծին Գրիգորի, ձեռնադրէ զառաքեալն նոցա եպիսկոպոս և հրամայէ Կարնոյ Սահակ եպիսկոպոսին, ընդ որում եկեալ գան յԱղուանս ի Գանձակ և անդ ժողովեալ և զայլս եպիսկոպոսունս

[1] **Անանիա Մոկացի**, *Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից որ ընդ ժամանակս լեալ իւրմէ ձեռնադրութիւն արտաքնոյ Սուրբ Լուսաւորիչի աթոռոյն*, «Մատենագիրք Հայոց», Ժ. հատոր, Ժ. դար, Երևան, 2011, էջ 260:

[2] *Ջամբռ*, էջ 117:

[3] *Ջամբռ*, էջ 120:

Կարնոյ՝ գնալ յաշխարհն Աղուանից և ձեռնադրել կաթողիկոս Աղուանից:

Ապա եկեալ եպիսկոպոսին Կարնոյ Սահակայ և միւս եպիսկոպոսն, ձեռնադրեն այլ ևս եպիսկոպոսս երկոտասան՝ ըստ հրամանի գրոց, և ապա ձեռնադրեցին զԳագիկն կաթողիկոս, և անուանեցին Գրիգորէս՝ ըստ անուան կաթողիկոսին Հայոց»[1]:

ձեռնադրեն զԳակիկն կաթուղիկոս ըստ հրամանի տեառն Գրիգորի, որ և զԳակիկն կոչեն Գրիգորիս, ըստ անուան Գրիգորիսի թոռանն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին»[2]:

ԺԲ. դարում Հայոց կաթողիկոսության երկպառակության, տարբեր վայրերում կաթողիկոսների հաստատման և Մայր Աթոռի անկայուն վիճակի վերաբերյալ Սիմեոն Երևանցին տեղեկություններ է քաղել Մատթեոս Ուռհայեցու երկից[3] կատարելով միայն խմբագրական բնույթի փոփոխություններ.

Մատթեոս Ուռհայեցի

«Յայսմ ամի մեռաւ կաթուղիկոսն Աղուանից Տէր Ստեփաննոս. և կաթուղիկոսն Հայոց Տէր Բարսեղ առաքեաց եպիսկոպոս ի Հայոց և արար ժողով զեպիսկոպոսունս Աղուանից աշխարհին. և ձեռնադրեցին զեղբայր Տէր Ստեփաննոսին յաթոռն տանն Աղուանից ի Բաղաւն, որ ասի Գանձակ. զոր և յետոյ անարժան գտին զնա աթոռոյ հայրապետութեանն, ընդ բանադրանօք փակեաց զնա Տէր Բարսեղն կաթուղիկոսութեան Հայոց, և յաթոռոյ և ի պատուոյ հայրապետութենէն արտաքս ընկեցին զնա. զայս արարին վասն խոտոր վարուց իւրոց»[4]:

Սիմեոն Երևանցի

«... ի ՇՄԲ. (1103) թուին մերում ի յաւուրս վերոյ յիշեալ տեառն Բարսղի կաթուղիկոսին մերոյ ի վախճանիլ վերոյ յիշեցելոյ երկրորդի տեառն Ստեփաննոսի կաթուղիկոսին Աղուանից, Բարսեղ կաթուղիկոսն մեր զեպիսկոպոսս առաքեաց ի յԱղուանսն և զնացեալ անդ ըստ հրամանի նորին զժողովս արարեալ՝ ձեռնադրեցին կաթուղիկոս Աղուանից զեղբայր տեառն Ստեփաննոսի, որոյ և յետոյ անարժան երևեալ կոչմանն, լուծանի ի կարգէն և ընդ բանիւ լինի ի նոյնոյ Բարսղէ կաթուղիկոսէն հայոց»[5]:

---

[1] **Կիրակոս Գանձակեցի**, *Պատմություն Հայոց*, աշխատասիրությամբ՝ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 199-200:

[2] *Ջամբռ*, էջ 119-120:

[3] **Մատթեոս Ուռհայեցի**, *Ժամանակագրութիւն*, Բ. տպագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 229:

[4] Նույն տեղում, էջ 295:

[5] *Ջամբռ*, էջ 119:

ԺԷ. դարի առաջին կեսից սկսած Հայոց կաթողիկոսների գործունեության մանրամասների համար կարևոր աղբյուր է ծառայել Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց»-ը[1]: Համեմատենք Մովսես Տաթևացու վերաբերյալ հատվածը.

Առաքել Դավրիժեցի

«... մեռաւ թագաւորն Պարսից Շահաբաս՝ որ զհարիւր թուման մուղադայն եդեալ էր ի վերա կաթողիկոսացն, և փոխանակ Շահաբասին թագաւորեաց թոռն նորին Շահսէֆի»[2]:

«Յայնժամ Մովսէս վարդապետն աճապարեալ եհաս ի Սպահան և միջնորդութեամբ խօջայ Նազարիս բազում գանձս ծախսեալ, և յոգնակի աշխատութիւս կրեալ, հազիւ թէ կարացին բառնալ զհարիւր թուման մուղադայն, որ ծանր բեռն անկաւ ի վերայ կաթուղիկոսարանին՝ զի Շահսէֆին հրամայեաց և գիր ետ թէ՝ անցայ ի հարիւր թուման մուղադայէն»[3]:

Սիմեոն Երևանցի

«Եւ ի մեռանել շահ Ապասին առաջնոյ, ի նստիլ թոռան նորին շահ Սէֆուն»[4]:

«Արդ այս երանելիս Մօսէս նախապէս եբարձ յԱթոռոյս զհարիւր թուման մուխաթայն, որ յառաջնոց իբր հարկ էր մնացեալ ի վերայ Սրբոյ Աթոռոյս յամի յամի տալ արհուեաց: Զայս մի թեթև և փոքր ինչ կարծիցես, զի ըստ ամենայն թէպէտ հարիւր յիշիւր, սակայն ի տալն հազարիւ ոչ վճարիւր և մանաւանդ նորն զհինովն անցեալ գոլով դիզացեալ գոյր ի վերայ Սրբոյ Աթոռոյս»[5]:

Ինչպես երևում է համեմատությունից՝ այն համառոտագրված է: Վճարելիք հարկի վերացման գործում Մովսես Տաթևացու հաղթահարած դժվարությունները և այլ մանրամասներ բաց են թողնված, բայց կա կարևոր լրացում ևս, թե դիցուկ որքան ծանր է եղել այդ հարկային բեռը Մայր Աթոռի համար: Այս դեպքում կարելի է կարծել, որ այլ աղբյուրից էլ տեղեկություն կա: Հարկային այդ ծանր բեռից ազատող պարսից շահի տվյալ հրովարտակը քաջածանոթ է եղել Սիմեոն Երևանցուն և այն բազմիցս հիշատակված է «Ջամբռ»-ում և այս դեպքում պատմիչի տեղեկությունները հնարավոր է եղել համեմատել նաև վավերագրի բովանդակության հետ:

Հայոց կաթողիկոսների չինարարական գործունեության բազմաթիվ դրվագների ներկայացման համար աղբյուր է ծառայել Զաքարիա Քանա-

---

[1] Տե՛ս **Առաքել Դաւրիժեցի**, *Գիրք պատմութեանց*, աշխատասիրութեամբ Լ. Ա. Խանլարեանի, Երևան, 1990:

[2] Նույն տեղում, էջ 207-208:

[3] Նույն տեղում, էջ 208:

[4] *Ջամբռ*, էջ 65:

[5] Նույն տեղում:

քեռցու «Պատմութիւն»-ը[1]: Դրանցից է՝ Հակոբ Ջուղայեցի (1655-1680) կաթողիկոսի շինարարական գործունեությանը վերաբերող հետևյալ վկայությունը.

Զաքարիա Քանաքեռցի	Սիմեոն Երևանցի
«Այլև ի ներոյ երկրի նաղմ արարեալ ի Բ(2) տեղւոջէ հանեալ ջուր՝ մինն հեռի ի գեղջէն էջմիածնայ՝ տարեալ յանդաստանս ի յոռոգանել զարտորայսն: Եւ մինն բերեալ ի գիւղն, զի ի ձմերանի արբցեն անասունք: Եւ ի վերայ այսմ ջրոյ շինեաց ջրաղացս և բրնձահանս. և արար ծով և ելից նկամբ»[2]:	«Այլև եհան զջուրս երկուս (որ հանհան ասի) ի ներոյ երկրի ի միջոյ արևմտից և հիւսիսոյ ի գետոյն կուսէ, զմին հանեալ ի վայր կոյս գեղջ մերոյ, որով ոռոգին արտորայք բազումք, ուր և շինեաց զփոխր ծովակս, ընդ որով և կազմեաց զջրաղացս և զդիմնկս»[3]:

Զաքարիա Քանաքեռցու երկի հետ համեմատությամբ՝ գրեթե նույնական է եղիազար Ա. Այնթապցի (1681-1690) կաթողիկոսին վերաբերող հատվածը.

Զաքարիա Քանաքեռցի	Սիմեոն Երևանցի
«Սա էր այր ճոռոմաբան և ճարտար, բախտաւոր և պնդերես, ատենախօս: Սա յորժամ նստաւ կաթուղիկոս, եկին յամենայն կողմանց՝ ի հնազանդութիւն սմա: Սա արար շինուածս ի Սուրբ Հռիփսիմայն՝ տունս գեղեցկաշէնս, հրուանդանս և հովանոցս, և հաստատեաց միաբանս: Նոյնպէս և ի Սուրբ Մայրն Գայանէ շրջապատեալ պարսպեաց»[4]:	«Սա էր այր ճարտարաբան և ճոռոմախօս, յաջողակ և ահաւոր, յորմէ ամենեքեան երկնչէին թէ՛ մերայինք և թէ՛ այլայինք: Նոյնպէս արար և ի սուրբն Հռիփսիմէի և Գայիանէի զպարիսպն պատեաց, զգափիթսն շինեաց ի հիմանէ և զխուցս բազումս ի բնակութիւն միաբանից տեղւոյն»[5]:

Այսպիսով՝ «Ջամբռ»-ը չարաղրելիս Սիմեոն Երևանցին քաջածանոթ է եղել հայ պատմագրական երկերին, հնարավորության դեպքում համադրել է իր աղբյուրները, երբեմն համառոտագրել կամ լրացրել է աղբյուրների տեղեկությունները, սակայն հիմնականում կատարել է ոճական խմբագրումներ:

---

[1] Տե՛ս **Զաքարիա Քանաքեռցի**, *Պատմութիւն, կոնդակ սուրբ Ուխտին Յօհաննու վանից*, աշխատասիրությամբ Արմեն Վիրաբյանի, խմբագրությամբ Արտակ Մադալյանի, Երևան, 2015:
[2] Նույն տեղում, էջ 125:
[3] *Ջամբռ*, էջ 68:
[4] **Զաքարիա Քանաքեռցի**, *Պատմութիւն*, էջ 151:
[5] *Ջամբռ*, էջ 69:

«Ջամբռ»-ի աղբյուրների մյուս կարևոր խումբն արխիվային վավերագրերն են[1]: Ջափազանցրած չենք լինի, եթե «Ջամբռ»-ը բնութագրենք որպես արխիվային վավերագրերի անգնահատելի մի չտեմարան: Սիմեոն Երևանցին իր առջև խնդիր է դրել հայթայթել, համախմբել և կանոնակարգել դիվանի վավերագրերը՝ կոնդակներ, հրովարտակներ, կալվածագրեր, համախոսականներ: Այդպիսով, պարզ է, որ Սիմեոն Երևանցին Մայր Աթոռի դիվանի ուսումնասիրման գործի սկզբնավորողն է, իսկ սկզբնաղբյուրային այդպիսի մեծաքանակ նյութերից օգտվելն ինքնին խոսում է հեղինակի նպատակադրման մասին, այն է՝ առավելագույնս փաստագրված ներկայացնել կաթողիկոսության և վանքերի իրավունքներն ու ունեցվածքը:

Եթե հայ պատմիչների երկերի հիման վրա շարադրված են նախընթաց շրջանի պատմական իրադարձությունները, ապա օրինակ՝ Դանճասարի կաթողիկոսությանը նվիրված գլուխը Սիմեոն Երևանցին շարադրել է՝ օգտագործելով նաև արխիվային վավերագրեր՝ կոնդակներ, գրություններ, համախոսականներ, պարսից շահերի հրովարտակներ: Աղթամարի կաթողիկոսությանը վերաբերող գլուխը շարադրված է օսմանյան սուլթանների հրովարտակների, կաթողիկոսների միջև եղած գրագրության հիման վրա, ինչը տեղեկությունները դարձնում է արժեքավոր և երբեմն բացառիկ, քանի որ օսմաներեն վավերագրերը տակավին հրատարակված չեն:

Սիմեոն Երևանցին օգտվել է ոչ միայն դիվանում պահվող վավերագրերից, այլ նաև՝ աշխատել է ձեռք բերել այլ վանքերում գտնվող նյութերը: Այդ գործում եղած դժվարությունների մասին նա ցավով արձանագրել է, որ բազմաթիվ վանքերի «հարկաւոր գրեանքն և դապալայքն ևս իցեն անհետացեալք ի վատութենէ առաջնորդացն»[2]: Մայր Աթոռի և մի շարք այլ վանքերի սեփականության իրավունքի, վանական տնտեսություններին վերաբերող արխիվային այդ վավերագրերն ինչպես օտար տիրապետողներից ստացված, այնպես էլ հայերեն փաստաթղթեր են: Կաթողիկոսն իր հայթայթած վավերագրերի մասին գրում է, որ «թէպէտ տուողքն այլազգիք և թշնամիք մերոյս կրօնի, սակայն տուրք և հրամանագիրք նոցին են ըստ աշխարհիս օգտաբարք, բուժիչք և ապահովացուցիչք»[3]: Իհարկե, միանգամայն դիպուկ է այդ բնորոշումը:

---

[1] Հայերեն կալվածագրերը հրատարակել է Հար. Աբրահամյանը, պարսից շահերի հրամանագրերը և կալվածագրերը՝ Հակոբ Փափազյանը և Քրիստինե Կոստիկյանը (հղումները տրված են): Օսմանյան վավերագրերը տակավին անտիպ են:

[2] *Ջամբռ*, էջ 309:

[3] *Ջամբռ*, էջ 248:

Եթե հայերեն փաստաթղթերի դեպքում աշխատանքը, կարծես թե, պարզ էր, ապա հաշվի առնելով օտարալեզու նյութի մեծ ծավալները՝ հասկանալի է դառնում, թե ինչպիսի աշխատատար գործ է կատարվել: Այդ աշխատանքի արդյունքը «Ջամբռ»-ն է, որտեղ հստակ տարանջատված և առանձին գլուխներով ներկայացված են չահերից, սուլթաններից, պարսից և օսմանցի պաշտոնյաներից ստացված վավերագրերը: Այդպիսով՝ հաջողվել է ի մի բերել և կանոնակարգել պատմական մի ահռելի ժամանակաշրջանի՝ շուրջ երկու դարերի ընթացքում Մայր Աթոռի ձեռք բերված փաստաթղթերը:

Փաստագրական այդ հարուստ նյութը, որ ամփոփված է երկի տարբեր գլուխներում, այսօր էլ չի կորցրել իր սկզբնաղբյուրային նշանակությունը և «Ջամբռ»-ը շարունակում է մնալ որպես բացառիկ աղբյուր, քանի որ օգտագործված վավերագրերի մի մասը մեզ են հասել միայն այդ գործի միջոցով: Բնագրի համապատասխան ծանոթագրություններում օգտակար ենք համարել երբեմն լրացրել այն հայերեն վավերագրերի տեղեկությունները, որոնք պահպանվել են և մեզ հաջողվել է գտնել Մատենադարանի արխիվային ֆոնդում[1]: Այդ համապատկերում է, որ երևում է «Ջամբռ»-ի միջոցով պահպանված վավերագրերի ընդհանուր պատկերը: Ջափազանցրած չենք լինի, եթե ասենք, որ Սիմեոն Երևանցու այդ մեծ ուշադրությունը դիվանի նկատմամբ շատ և շատ վավերագրերի բովանդակություն փրկել է կորստից:

[1] Վավերագրերը սփռված են *Կաթողիկոսական դիվանի* 1, 2, 3, 4, 5, 7, 240, 242, 243 և 252-րդ թղթապանակներում:

դ. «Ջամբռ»-ի ձեռագրերի կառուցվածքային առանձնահատկությունները

Մաշտոցյան Մատենադարանում են գտնվում «Ջամբռ»-ի երկու ինքնագիր ձեռագրերը՝ մեկն ամբողջական, մյուսը՝ պակասավոր, որն ինչպես ստորև կտեսնենք, պայմանականորեն կոչել ենք աշխատանքային տարբերակ:

Ամբողջական ձեռագիրը համր 978-ն է[1], որի հիման վրա կատարվել է վաղարշապատյան 1873 թ. հրատարակությունը: Ձեռագիրն առանձնանում է իր կառուցվածքով: Դա պայմանավորված է հեղինակի այն մտահղացմամբ, որ մատյանը հետագա լրացումներ է ունենալու: Այդ տեսանկյունից աչք են զարնում ձեռագրում մեծ թիվ կազմող չգրված էջերը: Այդ հանգամանքը, սակայն, որևէ կերպ չի խախտում շարադրանքի ամբողջականությունը և հաջորդականությունը:

«Ջամբռ»-ն ունի առաջաբան և 25 գլուխներ: Առաջաբանում Սիմեոն Երևանցին ներկայացրել է անցյալի իրողությունների վերաբերյալ իր դիտարկումները, ձևակերպված են աշխատանքի հիմնական խնդիրները, այն է՝ ներկայացնել Հայոց կաթողիկոսության պատմությունը, հայրապետների գործունեությունը, Մայր Աթոռի ունեցվածքը և եկամուտները:

«Ջամբռ»-ի առաջին երեք գլուխներում ներկայացված են Մայր Աթոռի հիմնադրումից մինչև Ժէ. դարը՝ Մովսես Սյունեցի կաթողիկոսի աթոռակալումը ներառող ժամանակահատվածի հակիրճ պատմությունը: Առաջին երկու գլուխներում ներկայացված են Հայաստանում քարոզած առաքյալների գործունեությունը և Մայր Աթոռի հիմնադրումը: Հայոց Հայրապետների աթոռակալման տարիները ներկայացնելիս Սիմեոն Երևանցին անդրադարձել է նաև Հայոց պատմության որոշ դրվագներ՝ Հայոց թագավորությունների,

---

[1] ԳՐԻՉ՝ ճեղինակը: ԹԵՐԹ՝ 598. (13ա–590բ թերթերն էջակալուած՝ Ա.–ՌՃՂԶ.), չգրուած՝ 1ա–12բ, 21բ, 32ա–156ա, 164բ, 179ա–90բ, 193բ–4բ, 196ա –8բ, 205ա–6բ, 208բ–9բ, 211ա–2բ, 214աբ, 216ա–7բ, 219ա–20բ, 222ա–3բ, 224բ–5բ, 226բ–7բ, 229աբ, 231ա–3բ, 236աբ, 239ա–51բ, 252բ, 253բ, 254բ, 255բ, 256բ, 257բ, 259բ, 269ա–74բ, 284ա, 285ա, 288բ–9ա, 293աբ, 294բ–5բ, 297բ–8ա, 300ա–1ա, 303բ, 305աբ, 306բ–7բ, 309ա, 310ա, 311բ, 312բ–3ա, 315ա–27ա, 328ա, 329բ–30բ, 333աբ, 335աբ, 341ա–2բ, 344աբ, 346ա–7բ, 348բ, 350աբ, 351բ, 352բ–3բ, 354բ–5բ, 357աբ, 358բ–90բ, 399ա–422բ, 423բ–4բ, 428ա–31բ, 437բ–82բ, 484բ–89բ, 492բ, 494բ, 497աբ, 498բ, 499բ, 508բ, 510բ–31բ, 534բ–5բ, 538բ, 540աբ, 541բ, 543բ, 544բ, 545բ, 546բ, 547բ, 548բ, 549բ, 552բ, 553բ, 554բ, 558աբ, 559բ, 562ա–88բ, 593բ–8բ: ՆԻԹ՝ թուղթ, լուսագծերով: ՄԵՄՈՒԹԻՒՆ՝ 39,5x26: ԳՐՈՒԹԻՒՆ՝ միասիւն: ԳԻՐ՝ շղագիր նօտրգրանման: ՏՈՂ՝ 41: ԿԱԶՄ՝ դրոշմազարդ, լուսանցակողերը՝ կարմիր (*Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի*, հատոր Գ., էջ 1555-1560):

օտար նվաճողների արշավանքների և Կիլիկիայի հայկական պետության կործանման մասին, ընդ որում թվագրելով այն 1423 թ., երբ, ըստ «Ջամբռ»-ի, գերեվարվել է Լևոն Թագավորը: Երրորդ գլուխում ներկայացված է Սուրբ Աթոռի էջմիածնում վերհաստատվելը և թվարկված են այն կաթողիկոսները, որոնք գահակալել են մինչև Մովսես Սյունեցին: Այն, որ այդ գլուխները պատմական ակնարկ են և այդ հատվածում հետագա աշխատանք չի ենթադրվել՝ խոսում է այն փաստը, որ դրանց համար ձեռագրում որևէ ազատ էջ թողնված չէ:

Չորրորդ գլխում Սիմեոն Երևանցին ավելի է մանրամասնել Հայոց հայրապետների գործունեությունը՝ Մովսես Սյունեցուց մինչև իր ժամանակները: Ինչպես երևում է ձեռագրից՝ առանձին մասերում առկա են որոշ դատարկ տողեր, հնարավոր է՝ ինչ-ինչ լրացումներ կատարելու համար, որոնք փաստորեն չեն արվել: Սիմեոն Ա. Երևանցի կաթողիկոսի գործունեության նկարագրությունից հետո «Ջամբռ»-ում ազատ է թողնված 124 թերթ: Այդ մեծ թիվը վկայում է այն մասին, որ հաջորդող կաթողիկոսների գործունեության նկարագրությունները ևս պետք է տեղ գտնեին ձեռագիր մատյանում:

Հինգերորդ, վեցերորդ և յոթերորդ գլուխներում ներկայացված են Հայոց եկեղեցու թեմերը, որոնցից Մայր Աթոռի նվիրակները հանգանակություններ են հավաքել: Պարզ երևում է, որ ցանկերն ամբողջական չեն, քանի որ Էրզրումի[1], Կարսի[2], Վանի[3], Դիարբեքիրի[4], Սպահանի[5], Թավրիզի[6], Նախիջևանի[7], Երևանի[8] թեմերի համար ազատ տողերը չատ են: Վեցերորդ գլխում ներկայացված են տերունի վիճակները: Ութերորդ և իններորդ գլուխները նվիրված են Հայոց հոգևոր կենտրոններին, կաթողիկոսների ընտրության, օծման արարողություններին[9], իններորդը՝ նոր կաթողիկոսի ընտրության կարգին:

Գանձասարի, Աղթամարի և Սսի կաթողիկոսություններին անդրադարձը համապատասխանաբար ժ., ԺԱ. և ԺԲ. գլուխներում է: Մեծ ծավալի նյութ է ներկայացված մասնավորապես Գանձասարի կաթողիկոսության պատմու-

---

[1] ՄՄ, ձեռ. 978, 158ա:
[2] Նույն տեղում, 158աբ:
[3] Նույն տեղում,159ա:
[4] Նույն տեղում,159ա-բ:
[5] Նույն տեղում, 159բ:
[6] Նույն տեղում,160ա-բ:
[7] Նույն տեղում,160բ, 161ա:
[8] Նույն տեղում,161ա-բ:
[9] Ուշագրավ է Սիմեոն Երևանցու մոտեցումը Երուսաղեմի և Կ. Պոլսի պատրիարքական աթոռների, ըստ որի՝ Երուսաղեմի պատրիարքը չունի «ինքեան յատուկ Աթոռ, եկեղեցի և վիճակեցեալ ժողովուրդ և ոչ ինքն իսկ Երուսաղեմ է երկիր և տեղիք Հայոց», *Ջամբռ,* էջ 99, իսկ Կ. Պոլիսը «ո՛չ է երկիր և քաղաք հայոց», *Ջամբռ,* էջ 99:

թյան վերաբերյալ (մինչև 1765 թ.), թեև ձեռագրում շուրջ 20 էջ էլ ազատ է թողնված[1]: Աղթամարին և Սսին վերաբերող ամփոփ տեղեկություններից հետո կան չգրված մի քանի էջեր:

Տասներեքերորդ գլխից սկսվում է «Ջամբռ»-ի տնտեսական մասը: Ներկայացված է յուրաքանչյուր գյուղի ձեռք բերման պատմությունը: Այստեղ որոշ գյուղերի դեպքում միայն անուններն են գրված, իսկ օրինակ՝ Ծոպանիսի մասին չարադրանքից հետո շուրջ 10 թերթ ազատ է թողնված[2], մինչև հաջորդ գյուղի նկարագրությունը, ընդ որում՝ խախտված չէ գյուղերի հերթական համարակալումը: Դժվար է ասել, թե ինչով է պայմանավորված հենց այդ գյուղին հատկացված մեծ թվով չգրված էջերի հատկացումը:

ԺԴ. գլխում, որը նվիրված է Մայր Աթոռի մուաֆության, այսինքն՝ հարկ վճարելուց ազատ լինելու իրավունքին, առկա է միայն մեկ դատարկ էջ, իսկ գլխի վերջում՝ արդեն մի քանիսը: «Ջամբռ»-ի տնտեսական-վիճակագրական կարևոր մասն են կազմում տասնհինգից տասնիններորդ գլուխները: ԺԵ. գլխում անուն առ անուն ներկայացված են էջմիածնապատկան դաշտերը, վարելահողերը, արոտավայրերը և այլն՝ իրենց մանրամասնություններով՝ երբ և ինչպես են դրանք ձեռք բերվել և այլն: Տվյալ հատվածում թվարկված և տեղորոշած են էջմիածնապատկան հողերը: Որոշ դեպքերում, սակայն, տեսնում ենք ազատ տողեր, միգուցե՝ լրացնելու համար, ինչն այդպես էլ մնացել է: Ջեռագրում ազատ պարբերություններ են թողնված հետևյալ տեղավայրերի համար՝ 1. Մեր Մանկասարեցց այգւոյ ճարաւկողմն ճողն: 2. Աւեր գումբեթի կողմունքն, մինչև ի Քեալարյու ճանապարհն: 3. Ղօչերի – յուս կոչեցեալ տեղիքն: 4. Մեր միջի ջրաղացի կողմունքն: 5. Մեր վերի Իւզբաշոնց կոչեցեալ ջրաղացի վերն և վայրն: 6. Ձլուտ կոչեցեալ տեղիքն[3]*:*

ԺԶ. գլխում ներկայացված են Մայր Աթոռին պատկանող այգիները և պարտեզները՝ ձեռք բերման կալվածագրերով: Այստեղ ևս կան չգրված էջեր, որոնց թիվը, ըստ բնակավայրերի, տատանվում է մեկ-երկուսի սահմաններում: ԺԷ. գլխում, որտեղ թվարկված են Վաղարշապատում, Օշականում, Երևանում, Ջորագյուղում և այլ բնակավայրերում Մայր Աթոռին պատկանող ջրաղացները, դինգերը և ձիթհանները, ըստ ձեռքբերման կալվածագրերի, կան բազմաթիվ չգրված էջեր: Որոշ դեպքերում առկա է մինչև 12 էջ[4], ինչը նշանակում է, որ մեզ հասած տեղեկությունները տնտեսական այդ կա-

[1] ՄՄ, ձեռ. 978,179ա–190բ:
[2] Նույն տեղում, 239ա–251բ:
[3] Նույն տեղում, 277աբ:
[4] Նույն տեղում, 315ա–327ա:

ռույցների վերաբերյալ միայն մասնակի են արտացոլում իրական պատկերը: Ավելորդ չէ նշել, որ «Ջամբռ»-ի հրատարակություններից դուրս է մնացել «Ձիթհանք սրբոյ Աթոռոյս ի յՕշական» վերնագիրը կրող, սակայն բոլորովին չչարադրված էջը, որն առկա է թիվ 978 ձեռագրում[1]:

ԺԸ. գլխում, որտեղ ջրային ռեսուրսների սեփականության վերաբերյալ տեղեկություններն են, գրեթե ամեն պարբերությունից հետո հանդիպում ենք ազատ տողերի: ԺԹ. գլխում խոսք կա ինչպես Վաղարշապատում, այնպես էլ այլ բնակավայրերում՝ Օշականում, Երևանում, Մայր Աթոռին պատկանող տների ու խանութների մասին: Հաջորդիվ՝ մի քանի էջ անց, ներկայացված են Վրաստանում Մայր Աթոռին պատկանող ոչ միայն գյուղերը, այլև՝ տները, խանութները և ճորտերը: Միգուցե, ըստ նպատակահարմարության են այդ տեղեկությունները գրվել տվյալ գլխում, թեև «Ջամբռ»-ի մյուս՝ 4592 թվահամարի ձեռագրի համեմատությամբ՝ կա նաև բաց թողնված հատված, որը բնագրում ավելացրել ենք: Այս գլխից հետո ազատ է թողնված չուրջ 30 թերթ[2]:

Ի.-ԻԴ. գլուխներում հստակորեն առանձնացված, դասակարգված և ըստ ժամանակագրական կարգի ներկայացված են պարսից թագավորներից, օսմանյան սուլթաններից և այլ պաշտոնյաներից ստացված հրամանագրերը, կալվածագրերը և այլ բազմաթիվ փաստաթղթեր: Ուշագրավ է, որ օրինակ՝ Ի. գլխում, որտեղ չարադրված են պարսից թագավորներից ստացված հրամանագրերի բովանդակությունները, ձեռագրում միայն որոշ ազատ տողեր կան, իսկ պարսից տիրակալներ Ազատ և Քերիմ խաների տված հրամանագրերից հետո դատարկ թերթերը չուրջ 40 են[3], պարզ է՝ այլ հրամանագրերի համար: Պարսից խաներից և այլ պաշտոնյաներից ստացծները, որոնք ներկայացված են ԻԱ. գլխում, համարակալված են, իսկ դրանցից հետո միայն մի քանի ազատ էջեր են[4]: ԻԲ. և ԻԳ. գլուխներից հետո, որտեղ օսմանյան սուլթաններից և պաշտոնյաներից ստացված հրամանագրերն են, ազատ է թողնված ավելի քան 40 թերթ[5]:

«Ջամբռ»-ի վերջին՝ ԻԵ. գլուխը, որն ամբողջովին նվիրված է Երևանի խանության տարածքում գտնվող Գեղարդավանքի, Սբ. Ամենափրկիչ վանքի, Խոր Վիրապի, Գետարգելի, Սաղմոսավանքի, Կեչառիսի և այլ վանքերի սեփականությանն ու տնտեսություններին, պարունակում է մանրամասն տեղեկություններ, բայց առկա են նաև բաց թողնված հատվածներ, որոնք ձեռա-

[1] ՄՄ, ձեռ. 978, 328բ:
[2] Նույն տեղում, 358բ–390բ:
[3] Նույն տեղում, 399ա–422բ, 423բ–424բ:
[4] Նույն տեղում, 428ա–431բ:
[5] Նույն տեղում, 437բ–482բ:

գրի կառուցվածքից հստակ երևում է, որ նախատեսված է եղել լրացնել: Այսպես՝ Աղջոց Սբ.Ստեփաննոս վանքի վերաբերյալ «Ջամբռ»-ում միայն մեկ տող է գրված. «Վանս այս, որ է ի Գառնի գաւառին և յանուն սրբոյն Ստեփաննոսի քահանայի, որ ընդ սրբոց Հռիփսիմեանցն էր, նախապէս հիմնարկեցաւ ի թուոջն...»: Մի քանի տող անց գրված է, որ «ունի զվիճակս յերկրոջս յերևանու՝ զձաթռան, զմեծ Գլան և փոքր Գլան»[1]: Հաջորդիվ մի էջ դատարկ է թողնված: Միևնույն ձևով են չարադրված նաև Ս. Առաքելոց, Կեչառիսի և այլ վանքերին վերաբերող հատվածները: Այս գլխից հետո էլ ազատ է թողնված մոտավորապես 25 թերթ, իսկ ձեռագիրը համարակալված է մինչև 591բ էջը:

Ինչպես տեսնում ենք՝ մատյանն ի սկզբանե գրվել է այնպես, որ հետագայում հնարավոր լինի այն լրացնել և ամբողջացնել:

«Ջամբռ»-ի մյուս, բայց ոչ ամբողջական ձեռագիրը թիվ 4592-ն է[2]: Բնույթից դատելով՝ այն Սիմեոն Երևանցու համար ծառայել է որպես աշխատանքային մատյան, որտեղ գրի առնված տեղեկությունները հետո փոխանցվել են հիմնական ձեռագիր: Դա է պատճառը, թերևս, որ այն կառուցվածքով զգալիորեն տարբերվում է և բնավ նույնական չէ 978-ին, այսինքն՝ այստեղ եղած հատվածներն անգամ ըստ հաջորդականության չեն համապատասխանում հիմնական ձեռագրին: Այսպես՝ 4592 թվահամարի ձեռագիրը սկսվում է Վաղարշապատի և Մայր Աթոռին պատկանող այլ գյուղերի նկարագրությամբ, որը հիմնական ձեռագրի ԺԳ. գլխում է[3]: Հաջորդը՝ Մայր Աթոռի ունեցած ունեցած այգիներն ու պարտեզները ներկայացնող տեղեկությունները են, որոնք ԺԶ. գլխում են[4]: Այս ձեռագրում չատ մասնակի են վանքերի մասին հատվածները[5], որոնք «Ջամբռ»-ում կազմում են մի ամբողջ՝ ԻԵ. գլուխը:

Ձեռագրերի համեմատությամբ պարզվեց, որ աշխատանքային ձեռագրի մի քանի սեղմ հատվածներ դուրս են մնացել հիմնական ձեռագրից: Հետևելով հեղինակի աշխատանքային սկզբունքին, այսինքն՝ տվյալ մատյանից հիմնական ձեռագիրը լրացնելու մոտեցմանը, անհրաժեշտ համարեցինք այդ հատվածները համապատասխան ծանոթագրություններով ներառել հիմնա-

---

[1] ՄՄ, ձեռ. 978, 541ա:

[2] ՄՄ, ձեռ. 4592, ԺԸ. դ.: Էջմիածին: Գրիչ՝ *հեղինակը*: Թերթ՝ 51: Թուղթ՝ 23x17: Միասյուն: Նոտրգիր: Տող՝ 32: Կազմ՝ *լաթապատ սովարաթուղթ*: Հիշատակարան գրչի՝ 19ա (*Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի*, հատոր Ա., էջ 1242):

[3] Նույն տեղում, 1ա-15ա (չգրված՝ 3բ):

[4] Նույն տեղում, 15բ-18բ:

[5] Կան «Յօհաննավանից որպեսիութիւնքն», «Սրբոյն Սարգսի վանից որպեսութիւնքն», «Մօղնու վանից որպեսութիւնքն», «Անանիայ առաքելոյ վանից որպեսութիւնքն» և «Վարեւանողքն սոյնոյ վանքիս են այսոքիկ» հատվածները, ՄՄ, ձեռ. 4592, 20ա-28ա (չգրված՝ 20բ, 21ա,բ, 22ա,բ, 23բ, 24ա,բ, 26բ, 27ա,բ): Մինչդեռ «Ջամբռ»-ում կա թվով 21 վանքերի նկարագրություն:

կան բնագրի սույն հրատարակությունում: Այսպես՝ գյուղերի նկարագրություններում Ճռանկանոցի վերաբերյալ բացակայում է մի տեղեկություն, որը, կարծում ենք, բովանդակության չարունակությունն է կազմում: Նշված է, որ Երևանի Հուսեյն Ալի խանը Հակոբ Շամախեցի կաթողիկոսին հավաստագիր է տրամադրել, որ Ճռանկանոց գյուղը Մայր Աթոռինն է[1]: Այս տեղեկությունը կարևոր է նրանով, որ հաջորդիվ խանը փաստորեն սեփականացրել է գյուղի մուլքի կեսը և միայն Սիմեոն Երևանցու օրոք է այն ամբողջովին վերադարձվել Մայր Աթոռին: Հաջորդ լրացումը վերաբերում է Եղվարդ գյուղին: Այն հաստատում է, որ այդ գյուղի չորս և կես դանգ մուլքի ճեռք բերման հրամանագիրը գտնվել է Էջմիածնի դիվանում[2]: «Ջամբռ»-ի ԺԹ. գլխում, որտեղ ներկայացված է Վրաստանում (Քարթլի) գտնվող սեփականությունը, կա տեղեկություն, որ ի թիվս այլ ճորտերի՝ Թիֆլիսի բնակիչ Շամախեցի Իբրահիմը ևս Մայր Աթոռի ճորտն է եղել[3]:

Մեր ուսումնասիրության տեսանկյունից կարևոր էր այն, որ այս ձեռագրում առկա է նաև Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի գործունեության վերաբերող հատվածը: Շուրջ 15 էջով ներկայացված նկարագրությունը նույնական է 978 ձեռագրի հետ, թեև ամբողջականը չէ:[4] Ամեն դեպքում՝ պետք է ասել, որ դրա առկայությունը նաև այս ինքնագիր մատյանում ինքնին մի կողմ է թողնում Սիմեոն Երևանցու կենսագրական այդ հատվածի՝ հեղինակային չլինելու հարցը:

Այն, որ այս մատյանից հիմնական ձեռագրում կատարվել են լրացումներ, երևում է յուրաքանչյուր գյուղի նկարագրությունից հետո առկա նշումներից, որտեղ գրված է, որ պետք է համապատասխան թվով ազատ տող թողնել՝ տեղեկություններն ավելացնելու համար: Աչխատանքային այս մատյանի կարևորության մասին կա հետևյալ հիշատակությունը. «սոյն տետրակս և զորս ի մէջ սորա պահելիք են, մինչև եղիցի համեմատութիւն ընդ Ջամբռին, քանզի վասն հարկաւոր իրաց են գրեցեալքն ի սոսին»[5]: Այս փոքր ձեռագրի առկայությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ նման աչխատանքային մատյաններ էլի են եղել:

Ամփոփելով նչենք, որ 4592 թվահամարի ձեռագիրը թեև «Ջամբռ»-ի ընդամենը մի փոքր մասն է կազմում, այդուհանդերձ՝ այն կարևոր է բնագրային համեմատություններ և ճչտումներ կատարելու համար:

---

[1] ՄՄ, ձեռ. 4592, 4բ:
[2] Նույն տեղում, 9բ:
[3] Նույն տեղում, 30բ:
[4] Նույն տեղում, 35բ-38բ, 40ա-43բ:
[5] Նույն տեղում, 19ա:

Ե. «Ջամբռ»-ի հրատարակությունները և թարգմանությունները

«Ջամբռ»-ի ձեռագիրը չուրջ հարյուր տարի անտիպ մնալով՝ 1873 թվականին հրատարակվում է Ս. Էջմիածնի տպարանում[1]: Թեև հրատարակիչները փորձել են պահպանել ձեռագրի հեղինակային կառուցվածքը, սակայն, օրինակ՝ չի ծանոթագրվել և հաշվի չի առնվել ձեռագրում չգրված էջերի հանգամանքը: Ճիշտ է հրատարակության մեջ ներառվել է ձեռագրում ավելի ուշ՝ 1828 թ. ավելացված այբբենական կարգով բովանդակության ցանկը, սակայն այն որևէ կերպ չի փոխարինում անհրաժեշտ ցանկերին, որոնք հրատարակության մեջ իսպառ բացակայում են:

Առաջին հրատարակությունը կատարվել է խնամքով, սակայն հասկանալի պատճառներով հնարավոր չի եղել խուսափել բնագրի պատրաստման հետ կապված մի շարք վրիպակներից և անճշտություններից: Հեղինակային տեքստին որոշ խմբագրական միջամտություններ ևս կան: Թեև հրատարակիչները ծանոթագրությունների միջոցով ներկայացրել են բառերի և եզրույթների բացատրություններ, սակայն, հաշվի առնելով «Ջամբռ»-ում մեծ թվով օտարալեզու բառերի առկայությունը, տեղանունները և այլն, դրանք միանշանակ բավարար չեն: Բնագիրը կարոտ էր ավելի հիմնավոր բացատրությունների, նաև՝ ծանոթագրությունների ու ցանկերի: Էական հանգամանք է նաև, որ վաղարշապատյան հրատարակությունում հաշվի չի առնվել «Ջամբռ»-ի մյուս՝ ՄՄ 4592 համարի ձեռագիրը: Այդուհանդերձ, վաղարշապատյան հրատարակության շնորհիվ Սիմեոն Երևանցու «Ջամբռ»-ը գիտական լայն շրջանառության մեջ է մեկ դարից ավելի:

«Ջամբռ»-ի ռուսերեն թարգմանությունը լույս է տեսել 1958 թ., Մոսկվայում[2]: Այն կատարել է բազմավաստակ գիտնական, ակադեմիկոս Ստեփան Մալխասյանցը՝ 1935-1940 թթ., սակայն, ցավոք, հեղինակին չի հաջողվել լույս ընծայել իր թարգմանությունը (մահացել է 1947 թ.): Գրքի խմբագիրը և առաջաբանի հեղինակն է Պավել Հարությունյանը[3]: Ստեփան Մալխասյանցը

---

[1] *Ջամբռ, գիրք, որ կոչի յիշատակարան արձանացուցիչ, հայելի և պարունակող բնաւից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս, և իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն, համաժողովեցեալ և շարադրեցեալ ի Սիմէօնի ցաւահար և վշտակոծ կաթուղիկոսէ Երևանցւոյ*, Վաղարշապատ, 1873:

[2] Տե՛ս **Симеон Ереванци**, *Джамбр, памятная книга зерцало и сборник всех обстоятельств святого престола Эчмиадзина и крестных монастырей*, перевод С. С. Малхасянца, под редакцией и с предисловием П. Т. Арютюняна, примечания С. С. Малхасянца и П. Т. Арютюняна, Москва, 1958.

[3] Գրախոսությունը տե՛ս **Պարգև վրդ. Գևորգյան**, «Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցու «Ջամբռ»-ը ռուսերեն լեզվով», *Էջմիածին*, հ. Զ., 1962, էջ 56-60:

թարգմանությունը կատարել է հրատարակված բնագրից, բայց, ինչպես երևում է՝ գրքի խմբագիրը տեղյակ է եղել Մատենադարանում գտնվող «Ջամբռ»-ի երկու ձեռագրերի մասին էլ, թեև, կարծում ենք, որ հրատարակության ժամանակ համեմատություններ ձեռագրերի հետ, ըստ ամենայնի, չեն կատարվել: Գիրքը լուսաբանված է տեսել խմբագրի ընդարձակ առաջաբանով, նա լրացրել է եղած ծանոթագրությունները, որոնցում նաև քննված են պատմական և տնտեսական բնույթի հարցեր: Թեև առկա է օտար բառերի և եզրույթների բացատրություններ, սակայն առանձին բառարան կազմված չէ, անվանացանկեր էլ չկան:

Առաջաբանում ներկայացված է տնտեսական մի շարք հարցերի վերաբերյալ ուսումնասիրություն: Իրավացիորեն արժևորված է երկի աղբյուրագիտական կարևորությունը ոչ միայն հայոց պատմության, այլ նաև՝ արևելագիտության տեսանկյունից: Քանի որ գրքի լույս ընծայումը կատարվել է խորհրդային պատմագիտական մոտեցումների չրջանակներում, ապա ինքնին հասկանելի է սոցիալ-տնտեսական պատմությանը հատկացված ակնառու կարևորությունը, ինչն արտահայտված է եկեղեցական հողատիրության և եկեղեցու՝ որպես եկամուտներ ապահովող հաստատության քննադատական մոտեցմամբ:

2003 թ. լույս է տեսել երկի աշխարհաբար փոխադրությունը[1]: Այն կատարել է բանասիրական գիտությունների դոկտոր Վազգեն Համբարձումյանը: Թարգմանության մեջ ներառված են պատմաաշխարհագրական ընդարձակ ծանոթագրություններ և հավելված-քարտեզներ, որոնց հեղինակն է պատմաբան Գեղամ Բադալյանը: Առկա են նաև տեղանունների, անձնանունների և առարկայական ցանկեր: Հարկ է նշել, որ գրքի առաջաբանում հանգամանալից անդրադարձ կա «Ջամբռ»-ի լեզվին և բառապաշարին, դրա առանձնահատկություններին և նորաբանություններին:

Հրատարակության կարևոր մասը կազմող ծանոթագրությունները բաժանված են երկու խմբի: Առաջինում հայերեն և օտար բառերի, բառակազմության և եզրույթների բացատրություններ են, իսկ երկրորդում՝ տեղանունների, վանքերի և պատմա-աշխարհագրական: Ծանոթագրությունները ներկայացված են ըստ գլուխների: Սակայն բացատրությունների այս՝ փաստորեն երկփեղկված համակարգը զգալի անհամապատասխանություններ ունի, որը պայմանավորված է տեխնիկական խնդիրներով: Այսպես՝ տեքստում բա-

[1] Տե՛ս **Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի**, *Ջամբռ* (թարգմանությունը, առաջաբանը, ծանոթագրությունները՝ Վազգեն Համբարձումյանի, պատմաաշխարհագրական բնույթի ծանոթագրությունները և քարտեզները՝ Գեղամ Բադալյանի), Երևան, 2003:

ռերի վրա դրված թվահամարները հերթական են և չեն համապատասխանում երկու բաժնից բաղկացած ծանոթագրություններին: Շատ դեպքերում պարզապես հնարավոր չէ գտնել հարցվող տեղեկությունը: Այս խնդիրը հաստատապես առկա է մինչև 7-րդ գլուխը: Ցավոք՝ որոշ դեպքերում թերի են նաև անվանացանկերի տվյալները, որոնք չեն համապատասխանում էջերին:

Պետք է ասել, որ գրաբարյան բազմաթիվ բառերի և բառակազմությունների բացատրությունները և պատմա-աշխարհագրական ծանոթագրությունները մեծապես արժևորում են կատարված աշխատանքը: Բնականաբար, աշխարհաբար փոխադրությամբ հրատարակությունը նաև նպաստում է հայ մատենագրության այս կարևոր գործն ընթերցող ավելի լայն շրջանակներին հասու լինելուն:

«Ջամբռ»-ը թարգմանվել է նաև անգլերեն և հրատարակվել 2009 թ.՝ Կալիֆոռնիայում[1]: Թարգմանությունը կատարել է պրոֆեսոր Ջորջ Բուռնուտյանը: Հարկ ենք համարում նշել, որ Ջ. Բուռնուտյանն անգլերեն է թարգմանել նաև հայ միջնադարյան պատմագրության՝ Աբրահամ Կրետացու, Աբրահամ Երևանցու, Զաքարիա Ագուլեցու, Զաքարիա Քանաքեռցու, Առաքել Դավրիժեցու, Սիմեոն Լեհացու և այլ երկեր: «Ջամբռ»-ի անգլերեն հրատարակությունում ներառված է թարգմանչի առաջաբանը, որտեղ նա ներկայացրել է Մայր Աթոռի ամփոփ պատմությունը, նաև ծավալուն անդրադարձ է կատարված Հայաստանում օտար տիրապետության հաստատման, դրա ծանր հետևանքների, Ս. Էջմիածնում վիճակի և այլ հարցերի վերաբերյալ: Մի շարք այլ աղբյուրների համադրությամբ՝ Ջ. Բուռնուտյանն իր առջև խնդիր է դրել վերլուծել Մայր Աթոռի եկամուտներին, հարկերին ու այլ հասույթներին վերաբերող հարցեր, այդ համատեքստում անդրադարձել է Պարսկաստանում հողատիրության ձևերին: Առավել մանրամասնելով տնտեսական բնույթի տեղեկությունների քննությունը՝ թարգմանիչն իր առաջաբանում ներկայացրել է նաև ջրային ռեսուրսներին վերաբերող մի շարք հարցեր, անդրադարձել է հայ ազգաբնակչության վճարված հարկերին, նվիրակական թեմերից և այլ աղբյուրներից Մայր Աթոռի ստացած եկամուտներին և այլ իրողությունների:

Այդպիսով՝ հիմնական ուշադրությունը սևեռված է երկի տնտեսական մասին: Ուշագրավ է, որ Ջ. Բուռնուտյանն առանձին քննադատության է ենթարկել 1940-1950-ական թթ. խորհրդահայ պատմաբաններին, որոնք իրենց աշխատություններում, ըստ նրա, նպատակ են ունեցել Ս. Էջմիածինը ներկայացնել որպես ֆեոդալ-հողատեր, որը չահագործել է ազգաբնակչությանը:

---

[1] Տե՛ս Kat'oghikos Simēon of Erevan (Simēon Kat'oghikos Erewants'i), *Jambr* (Archival Chamber), Introduction and Annotated Translation by George A. Bournoutian, Costa Mesa, California, 2009.

Ըընդունելով այդ տեսակետը՝ ձևակերպում է իր այն միտքը, որ Մայր Աթոռը մահմեդական տիրապետողներից «հայ ժողովրդի միակ վահանը և պաշտպանն էր»[1]:

Ինչպես երևում է՝ Ջ. Բուռնուքյանն անգլերեն թարգմանությունը կատարելիս ձեռքի տակ ունեցել է «Ջամբռ»-ի առկա հրատարակությունները, իսկ թարգմանությունը, ինչպես ինքն է գրում, կատարել է բնագրից[2]: Կարող ենք ասել, որ ռուսերենի իմացությունը, թերևս, հնարավորություն է տվել օգտվել նաև այդ հրատարակություններից, համենայն դեպս բնագրում առկա մի շարք վրիպակներ, որոնք փոխանցվել են նաև աշխարհաբար հրատարակության մեջ, բայց նկատվել են ռուսերենում, ուղղված են նաև այստեղ: Ամեն դեպքում, իր գլխավոր նպատակը հեղինակը համարել է այնպիսի աշխատանքի պատրաստումը, որն «ընթեռնելի և օգտակար կլինի՝ առանց գիտական կողմի զոհաբերման», միևնույն ժամանակ՝ փորձելով պահպանել նաև հեղինակի ոճը[3]: Ամեն դեպքում, կարելի է ասել, որ օտարալեզու ընթերցողին երկը մատչելի դարձնելու տեսանկյունից դժվարին աշխատանք է կատարվել:

Նշենք, որ անգլերեն հրատարակությունը բավականին ծավալուն է, երբեմն գերհագեցած տողատակի ծանոթագրություններով: Գրքի վերջում կան քարտեզներ, հավելվածներ, եզրույթների բառարան, գրականության, անձնանունների և տեղանունների ցանկեր:

---

1 *Jambr*, էջ 37-39:

2 Նույն տեղում, էջ 37:

3 Նույն տեղում, էջ 40:

ԲՆԱԳՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Թեև այսօր ընթերցողի սեղանին են «Ջամբռ»-ի վերը նշված հրատարակությունները, սակայն անհրաժեշտ ենք համարել ներկայացնել բնագրի նոր՝ լրացված հրատարակությունը, որը, հուսով ենք, դերծ կլինի առաջին հրատարակության թերություններից: Տպագիր բնագրում կան բառերի խմբագրական փոփոխություններ, ինչը, կարծում ենք, փոխել է հեղինակի լեզվամտածողության պատկերը (ձեռագրում՝ գոյր, յայտ, առաջակայ, տպագրում՝ կայր, այդ, առաջիկայ և այլն): Նման դեպքերում հետևել ենք հեղինակի օգտագործած ձևերին, տողատակում նշելով տպագիրը կազմողների փոփոխությունները: Միաժամանակ, մեր աշխատանքների ընթացքում հանդիպել ենք վրիպակների, անճշտությունների ու նաև՝ բացթողումների, որոնք չտակել ենք ձեռագրի հիման վրա: Վերն ասվածը նկատի ունենալով՝ կարևոր ենք համարել բնագիրն իր նախնական տեսքով ներկայացնելը:

Աշխատանքի ընթացքում հաշվի ենք առել «Ջամբռ»-ի ձեռագրի կառուցվածքային առանձնահատկությունները՝ նպատակ ունենալով լիարժեքորեն արտացոլել դրանք: Ուստի տողատակի ծանոթագրություններում նշել ենք դատարկ էջերը:

Վստահ ենք, որ ընթերցողին օգտակար կլինեն մեր կազմած ցանկերը: Ուշադրություն ենք դարձրել օտար բառերի և եզրույթների ժամանակակից ու լիարժեք բացատրություններին, որոնք ներկայացված են բառարանում, իսկ բնագրի վերջում զետեղել ենք ծանոթագրությունները:

Բնագիրը հրատարակության պատրաստելիս նպատակ ենք ունեցել՝

Ա. *Պահպանել ձեռագրի հեղինակային գրելաոճը և ուղղագրությունը (անգամ եթե նույն պարբերության մեջ միևնույն բառը գրված է որոշ տարբերությամբ, թողել ենք նույնությամբ՝ ըստ բնագրի): Փորձել ենք հնարավորինս դերծ մնալ բնագրին միջամտելուց, բացառյալ ակնհայտ վրիպակները կամ սխալները: Անտեսել ենք վաղարշապատյան հրատարակության մեջ կատարված հետևյալ տառափոխությունները՝ «կ»-ն «գ»-ով, «օ»-ն «ո»-ով, «պ»-ն «բ»-ով, «ղ»-ն «խ»-ով, «ջ»-ն «ճ»-ով, «դ»-ն «տ»-ով, բառագրության մեջ՝ «Մօսէս, Մօսիս»-ը «Մովսիս»-ով, «Յակոբ»-ը «Յակովբ»-ով, «Յօսէփ»-ը «Յովսէփ»-ով, «Քարսախ»-ը «Քասախ»-ով, «Հրաստան»-ը «Հրազդան»-ով, «Թուղջ»-ը «Թուջ»-ով և այլն, վերականգնել ենք հեղինակային գրելաձևերը: Բոլոր դեպքերում ձգտել ենք հարազատ մնալ ձեռագրին՝ ավելորդ համարելով ամեն անգամ ծանոթագրությամբ նշել այդ մասին:*

Բ. Ձեռագրում առկա են մի շարք երկձևություններ, որոնցից միօրինակության համար ընտրել ենք առավել հաճախ հանդիպողները, դրանք են՝ Բջնի (Բճնի), Գեղարքունոյ (Գեղարգունոյ), Ըստամպօլ (Ըստամբօլ), շահ Ապաս (Շահաբաս, Շահապազ), Յովանէս (Յովհանէս, Յովհաննէս), Ամիրկիւնէ (Ամիրկունէ), բարաթ (բէրաթ, բերաթ), ղապալա (ղաբալա), փարման (փէրման), ղաճար (ղաջար), գեօղ (գիւղ), խօճա (խօճայ, խոջայ):

Սույն հրատարակությունը պատրաստել ենք Մատենադարանի 978 ձեռագրի հիման վրա՝ համեմատելով այն վաղարշապատյան հրատարակության հետ, իսկ հատվածաբար՝ նաև 4592 ինքնագիր ձեռագրի հետ, որից էլ կատարել ենք որոշ հավելումներ:

Բնագրի հետ աշխատանքում առաջնորդվել ենք հետևյալ սկզբունքներով՝

ա. *տարեթվերը և թվային արժեքները մշտապես դրել ենք ընդունված ձևատառերով՝ փակագծում նշելով թվային նշանակությունը,*

բ. *անտեսել ենք «ի» նախդրից առաջ եղած ապաթարցերը,*

գ. *կետադրությունը փոխել ենք ըստ արդի հայերենի կանոնների,*

դ. *վերականգնած տառերը կամ բառերը, ինչպես նաև՝ 4592 ձեռագրից կատարված հավելումները դրել ենք ուղիղ [] փակագծերում,*

ե. *չիք բառի փոխարեն օգտագործել ենք > նշանը,*

զ. *կլոր () փակագծերում ավելացրել ենք ձեռագրի էջահամարները, իսկ բնագրում առկա դատարկ փակագծերը թողել ենք նույնությամբ,*

է. *տողատակում ծանոթագրել ենք ձեռագրում չգրված էջերը,*

ը. *երբեմն տրոհել ենք շատ մեծ պարբերությունները:*

Համեմատված ձեռագրերի և տպագրի պայմանանշանները

Ա. *ՄՄ, ձեռ. 978:*

Բ. *Ջամբռ, գիրք, որ կոչի յիշատակարան արձանացուցիչ, հայելի և պարունակող բնաւից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս և իւրոյ չրջակայից վանօրէից, համաժողովեցեալ և չարագրեցեալ ի Սիմէօնէ ցաւահար և վշտակոծ կաթուղիկոսէ երևանցւոյ, Վաղարշապատ, տպ. Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի, 1873:*

Գ. *ՄՄ, ձեռ. 4592:*

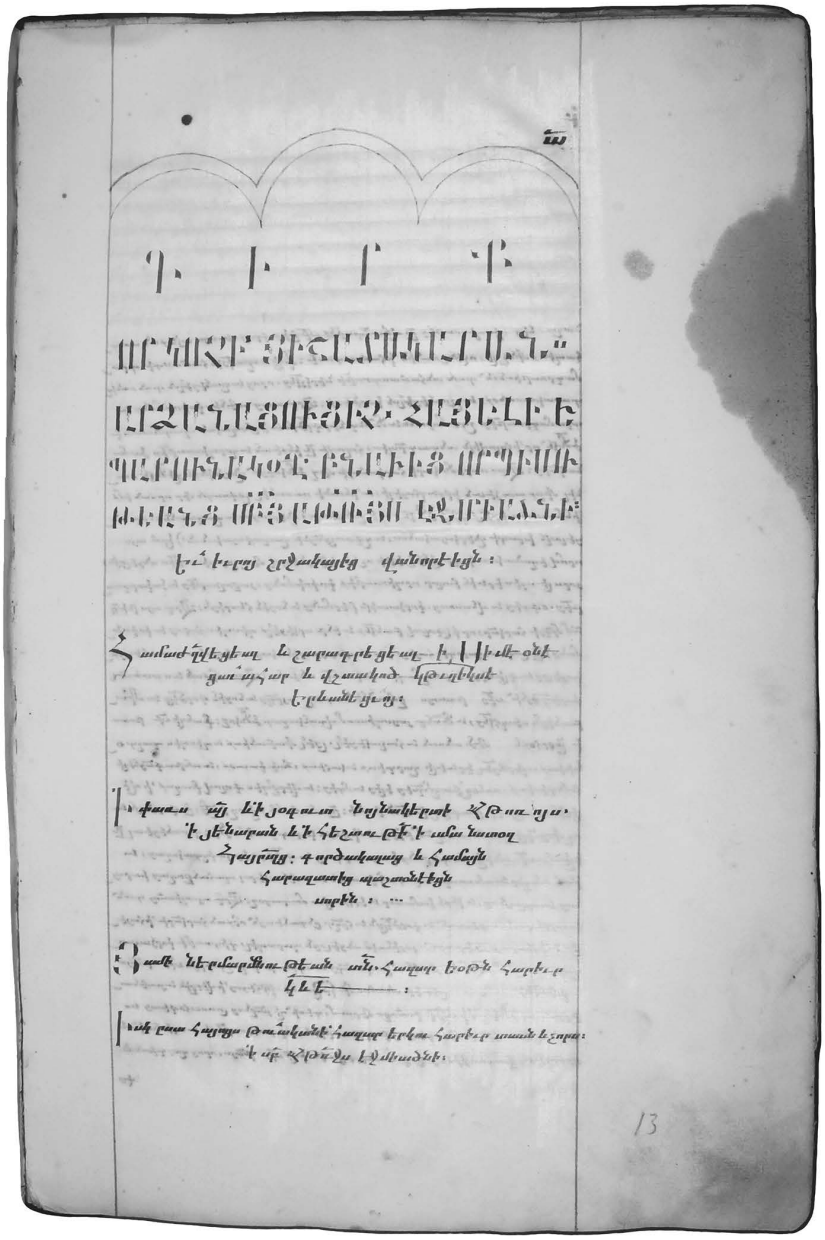

ՄՄ, ձեռ. 978, էջ 13ա

ԳԻՐՔ, ՈՐ ԿՈՉԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ, ԱՐՁԱՆԱՑՈՒՑԻՉ, ՀԱՅԵԼԻ
ԵՒ ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՂ ԲՆԱՒԻՑ ՈՐՊԻՍՈՒԹԵԱՆՑ ՍՐԲՈՑ ԱԹՈՌՈՅՍ
ԵՒ ԻՒՐՈՑ ՇՐՋԱԿԱՅԻՑ ՎԱՆՕՐԷԻՑՆ

ՋԱՄԲՌ

ՀԱՄԱԺՈՂՈՎԵՑԵԱԼ ԵՒ ՇԱՐԱԳՐԵՑԵԱԼ
Ի ՍԻՄԷՕՆԷ ՅԱԽԱՀԱՐ ԵՒ ՎՇՏԱԿՈԾ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԷ ԵՐԵՒԱՆՑԻՈՅ:

Ի փառս Աստուծոյ եւ ի յօգուտ նոյնակերտի Աթոռոյս ի յենարան
եւ ի հեշտութիւն ի սմա նստող հայրապետաց, գործակալաց
եւ համայն հարազատից պաշտօնէից սորին:

Յամի ներմարմնութեան տեառն հազար եօթն հարիւր վաթսուն եւ հինգ:
Իսկ ըստ հայոց թուականի հազար երկու հարիւր տասն եւ չորս:

Ի Սուրբ Աթոռոջս Էջմիածնի

(13բ) ԱՌ ԱՋԴԵՑՈՒԹԻՒՆ ԻՆՁ ՍԱԿԱՒՈՒՔ ԱՐԱՐԵԱԼ Ի ՆՈՅՆՈՅ ՀԵՂԻՆԱԿԷ, ՎԱՍՆ ԱՌԱՋԱԿԱՅ[I] ԳՐՈՑՍ ՈՐ ԿՈՁԻ ՋԱՄԲՌ ԵՒ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ԱԹՈՌՈՑՍ ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԵՒ ԱՅԼՈՑ ՇՐՋԱԿԱՅԻՑ ՎԱՆՕՐԷԻՑՆ ՍՈՐԻՆ[1]

Քանզի աշխարհս և աշխարհայինքս են միշտ ի փոփոխման և ենթադրեցեալք զանազանից պէսպէսութեանց ըստ վճռահատութեանց սրբազնից գրոց և այս այնման սաստկապէս, մինչ զի ոչ ինչ ունին ի հաւաստութեան: Քանզի ապագայական հաւաստի տրամադրութիւնքն տան անհաւաստութիւն ներկայականաց, որոց և զունեցեալսն տան ունիլ տարակուսանօք և զչունեցեալսն կարծեօք: Արդ այսց ամենից փոփոխմանց և տրամադրութեանց շտեմարանն և մանաւանդ ներգործական և ծնողական պատճառն է ժամանակն, որ ի հոլովիլն անդադարապէս հոլովէ ընդ ինքեան և զորպիսութիւնս ժամանակաւորաց: Ապա ուրեմն կարի հարկաւոր է մեզ ժամանակաւորացս զնոյն ինքն զժամանակն ունիլ միշտ առձեռն իբրև զհայելի և ի նմանէ ուսանիլ զօգուտն մեր որոյ եմք ի նմա սևեռեցեալք: (Քանզի ժամանակն ունի զանցեալս, զներկայս և զապառնիս, որ անցելովն խառատէ զներկայականսս և զգուշացուցանէ զապագայականսն):

Եւ այս որո՞վ եղանակաւ կարէ լինիլ, եթէ ոչ ներկայացուցանելով մեզ զորպիսութիւնս անցելոցն, յորս լիապէս երևին բոլոր որպիսութիւնք փոփոխմանց, յաջողութեանց և ձախորդութեանց, օգտից և վնասուց, փորձառիթ բերմանց և նոցին հնարիցն: Արդ այս թէպէտ ամենայն մարդոյ է հարկաւոր, որք (զոլով բանականք և ենթարկեցեալք պէսպէս հոգոց և փոփոխմանց), ըստ չափու կարօտին հայելւոյ և հնարացոյց օրինակաց, սակայն ևս առաւել յատկացելոց և գլխաւորաց և բազմապէս հոգունակաց անձանց: Ապա որոյ ևս առաւել հարկաւորագոյն է Սրբոյ Աթոռոյս էջմիածնի նստող հայրապետաց և նոցին գործակալաց և միաբանիցն սեպհականաց և մանաւանդ յայսպիսում վտանգաշատ ժամանակի: Քանզի Սուրբ Աթոռս է շնորհօրն Աստուծոյ մեծանուն և հռչակեցեալ, լցեալ միաբանիւք և պէսպէս պաշտօնէիւք, պերճացեալ երևելի զարդիւք[II] և կահիւք, ճոխ փառօք և անթագուցանելի հանդիսիւք ունօղ բազմապիսեաց ելից և մտից: Եւ վերջապէս գոլով հաղաք ի վերայ լերին, որ ոչ կարէ թագչիլ ըստ Տեառն բանի: Ըստ անուանն իշխող բազմաց, ըստ գործոյն և ոչ միոյ ի լեզուս ունօղ ամենայն բարեաց և ի յինքն կարօտ յամենայնի: Գտանեցեալ ընդ իշխանութեամբ անիշխան տերանց խստասրտաց և գազանաբարոյից յափշտակո-

[I] Բ. առաջիկայ
[II] Բ. զարդուք

ղաց և իմին անզօր և անսուր: Նպատակ բուռն և ամենակերպ պահանջողաց իւրայնոց և այլայնոց և իմին կամատոր և երկիւղիւ մուրացօղ: Արդ այսպիսւոյ տան և սորին տանուտեառն և գործակալացն և հարազատ ընտանեացն որոն հարկատոր է ի հայելիս և ի հնարացոյց խրատս և յօրինակս անցելոցն պարապիլ գիտութեան փորձառողացդ թողում:

Արդ ես յետինս ի սպասաւորաց և ստրուկս ի պաշտօնէիցն Սրբոյ Աթոռոյս էջմիածնի Սիմէօն լոկ ևեթ անուամբ կաթուղիկոս, որ պատահեցայ ի վերջին և յամենաթշուառ ժամանակօջս ի ՌՄԺԲ. (1763) թուոջս մերում տեսի, զի յառաջնոց լուսահոգեաց և երանելեաց հայրապետացն մերոց (որոց բարերարութիւնքն, օգտարարութիւնքն և արիւնախառն բռտամբք աշխատութիւնքն յոլովք և անգրելիք են ի վերայ Սրբոյ Աթոռոյս, որոց զարդիւնսն (14ա) վայելեմք մեք ի վաստակս նոցա մտանելով), սակայն ոչ ոքն էր արարեալ զփոյթ ի գիր արկանել և առնանացուցանել զորպիսութիւնսն Սրբոյ Աթոռոյս և զպարագայսն սորին, գոնէ և զառ իմեամբ եղեալ պատահմունսն, յորոց ոչ սակաւ օգուտ յառաջանային յետնոցս և յառաջանալոց էին ի ժամանակս ժամանակս: Արդ ես յամենայնի անարդիւնս և անպէտս, որովհետև չունէի զկարօղութիւն և չկարացայ, իսկ ինձէն յատկապէս զարդիւնաւոր գործ ինչ յառաջացուցանել, զայս գտի ինձ բռնետղ և իբր զդիմակալ երեսաց իմոց, այսինքն՝ զարարեցեալ բարերարութիւնսն և զոսկեփայլ գործսն նախնեաց երանելեաց (որ ծածկեցեալք էին և որպէս թէ անհետացեալք խաւարաւ մոռացութեան և անգիտութեան) ի լոյս բերեալ փայլեցուցից, որովք ոսկեպէս անուանք նոցին փառաւորեսցին մշտնջենապէս ի Սուրբ Աթոռոջս ի մէջ տաճարիս Աստուծոյ, ընդ որս և ես և իմս այս գոնէ իբրև զխեցեղէն հաշուեցեալ յիշատակիցուք: Վասն որոյ յառաջադրեցի զայս գիրք, որ կոչի Յիշատակարան և պարունակօղ բնաւից որպիսութեանցն Սրբոյ Աթոռոյս: Քանզի գրեցի ի սմա զամենայն որպիսութիւնսն, այսինքն՝ զորպիսաբար հաստատիլն, զորպիսաբար կեալն և կառավարիլն սորին և սորին աթոռակալացն ներքսապէս և արտաքսապէս: Զորհանաբար տարածումն իշխանութեանն և պատուոյն և զերբեմնական տկարութիւնն և զվշտակրութիւն, զի սմա նստօղ կաթուղիկոսունսն, որոց և զորպէսն և յորս զառաւել բարերարսն:

Այլև զինչ ունիլն սորին, զորպէս և զերք ունիլն, այսինքն՝ նուիրականքն, առաջնորդականքն և զայլ արդիւնաբեր տեղիսն որպիսութեամբքն իւրեանց՝ զմլխատու գեօղօրայսն, զմուլսն, այսինքն՝ զայգիս, զջրաղացս, զդինկս, զտունս, զխանութս, զսերմանելի տեղիսն, զջուրս և զառուս և զայլս այսպիսիս հանդերձ իւրաքանչիւր տանկական[2] և հայկական ղապալայական, վախմնական, վկայական և վիճունական գրովքն իւրեանց և թէ ե՞րբ և որո՞ց ձեռօքն: Այլև զթագաւորական, զբռնակալական և զդատաւորական գրեանսն սորին հանդերձ պարագայիւքն իւրեանց և մանաւանդ

զմաղաֆութիւնն սորին, թէ որպէ՞ս, որա՞ն և ե՞րբ այլովմ պարագայիւմն: Այլև առնանացուցաբ ի սմա զնշանաւոր և զի մտի պահելի իրակութիւնսն և զօգտաբեր և զվնասատու պատահմունսն անցելոց ի յօրինակ և ի հայելի ապագայիցդ, զի զօգտաբերսն առ ձեռն ունիլով ի վնասակարացն խոյս տայցէք: Այլև առնանացուցաբ ի սմա զամենայն որպիսութիւնսն երկրիս և շրջակայիցն վանօրէիցն մերոց հանդերձ պարագայիմն իւրեանց:

Եւ վերջապէս դիտումն մեր և ջանք այս էր, զի գիրս այս լիցի հանրականապէս պարունակօղ, հայելի և ծանուցանօղ ամենից որպիսութեանց և ապագայիցն Սրբոյ Աթոռոյս և վանօրէիցն մերոց և յաւիտենական և մշտապիտոյ արձան իրակութեանցն անցելոց ի զգուշութիւն յապա եկելոց: Վասն որոյ խնդրի ի մերազնէից և ի կարգակցաց եղբարցդ իմոց զկնի մեր յաջորդողաց (որոցդ է հարկաւոր և շատ պիտանի մանաւանդապէս, որպէս փորձելոց էք) նախապէս, զի որպէս նուաստութիւնս մեր ի նախնեաց անտի մինչև ցառ մեօք զմնացեալսն և ունեցեալսն, զնոցին ունեցման գրեանսն և զայլ պարագայսն մեծաւ տաժանմամբ և բազմաւ աշխատութեամբ (մինչ գրեթէ ի կեանս իմ այս էր մեծ հոգ և ցաւն իմ) առ ձեռն բերեալ, զանհետացեալ և զնսեմացեալսն ի լոյս ածեալ և վերանորոգեալ, զանկանոնսն ընդ կանոնիւ արկեալ, զցան և զցիրսն ի մի ժողովեալ և որպէս թէ ի զանազանից գեղեցկագունից և յանուշահոտունեաց ծաղկանց փնջեալ և եդեալ ի տուփս յայս՝ աճա ձեզ ընծայեցաք նմանապէս և դուք ըստ այսմ կանոնի ամբողջապէս և հաւատարմօրէն պահելով՝ զկնի յաջորդողացդ ձերոց ընծայիցէք, զի մի անհետասցին և կորիցեն և այսոքիկ մնացեալքս, որպէս և շատքն անհետացեալք են յանհոգութենէ անցելոցն երանելեաց: (14բ) Երկրորդապէս, զի որպէս մեք, եթէ նախանձ զմեզ անցելովքն և թէ զմեօք պատահեցեալսն գլխաւոր և հարկաւոր և զի մտի ունելի գործսն և զեղելութիւնսն (թէ օգտաւէտ և թէ վնասաբեր) ի գիր արկեալ առնանացուցաբ ի սմա, նմանապէս և դուք զառ ձեօք եղեալսն գրեալ ի սմա ի յիւրաքանչիւր տեղւոջն առնանացուսջիք: Քանզի անցելոցն անցք խրատք և վարդապետութիւնք են յետնոց: Երրորդապէս, որ վայելէիդ զսայ օգտիք և ևս յաւելուք, յիշեցէ՛ք անգամ մի ի մաքուր յաղօթս ձեր զնախկին հեղինակս սորին, որպէս զի և դուք յիշիցիք ի յապա եկելոցն ձերոց: Ողջ լերո՛ւք:

(15ա) **ԳԼՈՒԽ Ա.**

ՅՈՐՈՒՄ ՃԱՌԻՆ ՈՐՊԻՍՈՒԹԻՒՆՔ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՍ ԷՋՄԻԱԾՆԻ Ի ՍԿԶԲԱՆԷ ՅՕՐԻՆԵՑՄԱՆԷ ԱՆՏԻ Ի ՅԱՄԱՅՈՒԹԻԻՆ ԵԻ Ի ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒԹԻԻՆ ԴԱՐՁԵԱԼ: ԵԻ ՍԱԿԱՒ ԻՆՁ ԱՌԱՐԿՈՒԹԻԻՆ ՎԱՍՆ ՍՐԲՈՅ ԱՋՈՅ ԼՈՒՍԱՒՈՒԻՆ ՄԵՐՈՅ[3]

Սուրբ և Աստուածային, Քրիստոսակերտ և լուսանկար ամենից հայոց Աթոռս էջմիածին, առ յոր է՛ջ Միածին Բանն Աստուած հայրական փառօք, հրաշալի լուսով և բազմութեամբ զօրօք հրեշտակաց և ձևակերպեալ յօրինեաց զսա աստուածային լուսով, ըստ (15բ) որում և հրաշակերտեաց սուրբն Գրիգորիոս Լուսաւորիչն մեր ի յԱթոռ յատկապէս ազգիս հայոց և մայր ամենայն եկեղեցեաց և շնորհածին ծընօղ նոցին մանկանց, եղև ի ՅԵ. (305) թուջ մարդեղութեան Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ: Քանզի որպէս ի հնումն եցոյց Մովսիսի (որ առաջնորդէր հնոյն Իսրայէլի) զձև խորանին ի շինել յատուկ տեղի և բնակարան աստուածութեան իւրոյ և ի դաստիարակ և տեղի ապաւինի հնոյ ժողովրդեանն նոյնպէս և ի նորումս եցոյց զձև խորանիս այսմիկ սրբոյն Գրիգորի (որ եղև առաջնորդ նորոյս Իսրայէլի) ի շինել յատուկ տեղի և բնակարան իմեան ի մայր և դաստիարակ և տեղի ապաւինի նորոյս ժողովրդեան ազգիս հայոց: Արդ Սուրբ Աթոռս այս աստուածակերտ յառաջին ժամանակսն ի Լուսաւորչէն մերմէ ի յորդիսն և ի թոռունսն և ի մերձաւորսն նոցունց էր լաւապէս շէն և պայծառ հոգևորօք և մարմնաւորօք և պերճ իշխանութեամբ: Քանզի ձգիւր անխոնարհելի և հոգևոր իշխանութիւն սորին ի յամենայն Հայս, ի Վիրս և յԱղուանս: Եւ ի սմա նստէին հայրապետքն ազգիս մերոյ և ի սմանէ ծաւալիւր յամենայն երկիր խորհուրդ եկեղեցւոյ և սրբալոյս Մեռոնն օծութեան:

Ապա ի տկարանալ իշխանութեանն մարմնաւորի ազգիս մերոյ և ի զօրանալ թշնամեաց և յաճախիլ պէսպէս յարուցմանց հինից թագաւորք և իշխանքն մեր, ըստ ձեռնտուութեան ժամանակին, ուր տեսանէին պատեհաւոր և ձեռնտու իմեանց և յապահովութիւն ի թշնամեաց, անդ ամրացեալ բնակութիւն առնէին ընդ նոսին և հայրապետքն, որպէս և ի ՃՀԷ. (728) թուականիս մերում, յանիշխանութեանն ազգիս մերոյ, զի ի ՃԺԹ. (704) թուջն մերում պիղծն Աբդլայ զամենայն իշխանսն ի յեկեղեցին Նախիջևանու այրեաց, Դաւիթ կաթուղիկոսն Առամուսեցի ի Կուտէս[4] գաւառէ վշտացեալ ի տաճկաց փոխեաց զԱթոռն հայրապետական ի Դվին[5], ուր մնաց հայրա-

պետարանն մինչև ի ՅԿ. (911) թուականն մեր, յորում Սմբատ Տիեզերակալն պարսպեաց զմաղաքն յԱնի և շինեաց զկաթուղիկէ եկեղեցին, յորում ժամանակի և Գրիգոր կաթուղիկոսն, որ զկնի Մաշտոցի երրորդ հայրապետ էր, փոխեաց զհայրապետարանն ի Դվնայ ի բաղաքն յԱնի[6]: Յոր և տևեաց ի ժամանակս ինչ, մինչև ի ՇԴ. (1055) թիւն մեր, յորում վերջացաւ թագաւորութիւնն Բագրատունեաց, որոյ վերջինն էր Գագիկ որդի Աշոտոյ[7] և եկն պիղծն Ալփասլանն և աւերեաց զմաղաքն յԱնի և զեկեղեցիսն ի ՇԺԹ. (1070)[8] թուոջն մերում ի հայրապետութեանն Պետրոսի կաթուղիկոսին: Յայս միջոցիս ի միում ժամանակի ի չորս տեղւոջ հայրապետ նստան ներհակ իրերաց[9]՝ Պետրոսն ի յԱնի, Գրիգոր վկայասէրն[10] ի Մար[11], Թէոդորոսն ի Հռո և Պօղոսն[12] ի Մարաշ[13]:

Ապա ի թուին ՇԻԵ. (1076), յորում հաստատեցաւ թագաւորութիւնն Հայոց ի Կիլիկէ Ռուբենիւ, յետոյ Կոստանդ, յետ որոյ Թորոս ի ԺԷ. (17) ամի թագաւորութեանն սորին Գրիգոր Տղայն՝ եղբայր Ներսիսի, փոխէ զհայրապետութեան Աթոռն ի Հռոմկլայն ի ՇԿԶ. (1117) թուոջն մերում[14]: Յորմէ վասն տղայութեանն հասակին, զի էր ԺԵ. (15) ամաց և վասն փոխելոյն զԱթոռն ի Սիս, Դաւիթ եպիսկոպոսն Ախթամարու ապստամբեցաւ և նստաւ կաթուղիկոս յԱխթամար ի սոյն թուիս և տևեաց կաթուղիկոսութիւնն ի Հռոմկլայն յամս ՃՁԷ. (187)[15], մինչև ի Ստեփաննոս[16], ըստ կարգին, զի ունէին զպատիւ հայրապետական և զԱջ Լուսաւորչին, թէպէտ և ոմանք հեստէին ի յոտիղ կարգէն: Ապա ի չորրորդում ամի հայրապետութեանն սորին եկն Մարայ սուլթանն և գերեաց զԿլայն[17] զկաթուղիկոսն և զԱջ Լուսաւորչին հանդերձ այլովք սրբութեամբք և եկեղեցական պաշտօնէիւք տարաւ ի Մար ի ՁԽԴ. (1295) թուոջն մերում, ուր և մեռաւ Ստեփաննոս կաթուղիկոսն[18]: Ապա այնուհետև փոխեցին զԱթոռն ի Սիս, ուր և նստաւ Գրիգոր Անաւարզեցին ի նոյն թուոջն[19]: Արդ զգերիլն Ստեփաննոսի և Աջոյն սրբոյ ի Մար պատմեն ամենայն պատմագիրք, բայց զդարձ ինչ ոչ բնաւ[20]: Թէպէտ և այնուհետև բազմիցս (16ա) գերի և աւարի տունն Կիլիկեցւոց ի Մարացւոցն, բայց մեք ոչ եդաք աստ: Ապա զկնի ՃԻԹ. (129) ամաց ևս գայ սուլթանն Մարայ ի ՊՀԲ. (1423) թուոջն մերում ի ժամանակս Լևոնի թագաւորութեանն իսպառ աւերէ զԿիլիկէ և բոլորովին գերէ և աւերէ և զԼևոն իւրայնովքն տանի ի Մար և բառնայ զթագաւորութիւնն Ռուբենեանց, ըստ ամենից ճշմարիտ պատմագրաց և եղծանէ զհայրապետութիւնն Կիլիկեանց[21]: Թէպէտ և այլ զկնի այնորիկ, որպէս զաշտարակաշէն ամբարտաւանսն ընդ Աստուծոյ, որպէս թէ մաճառիլ ի մտի ունէին: Քանզի, որպէս երբեմն բարձմամբ թագաւորութեանն Բագրատունեաց փոխեցաւ կաթուղիկոսարանն ի յԱնւոյ ի Կիլիկէ, նոյնպէս և ի բառնիլ թագաւորութեանն Ռուբենեանց փոխեցաւ անտի ի յիւր սեփական յԱթոռ ի Վաղարշապատ տնօրինեցմամբն Աստուծոյ: Քանզի ի յաւերիլ տանն Կիլիկեանց և ի բառնիլ իշխանութեանն Ռուբենեանց, յետ ԺԸ. (18) ամի ի ՊՂ. (1441) թուոջն մերում, ըստ ամենից ճշմարտապատում պատմագրաց յայտնեցաւ սուրբ Աջն

Լուսաւորչին ի յէջմիածին, ուր և ժողովեցան բոլոր իշխանք, ժողովուրդ և վանականք աշխարհիս Հայոց ի տուչութենէն Աստուծոյ յորդորեցեալք ի բազմապիսեաց հրաշից հաստատեցին զՍուրբ էջմիածին վերստին Աթոռ հայրապետական ազգիս հայոց և եղին կաթուղիկոս զտէր Կիրակոս[22], իսկ աստանօր թէպէտ աւելորդ է երկարելն վասն վերադարձման սրբոյ Աջոյ Լուսաւորչին մերոյ ի Սուրբ էջմիածին, սակայն մինչ յամառեցեալքն ի յախտս ինքնահաճութեան ոչ դադարին յարգելոյ ընդդէմ խթանի եղմարտութեանն առ նոսա ասացում զայսմանս ի կարճոյ:

Արդ այնու ժամանակաւ պատմիչքն և եղեալ գործքն ամենեքեան համաձայն վկայեն, թէ ի յայս ժամանակս Աջ Լուսաւորչին վերադարձաւ ի Սուրբ էջմիածին, եթէ դու հակամարտիս, թէ որո՞վ և որպէ՞ս ես ասացից, թէ որո՞վ և որպէ՞ս կենսունակ Սուրբ Նշանն Վաղարշայ և Գեղարդն Աստուածամուխ եկաւորեցան ի մեզ միջնորդութեամբ հարազատից ոմանց ծառայիցն Աստուծոյ, նմանապէս և սուրբ Աջ Լուսաւորչին ի յիւր սեփական[1] յԱթոռ: Եթէ յայնս թերահաւատիս և առ յայս չէ զարմանք: Դարձեալ եթէ երկնաւոր և ամենակալ թագաւորի ակնարկութեան ոչ հաւատաս առ բերից քեզ և զարարս երկրաւոր և աշխարհակալ թագաւորաց, որոց ոչ ինչ կարես բացասել, մինչ ներկայական եղելութիւնքն վկայեն:

Արդ, որպէս ի վերդ ասացաք, հանիցս անգամ կաթուղիկոսարանն և բոլոր տունն Սսայ կողոպտեալ և աւերեալ եղէն ի Մարայ սուլթանացն, թէ եկեղեցականք և թէ աշխարհականք և մանաւանդ առ Ստեփաննոսիւ, յորում յայտնապէս ընդ կաթուղիկոսին և սուրբ Աջն և այլ սրբութիւնք տարեալ ասեն պատմիչք և անտի առ ձեզ վերադառնալ յոչ ուրեք ունիք զվկայութիւն հաւաստի, թէպէտ հոչակէք, որպէս և կամիք: Բայց մեք ունիմք զպատմիչսն ժամանակին վկայ[23], որք համաձայն ասեն, թէ ի ՋԺ. (1461) թուջն մերում մինչ Զաքարիա կաթուղիկոսն Աղթամարու[24] գնաց ի Դաւէժ ի տեսութիւն Ջհանշահ թագաւորին, յոյժ սիրեցեալ ի նմանէ ընկալնու զկաթուղիկոսութիւնն էջմիածնի, ընդ նմին պարգև և զԱջ սուրբ Լուսաւորչին, զխաչվառն և զուրարն[25] և գայ յէջմիածին: Եւ յետ ժամանակաց ի ՋԺԱ. (1462) թուջն առնու զսուրբ Աջն, զխաչվառն և զուրարն և գնայ վերստին ի բնիկ տեղին իւր յԱղթամար[26]: Եւ յետոյ նոյն սուրբ Աջն և խաչվառն և ուրարն ձեռամբ Վրդանէս վարդապետին վերադառնայ ի Սուրբ էջմիածին ի ՋԻՋ. (1477) թուին ի հայրապետութեանն Սարգսի և Յովհաննիսի[27]: Իսկ Ջհանշահն էր որդի Ղարայ Իւսուֆին, որ ի Էնկթէմուրէն ի բանտի արգելեցեալ կայր ի Մար ի բազում ժամանակս, ապա ի պակասիլ Էնկթէմուրին, ելեալ ի Մարու բազում զօրօք գայ ի Դավրէժ և անդ թագաւորէ: Ասա՛ ինձ, զի՞նչ ինչ փոյթ այլ ազգի և աշխարհակալ թագաւորի միոյ սուտ Աջ հնարել և կամ խաբել միոյ սևագլխոյ: Արդ մեք գիտեմք և հաւատամք, սակայն զայսմանս ասացաք, զի և դուք հաւատասջիք:

[1] Բ. սեփհական

(16բ) **ԳԼՈՒԽ Բ.**

ՅՈՐՈՒՄ ՅՈՒՅԱՆԻՆ ՅԵՏ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅՆ ՄԵՐՈՅ ԱՌԱՔԵԱԼՔ, ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉՔ ԵՒ ՀԱՅՐԱՊԵՏՔ ԱՉԳԻՍ ՄԵՐՈՅ, ՀԱՆԴԵՐՁ ԻՐԱՔԱՆՉԻՒՐ ՆՇԱՆԱԻՈՐ ԳՈՐԾՈՎՔՆ ԻՐԵԱՆՑ

Նախկին և հանրականապէս Փրկիչն ամենայն մարդկան և լուսաւորիչն բոլորի աշխարհի Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս ընտրեաց իւր զերկոտասան աշակերտս, զորս և առաքեալս, սիրելիս, բարեկամս, խորհրդականս և հազարապետս անուանեաց, զորս և կոչեաց լոյս և աղ աշխարհի, որոց և ետ զիշխանութիւն կապելոյ և արձակելոյ, փակելոյ և բանալոյ, զորս և ելից և հրազինեաց Հոգւովն իւրով սրբով և հրամայեաց երթալ յաշխարհ ամենայն և քարոզել զԱւետարանն իւր սուրբ և ածել զամենայն ազգս և լեզուս ի խաւարէ կռապաշտութեան ի լոյս Աստուածգիտութեան, ըստ ճշմարիտ և համաձայն վկայութեանց չորից սրբոց Աւետարանչացն և նոցունց սրբազանից առաքելոցն բանից, որ են այսոքիկ՝ Սիմօն, որ և Կեփաս և Պետրոս անուանեցաւ, որոյ են երկոքին թուղթքն Կաթուղիկեայց և Անդրէաս եղբայր սորին: Յակոբոս և Յօհաննէս՝ որդիքն Զեբեթեայ, որ և որդիք որոտման անուանեցան: Այս Յօհաննու են չորրորդ Աւետարանն սուրբ և երեքեան թուղթքն կաթուղիկեայց: Փիլիպպոս, Բարդուղիմէոս և Թովմաս, որ միոյ միոյ անուանց հանդիպեցան: Մատթէոս մաքսաւորն, որ և Ղևի կոչիւր, սորա է առաջին Աւետարանն: Յակոբոս Ալփեայ, որ է Տեառնեղբայրն, որ և արդար կոչեցաւ և սա նստաւ զկնի տեառն պատրիարգ յԵրուսաղէմ և առաջին մատոյց զփրկական պատարագ և սա գրեաց զառաջին թուղթն կաթուղիկեայց և առ յորդին Զեբեթեայ նկատմամբ փոխր Յակոբ կոչեցաւ: Շմաւօն նախանձայոյզն, որ Սիմօն կոչեցաւ և ազգական Քրիստոսի անուանեցաւ, որ է եղբայր Յակոբայ Տեառնեղբօրն: Ղէբէոս, որ նոյն իմն է Յուդա Յակոբեան և Թադէոս և եղբայր Յակոբայ և Շմաւօնի, վասն որոյ և Յուդա Յակոբեան ասի վասն եղբայրութեան նորին և վասն զատման ի Յուդայէ մատնչէն: Սա գրեաց զկաթուղիկեայց յետին թուղթն, որ Յուդայի ասի: Սոցա եղբայր մի ևս գոյ Յովսէ, որ Յօստոս և Բարսաբայ ևս կոչի: Սա յառաջադրեցաւ ընդ Մատաթիայի ի տեղի մատնչին, բայց վիճակն Մատաթիայի անկաւ, վասն որոյ սա ընդ եօթանասնիցն հաշուեցաւ: Յուդա մատնիչն, զորոյ զտեղին յաջորդեաց Մատաթիա:

Առդ վասն վերոյ յիշեցելոց երից սրբոց առաքելոցդ, այսինքն՝ Յակոբայ, Շմաւօնի և Թադէոսի հարազատ եղբայրութեան իրերաց, առաքելութեանն Քրիստոսի և ի թիւս երկոտասանից գլխաւորացն հաշուելոյն, թէպէտ ոչ ինչ գոյ կարծիք, զի է հաւաստի և ճշմարիտ և ամենից գիտնոց ընդունելի, սակայն, թէ ո՞յր որդիք են և որպէ՞ս ասին եղբարք Քրիստոսի գոյ առարկութիւն և տարաձայնութիւն ի մեջ մերոց վարդապետաց և այլայնոց:

Քանզի մերս Հայաստանեայց եկեղեցւոյ վարդապետք ասեն, թէ սոքա էին որդիք Յօսէփայ Աստուածահօրն ի յայլմէ կնոջէ, հետևելով անտարակոյս և անստելի վկայութեանց սրբոց աւետարանչացն Մատթէոսի և Մարկոսի, որք ի ԺԴ. (14) և ի Ջ. (6) գլուխսն միապէս և համաձայն ասեն, թէ եկեալ Յիսուս ի գաւառ իւր ուսուցանէր զնոսա և նոքա զարմացեալք ընդ իմաստութիւն նորա ասէին, ուստի իցէ սմա այս իմաստութիւն, ո՞չ սա է հիւսանն որդի, ո՞չ մայր սորա կոչի Մարիամ և եղբարք սորա Յակոբոս, Յովսէ, Սիմօն և Յուդաս, սոքա ամենեքեան առ մեզ են և այլն: Իսկ այլոց վարդապետք ասեն, թէ ոչ էին որդիք Յօսէփայ, այլ Կղէօպայ, զոր եղբայր ասեն (17ա) Յօսէփայ, որ Ալփէ ևս կոչիւր: Քանզի աւետարանիչքն մինչ զՅակոբոս Յակոբ Ալփեան կոչեն նոքա որդի Ալփէի իմանալով այսպէս ասեն, որ է թիւր իմացումն, զի Յակոբոս, եթէ վասն Յակոբ Ալփեան կոչելոյն Ալփէի որդի լինիցէր, ապա զսոյնոյ Յակոբայ եղբայր Ղէբէոսն՝ որդի Յակոբայ, պարտին իմանալ վասն Յուդայ Յակոբեան ասելոյն, որ է յայտնի սուտ, զի Յուդաս այս (որ է Ղէբէոս և Թադէոսն, որպէս ասացաւ) եղբայր է Յակոբայ և ոչ որդի: Եւ մանաւանդ սրբազան աւետարանիչքն (և առաքեալքն ևս) յամենայն ուրեք զեղբարս Քրիստոսի կոչեն զնոսա ի կողմանէն Յօսէփայ և ոչ յուրեք զորդիս հօրեղբօր: Ասելոց եմք զայսմանէ և ի Ժ. (10) գլուխն ի ճառս Գանձասարու կաթուղիկոսութեանն: Ուրեմն կարճառօտելով զայսմանէ եկեսցուք ի մերս յառաջադրութիւն:

Առդ վերոյ գրեցեալ երկոտասան սրբազան, գլխաւոր, համակարգ և միաշունչ առաքեալս յետ ընկալման Հոգւոյն սրբոյ ի վերնատանն, նոյնոյ Հոգւոյն սրբոյ ազդմամբն բաժանեցին վիճակաւ զբոլոր ազգս և զլեզուս ի յիւրեանս, առ յորս և գնացին ի քարոզել ըստ հրամանին Քրիստոսի վարդապետին իւրեանց: Նոյնպէս և զեօթանասուն և զերկուս աշակերտս բաժանեցին՝ առնլով ի նոցանէ իւրաքանչիւրն զերկուս և զերիս: Ապա ազգս և երկիրս Հայոց անկաւ ի վիճակ վերոյ յիշեցելոյ սրբոյն Թադէոսի առաքելոյն, որ է մի յերկոտասանից գլխաւորաց առաքելոյն և եղբայր Յակոբայ, Շմաւօնի և Յօվսէի որդւոցն Յօսէփայ Աստուածահօրն, որ Ղէբէոս և Յուդայ ևս կոչի ի սրբազան աւետարանչացն, որպէս ցուցաւ: Իսկ սոյն առաքեալս մեր Թադէոս առնու ընդ իւր ի յեօթանասնիցն զեղիշէ և զՍտաթէոս և եղեալ յԵրուսաղէմ ընդ ծովեզերօրն գայ ի Կիլիկիայ, ուր և քարոզելով զԱւետարանն Քրիստոսի՝ գայ մտանէ ի յառաջին

Հայս ի Կեսարիա և լուսաւորեալ զերկիրն արկանէ զհիմն եկեղեցւոյն Քրիստոսի և ձեռնադրէ նոցա եպիսկոպոս զԹէոփիլոս: Եւ անտի ելեալ անցանելով ընդ գետն Եփրատ գայ ի յեդեսիայ, ուր և մկրտէ զԱբգար[28] թագաւորն հայոց, ընդ նմին և զթաղաւն և զերկիրն ամենայն լուսաւորէ Քրիստոնէական հաւատովն, շինէ զեկեղեցիս, կարգէ զհաճանայս և ձեռնադրէ նոցա եպիսկոպոս զԱդդէ կերպասագործն: Եւ անտի ելեալ գայ ի յԱրտազ[29] գաւառ առ Սանատրուկ[30] արքայն, յորմէ և կատարի ի փառս Քրիստոսի ի թուջ Փրկչին մերոյ Խ. (40)՝ յետ Է. (7) ամի Համբարձմանն: Յորոյ վերայ յետոյ հրաշալի և մեծափառ վանք կառուցանի, որ կայ այժմ և կոչի յանուն սրբոյն Թադէոսի առաքելոյն: Եւ յետ կատարման սորին Ստաթէ աշակերտն սորին ելեալ ընդ հիւսիսաւ գնայ ի Սիւնիս[31] և անդ կատարի բարի մահուամբ, յորոյ վերայ ևս շինեն վանք հրաշալի, որ կայ մինչև ցայսօր և կոչի Տաթևու վանք: Իսկ միւս աշակերտն Եղիշէ ելեալ գնայ յԵրուսաղէմ առ սուրբ առաքեալն Յակոբոս (որ էր եղբայր Թադէոսի և առաջին պատրիարգ յԵրուսաղէմ) և պատմէ զկատարումն Թադէոսի: Վասն որոյ և սուրբն Յակոբոս ձեռնադրէ զեղիշէ եպիսկոպոս և վերադարձուցանէ զնա ի տեղի Թադէոսի ի վիճակ նորին, որոյ եկեալ ի յԱղուանս և անդ կատարեցաւ:

Յետ այսորիկ դառնայ ազգս մեր ըստ մեծի մասին վերստին ի կռապաշտութիւն թագաւորօք և իշխանօք, մինչև ի սուրբն Գրիգոր Պալհաւեան: Արդ ի Յայսմատուրն մեր, որ սխալ է ըստ մեծի մասին և աղճատեալ և յայլս ոմանս պատմագիրս յորս գրին, թէ Թադէոս առաքեալն մեր էր ի թուոյ եօթանասնիցն կամ ընդ Թօմայի առաքելոյն լեալ և ի նմանէ առաքեցեալ ի Հայս և կամ թէ այլ է Յուդա Յակոբայն և այլ սոյն Թադէոս բնաւին սուտ են և ի թիւրամտաց ներմուծեցեալ յանհոգութենէ և ի զանցառութենէ նախնեաց երանելեացն մերոց թոյլատրեցեալ և ի խաժամուժս հասարակեալ և յապա եկելոցն, որպէս թէ ի նախնեաց աւանդեցեալ վասն որոյ իբրև զհաւաստի ընկալեալ և կամ, թէ ի հոմանուններն Ստաթէի աշակերտին առաքելոյս մեծի, որպէս ասացաւ, խաբեցեալ: Քանզի (17բ) սոյն[I] առաքեալս մեր և մեծս Թադէոս էր ի թուոյ երկոտասանիցն, եղբայր Յակոբայ և Շմաւոնի, գլխաւոր և մեծ առաքեալ և Լուսաւորիչ ազգիս հայոց, որ և նոյնս է Ղէբէոս և Յուդայ Յակոբեան, սմա պատահի սուրբ առաքեալն Բարդուղիմէոս ի յՕթեաց վանք կոչեցեալ տեղւոջն[32], որ երկոքեանն ևս քարոզեն զՔրիստոս ի Հայս և կատարին յերկիրս Հայոց և կոչին առաքեալք և նախկին Լուսաւորիչք հայոց: Եւ ի տեղւոջ կատարման սոյն Բարդուղիմէոսի սրբոյ առաքելոյս ևս շինի վանք հրաշալի յանուն սորին, որ է ի (.....), այսինքն՝ ի յԱխբակ[33], որ կայ մինչև ցայսօր: Եւ յետ կատարման սրբոց առաքելոցն մերոց, զկնի մահուանն մեծին Աբգարու Անանէ որդի նորա ի յեդեսեայ և Բեռորդի նորին Սանատրուկ ի Հայս ի

[I] Բ. > սոյն

յԱրտազ գաւառի գոլով թագաւորեալ՝ ուրացեալ զՔրիստոս վերադարձան ի կռապաշտութիւն, ընդ նոսին և բոլոր ազգս հայոց, թէպէտ յուրեք յուրեք գտանէին ի ծածուկ հրիստոնեայք:

Ապա յետ ՄԿԴ. (264) ամաց ի թուոջ Փրկչին մերոյ ՅԴ. (304) և ի ԺԵ. (15) ամի թագաւորութեան Տրդատայ այցելութեամբն Աստուծոյ ելանէ սուրբն Գրիգոր ի Վիրապէն և բժշկէ զհարուածեալն Տրդատ և զդիւաբախ ազգս հայոց և ածէ ի հաւատս Քրիստոսի: Եւ ի ՅԵ. (305) ամին Փրկչին մերոյ ի ԺԶ. (16) ամին Տրդատայ գնայ ի Կեսարիա առ Ղևոնդիոս պատրիարգն (որ ի Թադէոսի և Թէոփիլոսի գաւազանէն էր յաջորդեալ զկարգն) առնու ի նմանէ զօծումն հաճանայութեան, ընդ նմին և զեպիսկոպոսութիւն ազգիս հայոց և գայ նստի հայրապետ հայոց ի ՅԶ. (306) թուոջ Փրկչին մերոյ ի ԺԷ. (17) ամի թագաւորութեանն Տրդատայ յամս Լ. (30): Ի ՅԻԸ. (328) թուոջ Փրկչին մերոյ ի ԻԳ. (23) ամի հայրապետութեանն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ և ի Ի.[I] (20) ամի թագաւորութեանն Կոստանդիանոսի և ի ԼՔ. (39) ամի Տրդատայ լինի ժողովն Նիկիոյ[34]: Սուրբն Արիստակէս որդի նորա յամս Է. (7)[35]: Սուրբն Վրդանէս եղբայր նորա յամս ԺԵ. (15): Սուրբն Յուսիկ որդի նորա յամս Զ. (6): Փառներսեհ յամս Ե. (5): Սուրբն Ներսէս թոռն Յուսկան յամս ԼԴ. (34): Ի ՅՁԹ. (389) թուոջն Քրիստոսի ի Դ. (4) ամին մեծին Թէոդոսի ի ԻԲ. (22) ամին Արշակայ մերոյ թագաւորին ի ԻԱ.[II] (21) ամին մեծին Ներսէսի լինի ժողովն Կոստանդնուպօլսոյ[36]: Շահակ, Զաւէն և Ասպուրակէս յամս ԺԳ. (13): Սուրբն Սահակ Պարթևն յամս ԾԱ. (51): Ի ՆԾԷ. (457) թուին Քրիստոսի ի ԻԱ. (21) ամին փոխ Թէոդոսին յետ բարձման թագաւորութեան մերոյ Է. (7) ամի ի ԽԲ. (42) ամին մեծին Սահակայ լինի ժողովն Եփեսոսի[37]: Ի ՆԿԱ. (461) թուին Քրիստոսի ի ԻԵ. (25) ամին նոյն Թէոդոսի յանիշխանութեան մերոյ ԺԱ. (11) ամին ի ԽՁ. (46) ամին Սահակայ լինի երկրորդ ժողովն Եփեսոսի: Սուրբն Յօսէփ, որ նահատակի ընդ Ղևոնդեանց յամս Բ. (2): Տէր Գիւտ աշակերտ սրբոյն Սահակայ յամս ԺԵ. (15): Սա ի խնդրոյ սրբոյն Վարդանայ և յայլոց իշխանացն մերոց փոխէ զաթոռն ի Դվին[38]: Ի ՆՀԱ. (471) ամին Քրիստոսի ի յառաջին ամին Մարկիանոսի պղծոյն ի Ը. (8) ամի իշխանութեանն Վարդանայ ի Գ. (3) ամի Գիւտ կաթուղիկոսին մերոյ լինի ժողովն Քաղկեդոնի[39]: Եւ յաւուրս սորա նահատակին Վարդանանք, մնայ անիշխան ազգս հայոց յամս Զ. (6): Ապա կարգէ մարզպան հայոց Պերոզ արևայն պարսից զՄագնոս ոմն զկնի պղծոյն Յազկերտի սատակելոյն: Տէր Յօհան Մանդակունի յամս ԺԲ. (12): Սա զարդարեաց ժամակարգութիւն եկեղեցւոյս մերոյ[40]: Տէր Բաբգէն յամս Ե. (5): Ի ժամանակս այսց երկուց հայրապետացս և ի յորդորմանէ սոցին բարեպաշտ թագա-

[I] Բ. ԻԳ.
[II] Բ. ԽԱ.

տրճն Կոստանդնուպօլսոյ՝ Զենոն և Անաստաս բոլոր Իտալիայիմ, Յուսօֆ, Ասորօֆ, Հայիմ, Աղվանօֆ և Վրօֆ, երկիցս անգամ ժողով առաեալ նզովեցին զժողովն Քաղկեդոնի: Տէր Սամուէլ ի Բզնունեաց, յամս ե. (5): Ի սորա յաւուրս կարգեցաւ մարզպան հայոց Վահան Մամիկոնեան, որդի Հմայեկայ: Տէր Մուշէ ի Կուտէից յամս Ը. (8): Տէր Սահակ ի Հարեայ յամս ե. (5): Տէր Քրիստափոր ի Բագրեւանդայ (18ա) յամս ե. (5): Տէր Ղևոնդ յամս Բ. (2):

Տէր Ներսէս ի յԱշտարակայ յամս Թ. (9): Եւ սա առաւ զժողով ի Դվին ընդդէմ երկաբնակաց[41]: Տէր Յովանէս ի Գաբեղենեանց յամս ԺԵ. (15): Յաւուրս սորա յետ Վահանայ լինի մարզպան Հայոց Վարդ եղբայր նորա: Յետ Վարդայ տաճիկք տիրեն հայոց յամս Դ. (4): Ապա Մժեժ Գնունի յամս Լ. (30): Ապա տաճիկք յամս ԼՋ. (36): Տէր Մօսէս յեղուարդայ յամս Լ. (30): Ի սորա Գ. (3) ամին և ի Քրիստոսի ՇՃԲ. (552) թուջն կարգեցաւ թիւն Հայոց, յորում ասացաւ մէկ: Եւ ի Ժ. (561) թուջն մեռաւ կարգեցաւ հինգհարիւրեակ շրջանին: Տէր Աբրահամ յՈշտունեաց յամս ԻԳ. (23): Ի սորա ժամանակս փայլէր Հաչն Սմբատ Բագրատունի, որ զհեծեալ ձին իւր երկու ծնկամբն սղմեալ և ինքն ի ճոց անտառաց կախեալ բարձրացուցանէր յերկրէ: Ի Ը. (8) ամի կաթուղիկոսութեանն Աբրահամու և ի ՃԸ. (609) թուջն մեռաւ լինի մարզպան հայոց Դաւիթ Սահառունին զկնի տաճկաց: Ի Հ. (621) թուջն մեռաւ և ի Ի. (20) ամին սորա Մահմէտոն թագաւորէ ուստի և սկսանի թիւն տաճկաց: Ի ԻԴ. (24) ամին սորա և ի ՀԴ. (625) թուջն մեռաւ Վիրք բաժանին ի Հայոց: Տէր Յօհան ի Կոգովտայ, որ ընդդէմ Աբրահամու նստաւ ի Կարին և մեռաւ յառաջ քան զԱբրահամ[42]: Սա հետևեցաւ աղանդոյն Քաղկեդոնի:

Տէր Կոմիտաս յԱրագածոտնէ յամս Ը. (8): Տէր Քրիստափոր յամս Բ. (2): Տէր եզր ի Նիգ գաւառէ յամս Թ. (9): Սա գնաց ի Կարին ի կոչ Հերակլ արքային Յունաց և ընդունի զժողովն Քաղկեդոնի, որո զվարձ առնու յարքայէն զԿոխք զեօղն և զաղն: Ի սորա Բ. (2) ամին լինի մարզպան հայոց Թէոդորոս Ռշտունին: Տէր Ներսէս շինօղն ի Տայք գաւառէ յամս Ի. (20): Սա շինէ զՍուրբն Գրիգոր խաչ էջմիածնի[43], որ այժմ հանգուցեալ է: Ի սորա ժամանակս լինի մարզպան հայոց Համազասպ և յետոյ Գրիգոր Մամիկոնեան: Տէր Անաստաս յԱրկուտոյ յամս Զ. (6): Սա հարկեաց զԱնանիայ Շիրակացին շինել զտօմարն անշարժապէս[44]: Տէր Իսրայէլ յամս Զ. (6): Տէր Իսահակ ի Զորափորոյ յամս ԻԳ. (23): Սա գնաց ի խառան ընդդէմ Մահմետի յորդորմամբ իշխանացն մերոց և անդ մեռաւ[45]: Յաւուրս յայսոսիկ էին իշխանք Թէոդորոս, Գրիգոր, Ներսէհ, Աշոտ Բիւրատեան, Սմբատ Բագրատունի և այլք, որք յեկեղեցին Նախիջևանու այրեցան ի տաճկաց ի սէրն Քրիստոսի: Վասն որոյ յամս բազումս մնաց անիշխան ազգս հայոց:

Տէր Եղիա Աղիովտայ յամս ԺԴ. (14): Սա ելոյծ ի սուտ կարգէն զԲակուրեներսէսն Աղուանից և ձեռնադրեաց նոցա կաթուղիկոս զՏէր Սիոն: Տէր Յօհան Օձնեցին յամս

ԺԱ. (11): Սա գնաց առ սուլթանն տաճկաց և էառ հրաման և վարեաց զազգն Յունաց ի յերկրէս հայոց և արար ժողով ի Մանածկերտ սրբեաց զազգս մեր ի չար աղանդոյն Քաղկեդոնի, որ մնացեալ էր ի յեզրայ կաթուղիկոսէն[46]: Տէր Դաւիթ յԱրամունեաց յամս ԺԳ. (13): Տէր Տրդատ յամս ԻԳ. (23): Միւս տէր Տրդատ յամս Գ. (3): Տէր Սիսն ի Բագուանից յամս Ը. (8): Ի սոյն ժամանակս Մուշէղ Մամիկոնեան այլովք ազատագունդ զօրօք կոտորեցան ի տաճկաց: Տէր Եսայի ի Նիգ գաւառէ յամս ԺԳ. (13): Ի սորա Զ. (6) ամին յառաջանայ իշխանն Սմբատ: Տէր Ստեփաննոս, տէր Յովաբ, տէր Սօղոմօն յամս Գ. (3): Տէր Գէորգ ի Բիւրականայ յամս Գ. (3): Տէր Յովսէս յԱրագածոտանէ յամս ԺԱ. (11): Ի սորա Թ. (9) ամին լինի իշխան հայոց Աշոտ որդին Սմբատայ: Տէր Դաւիթ յամս ԻԷ. (27): Տէր Յովանէս ի Կուտէից յամս ԻԳ. (23): Իշխան հայոց Սմբատ որդին Աշոտոյ: Տէր Զաքարիա ի Կուտէից Զագոյ Ախթամարայ յամս ԻԲ. (22): Իշխանաց իշխան Աշոտ որդի Սմբատայ: Տէր Գէորգ Գառնեցի յամս ԻԲ. (22): Սա գերեցաւ ի լափլիզաց[47], յետոյ ազատեցեալ ճմլեաց զկզակս կաթուղիկոսացն Աղուանից: Ի սորա Ժ. (10) ամին և ի թուականութեանն հայոց ՅԼԵ. (886) վերոյ գրեալ Աշոտն թագաւորէ հայոց և յետ Ե. (5) ամի վախճանի: Թագաւորէ որդի սորին Սմբատ Տիեզերակալն, որ յետոյ յանօրէն Յուսիայ ի Դվին հաղաքի մարտիրոսանայ: Մնայ (18բ) անիշխան ազգս հայոց յամս Ե. (5):

Տէր Մաշտոց սուրբն Գառնեցի յամս Ա. (1): Տէր Յովանէս պատմագիր[48] և ազգական Մաշտոցայ և Գէորգայ յամս ԻԸ. (28): Ի սորա ԻԳ. (23) ամին թագաւորէ Աշոտ որդին Սմբատայ: Տէր Ստեփաննոս յամս Ա. (1): Տէր Թէոդորոս յամս ԺԱ. (11): Ի սորա Բ. (2) ամին թագաւորէ Աբաս որդին Սմբատայ և եղբայր Աշոտոյ, որ էր խաղաղարար և վանաշէն, սա շինեաց զկաթուղիկէն յԱնւոյ[49] և զՀոմոսի վանքն և զայլսն: Տէր Եղիսէ յամս Է. (7): Տէր Անանիա Մոկացին յամս ԻԲ. (22): Սա ևս ոչ սակաւ աշխատի և հոգայ վասն Գանձասարու ոմանց կաթուղիկոսաց լրբութեանն և աբստամբութեանն, մինչև նուաճէ վերջապէս[50]: Ի սորա Ը. (8) ամին թագաւորէ Աշոտ որդին Ապասայ, որ Ողորմածն կոչիւր: Յերկրորդ ամի թագաւորութեանն սորա, կին սորայ՝ Խոսրովանոյշ թագուհին շինէ զվանքն Հաղպատու ի ՅԴ. (855) թուոջն մերոյ և յետ Ժ. (10) ամի ինքն շինէ զՍանահնոյ վանքն[51]:

Տէր Վահան հերձուածող ընկեցեալ եղև յամս Ա. (1): Տէր Ստեփաննոս ազգական Մաշտոցին յամս Բ. (2): Տէր Խաչիկ յամս ԻԱ. (21): Ի սորա Թ. (9) ամի թագաւորէ հայոց Սմբատ Շահնշահ որդին Աշոտոյ ողորմածին: Սա պարսպէ զքաղաքն յԱնի և ըստ արժանւոյ թագաւորութեան պայծառացուցանէ: Եւ սկսանի շինել զսուրբն Գրիգոր զարմանալին և ոչ կարաց կատարել, յետոյ կին Գագկայ թագաւորին կատարէ: Ի սոյն ժամանակս և Վահրամ իշխանն իշխանաց շինե զուխտն Մարմարաշէն[52]: Այս Սմբատ Շահնշահս, որ և Տիեզերակալ կոչեցաւ, զեղբայր իւր Գեօրկին թագաւորեցուցանէ ի

Վիրս ի ՅԼԵ. (886) թուջն մերոյ, որ եղև սկիզբն Վրաց թագաւորութեան։ Տէր Սարգիս յամս ԻԵ. (25)։ Ի սոյն ամի և թագաւորէ Գագիկ որդին Աշոտոյ, եղբայր Սմբատայ։ Տէր Պետրոս Գետադարձն յետ և յառաջ յամս ԽԲ. (42)։ Ի սորա Զ. (6) ամին թագաւորէ Յովանէս որդին Գագկայ, որ և Սմբատն կոչիւր։ Ի ժամանակս յայս ի ՆՀ. (1021) թուջն մերոյ, Սենեքերիմ արքայն Վասպուր[ական]ի, նեղեալ ի տաճկաց՝ ետ զերկիրն իւր Յունաց կայսերն Վասլի և էառ ի նմանէ զՍեբաստիա, յոր և եկեալ բնակեցաւ և անդ մեռաւ։ Սա շինեաց զվանքն Սուրբ Նշանին անդ[53]։ Ի ՆՁՁ. (1037) թուջն մերոյ անկաւ գժտութիւն ի մէջ Պետրոս կաթուղիկոսին և Յովանէս թագաւորին, վասն որոյ գնաց կաթուղիկոսն ի Վասպուր[ական], յոր եկաց ամս Դ. (4) և թագաւորն բերեալ զԴէոսկորոսն ի Սանահնոյ արար կաթուղիկոս և բերեալ զՊետրոսն եդ ի բանտի ԺԸ. (18) ամիս։ Եկեալ կաթուղիկոսն Աղուանից արար հաշտութիւն, զտէր Պետրոսն եդին յաթոռ իւր և զԴէոսկորոսն առաքեցին յիւր տեղին։ Ի ԻՁ. (26) ամի տէր Պետրոսին թագաւորեցուցանեն յԱնի զԳագիկ որդին Աշոտոյ, որ ոչ կարաց վարել զթագաւորութիւնն։ Ձսա տարան ի Կոստանդնուպօլիս յոյնք ազատագունդ իշխանօք և անդ արգելին և հնրեանք տիրեցին Հայոց յամս ԻԳ. (23)։

Ապա ի թուջն մերոյ ՇԺԳ. (1064) եկն Ալփասլանն անիծեալ էառ զյԱնի և ընդ ձեռամբ արար զՀայս։ Եւ բարձաւ աստանօր թագաւորութիւնն Բագրատունեաց իսպառ։ Յառաջ էան զայս, թագաւորն Յունաց Կոստանդին, լսելով զբարի համբաւս Պետրոս կաթուղիկոսին, հրաւիրէ ի գնալ առ յինքն, որ և ի ՇԳ. (1054) թուջն մերոյ օրինէ զԳեորդին իւր զտէր Խաչիկն ի տեղի իւր կաթուղիկոս և ինքն գնայ ի Պօլիս, յուր և կեցեալ յամս Դ. (4) դառնայ ի Սեբաստիա և անդ վախճանի ի ՇԸ. (1059) թուջն մերոյ։ Տէր Խաչիկ Գեորդին տեառն Պետրոսի յամս Ը. (8)։ Հայոց թագաւոր ոչ գոյ։ Վասն որոյ Տուկիծ[54] պիղծ թագաւորն Յունաց տարեալ զսա ի Պօլիս վասն ի յիւրեանց աղանդն դարձուցանելոյ և խափանելոյ զկաթուղիկոսութիւնն հայոց և վասն ընչից տեառն Պետրոսին շատ նեղութիւնս հասուցեալ և ի հուր արկեալ ոչ ինչ կարաց առնել, զի զերծեալ Աստուծով դարձաւ ի Սեբաստիայ և անդ վախճանեցաւ։ Տէր Գրիգոր Վկայասէրն, որ Վահրամ կոչիւր, որդի Գրիգորիս Մագիստրոսի իշխանին Բջնեցւոյ։ Սա ոչ եկաց ի յաթոռն, այլ գնաց ի Պօլիս վասն թարգմանութեան գրոց, անտի ի յԵրուսաղէմ և յեգիպտոս։ Վասն որոյ եղին յաթոռն յԱնի մնացորդք հայոց զտէր Բարսեղ (19ա) ազգական նոյնոյ Վկայասիրին։ Առ ի սոյն ժամանակս նստան չորս կաթուղիկոսք հայոց՝ տէր Բարսեղն յԱնի, տէր Գրիգոր Վահրամն ի յեգիպտոս, տէր Պօղոսն ի Մարաշ և տէր Թորոսն ի Հոնի[55]։ Վասն որոյ և թիւ սոցա անհաւաստի գոլով ոչ ուղղապէս դնին ի պատմագիրս։

Այլև ի սոյն ժամանակս զօրացեալ իշխանքն Հայոց ի Կիլիկէ, որք ի Բագրատունեաց և ի Սենեքերիմեանց սկսան բռնանալ, մինչև և թագաւորել ժամանակս ինչ, որոց

առաջինն էր Ռուբէն ի ՇԻե. (1076) կամ աւելի և պակաս թուջն մերում: Տէր Գրիգոր Տղայն ազգական վերոյ Վահրամայ և Բարսղի, եղբայր Ներսիսի շնորհալւոյն, որ ի թուջն մերոյ ՇԿԶ. (1117) նստի կաթուղիկոս յԱնի յամս Ծ. (50): Սա էր հնգետասանամեայ (թէպէտ էր կատարեալ և շնորհալի), մինչ նստաւ և փոխեաց զաթոռն ի Հռոմկլայն առ թագաւորսն մեր ի Կիլիկէ: Վասն որոյ Ախթամարու առաջնորդ Դաւիթ վարդապետն ապստամբեալ նստի կաթուղիկոս յԱխթամար, որ մնայ մինչև ցայսօր: Զկնի Ռուբէնի նստի որդի նորա Կոստանդին: Զկնի սորա որդի սորա Թորոս, զկնի սորա Լևոն թագաւորք: Տէր Ներսէս շնորհալին եղբայր Գրիգորի յամս է. (7): Զկնի Լևոնի որդին Թորոս, յետ նորա եղբայր նորա Մլեհ, յետ նորա Ռուբէն, յետ նորա Լևոն, որ յերկուց թագաւորաց ընկալաւ զթագ և եղև անուանի: Տէր Գրիգոր տղայն եղբօր որդի Ներսէսին յամս Ի. (20), որ և Քարավէժ ասի: Տէր Գրիգոր Ապիրատն եղբայր վերնոյն յամս Ը. (8): Տէր Յովանէս մեծաբարոյն յամս Ը. (8): Ընկենուն զսա և դնեն զԴաւիթ յամս Բ. (2), յետոյ զնոյն Յովանէս հաստատեն վերստին յամս Ժ. (10): Տէր Կոստանդին Բարձրաբերթցին յամս ԽԷ. (47): Յետ Լևոնի դնեն թագաւոր զՖիլիպ Ֆռանկ: Յետոյ սպանեալ զսա դնեն թագաւոր զՀեթում: Ի սոյն ժամանակի ի ՈՀ. (1221) թուջն ել թաթարն և աւերեաց զբոլոր աշխարհս, զորոյ որպիսութիւնն տե՛ս ի Կիրակոս պատմագիրն և յայսմ միջոցի սկզբնաւորեցաւ Օսմանցւոց թագաւորութիւնն ի յՕսմանէն ի ՈՂ. (1241) թուջն, զի ի Մահմէտէն մինչև ցայս վայր սուլթանք և խալիֆայք կոչէին, այսուհետև թագաւորք անուանեցան ի յՕսմանէն սկսեալ: Տէր Յակոբ Տարսոնացին կեցեալ յամս ԺԹ. (19), յետոյ ախորեցին:

Ի ՉԺ. (1261) թուջն մերոյ մարցին[56] գայ ի վերայ Սսայ և շատ աւերս առնէ, զորդիս Հեթումայ թագաւորին զԹորոս սպանանեն և զԼևոն գերեն: Յետ Թ. (9) ամի ազատեցեալ գայ և Հեթում զսա կարգէ թագաւոր և ինքն հրաժարեալ կրօնաւորի: Կրկին ի սորա ժամանակին գայ Մսրայ սուլթանն ի Կիլիկէ և աւերէ և գերէ զամենեսեան ի ՉԺԹ. (1270) թուջն: Տէր Կոստանդին Ախթամարայ, որ Գ. (3) ամ և ապա ախորեցին: Թագաւորէ Հայոց զկնի Լևոնի Հեթում, յետոյ գայ Յերուսաղէմ կրօնաւորի: Տէր Ստեփաննոս յեկեղեաց գաւառէն յամս Գ. (3): Ի ՉԽԲ. (1293) թուջն մերոյ ի յերորդ ամին սորա գայ վերստին սուլթանն Մսրայ ի Կիլիկէ աւարէ և գերէ իսպառ, զկաթուղիկոսն և զսուրբ Աջն Լուսաւորչին և զայլ սրբութիւնսն տանի ի Մսր: Եւ բառնայ ի Կիլիկիու զկաթուղիկոսարանն:

Յետ այսորիկ նստի ի Սիս Գրիգոր Անաւարզեցի յամս ԺԳ. (13): Թագաւորէ Հայոց Լևոն որդի Թորոսի, յետ սորա թագաւորեն Թորոս, Սմբատ, Կոստանդին և Լևոն ի սակաւ ժամանակս: Տէր Կոստանդին հերձուածող[57] յամս ԺԵ. (15): Ընդ սմին և թագաւորէ Օշին եղբայր Հեթմոյ, յետ սորա Լևոն որդին: Այս հերձուածող կաթուղիկոս և Օշին թագաւոր զհալածանս յարուցին ի վերայ ուղղափառաց, որպէս զթագաւորս այլազ-

գեաց, յորմէ շատ մեռան: Տէր Կոստանդին Լամբրոնացին յամս Ե. (5): Տէր Յակոբ Սսեցին Բեռոդի վերնոյդ Գրիգորի յամս ԺԴ. (14): Զսա ամսոռեցին և եդին զտէր Մխիթարն յամս ԺԴ. (14): Յետ Մխիթարայ դառնեալ նստաւ վերոյ Յակոբն յամս Դ. (4): Զկնի Լևոնի թագաւորէ Կոստանդին: Յայս միջոցիս էր Յօհան Քոնեցին: Տէր Մեսրոպ յամս ԻՋ. (26), որ եբարձ զջուրն ի սուրբ խորհրդոյն և հերհեաց զախթարմայութիւնն, որ մուծեալ էր ի Հայս ի Կոստանդին հերձուածողէն և յՕշին թագաւորէն: Թագաւոր հայոց Կոստանդին, յետոյ և միւս Կոստանդին, յետոյ և միւս Կոստանդին և միւս չորրորդ Կոստանդին, յետոյ Լևոն որդի բրնձին:

Ապա եկն սուլթանն Մսրայ ի ՊՀԲ. (1423) թուջն մերում և գերեաց զԼևոն և զկինն և զամենայն Կիլիկիա տարաւ ի Մսր, (19բ) ուր վերջացաւ թագաւորութիւնն Կիւլիկեցւոց, ընդ նմին և կաթուղիկոսութիւն, զի ի վախճանել տեառն Մեսրոպայ ի ՊԼԳ. (1384) թուջն մերոյ նստան թէպէտ ի Սիս ԺԲ. (12) կաթուղիկոսունք ևս, սակայն աննշանք և անհամբաւ, որք են՝ Կոստանդին, Պօղոս, Թէոդորոս, Կարապետ, Դաւիթ, Կարապետ, Յակոբ, Կոստանդին, Գրիգոր, Պօղոս, Կոստանդին և Յօսէփ, մինչև ի ՊՂ. (1441) թիւն մեր, յորում շնորհօքն Աստուծոյ վերանորոգեցաւ Սուրբ Էջմիածին, յորում նստաւ տէր Կիրակոս:

(19բ) **ԳԼՈՒԽ Գ.**

ՅԱՂԱԳՍ ԹԷ Ո՞ՅՔ ԵՂԷՆ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՂՔ ԵՒ ԲԱՐԵՐԱՐՔ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՍ ԷՋՄԻԱԾՆԻ, ԵՐԿՐՈՐԴԱՊԷՍ, ՈՐՔ Ի ՍՈՒՐԲ ԱԹՈՌՈՋՍ ՆՍՏԱՆ, ՅՈՐՈՒՄ ԵՒ ՅՈՒՅԱՆԻՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՈՒՆՔՆ ՍՈՅՆՈՅ ՄԻՋՈՅԻՍ Ի ԿԻՐԱԿՈՍԷ ՄԻՆՋԵՒ Ի ՄՕՍԷՍ ՍԻՒՆԵՅԻՆ

Առդ յայնման միջոցումն, յորս կաթուղիկոսումն ի Դվին և ի յԱնի նստան, երբեմն ի յԱթոռոջս էջմիածնի գտանէին վանականք և կրօնաւորք, թէև կարի սակաւուք և գծուծք: Իսկ ի միջոցին ի յամս ՅԻԴ. (324), յորս նստան ի Սիս, իսպառ մնաց ի յամայութեան մինչև ի ՊՂ. (1441) թիւն մեր, յորում վերստին գթացաւ տէր ի յիւրակերտ Աթոռն և նորոգեաց, յորում սկզբանն նստաւ Կիրակոս ճգնազգեաց հայրապետն: Ուրեմն նախ և յառաջ անհուն և անհամար է բարերարութիւն սրբոյ Լուսաւորչին մերոյ, յորոյ ձեռն հրաշակերտեցաւ նախապէս Սուրբ Աթոռս էջմիածին և լուսաւորեցաւ ազգ մեր հաւատով աստուածպաշտութեան և նորին որդւոց և թոռանցն և նմանեաց նոցին, որովք սնաւ և զարգացաւ և պայծառացաւ պէս պէս շնորհօք և հոգևորական կարգօք, նոյնպէս և բարեպաշտ և Քրիստոսասէր թագաւորացն մերոց և իշխանացն, որովք մնաց հաստատուն և պահեցաւ ապահով յամենից թշնամեաց և ապականչաց, ման զոր ոչ ունիմք (բաց յԱստուծոյ) բարերար ազգս հայոց, երկրորդապէս ոչ սակաւ են բարերարութիւնք և այնց հայրապետացն մերոց, որ զկնի ամայութեան Սրբոյ Աթոռոյս և անտիրանալոյ ազգիս մերոյ, վերստին նոր նորոգեցին զսա և պայծառացուցին, ման զոր էր և զազգս մեր ցրուեալ և անիշխանացեալ վերաժողովելով ընդ թևօք սորին՝ պահպանեցին ի հոգևոր և ի մարմնաւոր թշնամեաց, որ որպէս Ջօրաբաբել եղեն մեզ յիւրաքանչիւր ժամանակս զկնի Սօղօմօնի: Եւ մանաւանդ ի Դվին, յԱնի և ի Սիս նստօղ հայրապետքն ի ժամանակս իշխանութեան մերայնոց թագաւորաց և իշխանացն էին, որովք նստէին և որոց օգնականութեամբն կառավարէին զգործս և վարէին զհայրապետական իշխանութիւնն, որ որպէս թէ ի վարդէ և ի մանուշակէ (20ա) կազմէին զդեղս առողջարարս: Իսկ յետինսս, որ վերանորոգելով զՍուրբ Աթոռս ի սմա եդին զհայրապետականն Աթոռ ի ժամանակս իշխանութեան տանկաց և օտարաց և բարբարոս թշնամեաց էին, որ որպէս թէ ի մահացուցչաց առնուին զդեղս կենաց անձնամատն վշտակրութեամբ: Վասն այսորիկ և առաջինքն, որովհետև առ յինքեանս ունէին առ ձեռն պատրաստ զմարմնաւոր զհրամանատուսն

և դիւրութեամբ առնուին զոր ինչ և կամէին ոչ ինչ արարին զփոյթ զարձանագրութեանց վասն ապագայիցս, յորոց ոչ ինչ ունիմք ահա յետինսս զգիր մի օգտարար և որպիսածանոյց (ո՞ գիտէ, թերևս լեալ ևս իցեն, անհետացեալ իցեն, որ թէ լինէին ևս, ոչինչ օգնէին այժմ, որովհետև այլայլեցաւ իշխանութիւնն), իսկ յետինսս որովհետև դժուարաւ և բազմաւ նեղութեամբ և ի հազարից խնդրելեաց զմին հազիւ առ ձեռն բերէին ի հեռի, յօտար և ի բարբարոս տեռանց, բազմաւ հոգունակութեամբ ի գիր առնանացուցին և մեզ ապագայիցս թողին, որ ահա որպէս թէ նոցին առնանագիր աւանդութեամբին վարեմք զժամանակս մեր որոն և իցէ, որոց ամենից յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի:

Արդ որպէս ասացաք ի ՊՂ. (1441) թուին մերոյ վերստին հաստատեցաւ Սուրբ Աթոոս էջմիածին ի յիշխանութեան տաճկաց Ջհանշահ[58] թագաւորին Դաւիժու, յորում եղև կաթուղիկոս նախ Կիրակոս, ապա Գրիգոր Մակուեցին ի ՊՂԲ. (1443) թուջն: Արդ, մինչև ի յայս ժամանակ ի Սուրբ Աթոոջս ամենևին ոչ էր մնացեալ յիշատակագիր մի կամ արձանական և կամ դատաւորական կամ ղապալայ մլից և այլոց այսպիսեաց և կամ վախուպնամայ[59] հայերէն և կամ տաճկերէն: Այսուհետև սկսան կաթուղիկոսունքն յիւրաքանչիւր ժամանակս նորոգել զհին աւուրքն ունեցեալսն և կամ նորապէս ստանալով առաւելով զայգիս, զանդս, զմլքատու գեօղօրայս և զայլ այսպիսիս, արձանական և դատաւորական գրովք տաճկաց, զորս ունի ահա Սուրբ Աթոոս, զորս յիւրաքանչիւր տեղւոջն առնանացուցաք գրելով յատուկ յատուկ թուովք, ժամանակօք, դիտաւորութեամբք և որոց ձեռամբք և ժամանակօքն: Վասն այսորիկ աստ[1] կարճառօտիւք խօսելով դարձուացուք զբանս մեր ի յառաջակայ մնացեալ պատմութիւնս՝ կարգաւ ի մեզ հասուցանելով:

Նախապէս Գրիգոր կաթուղիկոսն Մակուեցի, որոյ յաւուրս նստաւ ի Դաւէժ թագաւոր Ջհանշահն: Եւ ի տասն ամի հայրապետութեան սորին ի ՋԲ. (1453) թուջն մերում էառ և զԿոստանդնուպօլիս սուլթան Մահմէտն ի Յունաց: Այնուհետև տիրեցին իսպառ տաճիկք Յունաց, Հայոց և Պարսից երկրաց միանգամայն և բարձաւ իշխանութիւն հրիստոնէից: Վասն որոյ այնուհետև ամենայն գործակալք և գործք հրիստոնէից, թէ հոգևորք և թէ մարմնաւորք սկսան հրամանաւ և հրամանագրովք տաճկաց կարգիլ և կատարիլ: Արդ, որպէս ասացաք, Գրիգոր կաթուղիկոսս այս ունի զաշխատանս ի Սուրբ Աթոոջս, բանզի նախապէս սա նորոգեաց զշինուածս Սրբոյ Աթոոյս ի ներքուստ և արտաքուստ, զմլքատու գեօղօրայս առնելով հաստատուն դիվանական և դատաւորական գրովք տաճկականօք, որ ահա կան արդէն, զորս յիւրաքանչիւր տեղւոջն տեսցուք: Իսկ զկնի սորին մինչև ի Մօսէս կաթուղիկոսն Սիւնեցի նստող կաթուղիկոսունքն ի դառնաշունչ բերմանց ժամանակացն ոչ ոք ունի արարեալ զնշա-

[1] Բ. աստր

նատր բարերարութիւնս ինչ գրելի: եւ յայսման միջոցս գրեթէ Սուրբ Աթոռս ի վատ անդր ընթանայր օր աւուր և յանշրութիւն: Ապա զկնի տեառն Գրիգորի տէր Արիստակէս ի ՋԴ. (1455) թուջն: Տէր Զաքարիա ի ՋԺ. (1461) թուջն: Սա նախ կաթուղիկոս գոլով Ախթամարու յետոյ ի գալն Ջհանշահ թագաւորին ի Դավրէժ գնայ սա առ նա ընծայիւք, յորմէ և առնու զկաթուղիկոսութիւն էջմիածնի ընդ նմին և զԱջ սուրբ Լուսաւորչին, զխաչալումն և զուարն և գայ յէջմիածին նստի կաթուղիկոս, յետոյ ի ՋԺԱ. (1462) թուջն առեալ զսուրբ Աջն գնայ վերստին յԱխթամար: Յետ Զաքարիայի տէր Սարգիս ի ՋԺԵ. (1466) թուջն: Տէր Յովանէս ի ՋԻԴ. (1475) թուջն: Ի ժամանակս սորա սուրբ Աջ Լուսաւորչին յԱխթամարու եկն ի Սուրբ էջմիածին ձեռամբ Վրթանէս եպիսկոպոսին Շահպունեցւոյ ի ՋԻՋ. (1477) թուջն: Տէր Սարգիս ի նոյն թուջն ի ՋԻԵ. (1476): Ի սորա ԺՋ. (16) ամին ի ՋԽ. (1491) թուջն սկիզբն առնու թագաւորութիւն Պարսից ի շխօճաղէն[60], որոյ առաջինն է շահ Իսմայէլն, որ թագաւորեաց յամս ԼՋ. (36): Սա էր որդի Շխհէյտարին[I] որդւոյ Շըխ Սէֆուն[II] ի ճօր կողմանէ և ի մօր կողմանէ ճեռորդի եաղուպ (20բ) թագաւորին՝ թոռան Ջհանշահին Դաւիժու: Զկնի որոյ թագաւորեաց որդին սորա շահ Թահմազն, յամս ԾԱ. (51):

Տէր Արիստակէս ի ՋԽԱ. (1492) թուջն: Տէր Թադէոս ի ՋԽԸ. (1499) թուջն: Տէր եղիսէ ի ՋԾԳ. (1504) թուջն: Տէր Ներսէս ի ՋԾԵ. (1506) թուջն: Տէր Զաքարիա ի ՋԿԴ. (1515) թուջն: Տէր Սարգիս ի ՋԿԹ. (1520) թուջն: Տէր Գրիգոր ի ՋՋԵ. (1536): Տէր Ստեփաննոս ի ՋՂ. (1541) թուջն: Տէր Միքայէլ ի ՌՋ. (1557) թուջն: Այս Միքայէլս նախապէս եմլեաց զկզակս Աղուանից և Ախթամարու կաթուղիկոսացն, որ կամէին ոտնածել յԱթոռս Սուրբ էջմիածին, զի Աղուանիցն կամէին զՆախիջևան, զԳեղարքունի, զՂափան, զԱխստև և զՂոռի, իսկ Ախթամարանն[III]՝ զԽոյ և զՍալմաստ, զՎան, զՅամիթ, զԱրճէշ, զԽլաթ, զՄուշ և զԲաղէշ յինքեանս գրաւել ի վիճակ[61], որոց աղագաւ եհան զհաստատուն ոաղամս ի շահ Թահմազէն, զի այս յիշեցեալ վիճակքս (զԿէնճէ[62], զԲարդայ[63] և զՋակամներն[64] ևս) յէջմիածնի են, որոց մի ոք իշխեսցէ ձեռնամխիլ, որ ահա գոյ նոյն ոաղամն ի Սուրբ Աթոռոջս, որպէս տեսցես յիւրում տեղւոջն՝ ի ԺԴ. (10) գլուխն:

Զկնի տեառն Միքայէլի տէր Բարսեղ, տէր Գրիգոր և տէր Ստեփաննոս ի ՌԺՋ. (1567) թուջն: Տէր Թադէոս և տէր Առաքել ի ՌԻԵ. (1576) թուջն: Տէր Դաւիթ ի ՌԼԵ. (1586) թուջն: Տէր Մելքիսէթ ի ՌԽԲ. (1593) թուջն: Տէր Սրապիոն ի ՌԾԲ. (1603) թուջն: Տէր Սահակ ի ՌՀԴ. (1625) թուջն: Տէր Մօսէս Սիւնեցին ի ՌՀԸ. (1629) թուջն: Առդ ի վերոգրելոցդ և մանաւանդ զկնի եդելոց կաթուղիկոսացս, մինչև ի Յակոբ Ջուղայեցին, տե՛ս զոմանս որպիսութիւնս ի յԱռաքել պատմագիրն և ի Յակոբայ մինչև ի յԱղէքսանդր Ջուղայեցին ի Զաքարիա պատմագիրն:

[I] Բ. Շխ-ճէ տարին

[II] Բ. Շխ-սէֆուն

[III] Բ. Ախթամարայն

(21ա) ԳԼՈՒԽ Դ.

ՅՈՐՈՒՄ ՅՈՒՅԱՆԻՆ ԿԱՐԳ ՄՆԱՑԵԱԼ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԱՑՆ ՍՐԲՈՑ ԱԹՈՌՈՑՍ Ի ՄՕՍԻՍԷ ՄԻՆՉԵՒ ՅԱՒ ՄԵՋ ԵՒ ԲԱՐԵՐԱՐՈՒԹԻՒՆՔ ՆՈՑԻՆ ԿԱՐՃԱՌՕՏԱՊԷՍ

Ապա ի հասանիլ թուականիս մերոյ ի ՌՀԸ. (1629), յորում ժամանակի երկիրս արևելեան և Սուրբ Աթոռս էր ընդ իշխանութեան արեւային պարսից շահ Ապասին Մեծի, որոյ հրամանաւ և մանաւանդ Աստուծոյ նախասահմանութեամբն և Հոգւոյն սրբոյ տուչութեամբն առնու զլուսաւարութիւն Սրբոյ Աթոռոյս ի ՌՀՋ. (1627) թուիս Մօսէս Սիւնեցին նախապէս: Եւ ի մեռանիլ շահ Ապասին առաջնոյ ի նստիլ թոռան նորին շահ Սէֆուն առնու զկաթուղիկոսութիւնն ևս ի ՌՀԸ. (1629) թուջն մերում և ի թագաւորութեան Օսմանցւոց սուլթան Մուրատին: Սա էր այր հոգեբնկալ, առաքինազարդ և բնակարան շնորհաց Հոգւոյն սրբոյ, սիրեցեալ յԱստուծոյ և ի մարդկանէ, որ ի նստիլն յԱթոռս սուրբ, որպէս թէ նոր ինորոյ ի հիմանէ նորոգեաց զՍուրբ Աթոռս և պայծառացոյց հոգևորական կարգօք և մարմնական պիտոյիւք, որ գրեթէ զկնի Լուսաւորչին մերոյ և թոռանց նորին և թարգմանչացն մերոց, յայլոց հայրապետացն ոչ ոքն եղև երախտաւոր և բարերար Սրբոյ Աթոռոյս և ազգիս մերոյ նման սորին և զկնի սորին յաջորդող հայրապետացն Փիլիպպոսի և Յակոբայ, զորոց ի տեղւջն իւրեանց տեսցուք:

Արդ այս երանելիս Մօսէս նախապէս եբարձ յԱթոռոյս զհարիւր թուման մուխթայն, որ յառաջնոց իբր հարկ էր մնացեալ ի վերայ Սրբոյ Աթոռոյս յամի յամի տալ արհուներաց: Զայս մի թեթև և փոքր ինչ կարծիցես, զի ըստ անուանն թէպէտ հարիւր յիշիւր, սակայն ի տալն հազարիւք ոչ վճարիւր և մանաւանդ նորն զհինովն անցեալ գոլով դիզացեալ գոյր[1] ի վերայ Սրբոյ Աթոռոյս: Այլև պատեաց զպարիսպն Սրբոյ Աթոռոյս շուրջանակի ի հողոյ և յօրինեաց ի հիւսիսակողմն Սրբոյ Աթոռոյս զխուցսն միաբանից գեղեցիկ և թրձեալ աղիւսօք և ի յարևմտեան կողմն զմեծամեծ թանապիսն հարեալ կամարով և զայլ շինուածսն: Ի հարաւային կողմն զտնտեսատունն, զսեղանատունսն երկուս, բայց ամռանն փայտեայ, զփոտսն և զայլ ամբարսն ցորենոյ և այլոց իրաց և զխուցսն արևելեան ըստ մասին: Կարգեաց և զդպրոցս մանկանց, յորմէ

[1] Բ. կայր

ելին բազում իմաստուն և շնորհալի վարդապետք: Զարդարեաց և այլովք բազմօք եղանակօք զՍուրբ Աթոռս, որպէս ասացաք: Սա շինեաց և զեկեղեցին Անանիա Առաքելոյն, որ ի յԵրևան և արար վանք միաբանակեցաց: Նմանապէս և զամենայն ազգս մեր եկեղեցական և հոգևորական կարգօք զարդարեաց: Զորոյ զբարերարութիւնսն տե՛ս երկարապէս ի յԱռաքել պատմագիրն: Ունի զարքունական և զդատաւորական և զայլս գրեանս առեալ յիւրում ժամանակին ի յօգուտ Սրբոյ Աթոռոյս, զորս յետոյ գրեսցուք: Եւ ի ՌՁԱ. (1632) թուոջն մերում վախճանի երանելիս յԵրևան և թաղի ի Կոզեռ գերեզմանատանն՝ հուպ Կոզեռ վարդապետին: Որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի[I]:

(22ա) **Վասն Փիլիպպոս կաթուղիկոսին և որպիսութեան նորին**

Ի ժամ վախճանի իւրոյ երանելին Մօսէս կտակ աւանդէ, զի զկնի իւր նստցի Փիլիպպոս վարդապետն Հաղբակցի, որ էր աշակերտ իւր: Որ և նստաւ իսկ ի ՌՁԲ. (1633) թուոջն մերում ի ժամանակս թագաւորացն պարսից շահ Սեֆուն և օսմանցւոց սուլթան Մուրատին: Որ և ի նստիլն գտաւ, որպէս զարեգակն ի մէջ աշխարհի և մանաւանդ ազգիս հայոց: Զորոյ զգովութիւն տե՛ս ի յԱռաքել պատմագիրն:

Արդ ի յԱթոռոջս որքան փայտեայ շինուածք գոյին յառաջմանէ աւերեցեալք էին, զամենեսեան շինեաց սա և վերստին նորոգեաց: Զեկեղեցւոյ տանիսն բաց ի գմբեթէն զբովանդակն նորոգեաց: Զարևելեան խուցսն շինեաց քարիւ և աղիւսով գեղեցիկ յօրինուածովք: Զամռան սեղանատունն քարեայ շինեաց վերստին: Զշրջապատ փարշն եկեղեցւոյ և առաջի խցացն սա շինեաց: Ի հարաւակողմն զձիթահանսն շինեաց: ԶՍուրբ տաճարսն Հռիփսիմեայ և Գայիանեայ, որպէս թէ նոր ի հիմանէ շինեաց և զմիաբանս բնակեցոյց, որք յառաջ անբնակք էին լեալք: Որոց մաքուր նշխարքն սովաւ գտեալ և վերստին ամրափակեցան ի տեղւոջն: Եւ զպղրոցս մանկանց Սրբոյ Աթոռոյս, որ յառաջ ի Յօհաննու վանքն էր, սա եբեր ի Սուրբ Աթոռս և հաստատեաց, յորմէ ելին բազում երևելիք և գիտունք: Գրեթէ զամենայն վանօրայս Հայաստանեայց սա հաստատեաց ըստ ամենայնի:

Եւ ի ՌՁԶ. (1637) թուին գնաց յԱսպահան քաղաքն և զսուրբ Աջ Լուսաւորչին մերոյ (զոր շահ Ապասն Մեծ տարեալ էր ընդ երկոտասան քարանցն Սրբոյ Աթոռոյս, զի անդ շինեսցէ զէջմիածին ի ՌԿԴ. (1615) թուոջն մերում) դարձոյց մեծաւ ջանիւ ի Սուրբ Աթոռս վերստին ի ՌՁԷ. (1638) թուին: Այլև ի ՌՃ. (1651) թուին ելեալ գնաց յԵրուսաղէմ և անդ զսուրբ Յակոբայ Աւագ խորանն բարձրացոյց և զյատուկ եկեղեցւոյն գոյնզգոյն քարիւ սալայարկ[II] արար և անդ ընդ Ներսէս կաթուղիկոսին Սսայ երեքտա-

[I] Զգրված՝ 21բ

[II] Բ. սալահարկ

սան գլխով կաճօճս հաստատեաց, զոր գրէ Առաքել պատմագիրն: Եւ անտի դարձեալ եկն ի Պօլիս և անդ ազատեաց զեկեղեցիս նոցա ի պարտուց, զոր արկեալ էին պատրիարգունքն ընդ միմեամբք ելանելով: Առ սա եկն ի Պօլիս և չար Նիկօլ առաջնորդն Լեհաց կարգեալն և եպիսկոպոս ձեռնադրեալն ի Մելխիսէդ կաթուղիկոսէն և բանադրեալն ի Մօսէս կաթուղիկոսէն և ընկալաւ զարձակումն յանձն առնլով զկաճօճս, զի ճնազանդ կացցէ Սրբոյ էջմիածնի և ի սմա նստօղ կաթուղիկոսացն, զոր յատուկ և երկար յիշէ Առաքել պատմագիրն:

Քանզի յառաջ լուսաւորչադաւան հայք էին Լեհու մերայինքն և ի Սրբոյ Աթոռոյս էջմիածնէ նուիրակ գնայր անդ, որ դարձան այնուհետև ի ֆռանկութիւն պատճառաւ չար Նիկօլին[65]: Եւ ի ՌՃԲ. (1653) թուին վերադարձաւ ի Սուրբ Աթոռս և սկիզբն արար մեծի զանկակատանն յարևմտեան կուսի, զոր և հասոյց ի ներքին կամարսն սիւնագլխաց և ի ՌՃԴ. (1655) թուին վախճանեցաւ թողլով անկատար, զոր յետոյ Յակոբ կաթուղիկոսն աւարտեաց: Ջուր մի յորդահոս ի յԱրագած լեռնէն բղխեալ ի Շիրակ կոյս ընթանայր ըստ բնականի ընթացմանն, այս երանելիս բազմաւ աշխատութեամբ շրջեալ զայն ի գետն յՕշականայ ածեալ ի յաւելումն մերոյս ջրոյ, զոր և արզ արարեալ շահ Ապասին Փոռեր բերէ ռաղամ, զի յատուկ Սրբոյ Աթոռոյս լիցի այն ջուրն, որ լինի Ժ. (10) ջրաղացի ջուր: Այլև սա յաւել զջուր ի Հրաստան, այսինքն՝ Ջանկի գետոյն ի Սևանու ծովակէն՝ բանալով զյառաջն մեծաւ աշխատութեամբ և դրամածախութեամբ: Եւ զայլ արդիւնաւոր գործս երանելոյս տե՛ս ի յԱռաքել պատմագիրն:

Ունի և զգրեանս հոգացեալ արհուեական և դատաւորական ի յօգուտ Սրբոյ Աթոռոյս, զոր յիւրում տեղւոջն գրեսցուք: Թաղեալ կայ սա ի տաճարին սրբոյն Հռիփսիմեայ, ի յաջակողմեան դասուն:

(22բ) **Վասն Յակոբայ կաթուղիկոսին**

Ջկնի տեառն Փիլիպպոսի նստի տէր Յակոբ Ջուղայեցին (որ էր աշակերտ նորին) ի նոյն ՌՃԴ. (1655) թուջն ի ժամանակս թագաւորացն պարսից շահ Ապասին Փոռեր[1] և օսմանցւոց սուլթան Մահմետին: Որ և սա էր այր հոգեընկալ և առաքինի, իմաստուն և հանճարեղ, հեզ և երկայնամիտ, որ ի նստիլն իսկոյն կատարեաց զմնացորդ մեծի զանկակատանն սրբոյ տաճարիս, որ սկսեցեալն էր ի Փիլիպպոս կաթուղիկոսէն: Եւ ոչ սակաւ զաշխատանս և զվիշտս կրեաց ի հակառակացն ճշմարտութեան, թէպէտ յաղթեաց ամենեցուն հաստատուն յուսովն և աստուածահաճոյ վարուքն: Եւ յետ աւարտման զանկակատանն, նորոգեաց և պայծառացոյց զվանօրայս և զեկեղեցիս, որ և զվանսն սրբոյն Ստեփաննոսի, որ ի Շամբու ձորն[66]՝ ի հիմանէ նորոգեաց զեկեղեցին

[1] Բ. փոքու

և զխուցսն ի վարդապետութեան իւրում: Եւ ապա գնաց ի յԱսպահան աո Փոհր շահ Ապասն: Յորմէ և յոյժ սիրեցեալ էաո զմեր գեղջ վեց դանկ մուլին վերստին սաստիկ հրամանագրովմ և դարձաւ յԱթոռս:

Եւ յետ այսորիկ գնեաց և զմուլս այլոց գեօղօրէից և յաւել զբերս Սրբոյ Աթոռոյս հաստատուն դապալայիմ և վախմնական գրովմ, որ զոն ի Սուրբ Աթոռոջս և զայլս բազումս այսպիսիս բարերարութիւնս, զորս յիւրաքանչիւր տեղւոջն տեսցես: Այլև եհան զջուրս երկուս (որ բանիաև ասի) ի ներհոյ երկրի ի միջոյ արևմտից և հիւսիսոյ ի գետոյն կուսէ, զմին հանեալ ի վայր կոյս գեղջ մերոյ, որով ոոոգին արտորայք բազումք, ուր և շինեաց զփոհր ծովակս, ընդ որով և կազմեաց զջրաղացս և զդինկս: Իսկ զմիւսն եհան ի մէջ Սրբոյ Աթոռոյս ի վայելչութիւն սորին, որ ելանէ ի հարաւակոյս ի ներհոյ դրանէն, յորոյ վերայ շինեաց և զջրաղաց մի բազմաօգուտ, որ ոչ երբէք խափանի: Այլև շինեաց զերիս ծովակս ևս, զմին ի վեր կոյս հանդէպ Մօլադուրսուն գեղջն՝ մեծ և բազմախառն, զերկրորդն ի յարևելակոյս Ղոի այգի[67] կոչեցեալոյ փոհրագոյն և զերրորդն բան զսա մեծագոյն ի վայր կոյս ի գլուխ Մանկասարի այգւոյն, որ ոչ սակաւ ունին զօգտութիւնս այգեաց և արտորէից:

Ապա ի ժամանակս սորին յառաջացաւ սևագլուխ մի յերկրէն Երևանու Ոնոփրիոս անուն այր լիրբ և անագորոյն, որ որբան ընկալնոյր ի կաթուղիկոսէն զսէր և զներողութիւն, այնքան կատաղիւր և յաւելոյր զչարութիւն բազմավնաս: Մինչ զի մի անգամ և երկիցս և երիցս խրատական պատժօք ոչ զգաստացեալ, յետոյ և պատիժս մեռաւ իրաւամբ: Այս Ոնոփրիոսս եգիտ իւրեան համախոհ և զոմանս սևագլուխս (որ վասն նոյնապէս անկարգութեանց իւրեանց բանիցս յանդիմանեցեալք էին ի կաթուղիկոսէն), որ գրեն աո եղիազար վարդապետն Հոօմկլայեցի (որ պատրիարգ էր Երուսաղէմի), թէ ե՛կ ի Սուրբ Աթոռս, մեք զքեզ կաթուղիկոս նստուցանեմք աստ, գրելով և զրպարտանս բազումս ի Յակոբայ կաթուղիկոսն: Եւ իմն Ոնոփրիոսն ևս զկնի թղթոյն եղեալ գնաց աո եղիազարն: Եւ եղիազարն ևս յօժար գոլով ժողովէ զոմանս սևագլուխս աստի և անտի ի Բերիա[68] բաղաքն և օծանի կաթուղիկոս, որ ընդ Ոնոփրիոսին խոստանան տալ յարհունիս Օսմանցւոյն յամէ յամ ԲՃ. (200) դուռուշ և հրաման հանեն, զի ի պարսից կուսէ ամենևին սևագլուխ մի ոչ անցցէ ի հողն Օսմանցւոց:

Ապա զկաֆայեցի[69] Մարտիրոս վարդապետն, որ էր պատրիարգ Կոստանդնուպօլսոյ և ի նոյնոյ Յակոբայ կաթուղիկոսէն լեալ եպիսկոպոս, բարեբարոյ առաջնորդ, իշխանիւ և ժողովուրդ երկրին ի մի եկեալ առաքեցին ի յէջմիածին ի հրաւիրել զՅակոբ կաթուղիկոսն ի Կոստանդնուպօլիս՝ աո ի հոգալ վասն Սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի, որ և առեալ ընդ իւր զթագատոհական հատի շէրիֆն[70] Փիլիպպոս կաթուղիկոսին (զի դեռ իմն չունէր) ելեալ գնաց ի մեծն Պօլիս և արզ արարեալ սուլթան Մահ-

մատ թագաւորին Աստուծով ամօթալից արար զնեռհական իւր, զի թագաւորն ետ սմա զհրաման կաթուղիկոսութեան արհունական գրով և զնեռհական պատժել հրամայեաց, առ յոր եկեալ եղիազարն միջ(23ա)նորդօք մեղայ գոչեաց և հնազանդեցաւ:

Ապա ելեալ փառատրապէս Յակոբ կաթուղիկոսն դարձաւ ի Սուրբ Աթոռս: Եւ յետ այնորիկ հարկեցեալ ի բազմաց պակասութեանց և մանաւանդ ի պարտատեարցն Ոնոփրիոսի (զորս արարեալ էր նենգութեամբ յանուն Սրբոյ Աթոռոյս յաթոռակալութեան իւրում) զզուեցեալ կաթուղիկոսին ել և գնաց յերկիրն Յունաց, զի թերևս զօգնութիւնս գտցէ և հասեալ ի Կոստանդնուպօլիս քաղաքն և անդ փոխի առ Քրիստոս ի ՌՃԻԹ. (1680) թուին, որ և թաղեցաւ ի գերեզմանատանն Բէկօղլի կոչեցեալ:

Ունի հոգացեալ և զգրեանս արհունականս և դատաւորականս օգտարարս, զորս յետոյ ի տեղւոջն տեսցուք:

Վասն եղիազար կաթուղիկոսին

Տէր եղիազար Հոօմկլայեցի, որ նախապէս օծեցեալ գոլով լռեալ կայր, նստի ի ՌՃԼԱ. (1682) թուջն ի Սուրբ էջմիածին ի թագաւորութեանն Պարսից շահ Սուլէյմանին և օսմանցւոց սուլթան Ահմատին: Սա էր այր ճարտարաբան և ճոռոմախօս, յաջողակ և ահաւոր, յորմէ ամենեքեան երկնչէին թէ՛ մերայինք և թէ՛ այլայինք: Մինչ զի զբազում պարտս Սրբոյ Աթոռոյս, որ մնացեալք էին յառաջնոց, սա զամենայնսն անհետ արար՝ առնլով զմուրհակսն ի պարտատեարցն և ազատեաց զՍուրբ Աթոռս ի նոցանէ: Սա շինեաց զբազում եկեղեցիս և արար զնորոգութիւնս բազմաց վանօրէից: Նոյնպէս արար և ի Սուրբն Հռիփսիմէի և Գայիանէի զպարիսպն պատեաց, զգաւիթսն շինեաց ի հիմանէ և զխուցս բազումս ի բնակութիւն միաբանից տեղւոյն: Ի Սուրբ Աթոռոջս զԿաթողիկէ ի վերայ սրբոյ Իջման տեղւոյն կանգնեաց չորիւք սեամբք խամ քարիւք և հաստատեաց սեղան, զի պատարագ մատչիցի: Ջերկուս կողմունս ի միջոյ տաճարին հիւսիսոյ և հարաւոյ բարձրացոյց յերկրէ, որ յառաջ հաւասարք էին յատակի տաճարին և արար սեղան ի պատարագ մատչիլ, որ են սրբոյն Ստեփաննոսի և սրբոյն Կարապետի խորանքն, կտրեաց զմէջ եկեղեցւոյն հաստատուն վիմաքարիւք, զի մի յառաջ մատչիցին խաունիճաղանճքն, ուր յեցեալք միաբանքն կանգնին այժմ: Շինեաց և զերիս զանկակատունս ի տանիս տաճարին, յարևելս, ի հիւսիս և ի հարաւ գեղեցիկ յօրինուածովք, որովք եղեն հինգ կաթողիկէ ի տանիս տաճարին: Եւ զայլ բազում բարութիւնս արար: Եւ այսպէս խոխոտ կենօք մնացեալ փոխի ի Քրիստոս ի ՌՃԼԹ. (1690) թուջն մերում և դնի ի յաջ կողմն գաւթի Սուրբ Գայիանէին, զոր ինքն էր շինեալ:

Ունի և զգրեանս արհունական և դատաւորական հոգացեալ ի յօգուտ Սրբոյ Աթոռոյս, զորս յետոյ յիւրում տեղւոջն գրեսցուք:

(23բ) **Վասն Նահապետ կաթուղիկոսին**

Նստի ի Սուրբ էջմիածին կաթուղիկոս տէր Նահապետ Ուռհայեցին ի ՌՃԽ. (1691) թուջն մերում ի ժամանակս թագաւորացն պարսից շահ Սուլէյմանին և շահ Հիւսէյինին և օսմանցւոց սուլթան Ահմետին և Մուստաֆային: Եւ սա էր նման եղիազարու, որոյ էր աշակերտ, այր ճոռամախօս և փառապերճ, իշխան և ահարկու, յորմէ կասկածէին ամենեքեան: Սա շինեաց զտաճարն Շողակաթ կոչեցեալոյ ի հիմանէ գեղեցկաշար վիմօք, ընդ զանկակատանն և ընդ ամենայն շինուածոց նորին՝ արդեամբք շոռոթեցի[71] Աղամալ իշխանին: Սա ի յերևան ի ներքինակողմն բերթին հուպ Սարվանլար կոչեցեալ գեղջն ծակեաց զլեառն ձորակին, ուր ընթանայ գետն Հրաստան և ջախելով[I] զվէմս, բանալով զխորափոր առուս, մեծաւ աշխատութեամբ և անհամար դրամածախութեամբ եբեր զջուրս ի գետոյն Հրաստանի ի գեօղս մեր ի յօգուտ այգեստանացն:

Շինեաց և զգեղեցիկ և զմեծածախ կամուրջն յՕշականայ գեղջ ի վերայ Քարնախ[II72] գետոյն խարտեալ քարիւ: Շինեաց զՁորագեղջ անապատն[73], զեկեղեցին և զխուցսն, գնեաց և զշրջակայ տունսն և զներոյն ձորոյն անապատի վայրսն ամենայն, որ արդէն են Սրբոյ Աթոռոյս: Շինեաց զերևանու երկու եկեղեցիսն՝ Քանաքեռու[74], զԿոնտին[75] և զայլոց բազմաց գեօղօրէից եկեղեցիսն խարտեալ քարիւ ի հիմանէ: Գրեթէ երկիրս Երևանու որոն քարաշէն եկեղեցիք գոն[III], ըստ մեծի մասին ի սմանէ են շինեցեալք: Առար և զայլ շինութիւնս և զօգտակար գործս յԱթոռոջս յերկրոջս:

Ունի հոգացեալ և զգրեանս արուեսական և դատաւորական ի յօգուտ Սրբոյ Աթոռոյս, զորս յիւրում տեղւոջն տեսուք:

Ապա ի ՌՃԽԴ. (1695) թուջն ի չորրորդում ամի կաթուղիկոսութեան սորին Ջուղայու առաջնորդ Ստեփաննոս վարդապետն թագաւորական գրով ելեալ ի Ջուղայու[IV] գայ յէջմիածին և նստի կաթուղիկոս, և զՆահապետն ընկենու յԱթոռոյն: Իսկ Նահապետն ևս գնացեալ նստի ի Դավրէժ քաղաքն և անդուստ վերստին բերէ զհրամանագիր կաթուղիկոսութեան իւրոյ ի շահէն և յօսմանցւոց թագաւորէն և գայ նստի յէջմիածին ի ՌՃԽՋ. (1697) թուջն և զՍտեփաննոսն դնէ ի կալանս, ուր և վախճանի իսկ ի ՌՃԽԷ. (1698) թուջն, զոր տարեալ թաղեն ի Խորվիրապայ վանքն: Վասն որոյ ոչ սակաւ լինի խռովութիւն ի մէջ Ջուղայու սևագլխացն և կաթուղիկոսին, մինչև ի ՌՃԾԴ. (1705) թիւն մեր, յորում վախճանի Նահապետն և թաղի յաջակողմն գաւթին Սուրբ Շողակաթի, զոր ինքն էր շինեալ: Եւ նստի Աղէքսանդր Ջուղայեցի ի ՌՃԾԸ. (1709) թուջն մերում:

[I] Բ. ջաղխելով
[II] Բ. Քասախ
[III] Բ. կան
[IV] Բ. Ջուղայէ

(24ա) **Վասն Աղէքսանդր կաթուղիկոսին**

Նստի տէր Աղէքսանդր Ջուղայեցի կաթուղիկոս ի յէջմիածին ի ՌՃԾՋ. (1707)[76] թուջն մերում ի թագաւորութեան պարսից շահ Հիւսէինին և օսմանցւոց սուլթան Ահմատին: Սա էր այր վանական և տեղեակ Աստուածաշունչ գրոց, հանճարեղ և շինարար, որ զբազում հնացեալ շինուածս Սրբոյ Աթոռոյս նորոգեաց, զնմոան Սեղանատունն վերանորոգեաց կամարով և խարտեալ քարամբ[I]: Ջբնիկ այգին Սրբոյ Աթոռոյս, որ է հանդէպ սրբոյն Հռիփսիմեայ՝ մեծացոյց ի կողմանցն և պարսպեաց: Հարստացոյց բազմադիմի եղանակօք զՍուրբ Աթոռս եկեղեցական զարդուք և արտաքին կահիւք և անասնօք: Յաւել և զմուլս[II] և զարդիւս արուեստական և դատաւորական գրովք ի Սուրբ Աթոռս, զորս յետոյ գրեսցուք: Եւ կեցեալ բարւոք հաղաքավարութեամբ վախճանի ի ՌՃԿԳ. (1714) թուջն մերում: Եւ թաղի ի Սուրբ Աթոռս, ի ներքոյ մեծի զանկակատանն, յաջակողմն դրան սրբոյ տաճարիս:

Վասն Աստուածատուր կաթուղիկոսին

Նստի տէր Աստուածատուր Համատանցի կաթուղիկոս ի յէջմիածին ի ՌՃԿԳ. (1714) թուջն մերում ի ժամանակս թագաւորացն պարսից շահ Հիւսէինին և օսմանցւոց սուլթան Ահմատին: Սա էր այր հեզաբարոյ և հոգելի, շնորհաշատ և գեղեցկատես, ջերմեռանդ և արտասուեղ, որ ի նստիլն արար զբազում բարեարութիւնս Սրբոյ Աթոռոյս և երկրիս, կրեաց և զբազում նեղութիւնս և զտառապանս, զի յաւուրս սորա վրդովեցաւ թագաւորութիւնն պարսից և փոխեցաւ ի յԱղուանս[77]: Սա զարդարեաց զմէջն մեծի տաճարիս, զի շինեաց և զսուրբ Իչման տեղն մարմարեայ բարիւ ի վերայ չորից մարմարեայ սեանց և ծաղկեցոյց ոսկւով և պէս պէս երանգօք և արար զարմանալիս տեսողաց: Նմանապէս և զեկատ մեծի սեղանոյն արար մարմարիոնեայ, սպիտակացոյց բոամբ և ծաղկեաց զբոլոր տաճարս ի միջոյ կողմանէ: Եւ զեկեղեցւոյ առաջնոյ Աւագ դասի մին սիւնն (և ըստ ոմանց զչորեսին սիւնսն ևս) ի հիմանէ նորոգեաց: Նորոգեաց սալիւ և գյատակս մեծի տաճարիս: Շինեաց և զտնտեսատունն բարիւ և կամարով և եհան ջրհոր ի մէջն: Այլև ըստ ոմանց՝ հիւսիսոյ կողման գեղջս մերոյ վերին մեծ ծովակն ի Քարաւիթն կոչեցեալ, մերձ Մօլադուրսուն գեղջն, սա շինեալ է վասն սահման լինելոյ և սինօո անդաստանացն գեղջս մերոյ:

Հոգացեալ ունի և օգտարար գրեանս արուեստական և դատաւորական, զորս յետոյ գրեսցուք: Եւ ապա ի ՌՃՀԴ. (1725) թուջն մերում փոխի առ Տէր և թաղի ի գաւիթն սրբոյն Հռիփսիմէի ի յաջ կողմն կոյս:

[I] Բ. քարամբ

[II] Բ. ևս մուլքս

Ծանի՛ր, թէպէտ գրեցաք թէ վերին մեծ ծովակն սոռա[I] է շինեցեալ, բայց յետոյ հաւաստիցաք, որ Ջուղայեցի Յակոբ կաթուղիկոսն է շինեալ ընդ այլոց չորից ծովակացն, որպէս ասացաւ լիովին ի ԺԸ. (18) գլուխն ի ճառս գրոցն։

(24բ) **Վասն Կարապետ կաթուղիկոսին**

Նստի կաթուղիկոս ի Սուրբ էջմիածին տէր Կարապետ Ջէյթունցին ի ՌՃՀԵ. (1726) թուջն մերում ի ժամանակս թագաւորացն պարսից աղուան Մահմուտին[78] և օսմանցւոց սուլթան Ահմէտին: Սա էր այր ծեր և անձնեայ, մեծաշուք և առատաձեռն, որոյ ժամանակն օսմանցիք տիրէին երկրիս մերում, մինչև ի Սուլթանիայ, որ ի ՌՃՀԳ. (1724) թուին առին ի պարսից, մինչ աղուանն էառ զԱսպահան ի ՌՃՀԱ. (1722) թուին, և ուռուսն էառ զԳիլան[79]: Սա ետ նկարել զպատկերս երկոտասան Առաքելոցն ի ճակատ Աւագ խորանին և ետ ծաղկել ոսկեզօծ և գեղեցիկ գունովք[II]:

Ունի հոգացեալ և զգրեանս օգտարարս, զորս յետոյ գրեսցուք:

Եւ մինչ ի ժամանակս սոռա երկիրս մեր ընդ իշխանութեամբ օսմանցւոց էր, ուստի և սա կարի յառաջադէմ և յաջողակ էր ի բանս և սիրիւր ի նոցունց, զերևանու մելիք Յակոբճանն ի կախաղանէն իջուցեալ ապրեցոյց ի մահուանէն: Այլև առն գովելւոյ, շնորհաշատի և պերճիմաստի տեառն Սիմէօն աստուածաբանի վարդապետին Երևանցւոյ զմեծ և զարժանի առնանագրեցման գործն ոչ է զանց առնելի, որ ի ՌՃՀԳ. (1724) թուջն, մինչ օսմանցին ի մերս կոյս դիմեաց և էառ զերկիրս մեր յիշեալ Սիմէօն վարդապետն ի Կոստանդնուպօլիս նուիրակ էր Սրբոյ Աթոռոյս, մեծաւ հոգունակութեամբ գհրամանագիրս էհան ի թագաւորէն ի վերայ սէրէսկէրին իւրոյ, զի ի յԱթոռս ամենևին ոչ մերձեսցին և մի վնաս ինչ տայցեն, որպէս և եղևն, որ աճա նոյն հատի շէրիֆն գոյ ի Սուրբ Աթոռս: Ապա ի ՌՃՀԸ. (1729) թուին փոխի Կարապետ կաթուղիկոսն առ Տէր և դնի ի գաւիթ սրբոյն Հռիփսիմեայ ի ձախակողմն կոյս: Սա ի հրաւիրիլն ի մեծն Պօլիս օծեցաւ կաթուղիկոս թելադրութեամբ և չար դիտաւորութեամբ Բաղիշեցի Յովանէս վարդապետին, որ յայնմ ժամանակի պատրիարգ էր նոյնոյ ֆաղաֆին Պօլսոյ: Քանզի մինչ[III] ետ օծանել զսա ի կաթուղիկոս, որպէս ասացաք իսկն և իւրն ձեռնադրեցան անդ եպիսկոպոս: Եւ մինչ ետես զի ամենայն ըղձից իւրոց աճա ժամանակն է լնանեցման (զի տեսանէր զԿարապետ կաթուղիկոսն միամիտ և անտեղեակ որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս) յաւել և զայս չարութիւնս, զի զարզայ տալն կաթուղիկոսաց թագաւորացն օսմանցւոց ընդ ձեռամբ իւրով արար: Յայնմ օրէ

[I] Բ. ճա է
[II] Բ. գունօք
[III] Բ. > մինչ

սովորութիւն եղև, զի զոր ինչ և խնդիրս ունիցին կաթուղիկոսքն ի յօսմանցւոց թագաւորէն, պատրիարգն Պօլսոյ տայցէ զարգայն և ոչ այլ ոք, որպէս ասացաւ լիապէս ի ԻԲ. (22) գլուխն ի ճառս օսմանցւոց գրեանցն:

Վասն Մշեցի Աբրահամ կաթուղիկոսին

Նստի ի յԱթոռս էջմիածին կաթուղիկոս տէր Աբրահամ Մշեցին ի ՌՃՀԹ. (1730) թուջն մերում ի ժամանակս թագաւորացն պարսից շահ Թահմազին և օսմանցւոց սուլթան Մահմուտին: Քանզի ի ՌՃՀԸ. (1729) թուին Նատր անուն մի զօրացեալ ելանէ ի Խորասանայ[80] բազմօք զօրօք պարսկականօք գայ ի վերայ Աղուանից ի յԱսպահան և յաղթեալ փախուցանէ զնոսա յերկրէն Պարսից, և զշահ Թահմազն, որ էր փախստական ի Խորասան, բերեալ նստուցանէ ի բնիկ աթոռն իւրեանց յԱսպահան, որ և յետոյ զԱրարատեան և զյայս կուսի երկրայսս ևս ի ձեռաց օսմանցւոցն էառ և արար զնոսա փախստական: Եւ զերկիրն Գիլանու իւրայնովքն ի յուռուսաց[81] էառ և հաստատեաց վերստին զՊարսից թագաւորութիւնն: Այս Աբրահամ կաթուղիկոսիս ի ժամանակն երկիրս մեր և Սուրբ (25ա) Աթոռս դեռևս ընդ իշխանութեամբ օսմանցւոց էր: Եւ սա էր այր առաքինի և ճգնազգեաց, հեզ և բարեբարոյ, աղօթասէր և տօնակատար, որ ի մէջ մեծի Տաճարիս զառաջնոյ դասի երկուս սեղանսն կառոյց և անուանեաց սուրբ Յակոբ և սուրբ Լուսաւորիչ, զորս և զարդարեաց ծաղկօք և մարգարէական պատկերօվք: Եւ զամենայն պատկերսն, որ գոն ի յորմունսն և ի սիւնսն տաճարին սա ետ նկարել: Շինեաց և զփոնատունն Տարիւ տաշեցելովք, նմանապէս և զերկոսին արտագնաց տեղիսն միաբանից ի հիւսիսակոյս երկու անկիւնսն պարսպին սա շինեաց հաստատուն Տարամբք: Առար և զայլ բազում բարութիւնս:

Եւ ունի զհոգացեալ գրեանս օգտարարս զորս յետոյ գրեացուք:

Ապա ի ՌՃՁԳ. (1734) թուին վախճանի և դնի ի գաւիթ սրբոյն Գայիանեայ ի նախակողմն կոյս:

Վասն Կրետացի Աբրահամ կաթուղիկոսին

Նստի ի Սուրբ էջմիածին կաթուղիկոս տէր Աբրահամ Կրետացին ի ՌՃՁԳ. (1734) թուջն մերում ի ժամանակս թագաւորացն պարսից Նատր շահին և օսմանցւոց սուլթան Մահմուտին, Տանզի ի սոյն ամիս վերոյ յիշեալ Նատր խանն Խորասանցի եկն բազմօք զօրօք և էառ զբոլոր երկիրս մեր ի յօսմանցւոց և արար զնոսա փախստական յերկիրն իւրեանց: Եւ յետոյ զշահ Թահմազն կալեալ եդ ի ղաֆէս, զոր և սպան և զնորին որդի շահ Ապաս մանուկն յօրորոցի ճոչակեաց գոլ շահ և ի գալ ամին զնա ևս կորոյս և ինքն թագաւորեաց ի ՌՃՁԵ. (1736) թուջն մերում, որ եղև կարի ահաւոր և անուանի ի վերայ ամենայն թագաւորաց, յորմէ ամենեքեան սարսէին զանունն միայն լսելով: Եւ զԱբրահամ կաթուղիկոսն կարի սիրեաց և միշտ առ յինքն պահէր, զոր և

հայր կոչէր: Եւ Աբրահամ կաթուղիկոսն ևս էր ահարկու և շրեղատես, մեծաձնձն և խելօք, ճարտարալեզու և հանճարեղ: Ուստի Նատր շահն ի յինմն պահէր և շատ խորհուրդ և առնելիս իւր ընդ սմա տնօրինէր և սմա հարցանէր: Եւ ինմն Աբրահամ կաթուղիկոսն էր թէպէտ ժիր և արիասիրտ յամենայն բանս և յաջողակ ի գործս, սակայն էր ծեր և լցեալ աւուրբք և ցաւագար, իսկ որ և թէպէտ զշինուածս ինչ ոչ կարաց առնել յԱթոռոջս, զի ժամանակ ևս ոչ ունեցաւ, միշտ ընդ շահին լինէր, սակայն հան զամենեսեան առաւել արար զբարեբարութիւնս և զօգուտս Սրբոյ Աթոռոյս և ազգիս և բոլոր երկրիս մերոյ:

Քանզի Նատր շահ կոչեցեալն այնման էր ահեղ և զարհուրելի, մինչ հարինն հալէին յահէն յանուանէն, սակայն ողորմածն Աստուած այնման հաղցրացոյց յաչս նորա զսրբազան հայրապետս մեր, որպէս զՅօսէփ առ փարաւօն և զեսթէր առ Արտաշէս, որոյ բան և խնդիր մի ոչ անկանէր յերկիր առաջի այնպիսոյ բռնատիրին, վասն որոյ զբազումս ազատեաց ի մահուանէ, զշատս իջոյց ի կախաղանէ, զբազմաց աչսն և զականջսն և զայլ անդամսն ազատեաց ի հատանելոյ և ի բրելոյ: Ջանհամար գերիս ազատեաց ի գերչաց: Եւ զբազումս զորս տանկացուցեալ էին կամաւ և թէ բռնութեամբ, յետս դարձոյց և առ ի ձեռաց այլազգեաց: Եւ զայլ անհամար բարեբարութիւնս արար տանկաց և հայոց, պարսից և օսմանցւոց: Բազում մեծամեծ խանիմ և արհունի դրան մարդիմ առ սա գային և միջնորդս արկանէին առ շահն, զի զհոգալիս իւրեանց հոգասցէ, զորս և հոգայր իսկ:

Ապա ի ՌՃՁԵ. (1736) (25բ) թուին հանգեաւ ի Տէր և սուգ մեծ էած ի վերայ բոլոր երկրիս արևելեան և թաղեցաւ ի Շողակաթի ի նախակողմն գաւթին, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի:

Ունի և զգրեանս օգտարարս արհունական և դատաստական հոգացեալ, զորս յետոյ գրեսցուք: *Սա թէ իւր և նոյն ժամանակի անցից պատմութիւնն ինքնին յատուկ ունի գրեալ:*

Վասն Ղազար կաթուղիկոսին

Նստի ի Սուրբ էջմիածին կաթուղիկոս տէր Ղազար ճահկեցին ի ՌՃՁԷ. (1738) թուին, յամս թագաւորացն պարսից Նատր շահին և օսմանցւոց սուլթան Մահմուտին: Սա էր այր գիտնական և ճարտարալեզու, հանճարեղ և փառապերճ: Շինեաց ի Սուրբ Աթոռոջս ի հայրապետարանումս զգեղեցիկ դարպասս երկերեսի հայեցուածովք, մին ի մեծ տաճարն հայի և միւս երեսն յարևմուտս ի ներս կոյս, որ կոչի Վեհարան: Շինեաց և զայլս շինուածս ի հայրապետարանումս գետնանիստս ի հարաւակոյս և ի հիւսիսակոյս: Շինեաց և ի հարաւակողմն պարսպի Աթոռոյս յատուկ ներճնատամբ և վերնատամբ յաղագս հիւրոց, որ կոչի Ղազարապատ: Այս Ղազարապատիս արտաքոյ կուսէ շինեաց զպարիսպն տաշեալ քարիւք և թրծեալ աղիւսովք ի Ղազարապատի դրանէն ի յարևելս կոյս, մինչև ի մեծ դուռն, որ ի ջուր ֆանֆանին հայի:

Սակայն երկիցս անգամ ընկեցեալ եղև սա ի յԱթոռոյն, մին ի ՌՃՂԴ. (1745) թուոջն ի Նատր շահէն, որ մնաց ընկեցեալ վեց ամիս և յետոյ նստաւ վերստին: Եւ երկրորդ, ի յօսմանցւոց երկրի սևագլխաց և միաբանից Սրբոյ Աթոռոյս: Եւ նստաւ յԱթոռն տէր Պետրոս Քիւթիւր[82] կոչեցեալն Հռոմկլայեցի յամիսս տասն: Ապա վերստին նստաւ Ղազարն ի ՌՃՂԷ. (1748) թուոջն և զՊետրոսն ի բանտի մեռոյց, որ և կեցեալ ևս յամս Գ. (3) ի ՌՄ. (1751) թուոջն վախճանի և դնի ի Սուրբ Գայիանէի ի յաջակողմն գաւթին: Ունի սա և հոգացեալ զգրեանս օգտարարս արուեստական և դատաւորական, զորս յետոյ գրեսցուք:

Ապա ի ՌՃՂԷ. (1748) թուին և Նատր շահն սպանաւ և մնացորդքն ընդ միմեամբք անկան և բառնաւ իսպառ թագաւորութիւնն Պարսից և երկիրս մատնեցաւ ի ձեռս ինքնագլուխ և աներկիւղ բռնաւորաց և անկաւ ի մեծ թշուառութիւնս և այսպէս է մինչև ցայսօր, որում տէր այց արասցէ:

(26ա) **Վասն Միհաս կաթուղիկոսին**

Նստի յԱթոռն Սուրբ էջմիածին տէր Միհաս Ակնցի ի թուոջն մերում ՌՄ. (1751) ի թագաւորութեանն Օսմանցւոց սուլթան Մահմուտին և յանիշխանութեանն Պարսից: Եւ կեցեալ յամս երկուս մեռանի ի թուոջն ՌՄԲ. (1753) և թաղի ի վանքն Սուրբ Գայիանեայ՝ ի ձախակողմն գաւթին:

Ունի և զգրեանս դատաւորականս հոգացեալ, զորս յետոյ տեսցուք:

Վասն Աղէքսանդր կաթուղիկոսին

Նստի յԱթոռն Սուրբ էջմիածին կաթուղիկոս տէր Աղէքսանդր Կոստանդնուպօլսեցին ի ՌՄԳ. (1754) թուոջն մերում և ի թագաւորութեանն Օսմանցւոց սուլթան Օսմանին, որ էր այր հեզաբարոյ և պարզամիտ և բաշմաշխատ, որդի և բնիկ միաբան Սրբոյ Աթոռոյս: Եւ ունի զբարեարութիւնս բազումս ի Սուրբ Աթոռս ի մանկութենէ, որ և կեցեալ ամս Բ. (2) մեռանի ի թուին ՌՄԴ. (1755) և թաղի ի ներոյ զանկակատան մեծի, ի ձախակողմն դրան մեծի Տաճարիս:

Ունի և զգրեանս հոգացեալ ի յօգուտ Սրբոյ Աթոռոյս, զորս յետոյ գրեսցուք:

Ի ՌՄԵ. (1756) թուոջն մերում և ի թագաւորութեանն Օսմանցւոց սուլթան Մուստաֆային ի Կոստանդնուպօլիս կոչի ի հայրապետութիւն Սահակ վարդապետն Կեղեցի, որ Ահագին կոչիւր և մնայ յամս երեք և կէս առանց օծման և ոչ գայ ի Սուրբ Աթոռս, վասն որոյ հանեն զնա ի ՌՄԸ. (1759) թուոջն ի հայրապետութենէն և մեռանի ի Կարին քաղաք:

(26բ) **Վասն Յակոբայ կաթուղիկոսին Շամախեցւոյ**

Ապա նստի ի Սուրբ Աթոռս[1] էջմիածին կաթուղիկոս տէր Յակոբ Շամախեցին ի ՌՄՂ. (1759) թուջն ի թագաւորութեանն Օսմանցւոց սուլթան Մուստաֆային: Սա էր այր պիտանի և խոհիւղական, խելօք և հանճարեղ յամենայն գործս և գիտուն և շնորհաշատ: Ի մանկութենէ ի Սուրբ Աթոռս գոլով ոչ է կեցեալ անգործ, զի ասէր դաս միաբանից զինչ և խնդրէին: Շարադրէր զմուսավատայս և տայր գրագրացն, զոր ինչ և գրէին, որոյ տետրունքն գոն ի Սուրբ Աթոռս, յորոց և նարդեանս գրագիրքն առնուն զօրինակս գրելեաց իւրեանց[83]: Կաթուղիկոսք ժամանակին զսա ունէին խոհիւղակից և վճռատու: Եւ էր տեղեակ արհունական և դատաւորական սարըշտայից: Եւ սա գրէր և հոգայր զգրոց արհունականաց և դատաւորականաց և պահէր ի պատրաստի: Ունի և զանհամար բարերարութիւնս ի Սուրբ Աթոռոյս և զգրեանս հոգացեալս, զորս յետոյ գրեսցուք: Շինեաց և ի յերևան ի Զորագեղջ անապատոջն զտունս հայրապետանիստս և պատեաց բարձրաբերձ պարսպօք և բրօք, որպէս այժմ նստին հայրապետք ի գնալն իւրեանց յերևան: Այսպէս բարւոք կառավարմամբ ի տէր փոխի ի ՌՄԺԲ. (1763) թուջն և դնի ի յաջակողմն գաւթի սրբոյն Գայիանեայ, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի:

Կաթուղիկոսք հայոց ազգիս՝ սկսեալ ի սրբոյն Գրիգորէ ցառ մեզ

Ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ի Բարսեղ, որ նստաւ ի Վաղարշապատ, ի Դուին և յԱնի, կաթուղիկոսք ԿԱ. (61) և ամք նոցա ութ հարիւր տասն և երկու: Ի սրբոյն Գրիգորէ եղբօրէ Ներսիսի Շնորհալւոյն, մինչև ի Յօսէփ, որ նստաւ ի Հռոմկլայն և ի Սիս՝ կաթուղիկոսք ԻԷ. (27) աւելի և պակաս, ընդ միմեամբք նստելով և ամք նոցա երեք հարիւր հնսան և հինգ: Ի Կիրակոսէ մինչև ի Յակոբ Շամախեցին, որ վերստին նստաւ ի Սուրբ Աթոռս էջմիածին (զորոց որպիսութիւնսն ի Գ. գլուխն տեսցես) կաթուղիկոսք ԼԹ. (39) և ամք նոցա երեք հարիւր հնսան և երկու, որ միանգամայն ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորչէն մինչև ի Յակոբ Շամախեցին են հարիւր հնսան և եօթն և ամք նոցա հազար չորս հարիւր յհսուն և իննն:

(27ա) **Վասն Սիմէօն կաթուղիկոսին**[84]

Նստի ի Սուրբ Աթոռս էջմիածին կաթուղիկոս տէր Սիմէօն Երևանցին, որ է նախապետական հեղինակ գրոյս ի ՌՄԺԲ. (1763) թուջն մերում: Եւ ի թագաւորութեանն Օսմանցւոց սուլթան Մուստաֆային: Սա էր այր շնորհընկալ, առատամիտ, գիտնաշատ և լի իմաստութեամբ, լաւապէս տեղեակ հին և նոր կտակարանաց և վարժ նրբից և արտաքին գրոց, սնեալ և վարժեալ ի մանկութենէ ի ծոց Սրբոյ Աթոռոյս:

[1] Բ. > Աթոռս

Սա ի սարկաւագութենէ անտի, որքան յԱթոռս գտանիւր ոչ դադարիւր ի դաս ասելոյ, մինչև ի կաթուղիկոսութեանն ևս: Անձանձիր[I] և անտրտունջ և մանաւանդ յորդորօղ և հրաւիրօղ ի յուսումնասիրութիւն: Այլև էր վարժ բանաստեղծութեան արհեստից և համեղաբան ի շարադրութիւնս, որ և ի սարկաւագութենէ անտի սա տայր գրագրաց Սրբոյ Աթոռոյս զմուսավատայս և կարգաւորէր զարհեստս նոցին, որպէս յատկապէս հայր և մատակարար նոցին և ի կաթուղիկոսութեանն ևս, որ և ի տետերս մուսավատայից գոն բազում շարադրութիւնք շաղագիրք ի սմանէ գրեցեալք[85]:

Այլև արար սա ի վարդապետութեանն զլուծմունս բոլոր արտաքին գրոց գեղեցիկ և պարզ ոճով ի դիւրութիւն դաս ասողաց և դասատուից, յորս գրեթէ ոչ ինչ է թողեալ զտարակուսելիս և զանհասկանալիս: Արար և զգիրս քարոզից ի յերկուս հատորս, զմին երկարաբան, ճառակերպ և ներբողեան ի վեցօրեայ արարչագործութիւնսն Աստուծոյ ի սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչն մեր և ի Սուրբ Աթոռս էջմիածին և յայլս հարկաւոր նիւթս և ի խորհրդալի բնաբանս: Եւ զերկրորդ հատորն տարեկան քարոզ, ըստ աւուրց պատշաճաւորութեանն կարճառօտ և զօրաւոր բանիւք, որք երկուք հատորքն ևս օգնիչք, ձեռնտուք և յարմարք են վարդապետաց և մանաւանդ նուիրակացն Սրբոյ Աթոռոյս[86]:

Արար նաև զկրկնապէս լուծմունս դժուարիմաց բանիցն Պրոկղի, որք եղեալք են զկնի լուծմանցն առաջնոյ լուծողի Սիմէօն վարդապետին խաչաձև նշանիւք[87]: Արար և զփոքրիկ գիրք մի աղօթից, որ կոչի Ջրօսարան հոգևոր, գեղեցիկ և պարզ ոճով: Այլև վերանորոգմամբ կանոնաւորեաց զՏօնացոյցս մեր երկոքումբք հատորօք ի վերայ ԼԶ. (36) գրոցն մերոց՝ անշարժ և մշտնջենաւոր ընթացմամբ[88]:

Այլև էր սա բարուքն հեզ, պարզամիտ և համբերող, ներող և անյիշաչար կակղասիրտ և գթաշատ, ողորմած և առատաձեռն առ յամենեսն[II], անընչասէր և ազատաբարոյ, առ յոր գրեթէ ամենայն ինչք աշխարհի, որպէս կղկղանք էին համարեցեալք: Վասն որոյ և Աստուած ըստ բարուցն յաջողէր և տայր առատապէս: Յորում ժամանակի էր Սուրբ Աթոռս շնորհօքն Աստուծոյ լի ամենայնիւք հոգևորօք և մարմնաւորօք, ներքսականօք և արտաքսականօք, բեռնակրօք և լծկանօք և կթելի անասնօք բազմապատիկ քան զառաջինն: Միաբանքն շատ հանգիստ և ապահով յամենայնի: Ի յաւուրս սորա ոչ պակասեցան կերպակերպ արհեստաւորք և շինարարք ի յԱթոռոյս[89]:

(27բ) Քանզի ի կաթուղիկոսանալն իւրում արար սա զբազում շինուածս և զբազմադիմի բարերարութիւնս Սրբոյ Աթոռոյս: Նախապէս, զի Սուրբ Աթոռս ի յարտաքուստ կուսէ էր անպարիսպ և զոմք և ամենայն անասնատունք և այլ համբարք հար-

---

I Բ. Անձարձիր

II Բ. յամենեսեանսն

կատր և արտաքին իրաց էին ճնացեալք, անվայելք և անյարմարք, մանուկք և գծուծք և մանաւանդ ցան և ցիրք, երկուղալիք և կասկածատրք ի գողոց և յասպատակչաց: Բազում անգամ զձիս և զայլ անասունս հիւրոց և Սրբոյ Աթոռոյս իսկ տանէին գողք: Եւ ի յերկուղէ լափլիզաց և յայլոց սրիկայից, յամենայնում ամռան կաթուղիկոսն հանդերձ միաբանիւք, որպէս թէ դատարկեալ զՍուրբ Աթոռս գնայր յԵրևան և անդ մնայր յամիսս բանիսս և այսպէս ի գնալն կաթուղիկոսին և միաբանից ի յԵրևան և ի դատարկելն զՍուրբ Աթոռս տե՛ս դու զթշուառութիւնս սոցա և զխղճութիւնսն և զվնասիլն և ի վտանգատրիլն Սրբոյ Աթոռոյս, զորս կարեմ ես: Գրեթէ ի բառնիլ թագաւորութեանն Պարսից ի ՌՃՂԶ. (1747) թուէն, մինչև ի ՌՄԺԲ. (1763) թիւս մեր պատահիւր յամենայնում ամի Սրբոյ Աթոռոյս և Աթոռայնոցս թշուառութիւնս այս: Ապա արհասիրտ հայրապետս այս սկիզբն արար ի նստիլն իւրում ի շինել զբոլոր պարիսպս Սրբոյ Աթոռոյս շուրջանակի, որպէս տեսանես, ամուր և հաստատուն բրիօք և դիտանոցօք: Ապա և ի մէջ առեալ զամենայն անասնատունս և զայլսն ամենայն պարագայիւն իւրեանց, շինեաց նորապէս ի կողմն արևելից ներպարսպին համաժողով և մերձ իրերաց և արար յամենից կուսէ անահ և ապահով[90]:

Շինեաց ընդ նմին և զամռան Սեղանատունն վերստին տաշեալ քարիւ և կամարօք՝ վայելչագոյն հան զառաջինն, որ մերձ էր ի փլանիլ: Շինեաց զմոմատունսն և զդպրատունսն՝ ձմռան և ամռան, յատուկ յատուկ պարսպօք ի հիւսիսակողմն՝ յետ կոյս խցից միաբանիցն, յարմար ըստ տեղւոյն և ըստ շինուածոյն, որպէս տեսանես, զի յառաջ դպրատունն ներ պարսպի միաբանիցն էր անյարմար ըստ տեղւոյն և ըստ կացութեան դպրացն, նեղ և նսեմ, նոյնպէս և մոմատունն անկանօն աստ և անդ հեռի ի լուսարարի յօտայէն և անվայել:

Շինեաց և ի ներս ի վեհարանոցն զգեղեցիկ դարպաս մի երկատամբք ի հարաւակոյսն, զի բաց ի յամռան եղանակին հովանոց լինելոյն լինիցի նաև միջնորմն և արգելօղ տեսութեանց տանկաց և այլոց հիւրապիսեաց, որ ի Ղազարապատն նստեալ բացարձակ դիտէին և զննէին ի յեղելութիւնս հայրապետարանին: Այլև ետ հանել զբանբանս ի մէջ ներսի պարսպիս զշրջագայիւ սրբոյ եկեղեցւոյն և զառաջօք միաբանից խցիցն և այլոց շինուածոցն և տարեալ խառնեաց ի բանբան Փիլիպպոս կաթուղիկոսին ի ՌՄԺԷ. (1768) թուոջն մերում, որով եղեն երկուք օգտութիւնք գլխաւորապէս: Մի, զի ջուր բանբանին յաւելաւ, որ յամենայնի շահաւոր է, երկրորդ, զի յատակ եկեղեցւոյն և բոլոր շինուածք և միաբանից խուցքն ցամաքեցան ի գիջութենէ: Քանզի երանելի Փիլիպպոս կաթուղիկոսի հանելն բանբանի գլուխն էր Աթոռոյս միջի դրան դռնապանի խցի յառաջն, զի անտի սկսեալ գնայր ընդ յատակաւ արտաքին պարսպին և ի վայրն սրբոյ Գայիանէի վանիցն ելանէր և ոչինչ օգտէր միջոյ պարսպիս գիջութեանն: Այլև Ջուղայեցի Յակոբ կաթուղիկոսի հանելն բանբանն, որ ընդ մէջ

գեղջս մերոյ և Աթոռոյս անցանէ վերստին, որպէս թէ նոր ի նորոյ նորոգեաց և ի լոյս էած, որպէս ասացեալ է ի [ԺԸ.] (18) գլուխն ի ճառս ջրոցն: Վերանորոգեալ շինեաց նոր ի նորոյ նաև զբոլոր տանիսն սրբոյ և (28ա) Աստուածակերտի տաճարիս՝ գեղեցիկ և տաշեալ քարիւ: Եւ բացեալ զառաստաղ երկուց խորանացն նոր ի նորոյ շինեցոյց երկտամբ ի պիտանաւորութիւնս յամենայնի ի ՌՄԺԹ. (1770) թուոջն մերում[91]: Շինեաց ի ներս հայրապետարանիս ի յարևմտակողմն ի վերայ մեծ բրփոյն զդարպաս մի գեղեցիկ ի հովանոց ամռան և ի դիտանոց բոլորի դաշտիս: Ի ներս հայրապետարանիս ի հիւսիսակուսէ ի քեարվանսարայէն զվեց գազաչափ տեղիս էարկ ի ներս և շինեաց զտասն տունս ի լայնութիւն և յարձակութիւն ձմռատանցն և ի պիտանաւորութիւն այլոց իրաց: Եւ յետ կուսէ պարսպեալ ամրացոյց հաստատոնագոյն պարսպաւ, որպէս տեսանես: Նոյնպէս և զքեարվանսարայն (որ յամենայնի փլփլեալ և աւերեալ է և կարի անվայել և տգեղ) շինեալ զամենայն յօտայն վերանորոգեաց յամենայնի պարագայիւ՝ գեղեցիկ և պատշաճաւոր ձևով:

Շինեաց ի Ղռի այգւոջն զհնձանն գեղեցիկ հանդերձ կից շինուածովք իւրովք: Նոյնպէս և մինչ էառ զՂևոնդենց կոչեցեալ բաժին այգին և խառնեաց ի վերի այգին Աթոռոյս, ապա և զայգեչափ տեղի մի[I] ևս ի յարևմտեան կուսէ ի ներս էարկ և պարսպեալ արար զմեծ այգի մի, որպէս զՂռի այգին նորապէս մեծ դարվազայի:

Դարձեալ բարեմիտ և ազատաբարոյ հայրապետս այս, որպէս էր յամենեցունց ի մերազնեայց և յայլազնեայց սիրեցեալ և պատուեցեալ նոյնպէս և էր առ յամենեսեան ահարկու և անուանի, յորմէ ամենեքեան երկնչէին և ակնածէին: Յաւուրս սորա միաբանք Սրբոյ Աթոռոյս էին, որպէս յաւուրս Մօրկայ, յորս ոչ ոք ի տաճկաց կարող էր հպել և կամ զբանս ինչ ծանունս խօսիլ, որպէս սովոր էին ի յառաջինսն ի մէջ Աթոռոյս հայհոյել և գանել և տանիլ Երևան բանտել և տուգանել: Վասն որոյ և արար սա զբազում գործս արժանի զարմացման և արձանագրեցման վասն ապագայից: Յորոց զհասարակ և զմանունսն թողեալ, զոմանս գլխաւորս և զնշանաւորսն գրեմք (28բ) աստ: Նախապէս ի շինելն զպարիսպ Սրբոյ Աթոռոյս զմերձ գեօղս մեր (որ կից և անմիջոց վայրօք և խառնիխուռն շինուածովք շրջափակեալ էր զՍուրբ Աթոռովս) քակեալ հեռացոյց ի պարսպէս և յԱթոռոյս և իւրով արդեամբքն վերստին շինեաց զտունսն և զեկեղեցին ի հիւսիսակողմն միաժողով և բնակակից իրերաց, որպէս տեսանես[92]:

Դարձեալ զյՕշական գեօղն, որ մուլք է Սրբոյ Աթոռոյս, յամս բազում զաւթեալ էին մուղանլու[93] կոչեցեալ ազգն տաճկաց, զբնակիչ հայսն աստ և անդ տարագիր արարեալ իւրեանք էին նստեալ, որպէս զբնիկ և զհայրենական մուլք համարելով ինքեանց, որոյ զայնքան այգիսն և զպարտէզսն և զշատ տունս անապատ արարեալ և զցանեցե-

---

[I] Բ. > մի

լոցն իւրեանց զմուլ ևս ոչ տային Աթոռոյս և դեռևս զվնասս բազումս հասուցանէին: Արիասիրտ հայրապետս այս յոտին կացեալ ի յամս բանիս այնման ջանաց, մինչև զնոսա արմատախիլ արարեալ ի բաց հալածեաց անտի և զբնիկ գեօղական հայսն և զայլս աստի և անտի բերեալ բնակեցոյց ի նմա ի ՌՄԺԷ. (1768) թուոջն մերում:

Դարձեալ զգեօղօրայսս զայսոսիկ, այսինքն՝ զԱշտարակ, զեղուարդ և Աղունատուն, զորոց մուլ գոլ Սրբոյ Աթոռոյս, ոչ ոք գիտէր երբէք, զի ի Գրիգոր կաթուղիկոսէն մինչև ցայսվայր ՅԽԷ. (347) տարի էր անցեալ, զորս զաւթեալ էին տաճիկք յայսման միջոցի և իւրացուցեալ յազգէ յազգ հաստատուն ղապալայիւ գնելով յիւրեաց: Իսկ սրբազան հայրապետս այս հանեալ զվախմնամայսն և հաւաստեալ գոլ Սրբոյ Աթոռոյս, յետս էառ ի տաճկաց և արար մուլ Սրբոյ Աթոռոյս և հաստատուն գրով և կնիռվ Հիւսէին Ալի խանին, շխիսլամին և այլոց մեծամեծ տաճկաց ի ՌՃՁՔ. (1733) թուոջն տաճկաց գրեցեալ, զոր գտցես ցուցականւն: Նոյնպէս զՄուղնի գեօղն և զՖռանկանոց գեօղն, զորս ի ժամանակս Յակոբ կաթուղիկոսին Շամախեցւոյ յափշտակեալ էին տաճիկք և իւրացուցեալք, սոյն հայրապետս յետս առեալ ի տաճկաց, արար վերստին մուլ Սրբոյ Աթոռոյս: Բայց յետոյ զՖռանկանոց գեօղն Հիւսէին Ալի խանն Երևանու էառ և զՔիլթափայ կոչեցեալ գեղջ վեց դանկ մուլին ետ Սրբոյ Աթոռոյս, հաստատուն գրովք, զորոց զորպէսն տես ի ճառն սոյն գեօղօրէիցս:

Դարձեալ ի բառնիլ միահեծան տէրութեանն Պարսից և ի մուտ և ել առնելն անիծեալ ազգին լափլիզաց յերկիրս մեր ի գերել և յաւարել, ընդ նոսին և երկրաբնակ պարսիկքն իսկ եղեալ ելուզակք և սրիկայք, վասն որոյ բազում գեօղ և վանորայք իսկ ամայացան և աւեր դարձան, որպէս և են մինչև ցայսօր: Իսկ բայատ[94] կոչեցեալ տաճիկ ազգ մի եկեալ բնակեալ էին ի ներոյ Խորվիրապայ սրբոյ վանիցն ի բաղչատեղն նորին և զվանքն և զեկեղեցիսն արարեալ էին տեղիք անասնոց և ամբարք գարշելեաց իւրեանց: Իսկ բարենախանձ հայրապետս այս զբայատ կոչեցեալ տաճիկսն ի սրբոյն Վիրապայ վանիցն ի բաց մերժեաց և էհան զոտս նոցա ի վանից անտի: Եւ եդ զառաջնորդս և հոգացեալ զամենայն պակասութիւնսն արար վանք միաբանակեցաց, որպէս յառաջն, որ և է ի ներկայումս շէն և հաստատուն ի փառս Աստուծոյ և ի պատիւ սրբոց նորա, որպէս ասացեալ է ի ճառս սոյն վանից[95]:

Դարձեալ ի հարաւակոյսն գեղջս ի վայրն Քիլթափայ[96] անուն փորր բլուր գոյ, որ սահման է գեղջս մերոյ[I] ի հարաւակուսէ: Այրըմլու[97] կոչեցեալ ազգ մի տաճիկք եկեալ յայնկոյս յերեսն սոյն բլրիս կամեցան գեօղ շինել և բնակութիւն ինքեանց: Նոյնպէս և աստի ի յարևելակողմն կիպ Ղօռուղ կոչեցեալ տեղւոյն աւեր գեօղատեղ մի գոյ, որ Իլխեի կոչի, ֆանզի յառաջին ժամանակս խանլղ իլխեիքն, որք են գրաստապանքն,

[I] Բ. մերում

յամոան եղանակին ի (29ա) լերինսն մնային և ի ձմոան եղանակին եկեալ աստ բնակէին վասն աւօտից անասնոցն, ոռ զբանի մի տունս շինեալ բնակէին ի նոսա: Վասն այնորիկ կոչեցաւ տեղին այն Իլխըճի բեանտ: Եւ յայս գեօղս ևս եկեալ ազգ մի տաճկաց բեօլանի[98] կոչեցեալ կամեցան բնակութիւն առնել ինքեանց՝ հրամանաւ Հիւսէյին Ալի խանին Երևանու, ոռ երկումն ևս, թէ վասն ջրոց և թէ անասնոց աւօտատեղից, ոռման իցէին ցաւեցուցանելոց զաթոռայինսս և զգեօղականսն մեր, փոռձողացն է յայտնի: Իսկ բազմերախտ հայրապետս այս ընդդէմ կացեալ երկոցունցն ևս, վաբեաց զնոսա և ոչ եթող զետեղիլ անդ:

Դարձեալ սոյն հայրապետս բազմահանճար ի վերայ առաջնորդին Կարսայ բարկացեալ՝ վասն ոմանց պատճառաց բանիւ արար զնա և ի Պօլսոյ յատուկ զֆարման բերել ետ ի թագաւորէն յիւր անուն, որ գոյ ի Սուրբ Աթոռոջս և զառաջնորդն այն հանեալ անտի, եբեր ի Սուրբ Աթոռս և զԿարս խաղաքն հանդերձ իւրովք շրջակայիւքն զաւթեալ տէրունի վիճակ արար Սրբոյ Աթոռոյս և զվանքն Ղօշավանից[99] (որ խան ամաւ յառաջ ամայի կայր) ի շինութիւն բերեալ զառաջնորդ կարգեաց և հաստատեաց միաբանիւք և ամենայնիւք պարագայիւքն տալով և զհին պարտսն, ոռ դիզացեալք կային ի վերայ վանքին ի յառաջնորդաց, ոռովք և ևս փառաւորեցաւ և հռչակեցաւ անուն սրբազան հայրապետիս ի յայլազգիս և ի մերազնեայս: Եւ հաստատեաց ի վանքն զյատուկ գութան մի յանուն Սրբոյ Աթոռոյս ամենիւք պարագայիւքն, յորմէ ոչ սակաւ արգասիք մտանէին ի Սուրբ Աթոռս: Եղև այս ի ՌՄԺԴ. (1765) թուոջն մերում:

Դարձեալ ի Հաշտարխան[100] և ի բոլոր երկիրն Ռուսաց բնակեալ հայքն տէրունի գոլով ի Սրբոյ Աթոռոյս գնայր նոցա առաջնորդ և եպիսկոպոս, որ ընդ առաջնորդութեանն և զնուիրակական գործն ևս կատարէր: Ապա ի ժամանակս Ղազար կաթուղիկոսին ճահկեցւոյ ի ՌՃՂԸ. (1749) թուոջն մերում ապստամբեցան յԱթոռոյս և եդին իւրեանց յատուկ առաջնորդ հրամանաւ թագաւորին ռուսաց զՍտեփաննոս եպիսկոպոս ոմն՝ ի վիճակէն Գանձասարու վասն դժնեայ բարոյութեան Բարսեղ եպիսկոպոսին Փառակեցւոյ, որ յայնմ միջոցի առաջնորդ էր տեղւոյն ի Ղազար կաթուղիկոսէն կարգեցեալ[101]: Եւ յայնմ հետէ (29բ) ի յԱթոռոյս եպիսկոպոս ոչ եմուտ յայն երկիրն, զի հրամանաւ թագաւորին արգելեցաւ, այլ մասնաւոր վարդապետ մի գնայր նուիրակ անուամբ միայն և ընդ բոամբ առաջնորդին լինելով, որպէս զժողովարար մի կամաւրապէս ժողովէր զնուիրակութիւնն ի բոլորէն՝ զմասն հազիւ առնլով գայր յԱթոռս: Յայլուստ եպիսկոպոսք մտանէին յերկիրն անարգել և յԱթոռոյս միայն ոչ կարէր մտանել:

Վասն որոյ և Գանձասարու Ներսէս կաթուղիկոսն ժամ գտեալ (և մանաւանդ, զի տեղւոյ առաջնորդն յիւր վիճակէն էր և յինքեանէ եպիսկոպոս ձեռնադրեցեալ) և յերկիրն ևս գլխաւոր իշխանք ոմանք ի Շամախու և ի յայլ վիճակէ նորին էին, սկսաւ յոտն ածել յայն յերկիրն, եպիսկոպոս և նուիրակ առաքել, զգանձանակ հաստատել և զանուն իւր

յիշեցուցանել յեկեղեցւոջն, նոյնպէս և նուիրակն նորին ևս խոռխտալ ի վերայ նուիրակացն Սրբոյ Աթոռոյս և համառնակ վատաբանել և դաս բարշել զաթոռայինս, ասելով, թէ մեր է այս վիճակ, դուք զի՞ մտանէք յայսր և զայլս այսպիսիս: Տևեաց այս դիպուած ի ժամանակս Ղազարու, Մինասայ, Աղէքսանդրի և Յակոբայ կաթուղիկոսացն, մինչև ի Սիմէօն կաթուղիկոսս յայս յամս բան: Ապա ի ժամանակս սոյնոյ հայրապետիս մինչ մեռաւ Գանձասարու Ներսէս կաթուղիկոսն և անկաւ երկնղի կաթուղիկոսութիւն ի յԱղուանս, որպէս ասացեալ է երկարապէս ի ճառս և ի ճնշելն սորա զլրբութիւնս Իսրայէլին և նորայնոցն, ևս սկսան չարանալ և ի տիրել երկրին այնմիկ և Գանձասարու վիճակ առնել զնա իսպառ և զնուիրակն Սրբոյ Աթոռոյս (որ էր Քանաքեռցի Յովանէս վարդապետն ի սոյնոյ հայրապետէս առաքեցեալ) ի յանարգանս և յանպատիւս ունիլ և զայլս այսպիսիս[102]:

Ապա բարեխաւանձ հայրապետս այս գրեաց առ եկատարինէ թագաւորն Ալէքսիովնայ ռուսաց երկարապէս զորպիսութենէ Աթոռոյս և զհնազանդութենէ յամենայն յիշխանութիւնս եղելոց հայոց սմա և զապստամբութենէ միայն յայն յերկիրն եղեալ Հայոցն և զայլս այսպիսիս (որոյ մուսավատայն գոյ ի սոյնոյ հայրապետէն առաքեցեալ), ընդ գրոյն նաև զմասունս ի Նոյեան Տապանէն, ի սրբոյն Յօհաննու Կարապետէն, ի սրբոյն Գէորգեայ և ի սրբոց Հռիփսիմեանց նշխարացն, միով բառաչեայ առաքեայ ոսկէջրեալ տփով կնքեցելով ձեռամբ թիֆլիզեցի Դաւիթ վարդապետին՝ առաքեաց ի ՌՄԺԵ. (1766) թուոջն մերում[103]: Իսկ ողորմութեամբն Աստուծոյ (որ ունի ի ձեռին զսիրտ թագաւորաց) սիրով ընկալնու թագաւորն զգիրն և զընծայն և լիովին և բան զխնդրեալն առաւել կատարէ զխնդիրն, զի հրամայէ գրել զհրովարտակ առ յամենայն տէրութիւնս իւր և առ յամենայն յազգս հայոց՝ ծանուցանելով զմիտ գրոյն և զորպիսութիւնս ընծայից սրբազան հայրապետիս մերոյ և զընդունումն իւր մեծաւ սիրով և շնորհակալութեամբ և տալն զկատարումն խնդրանացն և զվճիռն, թէ թարց հրամանի հայրապետին էջմիածնի եպիսկոպոս և կարգաւոր ոք մի մտցէ յերկիրս յայս և զայլս սիրացոյց բանս, զորս գրեցուցանէ ի վերայ մագաղաթի ոսկեայ գրով և զնոյնն հրամայէ թարգմանել ի հայ լեզուս և նոյնպէս գրել ի վերա մագաղաթի:

Եւ ապա զերկոսինն, այսինքն՝ զոուսէէնն և զհայերէնն ի մի յարկեցեալ և կապեալ թելիւ, ուր վերջանայ բանն և ի վերայ կապին դնէ զմեծագոյն կնիքն Կայսերական ի վերայ զմոյ, որպէս տեսանես, որ գոյ Աթոռոջս ի միում յատուկ արկղոջ ի ներոյ փականաց: Եւ ընդ սոյնոյ հրովարտակիս զթօփ մի ոսկեհուսն դիպայ նորագործ և գեղեցիկ և զերկուս թօփս ոսկեայ գործ հաշիայս իբր (յատկապէս ընծայ հայրապետին) առաքէ ձեռամբ նոյնոյ Դաւիթ վարդապետին ի Սուրբ Աթոռս ի ՌՉԿԸ. (1768) թուոջ փրկչին և ի մերում ՌՄԺԷ. (1768) թուոջն[104]: Եւ այսպէս արար զբոլոր երկիրն զայն հաստատապէս վիճակ տէրունի Սրբոյ Աթոռոյս արհունական հրամանագրով[105]:

Ապա ի սոյն թուջս սոյն հայրապետս զՄինաս եպիսկոպոսն նուիրակ և առաջնորդ կարգեալ առաքէ յերկիրն յայն (30ա) փառատրապէս, որպէս յիշեցաւ ի Ջ. (6) գլուխն ի ճառս սոյնոյ երկրիս[106]: Իսկ զվերոյ յիշեցեալ դիպայն սոյն հայրապետս կտրէ և տայ կարել զշուրջառ մի հայրապետավայել, որոյ աստառն է կապտագոյն գազէթ[1107] ծաղկեայ և բեօպայն կարմիր աթլաս և զվարագոյր մի սրբոյ Իջման տեղոյն՝ կարմիր աստառով կերպասեայ: Իսկ զվերոյ յիշեալ ոսկեհուռն հաշիայն դնէ ի վերայ երկուցն ևս շուրջառին և վարագուրին, յերեսոյ կուսէ ի Իղանցսն շուրջանակի, որ երկումն ևս են ազնիւ յատկացեալ և աննմանք այլոց, յորոյ վերայ գրեալ գոն և յիշատակարանքն, որպէս տեսանես[108]: Եւ յայնմ հետէ եղև ընտանութիւն և մեծ սէր թագաւորին ռուսաց և նախարարաց նորին և եպիսկոպոսացն առ Սուրբ Աթոռս և առ յազգս մեր, որպէս տեսանես զգրեանսն նոցին:

Դարձեալ ի Կարնոյ Կարմիր վանք[109] կոչեցելումն սևագլուխ մի կայր Թօխաթցի Գէորգ անուն, այս չիք Գէորգ ոչ վարդապետս, միջնորդութեամբ նոյնոյ վանից առաջնորդ Մշեցի Յակոբ վարդապետին, գայ յԱթոռս և եպիսկոպոս ձեռնադրի ի Շամախեցի Յակոբ կաթուղիկոսէն ի միաբանութիւն նոյնոյ Կարմիր վանիցն ի ՌՄԹ. (1760) թուջս մերում: Եւ յետոյ ի ՌՄԺԳ. (1764) թուջն մերում ի ժամանակս սոյն Սիմէօն կաթուղիկոսիս նոյն չԳէորգ վարդապետն նոյնոյ Յակոբ վարդապետ առաջնորդի հրամանաւն գնայ յԱխլցխա քաղաքն սակս պտղի և իրաւանց նոյնոյ վանիցն, զի յառաջ Ախլցխա վիճակ էր այն վանիցն: Ապա ի գնալն չԳէորգին յայն քաղաքն սկսանի յայտնել զչարութեան խմորն, զոր ունէր յառաջմէ ծրարեալ ի յինքն, այսինքն՝ զաղանդն ախթարմայութեան[110]: Քանզի և Ախլցխայ քաղաքն ևս յիսուն ամաւ յառաջ ապականեցեալ էր նոյն աղանդովն ըստ մեծի մասին: Ուստի և չԳէորգն այն այնման համարձակութիւն գտանէ անդ, մինչև զհայոց ազգն և զեկեղեցին դաս բարշէ յատեանն և վատաբանէ զանուն փափին յիշէ յեկեղեցին և զայլս այսպիսս, որոյ բողոքն հասանի ի Կարին և կարնեցիքն ևս բազմակնիք թղթով ծանուցանեն Սիմէօն կաթուղիկոսիս:

Ապա արհասիրտ հայրապետս այս (որ մանաւանդ նախանձախնդիր էր վասն ուղղափառի հաւատոյս Հայաստանեայց) գրէ ի Պօլիս, զերիս ֆարմանս բերել տայ ի սուլթան Մուստաֆայէն ի ՌՃՀԹ. (1765) և ի ՌՃՁԱ. (1767) թուջն տանկաց, երկումն յատուկ ի վերայ Ախլցխայու և միոն ի վերայ ամենայն տեղեաց՝ սաստիկ հրամանաւ և պէսպէս սպառնալեօք: Իբր ուր յուրեք ֆռանկ փաթրիք իցեն՝ վարեսցեն յերկիրն իւրեանց և ուր յուրեք հայ ֆռանկացեալ իցէ կրեսցեն[II] մեծամեծ տուգանք, տանջանք և այլ այսպիսիք, զի ինազանդեսցին իւրեանց օրինաց և մի ևս արասցեն զֆռան-

[I] Բ. գէգէթ
[II] Ա., ՄՄ, ձեռ. 4592 > կրեսցեն

կութիւն: Զայս պատուէրս փաշայից, դատաւորաց և այլոց մեծամեծաց իւրոց գրէ: Իսկ յերկուս ֆարմանսն Ախլցխայու յետ այսպէս սպառնական պատուիրանացըն գրէ, թէ Պօղոս, Ստեփան և Յովանէս սևագլուխքն (որ էին ախթարմայ բնակեալ յԱխլցխայ հոտեցուցիչ յերկրին) և Յակոբ չերէցն ի յէջմիածին ասորեսցին և Գ. (3) եկեղեցիքն հայոց յանձնեսցին: Եւ զի մինչ այս ֆարմանաց գալն վերոյ յիշեալ հայրապետս մեր զչիք Գէորգն բանադրեաց և նա, լսելով մանաւանդ զֆարմանաց հանելն, փախեաւ գաղտ յԱխլցխու ի Պօլիս՝ ի Բէկօղլին, առ ֆռանկսն և անդ սատակեցաւ ի նոյն ամին: Իսկ ի գալ ֆարմանացն՝ հայրապետս մեր զմին առաքէ յԱխլցխայ առ Նօման փաշայն (որ փաշայ էր նոյնոյ երկրին) և իմն ևս գրէ փաշային զորպիսութիւնս ախթար(30բ)մայիցն:

Ապա փաշայն ի տեսանելն զֆարման թագաւորին իւրոյ կատարէ զհրամանն, զի զեօթն փաթրիկ ֆռանկսն (որ յորջացեալ էին անդ) ասորէ յերկիրն իւրեանց և զեկեղեցիսն յանձնէ հայոց ժողովրդեանն, զթիւրեալսն բազմաւ տանջանօք և տուգանօք խոշտանգէ և զվերոյ յիշեալ չորեսին չկարգաւորսն կապանօք ընդ միոյ գլխաւոր մարդոյն իւրոյ առաքէ յԱթոոս ի ՌՄԺԸ. (1769) թուոջն մերում, որ մնացին յԱթոոս յամս երիս, կրեցին զշատ նեղութիւնս ի բանտս, ի կապանս, ի գանս և յայլս պատիժս, մինչև երկիցս անգամ հայեցէն գիր ետուն դաւանութեան մերոյ վճռապէս և նզովիւք, զի մի ևս դարձցին ի նոյն աղանդն:

Յետոյ ախլցխացիքն անկան առ մեծ Մուսթաֆայ փաշայն, որ յայնմ ժամանակի ի Կարս սարասկեար նստիւր վասն պատերազմին ընդ ռուսաց ազգին, որ յայնմ միջոցին գոյր սաստկապէս և նա գրեաց առ հայրապետս մեր, զի արձակեսցէ զկապեալսն[111]: Եւ հայրապետս մեր ևս գրեաց սարասկեարին զորպէսն և նորին ձեռամբն ի Կարս դատաւորօք և մեծամեծ իշխօղօքն Կարսայ վերստին էառ գիր ի բերանոց հեստելոցն տաճկէվար, զի մի ևս երևեցուսցեն ի յիմնեանս զնշան ախթարմայութեան: Ապա գրեաց վերստին ի Պօլիս և ետ բերել զարձակման ֆարմանն և դարձոյց զնոսա յԱխլցխայ ի ՌՄԻ. (1771) թուոջն մերում: Սոյնպէս և զմիւս հասարակ ֆարմանն առաքեաց սոյն հայրապետս մեր ի Բայազիտ և յԱլաշկերտ առ Ապտի փաշայն Բայազիտու և առ յայլ իշխօղսն երկրին, գրելով և իմն զորպիսութենէ հեստելոցն (զի և ի յԱլաշկերտ յուրեք յուրեք գոյին) և խնդրեաց զգլխաւորսն նոցա:

Իսկ փաշայն և այլ իշխօղ երկրին նոյնպէս առաքեցին կապանօք ըստ ոճոյ ֆարմանին և ըստ խնդրոյ հայրապետիս մերոյ յԱլաշկերտու յերկրէն զեօթն աննինս չարագլուխս, զհինգ չհաճայս և զմի չտիրացու, զոր Բռնձիկ կոչէին, որ էր ի Գարսան գեղջէն և զմի աշխարհական Մաթոյ անուամբ ի .... գեղջէն և չհաճայքն տէր Պօղոսն ի Ղարասու գեղջէն, տէր Գրիգորն ի Նակայ գեղջէն, տէր Խաչատուրն ի Մօլլասուլէյման գեղջէն, տէր Յարութիւնն ի Միրանկ գեղջէն և տէր Ղազարն ևս ի Գարսան գեղջէն[112],

որ էին գլխաւորք հեստելոցն, զորս և հայրապետս մեր նոյնպէս և զանազան կերպիւ խոշտանգեաց զանիւ, բանտիւ և բանիւք, վերջապէս ի բերանոցն էառ գիր հայերէն նզովիւք և հաստատուն ուխտիւ և ի Բայազիտ ևս ի դատարանումն տանկաց էառ զգիր հաստատուն կնքով և վկայութեամբ բազմաց, զի մի ևս երևեցուսցեն յինքեանս զնշան աղթարմայութեան և զայլս ապականեալսն ևս յինքեանց վերադարձուսցեն ի մերս յեկեղեցի: Այսպէս արարեալ և զսոսա առաքեաց ի տեղիս իւրեանց:

Առդ Ախլցխայու անուամբ ֆարմանն երկու էր, մինն առ Նօսման փաշայն մնաց և միւսն յԱթոոս է: Նոյնպէս և միւս հասարակ ֆարմանն իւրեանց բանեօք սուրաթօվն: Նոյնպէս և իթլախի ֆարմանն, զոր վերստին ետ բերել վասն արձակմանն ախլցխայեցւոցն: Այլև հեստելոց տուեալ հայերէն և տանկերէն ձեռագիրն, փաշայից և այլոց մեծամեծաց գրեանքն և այլ թուղթ վասն անցիցս այսոցիկ, բոլորն համաժողով գոն յԱթոոս, զորս գտցես յերեսսն գրեցեալ ցուցակօվն, որ պահելիք են ի պիտանաւորութիւն ըստ ժամանակին[113]:

(31ա) Եւ այս ևս ոչ է զանց առնլի, զի Հերակլ արքայն Վրաց երկիցս անգամ բազմօք զօրօք եկն ի վերայ Երևանու և երևանցի Հիւսէյին Ալի խանն իմն իւրայնօվն բերթափակ եղեալ ամրացաւ և զերկրացիսն բոլոր ֆօչեցուցեալ յԵրևան էլից գյատակ[I] և զխանդակ բերթին և, ապա, իմն իւրովք մեծամեծօվն գրեալ աղաչանօք հայրապետիս մերոյ, զի միջնորդեսցէ ի խաղաղութիւն: Եւ հայրապետս մեր գնացեալ առ Հերակլ արքայն, յորմէ և սիրով ընդունեցեալ մեծարի և հրաւիրէ զնա յԱթոոս ի յուխտ և ի պատիւ և ապա համոզեալ զնա ի սէր և ի խաղաղութիւն ընդ երևանցւոցն առանց յամենայնի վնասատուութեան ուղարկէ զնա խաղաղութեամբ յերկիրն իւր: Քանզի կարի սիրով էին ընդ միմեանս հայրապետս մեր և Հերակլ արքայն: Լինին այս եղելութիւնք ի ՌՄԺԴ. (1765) և ի ՌՄԺԸ. (1769) թիւսն մեր[114]:

Դարձեալ յառաջ հան զբանի ամս վնէժաբնակ[115] ի մէնջ հեստեալ լօթերականն[116] (որ կոչին աբբայեանք) հնարեցին զտետրակ մի Օրացոյց անուն[117], զոր շինէին յամի յամի ի վերայ Տարեգրոյն, յորում դնէին զտարւոյ տօնսն, տեղատրելով զշարժական միջոցից տօնսն ցուցանելով և զատուր ձայնն, զամսաթիւն, զլուսնաթիւն և զայլս այսպիսիս, ընդ սոցին դնէին նաև զտօնսն յունաց և լաթինացւոց, ըստ մերոյ խառն: Եւ այսպէս յամենայն ամի տպեալ յազգս մեր սփռէին, իբր մեծ երախտատր իմն ցուցանելով զինքեանս ազգիս մերոյ: Եւ ազգս մեր ևս առնոյր ամենայն ոք (մանաւանդ յերկիրն Օսմանցւոց) և կրէր ի ծոցի իւրում, իբրև զհազուագիւտ և պիտանի գիրք մի: Եւ զայս տեսանելով բարեխառնն հայրապետիս մերոյ՝ ոչ սակաւ ցաւիւր և յոգւոց հանէր, իբր զի ազգն հայոց այնման իցէ տկարացեալ, մինչ զի այնպիսեաց լօթրանացն կարօտիցի և նօքօք կարգաւորիցէ զտօնս եկեղեցւոյ իւրոյ:

[I] Բ. > գյատակ

Ուստի ի խափանել և ի ջրել զթիւնալի օրացոյցն նոցին, վերանորոգեաց զտօնացոյցս մեր երկոտումբ հատորօ, որպէս ի վերն ասացաւ, որոյ զՕրացոյցն նոցին գեղեցիկ ոճով և մշտատև ճանապարհաւ ցուցանէ զամենայն վերոյ գրեցեալսն, որպէս տեսանես ի Տօնացոյցն: Եւ այսպէս, ի կարգաւորելն զՏօնացոյցս մեր, որպէս ասացաք, ապա ետես, թէ գրչագրօք ոչ էր հնար տարածիլ յամենայն եկեղեցիս, վասն որոյ գուն գործեալ խնդրելով զհնար, զի և զտպագրատուն ևս հաստատիցէ յԱթոռոջս, զոր և հաստատեաց իսկ յաջողմամբն Աստուծոյ ի ՌՄԺԹ. (1770) թուոջն մերում[118]: Յորում և ետ տպել նախապէս զՍաղմոսս, զիւրակերտ Տաղարանս և զգիրն աղօթից Ջբօսարան (31բ) կոչեցեալն ի փորձել զամենայն պարագայս գործոյն ի ՌՄՀ. (1771) և ի ՌՄՀԱ. (1772) թիւսն:

Եւ ապա ի ՌՄՀԳ. (1774) թուոջն ետ տպել զիւրակերտ Տօնացոյցն, զոր և սփռեաց յամենայն յազգս մեր, ըստ մեծի մասին ձրիապէս, գրելով և զպատուիրական կոնդակուս յամենայն յերկիր, զի զթուացոյցն լօթրանաց խոտիցեն և զիւր Տօնացոյցն ի գործ ածիցեն ի ՌՄՀԴ. (1775) թուոջն մերում: Եւ մինչ զտպագրատունն ևս հաստատեաց Աստուծով, ապա ետես, թէ ի հեռուստ և բեռամբ և մանաւանդ մեծաւ ծախիւք բերելով զթուղթն՝ կարի դժուարաւ լինիւր և անձեռնտու այսմ գործոյ: Վասն որոյ հետամուտ լեալ այնուհետև, զի և զթղթաշինութեան արհեստն ևս մուծցէ յԱթոռս, զի յաջողակ լիցի գործն տպագրութեան, զոր և եմոյծ իսկ և հաստատեաց յաջողմամբն Աստուծոյ[1]:

[1] Զգրված՝ 32ա-156ա

(156բ) **ԳԼՈՒԽ Ե.**

ՅՈՐՈՒՄ ՅՈՒՅԱՆԻՆ ՆՈՒԻՐԱԿԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿՔ ՍՐԲՈՑ ԱԹՈՌՈՑ, ՅՈՐՈՑ ԱՌՆՈՒ Ի ՁԵՌՆ ՆՈՒԻՐԱԿԱՑ Ի ՅԵՐԻՍ ԱՄՍ ՄԻԱՆԳԱՄ, ՁՆՈՒԻՐԱԿԱԿԱՆ, ՁԳԱՆՁԱՆԱԿԱԿԱՆ, ՁՀՈԳԵԲԱԺՆԱԿԱՆ, ՁԿՏԱԿԱԿԱՆ ՁԱՐԴԻՆՆ ԵԻ ՁՎԷՃԵՂԷՆՆ ՅԻՇԱՏԱԿԻՍ[119]

Արդ ըստ կանօնի ճշմարտութեան և ըստ պահանջման իրաւանց բոլոր ազգս հայոց, ուր և իցեն զետեղեալ, թէպէտ էին և են ընդ իշխանութեամբ Սրբոյ Աթոռոյս էջմիածնի, որոյ են շնորհածին և հոգևոր զաւակ ըստ հաւատոյ և հնազանդ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ և նորին յաջորդացն, որպէս ասացաւ լիովին ի Ը. (8) գլուխն, սակայն ի բառնիլ թագաւորութեանս մերոյ և յանկանիլն ազգիս մերոյ ընդ իշխանութեամբ այլազգեաց և ի ցրուիլն ընդ ծագս տիեզերաց, տկարացաւ և իշխանութիւն սորին:

Վասն որոյ զոմանս մասնաւոր վիճակս ի Սիս նստօղին զաւթեցին և զոմանս յԱխթամար նստօղին՝ տաճկական իշխանութեամբ: Իսկ որ մնացին սեպհական[1] վիճակք Սրբոյ Աթոռոյս և են այժմ ի նոյնութեան, զայնոսիկ յատկացուցից ի յիշատակ ապագայից յատիտենականապէս, որ են ներոյ գրեցեալդ:

Ի յերկիրն Արևմտեան, որ գոն ընդ իշխանութեամբ օսմանցւոց

Առաջին՝ մեծ մայրաքաղաքն Կոստանդնուպօլիս: Ընդ որով են և ի ներոյ գրեցեալդ[120]:

Ղառթալ[121], Ղատի գեօղ[122], Իսկուտէր[123], Սալամազ, Բեկղօզ[124], Ղանտիլլի[125], Հիսար Ենկիհեօյ, Ղուռուչէշմէ[126], Առնաւուտքեօյ[127], Օրթագեօղ[128], Բէշիկտաշ[129], Խաս գեօղ[130], Էյիպ[131], Թօփղափու[132]:

Երկրորդ՝ Էտրէնէ քաղաքն[133], Գիւմուրճինէ[134], Թէքիրտաղ քաղաքն[135], Մալղարայ[136], Ուզունքեօփրու[137], Զօղու[138], Գելիբօլի[139], Բօղազճիսար, Էյնա, Սիլիվրի[140], այլև Պրուսայ քաղաքն[141], Ջառահ գեօղ, Ենկիճէ գեօղ[142], Մուհալիճ, Էտինճիկ, Քիրմաստ, Պօղովայ, Պանտրմայ[143], Պալիքեասար[144], այլև Քեօթահիայ քաղաքն[145], Մուրատչայ, Գեօլտաղ, Ասրճղ, Մալղարայ, Թուրմանլու, Տաւշանլու[146], Բիլաճուկ[147], այլև՝ Եալո-

[1] Բ. սեփական

վայ[148], որք են՝ Գիւղէ, Գէոէկէկ[149], Սօլօզ[I150], Գեամիշ, Մառմառճուք, Զինիզնիկ, Ենկիշ-ճար[II151], Քեարամաթ, Անարծաթ, Նորգեօղ, Օրթագեօղ[III], Քարձաղ, Ղնճըլար[IV], Շախ-շախ, Եալախղարայ, Մէրտէզգեօղ, Դօնգեալ, Բախճաճըղ, Ովաճղ, Ղլին գեօղ, Ասլան բէկ[152], Ղուտոբէկանկ, Օրթագեօղ, Ատաբազար[153], Արմաշ[154], Խասկալ, Ալմալու, Ֆէճրիզլու[155], Թամլխ, Նոր գեօղ, Ֆնտխլու, Սապանճայ[156] և Իզնիմիտ քաղաքն[157]:

(157ա) Այս վերոյ գրեցեալ երկրորդ վիճակս նուիրակութեան, այսինքն՝ Էտրէնէ քաղաքն և այլ հետևեալքն զկնի նորին մինչև ցայժմ էին ընդ Կոստանդնուպօլսոյ մի վիճակ նուիրակութեան: Իսկ մեք ի Կոստանդնուպօլսոյ որոշեալ արարաք ուրոյն վիճակ նուիրակութեան և առաքեցաք ի յիւրաքանչիւրսն զուրոյն ուրոյն նուիրակունս, զի մի նուիրակն ի հինգ և ի վեց ամս հազիւ աւարտէր զերկոսեանսն: Ուստի մեք որոշե-ցաք, զի ի յերիս ամս աւարտեսցին երկուցն ևս նուիրակունքն: Եւ այսպէս կանօնեցաք լինիլ այսուհետև:

Երրորդ՝ Ուռումէլու երկիրն[158]

Կաֆայ[159], Ղարասու[160], Բաղչասարայ[161], Աղմէչիթ[162], Գեօզլաւ[163], Օր[164], Սալաճք[165], Թօփթի[166], Օրթալանկ[167], Հին Ղռիմ[168], Կէրչ[169], Ենկիղալայ[170], Թաման[171], Թօմրուկ[172], Ղափուլու[173], Օզու[174], Աղքիրման, Բանդար, Խանղըշլայ, Քիլի, Իսմայիլ, Սուլթան-ղըշլայ, Դայագեղ, Սաքճայ, Բաբատաղ, Բուքռէշ, Ֆոքշան, Օրմանի, Բոթիշան, Սիչով, Եաշ[175], Քիշնով[176], Հօթին, Մէլով, Իպրայիլ[177], Սիլիսրայ, Հաճիօղլի, Բազարջղ, Քեօս-տէնճէ, Վառնայ, Փրաւատի, Շումլայ, Ռազղատ, Ուրուշճուղ, Թռնովայ, Հիլբայ, Թաթար-բազարճղ, Իսլիմլայ, Այիտօստ, Բուրղազ[178]:

(157բ) **Չորրորդ՝ Թօխաթ քաղաքն[179], ընդ որով են և ի ներքոյ գրեցեալքդ**

Սիվրիհիսար[180], Զիլայ, Հէյրակ, Ենկիշաճար, Պիծառի, Գեակսի, Գրիգորիս:

Արապկեր քաղաքն, Կապնամատան, Շէֆիկ, Ամրկան, Ջերմակձագ, Վաղշէն, Քուշնա, Հացկնի, Կոանի, Ծապլվար, Խօրօճ, էճնէ, Զագ, Մաշկերտ, Անջրտիկ, Ակնայ քաղաքն, Ապուչեղ, Կամրկապ, Կարիչլայ, Խասկալ, Զորակ, յԱգրակ, Լին, Նաւրէր, Բեն-կան, Սեբաստիայ քաղաքն, Ջառա, Տևոցայ, Ալաքիլիսէ, Քարհատ, Թոդրիկ, Ճանճին, Փասմնայ, Շխզէնի, Բրաբերթ, Զարքիտ, Ղուրթլու օղլան, Պետրոսի, Կամիս, Ուչկու-նամ, Սարհաճ, Բախջայ, Քօթնի, Ըստանօզ, Մինկէօլ, էնկիջայ, Կովտին, Աղտ, Կա-ռուայ, Խանզար, Խորսանայ, Իշխանի, Թախտուղ, Դոմաճ, Դաւռա, Ղաւռազ, Բօքայ,

---

I Բ. Սեօլեօզ
II Բ. Ենկիշաճար
III Բ. > Օրթագեօղ
IV Բ. Ղնղճըլար

Փոկնին, Խոռխօոօն, Խօշղատամ, Ղալտուր, Կեսարիա Բաղամն, Աղշահար, Դաւալու, Թօմարզայ, Էրակիլ, Բօոն, Նիկտայ, Քեօհնա գեօղ, Եօզղատ, Թալաս, Վանմ գեօղն, Թալուսուն, Կեարմիր, Պէյազաս, Եմառայ, Նիզայ, Տարսեղ, Ըսպտոն, Կեասի, Մունճուսուն, Մանճուսուն, Էրիլատ, Ամասիա Բաղամն, Մարսվան, Քեօփրի, Հաճիխօյ[I], Եննկի գեօղ, Վանմի գեօղն, Ջանիկներ, Փաթսայ, Յունիայ, Թէրմայ, Զարշամպայ, Սամսօն, Բաւռայ, Սնապ, Կազտաման, Վօյվատ, Տաշրեօփու և Քերազայ:

Հինգերորդ՝ էնկիւրիայ Բաղամ, ընդ որով են ի ներոյ գրեցեալքդ[181]

Ղալայջղ[II], Ջանղրայ, Թօսիայ, Ղօչհիսար, Ջարճազ, Գէռաղայ, Բօլիայ, Դովրէկ, Եննկիխան, Պարթին, էրէգիլ, Ղօռնափայ, Ջափռանբօլի, Իստանօզ, Եաշ, Բէկբազար, Նալլուխան, Սիվրիհիսար, էսկիշահար, Եննկիշար, Աֆիօնղարահիսար, Բօլավատին, Իլղուն, Աղշահար, Բէկշահար, Ղօնիայ, Ղարաման, Մութն, էրմանիկ, Ջիլիֆկայ, Ալաիայ, Ադալիայ, Սէիտիշահար, Ալմալու, Մանթաշ, Ղաշ, էգիրտիր, Միսադայ, Բուրղուր, Սպարթայ, Գեօլհէսար, Սանդխլու[III], Իշըղլու, Ուշաղ:

(158ա) **Վեցերորդ՝ էրզրում Բաղամ, ընդ որով են և ի ներոյ գրեցեալքդ**[182]

.....

Եօթներորդ՝ Ղարս Բաղամ, ընդ որով են և գրեցեալքդ ի ներոյ

.....

(158բ) **Ութերորդ՝ Բայազիդ Բաղամ, ընդ որով են և ի ներոյ գրեցեալքս**[183]

Ջանկազօռ, Սուրբ Յօհան, Գիւրճիբուլախ, Հալաճ, Մէլիճէն, Կաշոտ, Բազրկեան, Կարմիրկոնտ, Արծափ, Քօռուն, Մուսուն, Թաճռօյի գեօղ, Թութաղ, Գիլլուճէ, Խաչլու, Բաբախանի գեօղ, Սաուրեղ, Բազրկանչայ, Տանիկնավռուզ, Քեաստակ, Ինջայսու, Թափաոիս, Ղարաճեանդ, Տիզայ, Խարճ, Ղամարջղ, Թութաճ, Եաշմանղուլի, Ներճին Թութաճ, Բէրէճաթի գեօղ, Ալլահղուլի գեօղ, Քօթիս, Դիադին, Ատաճէնտ, Պռումի գեօղ, Տաշճէսէն, Ճանախզ, Գօռանի գեօղ, Մօլլաղարայ, Շահվէլէտ, Ուլուճեանդ, Միրզիճեանդ, Մայեայ, Սօռան, Թօխլուճայ, Բուտաղի գեօղ, Ճուճանց, Սէվռօյի գեօղ, Ղարաբազար, Աղբազար, Շճրօյի գեօղ, Դամուռսղան, Թավլայ, Ալաշկեռտու նահիան՝ Նաւռուզի գեօղ, Բօթի գեօղ, Ալիկօռ, Լաշկօյի գեօղ, Քարովջուր, Ղումլուպուճախ,

[I] Բ. Հաճիքեօյ
[II] Բ. Ղալաջըղ
[III] Բ. Սանդիղու

Ղումլուճայ, Գումբէթ, Խլֆօյի գեօղ, Քեալտօշ, Մարտիկ, Գօրգօ[1], Խանոպշիկ, Կրիգեօլ, Պիկան, Սօֆիեան, Տիտան, Գեօլասօր, Աբտալաղի գեօղ, Միրզախան, Խօճի գեօղ, Մամզեցիկ, Գեարգեան, էկմալ, Ջիրօյի գեօղ, Ղազի գեօղ, Եօնճալու, Եզտօյի գեօղ, Ճմիկան, Քիւփղրան, Ջամուղլու, Նաւիկ, Խտրի գեօղ, Մանկասար, Վերին Քիւփղրան, Փոխանցիկ, էլիեազի գեօղ, Տօտիկան, Եազըճուգեղ, Առապաղայի գեօղ, Ալի աղայի գեօղ, Տօտօյի գեօղ, Մուրատխան, Ալէքսան, Վերին Դարափի, Ներին Դարափի, Երանոս, Ղարաֆիլիսայ, Ներին Մուրատխան, Բօլուկբաշին, Տաշճին, Ատաղալէն, Աշխալէն, Հաճիսաֆար, Վերանցիկ, Ամաթ, Թորգոմներ, Խաշլօյ, Մօլլասուվէյման, Թօփրախղալայ, Խօշիեան, Շամիեան, Մարցիֆ, Խաստուր, Գեարասան, Դաւօյի գեօղ, Զըլկաճանի, Զուռուկի գեօղ, Վերին Մարտօյի գեօղ, Ներին Ղազու գեօղ, Քեօլու գեօղ, Եաճնիթէփէն, Քարուանոր, Ղայեաբէկ, Սևիրիցու գեօղ, Ղարասու, Պօշէկ, էկմալ, Գամուրղան, Դաւօն, Ջատօն, Տամպատ, Շօրվէրան, Մալխասի գեօղ, Ղազարի գեօղ, Պուճումանսուր, Խամուր:

(159ա) **Ինձերոդ՝ Վան ֆաղաք, ընդ որով են և գրեցեալքս ի ներոյ.**

.....

Տասներորդ՝ Դիարբէքիր ֆաղաք, ընդ որով են և ներոյ գրեցեալդ.

.....

(159բ) **Ի յերկիրս Արևելեան, որ գոն այժմ ընդ իշխանութեամբ պարսից**

Առաջին՝ մայրաքաղաքն Ասպահան, որ է Նոր Ջուղայ, ընդ որով են և սոքա.

.....

(160ա) **Երկրորդ՝ ֆաղաքն Դաւրէժ, ընդ որով են և սոքա.**

.....

(160բ) **Երրորդ՝ ֆաղաքն Նախիջևան, ընդ որով են և սոքա.**

.....

(161ա) **Չորրորդ՝ ֆաղաքն Երևան, ընդ որով են և սոքա.**

.....

[1] Բ. Գօրգայ

(161բ) **ԳԼՈՒԽ Զ.**

ՅՈՐՈՒՄ ՅՈՒՅԱՆԻՆ ՆՈՒԻՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿՔ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՍ, ՈՐՔ ՏԷՐՈՒՆԻՔ ԱՆՈՒԱՆԻՆ, ՈՐՈՅ Ի ՅԱՌՆՈՒԼՆ ՁՎԵՐՈՅ ԳՐԵՑԵԱԼ ՆՈՒԻՐԱԿԱԿԱՆ ԱՐԴԻՒՆՍՆ ՍՈՒՐԲ ԱԹՈՌՍ ԸՍՏ ԵՐԻՑ ԱՄԱՅՆ ԱՌՆՈՒ ՆԱԵԻ ՁԱՌԱՋՆՈՐԴԱԿԱՆ ԱՐԴԻՒՆՍՆ Ի ՁԵՌՆ ՆՈՒԻՐԱԿԱՑ, ՈՐՈՅ ՆՈՒԻՐԱԿՈՒՆՔՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ԵԻՍ ԿՈՁԻՆ ՆՈՅԱ

Ի յերկիրն Արեւմտեան և ընդ իշխանութեամբ օսմանցւոց.

Ա. Զմիւռիւն քաղաք, ընդ որով են և սոքա՝ Գեօզալ հիսար, Մանիսայ, Մանաման, Գիրիդ, Սախգըզ, Միտիլու, Այազմայ, Քամար, Բէրղամայ, Ղընըխ, Սովմայ, Ղրխաղաճ, Աղասար, Գեօրդաստ, Ատալիայ, Մաոմաոայ, Ալաշհար, Դուղուք, Բայինտուր, Թիրայ, Օտամիշ, Ենկիբազար, Նազլու, Դէնկիզլու, Բիրգի[I], Հօնաս, Ռադօսա[II], Իսթիանիօյ, Բօղըռում, Մուղլա, Մալաս, Մանդալիաթ, Ղուշատայ, Սօֆա, Քեօշք, Մարտամ, Գեալամբայ, Սօպրուջայ, Բօզդօղան[184]:

Բ. Բաղդատ և Բասրա քաղաքք, ընդ որով է և երկիրն Հնդկաց, որ են սոքա[185]: Ի յերկիրն Բանկալայու՝ Կալկաթայ քաղաքն, Զիչրայ, Սէյտապատ, Դաքայ[186], այլև Մատրաս քաղաքն և Մշլիբանդար[187]: Այլև ի յերկրոջն Փէկուայ՝ Ռանկում Ղասապայն[188]: Այլև Սուրաթ քաղաքն և Բումբայի[189]: Այլև Շահջհանապատ, Ֆէյզապատ և Փաթան[190]: Այլև ի յերկրոջն Զինու՝ Կանդում Ղասապայն[191] *և Մաքաւ*[192]*, յորս գտանին վաճառականք հայոց երբեմն, նաև ի Բթաւիայ*[193] *և ի Մանիլայ*[194] *ևս գտանին:*

(162ա) **Ի յերկիրս Արեւելեան և ընդ Պարսից իշխանութեամբ**

Գ. Գիլանու երկիրն, որ են՝ Ռոէշտ, Անզալու, Քիսմայ, Սալիան, Մազանտարան, Լանգարուտ[195]:

Ի յերկիրն Վրաց

Դ. Թիֆլիզ քաղաքն, ընդ որով են և սոքա: Ի Թիֆլիզ քաղաքն եօթն եկեղեցիքն, այսիքն՝ Վանքի, Սուրբ Նշանի, Ջկրաշինու, Սհակաշինու և Քամօյենց երկու եկեղեցիքն և Քարափի եկեղեցին[196] իւրեանց ժողովրդովքն: Թող զայլս մանր եկեղեցիսն,

[I] Բ. Բերգի

[II] Բ. Ռոտօսք

որ ընդ սոքօք են և ընդ սոսին տէրունիք Սրբոյ Աթոռոյս: Եւ մի եկեղեցի ևս գոյ ի մէջ բերդին, որ ասի Կաթուղիկէ, նա ևս է լեալ Սրբոյ Աթոռոյս ի բնէ, սակայն ի ժամանակս շահ Ապասին, որ բերդն թուրաբնակ լինի, զեկեղեցին այն ևս տաճիկ զաւթեն: Այնուհետև լինի ամայի և անժողովուրդ և անուն Աթոռոյս ևս անհետանայ ի նմանէ մինչև ցայսօր: Իսկ միւսք երեք եկեղեցիքն, այսինքն՝ Մուղնի, Բէթղէհէմ և Նորաշէն, են Հաղբատու վանիցն վիճակ: Իսկ և ի շրջակայս նորին այսոքիկ գեօղօրայք, այսինքն՝ Կումիս, Ծարաղբիւր, Տաբախ մէլիք, Գուդէլիս, Սաղօրիս, Ղօբան, Տաբնագեօղ, Դիդէբէ, Կիկէթ, Ասուրէթ, Նախէդուն[197]: Բաց ի վերնոյն ի վանքի կոնդակն նշմարեցեալ գեօղօրայքն են: Միսխանայն, Օրաթաշուէն, Դիմացի գեօղն, Ատու գեօղն, Մուխաթն, Բօլբալէն, Էդիսն, Տագնագեղն, Ղօպանն, Դիդէպէն, Սաղօրիսն, Գուտէլիսն, Վերի Թէլէթն, Ծղնէթն, Ծաւկասն[198]: Ի ձեռն Դաւիթ կաթուղիկոսիս օրինակի, յորոց ընդ նուիրակութեանն զառաջնորդական արդիւնսն ևս առնու Աթոռս[199]:

Այլև ընդ սովաւ նուիրականքն միայն, որք են՝ Կախէթու[200] և Քիսեղու երկրայքն[201], Գօրի[202] և բոլոր Վրացտանու երկիրն: Այլև Ղազախ, Բօլչալու և Բամբկանդրու նահիյքն բոլոր շրջակայիքն իւրեանց[203]:

(162բ) **Ի յերկիրն Ռուսաց**

Ե. Հաշտարխան քաղաքն, ընդ որով են և սոքա: Պետրպուրք, Մոսկով, Ղզլար, Սառաֆան, Բօրաղան, Զէրէզ, Մօզդօք *և նորոգ շինեալ Նոր Նախիջևան և Գրիգորիապօլ և նորոգ ստացեալ ի յօսմանցւոց՝ Ղըրիմ կոչեցեալն իւրով ամենայն սահմանօքն, այսինքն է՝ Քէֆէ, Էսկի Ղրիմ, Ղարասու, Աղմէչիտ, Գեօզլով, Բաղչասարայ և Օրբազար*[204]:

Գիտեա՛, զի Փառակեցի Բարսեղ վարդապետ ոմն, մինչ նուիրակ և առաջնորդ էր սոյնոյ երկրիս ի Ճահկեցի Ղազար կաթուղիկոսէն կարգեցեալ, ժողովուրդ տեղւոյն զզուեցեալք ի դժնէական բարուց նորին, զրեն զբողոք առ Ղազար կաթուղիկոսն, զի հանցէ զնա անտի: Իսկ ի յանլուր լինիլն կաթուղիկոսին ժողովուրդքն խոտեալ զԲարսեղն, հանեն ի յառաջնորդութենէն և հրամանաւ թագաւորին ռուսաց դնեն առաջնորդ ինքեանց զՍտեփաննոս եպիսկոպոս ոմն ի վիճակէն Գանձասարու ի ՌՃՂԸ. (1749) թուոջն մերում: Եւ յայնմ հետէ հատաւ առաջնորդական իշխանութիւն երկրին այնորիկ ի Սրբոյ Աթոռոյս յամս բաւս: Եւ յայսմ (163ա) միջոցումս եպիսկոպոս ոչ եմուտ յերկիրն, յայն ի Սրբոյ Աթոռոյս և ոչ մտանել իսկ կարէր, զի արգելեցեալ էր արբունական հրամանաւ: Իսկ Սիմէօն կաթուղիկոսն Երևանցի գրեաց առ թագաւորն ռուսաց զապստամբութենէ երկրին և խնդրեաց զի վերադարձուսցէ ի հնազանդութիւն Սրբոյ Աթոռոյս: Եւ թագաւորն ի խնդիր հայրապետին խոնարհեալ կատարեաց, իսկ արբունական կնիքով և հաստատուն հրամանագրով, զոր գտցես գրեցեալ ի վերայ մագաղաթի

ռուսերէն՝ ոսկէզարդեալ ընդ հայերէն թարգմանեցելոյն ի ՌԷՃԿԸ. (1768) թուոջն Փրկչին: Ապա ի սոյն թուոջս նոյն հայրապետն զՄինաս եպիսկոպոսն նուիրակ և առաջնորդ կարգեալ առաքէ ի յերկերն յայն փառատրապէս ի ՌՄԺԷ. (1768) թուոջն մերում, զորոյ զլիովին, որպէսն ի ( ) և ի ( ) գլուխն տեսցես:

(163բ) Ջ. Ի յերկրոջս Երևանու գեօղօրայք ոմանք, որք են սոքա: Այս մեր էջմիածնի գեօղս, որ է կից Սրբոյ Աթոռոյս, եղևարդ, յՕշական, Ալիբէկլու, Դողս, Փարաբար, Գեօկգումբէթ, Կաւակերտ, Արպատ, Քեալարայ[205], յայնկոյս Երասխի մեծի գետոյն՝ Սուրմարի, Կողբ, Ալէթլու[206]:

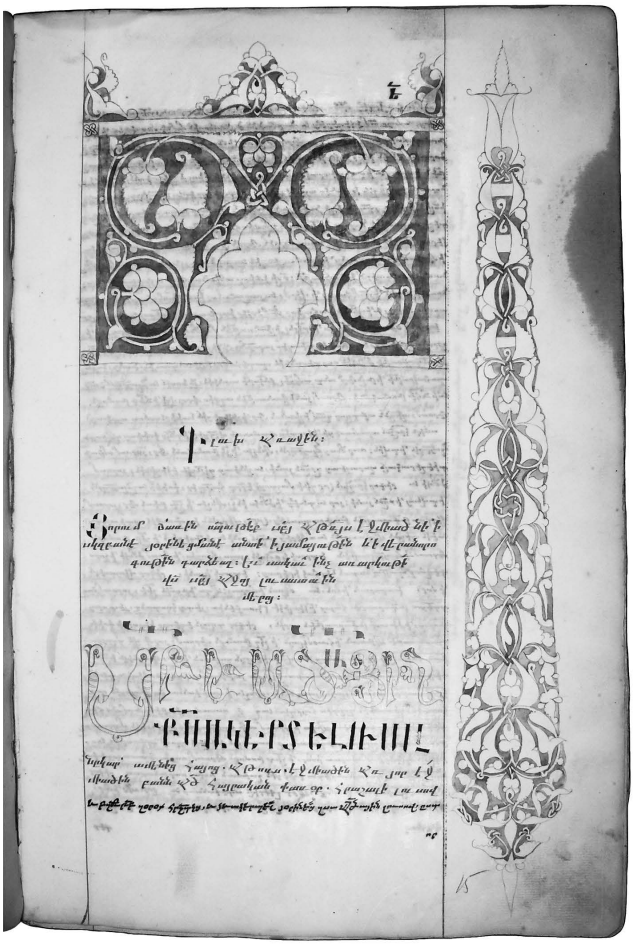

ՄՄ, ձեռ. 978, էջ 15ա

(164ա) **ԳԼՈՒԽ Է.**

ՅՈՐՈՒՄ ՅՈՒՅԱՆԻՆ ԱՅՆՔ ՎԻՃԱԿՔ, ՅՈՐՈՑ Ի ՅԱՌՆՈՒԼՆ ՁՆՈՒԻՐԱԿԱԿԱՆ ԱՐԴԻՒՆՍՆ ՍՈՒՐԲ ԱԹՈՌՍ ԸՍՏ ԵՐԻՑ ԱՄԱՑՆ ԱՌՆՈՒ ՆԱԵԻ Ի ՏԱՐԻՆ ՄԻԱՆԳԱՄ ՁԻՒԼՍ, ՁՊԱՆԻՐՍ, ՁՄԱՏԱՂԱՅՈՒ ՁՈՐՔՈՏԱՆԻՍ ԵԻ ՁԱՅԼՍ ԱՅՍՊԻՍԻՍ ՈՒՏԵԼԻՍ ԵԻ ՎԷՃԵՂԷՆՍ

Ա. Բայազիտ ֆաղաքն, Դիադին, Նաճիայն, Ալաշկերտ, Թօփրախղալայն, Բաթնոց, Մանածկերտ իւրեանց շրջակայ գեօղօրէիւքն:

Բ. Վան ֆաղաք, Բերկրի, Մահմուտան, Առճէշ, Առծկէ, Հաղբակ, Հազարու երկիրն իւրեանց շրջակայ նահանգօք և գեօղօրէիւքն:

Գ. Կարսայ երկիրն, Կաղզվան իւրեանց գեօղօրէիւքն:

Դ. Գեղարքունի, Ղրխբուլաղ, Շիրակ, Ապարան, Ծաղկունեաց ձորն[207] իւրեանց շրջակայ գեօղօրէիւքն: Յորոց առնոյր զցորեան, զգարի, զոսպ և զայլս այսպիսիս ի ժամանակս շինութեանն:

Ե. Լօռի, Ղազախ և Բամբակաձորն իւրեանց շրջակայ գեօղօրէիւքն, յորոց առնու զփայտեղէն թիս, զչանաղս, զտախտակս, զերկաթեղէնս և զայլս այսպիսիս:

Զ. Թիֆլիզ ֆաղաքն իւրեան շրջակայիւքն, յորոց առնու զմեղրեայ մոմս և զայլս այսպիսիս, որպէս և իբրեանբ առնանագրեալ են ի Սուրբ Աթոռոջս ի նախակողմանն կոյս մեծի դրան սրբոյ տաճարիս ի ՌՃԼԱ. (1682) թուականոջն մերում:

Է. Նախիջևանու երկիրն և տունն Գողթնեաց իւրեանց նահանգօքն: Յորոց առնու զչոր ծիրանս, զնուշս, զբակլայս, զբանճարս, զընկուզս և զայլս այսպիսիս:

Ը. Դավրէժ ֆաղաքն, իւրեան շրջակայիւքն, յորոց առնու զչոր խաղողս, զնուշս և զայլս այսպիսիս:

Թ. Գեանճայ ֆաղաքն, Շամախի, Շիրվան, Բաքու, Դարբանդ Նուխի, Բարդաւ[208], Խաչէնու երկիրն և բոլոր տունն Աղուանից: Յորոց առնու զերկաթս, զերկաթեղէնս, զբրթեղէնս և զայլս այսպիսիս: Յորս և գանձանակ ևս ունի, որ թէպէտ են Գանձասարու թեմք, սակայն են հնազանդք Սրբոյ Աթոռոյս և աթոռակալի սորին, որոյ և զանունն յիշեն յեկեղեցիս իւրեանց նախան զանուն կաթուղիկոսին իւրեանց, որոյ զլիովին որպիսութիւնսն յայլում տեղւոջ գրեսցուք[1]:

---

[1] Ձգրված՝ 164բ

(165ա) ԳԼՈՒԽ Ը.

ՅՈՐՈՒՄ ԾԱՆՈՒՑԱՆԻՆ ՈՐՊԻՍՈՒԹԻՒՆՔ ՍՐԲՈՑ ԱԹՈՌՈՑՍ ԵՒ ՍՈՐԻՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԱՑՆ Ի ԿՈՂՄԱՆՔ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆՆ ԱՌ ՅԱՋԳՍ ՀԱՅՈՑ, ԹԷ ՄԻՆՉԵՒ Ո՞ՒՐ ՁԳԻ ԵՒ ՈՐՊԷՍ: ԵՒ ՎԱՍՆ ԱՅԼՈՑ ԿԱԹՈՒՂԻԿԱՍԱՑ ԵՒ ՊԱՏՐԻԱՐԳԱՑ ԵՒ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՑ ՈՐՊԻՍԱԾԱՆՈՑՑ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆ

Արդ, որպէս մի է միջնորդն Հօր Աստուծոյ և ամենայն մարդկան մարդն Յիսուս Քրիստոս, ըստ սրբոյն Պօղոսի, որ ետ զանձն փրկանս ընդ ամենեցուն, նոյնպէս և երկրորդապէս յետ Քրիստոսի մի է միջնորդն Աստուծոյ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի և յատուկ ազգիս հայոց մարդն Աստուծոյ սուրբն Գրիգորիոս Լուսաւորիչն մեր, որ ետ զանձն փրկանս ընդ ամենայն ազգիս հայոց, որ տնօրինեցմամբն Աստուծոյ և աղօթիւք սրբազանից առաքելոցն մերոց Թադէոսի և Բարդուղիմէոսի, յորոց շառաւիղացն պարգեւեցաւ մեզ Քրկիչ և առաջնորդ, որպէս Մօսէս ճնոյն Իսրայէլի: Ուրեմն, որպէս Քրիստոս, ըստ ամենատեսակ բարերարութեանն իշխանութիւն ունի ի վերայ հասարակ մարդկայինս բնութեան, նոյնպէս և երկրորդապէս և յետ Քրիստոսի սուրբն Գրիգոր, ըստ բազմատեսակ բարերարութեանն իշխանութիւն ունի ի վերայ յատուկ ազգիս հայոց, զորմէ բաց ասօղն պարտի նախապէս զՀայկազնեութենէն և զՔրիստոսական հաւատոյն իրմէ բացասել: Քանզի որ Հայկածին է և հաւատացեալ Քրիստոսի, սովաւ և ի ձեռն սորա ունի զհաւատն զայն: Եւ կարճառօտապէս առանց ամենայն հակառակութեան և անընդդիմաճառութեան, ըստ հոգւոյ և ըստ հաւատոյ, Փրկիչ, լուսաւորիչ, հովիւ, առաջնորդ, վերակացու և իշխան, հայրապետ և ծայրագոյն պատրիարգ բոլորի ազգիս հայոց՝ յետ Քրիստոսի է սուրբն Գրիգորիոս: Քանզի ըստ իմաստասիրաց իւրաքանչիւր սիրայի մի է սկիզբն, ապա և մերումս սիրայի ըստ հաւատոյ՝ է սուրբն Գրիգոր, որ ընձիւղեցաւ ի բուն սկզբէն և ի ճշմարիտ արմատոյն Քրիստոսէ, միջնորդութեամբ և յօդաւորութեամբ սրբոյն Թադէոսի առաքելոյն՝ հարազատի և մերձաւորի նորին: Իսկ և սորին առաջնորդարանն, հայրապետարանն, պատրիարգարանն, Աթոռ և գահն իշխանութեան է Սուրբ Էջմիածին, որ խնդրուածովք և միջնորդութեամբ նոյնոյ սրբոյն Գրիգորի իջմամբն Քրիստոսի Աստուծոյն մերոյ յօրինեցաւ լուսանև և սքանչելակերտեցաւ աստուածային փառօք յերկիրս Հայոց ի դաշտս Արարատեան և ի Վաղարշապատ հաղարջոյս:

Ապա ուրեմն ձգի և տարածի հոգևոր իշխանութիւն Սրբոյ Աթոռոյս ի յամենայն տեղիս և ընդ ամենայն ծագս երկրի՝ ո՞ւր կան և գտանին Հայկածին և Լուսաւորչակրօն ժողովուրդ և հոգևոր ժողովարան: Քանզի ուր և գտանին յազգէս հայոց թէ եկեղեցիք և թէ եկեղեցականք, կարգաւորե և աշխարհականք ի յինչ կոչման և իցեն բովանդակին պարաւանդեցեալք և փակեցեալք են ընդ իշխանութեամբ Սրբոյ Աթոռոյս էջմիածնի և ի սմա նստօղ հայրապետացն, որ են յաջորդք և փոխանորդք սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին Հայաստանեայց: Եւ ի սմա նստօղ հայրապետին է յատուկ իշխանութիւն զբոլոր եկեղեցիս հայոց հաստատել, բարեկարգել և ի կանօնի պահել, զաւելորդսն բառնալ և զթերին լցուցանել, զեպիսկոպոս ձեռնադրել, զառաջնորդս կարգել, զհեստեալսն ուղղել, զանարժանսն և զանուղղելիսն հանել ի յեկեղեցւոյն և լուծանել ի կարգէն, անարգել և բացարձակ իշխանութեամբն հրամայել զհոգևորսն և զօգտակարսն, փակել և բանալ, կապել և արձակել: Եւ ըստ ժամանակին զնուիրակունս առաքել առ յամենեսեան, իբր փոխանորդ հնրեան ի ննել և վերահասու լինիլ զորպիսաբար կացութեանց եկեղեցեաց և եկեղեցականաց, զեօղն աստուածագործ բաշխել և յօծումն օծելոց և ի սրբազնագործել զսրբագործելիսն: Եւ միանգամայն որ վերաբերին ի յեկեղեցիս և ի հաւատս ի Սրբոյ Աթոռոյս և ի սմա նստող հայրապետացն վերառաքին, տրին և կարգին ի յազգս հայոց, որպէս ի միոյ մշտաբուղխ աղբերէ: Վասն որոյ և ազգս հայոց փոխաբերաբար ի ցուցանել զհնազանդութիւն շնորհակալութեամբ հանդերձ յիշեն զանուն հայրապետին յամենայնում յաւուր յեկեղեցիս իւրեանց և տան յօժարութեամբ զհասս նուիրականաս, զգանձանակս, զհոգեբաժինս, զյիշատակիս և զայլս արդիւնս ի ձեռս նուիրակացն սորին ըստ պայմանեալ ժամանակին:

Եւ նուիրակն սորին, որ‌ան ի յեկեղեցիս իւրեանց կացցէ հնազանդութեամբ և անտրտունջ ընդունին՝ հոգալով զպիտոյսն կերակրոց և ըմպելեաց, յիշեն և զանունն ի յեկեղեցին նախան զանուն առաջնորդին իւրեանց, նախագահ ունիլով հան զնա տեղեաւ և պատուով: Արդ ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորչէն մերմէ մինչև ի սուրբն (165բ) Գրիգոր Տղայ կոչեցեալն հայրապետ (որ էր եղբայր սրբոյն Ներսիսի Շնորհալւոյն)՝ յամս ՊԺԳ. (813), մինչև ի ՇԿԶ. (1117) թուականն մեր: Այսոքիւ կանօնիւ վարեցաւ և տևեաց ամբողջապէս և անաւատաբար Սուրբ Աթոռս: Քանզի յայսման միջոցս ազգ մեր գոյր, անտարագիր, անցան և ցիր և համաժողով յերկիրս Հայոց և հայկական իշխանութեամբ վարիւր ըստ հոգւոյ և ըստ մարմնոյ (թէպէտ երբեմն պայծառ և երբեմն նուազ) և կաթուղիկոսն ի յերկիրս իւր նստիւր և զազգն ընդ ձեռամբ ունէր: Եւ թէպէտ երբեմն արտաքոյ Սրբոյ Աթոռոյս յայլուր նստէին կաթուղիկոսքն ի Դվին, յԱնի և յայլուր, սակայն յանուն Սրբոյ Աթոռոյս կոչիւր և սովաւ փայլիւր և իշխէր, գաճակալ և փոխանորդ սրբոյն Գրիգորի անուանիւր, որպէս զմիապետական գլուխ բոլորի

ազգիս հայոց: Յորում էր եղմարիտ մի հօտ և մի հովիւ: Ո՞հ, աւա՛ղ մեզ, որ յայնպիսւոյ երջանիկ ժամանակէն զրկեցաք: Եւ յայն ժամանակսն թէպէտ գոյր և Աղուանից կաթուղիկոսութիւնն ի բնէ անտի ի Լուսաւորչէն հետէ, սակայն չէր իմինագլուխ և անհնազանդ Սրբոյ էջմիածնի և սորին կաթուղիկոսացն: Քանզի գիտութեամբ և հրամանաւ սորին ընտրիւր և նստիւր և ի սմանէ օծանիւր և էր հնազանդ յամենայնի, որոյ և զանունն յեկեղեցիս նախման զանուն իւր յիշէր, որպէս և է մինչև ցարդ, յորոց թէև ոմանք երբեմն ընդվզեալ ներհակէին և կամ հեստէին ի յուղիղ պողոտայէն ի յէջմիածնի նստօղ կաթուղիկոսէն դատեցեալ բանիւ լինէին և յԱթոռոյն ևս ընկեցեալ լինէին, որպէս և պատմեն պատմիչքն Աղուանից և Սիւնեաց[209]: Սոյնպէս է և մինչև ցայս վայր ի ժամանակս մեր, որ գրեթէ անուամբ և օծմամբ միայն էին կաթուղիկոս և ոչ բացարձակ և իմինագլուխ իշխանութեամբ:

Ապա ի ՇԿԶ. (1117) թուոջն մերում ի զօրանալ տաճկական իշխանութեանն և ի տկարանալ զօրացն հայոց, մինչ փոխեաց զԱթոռ հայրապետութեանն ի Հռոմկլայն վերոյ գրեցեալ Գրիգոր կաթուղիկոսն և անշճացոյց զԱթոռս էջմիածին, Դաւիթ վարդապետ ոմն (որ ի նոյն ժամանակն առաջնորդ էր կղզոյն Ախթամարու) ապստամբեցաւ ի Գրիգոր կաթուղիկոսէն և նստաւ իմինագլուխ կաթուղիկոս ի նոյն կղզոջն, որ և տևեաց նոյն ապստամբութեան ընձիւղն մինչև ցայսօր: Յորմէ հետէ եղեն երկուք կաթուղիկոսութիւնք հայոց ի Հռոմկլայն և ի յԱղթամար, յորս ոչ սէր գոյր և ոչ նախագահութիւն: Եւ ոչ միայն կաթուղիկոսութիւնն բաժանեցաւ, այլև գրեթէ բոլոր ազգս հայոց յերկուս բաժանեցան յայնմ հետէ, զի ըստ վճռոց իմաստասիրաց, որպէս բուռն է ժամանակն, որ հարկիւ հետևեցուցանէ իմիեան զընդ իմիեամբ եղեալսն, նոյնպէս և յաղթօղ է տեղին, որ հարկիւ փոփոխէ զառ իմին յեցեալսն: Քանզի ի փոխիլ կաթուղիկոսութեանն ի յերկրէս Հայոց ի Հռոմկլայն, ընդ նմին և ազգս մեր դիմեցին օր ըստ օրէ յայնկոյս, կարգաւորք և աշխարհականք, մինչև ժամանակ ինչ թագաւորութեամբ ևս փայլեցան: Բայց որովհետև երկիրն Յունաստան էր և յունաբնակ և մերին ևս ընդ նոսա յարեցեալ սկսան և նոցայն սովորութեամբ վարել՝ բարուք, լեզուօք, հանդերձիւք, ուտելեօք և ըմպելեօք և այլովք, որ ըստ աշխարհի և այս այնհան, մինչ գրեթէ հայ անուամբ և լուսաւորչադաւան կրօնիւք (և այս ևս ոչ բոլորովին) միայն էին ի մէնջ, իսկ այլովք ամենիւք զատեալք և որոշեալք ի մնացորդաց յերկրոջս Հայոց: Վասն որոյ անկաւ յայնմ հետէ այլայլութիւն և մեծ խտրութիւն ի մէջ յունաստանաբնակաց և հայաստանաբնակացս թէ՛ վանականաց և թէ՛ աշխարհականաց, որ տևէ իսկ հաստատնապէս մինչև ցայսօր:

Առդ տևեաց կաթուղիկոսութիւնն ի տունն Կիւլիկեցւոց[1] յամս ՅԻԴ. (324), որոյ և տևեաց մասնաւոր իշխանութիւնն Ռուբենեանց ի նոյն յետ այնորիկ մինչ հասարակեաց բռնութիւնն տաճկական և գրաւեաց զբոլոր երկիրս Յունաց, Հայոց և Պարսից և իսպառ վերջացաւ իշխանութիւնն հայոց և յունաց և աւերեցաւ կաթուղիկոսութիւնն Սսոյ և գերեցաւ կաթուղիկոսն իւրայնովքն ի յԵգիպտոս, որպէս ասացաւ ի վերն, ապա ողորմութեամբն Աստուծոյ վերանորոգեցաւ բնիկ Աթոռս հայոց Սուրբ էջմիածնին և վերադարձաւ կաթուղիկոսութիւնն ի սա ի ՊՂ. (1441) թուոջն մերում՝ հաւանութեամբ բոլոր երկրիս Հայոց: Բայց որ ի Յունաստան մնացին և ի տունն Սսայ, որովհետև յարեալ էին ընդ Յոյնս և ուսեալ զգործս նոցա, ոչ վերադարձան ի Հայս և ոչ հնազանդեցան կաթուղիկոսին էջմիածնի, այլ ի նոյն յամառեալ նստուցին և նոքա ինքնագլուխ զկաթուղիկոս ինքեանց, որով եղև երեք կաթուղիկոսութիւնք հայոց, բաց ի յԱղուանից կաթուղիկոսութենէն, որ և չորեքեանքն ևս սկսան նստիլ հրամանաւ և գրով տաճկական տերանց, որպէս և է (166ա) մինչև ցայսօր:

Առդ, եթէ ճշմարտութեան աշակերտք էին և իրաւանց հետևօղք վարդապետքն Սսայ և Ախթամարու ի վերանորոգիլ Աթոռոյս հայոց էջմիածնի, պարտէին բառնալ զանհիմն, զհետնաբոյս և զպատահանիստ կաթուղիկոսութիւնն իւրեանց և հետևիլ և հնազանդիլ արմատոյ, հիմնահաստատ և բնիկ Աթոռոյս իւրեանց և սմա նստող կաթուղիկոսին, որպէս հետևեցան էջմիածնայինքն նոցա և լռեցին յայնհան ժամանակս: Եւ թէպէտ կաթուղիկոսութիւնն հայոց այսպէս ի բազումս բաժանեցաւ, որպէս ասացաք, սակայն էջմիածնանիստ կաթուղիկոսն յառաջ և յետոյ և մինչև ցարդ շնօրհօքն Աստուծոյ է նախապատիւ, գերագահ, հոչակաւոր և անուանի, հան զայլսն ի յամենայն ազգս և է սիրելի և ահարկու և վերայ ամենեցուն, որ եթէ հարկն պահանջիցէ և զիրաւունս ունիցի, կարէ և բանիւ առնել զմիւս կաթուղիկոսունսն և լուծանել ի կարգէն, նմանապէս և զեպիսկոպոսունսն և զայլս կարգաւորսն նոցին: Բայց նոքա ոչ բնաւ և ոչ կարեն իսկ ձեռն ածել ի կաթուղիկոսն էջմիածնի և ոչ ի կարգաւորս և յաշխարհականս նորին վիճակի: Այս ոչ եթէ ըստ բնիկ սեպուհ և իսկականի նախագահական և հոգևորական իշխանութեանն միայն, այլև ըստ վճռոց այլազնեայց և մերազնեայց հասարակութեանց և ըստ հրամանատրութեանց մարմնաւոր թագաւորաց և այլոց իշխողաց, որոց վճիռ և հրամանագիր ահա գոն ի Սուրբ Աթոռս առէն, զորոց յետոյ ի տեղւոջն տեսցուք: Վասն զանազանից կաթուղիկոսացն հայոց այսման:

(166բ) Իսկ և վասն պատրիարգացն և առաջնորդացն ազգիս հայոց այսպէս գիտեա՛, զի ի բաժանիլ կաթուղիկոսացն իւրեանց մասնաւոր վիճակօքն մնաց մեծ մասն վիճակ Սրբոյ էջմիածնի, զորս ցուցեալ եմք ի վերն ի գլուխս նուիրականաց և

[1] Բ. Կուլիկեցւոց

առաջնորդական տեղեացն: Արդ ի մէջ այնց վիճակացն որոն վանօրայք, եկեղեցիք և նոցին առաջնորդք զոն իւրեանց վիճակօքն և ժողովրդովքն, կարգաւորօք և աշխարհականօք էին և են հնազանդք Սրբոյ Աթոռոյս Էջմիածնի, որոց և ամենից առաջնորդքն ի յէջմիածնանիստ կաթուղիկոսացն լինէին կարգեցեալք և լուծեցեալք, որպէս ի վերն ասացաւ:

Եւ ի մէջ սոցին նախապատիւ և գերյարգելի զկնի կաթուղիկոսին էին և են, որպէս պատրիարգ չորից սրբոց և հոչակաւոր վանից առաջնորդքն, այսինքն՝ սրբոյն Թադէոսի առաքելոյ վանիցն, որ ի յԱրտազ գաւառի, սրբոյն Ստաթէի վանիցն, որ ի Սիւնիս, սրբոյն Աստուածածնի վանիցն, որ ի Բջնի և Սրբոյն Նշանի վանիցն, որ ի Հաղբաթ, որք են իբր աթոռակալք և տեղապահք կաթուղիկոսին, որոյ և ի յընտրութեանն պարտին ներկայ գտանել և յօծմանն նախապէս զնեռն դնել ի գագաթ կաթուղիկոսին: Իսկ Երուսաղէմայն ոչ է պատրիարգ և ոչ առաջնորդ, զի ոչ ունի հնգեան յատուկ Աթոռ, եկեղեցի և վիճակեցեալ ժողովուրդ և ոչ հնգն իսկ Երուսաղէմ է երկիր և տեղիք Հայոց, զի նախապէս էր երկիր և հաղաք Յունաց և երբեմն իսկ՝ պատրիարգարան նոցա ի ժամանակս Քրիստոնէից թագաւորաց, իսկ յետոյ ի տիրիլն յօսմանցւոց յազգէն բարձաւ պատրիարգութիւնն Յունաց և իշխանութիւնն ամենայն Քրիստոնէից անտի: Այնուհետև եղև հասարակ տեղի իմն ուխտից բոլոր Քրիստոնէից, յորում և ստացան իւրաքանչիւրքն զյատուկ տեղի իմն հնգեանց, զորս և արարին վանք և եկեղեցի, որոց և կացուցին իւրաքանչիւր ազգ զսպասաւոր և հոգաբարձու իմն, զի նստելով անդ զտեղիս իւրեանց պաշտպանեսցէ և ուխտաւորացն իւրեանց ասպնջական լինիցի, նոյնպէս է և մերն, որ է միայն սպասաւոր և հոգաբարձու սրբոց տեղեացն, որք հայոց ազգիս են բաժին, որոյ աղագաւ և առաքէ զհրաւիրակս ի յազգս հայոց, ուր և իցեն ի հրաւիրել յուխտ և յերկրպագութիւն սրբոց տեղեացն տնօրինականաց և խնդրէ զկամաւոր ողորմութիւնս ի պէտս իւրոցն և ի պայծառութիւն սրբոց տեղեացն: Թէպէտ ի յետին ժամանակս ոմանք փառասէրք և ախտամոլք սևագլուխք յանգլխութենէ ազգիս զժամ գտանելով զհնգեանս պատրիարգս անուանեցին և զհրաւիրակս իւրեանց նուիրակունս, զորս և գոհիկ հասարակութիւնն ազգիս մերոյ անընտրողաբար սովորութիւն արարեալ կոչեցին և կոչեն:

Այսպէս է և ի Կոստանդնուպօլիս, որ ոչ է երկիր և հաղաք հայոց, այլ Յունաց, յորում նստիւր Յունաց պատրիարգն, որպէս և արդէն իսկ նստի: Իսկ ի յետին ժամանակս ի ցան և ցիր լինիլն ազգիս և ոմանց ևս անդր գնալով ի վաճառականութիւն և ի բազմանալն օրստօրէ և ի տնաւորիլն իսկ, սկսան և զեկեղեցիս ստանալ յատուկ հայոց, վասն որոյ և հարկ եղև զի և առաջնորդ մի ևս ունիցին, զոր և ունեցան իսկ հրամանաւ կաթուղիկոսին: Յետ այնորիկ ի զօրանալ թագաւորութեանն Օսմանցւոց և ի յաճախիլ իշխանաց և ժողովրդոց մերոց անդ սկսան ընդվզիլ և ամբարտաւանիլ

յանդր նստօղ առաջնորդին և թողուլ զհոգևորն կանօն և առ յոտն հարկանել զպատիւն հայրապետին հրամանագրով այլազգի թագաւորին նստիլ ինքնագլուխ՝ կանօնելով և զհարկս տալ յարհունիս յամէ յամ, յորոց և փաթրիք անուանել: Ուստի և ի հասարակութենէ գոհեկաց սովորութիւն եղև պատրիարգ կոչիլ: Արդ թէպէտ ի Պօլիս նստօղն այսպէս ամբարտաւանեցաւ, սակայն այլոց խաղաց և վիճակաց ժողովրդոցն մերոց, որ էին ի կողմանս յայնոսիկ, առաջնորդին ըստ օրինի ի Սրբոյ Էջմիածնէ և ի սմա նստօղ կաթուղիկոսէն կարգէին, սակայն ի Պօլիս նստող փաթրիք կոչեցեալին գնալով ի յամպարտաւանութենէ յամպարտաւանութիւն, մինչ զի և զԱբիսողոմայն արկին ի գործ ի յանկողինս հօր իւրեանց ելանելով և զիշխանութիւնն նորին ի յինքեանս գրաւելով, զոր և արարին իսկ: Քանզի որովհետև ինքեանք հետեցան ի ճանապարհէն ճշմարտութեան, թողլով զհայրապետականն պատիւ, հրամանաւ Օսմանցւոց տէրութեանն նստան ի Պօլիս առաջնորդ, սկսան ապա և յայլ առաջնորդական վիճակս (որ էին ընդ տէրութեամբն Օսմանցւոց) ձեռնամխիլ և հանել յիշխանութենէ կաթուղիկոսին: Քանզի կարգեցին ի դրունս յարհունի յամ յամէ զհարկս վասն առաջնորդական վիճակացն, զոր մուխաթայ անուանեն, զորս և արկեալ ի ներոյ հրամանագրի տանկաց, սկսան ինքեանք կացուցանել զառաջնորդս նոցա թագաւորական (167ա) նոմոսիւ[210], որ և գրեթէ զբոլոր առաջնորդական վիճակսն (որ ընդ տէրութեամբն Օսմանցւոց) հանեալ յիշխանութենէ կաթուղիկոսին արկին ի ներոյ հրամանագրի օսմանցւոց բաց ի յոմանց տեղեաց, զորս յետոյ յատկացուցից: Վասն այսորիկ և յանախեցան ի կողմունսն յայնոսիկ թերահաւատութիւնք, ախթարմայութիւնք և պէսպէս ապօրինաւորութիւնք և յանախին ևս օր ըստ օրէ, զի առաջնորդք նոցին տանկական հրամանաւ նստին և ջանան միայն զհարկս արհունեացն տալ և զանձինս իւրեանց ճարակել: Իսկ կաթուղիկոսն գոլով ընդ տէրութեամբն պարսից ոչ այնման կարէ իշխել ի վերայ նոցա ի հալածել, ի տուգանել և այլովք մարմնաւորօք պատժել, միայն բանադրել կարէ, այն ևս ոչ ինչ օգտէ, զի վտանգաւոր է իշխանութիւնն օսմանցւոց, յորմէ վնասք յառաջանան, ճան թէ օգտութիւնք և մանաւանդ ցեցն ի միջոյնէ և ոչ յարտաքուստ:

Ո՛հ, ընտրեցի կարճառօտել զայսպիսեաց ճան երկարել: Արդ ոչ թողից անմեղադրելի և զայնս, որ մնացին ի կողմունս մեր ընդ տէրութեամբն Պարսից: Քանզի ի բառնիլ իշխանութեանն Հայկական ըստ մարմնաւորի տէրութեանն, զօրացաւ տէրութիւնն պարսկական իշխանութեանն, որոյ գրովն և հրամանաւն նստիւր կաթուղիկոսն և անարգելօրէն վարէր զիշխանութիւնն իւր ի յազգս հայոց, եթէ հոգևոր պատժօք ոչ գային յոտղղութիւն հետեցեալք ոմանք, մարմնաւոր պատժօք նուաճէր, որում և տրիւր բացարձակ իշխանութիւն յարհայիցն Պարսից, որոց հրամանագիրք, զորս տուեալ են

կաթուղիկոսացն, ահա գոն ի Սուրբ Աթոռոջս: Իսկ ի բառնիլ և սոցին տէրութեանն իսպառ, որ յԱսպահան նստիւր և շահ անուանիւր ի ՌՃՂԷ. (1748) թուոջն մերում, տե՛ս այսուհետև և զթշուառութիւնն ընդ տէրութեամբ սոցա եղելոցն:

Քանզի բարձաւ միապետական թագաւորութիւնն սոցա և իւրաքանչիւր հաղաի խանիք եղեն ինքնագլուխք և աներկիւղ յումեքէ, որք ևս սկսան ի վերայ միմեանց յարնել և զերկիրս իրերաց ֆակել և աւերել, որք և գրեթէ ամայացուցին զբոլոր երկիրս Պարսից և Հայոց, մինչ զի ի միոյ երկրէ և ի նահանգէ, որում իշխէր խան մի, յայլ երկիր և յայլ նահանգ, որում այլ խան իշխէ, ոչ կարէ ոք գնալ և կամ կարի դժուարաւ: Ուստի իւրաքանչիւր խանից իշխանութեամբ եղեալքն ի խանս իւրեանց յեցեալք թէ տաճիկք և թէ հայք ի միմեանց օտարացեալք և թշնամիք, իսկ եղեն իրերաց ըստ ախորժակաց խանին իւրեանց: Այսպէս և այլք գլխաւոր աղայք տաճկաց սկսան զոմանս ի հայոց ընդ ձեռամբ ածել և ի գեղջ իւրեանց բնակեցուցանելով իւրեանց ծառայեցուցանել և յանկարգանալն ոմանց հայոց ի վրէժխնդիր լինիլն կաթուղիկոսին, տաճիկք տեառք նոցա տէր կանգնել և ոչ թողուլ:

Առդ լաց զգլուխ կաթուղիկոսին, որ յայսպիսում ժամանակի պատահի, որպէս և եսս, որ գրեմս ամբոխեցեալ մտօք և թշուառական կենօք: Առդ վերջացուցանելով զայսպիսեաց, եկեսցուք և ի մեր յառաջին դիտումն, որ էր վասն առաջնորդաց, որք թէպէտ այսպէս և ֆան զայս առաւել ողորմելի եղև ազգս մեր, սակայն որք յերկիրս Պարսից և յայլ իշխանութիւնս (բաց օսմանցւոց երկրէն) առաջնորդութիւնք գոն ի յէջմիածնանիստ կաթուղիկոսէն կարգին, ըստ նախնոյ սովորութեանն, մինչև ցայսօր:

(167բ) **ԳԼՈՒԽ Թ.**

ՅՈՐՈՒՄ ՅՈՒՅԱՆԻՆ ՈՐՊԻՍՈՒԹԻՒՆՔ ՎԱԽՃԱՆՄԱՆՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻՆ ՍՐԲՈՅ ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԵՒ ՎԵՐՍՏԻՆ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՕԾՄԱՆՆ: ԵՒ ՅԵՏ ՕԾԵՑՄԱՆՆ ԹՂԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔՆ ՆՈՐԻՆ ԵՒ ԹԷ ՈՂՒՐ ԴՆԷ ՁԿՆԻՔՆ Ի ԹՂԹՈՂՆ ԵՒ ԱՅԼՔ ՈՂՒՐ ԴՆԵՆ ՁԿՆԻՔՍՆ Ի ԳՐԵԼՆ ԱՒՐ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՆ ԵՒ ԹԷ ՁՈՂՐՍ ՅԱՐԳԷ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՆ ԵՒ ՈՐՊԷՍ: ԵՒ ԱՅԼՔ ԱՅՍՊԻՍԻՔ ՈՐՊԻՍԱԾԱՆՈՅՑՔ ՀԱՆԳԱՄԱՅՆՔ

Ի ժամանիլ անարգելելի և անստելի հրամանին Աստուծոյ առ կաթուղիկոսն ի կոչել զնա առ յիմն պարտին ժողովիլ ամենայն միաբանին ի վերայ նորա և ըստ օրինին հանել ի տեղոչէն ի դուրս ի զսպել և ապա գլխաւոր միաբանիւ և գործակալին Սրբոյ Աթոռոյս Բ. (2) կամ Գ. (3) անձինք զամենայն դրունսն Վեհարանին կնքել ներկայութեամբ և գիտութեամբ գլխաւոր սպասաւորի հանգուցելոյ վեհին և ապա թաղել զնա մեծաւ հանդիսիւ, որպէս օրէնն է և զսպասաւորսն նորին հանել ի Վեհարանէն և ի կարգս միաբանից բնակեցուցանել և զդրունսն Վեհարանին կնքեալ պահել զգուշութեամբ, մինչև և ի վերանստիլ նորոյ հայրապետին և թէ զդրամ և կամ զգսուր ինչ հարկաւորիցին ի հանել ի Վեհարանէն վերոյ Բ. (2), Գ. (3) անձինքն ընդ գլխաւորի սպասաւորի Վեհապետին ի միասին բացեալ զդրունսն հանցեն և վերստին կնքիցեն: Եւ այլ ոչ ինչ ունին հրաման բննութեան և հարցափորձութեան Վեհարանին և կամ զսպասաւորսն հանգուցելոյն խոշտանգելոյ, բանբասելոյ և կամ վատաբանելոյ: Քանզի այսպիսիք գործ վերանստող հայրապետին է և ոչ այլում: Եւ մանաւանդ այնպիսիք վայրապար յաջ և յահեակ խօսօղին ոչ են օգտարար և բարեկամք Աթոռոյն, այլ վնասատուք և առականաբացօղ նորին, որպէս յայտնի է խոհեմագունից անձանց:

Եւ յետ այսպէս կարգաւորաբար թաղելոյն զհանգուցեալն, ապա գրեսցեն գործակալին Աթոռոյն ի մօտաւոր բաղաս և ի վանօրայս առաջնորդաց երևելեաց և գլխաւորաց իշխանաց և հրաւիրեսցեն ի յԱթոռն և ժողովեսցին առաջի սրբոյ Իջման տեղւոյն ի յատեան եկեղեցւոյն թողեալ ի բաց զնախանձն, զակնառութիւնն, զանձնական օգուտն, զյատկական սիրելութիւնն և զայլս միտս ախտաւորական, նախապէս խոկայցեն զարժանաւորութիւնն և զկարօղութիւն անձին և մանաւանդ ըստ ժամանակին, երկրորդապէս զօգուտն Սրբոյ Աթոռոյն և երրորդապէս զհասարակաց հաւանութիւնն և զանգայթակղելի գոլն, որ են նշանք և պարագայք կատարելութեան

ընտրեցելոյն և ի գտանելն միաբանութեամբ զայսպիսի արժանաւոր ոմ թէ յԱթոռոջս և թէ յարտաքոյ Աթոռոյն, ապա ասացեն զպահպանեայն և ապա գրեալ զբազմակնիք թուղթ համահաւանութեամբ առաքեսցեն հաւատարիմ արամբք ի Կոստանդնուպօլիս և ի յԱսպահան խաղաղն և յայլս խաղաղս, ուր ձեռն հասիցեն ի յորդորել զնոսա ի համահաւանութիւն ընտրեցելոյն իւրեանց, որոց և ի համահաւանիլն կնիքն զհաւանութեան բազմակնիքն և ընկալցին իբրև զհայրապետ ինքեանց:

Ապա և ընտրեցեալն, եթէ յԱթոռոջս իցէ օծի և թէ յարտաքոյ իցէ գայ ի յԱթոռս և օծանի հայրապետ: Եւ յետ օծմանն և ինքն զգրեանս գրէ ի յամենայն խաղաղս և ի վիճակս օրհնութեան և շնորհակալութեան, զի զինքն արժանացուցին այնմ պատուոյ ընդ նմին և զպատուէրս ևս, եթէ ունիցի: Այսման առ ընտրութիւն հայրապետին: (168ա) Իսկ և վասն կնքադրութեան և յարգման կաթուղիկոսին առ յայլս և յայլոց առ կաթուղիկոսն, այս է կանոնն:

Հասարակապէս առ ամենայն տաճիկ ազգս, թէ՛ առ թագաւորս օսմանցոց և թէ՛ առ շահն պարսից նոյնպէս և առ փաշայս և առ խանս և առ յայլ մեծամեծս և գործակալս նոցին, որոց և հարկատրիցի գիր գրել կաթուղիկոսն, ըստ նոցին օրինի տաճկական բառիւ պարտի գրել և զկնիքն փորիկ յետկոյս թղթոյն, ուր վերջացեալ է բանն, անդ դնել միշտ կարմրադեղով, ըստ կարգին: Բայց առ թագաւորսն և առ մեծ[1] և գլխաւոր իշխօղսն արզայապէս պարտի գրել, իսկ առ յայլսն, որպէս առ սիրելիս և առ բարեկամս: Եւ ի գրելն թագաւորաց առ կաթուղիկոսն, հրամայապէս գրեն և զկնիք և զնշանն իւրեանց ի ճակատ թղթոյն դնեն միշտ: Իսկ բաց ի թագաւորաց և ի թագաւորապիսեաց, ոյք և իցեն տաճիք թէ՛ փաշայք և թէ՛ խանք և այլք, որպէս առ բարեկամս գրեն և զկնիքս իւրեանց յետ կոյս թղթոյն, ուր վերջացեալ է բանն, անդ դնեն: Իսկ յետին ժամանակս, մինչ բառնաւ թագաւորութիւնն Պարսից, միայն խանն մեր Երևանու սկսաւ հրամայապէս գրել և զկնիքն թէպէտ ի վերջ բանին, սակայն յերես թղթոյն դնել և կաթուղիկոսն առ նա արզայապէս գրել:

Բայց և ի մերում ժամանակի ի ՌՄԺԴ. (1765) թուոջն մերում նմանապէս եբառն և խանն մեր Հիւսէին Ալի զհրամայապէս գրելն իւր ի մէնջ և զկնիքն իւր ևս յետ կոյս թղթոյն դնել հաստատեաց: Բայց մեք արզայապէս գրեմք առ նա: Իսկ և որոն առ յարգումն սոցին զմիմեանս այսպէս գիտեա՛:

Թագաւոր և թագաւորապէսք թէ՛ օսմանցուոց և թէ՛ պարսից, որք ընդ բոլոր երկրին, նաև զերկիրս Արարատեան ընդ իշխանութեամբ ունիցին ի խնդրելն զկաթուղիկոսն ի հարկէ պարտի գնալ և ինազանդիլ և ուր հրամայիցեն անդ նստիլ: Նոյնպէս և ի գալն նոցա (եթէ պատահիցի) յերկիրն իւր ընդյառաջ ելանել և ծառայել: Իսկ բաց ի

[1] Բ. մերձ

յայսպիսեաց թագաւորապէս իշխօղաց և բաց ի յատուկ Երևանու իշխօղէն, այլ փաշայ և խանի առանց հրամանի թագաւորին ոչ կարեն խնդրել զկաթուղիկոսն առ յինեանս և ոչ գնայ իսկ: Իսկ եթէ պատահիցի, զի կաթուղիկոսն առ նոսա գնայցէ, յոտին կանգնեալ պատուեն զկաթուղիկոսն և յանդիման ինեանց հաւասարաբարձ նստուցանեն և թէ նոցա պատահիցի գալ յԱթոռս, կաթուղիկոսն ընդյառաջ ելանէ ի վանիցն յարտաքս և մեծաւ պատուով բերեալ նստուցանէ ի պատուատոր տեղւոջ յանդիման ինեան: Այսու կանօնիւս վարի և առ Երևանու խանն, սակայն յորժամ և խնդրիցէ զկաթուղիկոսն առ յինն պարտի գնալ, բայց ի գնալն առ նա նմանապէս և յանդիման խանին նստի ի վեր, հան զայլսն ոյք և իցեն: Եւ ի խօսիլն ևս ընդ խանին ոչ ի գործ ածէ զխոնարհական գեղջուկ բառն զայն (թէ մատաղդ լինիմ, որպէս սովորութիւն է հասարակին և կամ ծառայ եմ ձեզ) այլ, թէ խանն ողջ լինի: Իսկ բաց ի յայսպիսեաց փաշայից և խանից գլխաւորաց, այլք տաճիկք ոյք և իցեն ի գալն առ կաթուղիկոսն, եթէ մեծ և երևելի իշխան իցեն, կաթուղիկոսն միայն ի տեղւոյն իւրմէ կանգնի առանց ընդյառաջ ընթացման և հրաւիրէ ի վերայ յատուկ սփոռոցի նստիլ ի վայր, հան զինքն և որպէս ընդ հաւասարի վարիլ և խօսիլ ընդ նոսա: Բայց նոքա ծառայապէս վարին և խօսին ընդ կաթուղիկոսին նոյնպէս և թէ կաթուղիկոսին պատահիցի գնալ առ նոսա ընդ յառաջ ելեալ յոտին կանգնին և ի վեր, հան զինքեանս նստուցանեն: Իսկ այլք հասարակ տաճիկք ոյք և իցեն (առ յորս ոչ երբայ կաթուղիկոսսն) ի գալն նոցա առ կաթուղիկոսն (թէ և հրամանաւ խանին իցեն եկեալ) ոչ ինչ շարժի կաթուղիկոսն ի տեղւոջէն, այլ հրաւիրէ հրամայաբար ի նստել ի վայր յետին տեղւոջ և նոքա խօսին և վարին ընդ նմա ծառայաբար որոց, եթէ հարկն պահանջիցէ, կարէ կաթուղիկոսն սաստել և անարգել և մինչև գանել ևս, թէպէտ ոչ այնման, որման զօրէին ի ժամանակս թագաւորացն նոցա: Արդ զոր գրեցաք, ըստ մերում ժամանակի[1] բերմանցն գրեցաք, բայց ըստ ժամանակին, որովհետև և ժամանակատրոն փոփոխին զայն ի խոհեմութիւնս ապագայիցդ թողաք: Առ տաճիկ ազգս այսման բաւեսցի:

(168բ) Իսկ և առ յազգս հրիստոնէից այսպէս գիտեա՛, զի եթէ պատահիցի, զի Ֆռանգաց և Մոսկովի թագաւորացն գիր գրել առ կաթուղիկոսն էջմիածնի գրեն զանուն կաթուղիկոսին ի ճակատ թղթոյն յարգանօք և պատուադրութեամբ և ենթ զանուն իւրեանց և ապա զկնի ծանուցումն և զկնիքն իւրեանց ի վերջ բանին դնեն: Նմանապէս և կաթուղիկոսն ի գրելն առ նոսա զանուն նոցին ի վեր անդր դնէ՝ պատուելով ըստ արժանւոյն և ապա ըստ կարգին Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ և այլն: Եւ զփոքրիկ կնիքն դնէ ի վերջ բանին:

[1] Բ. > մերում ժամանակի

Իսկ և Հոօմայու պապն և Յունաց մեծ պատրիարգն և այլ այսպիսիք ի գրելն զգիր առ կաթուղիկոսն էջմիածնի զանուն կաթուղիկոսին ի վեր անդր ի ճակատ թղթոյն դնեն եղբայրականաւ պատուադրութեամբ և զկնիքն իւրեանց յետ կոյս թղթոյն ի վերջ բանին: Նոյնպէս և կաթուղիկոսն ի գրելն առ նոսա զայս կանօն պահեսցէ՝ մեծապատիւ եղբայր գրելով: Իսկ Վրաց և Ասորոց կաթուղիկոսքն ի գրելն զանուն կաթուղիկոսին էջմիածնի նոյնպէս ի ճակատ թղթոյն դնեն մեծաւ յարգանօք եղբայրականաւ պատուադրութեամբ և զկնիքս իւրեանց ի յետ կոյս թղթոյն ի վերջ բանին դնելով: Բայց կաթուղիկոսն ի գրելն առ նոսա, զերես թղթոյն ի յերկուս յէչս բաժանեսցէ և յառաջին յէչն զանուն իւր ըստ կարգին գրեսցէ Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ և այլն և յերկրորդ յէչն հանդէպ իւրոյ անուան զանուն նոցին գրեսցէ տեառնդ (այս ինչ կաթուղիկոսիդ) եղբայրականաւ յարգանօք, բայց զկնիք իւր ի մէջ Յիսուսիին դնիցէ, իսկ ի գրելն առ արքայն Վրաց, զանուն իւր ըստ կարգին գրեսցէ Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ և այլն և զանուն արքային ի վերն դնիցէ ի ճակատին և զկնիքն իւր ի մէջ Յիսուսիին: Բայց նա ի գրելն առ կաթուղիկոս զանուն կաթուղիկոսին յարգական բառիւք ի վեր անդր ի ճակատն գրէ և ի ստորոտ նորին զիւր անունն գրէ և զկնիքն յետ կոյս թղթոյն ի վերջ բանին դնէ: Զսոյն կանօն պահեա և վասն այլոց այսպիսեաց արքայապիսեաց:

(169ա) Իսկ առ յազգս հայոց միայն Գանձասարու, Ախթամարու և Սսայ կաթուղիկոսացն և Երուսաղէմայ պատրիարգին կաթուղիկոսն էջմիածնի ի գրելն զգիր զանուն իւր, ըստ կարգին դնէ Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ և այլն և զանունս նոցա ի ներքոյ, ըստ կարգին, եղբայրականաւ յարգանօք: Միայն զառաջին գիր անուանց նոցա կարմրադեղով գրէ և զկնիքն իւր ի մէջ Յիսուսիին դնէ: Բայց և Կոստանդնու պատրիարգն, եթէ ծերազոյն անուանի և արժանապատիւ իցէ առ նա ևս զսոյն կանօն պահեսցէ և, թէ ոչ՝ զկնիք իւր ի ճակատ թղթոյն դնիցէ: Բայց նոքա ի գրելն առ կաթուղիկոսն էջմիածնի զանուն նորին ի վեր անդր ի ճակատ թղթոյն գրեն մեծաւ եղբայրականաւ յարգանօք և զկնիք իւրեանց յետ կոյս ի ծայր թղթոյն դնեն: Եւ բաց յայս ցանեաց, այլ ամենեքեան ի յազգս հայոց թէ՛ եպիսկոպոսք իցեն և թէ՛ այլ կարգաւորք, թէ՛ մեծամեծ իշխանք և մելիք և թէ՛ հասարակ աշխարհականք ի գրելն իւրեանց զգիր առ կաթուղիկոսն որդիականաւ խոնարհութեամբ և ծառայականաւ ոճիւ գրեսցեն մեծաւ յարգանօք՝ զանուն կաթուղիկոսին ի վերն գրելով[I] և զանուն[II] և զկնիք իւրեանց յետ կոյս ի ծայր թղթոյն դնիցեն: Նոյնպէս և կաթուղիկոսն առ նոսա հայրաբար սիրով և հրամայական ոճով գրեսցէ, բայց և առ յոմանս համահասակ և ծերունի և անուանի եպիսկոպոսունս ի գրելն, եթէ եղբայր գրեսցէ չէ անտեղի:

[I] Բ. դնելով
[II] Բ. > և զանուն

Դարձեալ ի յելանելն հայրապետին ի յԱթոռոյս՝ ունիլ պարտի ի պարանոցին զգօտի պատշաճազոյն գունով ազնիւ և վայելուչ իմիեան և տեսողաց կախեալ երկոքումբ ուսովին և լանջովն զառ ի վայր: Եւ գաւազանն ի ձեռին զերիս և կամ աւելի և պակաս յառաջընթաց հետևակս ունիլով առաջի իւր: Իսկ եթէ երիվարաւ իցէ ելանելն, թէ առ թագաւորս և առ յայլս մեծամեծս և յայլուր և կամիցի, ունիլ պարտի նոյնպէս զայնս կանօնս զորս ասացաք: Այլև ընդ նոսին զերիվար մի թամբով կրեցեալ ի միոյ ձեծելոյ, հան զամենայն յառաջագնաց, որ ասի եդաք: Եւ զկնի եդաքակրին զերկուս սևագլուխ նոյնպէս ձիաւորեալս ի ձեռին միոյն ձողաբառն խաչ արծաթեայ և ի ձեռին միւսոյն գաւազան արծաթեայ, վառեալ ոսկեթել և ազնիւ բօղիւք: Այլև ի յելանելն և ի մտանելն ևս զմեծամեծ զանկակոս հարկանիցեն միաբանիւք ընդառաջ ելմամբ և հանդիսիւ, զի ի բնէ կանօն է Սրբոյ Աթոռոյս հայրապետացն այսպէս վարել համաձակ և անկասկած յումեքէ:

Այլև այս է կանոն, զի յորժամ հայրապետն ի յընթրիս բազմիլ կամիցի ընդ միաբանից և ընդ ում իցէ պարտի առաջի իւր զյատուկ սեղան և զկերլիս և զբմպելիս և զսպասաւորս զատեալ ի հասարակութենէն: Իսկ ի յառնուլն ի ձեռն զառաջին բաժակն ամենեքեանքն, որք գտանիցեն ի յընթրիսն կարգաւորք և աշխարհականք յոտին կանգնիցեն և ժամասացն յառաջ կացեալ եղանակեսցեն բարձր ձայնիւ ի լուր ամենեցուն. Հրամայե՛ա Տէ՛ր օրհնութեամբ ասել: Եւ հայրապետն օրհնեսցէ զամենեսեանսն ըստ պատշաճաւորութեան աւուրն և տեղւոյն և նոյն երգիչքն նոյնպէս բարձր ձայնիւ երգեսցեն ամէն, եղիցի, եղիցի և մինչ նոքա զայս երգեն՝ ըմպեսցէ հայրապետն զբաժակն և ամենեքեան գլուխ խոնարհեցուցեալ հայրապետին՝ բազմիցին ի ճաշել:

(169բ) ԳԼՈՒԽ Ժ.

ՅՈՐՈՒՄ ԾԱՆՈՒՑԱՆԻՆ ՈՐՊԻՍՈՒԹԻՒՆՔ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԱՑՆ ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԵՒ ԵՐԲԵՄՆԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆՔ ՆՈՑԻՆ Ի ՍՐԲՈՑ ԷՋՄԻԱԾՆԱՆԻՍՏ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԱՑՆ ԵՒ ԵՐԲԵՄՆԱԿԱՆ ԵԻՍ ՎԷՃՔԵԻ ԱՌԱՐԿՈՒԹԻՒՆՔ ՆՈՑԻՆ, ԹԵ ՈՐՊԷ՞Ս ՎԱՍՆ Ո՞ՅՐ ԵԻ Ե՞ՐԲ ԵԻ ԱՅԼՔ ԱՅՍՊԻՍԻՔ ՈՐՊԻՍԱԾԱՆՈՑՑՔ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ: ՅՈՐՈՒՄ ԵԻ ՉՐՈՑՑՔ ՎԱՍՆ ՎՐԱՑ ԵԻ ՈՐՊԻՍՈՒԹԵԱՆՑ ՆՈՑԻՆ

Յետ համբառնալոյն յերկինս[I] Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ և առաքման Հոգւոյն սրբոյ ի յառաքեալսն ի Վերնատունն, ապա և ի յառաքիլն երկոտասանից առաքելոցն վիճակաւ ի յամենայն աշխարհ անկաւ վիճակ սրբոյն Թադէոսի առաքելոյն երկիրս Հայոց, Վրաց և Աղուանից: Նախապէս գիտելի է վասն առաքելոյս մերոյ Թադէոսի, ﬔանզի չորք որդիք էին Յօսէփայ Աստուածահօրն, առաջինն՝ Յակոբ Արդարն, որ Տեառնեղբայր կոչեցաւ և յետ Քրիստոսի նստաւ առաջին պատրիարգ յԵրուսաղէմ, որ և Յակոբ Ալփեան ևս կոչեցաւ: Սա գրեաց զթուղթն Կաթուղիկեայց: Երկրորդն՝ Յովսէ, որ Յոստոս և Բարսաբայ ևս կոչեցաւ: Սա յառաջադրեցաւ ընդ Մատաթիայի ի տեղի Յուդային մատնչին յառաքելոցն, բայց վիճակն ի Մատաթիայ անկաւ: Երրորդն՝ Սիմօն Կանանացին, որ Շմաւոն և Նախանձայոյզ կոչեցաւ: Չորրորդն՝ Յուդայ, որ Ղեբէոս և Թադէոս ևս կոչեցաւ և Յուդայ Յակոբեան ասացաւ վասն եղբայր գոլոյն Յակոբայ և առ ի զատիլ ի մատնչէն: Սա գրեաց զԿաթուղիկեայց յետին թուղթն, որ Յուդայի անուանի: Արդ այս չորեքկինսն գոլով եղբարք և որդիք Յօսէփայ կոչին և եղբարք Քրիստոսի ի յԱւետարանն սուրբ, որպէս տեսանես: Եւ յայսց չորից երեքն ի թիւս երկոտասանից են, այսինքն՝ Յակոբոս, Շմաւոն և Թադէոս և Յովսէ՝ ի թիւս եօթանասնից:

Արդ այս է առաքեալս մեր, որ Յուդայ և Թադէոս ասի, որպէս ցուցաւ, որ է գլխաւոր առաքեալ Քրիստոսի և մի ի յերկոտասանից և ոչ թէ ի յեօթանասնից, որպէս սխալմամբ գրի ի Յայսմաւուրս և յայլս պատմագիրս յԱխթարմայից և ի տգիտաց յետոյ ներմուծեցեալ: Ուրեմն ի դիմելն սորին յերկիրս Հայոց առնլով ի յեօթանասնից և զերիս աշակերտս սպասաւոր և լծակից իմեան՝ մտանէ ի յԵդեսիայ քաղաք և մկրտէ զթագաւորն Աբգար, ըստ խոստմանն Քրիստոսի, ընդ նմին և զքաղաքն ամենայն և զԱդդէ կերպասագործն ձեռնադրէ եպիսկոպոս քաղաքին: Եւ ապա շրջեալ ընդ Ասորիս,

[I] Բ. > յերկինս

ի Մար[ա]ս[տան], գնայ ի յԱղուանս և դարձուցանէ զբազումս ի Քրիստոս, շինէ և զեկեղեցիս և կարգէ զհաճանայս և յետոյ գայ ի յԱրտազ գաւառ և մկրտէ զՈսկեանսն և զՍանդուխտ զդուստրն Սանատրկոյ արքային, որ նախապէս մկրտեցեալ ի նոյնոյ առաքելոյն, յետոյ սպանանէ զնա, որոյ հրաշագործ մարմինն կայ անդէն ի նոյն տեղւոջն, ուր յետոյ հոչակաւոր վանք կառուցաւ, որ կայ մինչև ցայսօր շնորհօմն Քրիստոսի և կոչի վանք սրբոյն Թադէոսի առաքելոյն[211]:

Այս է նախապէս ճշմարիտ առաքեալ և Լուսաւորիչ յատկապէս Հայոց, Վրաց և Աղուանից, ընդ սմին և սուրբն Բարդուղիմէոս, որ եմուտ ի Հայս և լուսաւորեաց զբազումս և յետոյ նահատակեցաւ յանօրինաց ի գաւառն ..., ուր կայ հրաշագործ մարմինն, յորոյ վերայ և յետոյ կառուցաւ վանք հրաշալի, որ է մինչև այսօր շնորհօմն Քրիստոսի, վասն որոյ և սա կոչեցաւ առաքեալ հայոց ընդ Թադէոսի: Եւ մինչ սոքա ոչ կարացին զբոլոր վիճակ իւրեանց կատարելապէս ածել ի հաւատս Քրիստոսի, վասն որոյ ի ժամ նահատակութեան խնդրեցին ի Քրիստոսէ, զի ի շառաւիղէ իւրեանց յարուսցէ զոմ ի լնոյ զպակասութիւն վիճակի իւրեանց, որոց և աղօթիւմն յարոյց Քրիստոս յետ ժամանակաց ի սրբոյն Թադէոսի առաքելոյ շնորհաբուխ գերեզմանէն զսուրբն Գրիգորիոս Լուսաւորիչն, որ վերստին նորոգեաց և փայլեցոյց զսերմանեալսն ի նոցանէ և բոլորովին լուսաւորիչ եղև նոցին վիճակի, զորմէ յետոյ տեսցո՛ւմ:

Առ յետ կատարման սրբոյ առաքելոյս մերոյ Թադէոսի մի ոմն յաշակերտաց սորին, որ եղիշէ կոչիւր, դարձաւ յԵրուսաղէմ յառաքեալսն ի պատմել զկատարումն սորին: Իսկ եղբայր Թադէոսի առաքելոյն Յակոբոս, որ իբր պատրիարգ նստիւր յԵրուսաղէմ, ձեռնադրեաց ցեղիշէ եպիսկոպոս ի վերադարձոյց և Հայս ի վիճակ Թադէոսի, զի յաջորդեսցէ զտեղի նորին, որոյ և եկեալ ոչ կարացեալ մտանել ի Հայս, գնաց յԱղուանս և անդ քարոզեաց զՔրիստոս և աշակերտեաց զոմանս և յետ ոչ բազում աւուրց և զնա անդ նահատակեցին: Առ ի սրբոյն Թադէոսէ և ի Բարդուղիմէոսէ առաքելոցն և ի սրբոյն եղիշէէ թէպէտ քարոզեցաւ Քրիստոս ի Հայս և յԱղուանս և յայլս տեղիս և հաւատացին բազումք և կարգեցան եկեղեցիք, սակայն զկնի կատարման նոցին, որպէս թէ վերադարձան բոլորն ի կռապաշտութիւն թագաւորաց և իշխանաց, թէպէտ գտանիւր յուրեք յուրեք ի ծա(170ա)ծուկ և ի թագստի հաւատացեալ և ծառայ Քրիստոսի: Ապա յետոյ յորժամ նախախնամութեամբն Աստուծոյ բողբոջեցաւ շառաւիղն օրհնութեան ի կենդանի նշխարաց սրբոյն Թադէոսի առաքելոյն ըստ հայցուածոց նորին, սուրբն Գրիգոր, որ և յետ բազմազան տանջանակրութեան էած ի հաւատս և մկրտեաց զՏրդատ թագաւորն և լուսաւորեաց զաշխարհս Հայոց, Վրաց և այլոց շրջակայից, ապա և մկրտեաց զՈւռնայր արքայն Աղուանից ի ձեռն նորին և զբոլոր ազգն Աղուանից լուսաւորեաց և զթոռն իւր զմանուկն Գրիգորիս առաքեաց նոցա կաթուղիկոս, ըստ խնդրոյ Ուռնայր արքային: Ապա յայնմ հետէ յայտնի և կատարելա-

պէս փայլեցաւ հաւատն Քրիստոսի և աճեցաւ ի Հայս, ի յԱղուանս և ի Վիրս զարդարեալ եկեղեցեօք և եկեղեցականօք: Եւ վասն այսորիկ կարգեցաւ և կանոնադրեցաւ ի բնէ անտի յԱռաքելոց և ի հայրապետաց և ի թագաւորաց և մանաւանդ ի Սեղբեստրոսէ հայրապետէն և ի Կոստանդիանոսէ թագաւորէն Հռոմայ, որ հայրապետական և թագաւորական հրամանագրով և հաստատուն դաշնադրութեամբ ի սուրբն Լուսաւորիչ յանձնեն զինքնագլուխ և զծայրագոյն պատրիարգութիւնն բոլոր արևելականաց և հիւսիսականաց, այսինքն՝ Հայոց, Վրաց և Աղուանից, որոց զեպիսկոպոսունսն և զկաթուղիկոսունսն ընդ իշխանութեամբ նորա դնեն, զի ի նմանէ և ի նորին փոխանորդացն առնուցուն զնեռնադրութիւն, որպէս պատմի յաճախօրէն ի յԱգաթանգեղոսէ, որպէս և զթոռն իւր զսուրբն Գրիգորիս նեռնադրեալ առաքեաց կաթուղիկոս Աղուանից, վասն այսորիկ հարկ եղև զի կաթուղիկոսքն Աղուանից Լուսաւորչի փոխանորդ կաթուղիկոսաց որդի և թոռն կոչիցին և ի նոցանէ առնուցուն զօծումն և զկարգ կաթուղիկոսութեան և ի հնազանդութեան նոցա մնայցեն և զանուն նոցին ի յԱղուանս նախման զանուն իւրեանց յիշել տայցեն և ի վիճակէն իւրեանց զգանձանակս և զայլ արդիւնս տայցեն նոցա, որպէս և է այսպէս ի յԱղուանս մինչև ցայսօր:

Քանզի առաքեալն նոցին եղիշէ, զոր յատուկ իւրեանց հոչակեն, էր աշակերտ սրբոյն Թադէոսի առաքելոյն, որ ի Հայս կատարեցաւ և Աթոռն նորին է ի Հայս և նախկին կաթուղիկոսն նոցին Գրիգորիս էր՝ թոռն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, որ հայոց էր հայրապետ և կաթուղիկոս և Աթոռն նորին է ի Հայս և է հայրապետարան և կաթուղիկոսարան հայոց, որ է Սուրբ Էջմիածին: Այս է ճշմարիտ և նախնական կանօն և որպիսութիւն Աղուանից կաթուղիկոսին: Իսկ յայսց[I] կարգաց և ի կանօնաց ոմանք երբեմնապէս, եթէ հեստեցեալք են դատեցեալք են ի յէջմիածնանիստ կաթուղիկոսացն և վերայուղղեցեալք ի նոցունց՝ տալով և զնեռագիրս կնքով, զի մի ևս ի նոյնս սահիցին, որպէս ցուցանի յառաջակայդ: Վերոգրեցեալ կանօնաւթ վարեցան հնազանդութեամբ կաթուղիկոսունքն Աղուանից ի Լուսաւորչէն մեռմէ և ի սրբոյն Գրիգորիսէն իւրեանց (որ էր թոռն նորին) ի ժամանակս ԻԲ. (25) կաթուղիկոսացն մերոց, մինչև ի ցԱբրահամ կաթուղիկոսն ընտրուեցի յամս երկու հարիւր եօթանասուն և հինգ և ի ժամանակս կաթուղիկոսացն իւրեանց, որոց յետինն էր Վիրո[II] կաթուղիկոսն[212], որ յԱբրահամու նեռնադրեցաւ ԺԴ. (14): Արդ յառաջ, հան զայս ի թուջն Փրկչին մերոյ ի չորս հարիւր ութսուն և հնգոջն ի ժամանակս Բաբգէն կաթուղիկոսին մերոյ, որ չորեքտասաներորդ էր աթոռակալ զկնի Լուսաւորչին և Ջենոնի և Անաստասայ թագաւորացն Յունաց և Հոովմայեցւոց, որոց և հրամանաւն իսկ մեծահանդէս և աշխարհա-

[I] Բ. ի Հայոց
[II] Բ. վերոյ

խումբ ժողովով Յոյնի, Իտալիա, Հայի, Աղուանի և Վիրի միաբանեալի նզովեցին զժողովն Քաղկեդոնի և զպիղծ տօմարն Լևոնի: Եւ մինչ ոչ դադարէին քաղկեդոնիկին յայսր և անդր ի շրջելոյ և ի սերմանելոյ զչար աղանդն իւրեանց ի Հայս, ի Վիրս և յԱղուանս, վասն որոյ ի հինգ հարիւր հասն և հինգ թուջն Փրկչին ի ժամանակս Յուստիանոսի կայսեր Ներսէս կաթուղիկոսն մեր Աշտարակեցի, որ հասներորդ էր զկնի Լուսաւորչին մերոյ վերստին արար ժողով ի Դվին՝ ունիլով ինքեան համաձայն զՎիրս և զԱղուանս, որ և նզովեալ հերեցին զչար ժողովն Քաղկեդոնի և զհետևւօղսն նորին ի կողմանց իւրեանց:

Սակայն յուզէր միշտ և խռովէր քաղցկեղն քաղկեդոնական և վրդովէր զեկեղեցիս հանապազ, զի յետ սոյն Ներսեսի նստի Յովանէս կաթուղիկոս հայոց յամս ԺԵ. (15): Եւ յետ նորա Մովսէս յեղուարդայ ի թուջ Փրկչին մերոյ ԵՃԾ. (550), որ հասն երկուերորդ էր Լուսաւորչին, առ որով եդաւ թուականն հայոց: Յաւուրս սորա (170բ) բարձրանայ և ծաւալի հուրն Քաղկեդոնի և հրդեհէ զբազումս ի մերայնոց և պատառէ զեկեղեցիս Հայոց, հանզի յաւուրս Մօրկայ թագաւորին Յունաց, որ խմորեցաւ յաղանդն Քաղկեդոնի, դարձան և հայրն ի յայն, որ էին ի բաժնի Յունաց, վասն որոյ և ապստամբեալ ի Մօսիսէ հրամանաւ նոյնոյ թագաւորին և սատարութեամբ Թէոդորոսի եպիսկոպոսին Կարնոյ, կացուցանեն այնմ կողմանց զՅօհան ոմն ի Կոգովտ գաւառէ կաթուղիկոս հայոց և ընդունին զժողովն Քաղկեդոնի, որով և արկանեն զմեծ գայթակղութիւնս և զերկուութիւնս յազգս մեր: Եւ յայսմանէ ախտէ մինչ Աղուանից ազգն մնայր ազատ և անխոտոր յայսմ միջոցի, վասն որոյ զերեսս դարձուցին ի հայոց կաթուղիկոսացն Սիւնեաց եպիսկոպոսն և յարեցան յԱղուանս և ի նոցանէ առին զկարգ և զօծումն, որ ի հայոց կաթուղիկոսէն առնուին: Տևեաց այս երկպառակութիւնս որան և տևեցին երկոքին կաթուղիկոսքն մեր Մովսէս և Յօհան:

Ապա ի վախճանիլ սոցին նստի Աբրահամ կաթուղիկոս ի գաւառէն Ռշտունեաց (որ ի վերդ յիշեցաւ) ի ԻԹ. (580) թուջն մերում, աշխարհաժողով հանդիսիւ համակամութեամբ երկուց կողմանց՝ յունաբնակաց և հայաբնակաց ի Դվին քաղաք և ըստ օրինի միապետեալ ազգիս մերոյ լինի կաթուղիկոս՝ յաւուրս Յուստիանոսի յունաց և Խոսրովու պարսից արքայիցն և յիշխանութեան հայոց Սմբատայ Բագրատունւոյ: Բայց եղեն և յաւուրս սորա խռովութիւնք մեծամեծք և պէսպէս յուզմունք ի Հոռոմոց, ի Վրաց, յԱղուանից և ի Հայոց, երբեմն վասն պիղծ աղանդոյն Քաղկեդոնի ի բուռն թագաւորացն յունաց Յուստիանոսէ և ի Մօրկայ, յորոց հանապազ կրէր ազգս հայոց զյարուցմունս, յորոց հրաւիրակք և դեսպանք ոչ դադարէին յերթևեկութեանց և բազմիցս հրաման հանէին ժողով լինելոյ միանգամ ի Կոստանդնուպօլիս կոչեցին և երիցս ի Թէոդուպօլիս և որան վիճմունս և զառարկութիւնս արկանէին ճարտարաբան ազգն յունաց առ վարդապետսն հայոց՝ շնորհօքն Աստուծոյ ընկալնուին զպատասխանիս

անվեհեր: Եւ մինչ այսու ոչ ինչ կարացին ընկճել զազգս հայոց, փոխեցին ապա և այլովմ մաճառիլ ասելով, թէ դուք ոչ ունիք զաթոռս պատրիարգական, վասն զի ի չորից Աւետարանչացն ոչ միոյն ունիք զաթոռ և ոչ միոյն հնազանդեալ հետևիք: Վասն որոյ բազում ժողովմ և վէճմ, ուժեղ ընութիւնմ և հարցափորձութիւնմ լինէին ի միջոցին:

Ապա յետ բազմաց վիճմանց հազիւ գտանէր զհանդարտութիւն ազգս հայոց ըստ այսմ մասին: Քանզի միաբանեալք հայոց, վրաց և աղուանից նզովեցին զժողովն Քաղկեդոնի և զտօմարն Լևոնի և մաբեցին զբոլոր աշխարհս ի մոլեկան աղանդոյն նոցին: Եւ ապա կարգեցին կանօնաւ, զի փոխանորդն Լուսաւորչին (որ նստի յԱթոռ Թադէոսի առաքելոյն) լինիցի պատրիարգ, Աղուանից կաթուղիկոսն լինիցի արեպիսկոպոս և Վրաց եպիսկոպոսն՝ մետրապօլիտ, առ ի հատանել զլեզուս յունաց և յազատիլ ի զրպարտութեանց նոցին: Քանզի ունէին թէպէտ ազգս հայոց զայս կանօն և կարգ աւանդեալ ի սրբոյ Լուսաւորչէն, սակայն ի փոփոխիլ ժամանակաց և իշխանութեանց անփոյթ էին արարեալ զայսպիսեաց անուանց և կոչմանց, զորս ահա վերստին հաստատեցին վասն հակառակութեան յունաց, որպէս ասացաք: Եւ զի յառաջ, հան զայս Սիւնիք յետս էին կացեալք և բաժանեալք ի յԱթոռոյ Լուսաւորչին հրամանաւ սրբոյն Պետրոսի Մեծի՝ րաբունոյ առաջնորդին իւրեանց, վասն ներհականիստ կաթուղիկոսացն (որպէս ասացաք) Մօսիսի և Յօհաննու, որոց և չորեքկին, այսինքն՝ Գիգան, Վռդանէս, Գրիգոր և Քրիստափոր առաջնորդքն ի յԱղուանիցն, առին զձեռնադրութիւն և զմեռոն: Աստանօր ի միապետելն Աբրահամու, վերադարձան ի սա և վերստին հնազանդեցան Աթոռոյ Լուսաւորչին, որպէս և էր յառաջն և Դաւիթ առաջնորդն նոցին, որ զկնի Քրիստափորի, էառ զձեռնադրութիւն ի յԱբրահամու կաթուղիկոսէն: Եւ մնացին այսու կանօնաւ հետևօղք և հնազանդք սրբոյ Լուսաւորչի փոխանորդացն մինչև ցայսօր:

Արդ այսպէս առնելով թէպէտ թօթափեցին մերքն յինքեանց զմարտս և զվէճս յունաց և քաղկեդոնականացն, որպէս ասացաք, սակայն յառաջացան այնուհետև ի ներ ինքեանց, այսինքն՝ ի Հայս, ի Վիրս և յԱղուանս մեծ խռովութիւնք և շարաչար բաժանմունք: Քանզի ի ժամանակին յայնմիկ էր առաջնորդ մի Վրաց, որ Կիւրիոն[213] կոչիւր: Սա նախապէս ի սարկաւագութեան գնացեալ էր ի Յոյնս ի քաղաքն Կո(171ա)ղոնիայ[214] և կենակից լեալ Քաղկեդոնիկ չիրիցու միոյ, յորմէ և դարձեալ էր ի նորին չար աղանդն, յետոյ եկեալ ի Վաղարշապատ յաւուրս տեառն Մօսիսի կաթուղիկոսին, որ ի վերդ յիշեցաւ, եղև փակակալ Սրբոյ Էջմիածնի: Յաւուրսն յայնոսիկ վախճանեալ եպիսկոպոսին Վրաց տեառն Պետրոսի (որ ի Մօսիսէ էր ձեռնադրեցեալ ըստ նախնոյ սովորութեան), խնդրեցին Վիրք ի Մօսիսէ առաջնորդ ինքեանց զխմորեալն Կիւրիոն և Մօսէս ևս ձեռնադրեաց զպիղծ և զարմատն այն չարութեան եպիսկոպոս և առաքեաց նոցա առաջնորդ, որ և ունելով ի յինքն նախապէս զխմորն չարութեան զաղանդն

Քաղկեդոնի՝ սկսաւ օրստօրէ սերմանել և ի Վիրս սատար առեալ իմեան և զպիղծ խուժիկ զբահանայն իւր, յորմէ ուսեալ էր իմն: Եւ երանելին Մօսէս թէպէտ բազմիցս խրատէր զԿիւրիոն դառնալ յաղանդոյն, սակայն նա չմեղս դնէր զինն և թաւուցանէր:

Ապա ի վախճանիլն Մօսիսի և յաջորդելն Աբրահամու և ի հաստատելն զԱղուանիցն առաջնորդն արեպիսկոպոս և Վրացն մետրապօլիտ ի խոնարհ, բան զնա ախտացեալ ամբարտաւանութեամբ պիղծն Կիւրիոն ոչ էառ յանձն զմետրապօլտութիւնն, այլ զարեպիսկոպոսութիւն խնդրէր առնուլ՝ կամելով նախաբարձ լինիլ ի վրայ Աղուանից: Վասն որոյ և Աղուանիցն խռովեալ յետս կացին ապստամբութեամբ ի Հայոց՝ յառաջադրելով զնախկնութիւնն առաքելոյն իւրեանց Եղիշէի (որ էր աշակերտ Թադէոսի առաքելոյն): Ապա և անիծեալն Կիւրիոն զէն առեալ իմեան զապստամբութիւնն Աղուանից և մանաւանդ խմորեալ գոլով յաղանդն Քաղկեդոնի ժամ գտեալ իւրոյ չարութեանն ի յոչ ընկալնուլն զարեպիսկոպոսութիւնն, յայտնեաց զմթերեալ մաղձն իւր և դարձաւ ի Հայոց և յարեցաւ ի Յոյնս, ընդ իմեան դարձոյց և զազգն վրաց միանգամայն և եղեն հաղկեդոնիք յօրէ յայնմանէ մինչև ցայսօր:

Քանզի մինչև ի յայս պիղծս Կիւրիոն Վիրք հնազանդք էին յամենայնի և հետևօղք կանօնաց և աւանդութեանց եկեղեցւոյս հայոց և եպիսկոպոսք նոցին ի սրբոյ Լուսաւորչի փոխանորդացն առնուին զձեռնադրութիւն և հրամանաւ սոցին նստէին և զՍուրբ Մեռոնն ի սոցանէ առնուին, որոց բաժանմանն պատճառ եղև պիղծն Կիւրիոն: Առ յորս թէպէտ բազմիցս գրեաց Աբրահամ կաթուղիկոսն զգիրս խրատականս և յորդորականս և զմարդ առաքեաց ի վերաուղղել, ոչ ինչ օգտեցաւ: Վասն որոյ և բանիւ արարեալ զԿիւրիոն, ընդ նմին և զազգն վրաց և գրեաց կանոնականս Հայոց, Աղուանից և Սիւնեաց, զի հարչեսցին ի վրաց և մի ևս հաղորդեսցին ընդ նոսա ի հաւատս և ի յաւանդութիւնս եկեղեցւոյ: Ապա և զմետրապօլտութիւնն, յորմէ ոստեցան Վիրք, ընկալաւ եպիսկոպոսն Սիւնեաց և այս կանօն մնաց մինչև ցայսօր: Վասն այսորիկ Սիւնեաց եպիսկոպոսն վերագոյն է ի Հայս ի վերայ այլոց եպիսկոպոսաց:

Իսկ և Աղուանիցն ապստամբութիւն տևեալ ի ժամանակս երկուց կաթուղիկոսացն իւրեանց (որ զկնի Վիրո[I] կաթուղիկոսին նստան անձամբ առեալ զկաթուղիկոսութիւնն), մինչև ի սրբազան կաթուղիկոսն մեր տէր Կոմիտաս, որ նստաւ ի ՀԲ. (623) թուոջն մերում, որով ընկալաւ իսկապէս միապետութիւն կաթուղիկոսութեան ազգս հայոց: Քանզի ըստ ոմանց պատմագրաց ի ժամանակս Աբրահամու դեռևս կենդանի էր Յօհան, որ նստեալ էր ի կողմն Յունաց հրամանաւ Մօրկայ թագաւորին, որ և ըստ ոմանց գերեցեալ յետոյ ի յԱշոտայ զօրապետէն պարսից և բերաւ ի Պարս[կաստան]՝ ի Համատան[215] և անդ մեռաւ:

[I] Բ. վերոյ

Ապա ի միապետելն Կոմիտասայ և ի վախճանիլն ապստամբ կաթուղիկոսացն Աղուանից զղջացեալ իշխանացն Աղուանից ի յուսադրելոյ և ի խրատուցն Կոմիտասայ առաքեն զՈւխտանէս վարդապետն իւրեանց առ Կոմիտաս և խնդրեն տալ նմա զօծումն և զկարգ կաթուղիկոսութեան, զոր և արարեալ իսկ ըստ խնդրոյ նոցին առաքէ մեծաւ փառօք յԱղուանս և դնէ նոցա ուխտ և կանօն, զի մի ևս ապստամբիցին ի յԱթոռոյ Լուսաւորչին, որ և պահելով զկանօնս զայս մնացին ի ժամանակս երկուց կաթուղիկոսացն իւրեանց Ուխտանիսի և Եղիազարու և ի ժամանակս եօթն կաթուղիկոսացն մերոց, (171բ) մինչև ի յեղիա կաթուղիկոսն մեր Արճիշեցի, որ նստաւ ի թուին մերում ի ՃԾԲ. (703):

Ապա ի ժամանակս սորա մեռանի Եղիազար կաթուղիկոսն Աղուանից (որ ի մերմէ կաթուղիկոսացն էր ձեռնադրեցեալ) Ներսէս[216] ոմն եպիսկոպոս Գարդմանայ[217], որ Բակուր մականուն գոլով խմորեցեալ յաղանդն Քաղկեդոնի՝ ուխտ և դաշինս դնէ ի ծածուկ ընդ տիկնոջն Վաղազտրդատայ իշխանին Աղուանից, որ Սպարամ կոչիւր, որ և սա ունէր զախտն Քաղկեդոնի, թէ եթէ զիս կաթուղիկոս արասցես, զամենայն Աղուանս դարձուցից յաղանդն Քաղկեդոնի: Եւ չարախորհ կինն այն հաւանեալ կամաց նորին ժողովէ զեպիսկոպոսունս և զիշխանս երկրին և տայ ձեռնադրել զպիղծն Բակուր ի չկաթուղիկոս Աղուանից՝ թարց հրամանի կաթուղիկոսին հայոց տեառն եղիայի: Եւ ապա Բակուրն այն պիղծ սկսաւ յայտնել օրստօրէ զմաղձն չարութեան, զոր ի վաղուց ունէր մթերեալ զամենայն ուղղափառսն խոտելով և հալածելով և զթուլահաւատսն ի յիւր յաղանդն դարձուցանելով: Ապա ճարակտուր լեալ ուղղափառ եպիսկոպոսաց և բարեպաշտօն իշխանացն[I] Աղուանից հասուցին զբողոքն առ կաթուղիկոսն հայոց տէր եղիա, որոց գրոց պատճէն է այս.

Տեառնդ եղիայի հայոց կաթուղիկոսի ի միաբան ժողովոյս Աղուանից երկրպագութիւն:

Վասն զի ի մի ուղիղ հաւատ գոլով հարքն մեր ընդ հարսն ձեր, զմիմեանց հոգային զհոգւոց փրկութիւն: Եւ ի ներելն Աստուծոյ զօրացեալ տիեզերակործան կրօնն Քաղկեդոնի էլից զտիեզերս և մեր կողմունքս մինչև զայսօր ժամանակի անխառն էր մնացեալ յայնմ աղանդոյ: Իսկ այժմ զոր կարծէաք գոլ մեզ հովիւ բարի զՆերսէս, սա գայլ եղեալ օձտել սկսաւ զբանաւոր հօտս Քրիստոսի, վասն որոյ կամեցաք ուշ առնել ձերում Սրբութեան, այլ ելանել որպէս ձերոց անդամոց և բժշկել զբեկումնս մեր: Ողջ լեր:

Ապա սրբազան հայրապետն եղիա շարժեալ ի Հոգւոյն սրբոյ, առեալ ընդ իւր զեպիսկոպոսունս հայոց գնայ ի յԱղուանս ի խաղաքն Բարտաւ, ուր նստէր կաթուղիկոսն նոցին և անդ ժողովեալ զամենայն զեպիսկոպոսունս և զիշխանս Աղուանից,

[I] Բ. իշխանին

յառաջ ածեալ զԲակուր և զհամախոհն նորին զչար կինն Սպարամ, ձաղածանակ խայտառակութեամբ կապեալ ի վերայ իշոյ հալածէր յերկրէն և զաշխարհն մաբռեալ յաղանդոյ չարին, ձեռնադրէ նոցա զՍիմէօն սարկաւագապետն եկեղեցւոյն կաթուղիկոս Աղուանից և դնէ կանօնս և առնու զձեռագիրս ի յԱղուանից, զի մի ևս շեղիցին ի կրօնից Լուսաւորչին և մի ևս դնել կաթուղիկոս իմեռանց ձեռնադրութեամբ եպիսկոպոսաց, այլ միայն ի յաթոռակալէ սրբոյ Լուսաւորչին և զօրինակ ձեռագրի նոցին զոր ետուն եղիայ կաթուղիկոսին (զլիովինն ի պատմագիրս Աղուանից և Սիւնեաց և ի Կիրակոսինն տեսցես): Ասա կրճատեալ[I] զդիտումն միայն եդաք, որ է այսպէս:

Քանզի բազում և ազգի ազգի չարութեամբ, որպէս սովոր է յամենայն ժամ բարիատեացն սատանայ զպարզամիտսն ի մարդկանէ որսալ և այլն, սակս որոյ այժմ ի միջի մերում երևեալ արմատն դառնութեան աղանդոյն Նեստորի ի ձեռն Ներսիսի ամբարշտացելոյ, որ ներողութեամբ Հոգւոյն սրբոյ կարգեցաւ յառաջնորդութիւն տանն Աղուանից և խորամանկութեամբն եղև հաւատակորոյս և այլն, յորմէ Քրիստոսի սուրբ անդամք և որդիք սիօնի բովանդակք մոլորեցան խաբէութեամբ և այլն: Այլ սակայն օրհնութիւնն Աստուծոյ յայսմ վայրի, որ ոչ ետ թոյլ թշնամւոյն մարդկան իսպառ յառաջել, այլ գթացեալ ի տկարութիւնս մեր, ողորմեալ ժողովրդեանս իւրում՝ առաբեաց առ մեզ զպատուական հայրդ զեղիա շնորհիւն Աստուծոյ հայոց կաթուղիկոս, զայր սուրբ և եշմարիտ, զուգաթոռ սրբոյն Գրիգորի՝ ձերովք եպիսկոպոսօք, որք եկիք ի մայրաքաղաքս մեր Պարտաւ և ձերով բաղցրաուսոյց վարդապետութեամբն բարձիք զչարն ի միջոյ մերմէ և յիշելով զառաջնոց հարցն մերոց աւանդութիւն, վերանորոգեցիք զԱթոռ հայրապետութեանս մերոյ և այլն: Վասն որոյ և մեք շնորհակալութեամբ ընկալաք առաքելական զհաւատն մեր, որ նախ ի սրբոյն եղիշէ հիմնադրեալ և ապա ի սրբոյն Գրիգորիսէ հաստատեալ, որ (172ա) ցայժմ ոչ էր ստերիւրեա: Ի հասանիլ փոռնութեանցս հասոյց Աստուած զօգնութիւն իւր ի ձեռն փոխանորդիդ սրբոյն Գրիգորի, որոյ ուղղափառութեանն էաք աշակերտ և եղիցուք տեառնդ եղիայի հայոց կաթուղիկոսի, որ եղև վրէժխնդիր թշնամւոյն առդարութեան: Եւ արդ մեք ամենեքեան նզովեմք զամենայն հերձուածողսն, ընդ յորս և զեղկելին մեր Ներսէս, որ հաւանեալ եղև երկաբնակ աղանդոյն Քաղկեդոնի: Զայս կանօնս առաջի Աստուծոյ և ձերոյ սրբութեանդ պայմանեցաք: Յայսմ հետէ, եթէ ոք յանդգնեալ զնորաձևութիւն ինչ կամիցի առնել ի մէնջ, ով ոք և իցէ, նզովեալ եղիցի յԱստուծոյ և ի մէնջ և այլն:

Նոյնպէս և վասն ձեռնադրութեան կաթուղիկոսացս Աղուանից այսպէս կանօնեցաք: Քանզի որովհետև ի սուղ ինչ միջոցի կաթուղիկոսքն մեր զձեռնադրութիւնն յեպիսկոպոսացս մերոց առին անփոյթ առնելով զառաջնոցն կանօնաց, վասն որոյ

[I] Բ. կարճառոտեալ

անփոռն և անընտրող գործով եղեալ հերձուածեցաւ աշխարհս մեր, վասն այսորիկ պայմանեցաւ առաջի Աստուծոյ և ձերոյ հայրութեանդ, զի ձեռնադրութիւն հայրապետութեանս Աղուանից ի սրբոյն Գրիգորի Աթոռոյն և ի նորին փոխանորդացն եղիցի միաբանութեամբ աշխարհիս մերոյ, որպէս և էրն ի սկզբանէ անտի ի սրբոյն Գրիգորէ, զի անդ իսկ ընկալաք զլուսաւորութիւն և ճշմարտութեամբ գիտեմք, թէ զոր դուք ընտրէք և կամիք հաճոյէ Աստուծոյ և օգուտ մեզ: Եւ թէ որք երկիւղիւ Աստուծոյ այսմ պայմանաւորութեանս կատարօղ լինին, օրհնեալք եղիցին ի սրբոյ Երրորդութենէն: Եւ թէ ընդդիմացեալք թիւրեսցին ի ճշմարտութենէ դատապարտեալք լիցին յԱստուծոյ և ձեռնադրութիւնն այն լիցի ունայն և անվաւեր և մի համարեսցի ընդունելի և այլն: Վերջ ձեռագրին:

Առեալ տեառն Եղիայի զայս ձեռագիրս յԱղուանից դառնայր մեծաւ փառօք յԱթոռն իւր: Առդ եկաց և տևեաց այս կանօն և ուխտադրութիւն ի ժամանակս ԺԶ. (16) կաթուղիկոսացն Աղուանից և ի ԺԵ. (15) կաթուղիկոսացն մերոց, մինչև ի Գէորգ կաթուղիկոսն մեր Գառնեցի, որ նստաւ յաթոռ ի ՉՃԻԶ. (877) թուջն մերում: Եւ զի ոմանք ԺԴ. (14) կաթուղիկոս դնեն մեզ յայսմ միջոցի՝ ոչ դնելով ի կարգի զԶաքարիա կաթուղիկոսն ի Ջագայ գեղջէն, զի սա ըստ ոմանց ասի, թէ ի վեց ամի հայրապետութեան իւրոյ ժողով առաբեալ ի Շիրակվան[218], ընկալաւ զժողովն Քաղկեդոնի, որոյ զկնի նստաւ Գէորգ և խոտեաց զընկալեալ տօմարն և զաղանդն նորին և մաբրեաց զեկեղեցիս վերստին: Ապա ի ժամանակս Գէորգայ կաթուղիկոսին մերոյ մեռանի Յօսէփ կաթուղիկոսն Աղուանից, որ ի մերոց կաթուղիկոսացն էր առեալ զձեռնադրութիւն ըստ կարգին: Եւ յաւուրսն յայնոսիկ հայոց թագաւորն Աշոտ և իշխանքն Աղուանից ԺԳ. (13) ամ էր, որք ի պատերազմի կային ի դուռն Ալանաց ի Պարտաւ, ընդ Մահմետի զօրավարի ումեք, որ եմէմիկ կոչիւր, վասն որոյ ոչ լինէին ձեռնհաս ի նորոգել զկաթուղիկոսութիւն Աղուանից, վասն որոյ յերկար միջոցի մնային անկաթուղիկոս: Եւ Սամուէլ եպիսկոպոսն Մեծկունէից անզգամեալ իմբնին աննամբ առնու զպատիւ առնլով զձեռնադրութիւն յեպիսկոպոսաց յԱղուանս և լինի կաթուղիկոս անկատար ձեռնադրութեամբ՝ առանց հրամանի կաթուղիկոսին հայոց Գէորգայ և իշխանաց երկրին: Քանզի Աղուանից կաթուղիկոսն յորժամ ի սրբոյն Գրիգորի փոխանորդ կաթուղիկոսացն ոչ առնոյր զկարգն, այլ յիւր յեպիսկոպոսացն առնոյր անկատար ձեռնադրութիւն կոչիւր ի բնէ անտի: Վասն այսորիկ զայնպիսին վերստին ձեռնադրէին փոխանորդքն Լուսաւորչին, որպէս և առաբ Գէորգ կաթուղիկոսն մեր: Ուստի յորժամ լուրս այս հասանի ի բանակն լինի խռովութիւն մեծ, ապա իշխանքն Աղուանից գրեն առ մեծ կաթուղիկոսն հայոց Գէորգ, որ նստէր ի Դվին և կաթուղիկոսն գրէ նոցա և Աշոտ թագաւորին, զի խաղաղութեամբ վճաբեսցեն զեղելութիւնն զայն և բառնայցեն զխռովութիւնն: Ապա Աշոտ թագաւորն հայոց, ըստ հրամանի կաթուղի-

կոսին համոզել կամեցաւ զիշխանսն Աղուանից, զի ընդունիցին զեղեալն, իսկ իշխանին Աղուանից ոչ կամին, ասելով՝ թէ նզովմ գոն ի մեզ և ուխտ ի ի նախնեաց հետէ, զի զյեպիսկոպոսաց ձեռնադրեցեալ և թարց հրամանի փոխա(172բ)նորդացն Լուսաւորչի զկաթուղիկոս ոչ դնիցեմք ի մեզ և ոչ ընդունիցիմք: Եւ թագաւորն Աշոտ խնդրեալ զգիրս ուխտիցն և վերահասու լեալ, ապա բերեալ զՍամուէլ առ յինքեանս, յետ բազմաց յանդիմանութեանց, առաքեն զնա ի Դվին առ Գէորգ կաթուղիկոսն հայոց, որ և կրկին ձեռնադրեալ զՍամուէլ և առեալ զձեռագիր վերստին ոչ ևս ապստամբիլ յԱթոռոյ Լուսաւորչին՝ առաքէ յԱղուանս: Մինչև ցաստ հասուցանէ զպատմութիւնս իւր պատմիչն Աղուանից Մօսէս Կաղանկատին և վերջացուցանէ:

Ապա յետ հանեաց ամաց ի զօրանալ տաճկաց և գերել յերկիրս Հայոց և ընդ ձեռամբ ածել ընդ բազում գերելոց և կաթուղիկոսն Գէորգ գերեցաւ ի տաճկաց և ածաւ ի Պարտաւ: Իսկ Համամ թագաւորն Աղուանից[219] գնէ զԳէորգ կաթուղիկոսն գանձիւ ի գերչացն և մեծաւ փառօք առաքէ վերստին ի յԱթոռն իւր: Սակայն ունէր սա դրան եպիսկոպոս մի Յօնան անուն և մինչ իմն ի գերութեան էր մեռանի Սամուէլ կաթուղիկոսն Աղուանից և Յօնանս այս գայ յԱղուանս և անդրէն ժամ գտեալ ձեռնադրի կաթուղիկոս Աղուանից՝ թարց կամաց տեառն Գէորգայ: Եւ յորժամ ազատի Գէորգ ի գերութենէն և տեսանէ զՅօնան լուծանէ զնա ի պատուոյն և ի կարգէն: Յետոյ ի միջնորդելն Համամայ թագաւորին Աղուանից վասն երախտեաց նորին կրկին ձեռնադրէ զՅօնան և կարգէ զնա կաթուղիկոս նոցա՝ առնլով զդաշնագիրս ի նմանէ և յիշխանաց երկրին, զի մի ևս ընկալցին զձեռնադրեալ յեպիսկոպոսաց կաթուղիկոս ոմ և մի ապստամբիցին յԱթոռոյ Լուսաւորչին: Եւ իմն դառնայ ի Հայս՝ յԱթոռն իւր: Ապա յետ վախճանին տեառն Գէորգայ փութով անդրէն տեղի ետ այս կարգ և սովորութիւն և յաջորդեաց անկարգութիւն:

Քանզի յայնմ հետէ կաթուղիկոսքն մեր տեղափոխեալք ի հանապազորդական յարձակմանց և ի հինահարութեանց իսմայէլական ազգին այսր և անդր շրջէին, երբեմն ի գաւառն Վասպուրական, մերթ ի Շիրակվան և երբեմն յայլուր, վասն որոյ ոչ ձեռնհաս լինէին ի փոյթ ունել զայսպիսեաց, որպէս և է իսկ ի մերումս ժամանակի, աւաղ և ինձ, որ գրեմս: Ուստի և Աղուանից կաթուղիկոսքն ևս (որոց և ախորժէին իսկ էր այսպիսի դիպուածք) թողին և մոռացան զուխտն և զկանօնն առաջին, որք և սկսան այնուհետև անձամբ առնուլ զպատիւ առանց հրամանաց փոխանորդացն Լուսաւորչին հինգ կաթուղիկոսքն, այսինքն՝ Սիմէօն, Դաւիթ, Սահակ, ընդ որով և ապստամբեցաւ Յակոբ եպիսկոպոսն Սիւնեաց, որ յետոյ հնազանդեցաւ յաւուրս տեառն Անանիայի, Գակիկ և Դաւիթ, որք յեպիսկոպոսաց առին զանկատարն ձեռնադրութիւն և յաւուրս հինգ կաթուղիկոսացն մերոց՝ Մաշտոցի, Յովհաննիսի, Ստեփաննոսի, Եղիսէի և Թէոդորոսի: Ապա ի նստիլն տեառն Անանիայի հայոց կաթուղիկոսի ի ԳՃՂ. (941) թուոջն

մերում (ընդ որով և Աղուանիցն Սահակ վախճանի, դնեն և ի տեղին նոյնպէս անկատար ձեռնադրութեամբ զԳակիկ) գրէ Անանիա առ յիշխանսն Աղուանից և հրամայէ՝ մի՛ ընդունիլ զԳակիկ, որոց և լուեալ հնազանդեցան և ի բաց կացին ի Գակկայ և ապա միաբանեալ իսկ առաքեն զՅօնան եպիսկոպոս ումն առ Անանիայ, զի ձեռնադրեսցէ նոցա կաթուղիկոս, զոր և արարն իսկ: Սակայն ի դրդմանէ նախանձոտաց բարդեցաւ պէս պէս բարուրանս և բամբասանս ի վերայ Յօնանու և եղև մեծ խռովութիւն ի յԱղուանս վասն Գակկայ և Յօնանու, որ և երկումն ևս խոտեցեալ լինէին:

Ապա հարկ լինի այնուհետև տեառն Անանիայի գնալ յԱղուանս առ ի գտանել զհնարն նոցին խաղաղութեան, որ և գնացեալ ելոյծ զերկոսեանն ևս ի պատուոյն և դեռևս ոչ հաստատեալ զնորն խնդրեն զնա թագաւորն և իշխանքն հայոց փութով դառնալ անտի վասն հարկաւոր ինչ պատահման, որոյ և պայմանեալ Աղուանիցն, զի զկնի նորա առաքեսցեն զոմն արժանաւոր, զի ձեռնադրեսցէ նոցա կաթուղիկոս և նորա հաւատացեալ դարձաւ յԱղուանիցն և եկեալ ի Սիւնիս ի հնազանդել զապստամբն Յակոբ, յորմէ (173ա)խոյս տուեալ Յակոբայ մտանէ առ Ջուանշիր իշխանն իւրեանց և ոչ գայ առ կաթուղիկոսն: Վասն որոյ և բարկացեալ Անանիայի, հակէ զաթոռն Սիւնեաց, բանադրէ զՅակոբն և զիշխանն և իքն դառնայ ի Հայս հոգոց հանելով և տրտմութեամբ: Եւ զկնի դարձման հայրապետին՝ վերստին ապստամբի Գակիկն և Յակոբն և մնայ նոյնպէս:

Ապա ի վերին խնամոցն ի հասանիլ թուին մերոյ ի ԴՃէ. (958) վախճանին երկումն ևս՝ Գակիկն և Յակոբն Սիւնեաց, զոր լուեալ տեառն Անանիայի գոհանայ զԱստուծոյ, որ եբարձ զպատճառսն խռովութեան: Վասն որոյ ելեալ գնայ ի Սիւնիս, որոյ և ընդ յառաջ ելեալ իշխանքն ամենայն և մեծաւ զղջմամբ մեղայ գոչելով խնդրեն զթողութիւն, որոյ և ներելով նոցա վերստին շինէ և հաստատէ զաթոռն նոցա և առնակեալ զՋուանշիր, զորդի նորին զՎահան ձեռնադրէ նոցա եպիսկոպոս և առնու ի Սիւնեաց զչարաչար նզովից ձեռնարկ, զի մի ևս ապստամբիցին յԱթոռոյ Լուսաւորչին, որպէս և են հնազանդ մինչև ցայսօր, զորս ճառէ եկարապէս Ստեփաննոս պատմիչն Սիւնեաց: Եւ յետ այսր ամենայնի, մինչ կամ էր գնալ նորա յԱղուանս և զնոսա հնազանդել և խաղաղացուցանել անդրէն ևս վերստին գրեալ իշխանքն և թագաւորն հայոց դարձուցանեն փութով ի Հայս՝ վասն հարկաւոր ինչ պատահման: Իսկ ի լսելն Աղուանից իշխանացն զգալն տեառն Անանիայի ի Սիւնիս և զգործսն որ անդ և ի դառնալն, ապա մեծաւ զղջմամբ առաքեն առ նա զգիրս մեղայականս ընդ նմին և զԴաւիթ կրօնաւոր ումն ի Խոտակերաց վանից, զի ձեռնադրեսցէ նոցա կաթուղիկոս: Որ և կատարեալ զխնդիրս նոցա, առաքէ մեծաւ փառօք զԴաւիթ կաթուղիկոս Աղուանից՝ առնլով վերստին և ի նոցանէ զձեռնարկս նզովից, զի մի ևս շեղիցին և ապստամբիցին յԱթոռոյ Լուսաւորչին և զեպիսկոպոսաց ձեռնադրեալ կաթուղիկոս մի ընդունիցին:

Առդ մինչև ցայս վայր զորս գրեցաք ի ճշմարտապատում պատմագրացն՝ յԱգաթանգեղոսէ, ի Սիւնեաց, յԱղուանից, ի Ստեփաննոսի Տարօնացւոյն, ի Կիրակոսէ և ի թղթոցն Անանիայ կաթուղիկոսին ընկալաք: Յորս տեսցես զլիովինն, եթէ կամիս: Ուրեմն յայսմանեաց հաւաստապատում վկայութեանց, մինչև ցայս վայր ուսաք, թէ կաթուղիկոսքն Աղուանից ճնազանդ են լեալ Լուսաւորչի փոխանորդ կաթուղիկոսացն ի բնէ անտի և ի նոցանէ են առեալ զօծումն, զպատիւն կաթուղիկոսական և ճանիցս ձեռագիր են տուեալ կաթուղիկոսօք, եպիսկոպոսօք և իշխանօք, զի մի ևս հետիցին և զյեպիսկոպոսաց ձեռնադրեալ կաթուղիկոսն մի ընդունիցին, եթէ ոչ իցէ հրամանաւ Լուսաւորչի փոխանորդացն: Յորոց և ի հետիլն ոմանց լուծեցեալք են ի նոցունց, որպէս ցուցաւ: Բայց ի պատմագիրս Աղուանից ի տեղիս յոմանս, որպէս յառաջին հատորն ի Թ. (9) գլուխն ի յերորդ հատորն, ի Ը. (8) գլուխն, յորս զԱղուանսն երիցագոյն դնէ, ճան զՀայս և կամ թէև հայոց կաթուղիկոսն ևս ի յԱղուանից կաթուղիկոսէն պարտի ձեռնադրիլ և կամ թէ ի շարս կաթուղիկոսացն, որ նախճան զԳրիգորիս եօթն կաթուղիկոս դնէ իւրեանց և այլ այսպիսիք, սուտ են և յետոյ ներմուծեալք ի սևագլխաց Աղուանից: Որ և թուի, թէ Անանիա կաթուղիկոսն մեր, յորժամ գնաց յԱղուանս և խնդրեալ զպատմութիւնս կաթուղիկոսաց նոցա և ի ճշմարտելն զձեռնադրիլն կաթուղիկոսաց նոցին ի սրբոյն Գրիգորի փոխանորդացն ի բնէ անտի ի սրբոյն Գրիգորէ և յՈւռնայր արքայէն իւրեանց (որպէս յայտնապէս պատմեն Մօսէսն Աղուանից, Ստեփաննոսն Սիւնեաց և մեր Անանիա կաթուղիկոսն և Կիրակոս պատմիչն) և ի յանդիմանելն զնոսա և ափ ի բերան առնելն, ըստ իւրեանց պատմագրին, յայնմ հետէ այլայլեցին և ներմուծին ըստ ախորժակաց իւրեանց, որպէս և կամեցան, զի գիտելով զընդարձոյս բարս իւրեանց ի յապստամբութեանն կոյս և ի ճնշիլն ի մերոց կաթուղիկոսաց զայսպիսիս առաջադրիցին, որպէս և եղևն իսկ ի մերումս ժամանակի: Իսկ և զՇուփհաղիղայ կաթուղիկոսն իւրեանց զոր ետ եղիշէի դնեն վեց կաթուղիկոսօք յառաջ բան զԳրիգորիս, յանդիմանի ստութիւն նոցա ի պատմչէն իւրեանց, որ զսոյն Շուփհաղիղայս ընդ տասներորդ թագաւորին իւրեանց բարեպաշտի Վաչականայ դնէ, որ ընդ նմա ի խնդիր ելանեն (173բ) ճշխարհաց սրբոյն Գրիգորիսի և զկանօնս սահմանեն, զոր տեսցես ի նոյն պատմագիրն յառաջին հատորն և ի ԻԶ. (26) գլուխն, զի ի շարս կաթուղիկոսաց նոցա այլ Շուփհաղիղոյ անուամբ կաթուղիկոս ոչ գոյ բաց ի միոյն:

Ապա յետ այսորիկ, որպէս ասացաք յառաջ ի զօրանալ տէրութեանն տաճկաց և ի յանտիրանալն ազգիս հայոց ոչ կարէին կաթուղիկոսքն հայոց ի միում տեղւոջ դադարիլ, այլ այսր և անդր տարագիր և անհանգիստ շրջէին ըստ ձեռնտուութեան ժամանակին և տեղւոյն, մինչ զի և յանգլխութենէ ազգիս և ի դառնութենէ ժամանակին ի բազումս բաժանեցաւ կաթուղիկոսութիւնն հայոց, որպէս ի յԱնի, ի յեգիպտոս, ի Սեբաստիայ, յՈւռհայ, ի Վասպ[ուրական] և յայլուս, որպէս տեսանես ի պատմա-

գիրս Կիրակոսի և Մատթէոսի: Բայց որ ըստ կարգի և արժանավայել կաթուղիկոսմն էին յայսմ միջոցի զկնի տեառն Անանիայի տէր Ստեփաննոս, տէր Խաչիկ, տէր Սարգիս, տէր Պետրոս, տէր Խաչիկ, տէր Վահրամ, որ և Գրիգորիս կոչեցաւ, տէր Բարսեղ և տէր Գրիգոր՝ եղբայր[1] Սրբոյն Ներսէսի շնորհալւոյն, ընդ որով փոխեցաւ կաթուղիկոսարանն հայոց ի Կիլիկէ և բարձաւ իսպառ ի տանէս Հայոց յԱրարատեան գաւառէս ի ՇԿԵ. (1116) թուջն մերում, որ լինի ի վախճանէն տեառն Անանիայի, մինչև ցայս վայր ՃԺ. (150) ամ, սակաւ ինչ աւելի և պակաս: Եւ յայսման միջոցումս ի յԱղուանս նստան կաթուղիկոսք այսոքիկ, զկնի տեառն Դաւթի (որ յԱնանիայէ ձեռնադրեցաւ) տէր Պետրոս, տէր Մօսէս, տէր Մարկոս, տէր Յօսէփ, տէր Մարկոս, տէր Ստեփաննոս, տէր Յովանէս, տէր Ստեփաննոս միւս և տէր Գակիկ, որ Գրիգորիս կոչեցաւ: Առդ վասն վերոյ յիշեցելոց կաթուղիկոսացս Աղուանից թէպէտ յուսէիէ ոչ ունիմք հաւաստի զվճիռ, թէ ի մերոց վերոյ յիշեցելոց կաթուղիկոսացն իցեն ձեռնադրեցեալք բաց ի վերնոյն Դաւթէ, որ յԱնանիայէ ձեռնադրեցաւ, որպէս ասացաք, սակայն է ճշմարիտ և հաւաստի, զի հրամանաւ և եպիսկոպոսօք նոցին իցեն ընկալեալք զձեռնադրութիւնն, որպէս աճա ի ՇՄԲ. (1103) թուջն մերում ի յաւուրս վերոյ յիշեալ տեառն Բարսղի կաթուղիկոսին մերոյ ի վախճանիլ վերոյ յիշեցելոյ երկրորդի տեառն Ստեփաննոսի կաթուղիկոսին Աղուանից, Բարսեղ կաթուղիկոսն մեր զեպիսկոպոսս առաքեաց ի յԱղուանսն և գնացեալ անդ ըստ հրամանի նորին զժողովս արարեալ՝ ձեռնադրեցին կաթուղիկոս Աղուանից զեղբայր տեառն Ստեփաննոսի, որոյ և յետոյ անարժան երևեալ կոչմանն, լուծանի ի կարգէն և ընդ բանիւ լինի ի նոյնոյ Բարսղէ կաթուղիկոսէն հայոց, որպէս պատմէ Մատթէոս պատմիչն:

Ապա ի խառնակմանց ժամանակին մնան անկաթուղիկոս ազգն Աղուանից յամս Լ. (30) կամ աւելի և պակաս, մինչև վախճանի կաթուղիկոսն մեր Բարսեղ և յաջորդէ զաթոռն նորին տէր Գրիգոր Տղայ կոչեցեալն՝ եղբայր սրբոյն Ներսիսի Շնորհալւոյն ի ՇԿԵ. (1116) թուջն մերում, որ և ի նեղութենէ ժամանակին և յանկարգ գնացից տաճկաց հարկեցեալ փոխեաց զկաթուղիկոսարանն հայոց ի Հռոմկլայն: Եւ ի ԻԳ. (23) յամի կաթուղիկոսութեանն սորին (որ էր թուականն մեր ՇՁԸ. (1139)) ապա պատանի մի էր յԱղուանս, որոյ անունն էր Գակիկ յազգէ կաթուղիկոսացն, որոյ ի չափ հասանիլն, գրեն երկիրն Աղուանից զթուղթս մաղթանաց ի Հռոմկլայն առ մեծ կաթուղիկոսն հայոց տէր Գրիգոր և ընդ թղթոյն առաքեն զաբեղայ մի, զի ձեռնադրեսցէ զնա եպիսկոպոս և ընդ նման զայլս ևս եպիսկոպոսս եղեալ առաքեսցէ յԱղուանս, զի եկեալ ձեռնադրեսցեն զԳակիկն կաթուղիկոս Աղուանից, զի մի մնասցէ երկիրն իւրեանց թարց կաթուղիկոսի, որոց աղաչանացն լուեալ մեծին Գրիգորի, ձեռնադրէ

[1] Բ. > եղբայր

զառաքեալն նոցա եպիսկոպոս և հրամայէ Կարնոյ Սահակ եպիսկոպոսին, ընդ որում ելեալ գան յԱղուանս ի Գանձակ և անդ ժողովեալ և զայլս եպիսկոպոսունս ձեռնադրեն զԳակիկն կաթուղիկոս ըստ հրամանի տեառն Գրիգորի, որ և զԳակիկն կոչեն Գրիգորիս, ըստ անուան Գրիգո(174ա)րիսի թոռանն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, ըստ պատմութեանն Կիրակոսի վարդապետին: Արդ, մինչև ցայս վայր ցուցաւ հաւաստապէս, զի յորման ժամանակս կաթուղիկոսքն հայոց նստէին յերկիրս Հայոց ի բնիկ և ի սեպհական յԱթոռն Լուսաւորչին, կաթուղիկոսքն Աղուանից միշտ ընդ ձեռամբ սոցին են լեալ և հրամանաւ սոցին են ձեռնադրեցեալ: Իսկ ի փոխիլն ի Հոօմկլայն և ի Սիս կաթուղիկոսութիւնն հայոց, ոչ է զարմանք, եթէ ապստամբեալ ի նոցունց ինքնագլուխ նստան այնուհետև կաթուղիկոսքն Աղուանից:

Քանզի և ի Հայս ևս շատ և գլխաւորք վարդապետք ոչ այնման հնազանդ էին ի Սիս նստող կաթուղիկոսացն, որպէս յայտնի երևի ի պատմագրաց, որպէս և ներհակ նոցին յԱղթամար ևս զկաթուղիկոս նստուցին, զի ի շարժիլ հիմանն ի հարկէ շարժին և շինուածքն, որք ի վերայ նորա: Այս եղև ի ՇԿԵ. (1116) թուջն մերում, յորմէ մինչև ի ՊՂ. (1441) թիւն մեր կաթուղիկոսքն հայոց ի Հոօմկլայն և ի Սիս նստան, յորում միջոցի Սուրբ Էջմիածին կայր անշէնացեալ և ամայի: Ի Գրիգորէ, որ փոխեաց զԱթոռն ի Սիս, մինչև ի Կիրակոս են ամք 325 և կաթուղիկոսք մեր, որք նստան ի Սիս՝ 29: Եւ Աղուանիցն զկնի Գագկայ՝ տէր Բժկէն, տէր Ստեփաննոս, տէր Յովանէս, տէր Ներսէս, տէր Ստեփաննոս, տէր Սուքիաս, տէր Պետրոս, տէր Կարապետ, տէր Մատթէոս, տէր Աթանաս և տէր Յովհաննէս, որք յաւուրս ԻԹ. (29) կաթուղիկոսացն մերոց նստան ի յԱղուանս: Ապա ի յաւուրս սորա և ի ՊՂ. (1441) թուջն մերում, ողորմութեամբն Աստուծոյ, վերանորոգեցաւ Սուրբ Էջմիածին և աշխարհախումբ հանդիսիւ նստաւ կաթուղիկոս ի յէջմիածին՝ Կիրակոս ճգնազգեաց վարդապետն Վիրապեցի: Աստի ևս, մինչև ի ՌՀՀ. (1629) թիւն մեր, յորում նստաւ ի Սուրբ Էջմիածին Մօսէս կաթուղիկոսն Սիւնեցի, թեպէտ նստան ի Սուրբ Էջմիածին կաթուղիկոսք յոլովք, սակայն ոչ ինչ ունիմք հաւաստի ասելոյ զեղելոցն ընդ նոցին ժամանակօքն վասն կաթուղիկոսացն Աղուանից:

Քանզի կարի մրրկալիք, աղմկաշատ և ձախորդաբեր էին ժամանակք նոցին յամենայն կողմանէ, զի իշխանութիւն և տէրութիւն ազգիս մերոյ իսպառ անհետացեալ էր և այլազգական տէրութիւնն ևս անկանօն և փոփոխական, զի ոչ գոյր հաստատուն և բնիկ թագաւորութիւնն և իշխօղն ոչ էին թագաւորազունք, այլ աստի և անտի յարուցեալք և զօրացեալք զմիմեանս հալածէին և ուժեղն անուժին յաղթեալ՝ յինքն գրաւէր զիշխանութիւնն, որպէս պատմեն Կիրակոս և Թօմա և այլք պատմիչք: Նոյնպէս և կաթուղիկոսքն մեր ևս թէ՛ ի տկարութենէ, թէ՛ ի պահանջմանէ հարկին և թէ՛ յախտէ իմեքէ յաղթեցեալք ընդ միմեամբք ելանէին, մինչ զի Ե. (5) և Զ. (6) և այլ աւելի և պակաս կաթուղիկոսք ի միում ժամանակի նստէին: Վասն որոյ չէ զարմանք, եթէ յայնպիսի

ժամանակսն ոչ լինիցի խուզումն և վերահասումն այսպիսեաց կանօնաց և կարգաց: Արդ, եթէ մերն այսպէս, ապա զԱղուանիցն դու մտածեա՛, թէ որպէ՞ս իցեն լեալ, որ յայսման միջոցի նստան, որ են զկնի տեառն Յովանիսի՝ տէր Մատթէոս, տէր Արիստակէս, տէր Ներսէս, տէր Շմաւօն, տէր Թօմա, տէր Առաբել, տէր Արիստակէս, տէր Սարգիս, տէր Գրիգոր, որ ուրանայ զՔրիստոս, տէր Դաւիթ, որ խեխդեցաւ, տէր Փիլիպպոս, տէր Յովանէս, տէր Շմաւօն, տէր Արիստակէս, տէր Մելխիսէթ, տէր Սիմէօն և տէր Յովանէս: Իսկ մեր կաթուղիկոսն յայս միջոցիս տե՛ս ի վերդ ի [Գ.] (3) գլուխն: Ի նոցունց միայն Միխայէլ կաթուղիկոսն մեր, որ ի ՌՋ. (1557) թուոջն մերում նստաւ, եհան զլաւ ոաղամ մի ի շահ Թահմազէն վասն Կէնճէու, Պարտայու և Ախստևու, Լօռու, Ջակամնեռու, այլև՝ Նախիջևանու, Գեղարքունւոյ, Ղաբանու, Խօյայ և Սալմաստու, զի էջմիածնի լիցին վիճակ, որպէս գրեցաւ ի Բ. (2) գլուխն[220]: Ջոաղամն գտցես ցուցակաւն և ( ) նշանաւ: Ապա ի ՌՀԸ. (1629) թուոջն մերում, յարժամ ի Հոգւոյն սրբոյ յառաջադրի երանելի և հրաշագործն Մօսէս Սիւնեցին և նստի կաթուղիկոս ի Սուրբ Աթոռս էջմիածին, յորժամ և երկիրս մեր ևս կարգաւորեցեալ էր հաստատուն թագաւորութեամբ Պարսից, յորում թագաւոր իւր աշխարհաշէն և խաղաղասէրն շահ Ապաս երկրորդն կոչեցեալ, յորում ժամանակի, որպէս թէ ի հիմանէ և նոր ի նորոյ հաստատեցաւ Աթոռս հայոց Սուրբ էջմիածին և սկսաւ օրստօրէ գտանել զառաջին կարգն և առաւելապէս պայծառանալ, որպէս ցուցաւ յիւրումն տեղւոջ: Բայց որովհետև ի չորս ամս հազիւ տևեաց երանելիս ի հայրապետութեանն, վասն որոյ զՍուրբ Աթոռս և զազգս և զեկեղեցիս մեր հազիւ կարաց կարգաւորել, որ որպէս թէ բոլորովին և յամենայն կողմանէ զրկեցեալ էին ի բարեկարգութենէ: Ապա ի վախճանիլն երանելոյս ի ՌՋԲ. (1633) թուոջն մերում և ի յաջորդելն զԱթոռս սուրբ հարազատի նորին փառաւորելոյն յԱստուածոյ և ի մարդկանէ երջանկին Փիլիպպոսի Հաղբակեցւոյ, որոյ և ի լցուցանելն յամենայնի զթերութիւն և պակասութիւն Սրբոյ Աթոռոյս էջմիածնի և ազգիս հայոց և յամենայնի բարեզարդելն, ձեռն էարկ ապա և զվաղնջուց կանօնսն և զկարգադրութիւնսն (որ լեալ են ի Հայս և յԱղուանս, որ ի յոլով ժամանակս որպէս թէ անհետացեալ և ի մոռացումս էին անկեալ) վերանորոգել և հաստատել յորդորմամբ սիրոյ և Աստուածահաճոյ խրատիւ:

Քանզի յետ վախճանման տեառն Մօսիսի, յորժամ ընտրեցաւ երանելիս այս յԱստուածոյ և յազգէս հայոց ի հայրապետութիւն, գրէ զգիրս սիրոյ առ յԱղուանս, ընդ նմին և ծանուցանէ նոցա զմահ տեառն Մօսիսի և զընտրիլն իւր և հրաւիրէ զնոսա ի յԱթոռս Սուրբ՝ ի վայելումն շնորհաբաշխութեան սրբալոյս Մեռոնին, զոր հանդերձեալ (174բ) էր օրհնել և ի տեսութիւն իւրեան: Յայնմ միջոցի պատահի և մահ նոցին կաթուղիկոսի տեառն Յովանիսի: Վասն որոյ ի յոչ գալն նոցա և ոչ զպատասխանի գրելն, վերստին գրէ զգիրս առ նոսա սիրախառն ոճով զմեղադրանս և զմխիթարանս

վասն մահուան կաթուղիկոսին իւրեանց, ընդ նմին և զկանոնական խրատս տասն գլխով վասն ընտրութեան կաթուղիկոսացուին, թէ որպէս պարտի գոլ, յորում և վերջապէս գրէ, զի զայնպիսի արժանաւոր ոք գտեալ՝ առեալ վարդապետօք և իշխանօք եկեսցեն ի Սուրբ Աթոռս, զի աստ առեալ զօծումն կաթուղիկոսութեան գնասցէ փառօք ի վիճակն իւր ըստ կանօնի և ըստ սովորութեան նախնեացն, զորս և յորդորէ ի սոյն կանօնի կալ և մնալ անխոտոր և զկաթուղիկոսունս Էջմիածնի իբրև զպապ և զհայր գիտել և զկաթուղիկոսունս իւրեանց իբրև թոռն և զորդի նորին: Զայս գիրս գրէ երանելին Փիլիպպոս առ յԱղուանս ի ՌՁԳ. (1634) թուոջն մերում (որոյ օրինակն ահա կայ ի Սուրբ Աթոռս) և իսկն առ Յովանէս կաթուղիկոսն է: Ուստի և Աղուանք ի նոյն ՌՁԳ. (1634) թուին, ըստ հրամանի տեառն Փիլիպպոսի դնեն կաթուղիկոս յԱթոռն Գանձասար զտէր Գրիգոր և յայսմ ամի և ժողովուրդքն Խաչէնու և բոլոր վիճակքն Աղուանից արզ գրեն շահ Սէֆուն, թէ ի բնէ մեք Էջմիածնի եմք վիճակք և այժմ կամիմք լինիլ, Գանձասարու կաթուղիկոսն ի վերայ (մեր) մի իշխեսցէ[221]: Եւ շահն հրաման հանէ, զի Էջմիածնի լիցին հնազանդք և նմա տայցեն զնուիրակութիւնս: Գոյ ահա ի Սուրբ Աթոռս այս ռաղամս, զոր գտցես ի յերեսն գրեալ ցուցակաւն և ( ) համարով գրեցեալ ի թուին տանկաց ՌԽԴ. (1634): Սոյնպէս և յետ ԺԶ. (16) ամի, բոլոր ժողովուրդքն Շիրվանու և Շամախու երկրին արզ առնեն երկրորդ շահ Ապասին, թէ մեք ի բնէ Էջմիածնի եմք եղեալք վիճակ և զմեր նուիրակութիւնն նմա եմք տուեալ, նոյնպէս և այժմ կամիմք և Գանձասարու կաթուղիկոսն ի վերայ մեր մի իշխեսցէ: Եւ շահն ևս ռաղամ գրէ, զի այսպէս լիցի ի տանկաց թուին ՌԿ. (1650) ի ժամանակս Փիլիպպոս կաթուղիկոսին[222]: Գի՛տ զայս ռաղամս յերեսն գրեցեալ ցուցակաւն և ( ) համար նշանաւն: Ապա և սոյն Գրիգորս ի ՌՃԲ. (1653) թուոջն վախճանի և հրամանաւ նոյնոյ տեառն Փիլիպպոսի նստի յԱթոռն Աղուանից տէր Պետրոս ի նոյն թուոջն[223]: Եւ ի ՌՃԴ. (1655) թուոջն մերում վախճանի տէր Փիլիպպոս և նստի յԱթոռս հայոց տէր Յակոբ Ջուղայեցին և յաւուրս սորա ի ՌՃԻԴ. (1675) թուին, մինչ սա ի Ղազվին[224] քաղաքն էր ... ի Ջուղայ, վախճանի տէր Պետրոս կաթուղիկոսն Աղուանից և նստի յԱղուանս Սիմօն ինքնընծայ և անձնահաճ լրբութեամբ թարց հրամանի տեառն Յակոբայ և մանաւանդ թողլով զաթոռն Գանձասար ժողովեալ զինչս և զարդիւնս աթոռոյն ի գեօղն իւր և անդ նստի յենլով ի յայլազգ իշխօղ գեղջն իւրոյ: Վասն որոյ և Յակոբ կաթուղիկոսն բանադրէ զսա և կոչեալ զաբեղայ մի յԱղուանից Երեմիա անուն, որում ևս ի միում նուագի տայ զեպիսկոպոսութիւն և ձեռնադրէ զնա կաթուղիկոս և առաքէ ի յԱղուանս ի Գանձասար յաթոռն նոցա, զոր թէպէտ ընդունին բոլոր վիճակքն, սակայն ոչ լռէ բանադրեցեալն Սիմօն, վասն որոյ ոչ սակաւ լինի կռիւ և խռովութիւն ի մէջ Երեմիայի և Սիմօնի և աղմուկ ի յերկիրն: Եւ Յակոբ կաթուղիկոսն ևս ոչ սակաւ ջանայ և համոզէ ի խաղաղութիւն, մինչ զերկուսն ևս բերէ ի Սուրբ Աթոռս Էջմիածին և

յետ բազմիցս խրատելոյն առնու զձեռագիր ի Սիմօնէն նզովիւք հանդերձ, զի լռեսցի ի կաթուղիկոսական գործոց, այսինքն՝ յեպիսկոպոս ձեռնադրելոյ և ի մեռոն օրհնելոյ, այլև յազգականաց իւրոց մի ևս լինիցի ոք կաթուղիկոս[225]:

Քանզի այս թիւր և անկանօն սովորութիւնս յառաջնմէ և նարդեանս ևս գոյ յԱղուանս և ի Սիս ևս, զի ազգականք կաթուղիկոսացն յառաջադրեն զինքեանս ի կաթուղիկոսութիւն, որպէս զհայրենի ժառանգութիւն համարելով իւրեանց, յորմէ ոչ սակաւ ծնանին կռիւք ի յազգականսն և երկեղութիւն և խռովութիւն ի ժողովուրդսն: Զայսպիսի գիր մի գրէ Սիմօնն և կնքէ և կնքեցուցանէ ևս բանեաց իւրայնոց եպիսկոպոսաց և տայ Յակոբայ կաթուղիկոսին ի ՌՃԻԶ. (1677) թուոջն մերում, որ անա նոյն գիրն կայ ի Սուրբ Աթոռոջս: Եւ թէպէտ այսպէս առնէ կաթուղիկոսն Յակոբ, սակայն և այսու ոչ վերջանայ վէճ և կռիւն նոցա, մինչ մեռանի Յակոբ կաթուղիկոսն և յաջորդէ զտեղին եղիազարն Հոսմկլայեցի ի ՌՃԼ. (1681) թուոջն մերում:

Ապա հասանի բողոքն Սիմօնին և Երեմիային յականջս եղիազար կաթուղիկոսին և սկսանին զսա զզուեցուցանել և բազմիցս ցաւեցուցանել: Վասն որոյ և սա գրէ բանիցս և յանդիմանէ զՍիմօնն և հրամայէ լռել և յոչ լռելն նորա, բերէ զերկոսեանն ևս յԱթոռս էջմիածին և առաջի սրբոյ Իջման տեղւոյն բազմաժողով սինհոդոսիւ և սոսկալի երդմամբ հաշտեցուցանէ զերկուսն ընդ միմեանս և կանօնադրէ, զի ի միասին նստիցին ի յաթոռն Գանձասար, զՄեռոն և զեպիսկոպոս ի միասին ձեռնադրեսցեն և թարց միմեանց և արտաքոյ Աթոռոյն ոչ ձեռնադրութիւն առնիցեն և ոչ Մեռոն օրհնիցին և զարդիւնս աթոռոյն ի միասին առեալ (175ա) ի պէտս աթոռոյն արկցեն ի գործ և վասն անձնական ախտից և յազգականս իւրեանց մի վատնեսցեն: Եւ զայլս այսպիսիս կանօնս ի վերայ եդեալ՝ առաքէ զնոսա յԱղուանս: Գրէ և առ ժողովուրդսն, զի եթէ այսոքիւք կանօնիւքս մնայցեն, ընդունիցեն զնոսա և թէ մին ի նոցանէ շեղիցի, մի ընդունիցին զնա: Սակայն ևս շեղի և յամառի Սիմօնն, յորմէ գրեն բանիցս զգիրս գանգատանաց առ եղիազարն: Վասն որոյ և եղիազարն գրէ՝ մի ընդունիլ զՍիմօնն, այլ զերեմիայն միայն, որ անա նոյնոց թղթոց օրինակքն եղիազարու կան յԱթոռոջս: Նոյնպէս և բոլոր երկիրն Աղուանից ժողովս առաքեալ կարգաւորօք և աշխարհականօք խոտեն և ընկենուն զՍիմօնն ըստ գրեցելոյն եղիազարու և ընդունին զերեմիայն, որոց բազմակնիք թուղթն առ Յովաննէս կաթուղիկոսն է և օրինակն անա գոյ յԱթոռոջս[226]:

Մեռանի եղիազարն[I] ի ՌՃԵ. (1656)[227] թուոջն մերում[II] և յաջորդէ զտեղին Նահապետն Ուռհայեցի ի նոյն թուոջն: Իսկ Սիմօնն և Երեմիայն մնան հակառակք միմեանց և աղմկեալ երկրօքն, մինչև ի ՌՃԽԹ. (1700) թուոջն Երեմիայն մեռանի և ի

[I] Բ. > եղիազարն
[II] Բ. > մերում

ՌՃԾ. (1701) թուջն Սիմօնն մեռանի յաւուրս Նահապետ կաթուղիկոսին մերոյ[228]: Ապա յետ վախճանի երկուցն հազիւ թէ սկսեալ էր զխաղաղութիւն գտանել երկիրն նոցա եսայի ոմն անդէն իմբնընծայ լինի և նստի կաթուղիկոս յԱղուանս ի ՌՃԾԱ. (1702) թուջն՝ թարց գիտութեան և հրամանի Նահապետ կաթուղիկոսին մերոյ[229]: Աւ յորս գրէ զթուղթս մեղադրանաց Նահապետ կաթուղիկոսն և հարկէ գալ ի Սուրբ Աթոռս եսայի կաթուղիկոս կոչեցելոյն: եւ նորա թէ՛ ի յանցաւոր գոլոյն, թէ՛ ի յաղխատութեանց և ի պարտուց և ի պակասութեանց իւեան և Աթոռոյն և թէ՛ վասն իմբնագլուխ նստելոյն յանընդունակ լինիլն ևս ի բազմաց հարկեցեալ խոնարհի և գայ ի Սուրբ էջմիածին ի յոտս Նահապետին և զինբն ենթադրէ իշխանութեան նորա: եւ Նահապետն ևս սիրով ընկալեալ վերստին կաթուղիկոս հաստատէ և առաքէ յԱղուանս, գրելով և զկոնդակս յաննձաւարականս և պատուիրականս առ երկիրն, զի ամենեքեան հնազանդութեամբ ընդունիցին զեսային ի կաթուղիկոս իւրեանց և զամենայն արդիւնս Աթոռոյն ի նա հասուսցեն, օգնելով և պարտուցն ի ՌՃԾԲ. (1703) թուջն մերում, որ աճա նոյն կոնդակի օրինակն կայ ի Սուրբ Աթոռոջս: Բայց, որպէս ոչ կարէ երկիր աղտաղտին զջուր խաղցր ունիլ, նոյնպէս և երկիրն Աղուանից և սևագլուխք նոցին զխաղաղութիւն և զմիութիւն պահել:

Քանզի ի մեռանիլն Նահապետ կաթուղիկոսին մերոյ ի ՌՃԾԴ. (1705) թուջն, մինչ անկաթուղիկոս մնաց Սուրբ Աթոռս ԺՋ. (16) ամսոց չափ ի հինգերորդ ամի կաթուղիկոսութեան եսայեայ Ներսէս անուն ոմն սևագլուխ յազգէ վերոյ յիշեցեալ բանադրեցեալ Սիմօն կաթուղիկոսին ի յԱղուանս կաշառօք և խաբէութեամբ օծանի կաթուղիկոս խոչ և սատան եսայեայ ի ՌՃԾԵ. (1706) թուջն մերում: Սա էհաս յաւուրս մեր, որ և զգլուխս մեր թէ որան ցաւեցուցման եղև պատճառ ի տեղւջն ասացուք և սա իսկ եղև պատճառ այսման երկարացուցման ճառիս Աղուանից, որպէս տեսանելոց ես այսուհետև մինչև ի կատարածն զորպիսութիւն սորին: Տե՛ս դու արդ զքանեօք եղանակօք անհամութիւն և ապօրինաւորութիւն Ներսէսիս այսմիկ նախ, զի ի կենդանութեանն եսայեայ օծանի, երկրորդ թարց հաւանութեան երկրին և հրամանի էջմիածնի կաթուղիկոսացն իմբնագլուխ, երորդ, զի ի ներոյ նզովից և դատապարտութեան գոլով, քանզի նախնին սորա Սիմօն ձեռագիր էր տուեալ Յակոբ կաթուղիկոսին (որպէս ի վերդ յիշեցաւ), զի յազգէն իւմէ կաթուղիկոս մի նստիցի վասն ազգականութեան:

Ապա ի գալ առաջիկայ ամին, յորում թիւն մեր եղև ՌՃԾԶ. (1707) ընտրեցաւ կաթուղիկոս հայոց Աղէքսանդր Ջուղայեցի և եկեալ նստաւ յԱթոռս էջմիածին և իմացաւ զլրբութիւն Ներսիսի ապօրինաւորին և երկիրն Աղուանից ևս գանգատական բազմակնիք թղթովք ծանուցանեն սմա: Վասն որոյ և սա հրամայէ հարկիւ, զի երկուքն ևս գայցեն ի յԱթոռս ի յատեան, որ և եկին և մեծահանդէս ժողով արարեալ Աղէքսանդրի առաջի սրբոյ Իջման տեղւոյն և ի բննութիւն մտեալ գտանէ զՆերսէսն ամենայնիւ

պարտաւոր և դատապարտելի: Վասն որոյ և ի հանդիսին հանդերձ բազմօք եպիսկոպոսօք (175բ) չարաչար բանադրէ զնա և լուծանէ ի կարգէն, որ և գրէ ի նոյն ՌՃԾԶ. (1707) թուջն զկոնդակսն կանոնականս, որով և հաստատելով զնախնական ի Լուսաւորչէ անտի զկանոնսն (որ ի սրբոյն Գրիգորի փոխանորդացն առնուին զձեռնադրութիւնն կաթուղիկոսին Աղուանից) և մեղադրելով զնոսա ի նոյնս վերահաստատէ և զեսային նորոգ կաթուղիկոս հաստատէ և առաքէ առ նոսա գրելով, թէ զերկրորդ Բակուր-Ներսէսն բանադրեցաք և զեսային կարգեցաք, այսուհետև դմա հնազանդիլ պարտիք և ի Ներսեսին ի բաց կալ: Գրէ և յատուկ զթուղթս բանադրանաց (բաց ի յայս կոնդակէս, զոր յիշեցաք), զոր ինքն կնքեալ, կնքեն և գլխաւոր եպիսկոպոսքն Աթոռոյս և երկրիս և առաքէ յԱղուանս, զոր և Աղուանից եպիսկոպոսքն կնքեն: Իսկ ի յոչ դադարիլն Ներսիսին ի չարութենէ վերստին ի ՌՃԾԷ. (1708) թուջն գրէ կոնդակ մի ևս սոյն Աղէքսանդր կաթուղիկոսն ի յԱղուանս, յորում վերստին բանադրէ զՆերսէսն՝ Նեռն կոչելով և զընդունօղսն նորա և զձեռնադրեցեալսն ի նմանէ նեռնական և մեղադրէ զառաջնորդս և զիշխանս երկրին, որք սիրեն զնա և զկողմն նորա պահեն: Եւ վերահաստատէ զեսային մեծաւ պատուիրմամբ: Յիշէ և զկանոնն նախկին, որ ի սրբոյն Գրիգորէ անտի կաթուղիկոսին Աղուանից ի յէջմիածնանիստ կաթուղիկոսացն առնուին զկարգն, ըստ օրինակի սրբոյն Գրիգորիսի թոռինն Լուսաւորչի[230]: Այլև ի սոյն թուջս սոյն Աղէքսանդր կաթուղիկոս գրէ զկոնդակ մի ևս յատկապէս ի վերայ Շամախու, Շիրվանու և շրջակայիցն, թէ թէպէտ դուք բնական Սրբոյ էջմիածնի էք վիճակ և տէրունի, սակայն առաջին կաթուղիկոսքն մեր Գանձասարու Աթոռոյն են շնորհեալ վասն աղքատութեան նորին: Վասն որոյ ի սէր եղբօր մերոյ Եսայի կաթուղիկոսին և վասն աղքատութեան և պարտուց Գանձասարու աթոռոյն զՁեզ և ես շնորհեցի, զի զձեր արդիւնսն նուիրականն Եսայի կաթուղիկոսին տայցէք, իբր մեզ համարելով հասեալ: (Եւ այս վերոյ յիշեցեալ չորեքկին թուղթս առ Յովաննէս կաթուղիկոսն են և օրինակքն աճա գոն ի Սուրբ Աթոռոջս):

Այլև ի ժամանակս յայսոսիկ նոյնպէս արզ առնեն շահ Սուլթան Հիւսէինին բոլոր Շիրվանու և Շամախու ժողովուրդքն, թէ մեք ի բնէ էջմիածնի եմք լեալք թէմ և զնուիրակութիւնս մեր նորին կաթուղիկոսացն եմք տուեալ, Գանձասարու կաթուղիկոսն ի վերայ մեր մի իշխեսցէ: Եւ շահն ևս ոսկեղամ գրէ սաստիկ հրամանաւ, զի այսպէս լիցի ի ՌՃԻԴ. (1712) թուին տաճկաց, զոր գտցես յերեսս գրեցեալ ցուցակաւն և ՄԿԳ. (263) համար նշանաւն: Ապա ի ՌՃԿԳ. (1714) թուջն մերում վախճանի Աղէքսանդր կաթուղիկոսն և յաջորդէ զԱթոռս սուրբ տէր Աստուածատուրն Համադանցի: Եւ Ներսէսն մնայ բանադրեցեալ և անզեղջ: Իսկ և Եսային թէ՛ ի խառնակմանց ժամանակին և թէ՛ ի բարձրավզութենէ, ոչ գայ երկար միջոցաւ առ Աստուածատուր կաթուղիկոսն մեր ի տեսութիւն, որպէս և սովորութիւն էր, զի ի նոր նստիլ կաթուղիկոսին էջմիածնի,

Աղուանից կաթուղիկոսն գայր ի շնորհատրել և ի տեսութիւն և մանաւանդ սմա շատ հարկաւոր էր և պարտ գալ, մտածելով զերախտիսն Աղէքսանդր կաթուղիկոսին և մանաւանդ ներհակն իւր Ներսէսն կայր իսկ հակառակ ինքեան: Վասն որոյ և Աստուածատուր կաթուղիկոսն մեր ևս բարկացեալ ի չգալն նորա, վերստին տէրունի առնէ զՇամախի, զՇիրվան, զՇաքի և զշրջակայսն սոցա և յինքն գրաւէ, որպէս յառաջն լեալ էր և Աղէքսանդր կաթուղիկոսն Գանձասարու էր շնորհեալ, որպէս ի վերդ յիշեցաւ, զոր և Աստուածատուրս վերստին զաւթէ և ինքն առաքէ առ նոսա նուիրակ և առաջնորդ հանդերձ սրբով մեռոնաւ, որպէս ի մերումս ժամանակի ի ՌՄԺԴ. (1765) թուջս ի Շամախեցւոց հանեաց հնազունից արանց լուաք, որ այնու ժամանակաւն լեալ՝ տեսեալ իսկ էին զնուիրակն և զառաջնորդն Շամախու ի Սրբոյ էջմիածնայ գնացեալ հանդերձ մեռոնիւ: Եւ տէր Զաքարիայ Աւագ քահանայն Շամախու ինքնին իւրով բերանովն պատմեաց մեզ, թէ ես զերկու աստիճանն իմ ի էջմիածնի նուիրակէն առի, որ առաջնորդ էր մեզ: Ապա ի ՌՃԿԸ. (1719) թուջն մերում Եսայի կաթուղիկոսն խոնարհեալ և մանաւանդ հարկեցեալ իսկ յաղթատութենէ գայ ի Սուրբ Աթոռս ի յոտս Աստուածատուր կաթուղիկոսին և խոստովանելով զյանցանս պատմէ զաղէտս աղքատութեան և զի ներհոյ բազմաց պարտուց անկանիլն գթացեալ ի նա Աստուածատուր կաթուղիկոսին, զկոնդակ մի շնորհէ նմա ի վերայ Շամախու և շրջակայիցն, զի ընկալցին զեսայի կաթուղիկոսն և զնուիրակական արդիւնսն ի նա յանձնեսցեն, որպէս նուիրակի ի Սրբոյ էջմիածնէ գնացելոյ: Սակայն և այսու ոչ լինի ընկալեցեալ ի նոցունց Եսային, զի պատասխանեն երկիրն, թէ մեք էջմիածնի եմք վիճակք, Գանձասարու ոչ ունիմք զպարտս: Ուստի Եսային վերստին հարկեցեալ գայ ի Սուրբ էջմիածին առ Աստուածատուրն խնդրել զօգնութիւն ի ՌՃՀ. (1721) թուջն մերում:

(176ա) Ապա և Աստուածատուր կաթուղիկոսն կրկին գրէ զկոնդակ ի վերայ Շամախու, Շաքու, Ղաբալու[231] և այլոց շրջակայիցն՝ ծանուցանելով նոցա զկանոնս ի սրբոյն Գրիգորէ անտի, թէ Աղուանից կաթուղիկոսքն, որպէս թոռն և որդի հնազանդ են լեալ Լուսաւորչի փոխանորդացն և նոքա ևս զնոսա, որպէս զորդի ի խնամս են պահեալ և օգնական են լեալ յամենայնի, իսկ երբեմն, եթէ ոմանք ապստամբք են գտանեցեալք ի դոցանէ զմէնջ, մեք ևս զխնամս մեր եմք բառնալ ի դոցանէ, որպէս և առ ժամանակս մեր, մինչև ցայժմ Եսայի կաթուղիկոսն հեռացեալ էր ի յորդիութենէ, մեք ևս զհայրական խնամս մեր բառնալով՝ զնեզ տէրունի արարաք, այժմ որովհետև վերադարձաւ առ մեզ ի հնազանդութիւն, վասն որոյ և մեք վերանորոգեցաք զվաղեմի հայրական սէրս մեր և զնեզ վերստին շնորհեցաք եղբօր մերոյ Եսայի կաթուղիկոսիդ, թէպէտ մեր էիք բնական և մեր էք, սակայն մեք մերով կամաւ և յօժարութեամբ դմա շնորհեցաք ի սէր դորին և վասն աղքատութեան Գանձասարու Աթոռոյն: Այսուհետև պարտիք հնազանդիլ և ընդունիլ զեսայի կաթուղիկոսդ ձեր, որում ներհակքն մեզ են

ներհակ և այլ այսպիսիք: Զկոնդակ մի ևս գրէ ի վերայ Կէնճայու եկամուտ ժողովրդոց և վաճառականացն, որ պատճառելով, թէ ի Սուրբ Էջմիածնի թեմէն եմք, զարդիւնս ինչ ոչ տային Եսայի կաթուղիկոսին, թէ որովհետև և վիճակս Գանձասարու էք գտանեցեալք ի ներկայումս զկտակ, զհոգեբաժին և զայլս այսպիսիս հասս տուք Եսայի կաթուղիկոսիդ, զի ի դա հասեալն, որպէս թէ մեզ է հասեալ: Զկոնդակ մի ևս ժողովարարութեան ի վերայ Նախիջևանու, Գողթնեաց, Ղափանու և Թիլֆիզու տայ Եսայի կաթուղիկոսին, զի զկամատուր ողորմութիւնս տալով օգնեսցեն պարտուց նորին: Եւ այս վերոյ գրեցեալ չորեկին կոնդակաց զմիոյ օրինակն միայն առաք, իսկ երիցն ոչ, որ այժմ առ Յովանէս կաթուղիկոսն են:

Ապա ի ՌՃՀԴ. (1725) թուոջն մերում վախճանի Աստուածատուր կաթուղիկոսն մեր, և Եսայի կաթուղիկոսն Աղուանից այսպէս ի հնազանդութեան կացեալ և սա վախճանի ի գալ ամին ի ՌՃՀԵ. (1726) թուոջն: Իսկ բանադրեցեալն Ներսէս, մինչև ցայս վայր մնայր ի ներոյ կապից և տարագիր աստ և անդ: Իսկ ի յայսոսիկ ժամանակս կարի վրդովեցաւ երկիրս Աւրևելեան, զի զօրին Լեկզեաց[232] եկին առին զՇամախի և զշրջակայ երկիրն և զԳանձասարու աթոռն կողոպտեցին: Ի Ղանդահարու[233] ազգն Աղուանից զերկիրն Խորասանու և զթագաւորանիստ քաղաքն պարսից առին և տիրեցին: Ոտուսմն[234] զԳիլանու երկիրն առին: Օսմանցիքն զերկիրս Աւարատեան, զՆախիջևան, զԴաւրէժ, մինչև ի Համատան, զԹիլֆիզ, զԿենճէ և զայլս կողմունսն զայնոսիկ առին: Եւ այլովք այսպիսեօք յարուցմամբք կայր վրդովեցեալ կողմունքս այսոքիկ: Եւ ի ՌՃՀԵ. (1726) թուոջն մինչ մեռաւ Եսայի կաթուղիկոսն Աղուանից և երկիրն ևս անկաթուղիկոս մնաց, Ներսէսն այն բանադրեցեալ սկսանի գալ յառաջ և վարել զկաթուղիկոսութիւն երկրին ոչ ինչ խղճահարեցեալ ի բանադրեցեալ գոլոյն և անհաստատ և վայրենաբարոյ երկիրն Աղուանից ևս ընդունին ոչ ինչ առնելով զփոյթ:

Իսկ ի սոյն ՌՃՀԵ. (1726) թուոջս նստի և յԱթոռս Էջմիածին տէր Կարապետն Ջէյթունցի, որոյ գոլով ծեր և կարճակեաց և ժամանակն ևս անձեռնտու, ոչ ինչ արարեալ (176բ) զփոյթ զՆերսէսն վախճանի ի ՌՃՀԸ. (1729) թուոջն մերում: Զկնի Կարապետին յաջորդէ զտեղին տէր Աբրահամ Մշեցին ի ՌՃՀԹ. (1730) թուոջն մերում: Ի ժամանակս սորին Ներսէսն այն գայ ի Սուրբ Աթոռս կեղծաւորեալ և չխմեղս համարելով զինքն ոչ ինչ յայտնէ զյանցիցն իւրոց և ոչ խնդրէ զարձակումն: Եւ Աբրահամն այս ևս գոլով աղաւնամիտ, հեզահոգի և խղճաբարոյ (թէև գիտաց ևս զորպիսութենէ նորին), որպէս թէ անգէտս դնելով զինքն՝ սիրով ընդունի զնա և յետս դարձուցանէ: Վախճանի և Աբրահամ կաթուղիկոսն մեր ի ՌՃՁԳ. (1734) թուոջն մերում և յաջորդէ զտեղին տէր Աբրահամ Կրետացին ի նոյն թուոջն: Առ սովաւ ևս գայ նոյն Ներսէսն ի Սուրբ Աթոռս նոյնով կերպիւ, որպէս յառաջն և այս Աբրահամն թէպէտ էր խելացի և ահարկու և յամենայնի հանճարեղ, սակայն գտանեցաւ յատուս Նատր շահին (որոյ զպատմութիւնն

յայլուրեք գրեցաք), ընդ որով միշտ զբաղեցեալ գոլով և թէ չգիտաց ևս զորպիսութիւն Ներսիսին, զի ի Յունաստանէ նոր էր եկեալ և անտեղեակ կողմանցս մերոց և թէ գիտաց ևս զանց արար, ինչևիցէ: Եւ սա սիրով ընկալեալ զՆերսէսն և վերադարձոյց յերկիրն իւր: Վախճանի և այս Աբրահամ կաթուղիկոս ի ՌՃՁԵ. (1736) թուոջն և յաջորդէ զտեղին տէր Ղազար ճահկեցին ի ՌՃՁԷ. (1738) թուոջն, որ էր այր ճոռոմաբան, խելացի և վրէժխնդիր յանցաւորաց: Եւ յերկրորդ ամի հայրապետութեանն ի ՌՃՁԸ. (1739) թուոջն ևս եկն նոյն Ներսէսն նոյնով կեղծաւորեալ կերպիւ ի Սուրբ Աթոռս, կարծելով թէև զսա խաբէ և զերծանի: Սակայն Ղազարս այս ճնարագիտութեամբն իւրով և մանաւանդ միջնորդութեամբ շամախեցի Յակոբ վարդապետին (որ յետոյ եղև կաթուղիկոս) որսացեալ զՆերսէսն ետ խոստովանիլ իմիսին զյանցանս իւր, որ և ակամայ կամօք յայտնեաց զբանադրեցեալ գոլն իւր և զյայնման ժամանակ անփոյթ առնլով պաշտելն զկարգն և ապա խնդրեալ զարձակումն: Վասն որոյ և Ղազար կաթուղիկոսն ևս յետ սիրով մեղադրելոյն և յուսադրելոյն, արձակէ զնա ի կապիցն և առնու ի նմանէ զձեռագիր նզովիւք և հաստատուն ուխտիւ, զի մի ևս ապստամբիցի յԱթոռոյս էջմիածնի և երկրին իւրոյ պատուիրեսցէ և իմիսն ևս կտակ աւանդեսցէ, զի զկնի իւր թարց հրամանի էջմիածնի կաթուղիկոսացն և մանաւանդ վասն ազգականութեան իւրոյ զոք կաթուղիկոս մի դնիցեն յԱղուանս: Եւ այսու ոճով զկոնդակ մի ևս գրէ երկրին Աղուանից, կնքէ իմիսն և կնքեցուցանէ գլխաւոր եպիսկոպոսաց Սրբոյ Աթոռոյս, կնքեցուցանէ նաև նոյնոյ Ներսիսին և ընդ նմա եղելոց եպիսկոպոսաց և առաքէ ընդ Ներսիսին ի յԱղուանս, գրելով և հարկելով, զի և յերկրոջն եղեալ եպիսկոպոսունքն և իշխանքն ևս կնքեսցեն և հաստատուն պահեսցեն զայն ուխտ և կանօն (այժմ Ներսիսի տուեալ ձեռագիրն ահա գոյ ի Սուրբ Աթոռոջս): Իսկ զկոնդակն, զոր տարաւ ի յերկիրն ոչ գիտացաք թէ ունի՞ն, եթէ անյայտ արարին: Ապա յօրէն յայնմանէ, որպէս թէ եղև օրինաւոր կաթուղիկոս Ներսէսս այս և մնաց ի հնազանդութեան Սրբոյ Աթոռոյս և տևեաց ևս ի ժամանակս Ղազարու, Մինասայ, Աղէքսանդրի և Յակոբայ Շամախեցւոյն, որ ի վերն յիշեցաւ, մինչև ի ՌՄԺԲ. (1763) թիւս մեր, յորում վախճանի հազիւ թէ: Առդ յայսմ թուոջ և մինչ կենդանի էր յԱթոռոջս Շամախեցի Յակոբ կաթուղիկոսն, յորժամ հասանի մահուան հիւանդութիւն Ներսիսիս այսմիկ, եղբօր որդոց սորին մանկագոյն աբեղայ մի Իսրայէլ անուն (զոր ի տղայութեանն էր եպիսկոպոս արարեալ Ներսէսն այսու մտօք) օծանի կաթուղիկոս Աղուանից ի Կէնճէ (յենլով և յուսալով ի Շահվերտի[235] կոչեցեալ խանն տեղւոյն և յոմանս աննճահաճ և կամակոր մէլիք կոչեցեալս, որ ընդ իւրեան տարազրեցեալք էին յերկրէն իւրեանց ի Կէնճէ)՝ թարց գիտութեան Յակոբայ կաթուղիկոսին և առանց համակամութեան և գիտութեան երկրին Աղուանից: Առդ զինչ կարծես դու զսմանէ և զխղճմտանաց սորին, այսինքն՝ զԻսրայէլէս, զի նախապէս ազգականն իւր Սիմօն կաթուղիկոսն (որ ի վերն յիշեցաւ) տուեալ

ձեռագիր նզովիմ և Ներսէսն զնոյն երկրորդեալ վասն ազգականաց չլինիլ կաթուղիկոս և թարց հրամանի մերոց (177ա) կաթուղիկոսաց ոչ առնել: Եւ այս Իսրայէլս զայսց ամենեցունց անփոյթ արարեալ առնէ զայս անկարգութիւն: Արդ յորժամ ձեռնադրի այս Իսրայէլս կաթուղիկոս և Ներսէսն մեռանի ի նոյն յաւուրսն, գրեն ապա զթուղթս աղերսանաց առ Յակոբ կաթուղիկոսն իմին Իսրայէլն և իւր համախոհ մէլիքին, զի ընկալցի զԻսրայէլն և զյանձնարարական և զպատուիրնական կոնդակս գրեսցէ յերկիրն Աղուանից ի յընդունիլ զնա: Իսկ և Յակոբ կաթուղիկոսն, մինչ և իմին իսկ էր միջնորդ լեալ Ներսիսի առնակմանն և ձեռագիր տալոյն առ Ղազար կաթուղիկոսիւն (որպէս ի վերն յիշեցաք), գրէ առ նոսա զթուղթս մեղադրականս և յանդիմանականս՝ յիշեցուցանելով նոցա զՆերսիսի ուխտն և զձեռագիրն և զազգականս կաթուղիկոս չառնելն և զայլս, ըստ իմաստնաշատ մտաց իւրոց և ցուցանէ զկաթուղիկոս անուանեալն և զընդունօղսն յանցաւորս և պարտաւորս, որոյ գրեալ կոնդակին օրինակն աճա գոյ ի Սուրբ Աթոռոջս: Եւ իմին Յակոբ կաթուղիկոսն յետ գրելոյն առ նոսա զգիրս զայս ի նոյն ՌՄԺԲ. (1763) թուոջն վախճանի: Ջկնի որոյ յաջորդէ մերս նուաստութիւն ի նոյն թուոջն: Սոյնպէս և առ մեզ գրեցին անյապաղ նոյն Իսրայէլ կոչեցեալն և իւր ընտրօղն ի Կէնճէու, իբր զի ընդունիցիմք զնա և գրիցեմք ևս ի վերայ բոլոր վիճակին ի յընդունիլ: Եւ մեք ևս գրեցաք ըստ գրեցելոյ Յակոբայ կաթուղիկոսին զմեղադրանս յիշեցուցանելով նոցա զնախնաւանդ կանօնսն և յանցաւորութիւնն նոցա և հարկեցաք, զի զԻսրայէլն առաքեսցեն առ մեզ, զի եթէ բոլոր վիճակն կամի զնա ըստ նախնեացն կարգի կաթուղիկոս արարեալ՝ առաքեսցուք զնա: Բայց գրեցին նոքա ևս բանիցս առ մեզ ըստ նոյնոյ մտացն՝ ժամադրութեամբ խաբելով զմեզ, թէ յայս ինչ ժամանակ առաքելոց եմք և իմին ևս, թէ գալոց եմ դու գրեա ի վիճակս մեր ի յընդունիլ, սոյնպէս և Շահվերտի կոչեցեալ խանն Կէնճէու գրէր մեզ վասն Իսրայէլին, նոյնպէս և մեք գրեցաք նոցա ըստ նոյնոյ մտաց մերոց ի գալ և ապա առնուլ զխնդրելին, սակայն ոչ նա եկն և ոչ մեք տուաք:

Ապա ի սոյն ՌՄԺԲ. (1763) թուոջս, մինչ այսպէս թղթոց երթևեկութիւնք լինէր ի մէջ մեր և կէնճէցւոցն ի Գանձասարու կուսէն, մէլիքն ոմանք և այլ մարդիկ աշխարհականք և վարդապետք մինչև Ծ. (50) հոգիք, հանդերձ բազմակնիք թղթով և գրեամբք բազմօք առ մեզ[236] և Հիւսէին Ալի կոչեցեալ խանն մեր, որ նստիւր յԵրևան, նաև գրով և մարդով Փանահ խան կոչեցելոյն երկրին Խամսայու[237], առեալ զոմն վարդապետ Յովանէս անուամբ եկին ի Սուրբ Աթոռս առ մեզ, իբր, զի զնոյն Յովանէս վարդապետն ձեռնադրիցեմք կաթուղիկոս Աղուանից, ասելով, թէ Իսրայէլն իմիննագլուխ և թարց մերոյ գիտութեանն եղև կաթուղիկոս և ի յաթոռն Գանձասար ևս ոչ գայ, վասն որոյ մեք զնա ոչ կամիմք, ոչ և երկրաւ վարդապետօք և ժողովրդօք բազմակնիք թուղթ ևս ունէին գրեցեալ հաստատուն ուխտիւ, թէ ով ոք զԻսրայէլն ընդունի, նզովեալ

եղիցի[238]: Մեք զՅովաննէսն կամիմք և ընդունիմք, ոռ թէ ոռման ցաւեցուցին զմեզ տաճկօք և հայովք յատուս բանիս, ոչ ևս երկարեմք, միայն, թէ ի սկզբէն մինչև ի վերջն մեր պատասխանին այս եղև նոցա, թէ ահա Իսրայէլն օծեալ կաթուղիկոս նախման զդա նստի ի Կէնճէ, մի առնէք զայդ անկարգութիւն և մի արկանէք զայդ երկճղութիւն ի յերկիրդ ձեր և զայլս այսպիսիս: Ահա ի Կէնճէու ևս այսպէս գրեն մեզ, թէ մեք զԻսրայէլն կամիմք և ոչ զայլոք ցուցաք ևս գրեանս նոցա և, թէ ահա գրեն մեզ ևս, թէ զԻսրայէլն առաքեցոց եմք առ ճեզ: Ուրեմն համբերեցէք և դուք յատուս բանիս, մեք ևս գրեսցուք ի Կէնճէ, զի գայցէ Իսրայէլն և հաշտեցուսցուք զձեզ և զնա կաթուղիկոս հաստատել տացուք ձեզ, զի միապետութեամբ հովուեսցէ զձեզ և զայլս այսպիսիս յորդորականս և համոզիչ բանս թէպէտ ասացաք նոցա, բայց ոչինչ եղև օգուտ և ոչ բնաւ լուան, այլ ասացին, թէ եթէ դուք ոչ ձեռնադրիցես զՅովաննէս վարդապետս մեր կաթուղիկոս մեզ, մեք տարեալ ի Գանձասար ձեռնադրեմք զսա մերովք եպիսկոպոսօք, որոց թէպէտ (177բ) և մեք ասացաք բազմիցս, թէ մի առնիցէք զայդ, զի յետոյ մեծ խռովութեան պատճառ լինիք և թէ աստ ոչ մնայք, գոնէ գնացեալ անդ համբերեցէք, մինչև Իսրայէլն եկեսցէ առ մեզ, մեք զբանն ի խաղաղութիւն վերջացուսցուք: Նոյնպէս և Յովհաննիսին ընտրեցելոյն նոցա պատուիրեցաք հարկիս, թէ մի գուցէ ձեռնադրիցիս, որ յետոյ զմեծ զղջումն կրելոց ես: Սակայն ոչ եղև նոցա լսելի պատուէրն մեր, այլ ի գնալն ի մէնջ ի Գանձասար, ձեռնադրեն և զՅովաննէսն կաթուղիկոս ի սոյն թուջս:

Ապա այնուհետև անկաւ մեծ կռիւ և երկփեռեկտումն ի յերկիրն Աղուանից, զի ի Կէնճէու հայրն և իւրեանց Շահվերտի կոչեցեալ խանն ի մի կողմն և Խամսայու և Գանձասարու հայրն և Փանահի տղայ Իպրահիմ Խալիլ կոչեցեալ խանն իւրեանց ի մի կողմն, տե՛ս դու այսուհետև և զմեր ցաւն, թէ զինչ և զորհանս կրեմք ի յերկաքանչիւր կողմանցն, զի յերկուց կողմանցն ևս անդադար մարդ առաքեն և գիրս գրեն մեզ, խանքն և հայրն ի Կէնճէու գրեն, թէ զմեր կաթուղիկոսն ընկալ և վասն սորա գրեա՛ ի վիճակս Աղուանից, զի ընդունիցեն զսա և մի զՅովաննէսն, զի եթէ զմերս խոտեցեր և զՅովաննէսն ընկալար, գիտեա՛, զի բազմաց արեանց հեղման պատճառ լինիս: Նոյնպէս և ի Խամսայու և ի Գանձասարու գրեն, թէ զՅովաննէս կաթուղիկոս մեր ընկալ և վասն սորա գրեա, նոյնպէս և առ Հիւսէին Ալի կոչեցեալ խանն մեր գրեն, թէ հարկեսցես իւմ խալիֆայիդ, զի զմերն ընկալցի: Իսկ միջասահման տեղեաց ժողովուրդքն նոցին, այսինքն՝ Շամախու, Շիրվանու, Դարբանտու և այլոց տեղեաց ժողովուրդքն գրէին մեզ աղաչանօք, թէ զորն կամիս հաստատեա, միայն թէ զմիապետութեան հնարս գիտ, զի գիտասցուք, թէ որում հնազանդիլ և հետևիլ պարտ է, որոց իւրաքանչիւրոց գրեցեալ գրեանքն գոն ի Սուրբ Աթոռս: Արդ զգլխացաւութիւնս զորս կրեցաք մեք յիւրաքանչիւրոց կողմանցն ոչ կարեմք ի գիր արկանել: Եւ մեք այսպէս պատասխանեցաք միշտ իւրաքանչիւր կողմանցն. տաճկացն գրելով, թէ այս ոչ է ձեր գործ, դուք

մի ձեռնամխիճ ի յայս և հայոցն գրելով, թէ երկուք ընտրեցեալքն ևս ապօրինաւորք են և անընդունակք: Եթէ կամիք զխաղաղութիւնն ձեր, զերկուսն ևս առաքեցէք առ մեզ, զի և մեք զորն կամի Աստուած զնա հաստատեալ ի ձեզ դարձուսցուք: Տևեաց այս կենսամաշ խռովութիւնս յամս երիս:

Ապա ի ՌՄԺԴ. (1765) թուոջն Խամսայու Իպրահիմ Խալիլ խանն և բոլոր ժողովուրդքն բազմակնիք թղթով և գրեամբք և հանեօք եպիսկոպոսաւ և իշխանօք, վերստին զՅովանէս կաթուղիկոս կոչեցեալն իւրեանց առաքեցին առ մեզ, գրելով, թէ կամիս զՅովանէսդ հաստատեա, կամիս զԻսրայէլն և զայլ ոք զոր և կամիցիս մեզ ընդունելի է, միայն թէ խնդրեմք մեք ի էն, զի ով ոք և իցէ ի յաթոռս մեր Գանձասար նստիցի և զսա հաստատուն պահեսցէ, զի յայլ տեղիս նստող կաթուղիկոսն ոչ է մեզ ընդունելի: Եւ մինչ այս այսպէս եղև և մեք ասացաք սոցա, թէ ոռովհետև մարտն ձեր վասն աթոռոյն է և ոչ կաթուղիկոսի ի բաց կացէք դուք ի Յովհաննիսէդ, մեք զկաթուղիկոս մի յաթոռդ ձեր հաստատեսցուք, ոռք և յանձն առին, թէ երկիրն և թէ Յովանէսն: Ապա և մեք հրաժարեցուցաք զՅովանէսն ի կոչմանէն և պահեցաք առ մեզ: Եւ գրեցաք ի Կէնճէ առ Շահվերտի խանն և առ հայսն, թէ ահա մեք զՅովանէսն հրաժարեցուցաք և առ մեզ ունիմք, դուք զԻսրայէլն եթէ կամիք, զի հաստատեսցի, առաքեցէք առ մեզ և մեք ըստ օրինի և ըստ նախնական աւանդութեան կաթուղիկոս հաստատեալ առաքեսցուք կոնդակաւ ի Գանձասար, եթէ կամի զՅովանէսն ևս ընդ իմեեան տանիցէ ի ծառայութիւն իւրեան և թէ ոչ՝ առ մեզ պահեմք զՅովանէսն: Քանզի երկիրն զկաթուղիկոսն ի յաթոռն նստիլ կամին: Զսոյն ոճ գրեցաք և ի Թիլիֆիզ Հերակլ արքային, զի սաստեսցէ Շահվերտի խանին ի յառաքել զԻսրայէլն և հարկեցաք ևս Թիլիֆիզու առաջնորդ Զաքարիայ վարդապետին ի գնալ ի Կէնճէ և ի ծանուցանել զմիտս մեր խանին, հայոց (178ա) և Իսրայէլին և ի բերել զնա, որ և ըստ գրեցելոյ մերոյ գնացեալ Զաքարիայ վարդապետին հանդերձ մարդով և գրով Հերակլ արքային ի Կէնճէ և շատ ջանացեալ և յետ բազմաց բանակռուութեանց և խօսից, ոչ եկն Իսրայէլն յԱթոռս, այլ մանաւանդ զլրբութիւնն ի ծայր հասուցեալ՝ գրեցոյց կէնճեցւոցն և խանին իւրոյ առ մեզ, թէ կաթուղիկոս մի դու ես և կաթուղիկոս մի սա, ընդէ՞ր պարտի սա ի յոտս ոյ գալ և թէ զՅովանէսն մեք բանիւ եմք առաքեալ, կորո զդա, միթէ՞ կաթուղիկոս էր դա, զոր հրաժարեցուցանել գրես մեզ, այլ մի ևս երկարացուցաներ և գրեր մեզ: Ահա գրեցաք ձեզ: Եւ զայլս այսպիսիս ամբարտաւանական զրոյցս գրեալ էին մեզ թէ՛ խանն և թէ՛ իսրայէլեանքն: Ցայս յերիս ամս ներելոյն մերոյ անզգամութեան նոցին, զայսպիսի պտուղս կթեցաք ի նոցանէ: Եւ Զաքարիայ վարդապետն դատարկ դարձաւ առ մեզ՝ պատմելով զլրբութիւն և զխստասրտութիւն Իսրայէլին[239]: Ապա և մեք ի պահանջմանէ հարկին և ըստ իրաւանցն Աստուծոյ ի սուրբ և յաստուածակերտ յԱթոռոջս բազմաժողով հանդիսիւ և բազմօք արեպիսկոպոսօք զԻսրայէլն լուծաք ի կարգէն և խոտեցաք ըստ

արժանւոյն: Եւ հրաւիրեցաք զՅովաննէս ի պատարագ մատուցանել և յելանելն ի յաւանդատանէն եպիսկոպոսական զգեստիւք բերեալ առաջի Աւագ խորանին ի ծունկս չոքեցուցաք բացաւ գլխով առեալ զնափոռս ի վերայ մեր՝ ընթերցաք ի Մատթէոսեան Աւետարանէն ի ԻԱ. (21) գլխոյն, ի ԻԸ. (28) հատառէն (զառակն Քրիստոսի, որ ասէ, թէ բայց զիա՞րդ թուի ձեզ, առն միոջ էին երկու որդիք, մատուցեալ առ յառաջինն, ասէ՝ երթ այսօր գործեա յայգւոջ) մինչև ցայն տեղին, թէ (յոյր վերայ անկցի, հոսեսցէ զնա): Ապա արկեալ զնշանն սուրբ ի պարանոցն, կախեալ զկոնքեռն ի գօտւոյն յաջ կուսէ և ետուք զգաւազանն ի ձեռն և ասացաք զպահպանեայն՝ տալով վերստին զիշխանութիւն և զպատիւ կաթուղիկոսական ի լուր ամենեցուն: Եւ ապա մատոյց զպատարագն սուրբ հայրապետական պատուով: Յիշեցուցաք և զանունն ի պատարագոջն զկնի անուան մերոյ, որոյ առ մեզ եկաց, որովհետև նախապէս օծեցեալ էր, վասն որոյ խորշեցեալ ի կրկնելոյ, այսպէս արարաք, զի յորմէ առաք և զձեռագիր հաստատուն կնքով իւրով և վկայութեամբ բազմաց, զի մի ևս ապստամբիցի ի յէջմիածնեայ կաթուղիկոսացն, յորում գրեցուցաք և զայլս կանոնական բանս, որ ահա գոյ առ մեզ ի Սուրբ Աթոռոջս, զոր երկուս գրեցուցեալ, զմին ետուք Զաքարիայ վարդապետին, զոր ընդ նմա յղիցաք, զի և իւրեանց վիճակաց եպիսկոպոսացն և երևելի արանց կնքեցուսցեն և առ մեզ առաքեսցեն:

Ապա և գրեցաք զկոնդակ ի վերայ բոլոր երկրին Աղուանից վիճակին Գանձասարու, յորում և ծանուցանելով զնախնական կանոնսն ի սրբոյն Թադէոսէ առաքելոյն և ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորչէն մերմէ, մինչև ցառ մեզ հաստատեալ բազմօք պատմագրօք և վկայութեամբ, զի կաթուղիկոսին Աղուանից ընդ ձեռամբ և հրամանաւ Լուսաւորչի փոխանորդ կաթուղիկոսացն են լեալ: Գրեցաք, զի և իմեռանց գիտացեալ այսու կանոնաւ մնասցեն այսուհետև և պատուէր ևս, զի և զՅովաննէսն գիտասցեն իւրեանց կաթուղիկոս այսուհետև և զԻսրայէլն ամենևին խոտեսցեն և մի ընդունիցին[240], զի լուծաք զնա ի կաթուղիկոսական կոչմանէն և ի պատւոյն՝ խնայելով ի յեպիսկոպոսական կարգն միայն, զոր ոչ առաք, որ ահա սոյնոյ կոնդակիս օրինակն գոյ ի Սուրբ Աթոռոջս: Ընդ սմին գրեցաք և զայլս թուղթս ոմանս յանձնարարականս և պատուիրականս ի յերկիրն Աղուանից: Եւ այսպէս մեծաւ փառօք և հանդիսաւորութեամբ և ըստ արժանւոյն խիլայիւք առաքեցաք յաթոռն իւր ի Գանձասար, դնելով ընդ նմա և զվերոյ գրեցեալ Զաքարիա վարդապետն, զի ի յաթոռն հասուցեալ նստուսցէ և զպատուէրս և զկանոնադրութիւնսն մեր և զուխտադրութիւնսն Յովաննէս կաթուղիկոսին իւրեանց ծանուսցէ բերանով ժողովրդեանն երկրին և զմիւս (179բ) ձեռագիրն, զոր տարան ընդ իմեռանս՝ կնքեցուցեալ բերցէ առ մեզ: Եղև այս գործ ի ՌՄԺԴ. (1765) թուոջն մերում և ի դեկտեմբերի հսան և հինգն[I]:

[I] Զգրված՝ 179ա-190բ

(191ա) ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

ՎԱՍՆ ԱԽԹԱՄԱՐՈՒ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆՆ ԵԻ ՆՈՐԻՆ ՈՐՊԻՍՈՒԹԵԱՆՆ

Ջայսմանէ ճառեցաք ի վերդ ի Ժ. (10) գլուխն, թէ երբ սկսաւ և յինչ պատճառէ և զզիաղութենէ նորին, անդ տեսցես: Իսկ աստանօր ոչ ևս վերակրկնելով զնոյնն, այլ զմնացելոցն շուրջ զայնու նիւթովն ի լոյս բերելով ի մերս ժամանակ հասուցից:

Արդ մինչ խափանեցաւ հայրապետութիւնն հայոց ի Սրբոյ Աթոռոյս էջմիածնէ ի հինգ հարիւր վաթսուն և վեց թուականութեանս մերում ի յաւուրս Գրիգոր կաթուղիկոսին և փոխեցաւ ի Հռոմկլայն (որպէս ի վերն ասացաք ի Ժ. (10) գլխոջն ամենայնիւք պարագայիւքն), ապա և առ նովաւ հաստատեցաւ կաթուղիկոսութիւնն Ախթամարու կղզոյն ձեռամբ և հեղինակութեամբ Դաւիթ անուն վարդապետի ումեմն: Անկան այնուհետև ընդ միմեանս երկոքին կաթուղիկոսունքն Հռոմկլայում և Ախթամարում, նա զնորին ընդունօղսն, զհետևօղսն և զձեռնադրեցեալսն բանիւ առնէր և խոտէր նա զնորինն, մինչ զմիմեանս ևս բանիւ արարին հանիցս անգամ: Տե՛ս դու յայսմ միջոցի զորպէսն առաջնորդաց վարդապետաց, հաճանայից և խղճալտոյ հասարակ ժողովրդոցն մերոց, թէ որպիսաբար կեան լիրբին և անկարգին, որպէս թէ բացարձակ գտեալ զճանապարհ աներկիւղ և անկասկած, զինչ և կամին առնեն: Ամօթխածքն և երկիւղածքն հեղձամղձուկ լեալ յոգւոց հանելով մաշին և ի լռութեան նստին: Եւ շատ ևս ի գլխաւորաց և երևելի վարդապետաց ոչ զմիննն ի նոցանէ ընդունէին և հետևէին, որպէս Գոշ Մխիթարն, Վանականն, Տաթևացւոյ դպրատունն և այլ շատ: Յաւուրսն յայնոսիկ, որովհետև և ազգն մեր ըստ մեծի մասին փոխեցան ի Հռոմկլայն և ի Կիլիկէ և ի յիշխանութիւնս Յունաց, շատքն ի նոցանէ այլայլեցին զդաւանութիւնս և զկրօնս Հայաստանեացս եկեղեցւոյ՝ հետևելով Քաղկեդոնիկ աղանդոյն յունաց, նոյնպէս և շատ ի կաթուղիկոսացն անդ նստողաց յաղթարմայութիւն մոլորեցան: Ջանազան և պէսպէս հերձուածք և թիւրութիւնք ծնանէին յազգի մերում ի դաւանութիւնս և յարարողութիւնս եկեղեցւոյ, ի պսակս, ի ձեռնադրութիւնս եկեղեցականաց և այլ այսպիսիք անկարգութիւնք յոլովք, որպէս պատմէ Կիրակոս պատմագիրն: Վասն որոյ և Կոստանդին կաթուղիկոսն գրէ զթուղթս կանոնականս բաներօք գլխօք և առաքէ յամենայն յերկիրս Հայոց ի ՈՂՋ. (1247) թուականիս մերում:

Առդ կաթուղիկոսն Սսայ այսպէս տկարացեալ և կարճալեզու յազգս և յերկիրս Հայոց, իսկ Ախթամարու կաթուղիկոսն ամենևին օտար, խոտեցեալ և անընդունակ յազգէս մերմէ: Եւ այսպէս մնացեալ երբեմն լաւ, երբեմն միջակ և երբեմն ի վատ անդր, մինչև ի յոտն հարիւր իննսուն թիւն մեր, յորում վերանորոգի հայրապետութիւնն հայոց ի Սուրբ Էջմիածին ի բնիկ հայրապետարանն ի նստի հայրապետ հայոց տէր Կիրակոս եզնատուրն ի յոտն հարիւր իննսուն թուջն մերում, որպէս ասացաք յայլուր երկարապէս: Եւ մնան նոքա, այսինքն՝ ի Սիս և յԱխթամար նստօղ կոչեցեալ կաթուղիկոսն ի յապստամբութեանն իւրեանց և բանադրեցեալք յիրերաց:

Ապա ի նստիլ տեառն Կիրակոսի ի Սուրբ Էջմիածին բառնայ զամենայն անէծսն և արձակէ զնոսա ի բանադրանացն և առհասարակ օրհնութեան արժանացուցանէ զերկուս կողմունսն ևս, ըստ Թօմայի պատմագրին: Իսկ ի Կիրակոս կաթուղիկոսէն մերմէ մինչև ի Միխայէլ կաթուղիկոսն մեր զոչ ինչ հարկաւոր գրելիս գտաք զհաւաստիս վասն Ախթամարու կաթուղիկոսացն, թէ որպէս և յինչ կացութեան են լեալ: Բայց ի խառնակմանց երկրիս և ի տարագրութենէ կաթուղիկոսացն մերոց համառձակութիւն գտեալ նոցա երբեմն երբեմն ոտն ածէին ի վիճակս Սրբոյ Աթոռոյս, որպէս ասացաւ ի Բ. (2) և ի Ժ. (10) գլուխսն: Քանզի Գրիգոր կաթուղիկոսն նոցին ի ՌԻԳ[I]. (1574) թուջն մերում ֆարման բերէ ի յօսմանցւոց թագաւորէն վասն Վանայ, Համդայ[241], Առճշու, Խլաթու, Մշու և Բաղէշու և այլոց մերձագայիցն, թէ այսոհիկ ի բնէ մեր են վիճակք, այլ սևագլուխք զաւթեալ են և ես մնամ ի ներհոյ միրիի: Այսպէս արարեալ ֆարման բերէ ի տաճկաց ՋՁԳ. (1575) թուին[242]: Յետոյ մեր կաթուղիկոսն գիտացեալ արզ առնեն թագաւորին և զԳրիգոր կաթուղիկոսն Ախթամարու ընկրկեն և զֆարման նորին առնուն ի ձեռացն, որ ահա՛ գոյ ի Սուրբ Աթոռս, զոր գտցես յերեսս գրեցեալ ցուցակաւն և (ՄԻԹ. (229)) համարովն: Այսպէս և զկնի ժամանակաց ի ՌՃԴ. (1655) թուջն մերում, մինչ մեռանի Փիլիպպոս կաթուղիկոսն մեր և նստի Յակոբ կաթուղիկոսն Ջուղայեցի յայսմ միջոցի, մինչ սաստիկ պատերազմն ևս գոյր ի մէջ պարսից և օսմանցւոց թագաւորացն, Մարտիրոս կաթուղիկոսն Ախթամարու ժամանակ գտեալ (191բ) ի ձեռն իւրոցն ծածուկ արզայ հասուցանէ առ օսմանցւոց սուլթան Մահմուտ թագաւորն, թէ Վան, Բերկրի, Առճէշ, Խլաթ, Բաղէշ, Մուշ, Խօշապ[II243] և մինչև ի Համիթ ընդ տէրութեամբ Ֆով են, սակայն ի յերկիրն Պարսից նստօղ խալիֆայն զայսոսիկ զաւթեալ է և զարդիւնսն սոցա ժողովեալ տանի յերկիրն Պարսից, հրամայեացես, զի մեզ լիցին վիճակք, որովհետև ի յիշխանութիւնս էո նստիմք մեք, զոր ի լսելն սուլթան Մահմուտին, տայ նմա զֆարման, զի նա տիրեսցէ այնց վիճակացն[244]: Ջայս, իբրև լսէ Յակոբ կաթուղիկոսն և սա գրէ արզայ առ նոյն սուլթան Մահմուտն՝

[I] Բ. ՈԻԳ

[II] Բ. Հոշապ

հաւաստելով ի բնէ անտի էջմիածնի գոլ վիճակի վերոյ յիշեալ նահանգին և սուլթան Մահմուտն ևս ի վերահասու լինիլն ճշմարտութեանն՝ վերստին հաստատուն ֆարման գրէ, թէ այնի[1] վիճակին, որովհետև ի բնէ էջմիածնի են լեալ, մեք ևս էջմիածնի շնորհեցաք և մի ևս ձեռնամխիցին Ախթամարու կաթուղիկոսն և կամ այլ (և նոյն ֆարմանն ևս ահա ի Սուրբ Աթոռս գոյ), որ գրի ի տաճկաց թիւն ի ՌՀԲ. (1661), զորս գտցես ի յերեսն գրեցեալ ցուցական և (ՄԼԱ. (231)) համար նշանաւն:

Իբրև այս այսպէս լինի, ապա Մարտիրոս կաթուղիկոսն Ախթամարու անկանի ի Վանայ մովպետն և ի մեծամեծսն կաշառելով ասէ, թէ ես զայսման դրամ եմ խարեեալ, ֆարման եմ հանեալ, այժմ ի վիճակացս ևս զրկիմ և շատ զոյց առարկի ի մէջ այլազգեաց և մեռայնոցն ի դատարանի նոցին, վերջապէս Յակոբ կաթուղիկոսի գիտութեամբն և խորհրդակցութեամբն տեղւոյ իշխանացն՝ տեղւոյ առաջնորդ Պօղոս վարդապետն վէմիլ լինի էջմիածնի կողմանէ ՌՊՒԸ. (1848) ղուտուշ տայ Մարտիրոս կաթուղիկոսին և ի բեռանոյն զգիր առնու, թէ ես Մարտիրոս կաթուղիկոսս Ախթամարու յառաջ հան զայս վասն Վանայ, Բաղէշու, Մշու և այլոց շրջակայից յաղագաւ, որոց զնուիրակութիւնն էջմիածին առնոյր, ֆարման հանի յարմայէն, թէ էջմիածին ի յիշխանութիւնս պարսից է և այս երկրաց զարդիւնսն ժողովեալ տանի յերկիրն Պարսից, հրաման լիցի, զի Ախթամար կերիցէ, որովհետև ի յիշխանութիւնս օսմանցւոց է: Ապա յետոյ Վանայ առաջնորդ Պօղոս վարդապետն ընդ յիս դաւ յարոյց և վկայս եբեր ի դատարանի, թէ այդ վիճակիդ Ետտի Քիլիսային են[245] և ոչ՛ Ախթամարու: Եւ յետ խօսակցութեանց, ապա ի Պօղոս վարդապետէն ես Մարտիրոս կաթուղիկոս առի ՌՊՒԸ. (1848) ղուտուշ և զայս գիրս ետու, որ այսուհետև, եթէ ևս ձեռնամխիլ կամիցիմ այսց վիճակացս՝ թալպիս լինիմ և յանցաւոր: Եւ զայս գիրս գի՛տ ի յերեսն գրեցեալ ցուցական և (ՄԼԲ. (232)) համար նշանաւն, որ գրի ի թիւն տաճկաց ի ՌՀԲ. (1661): Իբրև այս այսպէս լինի, ապա ի միւս ամին Մուստաֆա փաշայի որդի Ապպտուլլայ Զէլէպի ոմն կոչեցեալ, որ լինի իշխող Աղթամարու կղզոյն, դաւ յարուցեալ ընդ Պօղոս վարդապետին և ընդ իշխանսն Վանայ, ասէ թէ Աղթամարու կաթուղիկոսին յաղագաւ ես զայսման դրամ խարեցեի և ֆարման բերել ետու, զի նա տիրեսցէ այսց վիճակացս և ի տարւոջն տայցէ Վանայ բերթին ԳՌ. (3000) ըստակ և ԺՌ. (10000) ըստակ[246] ևս ինձ տայցէ ի տարւոջն: Այժմ, որովհետև դուք ի ձեր կողմն արկեալ դուք տիրեցիք, ուրեմն Ետտի Քիլիսէի առաջնորդ Պօղոս վարդապետն տայցէ զնոյն ԳՌ. (3000) ըստակն Վանայ բերթին, ԺՌ. (10000) ըստակ ինձ ամ յամէ և ճ. (100) ղուտուշ ևս զոր խարեցեի վասն ֆարմանի Մարտիրոս կաթուղիկոսին, ապա թէ ձեզ լիցին այդ վիճակիդ: Եւ Պօղոս վարդապետն և իշխանքն ևս յանձն առեալ զայս ասացեալ դրամբս ի տալ և ի նոյն Ապտուլլայէն ևս զգիր մի առնուն, թէ այսուհետև թէ՛ ես և թէ՛

[1] Բ. այն

Ախթամարու կաթուղիկոսն դափ առասցում և կամ ձեռնամխիլ կամիցիմմ յայս վիճակս, թալպիս և խաբեբայ եղիցում, որ է գրեցեալ ի ՌՀԳ. (1662) թուին տաճկաց, զոր գտցես յերեսն գրեցեալ (192ա) ցուցակաւն և ՄԼԳ. (233) համարիւն:

Բայց ֆարման թագաւորին թէպէտ յանուն Սրբոյ Աթոռոյս է գրեցեալ, զոր ի վերդ գրեցաք, թէ վիճակքն այնոքիկ Սրբոյ Էջմիածնի են, Ախթամարու կաթուղիկոսկքն և այլք չունին հրաման ձեռնամխիլ յայնս, սակայն այս երկու հուճաթխ զորս յիշեցաք յանուն Վարագայ սրբոյ Նշանի վանիցն գրին, իբր թէ վիճակքն այնոքիկ այն վանիքն են և Ախթամարու կաթուղիկոսն ոչ ինչ ունի մասն ի նոցանէ, իբր թէ Պօղոս վարդապետն, որ ի նոյն ժամանակն Վարագայ վանիցն առաջնորդ է լեալ, նա տայ զայն վերոյ յիշեալ դրամքն և զոտս Մարտիրոս կաթուղիկոսին հանէ ի վիճակէն Էջմիածնի: Վասն որոյ ի մէջ այն երկուց հուճէթիցն ոչ Էջմիածնի անուն գոյ և ոչ Էջմիածնանիստ կաթուղիկոսի, այլ Պօղոս վարդապետի և Ետտի Քիլիսայի, այսինքն՝ Եօթն եկեղեցւոյ, որ է Վանայ Վարագայ սրբոյ Նշանի վանքն:

Քանզի, որպէս ասացաք ի վերն, զի որովհետև մեծ պատերազմն և թշնամութիւն գոյր ի մէջ պարսից և օսմանցւոց և Սուրբ Աթոռս էր ընդ իշխանութեամբ պարսից և Վանայ կողմունքն ընդ իշխանութեամբ օսմանցւոց (որպէս և են այժմ) վասն այսորիկ այսպէս առնել ետ Յակոբ կաթուղիկոսն, զի հատցի թունալի լեզուի նոցին, որ զմեծ զէն առեալ ինքեանց, որպէս թէ արծարծէին աստ և անդ ի յականջս օսմանցւոց, թէ ի յերկրէս օսմանցւոց զարդիւնսն ժողովեալ տանին ի յերկիրն Պարսից, որպէս և մինչև ցայժմ ունին զայս սովորութիւն օսմանցւոց կողմանց սևագլուխքն, որ ի խոշտանկիլն ի յէջմիածնանիստ կաթուղիկոսացն և ի նուիրակաց սոցին վասն անկարգութեանց իւրեանց, զայս յառաջ բերեն, որպէս թէ յանառիկ ամրոց իմն ապաւինեալ:

Դարձեալ զկնի այսորիկ ի ՌՃՂԲ. (1743) թուջն մերում ի ժամանակս Ղազարու կաթուղիկոսին մերոյ Ճահկեցւոյ, Ախթամարու բոլոր վիճակքն զզուեցեալ ի ... կաթուղիկոսէն իւրեանց վասն անյարմար կացութեանն և մանաւանդ զի զաթոռն իւրեանց իսպառ անշքացոյց և ի ներոյ յոլովից պարտուց էարկ և զեկեղեցական միաբանսն ցրուեաց և զկնաւոր աշխարհական բնակեցոյց ի վանքն, վասն որոյ ընկեցին զնա յաթոռոյն և զՆիկողայոս վարդապետ ոմն ընտրեալ արարին իւրեանց կաթուղիկոս: Ապա Նիկողայոսս այս խոհրդակցեալ ընդ ոմանց սևագլխոց իւրոց անկատարից և ընդ ումեմն Աղէքսանդր արեղայի, իբր թէ նեղ է տեղիս մեր, ըստ գոյն առաքէ զնոյն Աղէքսանդրն ի Կոստանդնուպօլիս, որ գնացեալ անդ ի ձեռս ոմանց ծածուկ գիր մի հանէ ի դրանէ թագաւորին (որ ասի ղօլթուղ ֆարմանի[247]), իբր թէ նահանգս այսորիկ, այսինքն՝ Վան, Բաղէշ, Մուշ և շրջագայք սոցին Ախթամարու են վիճակք: Եւ զայս հրաման առեալ գայ ի Վան, գայ և Նիկողայոսն ի Վան և ցուցանէ զհրամանագիրն զայն տեղւոյ մովպետին, յորմէ և զգենու զխիլայ և, որպէս թէ տիրելով վերոյ յիշեալ նա-

հանգացն՝ զյիշեալ Աղէքսանդր աբեղայն նուիրակ կարգէ նոցա, և զՅովանէս վարդապետն, որ յայնմ միջոցի նուիրակ էր ի Սրբոյ Աթոռոյս կողմանցն այնոցիկ կալեալ՝ զժողովեալ արդիւնսն առնուն ի ձեռացն և զինքն ի բաց վարեն և զայլս այսպիսիս:

Եւ յորժամ զայս ամենայն լսէ Ղազար կաթուղիկոսն մեր և սա գրէ ի Պօլիս և զնորոգ ֆարման բերել տայ ի նոյն թագաւորէն սաստիկ և հաստատուն վճռով, թէ վիճակիդ այդոքիկ էջմիածնի են, ոչ ոք ունի իշխանութիւն ձեռնամխիլ ի դոսա (և ֆարմանս այս, մինչ ի վերայ Վանայ օճախլու կոչեցելոցն էր գրեալ առ նոսա գոյ մինչև ցայսօր և պատրիարգ Յակոբ վարդապետի գիրն գոյ վասն այսորիկ, թէ զֆարմանն հանեալ յղեցի ի ՌՃՂԵ. (1746) թուջն մերում: Եւ այսու զվերոյ յիշեալ վիճակսն Ղազար կաթուղիկոսն վերստին յինքն վերադարձուցանէ և զարդիւնս նուիրակին մերոյ, զոր առեալ էր Նիկողայոսն, ճշտիւ յետս առնու և զՆիկողայոսն ևս բանադրէ: Եւ յետ այսց անցից ապա Նիկողայոսն այն ետես, թէ ի յումելոցն ևս զրկեցաւ և մանաւանդ կորագլուխ և ամօթալից լեալ ի վիճակէն իւրմէ և նուաճեցեալ, իսկ ի բազմակոյտ պարտուց և յաղխատութեանց, վասն որոյ անճարացեալ բոլոր վիճակօք, վանականօք և (192բ) աշխարհականօք զբազմակնիք թուղթս հնազանդութեան և աղերսանաց գրեն առ Ղազար կաթուղիկոսն մեր, ընդ թղթոյն և զՆիկողայոսն առաքեն յԱթոռս՝ խնդրելով մեծաւ աղաչանօք ի Ղազար կաթուղիկոսէն, զի զՆիկողայոսն առնակեսցէ ի կապից և կաթուղիկոս հաստատեսցէ ինքեանց և աղխատութեանց և պարտուց աթոռոյն իւրեանց ևս օգնութիւնս արասցէ՝ խոստանալով ևս այնուհետև կաթուղիկոսօք և վիճակօք ի հնազանդութեան Սրբոյ էջմիածնի և սորին կաթուղիկոսացն մնայցեն և նոյն թուղթն գոյ ի Սուրբ Աթոռոջս: Վասն որոյ և Ղազար կաթուղիկոսն մեր սիրով ընկալնու զՆիկողայոսն և ի յատենի առնակէ զնա ի բանադրանաց, որպէս թէ յաթոռոջս վերստին հաստատէ զնա կաթուղիկոս Ախթամարու բոլոր վիճակին: Եւ ապա հաւանութեամբ և ըստ խնդրոյ բոլոր վիճակին և Նիկողայոս կաթուղիկոսին, իսկ ի ներկայութեան բազմաց եպիսկոպոսաց զկանոնական կօնդակ իմն գրէ Բաեօք գլխօք, այսինքն՝ զՆիկողայոսն ընկալցին իւրեանց կաթուղիկոս այսուհետև և մինչ ի մահն զայլ ոք մի դնիցեն, որպէս առնէին յառաջ: Եւ յետ մահու նորին զայլ ոք ինքնագլուխ մի նստուսցեն, այլ զարժանաւորն բազմակնիք թղթով բոլոր վիճակին ի Սուրբ Աթոռս առաքեսցեն, զի աստ օծցի: Եւ զայլս այսպիսիս գրէ և կնքէ ինքն Ղազար կաթուղիկոսն, կնքէ և ինքն Նիկողայոս կաթուղիկոսն և այլ եպիսկոպոսք, որ գտանին: Եւ վերջապէս վճռեն ի նոյն թղթոջն, թէ այսուհետև ով ոք հեստիցի յայսց կանոնացս՝ նզովեալ լիցի յամենասուրբ Երրորդութենէն, յամենայն սրբոց նորին և ի մէնջ (որոյ ահա օրինակն գոյ ի Սուրբ Աթոռոջս): Զայս գիր առեալ Նիկողայոս կաթուղիկոսն մեծաւ փառաւորութեամբ և խիլայիւ գնայ ի վիճակն իւր[248]:

Եւ յետ ամաց ինչ մեռանի Նիկողայոս կաթուղիկոսն Ախթամարու և նստի ի տեղին Գրիգոր վարդապետ ոմն, նոյնպէս ինքնագլուխ և թարց հրամանի Սրբոյ Աթոռոյս կաթուղիկոսացն Մինասայ և Աղէքսանդրի, որ զկնի Ղազարու նստան յԱթոռոջս, զի որպէս ախթամարցիք զայնման նզովիւքն և ուխտիւքն իւեանց անփոյթ արարին, նոյնպէս և մեռս կաթուղիկոսունքն պաշարեցեալք ի խառնակմանց ժամանակին և յանձնեռնհասութենէ՝ զանց արարին:

Ապա ի ՌՄԺ. (1761) թուոջն մերում մեռանի և Գրիգոր կաթուղիկոսն Ախթամարու, նոյնպէս և նստի ի տեղին Թոմայ վարդապետ ոմն կաթուղիկոս, յորում ժամանակի էր կաթուղիկոս յԱթոռոջ էջմիածնի Շամախեցի կոչեցեալ Յակոբ գիտնականն: Ի սոյն ժամանակի վերոյ յիշեալ Թոմաս կաթուղիկոսն Ախթամարու, թէ ի խղճէ հաւեցեալ, եթէ ի բազմակոյտ պարտուց և ի պակասութեանցն բռնադատեցեալ, ելեալ գայ ի Սուրբ Աթոռս ի յոտս Յակոբ կաթուղիկոսին մերոյ ի ճնազանդութիւն և ի վերաձորոգումն առաջնոց հայրապետացն կանոնաց և յայտնապէս յանձն առնու և խոստովանի զգոլն իւեանց ընդ նզովիւք Ղազարու կաթուղիկոսին: Եւ յաւուր կիւրակէի ի ներկայութեան բոլոր միաբանից Սրբոյ Աթոռոյս և բազմախումբ ժողովրդեան ի ժամ Սրբոյ Պատարագին ի մէջ սրբոյ եկեղեցւոյն անկեալ ի ծունկս բացաւ գլխով և ըստ անառակին որդւոյ գոչեմ ասելով խնդրէ զարձակումն, զոր և ընդունի սիրով Յակոբ կաթուղիկոսն մեր և ընթեռնու զաւետարանն Անառակին և տայ զարձակումն ի մէջ հանդիսին և, որպէս թէ վերստին հաստատէ զնա կաթուղիկոս Ախթամարու վիճակին: Գրէ և կոնդակ ի վերայ վիճակին, զի զԹոմասն ընկալցին այնուհետև կաթուղիկոս ինքեանց, վերայիշելով հաստատէ ի սոյն կոնդակոջս և զկանոնս Ղազարու և Նիկողայոս կաթուղիկոսացն ուխտադրութեանցն և նզովափակ կանոնացն, զորմէ ի վերդ յիշեցաք: Եւ հարկադրէ ևս, զի ի նոյն կանոնի և յուխտի մնալ այնուհետև վերահաստատելով զնոյն ուխտսն հանդերձ նզովիւք՝ մի ևս դիցեն ինքնա(193ա)գլուխ զկաթուղիկոս ինքեանց և զեղեալն առանց հրամանի կաթուղիկոսացն էջմիածնի մի ընդունիցին: Եւ զայլս այսպիսիս պատուէրս և կանոնս: Զայս կոնդակս գրէ Յակոբ կաթուղիկոսն հաւանութեամբ Թոմայ կաթուղիկոսին՝ ներկայութեամբ և վկայութեամբ Լմայ և Կտուցու անապատից հարանցն Կարապետ և Յակոբ վարդապետացն և այլոց բազմաց եպիսկոպոսաց և տայ Թոմայ կաթուղիկոսին, զոր և պատուով և խիլայիւ առաքէ ի յաթոռն իւր յԱխթամար ի վերոյ յիշեալ թուոջն: Եւ նոյն կոնդակի օրինակն ահա գոյ ի Սուրբ Աթոռոջս: Եւ այս Թոմաս կաթուղիկոս որոն նստեալ է յաթոռն իւր, թէ՛ ի յաւուրս Յակոբայ կաթուղիկոսին, և թէ՛ ի մեր ժամանակս, զՍուրբ Մեռոնն ի Սրբոյ Աթոռոյս և ի մէնջ առեալ բաշխէ վիճակին իւրոյ: Թէպէտ ինքն զնիւթն խնդրէր, զի ինքն օրհնիցէ, սակայն մեք զօրհնեալ Սուրբ Մեռոնն տայաք, որ և է այսպէս մինչև ցայսօր[1249]:

[1] Ձգրված՝ 3 էջ՝193բ-194բ

(195ա) **ԳԼՈՒԽ ԺԲ.**

ՎԱՍՆ ՍՍԱՅ ԵՒ ԿԻՒԼԻԿԵՅԻՈՅ ՏԱՆՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆՆ ԵՒ ՆՈՐԻՆ ՈՐՊԻՍՈՒԹԵԱՆ

Ջայսմանէ ևս ճառեցաւ լիապէս ի վերդ ի գլուխսն Ժ. (10) և ի ԺԱ. (11), թէ ե՞րբ սկսաւ և յի՞նչ պատճառէ: Ապա յետոյ, մինչ վերաճոռոգեցաւ Սուրբ Աթոռս էջմիածին ի ՊՂ. (1441) թուոջն մերում և նստաւ Կիրակոսն կաթուղիկոս ի սմա, այնուհետև զոչ ինչ ունիմք ասել զնոցանէ հաւաստեաւ, թէ ո՞յր, որպէ՞ս և յի՞նչ կացութեան մնացին: Միայն, թէ ի ՌՃ. (1651) թուոջն մերում, յորում երջանիկ և սրբազան կաթուղիկոսն մեր տէր Փիլիպպոս գնայ ի սուրբ Երուսաղէմ յուխտ և ի յակնածումն ազգիս հայոց, որ ի Յունաստան, յայնմ ժամանակի պատահի Ներսէս կաթուղիկոսին Սսայ ի յԵրուսաղէմ գտանիլ, որոյ ի տեսանելն զմաճուր վարս և զառաքելաշաւիղ վարդապետութիւնս տեառն Փիլիպպոսի կաթուղիկոսին հարկեցեալ ի ճշմարտութենէ ինազանդեալ՝ խոստանայ հետևիլ ամենայնի պատուիրանաց նորա:

Վասն որոյ և երջանիկն Փիլիպպոս, վկայութեամբ Երուսաղէմի պատրիարգ Աստուածատուր վարդապետին և այլոց բազմաց եպիսկոպոսաց, ընդ Ներսիսի կաթուղիկոսին զթանի գլխաւոր կանօնս հաստատէ (զորս տեսցես լիովին ի յԱռաքել պատմագիրն), որոց բազմաց դիտաւորութիւնն է, թէ իւրաքանչիւր վիճակի կաթուղիկոս և եպիսկոպոս, զիւր վիճակի եղեալսն և զարժանաւորսն ձեռնադրեսցէ հաւանութեամբ վիճակին, յորոյ վերայ ձեռնադրէ: Եւ յայլս վիճակս մի ձեռնամխեսցի: Եւ զայլս այսպիսիս կանօնս հաստատեն և կնքեն երկոքին կաթուղիկոսքն և ներկայ գտանեցեալ եպիսկոպոսքն վճռելով, թէ հետօղն յայսց կանօնացս լուծցի ի կարգէն, տուօղն և առօղն: Տե՛ս դու այժմ զՍսեցւոց կանօնապահութիւնն, որոց կաթուղիկոսումբն զեպիսկոպոսումս ձեռնադրեն, որոց չև է ժամանակ սարկաւագութեան, որոց ոչ զուստին գիտեն և ոչ զորպէսն և մանաւանդ բազմիցս միւն զմինն ընկենու և զտեղին յաջորդէ և երկումբն ևս զեպիսկոպոսումս ձեռնադրեն:

Որպէս ի մերում ժամանակս Ղուկասն ընկեցեալ ի Հաճին[250] գեօղն նստէր և Միխայէլն ի Սիս, Ղուկասն զշատս ձեռնադրէր, բան զՄիխայէլն միոյ հօխայ ղահֆէի և այլովք այսպիսեօք: Իգնատիոս աբեղայի միոյ զէշն առեալ ձեռնադրեաց զինքն եպիսկոպոս ի միւս օրն ձեռնադրեցեալն զէշն իւր առեալ փախեաւ: Նմանապէս և եպիսկո-

պոսումն յածեալ ի վիճակս որոյ և իցէ շրջեալ ի տանէ ի տուն, ի ծակէ ի ծակ, ձեռնադրեն գհաճանայս և զայլս աստիճանաւորս՝ չգիտելով զինչ լինելն: Եւ վարդապետին, որ չև են ժամանեալ ի Ի. (20) ամս, ընդ աբեղայութեան առնուն և զԾայրագոյն Գաւազան, յորս գրեթէ ոչ գտանի աբեղայ և կամ մասնաւոր վարդապետ, այլ որ ենն՝ են ի ծայրագոյն աստիճանի: Թողցո՛ւմ զայսպիսիս:

Ապա յետոյ ի ՌՃՂԸ. (1749) թուոջն մերում յաւուրս Ղազարու կաթուղիկոսին մերոյ Ճահկեցւոյ, մինչ ի հարկեցմանէ վրդովմանց ժամանակին և վասն ոմանց պատճառաց, զորոց ասացաւ յիւրումն տեղւոջ, անկաւ խռովութիւն ի մէջ Ղազար կաթուղիկոսին և միաբանիցն Սրբոյ էջմիածնի, ընդ որս և համաձայնեցան յունաստանաբնակ սևագլուխքն մեր և մանաւանդ Յակոբ վարդապետն, որ յայնմ ժամանակի պատրիարգ էր ի Կոստանդնուպօլիս, թէև ի ծածուկ ազդմանէ սորին Միխայէլ կաթուղիկոսն Սսայ եկն ի Կոստանդնուպօլիս և անկաւ առ յոմանս յիշխանս ի տանէն Սսայ և կամէր ոտն ածել ի վերայ էջմիածնի՝ խնդրելով ի վիճակաց սորին զոմանս նահանգս զսահմանակիցս վիճակին իւրոյ: Իսկ յԱստուծոյ օրհնեալ իշխանքն մեր և բարեբարոյ վարդապետք ոմանք երևելիք գտանելով անդ առ յորս և մեք իսկ գտանեցաք ի պատահմանէ իմեքէ, խափանելով զչար խորհուրդս նորա՝ ափ ի բերան արարին զնա և ի գիշերայն հալածեցին ի Խաղաքէն և ի Սրբոյ էջմիածնի վիճակէն իսկ:

Դարձեալ ի ժամանակս նոյնոյ Ղազարու կաթուղիկոսին ի ՌՄ. (1751) թուոջն մերում, յորում Մինաս վարդապետն Ակնցի էր պատրիարգ Կոստանդնուպօլսի, ևս եկն նոյն Միխայէլ կաթուղիկոսն ի Կոստանդնուպօլիս ի սադրելոյ ոմանց ինքնահամանից սևագլխաց, առարկելով զնոյն վէջն և մանաւանդ ասելով, թէ ինձ վայել է ունել (195բ) զայս երկիր, որ ընդ իշխանութեամբ օսմանցւոց է, առ որով և ես և աթոռս իմ կամք: Նոյնպէս և յառաջն արարին օրհնեալ իշխանքն մեր, որ ձայնակցեալ արհունական հրովարտակաւ հանին զնա ի Խաղաքէն և ի վիճակէն էջմիածնի այնպէս, որ մի ևս կոխեսցէ զվիճակս Սրբոյ էջմիածնի կաթուղիկոսն Սսայ: Եւ է այսպէս մինչև ցայսօր[1]:

[1] Ձգրված՝ 196ա-198բ

(199ա) **ԳԼՈՒԽ ԺԳ.**

ՅՈՐՈՒՄ ՅՈՒՅԱՆԻՆ ՅԱՏՈՒԿ ՅԱՏՈՒԿ ԵՒ ՅԱՆՈՒԱՆԷ ՄԼՔԱՏՈՒ ԳԵՕՂՕՐԱՅՔ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՍ, ՅՈՐՈՅ Ի ՅԱՅԳԵԱՅՑ ԵՒ Ի ՍԵՐՄԱՆԵԼԵԱՅ ԱՌՆՈՒ ԶՄՈՒԼՔՍ, ԱՅՍԻՆՔՆ՝ ԶՏԱՍԱՆՈՐԴՍ, ԹԷ Ո՞ՅՔ ԵՆ, ՅՈՐՈՒՄ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԵՒ Ո՞ՅՐ ՁԵՌՕՔ ԵՒ ՈՐՊԷ՞Ս ՈՒՆԵՑԱՒ ԵՒ ՍՏԱՑԱՒ ԶՆՈՍԱ[251]

Յաղագս գեղջս մերոյ Վաղարշապատու

Նախ այս գեօղ, որ է կից Սրբոյ Աթոռոյս, որ նախապէս կոչիւր Վարդգէս և յետոյ կոչեցաւ Վաղարշապատ, է բոլորովիմբ Սրբոյ Աթոռոյս՝ հողով, ջրով և իւրովք պարագայիւքն, հաստատեցեալ ի բնէ անտի ի Սրբոյ Լուսաւորչէն և ի Տրդատայ թագաւորէն, եթէ ըստ հոգևորական հասիցն և թէ ըստ մարմնաւորական հարկին: Այսպէս եկաց ի ժամանակս իշխանութեանն թագաւորացն մերոց, յոր ոչ կարէին ձեռնամխիլ կերպիւ իւիք մարմնաւոր իշխօք: Ապա ի բառնիլ իշխանութեանս հայոց և ի փոփոխիլ հայրապետարանին ի Սիս և ի յամայանալն Սրբոյ Աթոռոյս՝ խափանեցաւ ամենայն կարգ և իշխանութիւն սորին և իմն մերկացաւ յամենայնէ և զրկեցաւ յամենից ունեցելոցն իւրոց: Եւ նախորդութիւնս այս տևեաց յամս ՅԻԴ. (324): Իսկ ի թուոջն մերում ի ՊՂ. (1441), յորում ողորմութեամբն Աստուծոյ վերանորոգեցաւ Սուրբ Աթոռս ի յիշխանութեանն տանկաց Ջհանշահ թագաւորին (որ նստիւր ի Դավրէժ) և ունէր ընդ ձեռամբ զբոլոր երկիրս Պարսից և Հայոց, յորում ժամանկի նստաւ կաթուղիկոս տէր Կիրակոսն և զկնի նորա Գրիգոր Մակուեցին, որպէս ասացաւ յայլուր, սկսաւ վերստին օրըստօրէ ստանալ զառաջին կարգն և զիշխանութիւնն և տիրել իւրոցն սեփհականաց՝ հրամանաւ այլազգի թագաւորաց, գրովք և դապալայիւք նոցին դատաւորաց, զհինսն նորոգելով և զնորսն վերայաւելելով: Արդ այս Գրիգոր կաթուղիկոս, որ նստաւ հրամանագրով Ջհանշահ թագաւորին Դավրիժու ի ՊՂԲ. (1443) թուոջն մերում ի Սուրբ Աթոռս էջմիածին, գնէ զշեշդանկ մուլին գեղջս այսմիկ (որ է տասանորդն) այսպէս: Զի յայնմ ժամանակ գեօղս այս անկեալ լինի ընդ ձեռամբ ումեմն տանկի Սէյիտ պէկ կոչեցելոյ մեծազգւոյ և մանկահասակի և այս Սէյիտ պէկս վէրիլ առնէ իմեան զՍարու մելիք կոչեցեալ ումն իշխան տանիկ՝ որդի Ալիխան բէկի ի ներկայութեան և վկայութեամբ ումեմն տանկի երևելոյ իշխանի Շեխ Բօռհան կոչեցելոյ և վաճառէ զգեօղս զայս ամենայն սահմանօք և սիմօռիւք և ամենայն պարագայիւքն

իւռվմ Գրիգոր կաթուղիկոսին ՌՌԽ. (8040) դինարի, որոյ ութներորդ մասն է մէկ հազար հինգ դինար, որոյ և ղապալայն գրէ ղազին Երևանու Ջամանատին կոչեցեալն և կնմէ հաստատուն վճռօք և բազմաց մեծամեծ տանկաց վկայութեամբ և կնմով յԵրևան ի ( ) թուին տանկաց:

Դարձեալ ի սոյն թուջս Մէլիք Խաթուն անուն ոմն կին տանիկ՝ դուստր Փիր Հուսէին ումեմն տանկի գոլով յազգականաց վերոյ յիշեալ Սէյիտ պէկին յարուցեալ ասելով, թէ իմ է այս գեօղ և կամի ի յինմն դարձուցանել, որ և վէրիլ առնէ[1] ինմեան զՇէխ Մահմէտ անուն տանիկ ոմն՝ որդի Դախա կոչեցելոյ ի յառաջ տանիլ զայս դաւ: Վասն որոյ և նոյն Գրիգոր կաթուղիկոսն ևս վէրիլ առնէ ինմեան զՂևոնդ ոմն հայ՝ որդի Սէթի և թոռն Բապիճանի, որով և վերստին նոյնպէս ամենայն պարագայիւմն գնէ զգեօղս զայս ի Մէլիք Խաթուն կոչեցեալ կնոջէն ձեռամբ Շէխ Մահմէտ վէրիլի նորին ԺԵ. (15) հազար դինարի, որոյ վեցերորդ մասն է ԲՌԵՃ. (2500) դինար, զորոյ և զղապալայն ևս գրէ նոյն վերոյ յիշեալ Ջամանատին կոչեցեալ ղազին՝ հաստատուն վկայութեամբ բազմաց մեծամեծ տանկաց և կնմէ ինմն և կնմեցուցանէ:

(199բ) Դարձեալ յետ այսր ամենայնի ի սոյն թուջս յարուցեալ աստի և անտի ի յազգականաց և ի մերձակայից վերոյ յիշեցեալ Սէյիդ բէկին և Մէլիք Խաթունին, մինչև ԺԴ. (14) անձինմ, որ ոչ տան հանգիստ Գրիգոր կաթուղիկոսին վասն գեղջս այսմիկ ասելով, թէ մեք ևս ունիմմ զբաժին ի գեօղս յայս, որ վէրիլ կացուցանեն ինմեանց զոմն գլխատոր տանիկ Ղալանդար օղլի Մահմետ ղուլի կոչեցեալն, վասն որոյ և նոյն Գրիգոր կաթուղիկոսն երորդապէս գնէ զգեօղս զայս նոյնպէս ամենայն սահմանօքն ի ԺԴ. (14) միրասխոր կոչեցելոցն՝ ձեռամբ և միջնորդութեամբ վերոյ յիշեցեալ Մահմէտ ղուլի կոչեցեալ վէրիլի նոցին ԺԵ. (15) հազար դինարի, որոյ վեցերորդ մասն է ԲՌԵՃ. (2500) դինար: Եւ նոյն վերոյ յիշեցեալ Ջամանադին ղազին երորդապէս գրէ զղապալայն և կնմէ վկայութեամբ բազմաց մեծամեծ տանկաց, գրելով և ըստ օրինի իւրեանց զսաստիկ և զմեծ նզովս և զանէծս յետ այսորիկ դաւի առնօղաց և վերստին խօսողաց վասն գեղջս այսմիկ: Եւ այս Ջամանադին ղազիս բերեալ ապա զայսոսիկ վերոյ յիշեցեալ զերեսին ղապալայս ընդ միմեանս կցէ և շինէ զմի մեծ կոնդականն ղապալայ և ինմն կնմելով զկիցսն իւրաքանչիւր տեղեացն կնմեցուցանէ և ոմանց մեծամեծ տանկաց ևս և տայ Գրիգոր կաթուղիկոսին: Եւ Գրիգոր կաթուղիկոս այս, որ է որդի Մակուեցի պարոն Ջալալ բէկին, գրեցուցանէ ի յերիս ղապալայնջսն ևս, թէ Գրիգոր խալիֆայն առնու զգեօղս զայս և վախըֆ տայ էջմիածնի Աթոռոյն: Քանզի որովհետև յամենայն յազգս օրէն է, զի վախըֆն ոչ վաճառի և ոչ յետս դառնայ վասն այսորիկ այսպէս գրեցուցանէ, զի մի ոք իշխեսցէ յետոյ վաճառել և գնել: Այլև ի մէջ երից ղապալայիցս այսոցիկ գրի գեօղս այս և յատկացուցանէ ամենայն

[1] Բ. առաքէ

սահմանօք և կոպարօճն իւրովք և վճռի, թէ ի մէջ այսց կոպարացս այգի, պարտէզ, անդ, արօտ, անասնոց, ջրաղացք, դինկք և այլ ամենայն արդիւնատեղիք և ջուրք և հողք և հարիւք ևս, մինչև բոլորովին գնեաց Գրիգոր խալիֆայն և վախըֆ ետ Սրբոյ էջմիածնի:

Զայս ղապալայս և վախմնամայս առնու Գրիգոր կաթուղիկոսն ի (ՌՃԼԲ. (1428)) թուին տաճկաց և դնէ յԱթոռոջս ի յարձան յափտենական, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի՛, ամէն, որ և գոյ արդէն ի Սուրբ Աթոռոջս, զոր և գտցես ի յերեսն գրեցեալ ցուցակովն և (…) նշան համարով: Արդ եթէ ի յայս ղապալայոջս և թէ ի միւս մեծ ղապալայոջն, զոր զկնի սորա գրելոց եմք գեղջս մերոյ սահմանին և կողմունին այսպէս գրին: Ի հիւսիսակողմն եզր դաշտիս մերոյ ղըռն, որ է ի Մօլադուրսունէն և ի Քարաթէն, մինչև ի փոխր ծօվակն, որ է սահման և կոպար գեղջս մերոյ և Փարաբարու, որ և սոյն ծօվակս ևս է Սրբոյ Աթոռոյս: Ի յարևելակողմն Ղօռուղն, հանդէպ Շօրլու[252] գեօղի, որ ջմջմայ[253] և ղամըշլղ[254] գրի: Ի հարաւակողմն Քիւլթափայ կոչեցեալ փոխր բլուրն: Ի յարևմտակողմն մեր գետն, որոյ կից է մեր Թեղուտներ կոչեցեալ հողն ի մեր կողմն հանդէպ Ալիպէյլու գեղջն, որ բազրկեան եօլի[255] գրի, թէ աստ, թէ ի ռաղամսն:

(200ա) Դարձեալ ըստ վճռոց գրոց սրբոց, որպէս ոչ կարէ տեղի աղտաղտին զջուր հաղցր բերել, նոյնպէս և ժամանակն վրդովեցեալ ոչ կարէ յառաջացուցանել զհաստատուն և զյարամնաց գործս, զի յետ երից ամաց ի փոփոխմանէ տիրողաց երկրիս յառաջանայ այր ոմն տաճիկ յերկրոջս Ռուստամ անուն և բռնացեալ (ոչ է յայտ, թէ որով կերպիւ) տիրէ բանեաց գեօղօրէից, յորոց մին լինի և այս մեր կից գեօղս Վաղարշապատ և այս Ռուստամ տաճիկս լինի որդի Ամիրշէհանի և թոռն Ամիր Սմբատայ և ուստի լինիլն անյայտ: Ապա նոյն Գրիգոր կաթուղիկոսն ի յայս տաճկէս վերստին գնէ զգեօղս զայս իննսուն հազար դինարի և վախմ առնէ Սրբոյ Աթոռոյս: Եւ ընդ գեղջս այսմիկ գնէ ևս ի նոյն տաճկէն զայսոսիկ գեօղօրայսս, այսինքն՝ զԱշտարակ, զԲաթոին, զՆորագաւիթ, զԱղունատուն, զՔիրաշլու, զՄուղնի, որոց զորպէսն ի յիւրաքանչիւր տեղւոջն ասասցուք: Եւ եօթնից գեօղօրէիցս գրեցելոցս[1] այսոցիկ զղապալայ մի մեծ և կոնդականն գրէ նոյն վերոյ յիշեցեալ Ջամանատին ղազին Երևանու և կնքէ, կնքեն և վկայեն ևս Երևանու շխիսլամ մօլայ Ռահիմ կոչեցեալն և Նախջևանու ղազին Ահմատ կոչեցեալն՝ որդի Մահմետի: Յորում վճռեն հաստատուն վկայութեամբ և սաստիկ երդմամբ և նզովիւք, ըստ օրինացն իւրեանց, թէ այսոցիկ եօթեանց գեօղօրէիցս զշեշդանկ մուլքն գնեաց Գրիգոր խալիֆայն և վախմ արար Սրբոյ էջմիածնի, որ գրի ի տաճկական թուոջն ի ( ), զոր գտցես ցուցակաւն և ( ) համար նշանաւն: Եւ այս մեծ ղապալայիս սուրաթ մի ևս գոյ գրեցեալ յետոյ ի միոյ շխիսլամէ և կնքեցեալ, զոր

[1] Բ. գրելոցս

ևս գտցես ի յերեսն գրեցեալ ցուցակաւն և ( ) նշան համարով: Յետ Գրիգոր կաթուղիկոսիս այսմիկ, մինչև ի ՌԽԲ. (1593) թիւն մեր, յորում նստի կաթուղիկոս ի Սուրբ էջմիածին Մելիխէթ և յետ նորա Սահակ և յետ նորա մեծն Մօսէս ի ՌՀԸ. (1629) թուջն մերում, Աթոռս էջմիածնի գրէթէ, թէպէտ ոչ իսպառ ամայի, սակայն ոչ այնման հեռի մնայ ի յամայութենէ, զի որպէս թէ յառաջին նուաստութիւնն էր հասեալ: Քանզի ի փոփոխմանէ յայլևայլ բռնակալ իշխողաց երկրիս և ի յարուցմանց պէս պէս ելուզակաց և ապստամբաց և յարշաւանաց ի վերայ միմեանց մեծազօր թագաւորաց պարսից և օսմանցւոց և ի տարագրութենէ բոլորից երկրականաց ի շահ Ապասէն և յայլոց այսպիսեաց, զորս յիշէ Առաքել պատմագիրն և մանաւանդ յայնման միջոցսն կաթուղիկոսն Աթոռոյս ոչ մի և երկու, այլ մինչև ի չորս և հինգ և այնք ևս ոչ կարէին և ոչ նստէին յԱթոռս, այլ աստ և անդ տարագիրք և փախստականք ի բռնաւորաց և ի պարտուց: Մտածեա՛, թէ Աթոռս ի յորպիսի կացութեան իցէ լեալ, զի ոչ միայն ի մլեհատու գեօղօրէիցն էր զրկեցեալ, զորս տաճիկք զաւթեալ էին, այլև ի շինութենէ ի միաբանից և յայլ ամենից հոգևոր և մարմնաւոր զարդուց և ի հարկատուացն էր մերկացեալ: Վասն որոյ վերոյ յիշեցեալ գեօղին, զորս էառ Գրիգոր կաթուղիկոսն, տիրեցեալք եղեն ի տանկաց ի բազում ժամանակս:

Ապա յետ ժամանակաց ի տիրելն երկրիս մերոյ թագաւորին Պարսից մեծին շահ Ապասայ ի ՌԾԳ. (1604) թուջն մերում և ի կարգելն զԱմիրկիւնէ կոչեցեալ ոմն խան երկրիս, ժամանակ ինչ և այս Ամիրկիւնէ խանս զաւթեալ ուտէ զգեօղս մեր, որոյ վասն է բանս մեր: Ապա խանս այս մինչ էր բարեբարոյ, շինարար և հրիստոնէասէր ի ժամանակս սորա ոմանք ի սևագլխաց աստի և անտի ժողովեալք ի յԱթոռս՝ գնացեալ արզ առնեն Ամիր(200բ)կունէ խանին, և զԳրիգոր կաթուղիկոսի մեծ վախուպնամայ ղապալայն, զոր ի վերն յիշեցաք ևս ցուցանեն՝ ասելով, թէ այս գեղջ վեց դանկ մուլրն Սրբոյ էջմիածնի է ի բնէ անտի: Եւ Ամիրկիւնէ խանն ևս վերահասու լեալ իրին ստուգութեանն՝ վերադարձուցանէ զվեց դանկ մուլրն գեղջս այսմիկ Աթոռոյս և հաստատուն գիր ևս տայ կնիռվ, թէ այսուհետև ով ոք յազգէ իմմէ և յայլոց իշխեսցէ զմուլր գեղջս այսմիկ հանել ի յէջմիածնայ, նզովեալ լիցի: Եւ նոյն թ[ուղթն] և երկու սաւառնն նորին շխիսլամի կնիռվ գոն ահա ի Սուրբ Աթոռոջս, որ գրի ի ՌԻԹ. (1620) թիւն տանկաց, զոր գտցես երեսն գրեցեալ ցուցակօրն և ( ) և ( ) և ( ) նշան համարովրն: Եւ թէպէտ այս այսպէս լինի, սակայն այս կանօն այնման տևէ, որման Ամիրկիւնէ խանն կենդանի էր և յիշխանութեան, իսկ յետ մահուան նորին, մինչ առնու զխանութիւն երկրիս որդի նորին Թահմազ ղուլին և նա զաւթէ ի կեանս իւր զմուլր գեղջս և ուտէ իւր տօնլուղին տեղն ժամանակ ինչ: Եւ յետ նորա դարձեալ զաւթեցին առաջին տիրօղ տաճիկքն, որ իւրացուցեալք ուտէին յորդւոց յորդիս և վաճառէին և բաշխէին ում և կամէին, զի իբրև զսեպհական ստացուած էին արարեալ իւրեանց:

Իսկ ի նստիլ Մօսիսի երջանիկ կաթուղիկոսին, թէպէտ և նա չանաց և էառ իսկ ձեռամբ տիրողաց երկրիս, սակայն ոչ մնաց հաստատուն, զի երանելին երեմ և կէս տարի հազիւ ապրեցաւ և միանգամ գնաց ի յԱսպահան առ շահն Սէֆի, զորման դրամս վատնեաց և զվիշտս կրեաց, զհարիւր թուման մովսաթայն հազիւ եբառն յԱթոռոյս, որ մեծ բեռն էր լեալ և տոկոսեօք բազմացեալ ի Մէլիխէթ կաթուղիկոսէ անտի: Եւ մանաւանդ ի նորոգութիւն և ի շինութիւն Աթոռոյս պարապեալ, զորմէ լիովին պատմէ Առաքել պատմիչն, զի յամենայնի յանշխութիւն էր հասեալ Աթոռս: Իսկ զկնի նորա յորժամ նստի նոյնանման երջանիկ Փիլիպպոս կաթուղիկոսն, արզ առնէ երկրորդ Ապաս շահին, թէ այս գեօղիս մուլքն ի բնէ անտի Սրբոյ Աթոռոյս է լեալ, այժմ խաներն և այս և այն զաւթեալ ուտեն և Աթոռոյս ոչ գոյ ապրուստ: Յիշէ և յարզայումն, թէ զայսման դրամ խարճեալ յԱպարանու ջուր բերի և յօգուտ երկրիս և այլ այսպիսիք: Յայնմ ժամանակի նստիւր յերևան խան Խոսրով անուն ոմն, որ էր բարեբարոյ և բարեկամ Փիլիպպոս կաթուղիկոսին, սա ևս արզ առնէ շահին, թէ գեղջս մուլքն յիրաւի էջմիածնի է լեալ ի բնէ անտի, վկայէ և լաւութեանն Փիլիպպոս կաթուղիկոսին և զջուր բերելոյն և զայլոց լաւութեանցն: Վասն որոյ և շահն ոաղամ գրէ, թէ եառու զվեց դանկ մուլք գեղջդ էջմիածնի Աթոռոյն, այսուհետև մի ոք իշխեսցէ ձեռնամխիլ: Ահա գոյ նոյն ոաղամն ի յԱթոռս գրեցեալ ի ՌԿ. (1650) թուին տաճկաց, զոր գտցես ի յերեսս գրեցեալ ցուցական և ( ) նշան համարովն: Եւ յայս ոաղամումս յիշի, թէ գեղջս այսմիկ հասլ և մուլքն հարիւր իննսուն խալվար և Ե. (5) լիտր և կէս ևս աւելի է լեալ, զոր տուեալ է Աթոռոյս:

(201ա) Յետ այսորիկ ի ժամանակս Յակոբ կաթուղիկոսին Ջուղայեցւոյ, յաւուրս շահ Սուլէյմանին պարսից ի դրաւէն արհունի իշխան տաճիկ յորդւոց Ամիրկիւնէ խանին, որոյ անունն Ապաս ղուլի, գայ յերկիրս յայս ի գործ արհունի և որովհետև հայր սորին Ամիրկիւնէ խանն ժամանակ ինչ կերեալ է զմուլք գեղջս այսորիկ և սա սկսանի դաւի յարուցանել ընդ Յակոբ կաթուղիկոսին, թէ մուլք գեղջս այսորիկ իմէ, դու զիա՞րդ ուտես: Ապա Յակոբ կաթուղիկոսն զգիր Ամիրկիւնէ խանին և զինն վախուպնամայն, զորս ի վերդ յիշեցաք, ցուցանէ նմա: Եւ նա վերահասու լեալ գիր մի ևս ինքն տայ շարի կնքով, թէ և ես գիտացի հաւաստեաւ, որ վեց դանկ մուլք գեղջս այսորիկ էջմիածնի է ի ՌՀԲ. (1661) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական:

Եւ յետ այսպէս լինելոյն, ապա սոյն Յակոբ կաթուղիկոսս զայսոսիկ յիշեցեալ գրեանս առեալ գնայ ի յԱսպահան ի դիւանատունն նոցա և ցուցանէ և հաստատէ զգեօղս զայս գոլ ի բնէ անտի Սրբոյ Աթոռոյս: Ապա ի տեսանել շխիսլամին և այլոց մեծամեծաց գրեն զհաստատուն գիր մի և վկայեն, թէ մեք վերահասու եղաք ստուգութեամբ, որ այս գեօղիս վեց դանկ մուլքն, մուտախիլն, բահրէն և այլ հասքն բոլորովին

Սրբոյ էջմիածնի են լեալ ի բնէ անտի: Այլև վկայեն ի սոյնում գրի, թէ տեսաք զհնոց վախուպնամայն, զԱմիրկիւնէ խանի գիրն և զայս գրեանս: Այլև յիշեն, թէ յառաջ քան զայս յատուս Սահակ և Մեսէս կաթուղիկոսացն, ևս են արարեալ ոմանք վէճ վասն այսորիկ և սուտ են եղեալ: Արդ մեք ամենեքեան վերահասու եղամ և վկայեմք, որ այս գեօղիս հասցլ, մուտախիլ և բահրէն, բոլորովին Սրբոյ էջմիածնի է լեալ ի բնէ անտի, ով որ այսուհետև ձեռնամուխ լիցի և կամ դաւի արասցէ՝ սուտ է և յանցաւոր և բան նորին անընդունելի:

Այսպէս գրէ շխիսլամն, և այլ մեծամեծ և կնճեն և տան Յակոբ կաթուղիկոսին: Եւ Յակոբ կաթուղիկոսն արզ առնէ շահ Սուլէյմանին՝ ցուցանելով զայն գիրն: Եւ շահն ևս ի միւս երեսն նոյն թղթոյն ոաղամ գրէ, թէ զոր ինչ գրեալ և վկայեալ են ի միւս երեսն թղթոյս դատաւորին, յիրաւի է և ես հրամայեցի զի այդպէս լիցի: Գրելով և զպատուէրս Երևանու իշխողաց, զի մի ոք ընդդէմ գրեցելոցս շարժիցի: Այսպէս հաստատուն թուղթ ի դատաւորաց և ի շահ Սուլէյմանէն երկիցս անգամ առնու Յակոբ կաթուղիկոսն, մին ի ՌՁԲ. (1672) թուին և միւսն ի ՌՁՁ. (1675) տաճկաց, որ աճա գոն ի Սուրբ Աթոռոջս երկուքն ևս, զորս գտցես յերեսսն գրեցեալ ցուցակօքն և ( ) և ( ) համար նշանիւքն: Եւ երկու սաւատ ևս գոն սոցա շխիսլամի կնճով, զորս գտցես ի յերեսսն գրեցեալ ցուցակօքն և ( ) և ( ) նշան համարովքն, որ երկուքն ևս հարկատոր և շատ պիտանիք և լաւ պահելիք են: Այսոքիւ ափ ի բերան արարեալ պապանձեցուցամ մեք ի ժամանակս մեր զպիղծ միրզայ Շէֆին, որ գոլով երկրիս դիւանագիր կամէր խափանել զմաղաֆութիւն Սրբոյ Աթոռոյս ի ՌՄԺԹ. (1764) թուոջն մերում:

(201բ) Արդ լուսահոգի Յակոբ կաթուղիկոսն, թէպէտ այսպէս գրովք և վկայութեամբ ի յԱթոռս դարձուցանէ զվեց դանկ մուլք գեղջս մերոյ, որպէս գրեցաք, սակայն յետոյ ի ժամանակս ժամանակս տաճիկքն այնոքիկ, որ յանտիոքենէ Աթոռոյս և ի խառնակմանց ժամանակին երբեմնապէս զաւթեալ էին զգեօղս զայս և իւրացուցեալ, զորս յիշեցաք ի վերդ, գան երբեմն առ Յակոբ կաթուղիկոսն և դաւի առնեն ասելով, թէ մեր է մուլք գեղջս այսմիկ, ոմանք ինքնին և ոմանց ազգականքն և ոչ տան հանգիստ: Ոմանք միոյ դանկին դաւի առնելով, ոմանք երկուց և ոմանք կիսոյն և այլն այսպէս: Ապա Յակոբ կաթուղիկոսն ոմանց զգինսն տալով վերստին գնէ և զհին ունեցեալ գրեանսն, որ են ղապալայքն, առնու ի ձեռաց նոցա և զոմանս ի դատաստան տանելով սուտ հանէ և ոմանց զսակաւ ինչ դրամ տալով ի բերանոցն գիր առնու: Այսպէս առնելով հատանէ զձայնս դատախազիցն իսպառ յԱթոռոյս և իսկապէս դարձուցանէ զվեց դանկ մուլքն գեղջս ի յԱթոռս: Եւ առեալ գրեանքն ի դատախազիցն են ի յԱթոռս: Զհինգ հատ հին ղապալայս առնու ի տաճկաց, որոց մին է ի ԹՃԿԹ. (1555) գրեցեալ, մին ի ՌԻԱ. (1612), մին ի ՌԻԴ. (1615), մին ի ՌԻԷ. (1617), մին ի ՌԼ. (1620)

ի թիւն տանկաց: Եւ զերիս գիրս ևս ի դիւանի ի բերանոյ դատախազիցն առնու մին ի ՌՃԱ. (1660), մին ի ՌՃԴ. (1663) և միւսն ի ՌՃԷ. (1666) թիւն տանկաց գրեցեալք, որք ամենեքեան գոն ի Սուրբ Աթոռոջս, զորս գտցես ի յերեսուն գրեցեալ ցուցակօքն և ի ( ) համար նշանէն մինչև ի ( ) համար նշանաւն:

Դարձեալ զկնի ժամանակաց Աղէքսանդր կաթուղիկոսն Ջուղայեցի վեց կերպ խնդրոց աղագաւ արզ առնէ շահ Սուլթան Հիւսէյինին, որոց երրորդ խնդիրն այս է, թէ Սրբոյ Էջմիածնի մուլք տեղեաց և մաղաֆութեանն ումանք երբեմն ձեռնամուխ լինին և ոչ թողուն զմեզ հանգիստ: Եւ վասն այսոցիկ վեցից խնդրոցս յառաջնոց թագաւորացն ևս գոն ռաղամք ի Սուրբ Աթոռս արդէն, զորս յիւրաքանչիւր տեղւոջն ասասցուք, զայ-նոսիկ ռաղամսն ևս տարեալ ցուցանէ շահին: Վասն որոյ և շահ Հիւսէյինն տեսեալ զռաղամսն, գրէ և ինքն զռաղամ մի և զայնոսիկ վեց ռաղամսն ևս յիշէ ի նմա հան-դերձ խնդրելեօքն և թուովքն և հրաման գրէ, թէ որպէս մեր նախնի թագաւորքն հրա-ման են տուեալ վասն այսոցիկ գրեցելոցս և ես ետու հրաման, զի այսպէս լիցի: Եւ պատուէր Երևանու իշխօղացն, զի մի թողցեն զոք ձեռնամուխ լինիլ ի մլքատու տե-ղիսն Էջմիածնի: Եւ այս ռաղամս գոյ ի Սուրբ Աթոռս, որպէս ցուցանի ի յերեսուն գրեալ ցուցակաւն, որ է գրեցեալ ի ՌՃԿԱ. (1712) թուին տանկաց և ( ) նշան համարով:

(202ա) Դարձեալ ի թուոջս մերում ՌՃՀԳ. (1724) և ի տանկաց թուին ՌՃԼԷ., օսմանցիքն առին զերկիրս մեր ի պարսից, որք և տիրեցին յամս ԺԳ. (13), նստի յԵրևան Ռաջապ անուն փաշայ, որում և ծանուցանէ Աստուածատուր կաթուղիկոսն զորպիսու-թիւնս Աթոռոյս և զգիր խնդրէ վասն մլքատու գեօղօրէիցն և մաղաֆութեանն Աթոռոյս: Վասն որոյ և փաշայն գրէ զգրքանձև դէվթէր մի, որոյ զգլուխն ինքն կնքէ և զվերջն ղազին: Յորում գրեցեալ Սրբոյ Աթոռոյս մլքատու գեօղօրայքն են այսոքիկ՝ այս մեր գեօղս, Մաստարայ, յՕշական, Ֆռանկանոց և Քիրաշլու: Այլև մաղաֆ եղեալ մուլքն Աթոռոյս ի սմա գրեցեալ են այսոքիկ: Ի մեր գեօղս վեց շէն ջրաղաց, երկու աւեր, մէկ շէն դինկ, երկու ձիթահանք, խան և ինն արտ ցանելի, երեք եօնջալուղ, երեք այգի, երկու այգի ևս յՕշական, մեկ ևս աւեր: Ի Փարաքար երկու այգի, յԵրևան երկու այգի, երկու ջրաղաց: Ի Քեալարայ երկու ջրաղաց, մէկ դինկ: Երեք ջրաղացի ջուր ածեալ ի Զանկի[256] գետոյն, որ է Նահապետ կաթուղիկոսի հանեալ մեծ առուն, որ դալմայ ասի, որոյ ակն է մերձ Սարվանլար կոչեցեալ գեղջն, որ յԵրևան ի ներքոյ բերթին և վեց հարիւր ոչխար: Եւ սևազլուխք և միաբանքն մաղաֆ և մի տայցեն զխարաճ և այսքան վանօրայք ևս, ըստ ձեռամբ խալիֆային հաշուեալ մաղաֆ լիցին՝ Սուրբ Հռիփսիմէն, Շողակաթն, Գայիանէն, Երևանու Սուրբ Անանեայ Առաքելոյ և Զորագեղու անա-պատքն: Բայց միայն խալիֆայն ի տարւոջն զվեց հազար ութ հարիւր ստակ տայցէ յարքունիս և ոչ այլ ինչ: Գի՛տ զայս գիրս ցուցակաւն և ( ) նշան համարովն: Թիւն տանկաց ՌՃԼէ. (1725): Այսպիսի օրինակաւ գիր ... հատ ևս գոն ի յայլոց փաշայից տրեցեալք, զորս գտցես ցուցակօքն:

Իսկ յետ այսորիկ ի ՌՃԽ. (1140) թուջն տաճկաց և ի ՌՃՀՋ. (1727) թուջն մերում, յաւուրս Կարապետ կաթուղիկոսին, ձեռամբ փաշային Երևանու արզ առնեն սուլթան Ահմէտ թագաւորին Օսմանցւոց և գրեն զդէվթէր մի տաճկերէն, յորում յանուանէ և ուրոյն ուրոյն յատկացուցանեն զբանի տուն լինիլն գեօղիս, զբանի այգիս, զջրաղացս, զպարտէզս, զերմանելի տեղիսն և զայլս այսպիսիս, այլև գրեն ի նմա յատկապէս զորպիսութիւնս Սրբոյ Աթոռոյս, թէ ունի զայգիս, զջրաղացս, զդիւնկս, զհամամս, զբարվանսարայս և զայլ ամենայն մուլբսն՝ առանց յատկացեալ թուոյ: Այլև երկու գութանս, հազար հինգ հարիւր սօմար սերմանելիս, զվեց հարիւր ոչխարս: Եւ զԱթոռս, զերիս վանսն, իւրեանց միաբանիւքն, զորս զամենեսեանսն մաղաք առնեն ի բնաւից հարկաց: Յորում գրի վերջապէս, թէ կաթուղիկոսն յամէ յամ թագաւորին ԳՃԾ. (350) ղուռուշ տայ միայն և յայլ յամենից կողմանց մաղաք լիցին ոչ խարաճ, ոչ իսպանջ և ոչ այլ ինչ խարճ: Այլև գրեն, թէ էջմիածնի գեօղս, յՕշական և Մաստարայ մուլբ են Սրբոյ Աթոռոյս, որ յամենայնէ զտասանորդս պարտին տալ: Զայս ամենայն գրէ շխիսլամն և կնքէ զվերջ բանին և մատուցանեն թագաւորին: Եւ թագաւորն ևս ի գլուխ դէֆթէրին դնէ զարմն իւր, այսինքն՝ զթուէն: Ջսոյնանման թուղթ մի ևս ի ժամանակս Աբրահամ կաթուղիկոսին Մշեցւոյ շինեն յետ երից ամաց, նոյնպէս և գրեցուցանեն, որ ինչ ի վերնումն գրեցաւ, նոյնպէս (202բ)և սուլթան Մահմուտ թագաւորն օսմանցւոց դնէ զթուէն ի գլուխ դէֆթէրին, նոյնպէս և հրամայէ, զի Աթոռոյս տայցեն զմուլբն անխափան վերոյ գրեալ գեօղն: Եւ կնքէ շխիսլամն զկիցս թղթոցն և ի վերջն ի ՌՃԽԳ. (1730) թուջն տաճկաց, որ երկուքն ևս շատ հարկաւոր են և պահելիք և են երկար գրաձևք, մին չորս թուղթ և միւսն հինգ թուղթ, որ երկուքն ևս գոն ի Սուրբ Աթոռս՝ ունիլով զծաղկեայ պահարան յատուկ յատուկ և են ի միում եղտանաձև թղթեայ պահարանում: Եւ յերեսսն գրեցեալ ցուցակքն ևս ցուցանեն:

Դարձեալ ի ՌՃԽԸ. (1735) թուին տաճկաց, մինչ Նատր շահն առնու զերկիրս մեր ի յօսմանցւոց ի հայրապետութեանն Աբրահամու Թրակացւոյ, դիւանագիրք Նատր շահին և նորին հրամանաւն ի գիր արկանելն զերկիրս, գեօղօրայսն և զբերսն նոցին, զգիր մի տան Սրբոյ Աթոռոյս հաստատուն վճռով և կնքեալ վկայեն, թէ էջմիածնի գեօղս, յՕշական, Ֆռանկանոց, Մաստարայ, Քիրաշլու, Դիպակլու և Քէշիշեանդ գեօղօրէիցս վեց դանկ մուլբն Սրբոյ էջմիածնի են ստուգիւ: Յորս ոչ որ ունի հրաման ձեռնամխիլ, զորս գտցես ցուցակաւն և ( ) համար նշանաւն:

(203ա) Բ. Յաղագս յՕշական կոչեցեալ գեղջն, որոց վեց դանկ մուլբն, այսինքն՝ տասանորդն է Սրբոյ Աթոռոյս, թէ որպէ՞ս և ե՞րբ ծանուցանի

Այս գեօղ ի ժամանակս իշխանութեանն հայոց էր ընդ իշխանութեամբ իշխանաց հայոց, յետոյ ի տիրելն Հայաստան երկրիս այլազգի տաճկաց, անկաւ ընդ իշխանութեամբ տաճկաց, որպէս և ամենայն գեօղք: Յետոյ ի թուին մերում ի ՌՁԲ. (1633) և ի

տաճկաց թուին ի ՌԽԲ. (1042), յորժամ նստաւ կաթուղիկոս յԱթոռս էջմիածին երանելին Փիլիպպոս, սկսաւ ի յԱթոռս դարձուցանել զվեց դանկ մուլճն սորին: Նախապէս առնու զկէս դանկ մուլճն գեղջս այսմիկ Փիլիպպոս կաթուղիկոսն ի Սհաթլուեցի Սուլթան բէկ կոչեցեալ տաճկէ միոյ հինգ թումանի, զորոյ զղապալայն տաճկերէն գտցես ի յերեսն գրեալ ցուցականւ և ի (Բ. (2)) համար նշանաւն և ի թուին տաճկաց մէկ հազար և յիսուն: Սմին համանայն ի միւս ամին ի տաճկաց թուին ի ՌՃԱ. (1641) ի նոյն տաճկէն վերստին առնու զնոյն կէս դանկ մուլճն ևս հինգ թումանի, զոր գտցես ի յերեսն գրեալ ցուցականւ և ի (Ա. (1)) համար նշանաւն: Սոցունց սավատ մի ևս գոյ ի ( ) համար նշանիւ: Երկրորդ, նոյն երանելին ի տաճկաց ի ՌՃԱ. (1641) թուին առնու ի Բաբայ, Բանդալու և Բէկում կոչեցեալ տաճկաց զմէկ դանկ մուլճ գեղջս եօթն թումանի, որոյ տաճկերէն ղապալայն գոյ (Գ. (3)) նշան համարով: Երրորդ, նոյն երանելին ի սոյն ՌՃԱ. (1641) թուջս տաճկաց առնու զկէս դանկ մուլճն գեօղիս ի Հասան և Հիւսէին տաճկաց վեց թումանի, զորոյ զղապալայն գտցես ի յերեսն գրեցեալ ցուցականւ և ի (Դ. (4)) համար նշանաւն: Չորրորդ, առնու նոյն երանելին զկէս դանկ մուլճ գեղջս ի Սուլթան բէկի թոռն Իսմայէլ բէկէ և ի Մէջլամ ղուլի բէկ կոչեցեալ տաճկաց հինգ թումանով ի թուին տաճկաց մէկ հազար յիսուն և երկու (1642), զորոյ զտաճկերէն ղապալայն գտցես ի յերեսն գրեցեալ ցուցականւ և ի (Ե. (5)) համար նշանաւն, որոյ սավատ մի ևս գոյ ի ( ) համար նշանաւ: Հինգերորդ, սոյն երանելիս առնու զկէս դանկ մուլճ ևս գեղջս ի Սէֆի ղուլի բէկ և ի Մէջլում բէկ կոչեցեալ տաճկացն վեց թումանով ի տաճկաց թուին ի ՌՃԳ. (1643), զորոյ ղապալայն գտցես ի յերեսն գրեցեալ ցուցականւ և ի ( ) համար նշանաւն: Վեցերորդ, նոյն երանելին գնէ զկէս դանկ մուլճ ևս գեղջս ի Շահ Ջէյնապ կոչեցեալ տաճկէ չորս թումանով ի տաճկաց թուին ի ՌՃԴ. (1644), զորոյ զտաճկերէն ղապալայն գտցես ի յերեսն գրեցեալ ցուցականւ և ի ( ) համար նշանաւն: Եօթներորդ, նոյն երանելին գնէ զկէս դանկ մուլճ գեղջս ի Թահմազ բէկի որդի Մէջլում բէկ կոչեցեալ տաճկէ վեց թուման և չորս հազար դիանով ի ՌՃԵ. (1645) թուին տաճկաց, զորոյ զղապալայն գտցես ի ( ) համար նշանաւն: Ութերորդ, նոյն երանելին գնէ զկէս դանկ մուլճ ևս գեղջս այսմիկ ի յԱմիրասլան բէկի որդի Հիւսէին պէկէն հինգ թումանով ի ՌՃԵ (1645) թուին տաճկաց, զորոյ զղապալայն գտցես ի յերեսն գրեցեալ ցուցականւ և ի ( ) համար նշանաւն: Սորա երկու սավատ ևս գոն ի ( ) և ( ) համար նշանով, որպէս և ցուցակին յայտ առնեն:

(203բ) Դարձեալ յետ Փիլիպպոս կաթուղիկոսին նստի Յակոբ երանելի կաթուղիկոսն, և նա սկսանի գնել զմնացորդսն սոյնոյ գեղջ ի կողմանէ մլիին և իսպառ յԱթոռս դարձուցանել զվեց դանկն բոլորովին: Նախ գնէ ի Սահաթլուեցի Հիւսէին բէկի որդի Խանադան ղուլի և Քալպալի կոչեցեալ տաճկէ զկէս դանկ մուլճն հինգ թումանով

ի ՌԿԶ. (1655) թուին տաճկաց, զորոյ զղապալայն գտցես ի յերեսն գրեալ ցուցականն և ( ) նշան համարով: Երկրորդ, նոյն երանելին գնէ զկէս դանկ մուլ գեղջս ի բազազ Դարկեահ տաճկէ է. (7) թումանով ի ՌՀէ. (1666) թուին տաճկաց, զորոյ զղապալայն գտցես ցուցականն և ( ) համար նշանաւն: Երրորդ, սոյն երանելիս գնէ ձեռամբ իւր աթոռակալ Միխայէլ վարդապետին յՕշականայ մահալայի Մանկանոց կոչեցեալ վեց դանկ մուլին ի յերևանցի Այասլու եասաւուլ Հաբիպէկ կոչեցեալ տաճկէ ԺԱ. (11) հազար դիանով ի ՌՀԸ. (1667) թուին տաճկաց, զորոյ զղապալայն գի՛տ ցուցականն և ( ) նշանաւ, որոյ հին ղապալայն ևս գոյ ( ) համար նշանաւ: Զորրորդ, գնէ սոյն երանելիս զկէս դանկ մուլ գեղջս յՕշականայ և Սէֆի ղուլի տաճկէն Սհաթցւոյ է. (7) թումանով ի ՌՁԳ. (1672)[I] թուին տաճկաց, զորոյ ղապալայն գի՛տ ցուցականն և ( ) նշան համարովն: Հինգերորդ, սոյն երանելիս ձեռամբ իւր աթոռակալ Ոնոփրիոս վարդապետին գնէ զկէս դանկ մուլ գեղջս ի Սէֆի ղուլի տաճկէ վեց թումանով ի ՌՂԱ. (1680) թուին տաճկաց, զորոյ ղապալայն գի՛տ ցուցականն և ( ) նշանաւ: Սորին աղագաւ հուճէթ մի ևս գոյ ի շխիսլամէ տուեալ վեց թումանով ի ՌՁԴ. (1673)[II] թուին տաճկաց, զոր գտցես ցուցակաւ և ( ) նշանաւ: Վեցերորդ, սոյն երանելիս ձեռամբ իւր աթոռակալ Ստեփաննոս վարդապետին գնէ զկէս դանկ մուլ գեղջս ի Թահմազի որդի Մուշուտ տաճկէ վեց թումանով, զորոյ ղապալայն գտցես ցուցականն և ( ) նշանաւ ի տաճկաց ՌՂԱ. (1680) թուին: Եօթներորդ, սոյն երանելիս գնէ ձեռամբ աթոռակալ Մինաս վարդապետին զկէս դանկ մուլ գեղջս ի հայ Գասպարէն տասն թումանով, զորոյ զղապալայն և զվախպլամայն գտցես ցուցակաւ և ( ) նշանաւ ի տաճկաց թուին ՌՂԲ. (1681)[257]:

Յետ այսր ամենայնի, մինչ զբոլոր վեց դանկ մուլին գեղջս գնեն այս երանելիքս, որպէս ասացաք, Սհաթլուեցի Բաբուռ աղայի աղջիկ Թուխազբան կոչեցեալ ոմն դաւի առնէ ընդ Յակոբ կաթուղիկոսին վասն կէս դանկ մլխին՝ ասելով իմ է: Վասն որոյ և Յակոբ կաթուղիկոսն տայ նմա ԺԲ. (12) հազար դիան դրամ[III] և գիր առնու ի նմանէ, զոր գտցես ցուցականն և ( ) նշանաւն գրեալ ի ՌՁԷ. (1676) թիւն տաճկաց: Դարձեալ Դանիէլ անուն ոմն դաւի արարեալ ի Ղլիճ Ասլանի դուստր Հիւրի խանէն և ի յԱլահողուլու դուստր Թիլի խանէն, թէ այս գեղջ կէս դանկ մուլին իմ է, զոր դուք ծախեալ էք էջմիածնի: Վասն որոյ և Յակոբ կաթուղիկոսն երեք թուման և հինգ հազար դիան է տուեալ նմա և գիր առեալ ի նմանէ ի ՌՂ. (1679) թուին տաճկաց, զոր գտցես ( ) և ցուցակաւ և նշանաւ: Դարձեալ բազազ ուստայ Ալի տաճիկ ոմն դաւի է արարեալ կէս դանկ մլխին գեղջս և Մինաս վարդապետն չորս թուման է տուեալ և գիր առեալ (204ա) ի նմանէ ի ՌՂԴ. (1683) թիւն տաճկաց, զոր գտցես ( ) նշանաւ և ցուցականն:

[I] Բ. ՌՃԳ

[II] Բ. ՌՁԳ

[III] Բ. գրամ

Դարձեալ Ամիր Ասլան պէկի թոռն աղջիկ Փիրի տաճիկ ոմն Սհաթլուեցի և իւր վէմիլ Քուտլար Ղուրպան Ալին դափ առնեն Աթոռոյս, թէ յՕշականայ մէկ դանկ մլմի երեմ բաժինն մեր է: Աթոռակալ Միխայէլ վարդապետն տասն սօմար ցորեան տայ նոցա և գիր առնու ի նոցանէ ի ՌՂՋ. (1684) թուին տաճկաց, զոր գտցես ցուցակաւն և ( ) նշանաւ:

Արդ այս երկոքին լուսահոգիքս, մինչ բանիցս այսպէս կրկնելով, գնեալ են այս յՕշական գեղջս Ջ. (6) դանկ մուլքն, և տաճիկք ոմանք, որ երբեմն ունեցեալ են զհին ղապալայ և զթուղթ ինչ վասն սորին և եկեալ երբեմնապէս դափ են արարեալ զսմանէ չտալով հանգիստ, վասն որոյ և սոքա որոնեալ և տեղեկացեալ, թէ յուրեք գտանեցեալ է վասն այս գեօղիս թուղթ ինչ, զայնս ևս առեալ են, որով կերպիւ և իցէ: Քանզի երկիրս այս յորժամ ի ձեռաց Հրիստոնէից ի յիշխանութիւնս տաճկաց անկանի, գեօղս այս նախապէս զաւթէ տաճիկ ոմն Ամիրհամալ Ապիտին պէկ անուն, որդի հաճի[258] Նաւռուզի և թոռն հաճի Հէյդարի: Եւ այս տաճիկ յետոյ ծախէ զվեց դանկ մուլք գեղջս այսորիկ խօճա Սատիվախկազ տաճկի ումեմն՝ որդւոյ Սէյդ Ալւոյ և թոռին Քեամալ Հիւսէնի[I], ուր հազար դինարի ի թուին տաճկաց ՌՃՂԴ. (1488), զորոյ ղապալայն գրէ շխիսլամ տաճիկ ոմն Իւսուֆ անուն, որդի Խալիլի, որ է հնագոյն և մեծ կոնդականձև, յորում գրի յՕշական չորից կողմանց կոպարօճն և սահմանօճն, մի կողմն Հաճիլար կոչեցեալ գեղջ, մօտ Ղարաֆիլիսէն, մի կողմն Շաղվերթի ջուրն[259], մի կողմն Թաֆեայ կոչեցեալ գեօղն և միւս կողմն Կարփւոյ ճանապարհն և առապարն: Այս է բուն և մայր ղապալայն սոյն գեղջս վեց դանկ մլմին, զորոյ գտցես յերեսն գրեալ ցուցակաւն և ( ) նշանաւ, զի, մինչ յիշեալ լուսահոգիքն գնեալ են զվեց դանկ մուլք գեղջս այսորիկ կատարելապէս, զայս ղապալայս ևս առեալ են ի նախկին տէրանցն, որոց յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի: Այլև ընդ սմին զԺԱ. (11) հատ հին ղապալայս ևս են առեալ ի տաճկաց, որ ոմանք զկէս և ոմանք զմի դանկն ունեցեալ գոլով ծախեալ են Սրբոյ Աթոռոյս, զի ի գնելն լուսահոգւոց ի տաճկաց զմուլքն գեղջս միով և կիսով դանկիւ հաստատուն ղապալայիւք, զհին ղապալայս նոցին ևս են առեալ ի նոցանէ, զորս գտցես յերեսն գրեցեալ ցուցակօճն և ի ( ) նշանէն, մինչև ի ( ) նշան համարն:

(204բ) Դարձեալ յետ այսորիկ ի յաւուրս Աստուածատուր կաթուղիկոսին ի ՌՃՀԱ. (1722) թուին մեռոյ յՕշականայ գեղջ բոլոր հայքն ի պատահմանէ իմեմէ և կամ ի հարկապահանջութենէ այլազգեաց ի նեղ անկեալ կարի անկարանան և եկեալ առ Աստուածատուր կաթուղիկոսն՝ խնդրեն զհարիւր յիսուն թուման դրամ այսու պայմանաւ, թէ մեր գեղջ վեց դանկ մուլքն սրբոյ Աթոռոյդ է, որ է տասանորդ: Արդ այժմ այսման դրամ տուր մեզ, և մեք այսուհետև երկու մուլք տացուք քեզ, որ լինի ի հնգէն

[I] Բ. Հիւսէյինի

մէկ և ի տասնէն երկու մուլ: Այսու պայմանաւ առեալ զհարիւր յիսուն թուման դրամն և բոլոր գեօղականքն ընդ աթոռակալին գնացեալ յերևան՝ առ շխիսլամն Մօլա Մահմատ Հիւսէին կոչեցեալ, որ անուանի և յատկացեալ ոմն է լեալ ի տաճիկսն երկրիս, ծանուցանեն նմա և ամենեքեան համաձայն յանձն առնուն զայս կանօն և գրեցուցանեն զհաստատուն ղապալայ մի և բազմաց տաճկաց ևս կնքեցուցանեն և միմեանց ևս երաշխաւոր լինին, իբր, թէ մեր կամաւ այսման դրամ առաք ի կաթուղիկոսէն և գեղջս մերոյ ամենից հասից և սերմանց մուլքն (յորոց և տասնէն մէկն տայաք յառաջ) ի ձեռն մէկն տացուք այսուհետև: Եւ ով ոք ի մէնջ ընդդիմանայ՝ մեք վրէժխնդիր լիցուք: Այս լինի և գրի ի տաճկաց հազար հարիւր երեսուն և չորս թուին, զոր գտցես յերեսն գրեալ ցուցական և ( ) համար նշանաւն: Սմին համաձայն սոյն գեօղականքս յետ չորից ամաց յաւտրս իշխանութեանն օսմանցւոց ի տաճկաց թուին հազար հարիւր երեսուն և եօթն զղապալայ մի ևս տան Կարապետ կաթուղիկոսին ձեռամբ: Աթոռակալ Սիմէօն վարդապետին, զոր գտցես յերեսն գրեալ ցուցական և ( ) նշանաւ:

Առ զգեօղս զայս յՕշական մուղանլու կոչեցեալ ազգ մի տաճկաց զաւթեալ և իւրացուցեալ էին, որպէս զբնիկ և զսեփական գեօղ և բնակարան ինքեանց և բնակեալ էին ի սմա յամս բազմս: Զայնհան այգիսն անապատացուցեալ, զաւելորդ տունսն քակեալ և զցանեցելոցն մուլ ևս ոչ տային Սրբոյ Աթոռոյս, և բնիկ գեօղական հայքն աստ և անդ կային տատանեալք: Մեք Աստուծով հանեալ վարեցաք զմուղանլու տաճիկսն աստի և զգեօղական հայսն բերեալ[I] բնակեցուցաք ի ՌՄԺԷ. (1768) թուջն մերում[II]:

(207ա) Գ. Վասն Ֆռանկանոց գեղջն, որ է երևանու յերկրոջս ի Կարփի[260] ձաձիէն, որոյ վեց դանկ մուլքն Սրբոյ Աթոռոյս է, թէ որպէ՞ս և յորո՞ւմ ժամանակի ծանուցանի

Զի, որպէս ասացաք յանցելումն, թէ ի տիրելն այլազգեաց երկրիս հայոց անկան և ամենայն գեօղք ընդ հարկաւ նոցին, նոյնպէս և այս գեօղ: Եւ այսպէս մնալով ի ձեռս տաճկաց, յետոյ ի ժամանակս շահ Սէֆի թագաւորին Պարսից և Մօսէս կաթուղիկոսին մերոյ տէր գոլով վեց դանկ մլքին գեղջս այսմիկ երևանցի Ամիրբէկի որդի Աճլուլայ կոչեցեալ տաճիկ ոմն ծախէ Հաճի Խզրի որդի հաճի Իպրահիմ և Սուլէյման կոչեցելոց տաճկաց ինն թումանի, որոյ ղապալայն գրի ի տաճկաց ՌԽԲ. (1632) թիւն: Եւ յետոյ յայլմէ յայլ անցանելով՝ անկանի ի ձեռս Առալղցի Ալի աղայի տաճկի ումեմն: Ապա ի մեռանիլ այս Ալի աղայիս սորին որդիք Իպրահիմն, Եաղուպն, Մուհամատն և Հոյր իւրեանց Հուրիխանն[III], և կին մեռեալ եղբօրն իւրեանց Թամուր խանի Հիւսէին խանի դուստր Բէկում խանն, ծախեն զվեց դանկ մուլք գեղջս այսմիկ Ջուղայեցի Յակոբ

[I] Բ. > բերեալ
[II] Զգրված՝ 205ա-206բ
[III] Բ. Հիւրի խանն

կաթուղիկոսին մերոյ ինն թուման ինն հազար դիան և տասն շահուոյ ի տաճկաց թուին ՌԿՋ. (1655), զորոյ զղապալայն գտցես յերեսն գրեցեալ ցուցականւն և ( ) նշան համառովն: Եւ ի յառնուլն Յակոբ կաթուղիկոսին զայս ղապալայս, առնու ի նոցանէ և զվերոյ յիշեցեալ հին ղապալայն, զոր գտցես յերեսի ցուցականւն և ( ) նշան համառովն:

(207բ) Եւ յետ այսորիկ ի յաւուրս Աբրահամ կաթուղիկոսին մերոյ Մշեցւոյ և յիշխանութեանն օսմանցւոց սոյն գեօղականիս ի պատահմանէ իմեէ և կամ ի յաւելի պահանջմանց հարկաց այլազգեաց ի նեղ անկեալ գան յԱթոռս առ Աբրահամ կաթուղիկոսն և խնդրեն զվեց հարիւր ղուռուշ օսմանցւոց դրամ, որ է ըստ հաշուի երկրիս հառասուն թուման այսու պայմանաւ, զի բաց ի տասնէն մէկ մլէն, որ պարտին տալ Սրբոյ Աթոռոյս, զմուլ մի ևս տայցեն, որ լիցի ի ինգէն մէկ: Եւ Աբրահամ կաթուղիկոսն ևս տայ նոցա զվեց հարիւր ղուռուշ դրամ և առնու ի նոցանէ զղապալայ մի ի դատարանում օսմանցւոց ի ՌՃԽԴ. (1731) թուին տաճկաց, զոր գտցես յերեսն գրեցեալ ցուցականւն և ( ) նշան համառովն: Եւ ի նոյնում ժամանակին Մուստաֆա բէգ կոչեցեալ տաճիկ ոմն, որ նոյնոյ գեղջն աղայ է լեալ ի նմանէ ևս զգիր մի առնուն գեղականին և տան մեզ, իբր թէ ինն և որդին իւր Մահմէտն ևս կամեցան և ոչ ևս խօսիցին յառաջ և յետոյ՝ վասն սոյնոյ պայմանիս: Զսոյն գիր ևս գտցես ի յերեսն գրեցեալ ցուցականւն և ( ) համար նշանաւն:

[Դարձեալ ի ժամանակս Շամախեցի Յակոբ կաթուղիկոսին և յիշխանութեան Հիւսէին Ալի խանին Երևանու գիր մի շինելն, զոր և կնքեն խանն, շխիսլամն և այլք բազմօք տաճիկք վկայիլով, թէ մեք ամենն գիտեմք և վկայեմք, զի Ֆռանկանոց գեօղի մուլքն ի բնէ անտի էջմիածնի է, զոր գտցես ցուցականւն և (Դ. (4)) համառով][I 261]:

Արդ գեօղս այս ի բառնիլ թագաւորութեանն Պարսից և ի վրդովիլն երկրիս Երևանու ամայացաւ ի բնակչաց իսպառ, որպէս և այլք բազումք: Ապա ի ՌՄԹ. (1760) թուջն մերում ի ժամանակս Շամախեցի Յակոբայ կաթուղիկոսին, Հիւսէին Ալի խանն Երևանու պայմանէ ընդ Յակոբայ կաթուղիկոսին, թէ ես աստի և անտի զհայս բերեալ բնակեցուցից ի սա և շէն արարից, զկէս մլին ես առից և զկէսն դու:

Յետ բազմիցս ստիպելոյ խանին խօսք տայ և Յակոբ կաթուղիկոսն ակամայ և խանն յետ շինեցուցանելոյն զբոլոր վեց դանկ մուլք գեղջս զաւթեալ իմն առնու և Աթոռոյս ոչ ինչ տայ յամս ութ, մինչև ի ժամանակս մեր: Ապա մեք խնդրեցաք ի նոյնոյ խանէն զմուլք գեղջս այսորիկ ընդ այլոց ոմանց գեօղօրէից մլիցն Սրբոյ Աթոռոյս, զորս իմն և այլք տաճիկք զաւթեալք իւրացուցեալ էին, զորս յիւրաքանչիւր տեղւջն ասացուք: Եւ խանն պատճառ էր, թէ Յակոբ կաթուղիկոսն ինն է բաշխեալ: Եւ յետ բազմաց առարկութեանց հազիւ կարացաք զերեք դանկ մուլք գեղջս այսորիկ ի յԱթոռս

[I] Գ., 4բ

դարձուցանել ի ՌՄԺԷ. (1768) թուոջս մերում: Ջմնացեալ երեք դանկն ևս տէր յաջողեսցէ: Գի՛տ զխանի գիրն, որ զերեք դանկ մուլճն մեզ տայ՝ գրեցեալ ի ՌՃՁՔ. (1768) թուին տաճկաց:

Ջկնի անցիցս այսոցիկ ի գալ Նատուզին[262] և ի մտանելն մեր ի ՌՄԺԸ. (1769) թիւն մեր սոյն Հիւսէին Ալի խանս մեր, մինչ զաւթեալ էր զԻմամարխ կոչեցեալ գեօղօրայսն և զՔիլթափայն և զվայրսն ամենայն, որպէս ասացաք ի ԺԸ. (18)[263] գլուխն, սկսաւ զբազում գութանս բերել և յետ կոյսն Քիլթափային զվայրսն ամենայն վարել և բամբակ ցանել, զորս ջրով մերով էր ոռոգանելոց: Ինչ և իցէ: Յետ բազմաց գլխացաւութեանց և խօսակցութեանց վերստին ետում իւրն զնոր առեալ Գ. (3) դանկ մուլճն Ֆռանկանոց գեղջս այսորիկ և առաք ի նմանէ զբոլոր վեց դանկ մուլճ Քիլթափայ կոչեցեալ գեղջն՝ հետևելով ըստ ժամանակին կամաց նորին, որովհետև իմնագլուխ տիրէր երկրիս: Վասն որոյ ետուք մեք խանին զնոր ղապալայ մի վասն Գ. (3) դանկ մլճին սոյն գեղջս: Այլև ընդ մերոյ ղապալային ետուք զվերոյ յիշեցեալ Ջուղայեցի Յակոբ (208ա) կաթուղիկոսի ղապալայն ի ՌԿՋ. (1655) թիւն տաճկաց գրեցեալ: Այլև զբազմակնիճ վկայական գիրն վերոյ յիշեցեալ և զսոյն խանիս տուեալ մեզ թուղթ վասն Գ. (3) դանկին սոյն գեղջս, որպէս ասացաք: Իսկ խանն ետ մեզ ընդ վեց դանկ մլճին Քիլթափայ գեղջն մէկ նոր ղապալայ յիւր կողմանէն և երկու հին ղապալայք վասն սոյն գեղջս վեց դանկ մլճին, զորս իճն առեալ էր ի նախկին տէրանց իւրեանց, զորս գտցես յերեսսն գրեցեալ ցուցակօճն:

Առ վեց դանկ մուլճն Ֆռանկանոցին է ի ձեռս խանին, որպէս թէ զերեք ի Շամախեցւոյ Յակոբ կաթուղիկոսէն առեալ և զերեքն ի մէնջ: Իսկ Քիլթափայ կոչեցեալ գեղջն վեց դանկ մուլճն է ի ձեռս մեր: Ի ժամանակս այս խանիս և մեր այսպէս եղև, յետոյ, եթէ դաւաճան յարիցէ՝ կարէ յԱթոռս նստօղն ասիլ, թէ մեր Ֆռանկանոցն մեզ տուք, ձեր Քիլթափայն ձեզ լիցի: Ըստ այսմ ոճի է և Ղօռուղն ի ձեռս մեր փոխանակ մեր Խաթունարխին, որպէս ասացաւ յիւրումն տեղւոջ, ի [ԺԵ.] գլուխն[I]:

(210ա) Գ. Վասն Մաստարայ կոչեցեալ գեղջն, որ է յերևանու յերկրոջս ի Կարփի ճահիճն, որոյ վեց դանկ մուլճն Սրբոյ Աթոռոյն է, թէ որպէ՞ս և ե՞րբ ծանուցանի

Ջի որպէս ասացաք յանցելումդ, նոյնպէս և այս գեօղ անկանի ի ձեռս տաճկաց և փոփոխի յայլմէ յայլ, ոմանց ըստ բոլորին, ոմանց ըստ կիսոյն և այլոց ըստ մասին: Ապա յետ ժամանակաց ի միոյ տաճկէ Մուղատտամ Բատրխանի որդի Մուհամատ աղայ կոչեցելոյ զսոյն գեղջս երկու և կէս դանկ մուլճն առնու սոյն գեօղացի Ոսկանի որդի Թարխան կոչեցեալ հայ ոմն տասն և երկու հազար դիճանով, որոյ և ղապալայն

[I] Ձգրված՝ 208բ-209բ

տաճկերէն գրի ի տաճկաց ՌԿԶ. (1655) թուին: Եւ յետ միոյ ամի նոյն Թարխանն զնոյն երկու և կէս դանկ մուլին ձեռամբ Յակոբ կաթուղիկոսին վախմ տայ Սրբոյ Աթոռոյս և ի գլուխ նոյնոյ ղապալային գրեցուցեալ զվախմական հուեէթն շխիսլամին և կնքեցուցեալ ի ՌԿէ. (1656) թուին տաճկաց, տայ մեզ: Եւ զայս ղապալայս և վախմամայս գտցես յերեսն գրեցեալ ցուցական և ( ) համար նշանաւն: Իսկ յետ ութն ամի Ալփատուտ կոչեցեալ Իբրահիմ խալիֆայի որդի Ռզայ ղուլի ոմն տաճիկ դաւ յարուցանէ ընդ Սրբոյ Աթոռոյս ասելով, թէ ես զԿեսատուր գեօղի շէշդանկ մուլին ծախեցի ձեզ երկու թումանով... Դուք զՄաստարայու երկու և կէս դանկ մուլին յումմէ՞ առեալ տիրէք: Գնացեալ ընդ նմա ի դիւան տաճկաց, յետ բազմաց վիճմանց տան նմա երեք թուման և հուեէթ մի առնուն ի նմանէ, զի մի ևս խօսիցի: Այս գրի ի թուին ՌՀե. (1664) տաճկաց, զոր գտցես յերեսն գրեալ ցուցական և ( ) համար նշանաւն:

(210բ) Դարձեալ ի ՌՃԻԱ. թուին տաճկաց և ի ՌՃՄԸ. (1709) թուջն մերում երևանցի Սարգսի որդի Մհէր անուն հայ մի զերեք ռուպI (որ է մէկ դանկի երեք բաժինն) մուլին գեղջս այսմիկ ծախէ Աղէքսանդր կաթուղիկոսին Ջուղայեցւոյ տասն և մէկ թումանով, որոյ զղապալայն գտցես տաճկերէն գրեալ յերեսի ցուցական և ( ) համար նշանովն: Իսկ յետ հնգից ամաց ի ՌՃԿԳ. (1714) թուին մերոյ նոյն Մհէրի թոռունք և Մուզաբարի որդիք Բէկլարն և Մկրտիչն զկէս դանկ մուլին ևս սոյնոյ գեղջ ծախեն Սրբոյ Աթոռոյս չորս թումանի գրաւ դնելոյ անուամբ, որոյ զղապալայն գտցես յերեսն գրեալ ցուցական և ( ) համար նշանաւն: Այլև յետ հնգից ամաց սոյն Բէկլարս և Մկրտիչս ձեռամբ երևանցի խօճա Յակոբճանին զմէկ դանկ մուլ գեղջս ևս ծախեն Աստուածատուր կաթուղիկոսին մերոյ եօթն թուման և հինգ հազար դիանի ի թուին տաճկաց ՌՃԼԲ. (1132) և ի մերս թուջ ՌՃԿԸ. (1719), զորոյ զղապալայն գի՛տ ցուցական և ( ) համար նշանաւն:

Եւ յետ այսր ամենայնի յետ առնլոյն զբոլոր վեց դանկ մուլ գեղջս այսմիկ, ապա առեալ են և ի հին տերանց զհին և զբուն ղապալայն, յորում գրի գեօղս այս սահմանօրն, որոյ մի կողմն Ղարախաչ[264] կոչեցեալ տեղին, միւս կողմն ոչխարաց փարախն, միւս կողմն Ապարանու ճանապարհն և միւս կողմն Ղըզլօրան, զոր Միրաշահի որդիք Դատա աղայն և Ջանֆիտէն ծախեն Ղօոչի Ահմատ աղային և Սէյիտի Մուհամատ աղային ի տաճկաց թիւն ՋԽեII. (1538), զոր գտցես յերեսն գրեալ ցուցական և ( ) համար նշանաւն:

(211ա) Սոյն Մաստարայ գեօղացի աֆնեի[265] Մահմատ խանն գիր մի գրէ մեզ, թէ գեօղս այս ձեր մուլին է, արիք զսորա առուն հանեցէք, զոր գի՛տ ցուցական, որ վկայութիւն է, թէ մուլ գեղջս այսմիկ մեր էIII:

I Բ. ռեբուպ

II Բ. Լխե

III Զգրված՝ 211բ-212բ

(213ա) **Ե. Վասն Քիրաշլու կոչեցեալ գեղջն, որ է յԱպարանու նահիէն, որոյ վեց դանկ մուլքն Սրբոյ Աթոռոյս է, թէ որպէ՞ս և ո՞յր ձեռօք ծանուցանի**

Այս գեղջ վեց դանկ մուլքն նախապէս լինի Սրբոյ Աթոռոյս ի ձեռն Գրիգոր կաթուղիկոսին, որ առնու ի յԱմիր Ռուստամէն մէկ հազար վաթսուն դինարի և վախմ առնէ Սրբոյ Աթոռոյս, որպէս ցուցաւ ի ճառն գեղջս մերոյ էջմիածնի, որոյ մեծ վախուպնամայն գոյ ի Սուրբ Աթոռոջս և զորպիսութիւնն անդ տեսցես, որ է մայր ղապալայ վասն այսր գեղջ և վասն այլոց վեցից գեօղօրէից, որ անդ գրին: Դարձեալ յետ ժամանակաց յաւուրս Փիլիպպոս կաթուղիկոսին, վասն այս Քիրաշլու գեօղիս, որ Փիրիդավրիշ ևս կոչի, վեց դանկ մլիին յաղագաւ Գիլու տղայ Խան Մահմատ տաճիկ ոմն իւրովք ընտանեօքն եկեալ դաւի առնէ, թէ այս գեղջ մուլքն մեր է: Ապա Փիլիպպոս կաթուղիկոսն տարեալ զնոսա յԵրևան առ շխիսլամն և սուտ հանէ զնոսա և հաւաստէ Սրբոյ Աթոռոյս գոլն վեց դանկ մուլքն այսր գեղջ: Եւ չորս թուման ևս տայ շարին և այլոց և զնոր ղապալայի պէս հուճէթ մի առնու տաճկերէն, զոր կնքեն շխիսլամն և այլք գլխաւորք իշխանք և տաճկերէն և հայերէն վկայեն Սրբոյ Աթոռոյս վախմ գոլ ի բնէ մուլք գեղջս այսմիկ: Եւ զայս ղապալայս գի՛տ յերեսն գրեալ ցուցական և ( ) համար նշանաւ, որ գրի ի տաճկաց թիւն ՌԿԴ. և ի մերում թուոջ ՌՃԲ. (1653):

Դարձեալ ի ժամանակս Յակոբ կաթուղիկոսին Ջուղայեցւոյ տաճիկ ոմն Ղասում անուն դաւի առնէ ընդ Սրբոյ Աթոռոյս, թէ գեղջս այս մուլքն իմ է: Եւ ընդ սմա ևս երթան յԵրևան առ խանն և շխիսլամն: Եւ խանն բարկացեալ ի վերայ տաճկին ասէ, թէ մեք ամենեքեան գիտեմք, որ մուլք գեղջդ այդմիկ էջմիածնի է: Ուստի և շխիսլամն զհուճէթ մի գրեալ տայ Սրբոյ Աթոռոյս, վկայելով, թէ վեց դանկ մուլք Քիրաշլուին էջմիածնի է ի ՌՁԲ. թուին տաճկաց և ի մերում թուոջս ՌՃԻ. (1671), զոր գտցես ցուցական և ( ) համար նշանաւն:

Դարձեալ մինչ Յակոբ կաթուղիկոսն Ջուղայեցի գնայ ի Ստամպօլ, յորում և վախճանի, իսկ Հաճիբէկլու Շահկեալտու որդի Ղաճար Ալլահվէրտի պէկ կոչեցեալ տաճիկ ոմն զմուլք Քիրաշլու գեղջս այսմիկ (նաև Դիպակլու և Քէշիշլեանտ կոչեցելոց գեօղօրէիցն, որ ևս Սրբոյ Աթոռոյս են, զորոց յետոյ ասասցուք) զաւթէ և առնու ամ մի զմուլքս սոցին: Վասն որոյ և Սրբոյ Աթոռոյս լուսաւոր Ստեփաննոս վարդապետն այլովք միաբանիւքն արզ առնեն յԵրևան խանին և զկերեալ մուլքն յետս պահանջեն ի տաճկէն՝ հաստատելով Սրբոյ Աթոռոյս գոլ մուլքն սոցա: Եւ տաճիկն այն զմիջնորդս արկեալ զերիս խալվար միայն տայ և զմի գիր տայ շխիսլամին ձեռօքն, թէ ոչ ևս այսուհետև ձեռնամուխ եղեց ի գեօղօրայսն յիշեցեալ և ոչ ևս դաւի արարից, զի էջմիածի են ի ՌՂԴ. թուին տաճկաց և ի մերում թուոջ ՌՃԼԱ. (1682), զոր տեսցես ցուցական և ( ) համար նշանաւն:

Դարձեալ ի ժամանակս Նահապետ կաթուղիկոսին երևանցի էմինի որդիք Ալի ղուլի և Ջէյնալապտի կոչեցեալ ոմանք տաճիկք ելեալ դաւի առնեն ընդ Սրբոյ Աթոռոյս ասելով, թէ[I] (213բ) Քիրաշլուի մուլքն մեր է և զղապալայ մի ևս ունելով ի կողմանէ մօրն իւրեանց, և շարն երդումն հրաւիրէ զնահապետ կաթուղիկոսն: Իսկ կաթուղիկոսն ի ձեռն մեծամեծաց զերկու թուման և ե. (5) հազար դիան տայ նոցա և զհուճէթ մի առնու ի նոցանէ շխիսլամին ձեռօքն, զի մի ևս դաւի արասցեն վասն գեղջս այսմիկ զի էջմիածնի է ի ՌՃԺԹ. թուին տաճկաց և ի մերս թուոջ ՌՃԾ. (1701), զոր գտցես ցուցակաւն և ( ) համար նշանաւն:

Դարձեալ ի յիշխանութեանս Նատր շահին ի ՌՃԽԸ. թուին տաճկաց և ի ՌՃՁԹ. (1735) թուին մերոյ ի ժամանակս Աբրահամ կաթուղիկոսին Թաւրտաղեցւոյ[266] դիւանագիրք Նատր շահին և նորին հրամանաւն ի գիր արկանելն զերկրիս գեօղօրայսն և զբերս նոցին զգիր մի տան Սրբոյ Աթոռոյս հաստատուն վճռով և կնքեալ վկայեն, թէ էջմիածնի գեօղս, յՕշական, Ֆռանկանոց, Մաստարայ, Քիրաշլու, Դիպակլու և Քէշիշբեանդ գեօղօրէիցս վեց դանկ մուլքն Սրբոյ էջմիածնի են ստուգիւ, յորս ոչ ոք ունի հրաման ձեռնամխիլ, զոր գտցես ցուցակաւն և ( ) համար նշանաւն:

Եւ գիտեա՛, զի յորժամ ի լոյս բերաք զՄակուեցի Գրիգոր կաթուղիկոսի մեծ վախուպնամայն վասն եօթնից գեօղօրէիցն, որ ի նմա գրեցեալ են գոլ մուլք Սրբոյ Աթոռոյս, յորոց միւն և այս գեօղս է ի ՌՄԺէ. (1768) թուջն մերում և ցուցաք Հիւսէին Ալի խանին Երևանու զգիր մի ևս ի նմանէ առաք հաստատութեան վասն այսց գեօղօրէիցս, իբր մուլք գոլ Սրբոյ Աթոռոյս, յորում յանուանէ գրին գեօղօրայքն ի ՌՃՁԲ. (1182) թուին տաճկաց: Տե՛ս ի ճառս Աշտարակու[II]:

(215ա) Ջ. Յաղագս Մուղնի գեղջն, որոյ վեց դանկ մուլքն Սրբոյ Աթոռոյս է, որ է յերկրորդս Երևանու ի Կարփի ճանիռումն, թէ որպէ՞ս և ե՞րբ, տե՛ս ի ներքոյ

Գեօղս այս Մուղնի է ի յեօթանց գեօղօրէից միւն, զորոյ զվեց դանկ մուլքն Ամիր Ռուստամն ծախէ Մակուեցի Գրիգոր կաթուղիկոսին մերոյ հազար յիսուն և հինգ դինարի, որոյ մեծ ղապալայն և վախումնամայն գոյ յԱթոռոջս, զորմէ ասացաւ ի վերդ, որ անտի հետէ Սրբոյ Աթոռոյս է մուլք գեղջս: Ապա յետ ժամանակաց յաւուրս տեառն Փիլիպպոսի կաթուղիկոսին, մինչ նորոգին բազում վանօրայք և եկեղեցիք և շատ ևս ի հիմանէ նոր շինին, որպէս պատմէ Առաքել պատմիչն, նորոգի և հաստատի սրբոյն Գէորգայ յանուն կառուցեալ վանքն, որ է ի գեօղս այս Մուղնի՝ հոգաբարձութեամբ և արդեամբ նոյնոյ գեղացի և նոյնոյ վանից առաջնորդ Մարտիրոս վարդապետին: Վասն որոյ և Փիլիպպոս կաթուղիկոսն ի պատիւ սրբոյն Գէորգայ և ի յօգնութիւն

[I] Բ. > թէ

[II] Գրված՝ 214աբ

ծախուց Մարտիրոս վարդապետին, զմուրճն Մուղնի գեղջս այսմիկ շնորհէ ձրիապէս նոյնոյ սրբոյ Գէորգայ վանիցն, որ և է այսպէս մինչև ցայսօր:

Եւ յաւուրս Յակոբայ կաթուղիկոսին Ջուղայեցւոյ և ի յառաջնորդութեան նոյնոյ վանից Դաւիթ վարդապետին, երևանցի տաճիկ ոմն Ալի Տօստի որդի Ապտլ բաղի կոչեցեալ, գնացեալ արզ առնէ երկրորդ շահ Ապասին, թէ Մուղնի գեղջ վեց դանկ մուրճն իմ է ի բնէ, այժմ էջմիածնի խալիֆայն զաւթեալ ուտէ: Այս լինի ի տաճկաց թուին հազար եօթանասուն և մէկ: Եւ շահն հրաման գրէ յԵրևանու Նաջաֆ ղուլի խանին, թէ վերահասու լեր իրիդ այդմիկ, թէ յիրաւի է ի սա դարձո զմուրճ գեղջն այնմիկ: Եւ յայսմ միջոցի սատակի յիշեցեալ Ապտլ բաղին այն և խորհուրդն մնայ անկատար: Ապա յետ տասն և հինգ ամաց կին Ապտլ բաղուն, որ Շահրիպան կոչիւր, վէմիլ առնէ ինեան զԻսուփ եղբայրն իւր, որ եկեալ դաւի առնէ ընդ նոյնոյ վանից առաջնորդ Դաւիթ վարդապետին, որ և գնան յԵրևան ի դատաւորն և դատաւորն, այսինքն՝ շխիսլամն, զվկայս խնդրէ ի յԻսուփ տաճկէն, և Իսուփն ոչ գտանէ զվկայս: Ապա ի Դաւիթ վարդապետէն զհաւաստութիւն խնդրէ ի յերդումն հրաւիրելով: Իսկ Դաւիթ վարդապետն երդմամբ և մեծ ղապալայիւն Գրիգոր կաթուղիկոսին հաստատէ էջմիածնի գոլ ի բնէ մուրճ գեղջս այսմիկ: Վասն որոյ և շխիսլամն ի բաց վանէ զԻսուփն և զկինն Շահրիպան և գիր գրեալ տայ Դաւիթ վարդապետին, հաստատելով, թէ վեց դանկ մուրճ Մօղնի գեղջն ի բնէ էջմիածնի է: Այս լինի ի հազար ութսուն և վեց թուին տաճկաց (1675): Գտցես զայս գիր յերեսն գրեցեալ ցուցական և ( ) համար նշանաւն:

Առդ ի ՌՄԹ. (1760) թուջն մերում սոյնոյ վանից առաջնորդ կոչեցեալ վատաշուէր Աղէքսանդր վարդապետն ի Յակոբայ կաթուղիկոսէն Շամախեցւոյ ծածուկ զմուրճ գեղջս լիովին տուեալ էր, իբր կաշառ Երևանու Հիւսէյին Ալի խանի նազիր Իպրահիմ աղային, զի իւրեան տիրութիւն արասցէ, որ և կերեալ էր մինչև ի ՌՄԺԷ. (1768) թիւս մեր: Յորմէ (215բ) մեք յետս առեալ զաւթեցաք՝ հաւաստելով մերն գոլ մուրճ գեղջս մեծ վախուպնամայիւն Գրիգոր կաթուղիկոսին Մակուեցւոյ: Տե՛ս ի ճառս Աշտարակու: Եւ այս է գիտելի, զի սոյնոյ գեղջս գեօղական հայքն ի վրդովմանց ժամանակին թողեալ զգեօղս զայս ամայի՝ եկեալ բնակեալ էին ի մէջ պարսպի վանիցն սրբոյն Գէորգայ հսան ամաւ աւելի, որ և լցեալ էին զվանքն և զսուրբ եկեղեցին գարշութեամբ, զորս մեք յաջողմամբն Աստուծոյ հանաք ի վանից և վերադարձուցաք ի բնիկ գեօղն իւրեանց Մուղնի՝ տալով զխաւրես և զփայտս իւրեանց ծախուցն և տնաշինութեանն: Եւ զվանքն մաբրեալ արարաք նոր ի նորոյ վանք միաբանակեցաց ի փառս Աստուծոյ և ի պատիւ սրբոյն Գէորգեայ ի ՌՄԺԷ. (1768) թուջս մերում:

(218ա) **Է. Յաղագս Դիպաւլու կոչեցեալ գեղջն, որ է յերևան յԱպարանու նահիէն, որ հայերէն Սանտ կոչի, որոյ վեց դանկ մուլքն Սրբոյ Աթոռոյս է, տե՛ս ի ներքոյ**

Դարձեալ ի ՌՃԼԱ. (1682) թուջն մերում և ի ՌՂԴ. թուին տաճկաց, մինչ Յակոբ կաթուղիկոսն Ջուղայեցի գնայ ի յԸստամպօլ, յորում և վախճանի[267], իսկ Հաճի Պէկլու Շահկեալտու որդի Ալլահվերտի ումն ղաճար[268] տաճիկ զմուլ գեղջս այսմիկ, նաև Քիրաշլու և Քէշիշքեանդ կոչեցեալ գեօղօրէիցն, որպէս ասացաւ ի յորպէսն Քիրաշլուին, զաւթեալ ուտէ ամ մի: Եւ Սրբոյ Աթոռոյս լուսաւոր Ստեփաննոս վարդապետն ընդ այլոց միաբանիցն առ առնեն յերևան խանին և ի նոյն յիշեցեալ տաճկէն յետս դարձուցանեն ի Սուրբ Աթոռս՝ առնլով (218բ) զհաստատուն հուճէթ մի ևս ձեռամբ շխիսլամին ի նոյն Ալլահվերտի տաճկէն, զի մի ևս ձեռնամխիցի ի մուլք այսց գեօղօրէիցս: Եւ զայս գիրս գի՛տ յերեսն գրեցեալ ցուցական և ( ) համար նշանաւն:

Եւ յետ գնելոյ Սրբոյ Աթոռոյս զվեց դանկ մուլքն գեղջս այսմիկ Դիպակլու կոչեցելոյ, ապա առնուն և զհին ղապալայն սորին, յորում Ղույլուհասարլու Վալի աղայի որդիք Մահմատ և Ահմատ աղայքն ծախեն Ալփաւտ խալիֆայ Խալիլի որդի Իպրահիմ խալիֆայ կոչեցելոյն եօթն թումանի ի ՋՂԳ. (1585) թուին տաճկաց: Յորում և գրի սահմանք գեղջս Առմուտ աղաճին, Իլանլուն, Ղուզուլուդարայն և Ղարատաշն ի յԱպարան նահիէն, զոր գի՛տ յերեսն գրեցեալ ցուցական և ( ) համար նշանաւն:

Դարձեալ սոյնոյ գեղջս վեց դանկ մուլքն Սրբոյ Աթոռոյս լինելոյն յաղագս զգիր մի ևս հաստատուն ի Նատր շահի դիւանագրացն ունիմք կնքով, թէ էջմիածնի գեօղին, յՕշականու, Ֆռանկանոցի, Մաստարայու, Քիրաշլուի, Դիպակլուի և Քէշիշքեանտի գեօղօրէից վեց դանկ մուլքն Սրբոյ էջմիածնի են, զորոյ զորպէսն ի յէջմիածնի և ի Քիրաշլուի յորպիսութիւնսն տեսցես[I]:

(221ա) **Ը. Յաղագս Քէշիշքէանտ կոչեցեալ գեղջն, որ է ի Ղրխբուլաղ[269] նահիէն և կից Ապարանու նահիային, որ Այտին դաւիշ և Զալապիէեանտ[II] ևս կոչի, որոյ վեց դանկ մուլքն Սրբոյ Աթոռոյս է, տե՛ս զորպէսն ի ստորև**

Գեօղս այս լեալ է ումեմն Ղուլ Ֆահրատ աղա կոչեցեալ տաճկի միոյ, որոյ որդի է լեալ Ղուլ Իսմայէլ աղա ումն, յորմէ գնէ Յակոբ կաթուղիկոսն Ջուղայեցի զվեց դանկ մուլքն գեղջս Բ. (2) թումանի ի ՌՋԲ. (1671) թուին տաճկաց, զորոյ զղապալայ ... գտցես ցուցական և յերեսն ( ) նշան համարովն:

Դարձեալ ի ՌՃԽԸ. (1735) թուջն տաճկաց վերոյ յիշեալ Թրակացի Աբրահամ կաթուղիկոսն առ առնէ Նատր շահ կոչեցեալ բռնաւորին, թէ Սուրբ Աթոռս ունի ի բնէ

[I] Զգրված՝ 219ա-220բ
[II] Բ. Հալապիքեանտ

անտի գեօթն գեօղս մլեատու, ոոր են էջմիածնի գեօղս, յՕշական, Ֆռանկանոց, Մաստարայ, Քիրաշլու, Դիպաքլու և Զալապիեանտ, որ է Քէշիշեանտ: Ռաղամ մի շնորհեա մեզ, որ մեր գեօղօրէիցն և մեր մլիին մարդ ձեռնամուխ չլինի: Եւ նոյն Նատր շահն ի գլուխ նոյնոյ[I] արզային հրաման գրէ, զոր գտցես ցուցականւն:

Դարձեալ ի ՌՃԾԱ. (1738) թուին տաճկաց միրվէիզին Նատր շահին զգեօղս զայս Զալապիեանտ գրեն, որոյ բոլոր խարճն լինի տասն և վեց հազար դիան և չորս ապասի և իմեանմ լեալ են ութ տուն: Գի՛տ զայս գիրս յերեսն գրեցեալ ցուցականւն:

(221բ) Յետ ինչ ամաց, մինչ Յակոբ կաթուղիկոսն ոչ լինի յԱթոռոջս, նոյն Ղուլ Իսմայէլ աղայն յԵրևան Սէֆի խանին արզ առնէ, թէ էջմիածնի խալիֆայն զՔէշիշեանտի մուլին, որ իմն է՝ զաւթեալ իմին առնու: Եւ խանն ևս նոյնոյ արզայի ի լուսանցն գրէ և կնիէ ի վերայ յաթոռակալին, թէ եկ մուրաֆայ լեր ընդ դատախազիդ: Եւ աթոռակալն գնացեալ ի շարն, զբան ինչ տայ նոյն Իսմայիլին և զայն արզայի գիրն, որ ի լուսանցն ևս խանին գիրն և կնիքն գոյ, առնու ի նմանէ, զոր գտցես ցուցականւն և ( ) նշան համարովն:

Ապա յետ գնելոյ զմուլին գեղջս այսորիկ առեալ են երանելիին մեր ի ծախողացն զհին ղապալայն ևս, յորում զմուլին վեց դանկ գեղջս այսմիկ Ֆարխատին անուամբ հայ ոմն ծախէ եաղուպ աղայի որդի Խալիֆայ Իպրահիմ պէկ կոչեցելոյ տաճկի ումեմն վեց թումանի ի իննն հարիւր ութսուն թուին տաճկաց (1572): Յորում կողմունք գեղջս գրի Աւրմուտ աղաճին, Իլանլուն, Ղուզուլու դարայն և Ղարատաշն, զոր գտցես ցուցականւն և ( ) նշան համարով: Զայլ որպէսն գեղջս տե՛ս ի յորպիսութիւն Դիպակլու գեղջն[II] :

(224ա) Թ. Յաղագս Նորագեղ կոչեցեալ գեղջն, որ է յԵրևանու երկրոջս ի Ղրխբուլախ ձահիէն, որոյ վեց դանկ մուլին Սրբոյ Աթոռոյս է, թէ որպէ՞ս և ե՞րբ, տե՛ս ի ստորևդ

Նորագեղ գեղջս այս վեց դանկ մուլին ունեցեալ է նախապէս երևանցի խօճա Սէթ ոմն: Այս Սէթս ունեցեալ է յերկրոջս յԵրևանու[III] զվեց դանկ մուլս Նորագեղու գեղջն, Նորի գեղջն, զչորս դանկ և կէս եղուարդ գեղջն, զվեց դանկ մուլին եայճի գեղջն, որ է ի Ծաղկունեաց ձորն, զվեց դանկ Գեօլբեանդ գեղջն և զչորս դանկ և կէս մուլ Ամիրի գեղջն, որ է ի Գէօղարճունի: Եւ զայլս այսպիսիս շատ այգիս, ջրաղացս, տիւնկս, տունկս և զայլս մուլս, զորոց զշատն Աթոռս առեալ է ի յորդւոց և ի թոռանց սորին զորն գնով և զորն ի յիշատակ, զորս ասելոց եմք յիւրաքանչիւր տեղւոջն: Արդ

[I] Բ. > նոյնոյ
[II] Զգրված՝ 222ա-223բ
[III] Բ. > յերևանու

այս Սէթիս որդիք են եղեալ խօճա Յակոբճանն և Գրիգորն: Յակոբչանին որդի է լեալ Սարգիս, որ տաճկական անուամբ Մանշուր և Սաուխան կոչեցաւ, և Գրիգորին որդի է լեալ Քեալանթար Սահակն: Եւ զայսոսիկ վասն այն յիշեցաք, զի և սոքա են ծախեալ Յակոբ կաթուղիկոսին զմուլս, զորս յետոյ ասացումբ: Այս Սէթի որդի Յակոբճանս, որ լեալ է բարեպաշտ և հոգեսէր և աստուածատուր պարգևօք հարուստ յամենայնի, վախմ առնէ Սրբոյ Աթոռոյս և ձրիապէս յիշատակ տայ զվեց դանկ մուլմն Նորագեղ կոչեցեալ գեղջս այսորիկ ձեռամբ Յակոբ կաթուղիկոսին Ջուղայեցւոյ ի տաճկաց թուին հազար վաթսուն և իննն և ի մերումս թուջ հազար հարիւր և իննն (1660)[270]: Այլև ընդ սմին վախմ և յիշատակ տայ Սրբոյ Աթոռոյս զչորս դանկ և կէս մուլմն եղուարդ գեղջն, այլև զմէկ այգի ևս յերևան խաղաճոջն, զոր Մարխանենց այգի կոչեն, որոյ սահմանին են ճանապարհն, Սրբոյ Աթոռոյս վախմ այգին, սարն և Ամիրբէկի այգին: Այլև զայգի մի ի Ջորագեղ, զոր Թորոսենց այգի կոչեն, որոյ սահմանին են առուն, որ ելանէ ի Ջանկի գետոյն և Ջորագեղցւոց այգիին: Այլև զջրաղաց մի ի Ջորագեղ, զոր Գաոնուկենց ջրաղաց ասեն, որոյ կողմունք են ջրաղացաց առուն, Ղազարի ջրաղացն և ճանապարհն:

Ջայս ամենայն զորս գրեցաք վախմ և յիշատակ տայ նոյն Յակոբճանն Սրբոյ Աթոռոյս և հաստատուն ղապալայս գրեցուցանէ զերկուս հատս տաճկերէն բազմաց մեծամեծ տաճկաց և հայոց կնքեցուցանէ և իւրոց որդւոց և ազգականացն ևս, այսինքն՝ նոյն Սաուխան կոչեցեալ Սարգսին և այլոցն և իւրն ևս կնքէ և գրէ իւրով ձեռամբն, թէ զայսոսիկ վախմ ետու Սրբոյ Էջմիածնի ձեռամբ Յակոբ կաթուղիկոսին իմով կամաւս, այսու պայմանաւ, որ ի շաբաթ և ի կիւրակէ աւուրսն ի սուրբ Պատարագոջն յիշեսցեն յաւիտեան, զիս և զիմայինս: Ով ոք ի յազգականաց իմոց դաւի արասցէ և յետս կամիցի առնուլ ԳՃ. (300) հայրապետացն նզովեալ լիցի, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի: Գի՛տ զայս ղապալայիս, որ երկուքն ևս ըստ գրեցելոցն մի են, սակայն ( ) համար նշանաւն, առաւել բազմակնիք է և լաւ զարդարեցեալ և հաստատուն, քան զ( ) համար նշանաւն, որպէս տեսանես յերեսն գրեցեալ ցուցակօքն:

(226ա) **Ժ. Յաղագս Նորք կոչեցեալ գեղջն, որ է յերևան յերկրոջս ի Ղրխբուլաղ նահիէն, որոյ վեց դանկ մուլմն Սրբոյ Աթոռոյս է, թէ որպէ՞ս և յորո՞ւմ ժամանակի, ծանուցանի**

Գեօղս այս Նորք եղեալ է նախապէս երևանցի պարոն Սէթին, զոր ի վերոյ յիշեցաք, որոյ որդի է լեալ բարեպաշտն Յակոբճան և Յակոբճանի որդի է լեալ Սարգիսն, որ յետոյ տաճկացեալ է և կոչեցեալ է Սաուխան, գեղջս այս վեց դանկ մուլմն ի խօճա Սէթէն և Յակոբէն մնայ այս Սաուխան կոչեցեալ Սարգսիս: Եւ Սաուխանս այս ծախէ զվեց դանկ մուլմն գեղջս այս Ջուղայեցի Յակոբ կաթուղիկոսին Ծե. (55) թումանի ի տաճկաց թուին մէկ հազար ութսուն և ինգին և ի մերում թուջս մէկ հազար և հարիւր

ֆսան և երեքն (1674), որոյ կողմանքն են՝ Ղզլթափէն[271], Երևանու առուն[272], որ ի Ղրխբուլաղու գետէն ելանէ, խօճա Գրիգորի ջրաղացներն և Ղրխբուլաղու գետն: Գի՛տ զղապալայն սորա յերեսն գրեցեալ ցուցակաւն և ( ) համար նշանաւն:

Իսկ և յառաջ ֆան զայս զվեց դանկ մուլքն այս գեօղիս թարվզեցի Ահմատ բէկի որդի Ալիդօստն, և երևանցի Մուսլումի որդի Մուհամատ սատղն, և Մահմատ մախսուտն են ծախեալ Ամիրկեօնա խանի որդի Միրզայ Նազրկեօնին իննն թուման և երկու հազար դիանի ի տաճկաց թուին ՌԻԷ. (1617), զորոյ զղապալայն գտցես ցուցակաւն և ( ) համար նշանաւն, զի ի յառնուլն Յակոբ կաթուղիկոսին զմուլք գեղջս՝ առեալ է և զայս հին ղապալայս[I]:

(228ա) **ԺԱ. Յաղագս եղուարդ գեօղին, որ է յերկրոջս Երևանու ի Ղրխբուլաղ նահիէն, որոյ չորս դանկ և կէս մուլքն Սրբոյ Աթոռոյս է: Թէ որպէ՞ս և ե՞րբ, տեսցես ի ստորև**

Գեօղս այս Եղուարդ, որոյ չորս դանկ և կէս մուլքն այսպէս է Սրբոյ Աթոռոյս, որպէս ի վերդ ասացաք, ի յորպիսութիւնս Նորագեօղու: Քանզի բարեպաշտն այն Յակոբեան, որդին պարոն Սէթին, ընդ վեց դանկ մլքին Նորագեղու զչորս և կէս դանկ մուլք գեղջս այս ևս տայ Սրբոյ Աթոռոյս վախմ և յիշատակ, որոց ղապալայն և վախմնամէն[II] միէ և երկու հատ գրեցեալ ի տաճկաց թուին հազար վաթսուն և իննն (1658), զորս գտցես ի յերեսն գրեալ ցուցակօքն և ( ) և ( ) համար նշանիւքն:

Իսկ և յառաջ, ֆան զայս յերկրոջս Երևանու Մուրատ պէկ ոմն տաճիկ վէքիլ լինի ի դրանէ արքունեաց և այս եղուարդ գեղջս չորս և կէս դանկ մուլքն, որ խօճա Յակոբին է լեալ զմէկ և զկէս դանկ մուլքն ևս այս Մուրատ բէկիս է լեալ, և այս Մուրատ բէկս բռնութեամբ զչորս և կէս դանկ մուլքն ևս ի Յակոբեանէն յափշտակեալ է ասելով, թէ գեղջս այս վեց դանկ մուլքն իմ է լրապէս: Վասն որոյ խօճա Յակոբեանն ելեալ գնայ ի յԱսպահան և առ առնէ երկրորդ շահ Ապասին՝ ցուցանելով զհաստատուն ղապալայսն իւր և զայլս վկայական գրեանս: Եւ շահն ևս ռաղամ գրէ ի վերայ խանին Երևանու, զի զմուլքն Յակոբին առեալ ի Մուրատ բէկէն տայցէ իւրեան և մինչև ի գալն Յակոբին՝ Երևանու խանն ձգի ի խանութենէ: Վասն որոյ և վերստին դառնայ Յակոբն ի յԱսպահան և վերստին առնու ռաղամ ի նոյն շահէն ի վերայ նոր խանին, որով և գայ յերևան հրամանաւ շահին և գրով շխիսլամին զաւթէ զմուլքն իւր, և շխիսլամն տայ Յակոբին զհաստատուն հուճէթ մի իւր և խանի կնքովն վկայելով, թէ Յակոբեանին է չորս և կէս դանկ մուլքն եղուարդայ ի տաճկաց թուին ՌԿԴ. (1653), զոր գտցես յերեսն գրեալ ցուցակաւն և ( ) համար նշանաւն: Քանզի որովհետև Յակոբեանս այս յետ հնգից ամաց Սրբոյ Աթոռոյս վախմ տայ զայս չորս և կէս դանկ մուլքս, որպէս ասա-

[I] Զգրված՝ 226բ-227բ
[II] Բ. վախմնամայն

ցաւ ի վերդ, վասն որոյ և զայս ճուճէթս ևս ընդ իւրոյ վախուպնամային տայ Սրբոյ Աթոռոյս: [Նոյնպես և զվերոյ յիշեցեալ ռաղամդ տայ, որպէս որ գրի ՌԿԲ. (1658) թուին տաճկաց, զոր ևս գի՛տ ցուցական և ( ) համարով][I]:

(228բ) Առդ զգեօղս զայս եղուարդ յառաջ, ման զօսմանցւոց տիրելն երկրիս յատուս պարսկական իշխանութեանն, պարսիկ խանի ճանեալ էին յԱթոռոյս և իւրացուցեալ՝ խալիսա անուանելով: Եւ յանփոյթութենէ կաթուղիկոսացն մերոց և յանյաջողութեանց ժամանակին մնացեալ էր այնպէս ի ձեռս նոցա յամս յիսուն աւելի և կամ պակաս: Մինչ զի գրէ, թէ անհետ էր լեալ մուլ գոլն գեղջս Աթոռոյս, զոր ոչ ոք գիտէր ոչ ի յաթոռայնոցս և ոչ ի յերկրականացս: Եւ գեօղս այս ևս ի բաւնիլն թագաւորութեան պարսից ամայի և անմարդաբնակ էր լեալ յամս բանիս: Ապա ի ՌՄԺԷ. (1768) թուջս մերում Երևանու խան Հիւսէին Ալի կոչեցեալն, մինչ կամեցաւ ի շինութիւն արկանել, մեք ցուցաք զվախուպնամայն Յակոբճանին և հաւաստեցաք գոլ Սրբոյ Աթոռոյս մուլ գեղջս այսորիկ, զոր և յաջողմամբն Աստուծոյ զաւթեցաք, իսկ ընդ այլոց ոմանց գեօղօրէից, որ և է այժմ Սրբոյ Աթոռոյս չորս դանկ և կէս մուլ գեղջս այսորիկ: Տե՛ս ի ճառս Աշտարակ գեղջն[II]:

(230ա) ԺԲ. Յաղագս Եայճի և Ամիրի գեօղկոչեցեալ գեօղօրէիցն, զի Եայճի գեօղն, որ է յերկրորջս Երևանու ի ճահիճն Ծաղկունեաց ձորու, որոյ վեց դանկ մուլքն է Սրբոյ Աթոռոյս և Ամիրի գէօղն, որ է ի Գեօղաւրունի ճահիճէն, որոյ չորս և կէս դանկ մուլքն է Սրբոյ Աթոռոյս, թէ որպէ՞ս և ե՞րբ, տե՛ս ի յատուկդ[273]

Երկոքին գեօղս այսորիկ եղեալ են Երևանցի խօճա Սէթին, զորմէ ի վերդ յիշեցաք: Ի նմանէ նմացեալք են ի միւս յորդին իւր Գրիգորն և ի Գրիգորէն ի յորդին իւր Սահակ Բեալանթարն: Եւ այս Բեալանթար Սահակս զմուլ երկուց գեօղօրէիցս այսոցիկ, այսինքն՝ զվեց դանկ մուլ Եայճի գեօղին և զչորս դանկ և կէս մուլ Ամիրի գեօղին, ընդ յորս և զջրաղաց մի ի Ջորագեօղն, որոց կողմունքն են՝ Ջանկու գետն, ջրաղացի առուն, Յօհանիսի ջրաղացն և Գրիգորի ջրաղացն: Այլև մէկ ձեռ տուն ի Նորագեօղ Բառասուն կարասով հանդերձ ծախէ Ջուղայեցի Յակոբ կաթուղիկոսին երեսուն թումանի ի տաճկաց ՌՀԱ. (1661) թվին և ի հայոց թուին..., զորոյ զղապալայն գտցես յերեսն գրեցեալ ցուցական և ( ) համար նշանաւն[274]:

Իսկ յառաջ, ման զայս ի ժամանակին, յորում օսմանցիքն առնուն զերևան, և զԱմիրկիւնա խանի որդի Թահմազ ղուլի խանն, որ խան էր Երևանու, առաքեն ի յԸստամպօլ և յետ միոյ ամի գայ և շահ Սէֆին և առնու զերևան ի յօսմանցւոց և դառնայ ի յԸսպահան և ապա զՓօլատ բէկ անուն ոմն առաքէ յերևան ի գիր արկանել

[I] ՄՄ, ձեռ., 4592, 9բ
[II] Ձգրված՝ 229աբ

զմուխս և զայլ ինչս Թահմազ ղուլի խանին և այս Փոլատ բէկս ի սադրելոյ ոմանց նախանձոտ տաճկաց ի գիր արկանէ և զայս երեմ գեօղս, այսինքն՝ զՆորագեօղ, զեայճի և զԳեօլբեանդ, իբր թէ և սոքա են Թահմազ ղուլի խանին մուլք, որ խօճա Սէթին են, որպէս ի վերդ ասացաք: Ապա նստի յԵրևան խան յայնմ միջոցի Մահմատ ղուլի ոմն և նա զաւթեալ ուտէ զմուլք երից գեօղօրէիցս յամս բանիս ի կողմանէ արուներաց: Յետոյ ի ժամանակս երկրորդ շահ Ապասին խօճա Սէթի որդի Յակոբեանն գնայ ի յԱսպահան՝ ցուցանելով զգրեանս հաստատունս և զղապալայս արզ առնէ շահին, թէ այս երեք գեօղօրէիցս մուլքն մեր է, այժմ Մահմատ ղուլի խանն զաւթեալ ուտէ՝ ծանուցանելով զթանիօնութիւն ամացն և զորբանութիւնս հասից գեօղօրէիցն: Եւ շահն գրէ առ յԵրևանու մեծամեծսն և դատաւորսն, զի ո՞վ որ ի նախանձու (230բ) ի դաւթար է արկանել, տուեալ զայն գեօղօրայսն ի նմանէ այնման ամաց զհասսն այնց գեօղօրէիցն առեալ ի յարհունիս տայցեն և այնք գեօղօրայքն, եթէ յիրաւի խօճա Յակոբեանին են, զատոյգն արզ արասցեն իւրեան: Եւ ի գալ հրամանիս ի յԵրևան, ստուգեն դատաւորքն և մեծամեծքն յիրաւի գոլ Յակոբին և արզ առնեն շահին վկայելով, թէ այս երեք գեղջս մուլքն Յակոբինն է: Վասն որոյ և շահն զրաղամ տայ խօճա Յակոբին, զի զաւթեսցէ զմուլս իւր:

Ապա յետոյ յորժամ խօճա Յակոբն զՆորագեօղ գեօղն վախմ տայ Սրբոյ Աթոռոյս և եղբօրորդին իւր Սահակ ֆեալանթարն, զեայճի գեօղի մուլքն և զԱմիրի գեօղի մուլքն ծախէ Յակոբ կաթուղիկոսին, որպէս ասացաք, վասն որոյ և Յակոբ կաթուղիկոսն ի յառնուլն զգեօղօրայս զայս խնդրէ ի նոցանէ և զայս յիշեալ ռաղամս ի հաստատութիւն բանին, իբրև զհին ղապալայ, բայց ի ռաղամումն, որովհետև Գեօլբեանդն ևս է գրեցեալ, որ ոչ էր Աթոռոյս, այս Գեօլբեանդ գեօղիս յաղագաւ Յակոբի որդի Սարուխանն, որ ի վերդ յիշեցաւ ոչ տայ զայս ռաղամս Յակոբ կաթուղիկոսին, այլ զսուրաթն նորին գրեցուցեալ շխիսլամին և կնքեցուցեալ տայ Յակոբ կաթուղիկոսին և զասլ ռաղամն առ յինքեանս պահեն: Դացես զայս ռաղամիս սուրաթն գրեցեալ ի տաճկաց թվին ՌԾՀ. (1648), որպէս ցուցանէ յերեսն գրեցեալ ցուցական և ( ) համար նշանաւն:

(234ա) ԺԳ. Վասն Մէլիքի գեօղ կոչեցելոյն, որ է յԱպարանու նահիումն, որոյ վեց դանկ մուլքն է Սրբոյ Աթոռոյս, թէ որպէ՞ս և ո՞յր ձեռօք ծանուցանի

Գեօղս այս, որ է յԱպարան նահիումն, որոյ շէշ դանկ մուլքն Ալփատուտ Իպրահիմ խալիֆի որդի Ռզա ղուլի տաճիկ ոմն ծախէ Ջուղայեցի Յակոբ կաթուղիկոսին մերոյ երկու թումանի ի տաճկաց թուին ՌՀԵ. (1664), որոյ կողմունքն են՝ Բաշ-Ապարանն, Վրացտանու ճանապարհն, Տաշ պուտինն և Ջանճիկու գետն, զորոյ զղապալայն գի՛տ յերեսն գրեցեալ ցուցական և համար ( ) նշանաւն[1]:

[1] Ձգրված՝ 234բ

(235ա) **ԺԴ. Յաղագս Բաթռինճ կոչեցեալ գեղջն,**
որ է յերեւան յերկրոջս ի Կարփու նահիէն, որոյ վեց դանկ մուլճն Սրբոյ Աթոռոյս է

Գեօղիս այսորիկ զվեց դանկ մուլճն առնու նախապէս Գրիգոր կաթուղիկոսն Մակուեցի ի յԱմիր Ռուստամէն հազար հարիւր վաթսուն դինարի ի թուին տաճկաց ութն հարիւր երեսուն և հինգ (1431), որոյ զմեծ ղապալայն գի՛տ ի յերեսն գրեցալ ցուցական և ( ) համար նշանաւն, զոր յիշեցաք ի յորպիսութեանն գեղջս էջմիածնի, յորում եօթն գեօղօրէից միւն է և այս Բաթռինջ գեօղս:

Սակայն զկնի ժամանակաց ի խառնակմանց երկրիս, տաճիկք զաւթեցին զմուլճ գեղջս այսմիկ, որպէս և այլոց գեօղօրէիցն, որպէս ասացաւ ի վերդ: Ապա ի թուին տաճկաց ՌԿՋ. (1655) Ջուղայեցի Յակոբ կաթուղիկոսն առնու զմէկ դանկ մուլճն սորին վերստին ի Նեճիլու Շահճմատի որդի Բայրամ պէկէն ԺՋ. (16) հազար դիանի, զորոյ զղապալայն գի՛տ յերեսն գրեցեալ ցուցական և ( ) համար նշանաւ: Ջսորին հին ղապալայն ևս գտցես ցուցական և ( ) նշան համարովն, զոր իւզբաշի[275] Իպրահիմի որդի Ռզա ղուլի աղայն ծախէ սոյնոյ յիշեցելոյ Բայրամ պէկիս ի թուին տաճկաց ՌԿԴ. (1653):

Այլև ևս զայս հին ղապալայ մի ևս գի՛տ յերեսն գրեցեալ ցուցական և ( ) նշան համարով, յորում զերեք դանկ մուլճ գեղջս Հիւսէին պէկի որդի Ալիջանբէկն ծախէ եաղուպ պէկի որդի Իբրահիմ պէկին չորս թումանի ի ՋՁԵ. (1577) թուին տաճկաց:

(235բ) Այլև բաց ի մլէն գեօղիս ունեցեալ է Սուրբ Աթոռս ի գեօղս այս զվոտհարս և զաւօտատեղիս անասնոց և գեօղս այս լեալ է կաթուղիկոսացն մերոց հովանոց և զբօսարան՝ յաւուրս ամարայնոյ տօթոյն: Վասն որոյ երբեմն էօշար[276] տաճիկք, որ այստի և անտի եկեալ ի յաւօտ գեղջս իջևանեցեալ են և զվոտ և զարմտիս սորին ուտեցուցեալ են անասնոց իւրեանց, Փիլիպպոս[I 277] կաթուղիկոսն ժողովեալ զշրջակայ գեօղօրայսն, ընդ նոսին արզ է արարեալ երկիցս անգամ երկրորդ շահ Ապասին և ողամ է բերեալ և զայնպիսի վնասատու տաճիկսն վարեալ է անտի: Գի՛տ զայսոսիկ ողամմս միւն ( ) նշան համարով և միւսն ( ) համար նշանաւ: Եւ ցուցակք երեսացն ևս ցուցանեն, որ գրին ի տաճկաց թուին ի ՌԿ. (1650) և ի ՌԿԱ. (1651): Նոյնպէս և ի ժամանակս Աղէքսանդր կաթուղիկոսին Ջուղայեցւոյ ֆիւրաման[278] էօշարի տաճիկք եկեալ իջևանին ի գեօղս յայս, զբերս և զվոտս սորին ճարակ տան անասնոց: Եւ Աղէքսանդր կաթուղիկոսն ընդ շրջակայից գեօղականացն արզ գրէ շահ Սուլթան Հիւսէինին և ողամ բերեալ՝ վարէ զնոսա: Ջայս ողամս ևս գի՛տ ցուցական և ( ) նշան համարաւն, գրի ի տաճկաց թուին ՌՃԻԴ. (1712)[II]:

[I] Ա., Բ. Յակոբ

[II] Ջգրված՝ 236աբ

(237ա) **ԺԵ. Վասն Բոխենիս կոչեցեալ գեղջն, որ տաճկերէն Ջաշուրլու կոչի, հանդէպ Ամբերթ կոչեցեալ ամրոցին, որ է յերկրոջս յԵրևանու ի Կարփու նահիէն, որոյ վեց դանկ մուլին Սրբոյ Աթոռոյս է, թէ որպէ՞ս և ե՞րբ, տե՛ս ի ստորև**

Գեօղս այս ի բնէ անտի ի գեօղականաց իւրոց վախմ է տուեցեալ Սրբոյ Աթոռոյս կամաւ և յօժարութեամբ իւրեանց, զի զվեց դանկ մուլիս իւրեանց տայցեն Սրբոյ Աթոռոյս: Սակայն ի խառնակմանց ժամանակին և յանշիրութենէ Աթոռոյս, երբեմն նոյն գեօղականին թէև ի պակասութենէ իւրեանց արգելեալ են և ոչ են տուեալ, իսկ յետոյ ի ժամանակս Յակոբայ կաթուղիկոսին Ջուղայեցւոյ և ի յորդորմանէ նորին սոյն գեօղականիս ի մի ժողովեալ վերստին հաստատելով զնախնեաց իւրեանց ուխտն՝ անդրէն դարձուցանեն զվեց դանկ մուլ գեղջն իւրեանց ի Սուրբ Աթոռս: Վասն որոյ և տաճկերէն զհաստատուն ղապալայանման ճուճէք և վախմնամայ գրեն և տան Սրբոյ Աթոռոյս՝ գեղովի վկայելով ի նմա, թէ մեք ի նախնեաց մերոց լուեալ և տեսեալ եմք, որ մեր գեօղս վախմ են տուեալ Սրբոյ էջմիածնի: Վասն որոյ և մեք տուաք այսուհետև, թէ ի մէնջ և թէ զկնի մեր, եթէ խօսօղ և արգելօղ լինիցի՝ սուտ և անընդունելի լիցի: Գրի այս գիր ի տաճկաց ՌՀԱ. (1660) թուին և ի մերում թուջ..., զոր գտցես յերեսն գրեցեալ ցուցական և ( ) համար նշանաւ[1]:

(238ա) **ԺՋ. Յաղագս Ծօպանիս գեղջն, որ է յերկրոջն Երևանու ի Կարփու նահիէն, որոյ մուլին է Սրբոյ Աթոռոյս, թէ որպէս, տե՛ս ի ստորև**

Դարձեալ ի ժամանակս եղիազար կաթուղիկոսին ի ՌՃԼՋ. (1687) թուջն մերում Հաճիպէյլու Իւսուֆ աղայ տաճիկ ոմն դաւ առնէ ընդ Սրբոյ Աթոռոյս վասն մլիին գեղջս այս, թէ իմ է: Ապա Սրբոյ Աթոռոյս աթոռակալ Պետրոս վարդապետն գնացեալ ընդ նմա ի դատարանն տաճկաց սուտ հանէ զնա, բայց տայ նմա զկէ. (35) սօմար ցորեան և գարի և ի բերանոյն զգիր առնու շխիսլամին ձեռօք, թէ այսուհետև մուլ գեղջս Ծօփանիս կոչեցեալ էջմիածնի է, ինձ ոչ ինչ ունիմ զիրաւունս, զոր գտցես ցուցական և ( ) նշան համարովն, գրեցեալ ի ՌՂԹ. (1687) տաճկաց:

(238բ) Այլև ի տաճկաց թուին ՋՀԲ. (1564) զմէկ և կէս դանկ մուլ գեղջս այսմիկ Բաբի որդի եոկեար ոմն ծախէ համատանցի Մօլայ Իւսուֆի որդի մօլայ Աման Ալահին ութ հազար դիանի, զորոյ զղապալայն գի՛տ ցուցական և ( ) համար նշանաւն, յորում սահմանք գեղջս ևս գրեցեալք են մի կողմն Ագարակ գեօղն, մի կողմն Անբերթ գետոյ ձորն, մին կողմն Բիրականու այգիին և միւս կողմն նորին ջրաղացաց առուին:

Ի յառնուլն մեր զ... դանկ մուլին գեղջս այսորիկ՝ առեալ եմք և զայս հին ղապալայս:

[1] Ձգրված՝ 237բ

(252ա) **Ժէ. Յաղագս Ղարաղօյունլու կոչեցեալ գեղջն, որ Եօլճասան ևս կոչի, որ է ի Գառնու ճահիճն, որոյ վեց դանկ մուլքն Սրբոյ Աթոռոյս է**

Գեօղս լեալ է ումեմն խօճա Սուխիաս կոչեցելոյ հայ ազգաւ և Սուխիասս ի պատահմանց ինչ երթեալ ի Շամախի, մնայ անդ: Եւ Սրբոյ Աթոռոյս միաբան Ջուղայեցի Թասալուի որդի Յակոբ վարդապետն, որ յետոյ եղև կաթուղիկոս Սրբոյ Աթոռոյս, պատահի և ի Շամախի Սուխիաս կոչեցելոյն ի ժամանակս Փիլիպպոս կաթուղիկոսին և անդ սոյն Յակոբ վարդապետս գնէ զվեց դանկ մուլքն գեղջս այսորիկ ի նոյն Սուխիասէն հւան և երկու թումանով, որոյ տանկերէն ղապալայն գրի ի Շամախի ի ՌՃԱ. (1650) թուին տանկաց, զոր գի՛տ ցուցակաւն և ( ) նշան համարովն: Սահմանք սոյնոյ գեղջս են՝ Երասխ գետն, Ղույլուհասար գեօղն, Ալիբաբաթ գեօղն և Իմամշարլու գեօղն[1279]:

(253ա) **ԺԸ. Յաղագս Աշտարակ գեղջն, որ է Կարփու ճահիճն, որոյ վեց դանկ մուլքն Սրբոյ Աթոռոյս է**

Գեօղս այս մին է ի յեօթանց գեօղօրէիցն, զորս մակուեցի Գրիգոր կաթուղիկոսն առնու ի յԱմիր Ռուստամէն և վախմ գրեցուցանէ Սրբոյ Աթոռոյս, որպէս ասացաւ ի ճառս մլքատութեան մեր էջմիածնի գեղջս: Գիտեա՛ ստտանօր, զի մակուեցի Գրիգոր կաթուղիկոսն, թէպէտ կուռն ջանիւ և մեծաւ խոհեմութեամբ առնու հաստատուն վախմնամայիւ զայսոսիկ եօթանեսին գեօղօրայսս, այսինքն՝ զգեօղս էջմիածնի, զԱշտարակ, զԲաթրինջ, զՆորագաւիթ, զԱղունատուն, զՔիրաշլու և զՄուղնի, որպէս ասացաք, սակայն ի Գրիգոր կաթուղիկոսէս յայսմանէ, մինչև ի Մօսէս և ի Փիլիպպոս կաթուղիկոսն բերմունք ժամանակին, զիարդ գոլն երկրիս և որպիսաբար կացութիւնն Սրբոյ Աթոռոյս ասացան բազմիցս և ի յԱռաքել պատմագրէն ևս իմանալ կարես: Քանզի յայնքան միջոցին Սուրբ Աթոռս բոլորովին, որպէս թէ ի հոգևարութեան է լեալ, զի՞նչ զարմանք, եթէ և մուլքն զաւթիցեն և տիրիցեն յօտարաց:

Արդ կամիմ ասել, թէ յայնմ միջոցին և այսք գեօղօրայքս յափշտակեալք եղեն ի տանկաց և հանեցեալք ի յԱթոռոյս: Ապա Փիլիպպոս և Յակոբ բազմերախտ կաթուղիկոսքն ի ժամանակս իւրեանց ի յեօթեանց գեօղօրէիցս այսոցիկ հազիւ ի ձեռն բերին մեծաւ տաժանմամբ զայսոսիկ զերեսին գեօղօրայսս միայն, այսինքն՝ զէջմիածին գեօղս, զՄուղնի և զՔիրաշլու, քանիցս անգամ վերստին զգինսն տալով, ի շահից զռաղամս բերելով և զայլս աշխատանս կրելով, որպէս ասացաւ ի յիւրաքանչիւր տեղիսն: Իսկ Աշտարակ, Նորագաւիթ, Բաթրինջ և Աղունատուն մնացին յայնմ հետէ ի ձեռս տանկաց և անուանք նոցին ամենևին անհետք եղեն ի յԱթոռոյս մինչև ցայսօր:

[I] Ձգրված՝ 252բ

եւ այս այնման անհետացեալ և հնացեալ, մինչ զի թէ աթոռայինս և թէ բոլոր երկրականս իբր հաւաստապէս և անկարծիք կարէին երդնուլ, թէ գեղօրայս այսոքիկ ոչ երբէք են լեալ մուլ Սրբոյ Աթոռոյս և մեծ վախուպնամայն ևս, որպէս թէ խափան և անպէտ կայր անկեալ ի յանկիւնս՝ անյայտ և անհետ: Սոցա նման իմա և զգեղն եղուարդ և զվախուպնամայն նորա, զորմէ սակաւ ինչ ասացաք ի ճառս իւր:

Իսկ ի յետին ժամանակս զՄուղնի գեղն ևս զաւթեալ էին տաճիկք, որպէս ասացաւ ի ճառս իւր և Քիրաշլուն ևս էր ամայի և անմարդ, որ և է այնպէս մինչև ցայսօր, որ ի ներկայումս, յորում նուաստութիւն մեր յաջորդեաց զԱթոռս, մնացեալ էր Սրբոյ Աթոռոյս մուլ միայն մեր էջմիածնի գեղս: Ապա յաւուր միում կոչեցաք զՀիւսէին Ալի խանն Երևանու ի յԱթոռս ի պատիւ, որպէս թէ և ի գալն առանձին արարեալ ցուցաք նմա զմեծ վախուպնամայն Գրիգոր կաթուղիկոսին և զվախուպնամայն եղուարդայ՝ ծանուցանելով նմա զպարագայսն: Իսկ ողորմութեամբն Աստուծոյ, յորոյ ձեռին են սիրտ իշխողաց, կակղացեալ խանին, զայնս գեղօրայսն, որ ի ձեռս իւր էին, որոց զմուլսն ինքն առնոյր, ետ մեզ հաստատուն գրով, որ են գեղս այս՝ Աշտարակ, եղուարդ, Մուղնի և Քիրաշլու, թէ թէպէտ ի ձեռս մեր էր, սակայն մինչ էր ամայի, զի մի յետոյ և սա անհետասցի գրեցուցաք, զորս յանուանէ գրէ ի գիրս իւր վկայելով, թէ տեսի զվախուպնամայսն և գիտացի հաւաստեաւ, որ ի բնէ անտի վախմ են սոքա էջմիածնի: Այսպէս գրելով կնքէ ինքն, կնքեցուցանէ և շխիսլամին և այլոց մեծամեծաց և տայ մեզ ընդ յիշեցեալ գեղօրէիցն ի ՌՃՁԲ.[280] թուոջն տաճկաց և ի ՌՄԺԷ. (1768) թուոջն մերում, զոր գտցես ցուցական և ամուր պահեա՛, զի կարի պիտանի է և լաւ պահելի[I]:

(254ա) ԺԹ. Յաղագս Աղուանատուն գեղջն, որ է ի Կարփու ճահիճն, որոյ վեց դանկ մուլքն է Սրբոյ Աթոռոյս

Գեղս այս մի էր ի յեօթեանց գեղօրէիցն, զորս առնու Մակուեցի Գրիգոր կաթուղիկոսն և վախմ գրեցուցանէ Սրբոյ Աթոռոյս, որպէս ասացաւ ի ճառս մլմատուութեան գեղջս մերոյ էջմիածնի, որ և սա էր անհետացեալ և ի բաց հանեցեալ յԱթոռոյս ընդ այլոց գեղօրէիցն: Ապա ի ՌՄԺԷ. (1768) թուոջն մերում յետս առաք մեք ի յերևանցի ղաճար Սուլէյման բէկէն և ընդ իշխանութեամբ Սրբոյ Աթոռոյս արարաք՝ առնլով և զգիր մի ի նոյն Սուլէյման բէկէն բազմաւ կնքաւ, թէ տեսեալ զվախուպնամայն՝ գիտացի էջմիածնի գոլ գեղս այս և ես ետու էջմիածնի վերստին: Գի՛տ զայս գիրս յերեսն գրեցեալ ցուցական և ( ) նշան համարովն: Յիշեցաւ ի ճառս Աշտարակու:[II]

[I] Զգրված՝ 253բ
[II] Զգրված՝ 254բ

(255ա) **Ի. Յաղագս Նոռագաւիթ գեղջն, որ է ի Ղրխբուլաղու նահիւէն**[I]

.....

(256ա) **ԻԱ. Յաղագս Բիւրական գեղջն, որ է Կարփու նահիւէն**[II]

.....

(257ա) **ԻԲ. Յաղագս Հաճիլար գեղջն, որ է ի Կարփու նահիւէն**[III]

.....

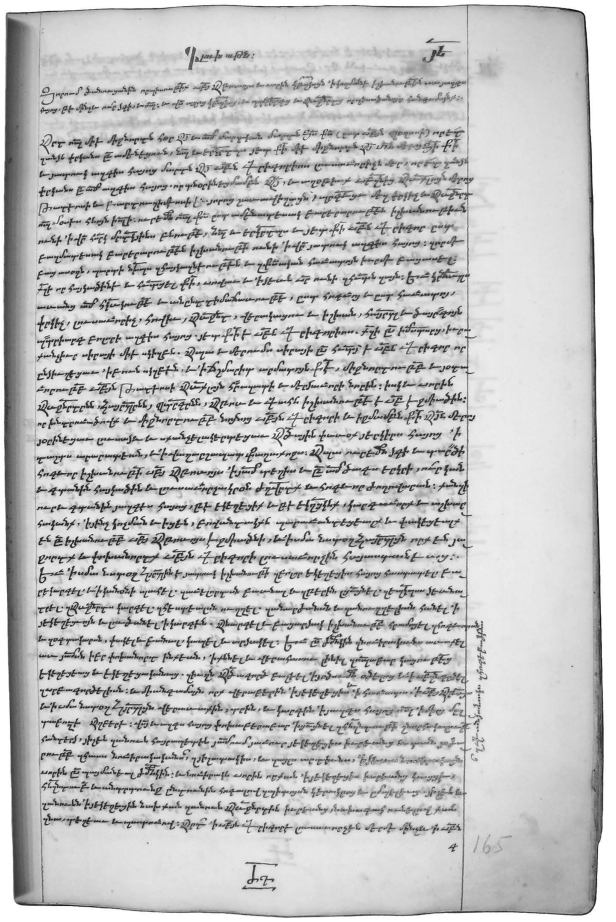

ՄՄ, ձեռ. 978, էջ 165ա

[I] Գրված՝ 255բ
[II] Գրված՝ 256բ
[III] Գրված՝ 257բ

(258ա) **ԳԼՈՒԽ ԺԴ.**

ՅԱՂԱԳՍ ՄԱՂԱՖՈՒԹԵԱՆ, ԱՅՍԻՆՔՆ՝ ԱՋԱՏՈՒԹԵԱՆ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՍ, ՈՐՈՅ ՁՈՐՊԻՍԱԲԱՐ ԳՈԼՆ ՏԵ՛Ս Ի ՍՏՈՐԵԻԴ

Ի բնէ անտի ի սրբոյ Լուսաւորչէն մերմէ ի ժամանակս իշխանութեանն հայոց Սրբոյ Աթոռոյս ազատ լինիլն յամենից հարկաց է անտարակոյս: Ցետոյ ի բառնիլ իշխանութեան հայոց և ի փոխիլն հայրապետութեանն ի Սիս զայնմանեաց միջոցացն, յորս յամայութեան գոյր Սուրբ Աթոռս, զոչ ինչ ունիմ ասել: Իսկ ի նորոգիլն վերստին, որպէս ասացաւ ի վերն, սկսաւ ապա յաջողմամբն Աստուծոյ վերստին ստանալ զառաջին կարգն իւր և կեալ ազատ յամենից հարկաց: Այսինքն՝ հայրապետն և միաբանքն ոչ տայցեն զկերպիւ իւիք հարկս մարմնաւոր տեառնց, որպէս տան աշխարհականք: Անդ այգիք և կալ սորին ոչ չափիցին, անասունք և գրաստքն ոչ ի թիւ արկցին, ջրաղացք և այլ այսպիսիք ոչ գրիցին, մուտք և ելք սորին ոչ տայցեն զմաս և ոչ տալ զգլխահարկս, զհնգորդս[281], զտասանորդս[282], զտնախարճս, զանասնախարճս և զմլխախարճս և զայլս այսպիսիս, որպէս սովորութիւն է աշխարհի, այլ յամենայնի ազատ լինիլ իւրայնովքն, որպէս և է այսպէս մինչև ցայսօր: Եւ, թէ որպէ՞ս ծանիր, զի նախապէս ի ժամանակս Մելքիսէդ կաթուղիկոսին, որ Մեծ շահ Ապաս թագաւորն պարսից զհարիւր թուման մուխաթթայն, զոր հարկ էր եղեալ ի վերայ Սրբոյ Աթոռոյս ի տալ ամի ամի, զայն եբարց երանելին Մօսէս կաթուղիկոսն ի ժամանակս շահ Սէֆի թագաւորին պարսից և ամենևին հանեալ ի ջամբռէն անհետ արար հաստատուն հրամանագրով նոյնոյ թագաւորին, որպէս ասացաւ ի վերդ ի պատմութեան գեղջս մերոյ ի թուին տաճկաց ՌԼՀ. (1629), բայց ոաղամս այս ոչ տեսաք մեք, այլ զսուրէթն ..... զոր գտցես ցուցակաւն և ( ) նշանագրով: Ապա երանելիս այս, որպէս թէ յանշնչութենէ ի շնչաւորութիւն հազիւ բերեալ զՍուրբ Աթոռս վերանորոգութեան և շինութեանն միայն պարապելով փոխի առ Տէր, չունելով ժամանակ և զայլոց հարկաւորացն հոգալոյ, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի:

Իսկ զկնի երանելոյս այսորիկ, մինչ յաջորդէ համանմանն իւր յոգևերախտն և բազմաշխատն և նոր ի նորոյ նորոգօղն յամենայնի ազգիս մերոյ և Սրբոյ Աթոռոյս տէր Փիլիպպոս կաթուղիկոսն սկսանի յամենայնի ի կատարելութիւն ածել՝ կուռն ջանիւ հոգալով զհարկաւորացն Սրբոյ Աթոռոյս, զներբսականացն շինելով և զարտաք-

սականացն արհուսական և դատաւորական հաստատուն գրովք: Քանզի ի բազմացուցանելն զմիաբանսն Սրբոյ Աթոռոյս, զանդս և զարտորայս սերմանելոյ, որպէս ասացաք յառաջ սկսաւ և զյատուկ գութան մի ի կիր արկանել, որ չգոյր յառաջ: Իսկ չարն Մահմատ ղուլի, որ խան էր երկրիս Երևանու կամեցաւ հնգորդ առնուլ, այսինքն՝ զբահրա ի ցանեցելոց հասիցն Սրբոյ Աթոռոյս: Վասն որոյ և նոյն երանելին արզ առնէ երկրորդ շահ Ապասին, (258բ) թէ Սուրբ Աթոռս ի բնէ անտի մաղաֆ է լեալ, այսինքն՝ ազատ յամենայնէ, այժմ ի յաղխատութենէ մէկ գութանի վարելոյ չափ տեղ հազիւ կարեմբ զսերմն արկանել յերկիր, Մահմատ ղուլի խանն կամի ի նմանէ ևս զբահրա առնուլ: Եւ շահն ռաղամ տայ սաստիկ թամպէհով, զի մի ձեռնամխիցին թէ Մահմատ ղուլի խանն և թէ այլք ի խնդրել զբահրա ի Սրբոյ Աթոռոյս սերմանցն: Գի՛տ զայս ռաղամս յերեսն գրեցեալ ցուցական և ( ) նշան համարովն, որ գրի ի տաճկաց թուոջն ՌԾե. (1645): Բայց զայս իմա՛, զի որովհետև յարզայումն մէկ գութան միայն գրի, վասն որոյ և շահն ևս ի ռաղամումն զմէկ գութան միայն մաղաֆ առնէ, ուստի ոչ պարտիս զայս ռաղամս ցուցանել, յորժամ գութանի աղագաւ զոյց լինիցի և դու աւելի ունիցիս զգութան: Բայց յառաջ, հան զայս ի ՌԽԸ. (1638) թուին տաճկաց սոյն երանելիս Սէֆի շահին ևս արզ արարեալ զմէկ գութանի մաղաւութեան ռաղամ առնու, որոյ զսուրէթն գի՛տ ցուցական:

Դարձեալ սոյն երանելիս յետ հնգից ամաց վերստին արզ առնէ նոյնոյ շահ Ապասին, թէ մեբ յամենայն ժամ օրհնօղ եմբ բեզ: Մուրթուզայ փաշայն կամէր զերկիրս զայս աւերել, ես Բձ. (200) թուման ետու հազիւ յետս դարձուցի: Եւ զԳօզալդարայի ջուրն բերի յայս դաշտ, մինչև ութն ջրաղացի ջուր և զայլս այսպիսիս: Ապա գրէ, թէ այս Աթոռոյս այգիքն, ջրաղացքն, վարելահողքն, ոչխարքն և զայլս այսպիսիս, զորս ունի Սուրբ Աթոռս, խոսրով խան բէկլարբէկին երկրիս գիտելով զմաղաֆութիւն իմն ևս մաղաֆ պահէ խնդրեմ ի էն, զի և դու մաղաֆ արասցես, զի մեբ վայելեալ աղօթեսցուք վասն կենաց Ֆոց: Եւ շահն ռաղամ առնէ ի գլուխ նոյնոյ արզային, զի մաղաֆ լիցին վերոյ յիշեցեալքդ:

Քանզի երանելիս այս նախապէս ի ՌԾԴ. (1644) թուոջն տաճկաց շխիսլամի կնքով և վկայութեամբ արզ առնէ սոյնոյ շահ Ապասիս յատկացուցանելով յանուանէ զվարելահողսն Սրբոյ Աթոռոյս, որոց յաղագաւ և առնէ զռաղամ գրեցեալ ի միւս երեսն ի նոյն թղթոյն, որով և հաստատէ զայնոսիկ յիշեցեալ հողսն գոլ Սրբոյ Աթոռոյս, որպէս ի [Ի.] գլուխն ասացաւ, զոր գտցես ցուցական և ( ) նշան համարով, որոյ համաձայն ռաղամ մի ևս գոյ ի մեծէ շահ Ապասէն ի ՌԻԲ. (1613) թուոջն տաճկաց գրեցեալ, որպէս անդ ցուցանի: Սոյնպէս և յետ վեց ամի կրկին արզ առնէ նոյնոյ շահին վկայութեամբ խանին և յատկացուցանէ յանուանէ զայգիս և զջրաղացս և զայլս

այսպիսիս և զորհանութիւս[I] և զյուր[II] գոլն նոցին: Եւ առնէ զոաղամ հաստատուն և (259ա) սաստիկ թանպիհով, զի միոք ի յայնս ձեռնամխիցի, որով և զայնս հաստատէ գոլ Սրբոյ Աթոռոյս, որպէս ասացաք ի [Ի.] գլուխն, զոր գտցես ցուցակաւն և ( ) նշան համարով, որ գրի ի տաճկաց թիւն հազար վաթսուն (1650): Ապա և երրորդապէս զայս արզս գրէ անորոշապէս և թարց յատկացուցման տեղեացն և ունեցելոցն գրով միայն, թէ ունի Սուրբ Աթոռս զայգիս, զհողս, զջրաղացս, զանասունս և զայլս այսպիսիս, զորս մաղաք արասցես և այսու արզայովս և ոաղամովս զայնս ամենայն վերոյ յիշեցեալսն ի մէջ երկուց ոաղամիցն մաղաք առնել տայ այսպիսի խոհեմութեամբ:

Դարձեալ ի սոյն թղթոջ երկրորդ արզ առնէ, թէ այս Աթոռոյս ի Քրիստոսէ, մինչև ցայժմ գոն վախուպտեղիք և մուլք այժմ ոմանք ձեռնամուխ լինին և զաւթեն: Նոյն շահն ևս կրկին ոաղամ արարեալ ի կից նորին, կնքէ երկրորդապէս և հրամայէ՝ մի ոք ձեռնամուխ լինի ի վախուպ տեղիսն Աթոռոյս:

Դարձեալ ի սոյն թղթոջ երրորդապէս արզ առնէ, թէ ես յԵրուսաղէմ պարտիմ գնալ, հրաման տուր, զի զոմն վէրիլ եդից ի տեղի իմ և մի ոք նեղացուսցէ զնա: Եւ շահն երրորդապէս ոաղամ արարեալ ի կից նորին կնքէ և հրամայէ առնել այնպէս: Զայս եռամիտ արզայիս և ոաղամիս թուղթն գի՛տ ցուցակաւն և ( ) նշան համարովն, որ գրի ի տաճկաց թիւն ՌԿ. (1650), որ է շատ պիտանի, զօրեղամիտ վասն մաղաքութեան և վասն մլիցն Սրբոյ Աթոռոյս, ֆանզի յառաջ ֆան զայս ի խոսրով խանէն, որ յԵրևան նստիւր երկիցս զթալոա առնու և մաղաք առնէ զմուլսն Սրբոյ Աթոռոյս ի ՌԾէ. (1647) և ի ՌԾԹ. (1649) թուոջն տաճկաց, յոոս գրին իննն այգի և իննն ջրաղաց և հազար ութ հարիւր յիսուն ոչխար մաղաք, զորոց զգիրսն գտցես յերեսն գրեցեալ ցուցակօրն:

Յետ այսորիկ և Յակոբ կաթուղիկոսն Ջուղայեցի արզ առնէ առ նոյն երկրորդ շահ Ապասն վասն մաղաքութեան Սրբոյ Աթոռոյս և թէ մէկ գութանի տեղ հազիւ կարեմ սերմանել ի նմանէ ևս կամին զհարկս առնուլ: Վասն որոյ և շահն ոաղամ գրէ սաստիկ թամպեհով առ իշխօղն երկրիս Նաջաֆ խանն, զի մի ոք ձեռնամխիցի յԱթոռս, զի մաղաք է, սակայն և այս ոաղամ յայնժամ լինի օգուտ ի ցուցանելն, յորժամ զմի գութան միայն ի կիր արկանիցէ Աթոռս, որպէս և ի վերդ ևս ասացաւ: Գի՛տ զայս ոաղամս յերեսն գրեցեալ ցուցակաւն և ( ) նշան համարովն, որ գրի ի տաճկաց թիւն ՌԿԹ. (1659)[III]:

(260ա) Դարձեալ ի ժամանակս Աղէքսանդր կաթուղիկոսին Ջուղայեցւոյ զերկուս գութանս սկսանի ի կիր արկանել Սուրբ Աթոռս, բայց որովհետև ի մէջ երկուց ոաղա-

[I] Բ. զորքանութենէ
[II] Բ. զո՛ւր
[III] Ձգրված՝ 259բ

մից շահ Ապասին ևս մի գութան յիշի մաղաֆ եղեալ արզայով Փիլիպպոս և Յակոբ կաթուղիկոսացն, որպէս ասացաք ի վերդ և հոչակի, թէ Աթոռոյս մէկ գութանն է մաղաֆ, վասն որոյ և իշխօղ երկրիս կամին զմիոյ գութանի բահրայն առնուլ յԱթոռոյս ասելով, թէ միոյ գութանի ունիք մաղաֆութիւն: Սոյնպէս և վասն ոչխարաց առնեն վէճ ասելով, թէ շատ պահէք: Ապա և Աղէքսանդր կաթուղիկոսն արզ առնէ շահ Հիւսէինին և զոաղամ առնու զերկուս գութանս և զեճ. (500) ոչխարս մաղաֆ առնելով: Գի՛տ զայս ոաղամս ցուցական և ( ) նշան համարովն, որ գրի ի ՌՃԻԴ. (1712) թիւն տաճկաց: Առդ և զայս ոաղամ յայնժամ պարտիս ցուցանել, յորժամ հան զերկուս գութանս և հան զեճ. (500) ոչխարս ոչ ունիցիս աւելի, որպէս ի վերդ ևս ասացաւ:

Դարձեալ սոյն Աղէքսանդր կաթուղիկոսս յառաջին թագաւորացն զվեց հատ զայլևայլ մտօք ոաղամս ցուցանէ նոյն շահ Հիւսէինին և խնդրէ, զի և իմն տայցէ զոաղամ մի ի վերահաստատութիւն նոցա: Եւ շահն ևս վերայիշելով յատուկ յատուկ զեղեալ խնդիրսն ի մէջ ոաղամիցն այնոցիկ ի մէջ իւրոյ ոաղամին գրէ և իմն, թէ որովհետև նախնիքն մեր այսպէս ոաղամ են տուեալ և ես ետու: Ձվեց խնդիրսն ի յիւրաքանչիւր տեղւոջն ասասցուք: Յորոց երրորդն է, թէ էջմիածնի Աթոռոյ մլիին և մաղաֆութեանն մի ոք ձեռնամուխ լիցի: Զայսմանէ ի պատմութիւնս գեղջս մերոյ ևս յիշեցաք, որ գրի ի տաճկաց ՌՃԻԴ. (1712) թիւն, զոր գտցես ցուցական և ( ) նշան համարովն:

(260բ) Դարձեալ Աստուածատուր կաթուղիկոսն Համատանցի առնէ արզ շահ Թահմազին, թէ հան զիս յառաջ եղեալ խալիֆայքն զորհան զվարս և զցանիս արարեալ են, ոչ երբէք են տուեալ ումեք զբահրայ և զայլ հարկս, զի Աթոռս այս ի բնէ մաղաֆ է լեալ, այժմ տիրօղք երկրիս և այլ ոմանք ձեղացուցանեն զմեզ և զպէսպէս շիլթախս առնեն՝ չտալով մեզ զհանգիստ: Եւ շահն գրէ ոաղամ սաստիկ թամպէհով, զի մի ոք ձեռնամուխ լիցի ի մաղաֆութիւն Աթոռոյս, որ գրի ի թիւն տաճկաց ՌՃԼԶ. (1724), զոր գտցես ցուցական և ( ) նշան համարովն:

Դարձեալ ի ՌՃԼէ. (1725) թուին տաճկաց, մինչ երկիրս մեր անկանի ընդ իշխանութեամբ օսմանցւոց և նստի յերևան Ռաճապ կոչեցեալ փաշայն, ծանուցանէ նմա Աստուածատուր կաթուղիկոսն զմաղաֆութենէ Սրբոյ Աթոռոյս: Եւ նոյն փաշայն գրեցուցանէ ի դատարանի իւրում զերկար գրաձև դէֆթէր մի, որոյ զգլուխն իմն կնքէ և զվերջն շխիսլամն: Յորում գրեցուցանէ զմլխատու գեօղօրայսն Սրբոյ Աթոռոյս, որ են այսոքիկ: Այս մեր գեօղս, Մաստարայ, յՕշական, Ֆռանկանոց և Քիրաշլու: Այլև մաղաֆ եղեալ մուլն Աթոռոյս ի սմա գրեցեալ են այսոքիկ: Ի մեր գեօղս վեց շէն ջրաղաց, երկու աւեր, մէկ շէն դիւնկ, երկու ձիթահանք, խան և իւն առ ցանելի, երեք եօնջալուղ, երեք այգի, ի յՕշական երկու այգի, մի ևս աւեր, ի Փարաքար երկու այգի, յերևան երկու այգի, երկու ջրաղաց, ի Քեալարայ երկու ջրաղաց, մէկ դիւնկ, երեք ջրաղացի ջուր ածեալ ի Ձանկի գետոյն, որ է Նահապետ կաթուղիկոսի հանեալ մեծ

առուն, որ Դալմա ասի, որոյ ակն է մերձ Սարվանլար կոչեցեալ գեղջն, որ յերևան ի ներոյ բերթին և վեց հարիւր ոչխար և սևագլուխ, և միաբանին մաղաֆ և մի տայցեն զխարաճ և այսման վանորայք ևս ընդ ձեռամբ խալիֆային հաշուեալ մաղաֆ լիցին՝ Սուրբ Հռիփսիմէն, Շողակաթն, Գայիանէն, Երևանու Սուրբ Անանիա առաքելոյ և Ջորագեղու անապատին: Բայց միայն խալիֆայն ի տարւոջն զվեց հազար ութն հարիւր ստակ տայցէ յարհունիս և ոչ այլ ինչ: Գի՛տ զայս գիրս ցուցական և ( ) նշան համարովն: Թիւն տաճկաց ՌՃԼԷ. (1725): Այսպիսի օրինակաւ գիր Ժ.[1] (10) հատ ևս գոն ի յայլոց փաշայից տրեցեալ, զորս գտցես ցուցակօրն:

(261ա) Իսկ յետ այսորիկ ի ՌՃԽ. թուոջն տաճկաց և ի ՌՃՀՋ. (1727) թուոջն մերում յաւուրս Կարապետ կաթուղիկոսին ձեռամբ փաշային Երևանու արզ առնեն Սուլթան Ահմէտ թագաւորին օսմանցւոց և գրեն զդէվթէր մի տաճկերէն, յորում յանուանէ և ուրոյն ուրոյն յատկացուցանեն զխանի տուն լինիլն գեօղիս, զխանի այգիս, զջրաղացս զպարտէզս, զսերմանելի տեղիսն և զայլս այսպիսիս: Այլև գրեն ի նմա յատկապէս զորպիսութիւնս Սրբոյ Աթոռոյս, թէ ունի զայգիս, զջրաղացս, զդիւնկս, զհամամս, զխարվանսարայս և զայլ ամենայն մուլքսն՝ առանց յատկացեալ թուոյ: Այլև երկու գութանս, հազար հինգ հարիւր սօմար սերմանելիս, զվեց հարիւր ոչխարս: Եւ զԱթոռս, զերիս վանսն իւրեանց միաբանիւքն, զորս զամենեսեան մաղաֆ առնէ ի բնաւից հարկաց: Յորում գրի վերջապէս, թէ կաթուղիկոսն յամէ յամ թագաւորին զԳՃԾ. (350) ղուռուշ տայ միայն և յայլ յամենից կողմանց մաղաֆ լիցին, ոչ խարաճ, ոչ իսպանջ և ոչ այլ ինչ խարճ: Այլև գրեն, թէ էջմիածնի գեօղս, Օշական և Մաստարայ մուլք են Սրբոյ Աթոռոյս, որք յամենայնէ զտասանորդս պարտին տալ: Զայս ամենայն գրէ շխիսլամն և կնքէ զվերջ բանին և մատուցանեն թագաւորին: Եւ թագաւորն ևս ի գլուխ դէֆթէրին դնէ զարմն իւր, այսինքն՝ զթուրէն: Զսոյնանման թուղթ մի ևս ի ժամանակս Աբրահամ կաթուղիկոսին Մշեցւոյ շինեն յետ երից ամաց, նոյնպէս և գրեցուցանեն, որ ինչ ի վերնումն գրեցաւ, նմանապէս Սուլթան Մահմուտ թագաւորն օսմանցւոց դնէ զթուրէն ի գլուխ դէֆթէրին, նոյնպէս և հրամայէ, զի Աթոռոյս տայցեն զմուլքն անխափան վերոյ գրեալ գեօղքն և Աթոռս մաղաֆ լիցի յամենից հարկաց և կնքէ շխիսլամն զկիցս թղթոցն և ի վերջն ի ՌՃԽԳ. (1731) թուոջն տաճկաց, որք երկուքն ևս շատ հարկաւորք են և պահելիք և են երկար գրաձևք, մին չորս թուղթք և միւսն հինգ թուղթք, որք երկուքն ևս գոն ի Սուրբ Աթոռս՝ ունելով զծաղկեայ պահարան յատուկ յատուկ և են ի միում ջղտանաձև թղթեայ պահարանում և յերեսսն գրեցեալ ցուցակքն ևս ցուցանեն[283]:

[1] Բ. թ.

Դարձեալ յաւուրս Թէֆիրտաղցի Աբրահամ կաթուղիկոսին մերոյ, յորում այլայլեցաւ իշխանութիւն երկրիս Պարսից և զօրացաւ Նատր կոչեցեալ բռնաւորն և էառ զերկիրս մեր ի յօսմանցւոց, և ինքն տիրեալ թագաւորեաց, իսկ յետոյ առ սա արզ գրէ վերոյ յիշեցեալ կաթուղիկոսն, թէ Աթոռս այս այսպէս յայտնի և հռչակաւոր օճաղ իմն է, յորում հինգ հարիւր մարդ աւելի հաց ուտեն և ի պարսից և յօսմանցւոց թագաւորաց ևս գիր ունիմ, որ մաղաք են արաբեալ զԱթոռս ի հասարակ հարկաց, որոյ կալն ոչ չափի և մասիլն ոչ գրի, վասն որոյ և ի էն խնդրեմ զայսպիսի գիր մի, որ խանիմ և դիւանագիրք ի յԱթոռս ոչ ձեռնամխիցին և զկալս սորին (261բ) մի չափիցեն: Եւ Նատր շահ կոչեցեալն ևս ի գլուխ արզային ռաղամ գրէ սաստիկ թամպէհով իւրոց գործակալացն, զի ի կալս և ի մասիլս Աթոռոյս մի մերձեսցին բնաւին և մի ի չափս և ի համարս արկցեն: Ի լուսանցն սոյնոյ ռաղամիս կրկին գրէ և կնքէ սաստիկ թէմպէհ ի ՌՃԽԸ. (1735) թիւն տաճկաց և ի մեր թուոջն ՌՃՁԴ. (1735), զոր գտցես ցուցակաւն և ( ) նշան համարով:

Ի սոյն թուոջս երկու անգամ ևս արզ առնէ սոյն Աբրահամ կաթուղիկոսս այս Նատր շահիս վասն մաղաֆութեան Սրբոյ Աթոռոյս և այլոց վանօրէից երկրիս, թէ ի բնէ յամենայն հարկաց ազատ են եղեալ թէ՛ վանք, թէ՛ սևագլուխք, թէ՛ եկեղեցիք և թէ՛ եկեղեցականք երկրիս մերոյ, և ամենեւեան ընդ իշխանութեամբ էջմիածնի են, խնդրեմ զի և դու մաղաֆ արասցես: Եւ Նատր շահն ևս ի գլուխ արզայիցն ևս ռաղամ գրէ մաղաֆութեան և սաստիկ թամպէհ իւրոց գործակալացն, զի մի երբէք շարժիցին ընդդէմ հրամանին իւրոյ: Բայց զսոցին սուրէթսն տեսաք մեք կնքեցեալ ի շխիսլամէ և զասլն ոչ գտաք, զորս գտցես ցուցակօքն և ( ) նշանօք:

Նոյնպէս և յետ Նատր շահին, մինչ թագաւորեաց եղբօր որդի նորին Իպրահիմ շահն, և սա ռաղամ տայ ըստ խնդրոյ Ղազար կաթուղիկոսին Ճահկեցւոյ, յորում և գրէ, թէ որովհետև ի բնէ անտի էջմիածին և նորին մուլքն և ամալէքն մաղաք են լեալ, և թագաւորքն և մանաւանդ իմ հօր եղբայրն ևս մաղաֆութեան ռաղամ են տուեալ, և ես ետու ռաղամ, զի այգիք, ջրաղացք, դինկք, frfrայք, ձիթահանք, համամ, ցանքն և թէ՛ ի նաղտից, թէ՛ ի ջնսից, ի բաղաթէ, ի մալուջհաթից և յայլ ամենից հարկաց ազատ և մաղաք լիցին և սաստիկ թամպէհ իւրոց գործակալացն, զի մի մերձեսցին բնաւին յԱթոռս: Գի՛տ զայս ռաղամս ցուցակաւն և ( ) նշան համարովն, որ գրի ի տաճկաց թիւն ՌՃԿԱ. (1748):

Յետ Իպրահիմ շահին, մինչ վերջացաւ թագաւորութիւնն Պարսից, և աղուան Ազատ խանն[284] տիրեաց յամս ֆանիս երկրիս և սա տայ զռաղամս հինգ ըստ խնդրոյ Միհնաս և Աղէքսանդր կաթուղիկոսացն, վերոյ գրեցեալ ռաղամի ոճովն գրելով զամենայն մուլքսն Աթոռոյս և մաղաք առնէ յամենայնէ, զորս գտցես ցուցակօքն և ( ) ( ) ( ) ( ) ( ) նշան համարօքն, որ գրին ի ՌՃԿԴ. (1751), ի ՌՃԿԵ. (1752), ի ՌՃԿՁ. (1753), ի

ՌՃԿԷ. (1754) և ի ՌՃԿԸ. (1755) թիւն տաճկաց: Յորոց ի միումն և զերկրիս վանօրէից հարկսն ևս բաշխէ, որ էր ԺԷ. (17) թուման, որ յամի յամի տային յարհունիս: Յետոյ մինչ աւերեցան վանօրայքն, յԱթոռոյս առնուին զայն հարկն, զոր Ազատ խանն բաշխեաց ըստ խնդրոյ Աղէքսանդր կաթուղիկոսին: Ըստ սմին օրինակի և Խալիլ խան Օզբէկն, որ հրամանաւ Ազատ խանին իշխօղ էր երկրիս, (262ա) երկիցս անգամ և սա գիր տայ Սրբոյ Աթոռոյս՝ վկայութեամբ իւրոց գործակալացն վասն մաղաֆութեանն և իմն մաղաֆ առնէ յամենից հարկաց, որ գրին ի թիւն տաճկաց ՌՃԿԵ. (1752), զոր գտցես ցուցակօքն:

Դարձեալ ի սոյն ՌՃԿԸ. թուջս տաճկաց և ի մեր թուջն ՌՄԴ. (1755), մինչ յԵրևան նստէր խան ղաճար Հասան Ալի խանն, պօլսեցի Աղէքսանդր կաթուղիկոսն արզ առնէ վերոյ յիշեալ խանին, թէ դու գիտես, որ Սուրբ Աթոռս ի բնէ անտի մաղաֆ է յամենից հարկաց, այլև վանորայքն մեր, մինչ աւերեցան նոցին հարկն բաշխեաց Ազատ խանն: Վասն որոյ դու ևս յիշխանութեան իմ զգիր մի տո՛ւ մեզ ի յիշատակ մեզ: Եւ խանն նոյն արզայի գլուխն գրէ, թէ էջմիածին մաղաֆ է յամենից հարկաց ի բնէ անտի և մինչ վանորայքն աւեր են, ոչ ոք պարտի ի կողմանէ նոցա զիր ինչ պահանջել յէջմիածնէ: Այսպէս գրեալ խանն, կնքէ իմն ի վերջ իւրոյ բանին և յետ կոյս սոյնոյ թղթոյս բոլոր երկրիս դիւանագիրք, շխիսլամ և գլախատր աղայք տաճկաց կնքեն և վկայեն սոյն եղելութեանս, որ է կարի հարկատր և շատ պիտանի, զի բոլոր երկրիս վկայութիւն է վասն մաղաֆութեան Սրբոյ Աթոռոյս: Ունի ևս զսաւատ մի զոր գտցես ցուցակօքն և ( ) նշանաւ:

Դարձեալ ի ՌՃՀԲ. (1172) թուին տաճկաց և ի մերս ՌՄԸ. (1759) Յակոբ կաթուղիկոսն Շամախեցի զոմանս հարկատր խնդրիս ԺԴ. (14) գլխով, զորս ի ռաղամիցն հնոց և զորս յինքեանէ ժողովէ ի մի վայր և գրէ ի միում թղթի և արզ առնէ Հիւսէին Ալի խանին Երևանու, որ էր եղբայր վերոյ յիշեալ Հասան Ալի խանին, թէ զայսոսիկ խնդիրս ի թագաւորացն արարեալ են առաջին կաթուղիկոսքն, և թագաւորքն ռաղամ են տուեալ իւրաքանչիւրցն յատուկ յատուկ, արդ դու ևս ձեռնագրեա զթուղթս զայս ի վերահաստատութիւն հրամանաց թագաւորացն և ի յիշատակ մեզ: Եւ խանն ևս ի գլուխ նոյնոյ թղթոյն գրելով կնքէ և հրամայէ, թէ որպէս առաջին թագաւորքն մեր ռաղամ են տուեալ վասն այս խնդրոյս և ես գրեալ հրամայեցի, զի այսպէս լիցի: Եւ թէ զի՞նչ են այսոքիկ ԺԴ. (14) խնդիրքս և կամ թագաւորաց հրամանքն, յիւրում տեղւոջն տեսցես ի յորպիսութիւն իւրաքանչիւրոց ռաղամից և հրամանագրացն: Բայց այստանօր զայս միայն գիտեա, զի ի տասն և չորիցն գլխոց առաջին և վերջինն են յատկապէս վասն մաղաֆութեան Սրբոյ Աթոռոյս և աթոռոյնոցս: Յորս գրի, թէ որպէս յառաջնոց թագաւորաց հաստատեցեալ է ռաղամօք, զի ի բնէ անտի էջմիածնի խալիֆայն, վարդապետքն, միաբանքն և ամենայն ամալէքն յամենայնի մաղաֆ լիցին և ոչ ոք

իշխեսցէ պահանջել զդիմար մի ի նոցանէ և արտորայմ և բովանդակմ մահսովմ և մովմ նոցին ո՛չ չափիցին և ո՛չ ի գիր արկցին, զի ազատմ են յամենայնի, նոյնպէս և ես հրամայեցի, զի այսպէս լիցի: Զայս թուղթ առնու Յակոբ կաթուղիկոսն ի Հիւսէին Ալի խանէն, զոր գտցես ցուցակաւն և ( ) նշանաւ:

(262բ) Եւ յետ Յակոբ կաթուղիկոսին ի յաջորդիլն մերս նուաստութեան և մեմ խնդրեցաք զայսպիսի թուղթ ի նոյնոյ Հիւսէին Ալի խանէն, զոր և առաք իսկ նոյնով[I] օրինակաւն ի ՌՄԺԲ. (1763) թուջն մերում և ի տաճկաց ՌՃՀՋ. (1176), զորս գտցես ցուցակաւն և ( ) նշանաւ:

Եւ ի սոյն թուջս, մինչ բռնացաւ վէրիլ կոչէալ[II] Քեարիմ խանն[285] և, որպէս թէ տիրեաց բոլոր երկրիս Պարսից և ճնազանդեցոյց իմեան զամենայն իշխօղսն Աւրաղստանու[286] և Հատրբէջանու[287], զմարդ առաքեցաք առ նա ի Դաւրէժ ընծայիւք և առաքեցաք ևս զվերոյ յիշեցեալ ԺԴ. (14) գլխով թղթոյ սուրէթն խնդրելով ի նմանէ, զի որպէս նախնի թագաւորն տուեալ են Սրբոյ Աթոռոյս զայսպիսի ոաղամ, իմն ևս տայցէ, որ և ընկալեալ սիրով զընծայն մեր տուեալ էր զոաղամ մի կաթուղիկոսութեանս մերոյ: Այլև զնոյն թղթոյ օրինակաւն գրեցուցեալ իմն իւրոց դիւանագրացն զթուղթ մի, կնիէ իմն, կնիեցուցանէ ևս նոցա և ենթ ԺԴ. (14)-ից գլխոցն ևս յատուկ յատուկ սաստիկ պատուէր և թանպէհ գրէ ի վերոյ երկրիս խանին և այլոց գործակալացն, զի մի ոք իշխեսցէ ընդդէմ գրեցելոցն շարժիլ գրելով, թէ որպէս նախնի թագաւորն մեր տուեալ են զայսպիսի ոաղամ և ես ետու: Եւ մանաւանդ նոյնպէս ի յառաջին և ի վերջին գլուխսն վասն մաղաֆութեանն Սրբոյ Աթոռոյս, զի մի ոք իշխեսցէ ձեռնամխիլ ի մուրս, ի մահսուս, ի միաբանս և յայլ յամենայն ինչս Սրբոյ Աթոռոյս, զի որպէս մաղաֆ են ի բնէ անտի ոաղամօք թագաւորաց, նոյնպէս և ես մաղաֆ արարի: Առդ այս երեկին վերոյ յիշեցեալ թուղթս, այսինքն՝ երկուքն ի Հիւսէին Ալի խանէն և միւսն ի Քեարիմ խանէն, տուեցեալք են շատ պիտանի և լաւ և հարկաւոր և շատ զգուշութեամբ պահելիք, զի որեան ոաղամք գոն յԱթոռոյս ի թագաւորաց և յայլոց տիրողաց, ի միջի նոցին եղեալին լիապէս և աւելորդով ևս գոն ի մէջ այս թղթոցս և վերահաստատօղ վկայութիւնք ևս են նախնեաց ոաղամիցն, զորս գտցես ցուցակօքն և ( ), ( ) և ( ) նշանօքն:

(263ա) Առդ մինչև ցայս վայր ճառեցաք անորոշապէս զմաղաֆութենէ, այսինքն՝ զազատութենէ Սրբոյ Աթոռոյս ի բնէ անտի մինչև ցառ մեզ: Այժմ ասացուք բացապէս և որոշակօրէն, թէ որո՞վ կերպիւ և որմանեօք է մաղաֆ և ըստ որում մասին ոչ է մաղաֆ և տայ զհարկս:

[I] Բ. նոյնոյ
[II] Բ. կոչեցեալ

Առդ երկու գութանի և հինգ հարիւր ոչխարի մաղաֆութիւնն սորին է յայտնի և բացորոշեալ, որոց յաղագաւ յատուկ ռաղամ գոն, զի նախապէս զմիոյ գութանի մաղաֆութեան ռաղամն Փիլիպպոս կաթուղիկոսն առնու ի յերկրորդ շահ Ապասէն, և Յակոբ կաթուղիկոսն ևս կրկին առնու զնոյնապէս ռաղամ մի ի նոյնոյ շահ Ապասէն: Իսկ երկրորդ գութանի և հինգ հարիւր ոչխարի մաղաֆութեան ռաղամն Ջուղայեցի Աղէքսանդր կաթուղիկոսն առնու ի շահ Հիւսէինէն: Իսկ ի տիրելն օսմանցւոց սուլթան Ահմէտն գրելով զֆարմանն մաղաֆութեան Աթոռոյս զերկուս գութանս, զհազար հինգ հարիւր սօմար ցանելիս և զվեց հարիւր ոչխարս միայն յատկացուցանէ թուով: Նոյնպէս և զկնի սուլթան Մահմուտն տայ ֆարման այսու ոճով: Իսկ զայլսն ոչ յատկացուցանեն, այլ գրեն, թէ էջմիածին երիւ վանիւքն մաղաֆ է ի բնաւից հարկաց, որ ոչ ինչ ունի տալոյ, բայց միայն ի տարին ԳՃԾ. (350) դուտուշ դրամ, որպէս ասացաք ի վերդ: Քանզի այգեաց, ջրաղացաց, դնկից և այլոց այսպիսեաց յաղագաւ ոչ է յատկացուցեալ ռաղամօք, թէ որման այգի կամ ջրաղաց և այլքն են մաղաֆք:

Առդ այսպիսեաց մաղաֆութիւնն այնպէս է լեալ, որպէս ասացաք ի վերդ, զի Փիլիպպոս կաթուղիկոսն անգամ մի առ երկրորդ շահ Ապասին, թէ այս Աթոռս զայսման վարելաճողս ունի (գրելով յանուանէ յատուկ յատուկ), ռաղամ մի տուր, զի ոչ ոք ձեռնամխիցի ի նոսա, որոյ յաղագաւ առնու ռաղամ ի ՌԾԴ. (1644) թուջն տաճկաց: Եւ երկրորդ անգամ արզ առնէ նոյնոյ շահին, թէ Աթոռս այս զայսման այգիս և ջրաղացս և զայլս այսպիսիս վախուպ մուլս ունի, ոմանք երբեմն ձեռն ածեալ ի նոսա կամին հանել ի մէնջ, ռաղամ մի տուր, զի ոչ ոք ձեռնամխեսցի ի մուլսն Աթոռոյս, որոյ աղագաւ և շահն ռաղամ տայ ի ՌԿ. (1650) թուջն տաճկաց: Յորում ինն այգի և ինն ջրաղաց գրի, որպէս ի վերդ ցուցաք: Սոյնպէս և յայլս ռաղամս յիշեն միով, երկոքումբք և այլովք որհանութեամբք, աւելի և պակաս այգի, ջրաղացք և այլ այսպիսիք, զորս տեսցես ի յորպիսութիւնսն ռաղամաց:

Առդ այս երանելիս յորժամ այսպիսեօք արզայիւ և ռաղամօք հաստատէ այսման մուլք գոլն Աթոռոյս, ապա և արզայ մի ևս գրէ նոյնոյ շահ Ապասին, թէ այս Աթոռս ունի զայգիս, զջրաղացս, զվարելաճողս, զոչխարս և զայլս այսպիսիս, որպէս ի վերդ ասացաք, զայսոսիկ մաղաֆ արա, զի կերեալ աղօթեսցուք վասն հոյ: Եւ շահն ռաղամ գրէ ի վերայ նոյնոյ թղթոյն և մաղաֆ առնէ անուրոշապէս զամենայն մուլսն Աթոռոյս ի ՌԿ. (1650) թուին տաճկաց: Եւ մինչ երանելիս այս այսու կերպիւ մաղաֆութեան ռաղամ առնու ի շահ Ապասէն, ապա այնուհետև զկնի եկեալ կաթուղիկոսքն յիւրաքանչիւր ժամանակս արզ առնեն տիրողաց երկրիս, թէ Աթոռս մաղաֆ է իւրայնովքն, դու ևս մաղաֆ արա, որպէս ասացաք ի վերդ: Ապա և ի գալ դիւանագրաց ի թագաւորաց յերկիրս յայս ի գիր արկանել զմուլսն և զբերսն երկրիս և ի կամիլն ի գրել և զմուլսն Աթոռոյս և ի ցուցանելն կաթուղիկոսաց զմաղաֆութեան ռաղամսն, ասելով,

թէ Աթոռս մաղաֆ է, վասն որոյ և դիւանագիրքն զամենայն մուլքսն Աթոռոյս ի գիր արկեալ յատուկ յատուկ և յանուանէ գրէին և կնքէին, թէ (263բ) այսման այգի, այսման ջրաղաց, այսման դինկ, այսման ձիթահաւճ և այլ այսպիսիք, զորհանս ունեցեալ լինէր Աթոռս ըստ ժամանակին էջմիածնի էին, որ մաղաֆ գոլով հրամանաւ թագաւորաց և մեք մաղաֆ գրեցեաք: Այսու ոճով շարթնամայ[I] մի գրեալ և կնքեալ տային Աթոռոյս և զերեսսն ի յարքունի ջամբռն գրէին, զի ի հաշուատուրութեանն ցույցեն թագաւորին: Եւ ոչ միայն զՍրբոյ Աթոռոյս մուլքսն, այլև բոլոր վանօրէից երկրիս մուլքսն այսպէս մաղաֆ գրէին ընդ Սրբոյ Աթոռոյս:

Որպէս ի ՌՂԸ. (1686) թուին տաճկաց ի ժամանակս շահ Սուլէյմանին և եղիազար կաթուղիկոսին մերոյ եկեալ դիւանագիրք յարքունուստ յերկիրս յայս, գրեն զթուղթ մի և կնքեն, թէ այսման մուլք էջմիածնի և վանօրէից նորին մաղաֆք են: Յորում գրի Սրբոյ Աթոռոյս ԺԲ. (12) այգի երեքն յայս մեր գեօղս, երեքն յՕշական, երեքն Փարաբար և երեքն յերևան, ջրաղաց ութ՝ երեքն յայս գեօղս, երեքն յերևան, մի ի Փարաբար և մին ի Դոխս[288], դինկ հինգ՝ երկուքն յայս գեօղս, մին ի Քեալաբայ, մին ի Ֆռանկանոց և մին ի Փարաբար, երեք ևս Իրիայ՝ մին ի Քեալաբայ, մին ի Ֆռանկանոց և մին ի Փարաբար: Այլև Մօղնու վանիցն Բ. (2) այգի՝ մին ի յիւր գեօղն և մին ի Փարաբար և երկու ջրաղաց, Կոշավանիքն[289] Ա. (1) այգի և Ա. (1) ջրաղաց, Սաղմոսավանիքն Ա. (1) այգի յԱշտարակ և Բ. (2) ջրաղաց յիւր մօտն, Գեղարդին չորս այգի, մին ի Նորք, երկու յերևան և մին ի Նորագաւիթ և Ա. (1) ջրաղաց յիւր մօտն: Գետարգելիքն[290] Գ. (3) այգի, երկուքն յերևան և մին յԱռինջ և Բ. (2) ջրաղաց, Բջնու վանիքն Ա. (1) այգի յերևան և Բ. (2)[II] ջրաղաց: Սևան Ա. (1) այգի յերևան և Ա. (1) ջրաղաց յիւր մերձ: Տեղեր Ա. (1) այգի ի Բիրական և Ա. (1) ի Նորագեօղ: Յօհաննավանիքն երկու այգի ի Կարփի և Ա. (1) ջրաղաց, Սուրբ Սարգիս Ա. (1) այգի ի յՕշական և Գ. (3) ջրաղաց ի յՈւշի[291]: Վիրապ չորս այգի, մին ի Նորք, մին յերևան, մին ի Փարաբար, մին յեղուարդ և Գ. (3) ջրաղաց: Ղզլվանք[292], որ է Ամենափրկիչն Ա. (1) այգի յերևան և Ա. (1) ջրաղաց ի Գառնի: Աղջոց վանքն[293] Ա. (1) այգի ի Շնգաւիթ և Ա. (1)[III] ջրաղաց յիւր մերձ: Ղփչաղ Ա. (1) ջրաղաց: Կարենիս Ա. (1) այգի յՕշական և Բ. (2) ջրաղաց: Զայս ամենայն վերոգրեցեալս գրեն յանուանէ մաղաֆ և տան մեզ ի թուին տաճկաց ՌՂԸ. (1686), զոր գտցես յերեսն գրեցեալ ցուցական:

Սոյնանման թուղթ մի և ի ժամանակս շահ Հիւսէին թագաւորին և Աստուածատուր կաթուղիկոսին մերոյ տան մեզ դիւանագիրք արուն: Յորում երեսուն և չորս այգի գրեն մաղաֆ՝ տասն և մէկն Սրբոյ Աթոռոյս և հսան և երեքն վանօրէից, երեսուն

I Բ. շարդ նամա
II Բ. Ե.
III Բ. երեք

և ինն ջրաղաց գրեն մաղաֆ՝ տասն և երկուսն Աթոռոյս և իսան և եօթն վանօրէից: Քսան ձիթահանիճ գրեն մաղաֆ՝ երկումն Աթոռոյս և տասն և ութն վանօրէից, ինն դինկ գրեն մաղաֆ՝ հինգն Աթոռոյս և չորսն վանօրէից: Դի՛տ զայս գիրս յերեսն գրեցեալ ցուցականն, որ գրի ի ՌՃԼԱ. (1716) թուին տաճկաց:

Սոյնանման թուղթ մի և ի ժամանակս ... թագաւորին և ... կաթուղիկոսին մերոյ տան մեզ դիւանագիրք արձակի: Յորում գրեն մաղաֆ ԿԱ. (61) այգի՝ երեսուն և մէկն Աթոռոյս և երեսունն վանօրէից: Քառասուն և ինն ջրաղաց՝ տասն և չորսն Աթոռոյս և երեսուն և հինգն վանօրէից, տասներկու դինկ՝ չորսն Աթոռոյս և ութն վանօրէից, ԺԷ. (17) ձիթահանիճ՝ վեցն Աթոռոյս (264ա) և տասն և մէկն վանօրէից, զոր գտցես ցուցականն, որ գրի ի թիւն տաճկաց...:

Վերոյ գրեցեալ շարթնամայ թուղթն, որ ի ժամանակս շահ Սուլթան Հիւսէինին և Աստուածատուր կաթուղիկոսին տան դիւանագիրքն, աթոռակալ Վրթանէս վարդապետն առնու ի ՌՃԼԱ. (1131) թուին տաճկաց և ի ՌՃԿՋ. (1717) թուջն մերում: Այս թուղթս երկու է և միապէս, որպէս ցուցակքն ցուցանեն: Արդ ի սոսում գրեցեալ մուլքսն այսպէս գրեն. երեսուն և չորս այգեաց տասն և մէկն, որք Սրբոյ Աթոռոյս են, այսոքիկ են՝ չորս այգին է ի մեր գեօղս, երեքն ի յՕշական, երկու ի Փարաբար և երկու ի Նորագեօղ, ԼԹ. (39) ջրաղաց, ԺԲ. (12), որք Սրբոյ Աթոռոյս են այսոքիկ են՝ ութն ի մեր գեօղս, երկու ի Քեալարայ և Բ. (2) ի Ջորագեօղ, երկու ձիթահանիճ ի մեր գեօղս, երկու դինկ և հրհրայ ի մեր գեօղս և Գ. (3) դինկ ի Քալարայ: Իսկ միւս մնացեալքն են վանօրէից, զորոց որպէսն տե՛ս. Բջնու վանիցն մին այգի ի Շնգաւիթ և մէկ ի Կեղրոն: Ջորս ջրաղաց և մէկ ձիթահանիճ ի Բջնի գեօղն: Կարէնիսու վանիցն երեք ջրաղաց ի նոյն Կարենիս գեօղն, մէկ այգի և մէկ ձիթահանիճ ի յՕշական: Գետարգելու վանիցն Բ. (2) այգի յերևան, Ա. (1) ձիթահանիճ և Գ. (3)[I] ջրաղաց ի յիւր գեօղն, Մօղնու[II] վանիցն Ա. (1) այգի ի Փարաբար, Ա. (1) այգի և Բ. (2) ջրաղաց ի յիւր գեօղն և Ա. (1) ձիթահանիճ ի Կարփի: Սրբոյն Գեղարդայ վանիցն Ա. (1) այգի յերևան, Ա. (1) այգի ի Նորագաւիթ, Ա. (1) ջրաղաց յիւր մօտն, Ա. (1) ձիթահանիճ ի Ծար[294] և Ա. (1) ձիթահանիճ ի Շահապ: Սրբոյ Ամենափրկչի վանիցն Ա. (1) այգի ի Շնգաւիթ և մէկ այգի ի Նորագեօղ և Ա. (1) ջրաղաց[III] ի Պզտիկ գեօղն և Ա. (1) ջրաղաց ի Գառնի: Աղջոց վանիցն Ա. (1) այգի ի Շնգաւիթ, Ա. (1) ձիթահանիճ ի Ճաթղռան և Ա. (1) ձիթահանիճ յիւր մօտն: Խորվիրապայ վանիցն չորս այգի ի Նորք, ի յերևան, ի Նորագաւիթ և ի Գեօղ Ռումպէթ, Ա. (1) ջրաղաց ի Վէթի և մէկ ի ... և Ա. (1) ջրաղաց և Ա. (1) ձիթահանիճ ի ...: Սաղմոսավանիցն Ա. (1) այգի յԱշտարակ, Ա. (1) ձիթահանիճ ի Սերկեվիլ և Բ. (2) ջրաղաց յիւր մօտն: Սրբոյն

[I] Բ. Բ.
[II] Բ. Մողնւոյ
[III] Բ. այգի

Սարգսի վանիցն Ա. (1) այգի յՕշական, Ա. (1) դինկ և Ա. (1) frfray ի Ղզլթամիր, Ա. (1) ջրաղաց ի Լազրվան, Բ. (2) ջրաղաց և մէկ ձիթահանիճ ի յՈւշի: Տեղերու վանիցն[295] Ա. (1) այգի և Ա. (1) ձիթահանիճ ի յԱգարակ, Ա (1) ջրաղաց և Ա. (1) ձիթահանիճ ի յԱղց[296]: Յօհաննավանիցն Բ. (2) ջրաղաց և Ա. (1) ձիթահանիճ ի յիւր գեօղն, Բ. (2) դինկ և frfray ի Փարպի և Ա. (1) ձիթահանիճ ի Կարփի, Կոշավանիցն մէկ այգի և մեկ ձիթահանիճ ի Կոշ: Ղփչաղու վանիցն Ա. (1) ձիթահանիճ յիւր մօտն: Սևանու անապատին Ա. (1) ջրաղաց ի Վարսէր և Ա. (1) ձիթահանիճ ի Ղարադալու: Անանիա առաքելոյ անապատին[297] Բ. (2) այգի յերևան:

(264բ) Այսու ոճով մնայ մաղաքութիւն Աթոռոյս և հոչակի յամենեսեան, թէ Աթոռս այս մաղաքէ յամենից հարկաց: Առդ տևէ այս կանօն ի մեր ՌՂԸ. (1649) թուոյն և ի տաճկաց ՌԿ. (1060) թուոյն, մինչև ի մեր ՌՃՀԳ. (1724) և ի տաճկաց ՌՃԼԷ. (1137) թիւն, յորում վերջացաւ թագաւորութիւնն Պարսից շիխ օճաղին և տիրեաց երկրիս մերոյ ազգն օսմանցւոց և նստի յերևան Ռաջափ կոչեցեալ փաշայն, ծանուցանէ նմա Աստուածատուր կաթուղիկոսն զորպիսութենէ Սրբոյ Աթոռոյս, զմաղաքութենէն և զորան մուքս ունելոյն[298]: Ապա փաշայն գրեցուցանէ զերկար գրաձև դէֆթէր մի, որոյ զգլուխն իմն կնիէ և զվերջն ղազին, յորում այս մեր գեօղս, յՕշական, Մաստարայ, Ֆռանկանոց և Քիրաշլու գեօղն մուք գրին Աթոռոյս: Ապա և զմաղաքութիւնն կանօնաւորեալ գրէ, թէ տասն այգի, յորոց երեքն ի մեր գեօղս, երեքն յՕշական, երկու ի Փարաքար, երկու յերևան, տասն և երկու ջրաղաց, յորոց ութն ի մեր գեօղս, երկու յերևան, երկու ևս ի Քալարայ, երկու դինկ՝ մեկն ի մեր գեօղս և միսն ի Քալարայ: Երկու ձիթահանիճ ի մեր գեօղս, կից Աթոռոյս, հսան և իմն սերմանելի արտ, երեք եօնճալուղ, մէկ բեարվանսարայ, մէկ համամ և վեց հարիւր ոչխար: Այսքանեօք կանօնէ զՍուրբ Աթոռս մաղաք, որ եթէ հան զայսոսիկ աւելի ինչ ունիցի, զհարկսն տայցէ: Այլև գրէ, թէ Սրբոյ Աթոռոյս միաբանքն ընդ սմին և Հոռիփսիմէի, Գայիանէի, Շողակաթի վանքն, այլև Երևանու Անանիա առաքելոյ և Զորագեղու անապատքն, իւրեանց միաբանիւքն, լիցին մաղաք ի խարանից և յայլոց հարկաց: Սոյնանման գիր և այլ փաշայք տան մեզ, որպէս ասացաւ ի վերդ, յաւուրս իշխանութեանն օսմանցւոց՝ այսու կերպիւ կառավարեցաւ Սուրբ Աթոռս:

Քանզի ի ժամանակս Ռաջափ փաշային այսմիկ մեր գեօղականքս կամին, զի զԱթոռոյս մին գութանն խափանեսցեն, վասն որոյ և Աստուածատուր կաթուղիկոսն արզ առնէ սոյն փաշային: Եւ սոյն փաշայս ի գլուխ արզային գրէ և կնիէ, թէ որպէս ի բնէ անտի ունեցեալ է Աթոռդ զերկուս գութանս, զհազար հինգ հարիւր սօմար սերմն և զհինգ հարիւր ոչխարս, և ես հրամայեցի զի այսպէս լիցի: Սոյնպէս և ղազին տայ զֆաթֆայ մի, զորս գտցես յերեսն գրեցեալ ցուցակօքն, որ գրին ի ՌՃԼԷ. (1725) թուին տաճկաց: Զսոյնանման զգիրս երկուս ևս տայ սոյն փաշայս վասն մաղաքութեան

վանօրէից Երևանու, զորս ամենևին մաղաֆ առնէ յամենայն հարկաց, այլ միայն ի տարին զեօթն հարիւր ղուտուշն տան յարհունիս և այլ ոչ ինչ, զորս գտցես ցուցակօֆն, որ գրին ի ՌՃԼԷ. (1725) թուին տաճկաց: Ըստ վերոյ յիշեցեալ գրոյն զգիր մի ևս տայ սոյն փաշայս Սրբոյ Աթոռոյս՝ ամենևին մաղաֆ առնելով: Այլ միայն զերեֆ հարիւր յիսուն ղուտուշ տայցէ ի տարին, զոր ևս գտցես ցուցակաւն, որ գրի ի թուին տաճկաց ՌՃԼԹ. (1726): Ըստ վերոյ գրեալ Ռաջափ փաշայի տուեալ գրաձև մեծ թղթոյն, զթուղթ մի ևս Ահմէտ փաշայն տայ ամենևին նոյնանման, որ գրի ի ՌՃ[Խ]. (1728)[299] թուին տաճկաց, զոր գտցես ցուցակաւն: Դարձեալ զերկուս թուղթս Մուստաֆայ փաշայն տայ, մին ի ՌՃԽԱ. (1728) և զմիւսն ի ՌՃԽԴ. (1731) թուջն: Զթուղթ մի ևս Հիւսէին փաշայն տայ ի ՌՃԽԷ. (1734) թուջն տաճկաց, որ միապէս զՍուրբ Աթոռս և զամենայն վանօրայսն երկրիս մաղաֆ գրեն յամենայնից հարկաց: Միայն, թէ Սուրբ Աթոռս ի տարին երեֆ հարիւր յիսուն և հինգ ղուտուշ և ամենայն վանօրայֆն եօթն հարիւր ղուտուշ տան յարհունիսն և յայլ ամենից հարկաց ազատ լիցին: Զսոյնամիտ թուղթ մի ևս շխիալամն տայ, զոր գտցես ցուցակօֆն:

(265ա) Ապա յետ ԺԱ. (11) ամաց ի մերում թուջն ՌՃՁԳ. (1734) և ի թուին տաճկաց ՌՃԽԸ. (1148), մինչ բռնանայ Նատր կոչեցեալ բռնատրն յազգէն պարսից, որ և թագաւորէ իսկ ի հայրապետութեանն տեառն Աբրահամու Թրակացւոյ, զգործակալս, այսինքն՝ զմիրվէիզս հանէ յամենայն երկիր, գրել յիւրաքանչիւր գաւառի, հաղֆի և գեօղօրէից զհասսն և զհարկսն արհունական: Յորմէ և կարգեցաւ երկրիս Երևանու Միրզայ Քեազում անուն ոմն գլխաւոր տաճիկ՝ վէֆիլ և միրվէիզ վերոգրեալ գործոյն[300]: Առդ ի սոյն թուջս, վերոյ յիշեալ Աբրահամ կաթուղիկոսն, յառաջագոյն արզ արարեալ ծանուցանէ անորոշապէս Նատր շահին զմաղաֆութենէ Սրբոյ Աթոռոյս և զոաղամ խնդրէ ի նմանէ: Եւ Նատր շահն ի գլուխ արզային գրէ հրաման անորոշակի ի վերայ գործակալացն իւրոց, թէ ի կալս և ի մասիլս Աթոռոյն մի մերձենայֆ, որպէս յիշեցաֆ ի վերդ: Ապա վերոյ յիշեալ միրզա Քեազումն ի գիր արկանելն զհասսն երկրիս, սկսանի և զԱթոռոյս հասսն և զմուլսն գրել ի ցուցանելն Աբրահամ կաթուղիկոսին զոաղամ Նատր շահին, թէ Աթոռս մաղաֆ է, և Նատր շահն ևս ահա մաղաֆ է արարեալ, պատասխանէ միրզա Քեազումն, թէ Նատր շահն միայն զցանս և զկալս ֆո է արարեալ մաղաֆ, առդ մեֆ զայգիս, զջրաղացս և զայլս այսպիսիս, զորս ունիս ի գիր արկանեմֆ:

Ապա վերստին արզ առնէ կաթուղիկոսն Նատր շահին, թէ թէպէտ դու ողորմութիւն արարեր և մաղաֆութեան ոաղամ ետուր մեզ, որ ֆո գործակալֆն ի Աթոռս ամենևին զիր ինչ ոչ պահանջիցեն, ահա Միրզայ Քազումն միայն զկալս մեր ոչ չափեաց և ի ցանֆէս մերմէ ոչ պահանջեաց զհարկս, իսկ զայլոցն, այսինքն՝ յայգեաց, ի ջրաղացից և յայլոց այսպիսեաց, կամի առնուլ զհարկս, որ ոչ եմֆ տուեալ բնաւին:

Քանզի այս Աթոռս յամենայնէ մաղաֆ է ի բնէ անտի, որ ոչ ինչ կերպիւ է տուեալ զհարկս: Այլև Երևանու երկրիս վանորայքն, այսինքն՝ Խորվիրապ, Աղցվանք, Ամենափրկիչ, Գեղարդ, Սևան, Հայրավանք[301], Կեչառիս, Ղպչաղ, Գետարգել, Բջնի, Կարենիս, Սաղմոսավանք, Յօհաննավանք, Մուղնի, յՈւշի, Տեղեր, Կոշ[302], Սաղմոսավանից և Յօհաննավանից անապատքն այս ԺԹ. (19) վաներս ի նախնեաց հետէ թէ՛ չազիայի և թէ՛ այլ խարճի կողմանէ մին ղալամ ի տարին մի անգամ կաթուղիկոսի ձեռօքն ԺԷ. (17) թուման և հինգ հազար դիան մալուջիաթ անուամբ տուեալ են յարքունիս: Իսկ զսերմանցն, որոնք սերմանեն ի հնգէն զմին տան բահրայ անուամբ, նոյնպէս այգեաց, ջրաղացից և այլոց այսպիսեաց, զորս ունին, ըստ կարգին տուեալ են զհարկսն: Այժմ ի յառաւել հարկապահանջութեանց շատքն ամայի են եղեալ, զի երկրիս գործակալքն, հան զկարգն առաւել պահանջեն, վասն որոյ խնդրեմ ի մեծութենէդ, զի զոաղամ մի շնորհեսցես մեզ, որ այս Աթոռս, որպէս ի բնէ անտի յամենայն կողմանէ մաղաֆ է եղեալ, որոց ցանքն, ցորեն, գարի և այլ ամենայն սերմանելիք, այգիք, ջրաղացք, դինկք, ձիթահանք, ոչխարք և այլ անասունք, ճեարվանասարայ, դուքան, համամ և այլք այսպիսիք ամենեքեան մաղաֆ լիցին, որպէս յառաջն: Նոյնպէս և միւս վանօրայքս զԺԷ. (17) թուման և զհինգ հազար դիանն, որպէս տուեալ են ի բնէ, նոյնպէս և այժմ զնոյնն տայցեն իմով ձեռամբ: Եւ զցանքիցն որոնք ցանիցեն ի հնգէն զմինն տայցեն բահրայ, իսկ այգեաց, (265բ) ջրաղացից և այլոց այսպիսեաց զորքան ունին, ըստ կարգին, որպէս տուեալ են յառաջնմէ, նոյնպէս և այժմ զնոյնն տայցեն և մի առաւել պահանջիցեն ի նոցանէ զիր ինչ, յորոց շատ աղօթք վասն իմ կու ելանէ առ Աստուած և ես երախտիքն ոչ կորնչի:

Արդ այսու ոճով գրէ զարգա մի վերոյ յիշեալ[1] Աբրահամ կաթուղիկոսն և տայ Նատր շահին: Իսկ Նատր շահն զայս արզայս առաքէ առ վերոյ յիշեալ միրզա Քեազում գործակալն իւր և գրէ առ նա, թէ այդ արզայիդ լաւ վերահասու լինիս և յամենայն կողմանէ տեղեկասցիս, թէ էջմիածին և թէ միւս գրեցեալ վանօրայքդ ի բնէ անտի որպէ՞ս են եղեալ, յարքունիս զի՞նչ հարկ են տուեալ և որպիսի՞ է մաղաֆութիւնն դոցա, լաւապէս գիտասցես և զիւրաքանչիւրոց որպիսութիւնն յատուկ յատուկ ինձ գրեսցես: Ըստ այսմ հրամանի վերոյ յիշեալ միրզա Քազումն և այլք գործակիցք նորին (եկեալ յԱթոռս ընդ Աբրահամ կաթուղիկոսին՝ յետ բազմաց վիճմանց և խօսակցութեանց) գրեն առ շահն, թէ ես ծառայք միրզա Քեազումս և միւս միրզա Քեազումս վերահասու եղաք էջմիածնի, Յօհաննավանից և միւս վանօրէից և նոցին սևագլխաց մաղաֆութեանն, որ ահա արզ առնեմք մեծութեանդ էջմիածնի սևագլխաց և նորին մարդկանց, մաղաֆութիւնն ի նախնեաց հետէ այսպէս է ճշմարիտն, որ

[1] Բ. վերոյգրեալ

գրեմ: Ամենայն տեսակ սերմանելեաց հատից, զոր ցանեն, որ ջինս ասի, մաղաֆութիւնն է վաթսուն և վեց խալվարի, որ է վեց հազար և վեց հարիւր լիտր Երևանու: ... և նաղտ մաղաֆութիւնն է այսման՝ տասն այգի, երեքն յայս էջմիածնի ի գեօղս, երեքն յՕշական, երեքն յԵրևան և միւն ի Փարաւար, որ ընդ ամէնն լինին մէկ հարիւր յիսուն ... և .... մէկ հարիւր դիանով լինի մէկ թուման և հինգ հազար դիան, տասն ջրաղաց, եօթն ի յայս գեօղս, երեքն յԵրևան, երեք ձիթահանք, երկուսքն յԱթոռս և մէկն յՕշական: Երկու դինկ և երկու Ֆրֆայ ի Քալարումն, ևս մէկ դինկ և մէկ Ֆրֆայ ի Կաւակերտ, որ ընդ ամէնն՝ ջրաղաց, ձիթահանք, դինկ և Ֆրֆայ լինին տասն և ինն հատ, որոց միւն հազար վեց հարիւր յիսուն դիանով, լինին ընդ ամէնն երեք թուման Ա. (1) հազար ՁՃ. (600) դիան: Ութսուն և ինն հատ դուքեան ի Ֆեարվանսարայս մեր, որ մէկ-մէկ ապասիով լինի ընդ ամէնն Ա. (1) թուման ԷՌՀՃ. (7800) դիան, մեկ համամ Գ. (3) թուման: Ոչխար հինգ հարիւր, որոց միննն կէս շահիով, լինի ընդ ամէնն մեկ թուման, ԲՌԵՃ. (2500) դիան: Աւդ վերոյ գրելոց այգեաց, ձիթահանգից, ջրաղացից, դնկից և Ֆրֆայից, դումանից, ոչխարաց և համամի խաճից ջամն, որ է մեր նաղտից մաղաֆութիւնն է, ընդ ամենն՝ տասն թուման վեց հազար վեց հարիւր յիսուն դիան: Աւդ յատուս Նատր շահին ևս այսպէս կանօնեցաւ Սրբոյ Աթոռոյս մաղաֆութիւնն, այսինքն՝ ջինսն վաթսուն և վեց խալվար և նաղտն տասն թուման, ՁՌՁՃԾ. (6650) դիան, որպէս ասացաւ, որ եթէ հան զայս գրեցեալս աւելի ունիցի զմուլս և կամ աւելի սերմանիցէ, զհարկն տալոց է ըստ կարգին, որպէս տայ երկիրն: Եւ յետ գրելոյ զորպէսն Սրբոյ Աթոռոյս, ըստ հրամանի Նատր շահին, գործակալքն նորին, որպէս ասացաք, ապա գրեն և զորպէսն միւս վանօրէից:

Աւդ վերոյ ասացեալ ԺԹ. (19) վանօրէից աղագաւ գրեն, թէ այս վանօրայքս և իւրեանց միաբանքն ի չազիայից և յայլոց հարկաց մաղաֆ են, բայց (266ա) սովորութիւն ունին, որ ի նախնեաց հետէ ի տարին միանգամայն տասն և եօթն թուման և հինգ հազար[1] դիան խալիֆայի ձեռօքն տան յարմունիս: Իսկ ցանքն, զորման ցանեն և ջրաղաց, այգի և այլ այսպիսիք, զորման ունիցին, զհարկս նոցա տան ըստ կարգին: Միայն, թէ Յօհաննավանքին մէկ թուման ԳՃԼ. (330) դիանի մաղաֆութիւն ունի նաղտից կողմանէ, որ է չորս այգի, երեք ջրաղաց, մէկ ձիթահանք և մէկ դինկ: Զայս ամենայն, զորս գրեցաք, գրեն Միրզայ Քեազումն և այլ գործակալքն և առաքեն առ Նատր շահն, գրելով, թէ ահա այսէ, որպէսն էջմիածնի և այլոց վանօրէից, զոր գրեցաք տէրութեանդ, որպէս հրաման տէրութեանդ է, այնպէս եղիցի:

Այսու ոճով և Աբրահամ կաթուղիկոսն գրէ արզայ առ Նատր շահն և ընդ նոցին գրոյն առաքէ: Ապա և Նատր շահն ի տեսանելն զգրեցեալս ոաղամ գրէ յԵրևան ի վերայ

[1] Բ. հարիւր

խանին և իւրոց գործակալացն, թէ որպէս իմ գործակալքն գրեալ էին և յատկացուցեալ զմաղաֆութիւն էջմիածնի և այլոց վանօրէից, վերահասու եղէ և հավանեցայ և մանաւանդ, թէ ես եկի յերևան բազում զօրօք, խալիֆայն իւր մարդկամբքն ընդ առաջ եկն փէշքեաշով և ինձ և զօրացս լաւ ծառայութիւն արար և ռոճիկ ետ: Վասն որոյ և ես զամենայն հարկսն նոցա բաշխեցի և զինչ որ ունին՝ մաղաֆ արարի, որ միշտ մաղաֆ մնան:

Ուրեմն ով գործակալք իմ այսուհետև այսպէս գիտեցեալ՝ էջմիածնի մէքին և միաբանին մի ձեռնամուխ լինիք և զայս կանօնս գրեցէք ի յարքունական դէվթէրոջն, զի միշտ մնասցէ: Նմանապէս և խանին գրէ պատուէր, զի յամենայնի պատուով պահիցէ զկաթուղիկոսն իւրայնովքն: Այս ամենայն լինի ի ՌՃԽԸ. (1148) թուոջն տանկաց և ի մեր ՌՃՁԴ. (1735) թուոջն: Այս ռաղամքս, զորս յիշեցաք, սոցա տալն ի ձեռն գործակալացն Նատր շահին մնան և նոցա երեսն հայերէն թարգմանեալ առ մեզ ունիմք: Սակայն և զայլն ևս ձեռն բերաք յետոյ, որ է եռանկիւնի թուղթ մի, Բ. (2) արզայ և Բ. (2) հուքմ: Բ. (2) կնիք միրզայիցն և ի ծայրն Աբրահամ կաթուղիկոսին: Գի՛տ ցուցակաւն:

Ապա յետ երկուց ամաց փոխի առ տէր լուսահոգի Աբրահամ կաթուղիկոսն, որ շատ սիրեցեալ էր ի յիշեալ Նատր շահէն և յաջորդէ զԱթոռս Ղազար կաթուղիկոսն Ճահկեցի և յաւուրս սորա ևս եկեալ նոյն գործակալքն Նատր շահին, գրեն զունեցեալ մուլքն և զցանքն Սրբոյ Աթոռոյս, զի այս գազանաբարոյ և խորխտ Նատր շահս ի տարին մի անգամ ի գիր արկանէր զբոլոր երկրի զամենայն հասսն և զբերսն: Նոյնպէս գրեն անպակաս, զորս յիշեցաք ի վերդ՝ զտասն այգի, զտասն և ինն ջրաղաց, ձիթահանք և դինկ, զութսուն և ինն դուքեան ի քեարվանսարայոջս մերում, զմէկ համամ, զհինգ հարիւր ոչխար և զվացուն և վեց խալվար ցանելիսն: Արդ թէպէտ զնոյն վերոգրեցեալսն գրեն նոյն թուով, որքան ի վերդ գրեցան, սակայն զխարճսն ոչ նոյնապէս, այլ աւելորդով գրեն: Քանզի նոյն տասն այգեաց խարճն, որ ի վերդ մէկ թուման, հինգ հազար դիան գրեցաւ, սոքա ինն թուման, ութն հազար մէկ հարիւր դիան գրեն: ԺԹ. (19) ջրաղացից, դնկից և ձիթահանքից խարճն, որ ի վերդ երեք թուման մեկ հազար և ՉՃ. (600) դիան գրեցան, մին մէկ հազար վեց հարիւր յիսուն դիանով սոքա վեց թուման գրեն, մին երեք հազար մէկ հարիւր յիսուն դիանով և հինգ հարիւր ոչխարն ի վերն, մինն Իե. (25) դիանով, մէկ թուման ԲՌԵՃ. (2500) դիան գրեցին, սոքա զմինն վաթսուն դիանով երկու թուման, վեց հազար դիան գրեն: Նոյնպէս և քեարվանսարայի ութսուն և ինն դուքեանն նոքա զմինն ԲՃ. (200) դիանով, ընդ ամենն Ա. (1) թուման ԷՌԸՃ. (7800) դիան գրեցին, իսկ սոքա զմինն չորս հարիւր յիսուն դիանով չորս թուման ԲՌ. (2000) դիան գրեն, որոց գրեցելոց նաղտից ջամն ընդ ամենն (266բ) եղև քսան երեք թուման ԲՌԱՃ. (2100) դիան:

Առդ ըստ առաջնոց գրելոցն մաղաֆութիւնն մեր էր տասն թուման, վեց հազար վեց հարիւր յիսուն դիան, որպէս ասացաւ և զայսմանս հանին ի վերոյ գրեցեալ չամէն, իբր մեր մաղաֆութիւնն և զմնացեալ աւելորդն, որ է տասն երկու թուման, հինգ հազար չորս հարիւր յիսուն դիանն, խնդրեցին ի մէնջ: Տե՛ս դու զխորամանկութիւն օձաբարոյից պարսիցն, զի մի և նոյն իրն, որ երկու ամաւ յառաջ մաղաֆ գրեցին, զմաղաֆութիւնն ի վերայ նոյն իրացն ոչ կապեցին, այլ զխաւենն թեթևագնով հաշուեալ ի վերայ այնմանեաց խաւենիցն կապեցին զմաղաֆութիւնն, որ է տասն թուման վեց հազար վեց հարիւր յիսուն դիան: Յետոյ զխաւենսն նոյնոյ իրացն աւելացուցանելով ասացին, թէ ձեր մաղաֆութիւնն այսման է, ուրեմն զայսմանս, որ յաւելաւ, պարտիք տալ:

Ապա յետ բազմաց վիճմանց և խօսակցութեանց ի ջրաղացիցն երկումն աւեր էր՝ մին աստ և մին յԵրևան, նոյնպէս և Եաւվանսարայի խանութիցն ոմանք անմարդաբնակ էին յայնմ միջոցին, զխաւենսն նոցին ի բաց հանեալ ի վերոյ յիշեալ տասներկու թուման, հինգ հազար չորս հարիւր յիսուն դիանէն, տասն և մէկ թուման, եօթն հազար ինն հարիւր յիսուն դիան առնուն ի յԱթոռոյս, նոյն միրզա Քեազումն և ընկերքն իւր և տան զհուճէթ մի եռակնիք յաւուրս Ղազար կաթուղիկոսին Ճահկեցւոյ ի ՌՃԾ. (1150) թուջն տաճկաց և մեր թուին ՌՃՁԷ. (1738), զոր գտցես ցուցական յերեսն գրեցեալ:

(267ա) Եւ, որպէս զԱթոռոյս մլխից խաւենսն յաւելացուցին սոխա, նոյնպէս և բոլոր երկրիս մլխիցն յաւելացուցին, նոյնպէս և Յօհաննավանքին աւելորդով գրեն ի նոյն հուճէթումն: Բայց զտասնեօթն թուման և զհինգ հազար դիանն, զոր յանուն վանօրէիցն ի մէնջ առնուին, որպէս ի վերդ ասացաք, զնոյնն թարց յաւելման առին ի մէնջ: Առդ այս կանօն տևեաց մինչև ի վերջանալն Նատր շահին և ի բռնանալն աղուան Ազատ խանին, որ յամէ յամ տասն և մէկ թուման, եօթն հազար ինն հարիւր յիսուն դիան վասն աւելորդացն մերոց առնուին ի յԱթոռոյս և տասն և եօթն թուման, հինգ հազար դիան վասն վանօրէից առնուին, որպէս ասացաք:

Ապա յետ անցման Նատր շահին մեծաց փորձութեանց և ալէկոծութեանց պատահեցաւ երկիրս այս և շատ աւերումն եղև երկրիս գեօղօրէից, վանօրէից և Սրբոյ Աթոռոյս ևս նուազումն մլխից և այլոց իրաց: Եւ ի ՌՄԲ. (1753) թուջն մերում և ի ՌՃԿԷ. (1167) տաճկաց թուին ի յիշխանութեանն Ազատ խանին և ի հայրապետութեանն Մինասայ Ակնեցւոյն, դարձեալ միրվէիզ ելանեն յերկիրս ի գրել զհասսն և զհարկսն երկրիս, Միրզայ ոապի կոչեցեալ ոմն և այլ ընդ նմա, որ և գան յԱթոռս և զսորինն ի գրել, որպէս ի վերն ասացաւ նոյն վաթսուն և վեց խալուար սերմանելիսն անպակաս, իսկ զայլ մուլսն, զորս շէն գտեալ գրեն են այսոքիկ՝ երկու այգի ի մեր գեօղս հինգ թուման, զի Մանկասարենց այգին աւեր էր, երեք այգի շէն յՕշական երկու թուման, երեք ջրաղաց աստ և մէկ ի Ձորագեղ մէկ թուման, վեց հարիւր եօթանասուն և հինգ դիան և մէկ դինկ և մէկ frfrայ աստ և մէկ դինկ և մէկ frfrայ ի Քալարումն մէկ

թուման, երեք հազար ութ հարիւր դիան, մէկ ձիթահանիք երեք հազար չորս հարիւր յիսուն դիան, համամն վեց հազար դիան, բարուանսարայի բէյնի երկու տասանորդն, այսինքն՝ հնգորդն երեսուն դուրանի, ինն հազար դիան ի նոսա նստող դուրեանդարից մալուճհաթն չորս թուման, ութ հազար երեք հարիւր դիան, կով, էշ և մատակ ձի, ընդ ամենն՝ կովն և էշն, երկու հարիւր դիանով և մատակ ձին հինգ հարիւր դիանով, մէկ թուման, մեկ հազար չորս հարիւր դիան, երեք հարիւր տասն ոչխար մէկն՝ վաթսուն դիանով մէկ թուման, ութ հազար վեց հարիւր դիան, վերոգրեցելոց ջամն է ընդ ամենն տասն և ինն թուման, եօթն հազար երկու հարիւր խսան և հինգ դիան: Ի սմանէ մեր մաղաֆութիւնն, որ է տասն թուման ԷՈ. (7000) դիան, հանին, մնաց Թ. (9) թուման ԲՃԻԵ. (225) դիան, զոր առնուն յԱթոռոյս և տան զհուեէք մի երիւ կնիով ի ՌՃԿԷ. (1753) թուին տաճկաց, զոր գտցես ցուցականն: Նոյնպէս և զտասն և եօթն թուման և հինգ հազար դիան, որ վասն վանօրէից, թէպէտ վանօրայքն ամայեցեալք էին, առնուն անպակաս յԱթոռոյս:

Ապա զկնի Միհնաս կաթուղիկոսին, մինչ Պօլսեցի Աղէքսանդր կաթուղիկոսն յերկրորդ հռչակեցեալ տաճիկ ոմն Ալի ղուլի անուն, որ վէմիլ էր արմունական հարկաց վերայ եկեալ յԱթոռս և սա գրէ զմուլսն Աթոռոյս, որ գրէ զփոխրիկ հուեէք մի գրելով, թէ էջմիածնի ունեցելոց մլխից հարկն է տասն և ինն թուման, հինգ հազար չորս հարիւր խսան և հինգ դիան և զմաղաֆութիւնն, որ է տասն թուման և եօթն հազար դիան հանաք, իսկ զաւելորդն, որ էր ութ թուման ԸՌԴՃԻԵ. (8425) դիան, առաք: Զայս հուեէքս (որ շարթնամայիս ասի) հինգ գործակալօք կնքեալ տան մեզ, զոր գտցես ցուցականն:

Բայց զկնի (267բ) Աղէքսանդր կաթուղիկոսին, մինչ կոչեցաւ Սահակ վարդապետն Կեղեցի ի հայրապետութիւն ի ՌՄԵ. (1756) թուջն մերում և ոչ եկն յԱթոռս, որպէս ասացաք յայլուր, նստի և յերևան Հիւսէին Ալի խանն, զոր ի վերդ յիշեցաք, յանտէրութենէ Աթոռոյս և երկրիս, համարձակեալ խանին և այլոց գործակալաց զպէսպէս խնդիրս առնեն և զնորապէս խարճս յաւելացուցանեն և առնուն յԱթոռոյս, զի զաւելորդն մաղաֆութեան մերոյ չինեն տասն և մէկ թուման, եօթն հազար հինգ հարիւր դիան, զոր մինչև ցայսօր առնուն անպակաս և տան զհուեէք, այսինքն՝ զղաւզն կամ շարթնամայ, զորս տեսցես ըստ ցուցակացն և ըստ թուցն: Նոյնպէս և զվանօրէից տասն և եօթն թուման և զհինգ հազար դիանն վերստին հաստատեն յանուն յԱթոռոյս, զոր Աղէքսանդր կաթուղիկոսն Պօլսեցի արզ արարեալ Ազատ խանին զվանօրէից ամայութենէն բարձեալ էր ողամօք, նմանապէս և ի Հասան Ալի խանէն և ի յերկրիս մեծամեծաց զբազմակնիք թուղթս էր առեալ, զի մի ևս խնդրիցեն զխարճսն վանօրէից յԱթոռոյս, որպէս ի վերդ ասացաք: Եւ ի վերայ եկեղեցեաց երկրիս զհարկս կանոնեն, զոր մինչև ցայսօր առնուն, ընդամենն խսան և չորս թուման եկեղեցեացն յամի յամի: Բայց ի յաջորդելն մեր զԱթոռս ի ՌՄԺԲ. (1763) թուջն մերում և ի տաճ-

կաց ՌՃՀԷ. (1177) ի Քարիմ խանէն միրվէիզ, այսինքն՝ դիւանագիր, եկն յերկիրս, որ և ի Սուրբ Աթոռս ևս եկն և զսորինն ի գիր արկանել, որոյ անունն էր Ֆազլուլլայ, որոյ և ի ծանուցանելն մեր զմաղաֆութենէ Սրբոյ Աթոռոյս ի բնէ անտի ողամօֆ թագաւորաց և սա զփոխրիկ շարթնամայ կամ զհուճէթ մի տայ մեզ, թէ և ես վերահասու եղէ, որ էջմիածնի մաղաֆութիւնն է տասն և երեք թուման և վեց հազար երեք հարիւր դիան նաղտն, որ է այգեաց, ջրաղացից, ձիթահանիից, համամի, ոչխարաց, դուքեանից և այլոց այսպիսեաց խարճն և եօթանասուն և հինգ խալվար և իսան և հինգ լիտր ջինսն, որ են սերմանելիքն, որ եթէ ապագայ եկեալ գրօղն ևս ըստ այսմ գրիցեն[I], մեծ օգտութիւն լինի Սրբոյ Աթոռոյս: Քանզի զերկու թուման, ինն հազար և ԳՃ. (300) դիան ի նաղտն յաւելացուցաք և ինն խալուար և ԻԵ. (25) լիտր ի ջինսն զմաղաֆութիւնն Աթոռոյս: Զայս հուճէթս գտցես յերեսն գրեցեալ ցուցակաւն:

Դարձեալ ի ՌՄԺԴ. (1765) թուջն մերում և ի ՌՃՁԸ. (1188) թուին տաճկաց երկրիս վէֆիլ և դիւանագիրն, որ էր պիղծ Միրզա Շէֆին խնդրեաց ի մէնջ ծածկաբար զմեկ հարիւր թուման՝ պատճառաւ ի Հաճ գնալոյն իւրոյ: Եւ ի չտալն մեր, սկսաւ մախալ և չորիս խորհիլ զմէնջ, ասելով, թէ ուստի՞ է յայտ[II] ձեր մաղաֆութիւնն և որո՞վ ժամանակաւ և ողամօֆ: Արդ եկեալ կամ զմաղաֆութիւնն ձեր հաւաստեցէք կամ զայսման ամեայ հարկսն տուք: Յետ բազմաց վիճմանց և խօսակցութեանց, ապա զողամ ինչ ոչ պատշաճ տեսաք հանել ի յԱթոռոյս, զի չարք և նենգաւորք պարսիկք են և անթագաւորք, այլ զսուրէթն շահ Սուլթան Սուլէյմանին, որ ի ՌՁԳ. (1672) թուջն տաճկաց է գրեցեալ և զսուրէթն Հասան Ալի խանի տուեալ թղթոյն (զոր ինքն և բոլոր երկրիս մեծամեծ տաճիկքն կնքեալ և վկայեալ են մաղաֆութեանն Սրբոյ Աթոռոյս, որ ի ՌՃԿԸ. (1754) տաճկաց թուին է գրեցեալ, զորոց ճառեցաք ի վերդ) առեալ, զարզա մի ևս (268ա) մեք գրեցաք Հուսէին Ալի խանին, թէ դիցուք, թէ մեք նոր եկեալ ղարիպ և Աթոռոյս որպիսութեանցն անտեղեակ՝ ոչ ինչ գիտեմք, դու ո՞չ գիտես, որ ի բնէ անտի մաղաֆ է այս Աթոռս թագաւորաց ողամօֆ, այս վասն է՞ր է, որ ի ժամանակս հոյ և իմ, նորապէս բննութիւն և թաֆթիշ լինի վասն մաղաֆութեանն սորա և կամ լսօղն զի՞նչ ասեն ֆեզ և ինձ: Մեր մաղաֆութեան աւելորդն վեց և եօթն թուման է լեալ յառաջ, դուք այժմ ի տասն և մէկ թուման և յեօթն հազար դիան էք հասուցեալ, մեք տամք և ոչ ընդիմանամք, տասն և եօթն թուման ևս ի զուր եղեալ ի վերայ մեր առնուք խառաճ և չազիայ անուամբ, զոր մինչև ի ձեր ժամանակս ոչ եմք տուեալ երբէք: Մեք կամէաք զայն տասն և եօթն թումանն առ առնել ֆեզ և բառնալ, այժմ միրզայ Շէֆին այնու ոչ բաւականանայ, կամի զԱթոռս յամենայնի հարկատու առնել, որ չև է եղեալ

[I] Բ. գրեսցեն
[II] Բ. այդ

և ոչ ևս լինելոց է: Ահա զմիմիայն ռաղամի զսուրեթ մի և զսուրէթն ֆո եղբօր տուեալ թղթոյն առաֆեցաֆ առ ֆեզ, զի տեսցես և զիրաւունս արասցես և զայս տասն և եօթն թումաննն ևս բարձցես յԱթոռոյս: Վասն որոյ և խաննն ի գլուխ արզային մեռոյ կնֆեալ հրաման գրէ, թէ որպէս առաջին թագաւորն և իմ եղբայրս գիտելով զմաղաֆութիւնն էջմիածնի, զայսպիսի գիր են տուեալ և ես հրամայեցի, զի մաղաֆ լիցի և ոչ ոֆ ունի հրաման ի յԱթոռոյն զդինար մի պահանջել: Եւ մեք այսու ոչ բաւականացեալ, այլ զյատուկ թալղայ մի ևս խնդրեալ առաֆ վասն տասն և եօթն թումանին: Յորում գրէ, թէ յաւուրս Նատր շահին զտասն և եօթն թումաննն, զոր ի զուր և անիրաւապէս ի վերայ էջմիածնի եդեալ առնուին մինչև ցայսօր, մեք բարցաֆ զայն՝ գիտելով զմաղաֆութիւն էջմիածնի: Այսուհետև չունի ոֆ հրաման վերստին յիշել և առնուլ: Գի՛տ զայս երկու թուղթս յերեսսն գրեցեալ ցուցակօֆն, որ գրին ի մեր ՌՄԺԴ. (1765) և ի տաճկաց ՌՃՀԸ. (1178) թուջն: Յորմէ հետէ մինչև ցայսօր, որ եմք ի ՌՄԺԶ. (1767) թուջն մեռում, ոչ եմք տուեալ զայն տասն և եօթն թումաննն, զոր չազիա անուամբ առնուին յԱթոռոյս:

Ասդ ի ներկայումս, յորում գրեմք զայս յիշատակագիրս, այսպէս է կացութիւնն և տուրֆն Սրբոյ Աթոռոյս, զի տարին միանգամ տամֆ զտասն և մէկ թուման, զեօթն հազար և զհինգ հարիւր դիահնն, որ է աւելորդն մաղաֆութեան Աթոռոյս: Եւ զայլ տուրֆս ոչ ունիմֆ հարկ անուամբ, ոչ նաղտ և ոչ չինս: Իսկ ընծայ ի պատահման ժամանակին և ի Նատուզին, որ է տարեմուտ և բայրամ նոցա, ըստ արժանւոյն խանին և այլոց մեծամեծաց և դրան մարդկանց տամֆ ի նաղտէ և յայլոց իրաց ընդ ամենն ի Նատուզին թէ՛ խանին և թէ՛ այլոց նաղտ և չինս, մինչև ի ֆան թումաննն հասանի, որոց դէվթէրֆն ևս գոն: Այս է մեր մեծ և հարկատր տալոյ օրն, յորում գնամֆ ի տեսութիւն և ի շնորհատրել զբայրամն նոցա, թէպէտ ի ժամանակս թագաւորաց ոչ կաթուղիկոսն գնայր և ոչ զայսման տայր, այլ ի ձեռն միոյ սևագլխոյ սակաւ ինչ ֆաղցրեղինօֆ և գառամբ շնորհատրէր, բայց և խաննն տայ մեզ զմէկ զառբաւ[I] բալափուշ[303] և զմէկ զառբաւ[II] կապայ[304], որ (268բ) միշտն է և երբեմն ևս զնի ռախտիւ[III], զմեր կիր արկանելի շալ պարանոցի և զարծաթեայ գաւազան ևս և եօթն կարած մահուտ չուխայ ևս է. (7) եպիսկոպոսաց մեռոց տայ:

Իսկ յայլ ժամանակս թէ՛ խաննն և թէ՛ այլքն, երբեմն մուռհակաւ զպարտս խնդրեն, երբեմն ողոֆանօֆ և աղաչանօֆ խնդրեն, թէ զնաղտս և զայլ իրս, մեք ևս երբեմն տամֆ ըստ կիսոյն, մերթ ըստ բոլորին և երբեմն իսպառ բացասեմֆ ի ժամանակն ի խնդիրն և ի խնդրօղն՝ նկատելով միանգամայն, որպէս նաւավար, ըստ հողմոյն վարիմֆ, ըստ բերմանց միջոցին: Բայց և զոմանս չար սովորութիւնս ևս կամէին կանօնել ըստ

[I] Բ. զարպաֆ
[II] Բ. զարբաֆ
[III] Բ. ռախտ

խոռամանկ բարուցն իւրեանց, զոռս և առառեալ էին յամս բանիս, մեք խափանեցաք Աստուծով: Մին այս, զի ի հոգտեմբեր ամսոջն խանն զամենայն մեծամեծսն առեալ գայր յԱթոռս, որոյ անունն Ուչիլիսէ եղնաղի էին եդեալ, յետ բազմաց խարճից և նեղութեանց, մեծ ընծայ մի խանն առնոյր և դէվթէր մի ևս գրեալ առաքէր, թէ այս ինչ աղայի այս ինչ տուր և այս ինչ աղայի այս, ամենեցունց ըստ արժանւոյն, որոց մինչև ի յիսուն թումանն հասանէր, գինսն տուեցելոցն: Միւս ևս ի բայրամին խանն գայր ի տեսութիւն մեզ և մէկ ամանով ոսկի խնդրէր ի դնել առաջի իւր և ապա առեալ բաժանէր բազմականացն, որ ընդամէնն լինէր յիսուն կամ վաթսուն ոսկի, զոռս թէպէտ յառաջնումն ամին մերոյ և մեզ տալ ետուն, սակայն շնորհօքն Աստուծոյ ի գալ ամին ոչ ետու, որ խափանեցան իսպառ այնուհետև: Գրեմք ի զգուշութիւն ապագայից:

Այլև ի ներկայումս, որոն սերմանեմք և զորոն մուխս և զանասունս ունիցիմք, ոչ գոյ ինչութիւն և ոչ ի հաշիւ արկանել, զինչ և բերեմք ի յարտաքուստ և տանիմք ի ներքուստ, ոչ գոյ մախ և ոչ այլ ինչ խարճ:

Այսպէս է կացութիւն մեր և Աթոռոյս ի ներկայումս, յապայն Աստուած յանձին: Այսոքիկ զոռս գրեցաք, թէպէտ հասարակին ոչ այնքան ախորժելի, սակայն զկնի մեր յաջորդող կաթուղիկոս եղբարցն կարի փարեցմամբ գրկելի լինելոց է: Յորոց յուսամ յիշել երբեմնապէս միով ողորմեայիւ ի յառիլն ի յայս փորձառն[1]:

[1] Զգրված՝ 269ա-274բ

(275ա) **ԳԼՈՒԽ ԺԵ.**

ՅՈՐՈՒՄ ՅՈՒՅԱՆԻՆ ՅԱՏՈՒԿ ՅԱՏՈՒԿ ԵՒ ՅԱՆՈՒԱՆԷ ԱՆԴՔ ԵՒ ՀՈՂՔ ՎԱՐԵԼԻՔ, ԱՐՕՏՔ ԱՆԱՍՆՈՅ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՍ, ԹԷ Ո՞ՒՐ ԵՒ ՈՐՊԷ՞Ս ԵՒ Ե՞ՐԲ ԵՒ Ո՞ՅՐ ՁԵՌՕՔ ԾԱՆՈՒՅԱՆԻ

Անդ և վարելի հողմ, զոր ունի Սուրբ Աթոռս ի կից գեօղս մեր են այսոքիկ, յորոց զոմանս ի բնէ անտի ունի և զոմանս յետոյ ստացեալ:

Առևելեան կողմն Սրբոյ Աթոռոյս և կից կալին մերոյ մեծ եօնջալուղ կոչեցեալ տեղին իւրովք սահմանօքն, որ է հարիւր հսան սօմարի տեղ: Ի վերկոյս սոյնոյ եօնջալուղիս աւեր ջրաղաց մի կայ, զոր Ջանիբէկին ասեն, սոյնոյ ջրաղացիս մերձ՝ դէպ ի յարևելս կոյս, Քեօնտալան կոչեցեալ հողն, որ է վաթսուն սօմարի տեղ: Ի ներոյ սոյնոյ ջրաղացիս և կից մեր եօնջալուղի որմոյն յարևելեան կողմն յիսուն սօմարի տեղ: Սոյնոյ տեղւոյս արևելակողմն հողն, որոց երկուց մէջն մէկ առու գոյ, յիսուն և հինգ սօմարի տեղ: Սոյնոյ տեղւոյ ներինն ծայրի կողմն մէկ Քեօնդալան[1] հող ևս գոյ, որ է տասն և հինգ սօմարի տեղ: Մեր Մանկասարենց այգւոյ տակի ի հարաւակոյս հողն, որ է եօթանասուն սօմարի տեղ: Դարձեալ աստի ի վայր յարևմտակոյս հակեալ աւեր գումբէթ գոյ խարտեալ հարակերտ յայն գումբէթէն մինչև ի փոր բլուրներն, որ դէպ ի յԱթոռս հային և յայն բլուրներիցն մինչև ի ճանապարհն, որ ի Քալարու կողմն երթայ, որ են երեսուն սօմար տեղ: Աստի դէպ ի հարաւակոյս ի վայր, հան զճանապարհն Քալարու տեղիք գոն, որ Շօրաճեաթ ասին, մինչև ի Բ. (2) փոր բլուրներն, որ Ղօշաթափայ ասին, որ են սահմանք ի մէջ մեր գեօղիս և Շօրլու գեղջն, որ են մինչև երկու հարիւր յիսուն սօմարի տեղ, որ ի մէջ ռաղամիցն ևս Շօրաճեաթ գրին:

Դարձեալ աստի փոր ինչ ի վայր ի հարաւակոյսն Ջուղայեցի Յակոբ կաթուղիկոսն զծովակ մի է շինեալ և պարսպով պատեալ, զի ջուրք հանիանիս մերոյ, զոր և նոյն Յակոբ կաթուղիկոսն է հանեալ և այլ աստի և անտի գնացեալ ի յայն ծովակն լնանին և անտի զովիվայր արտորայսն ջրեն: Այս ծովակս յառաջ զարդարուն է լեալ ծառօվք և այլովք վայելչութեամբք, զորմէ յիւրում տեղւոջն ասացուք: Այժմ ցամաք է և արտ ի տեղիս տեղիս ունելով զորմունս և Ներքի Գեօլ ասի: Այս ծովակիս մէջն և կտոր

[1] Բ. Քեօտալահան

մի ևս մօտն ի հարաւակոյս, կտոր մի ևս ի գլուխն յարևմտեան կողմն և մեծ հող մի ևս ի յոտն, որ Հին Եօնջալուղ ասի յարևելակողմն, որ են հարիւր ութսուն սօմարի տեղ, որ ի մէջ ռաղամիցն Խան խալվարի տեղ գրին:

Դարձեալ աստի դէպ ի յարևմտակողմն Ղօչերի յուս կոչեցեալ հող, որ է ութսուն սօմարի տեղ: Դարձեալ աստի դէպի ի հարաւակոյսն Հայրենիք փոս կոչեցեալ տեղին և մեր աւեր դնկի լրի մօտ կտոր հողն և նոյն դնկի տակի մեծ հողն և այս հողիս դէպ ի գետակողմն հողն, որոց մէջն առու մի գոյ ճանապարհն Խաթունարխին, մինչև ի Քիլթա(275բ)փայ կոչեցեալ բլուրն և ի բլրէն մինչև ի յԱղսախլու կոչեցեալ տեղիսն և յԱղսախլու կոչեցեալ տեղեացն մինչև ի վերոյ յիշեցեալ Ղօչերի յուս կոչեցեալ տեղեաց բլուրներն և միայնգամայն Խաթունարխ կոչեցելոյ ճանապարհի երկու կողմունքն ևս Սրբոյ Աթոռոյս են, որ են երեք հարիւր յիսուն սօմարի տեղ, որ ի մէջ ռաղամիցն միանգամայն մինչև ցՔիլթափէն Հէրանանկ գրին:

Դարձեալ ի յայս կուսէ դէպ յարևմուտ հակեալ հանդէպ Ալիբէյլու գեղջն Թեղուտներ կոչեցեալ տեղն, որ ի մէջ ռաղամիցն Բազրկեան եօլի գրի, որ է իննսուն սօմարի տեղ: Դարձեալ անտի դէպ ի հիւսիսակոյսն Փշատի ծառ կոչեցեալ տեղին, որ ի մէջ ռաղամիցն Հաճիլարի տեղ ասի, որ է հարիւր հան սօմարէն տեղ: Սատախլու կոչեցեալ տեղն հարիւր սօմարէն տեղ: Աստի դէպ ի վեր հիւսիսակոյս ի տեղւոջն Իլանլու կոչեցեալ, յորում հող մի, որ է ... սօմարի տեղ: Գինոսենց ջրաղացի մերձ հողն դէպ ի յարևմուտն, յորոյ գլուխն բաժանի Շահարխի[305] կոչեցեալ մեծ առուն, որոյ կէսն ի խանդակ առուն երթայ և կէսն ի Սատախլուն, որ է յիսուն սօմարի տեղ, որ ի մէջ ռաղամիցն Շահարխի գրի: Մեր միջի ջրաղացին տակն և մօտն, դէպ ի յարևմուտ երկու առուամէջն, դէպի Հաճիլար գեօղն իննսուն սօմարի տեղ: Մեր վերի ջրաղացն, որ Իզբաշոնց ջրաղաց կոչի, նորա տակն և գլխոյն Քեօնդալանն հարիւր տասն սօմարէն տեղ:

Դարձեալ գեօղիս մերոյ յայգւոց առուէն, մինչև ի Վերին Գեօլն մեր, ի գեօլէն դէպի յարևմուտ՝ ծայր Մօլադուրսունի սահմանն և միւս ծայրն մինչև ի Քարաֆիթ կոչեցեալ տեղին եօթանասուն սօմարի տեղ, որ ի մէջ ռաղամիցն միանգամայն Քարաֆիթ գրին: Եւ նոյնոյ Քարաֆթի տակի մեծ հողն և գլխոյն Քեօնդալանն հարիւր յիսուն սօմարի տեղ: Աստի դէպ ի հարաւակողմն հակեալ Ճլուտ կոչեցեալ տեղին հարիւր և եօթանասուն սօմարի տեղ:

Դարձեալ Շողակաթի վանից հիւսիսակոյսն խանդ այգի կոչեցեալ տեղին հարիւր հառասուն սօմարի տեղ: Դարձեալ ի Սուրբ Հռիփսիմէի վանիցն դէպ ի Սուրբ Աթոռս, մինչև ի վայրն Շողակաթին Ղարիպանոց գերեզման կոչեցեալ տեղին և անտի ի հարաւակողմն հակեալ, մինչև ի յԵրևանու ճանապարհն, որ ի մէջ ռաղամիցն Հռիփսիմէի տեղ գրի իննսուն սօմարի տեղ: Դարձեալ Սուրբ Հռիփսիմէի ի հարաւակողմն յԵրևանու հին ճանապարհէն ի վայր, մինչև ի Մանկասարենց այգին մեր այն միջոցն, որ Մխիթարենց այգիք կոչին են ... սօմարի տեղ:

(276ա) Արդ այսոհիկ անդր և հողմ, որ գրեցան՝ են ի յանդաստանի գեղջս մերոյ, յորոց շատն ի բնէ անտի սեպհական Սրբոյ Աթոռոյս են լեալ, որոց յաղագաւ և զերկուս ոաղամս ևս ունի Սուրբ Աթոռս, մին ի մեծէ և յառաջնոյ շահ Ապասէն, որ գրի ի տաճկաց ՌԻԲ. (1612) թուին ի ժամանակս Մելխիսէթ կաթուղիկոսին: Եւ միւսն յերկրորդ շահ Ապասէն ի տաճկաց ՌԾԴ. (1644) թուին ի ժամանակս Փիլիպպոս կաթուղիկոսին, որոց թէպէտ մին հան զմիւսն ԼԲ. (32) ամաւ յետոյ է, սակայն միևնոյն են գրեցեալքն ի մէջ երկուցն և միապէս: Քանզի յերկուսն ևս նախապէս շխիսլամ երկրիս գրեն յանուանէ և յատուկ յատուկ զհողս և զանդս վերոյ յիշեցեալս և կնքեն և վկայեն, թէ այսոհիկ անդս ստուգիւ էջմիածնի են լեալ ի բնէ անտի, և ապա թագաւորն ի վերայ այսոցիկ թղթոցս մին ի նոյն երեսն և միւսն ի միւս երեսն ոաղամ գրեն և հրամայեն, թէ մեք ևս հրամայեցաք, զի հողդ այդոհիկ էջմիածնի Աթոռոյն լիցին միշտ, և ոչ ոք ունի իշխանութիւն ձեռնամխիլ ի դոսա, զոր գտցես ցուցակօքն և զառաջինն ( ) նշան համարով և զերկրորդն ( ) նշան համարով: Իսկ ի տիրելն օսմանցւոց երկրիս մերոյ, նոցին երկու թագաւորն և փաշայքն տան գիր Սրբոյ Աթոռոյս՝ գրելով զերկուս գութանս, զհազար հինգ հարիւր սօմար սերմն և զբսան և իննն արտ սերմանելիս և զերիս եօնջալուղս ընդ այլոց մլհից մաղաֆ, որպէս ի վերդ ասացաք:

(276բ) Արդ վերոյ գրեցեալ տեղիքդ, զոր յիշեցաք յանուանէ և յատուկ յատուկ ի դոցանէ ի մէջ վերոյ յիշեցեալ ոաղամից գրեցեալք այսոհիկ են, որ ի բնէ Սրբոյ Աթոռոյս են լեալք, զոր ի վերդ ևս յիշեցաք: Նախապէս Շորաբեաթ կոչեցեալ տեղիքն միանգամայն, որ են ի ներքոյ Քալաայու ճանապարհին և ի մէջ մեր գեօղիս և Շօրլու կոչեցեալ գեղն, որ են երկու հարիւր յիսուն սօմարի տեղ: Երկրորդ, Յակոբ կաթուղիկոսի ծովակն ի վայր Շորաբեաթի տեղւոջն, որոյ մէջն հարաւակոյսն, արևմտակոյսն և արևելակոյսն ծովակին, որ միանգամայն բսան խալվար սերման տեղ գրին: Երրորդ, աստի դէպ ի հարաւակոյսն Հերանանկ կոչեցեալ տեղիքն, որ են մինչև ցՔիպթափայ կոչեցեալ բլուրն և Խաթունարխի ճանապարհի երկու կողմունքն և այլ շրջակայքն, որ ի վերդ յատկացեալք յիշեցան, որ են երեք հարիւր յիսուն սօմար սերման տեղիք: Չորրորդ, աստի դէպ ի յարևմուտ հակեալ հանդէպ Ալիպէկլու գեղջն Թեղուտներ կոչեցեալ տեղիքն, որ Բազրկեան եօլի գրին, որ են իննսուն սօմարի տեղիք: Հինգերորդ, Սատախլու կոչեցեալ տեղին, որ է հարիւր սօմարի տեղ: Վեցերորդ, աստի դէպ ի հիւսակոյսն Իլանլու կոչեցեալ տեղին, որ է ... սօմարի տեղ: Եօթներորդ, Գինոսենց ջրաղացի մերձ հողն, որ Շահարխի գրի, որ է յիսուն սօմարի տեղ: Ութներորդ, Փշատի ծառ կոչեցեալ տեղին, որ Հաճիլարի տեղ գրի, որ է հարիւր բսան սօմարի տեղ: Իններորդ, գեօղիս մերոյ այգւոց առուէն, մինչև ի Վերին Գեօղն մեր, անտի ի Մօլլայդուրսունի սահմանն, միւս ծայրն մինչև ի Քարաֆիթ կոչեալ տեղին, որ միանգամայն Քարաֆիթ գրին՝ հանդերձ տակի մեծ հողովն և գլխոյ Քեօնդալանովն, որ են երկու

հարիւր ֆսան սօմար սերման տեղիք: Տասներորդ, ի Սուրբ Հռիփսիմէէն ի վայր ի Շողակաթն և Ղարիպանոց գերեզման կոչեցեալ տեղին, որ Հռիփսիմէի տեղ գրին իննսուն սօմարի տեղ:

Առդ վերոյ յիշեցեալ տեղիդ ի բնէ անտի և թագաւորաց հրամանագրով սեպհական Սրբոյ Աթոռոյս են սերմանելի տեղիք և ոչ այլ ումեք: Իսկ մնացեալ տեղիքն, որ ի վերդ գրեցան և ի մէջ ռաղամիցդ, ոչ գոն, այսպէս են Սրբոյ Աթոռոյս:

Մեր կալի մօտ եօնջալուղն և սորին արևելակողման և հարաւակողման տեղիքն, որ ի վերդ գրեցան:

.....

(277ա) Մեր Մանկասարենց այգւոյ հարաւակողմն հողն:

.....

Աւեր գումբէթի կողմունքն, մինչև ի Քեալարայու ճանապարհն:

.....

Ղօչերի յուս կոչեցեալ տեղիքն:

.....

Մեր միջի ջրաղացի կողմունքն:

.....

(277բ) Մեր վերի Իւզբաշոնց կոչեցեալ ջրաղացի վերն և վայրն:

.....

Ճլուտ կոչեցեալ տեղին:

.....

Շողակաթի մօտ խանլղ այգի կոչեցեալ տեղին:

Քանզի Մեծն շահ Ապաս, յորժամ էառ զերկիրս մեր ի յօսմանցւոց և տիրեաց և զԱմիրկիւնէ խանն տէր կարգեաց երկրիս մերոյ ի ՌԾԲ. (1603) թուին մերում և ի տաճկաց ՌԺԲ. (1012) թուին, որպէս ասացաք ի վերդ այս Ամիրկիւնէ խանս պարսպեաց զայս տեղիս և տնկեաց ծառս և որթս և արար զայգի ի զբուսարան իմեան, զոր և վայելեաց իմն և որդին իւր Թահմազ ղուլի խանն: Զկնի սորա օսմանցիքն, որ առին զերկիրս մեր յաւուրս սուլթան Մուրատին և կերին յամս յերիս: Քանզի Մեծն շահ Ապաս էառ նախ զերկիրս մեր յօսմանցւոց ի ՌԾԲ. (1603) թուին մերում և օսմանցիքն կրկին առին ի Պարսից ի ՌՁԳ. (1634) թուին մերոյ, որ ևս Թահմազ ղուլի խանն առաքեցին ի յԸստամպօլ, որ և մեռաւ իսկ ի ճանապարհին Իզնիմիտու ի յետ դառնալն ի դաւաճանութենէ Ռուստամ խանին ի յօսմանցւոց:

Ապա շահ Սէֆին եկն ի ՌՁԵ. (1636) թուին և վերստին էառ զերկիրս յՕսմանցւոց և կարգեաց յԵրևան խան զՔեալպալի կոչեցեալն: Յետ սորա եղև խան Քեօթուկ Ահմատն: Յետ սորա եղև խան Խոսրովն: Յետ սորա Մահմատ խանն: Զկնի սորա

Նաճաֆ կոչեցեալն: Եւ զկնի սորա Ապասն կոչեցեալ, որ էր այր բարեբարոյ և հիստոնէասէր և կարի բարեկամ Յակոբ կաթուղիկոսին և էր որդի Ամիրկիւնէ խանին վերոյ յիշեցելոյ: Առ ի յԱմիրկիւնէ (278ա) խանէն մինչև այս Ապաս խանս այգիս այս վերոյ յիշեցեալ խանլղ էր և արուճիս և եկօղ խանքն ունէին և վայելէին, յորմէ շատ վնաս և նեղութիւն ևս հասանէր Աթոռոյս և կողմանցս՝ վասն երթևեկութեանց նոցին և մանաւանդ կողմնացւոցս տային տածել և մշակել: Ապա այս Ապաս խանս յառաւել սիրոյն, զոր ունէր առ Յակոբ կաթուղիկոսն, բաշխեաց զայգիս զայս Յակոբ կաթուղիկոսին և Աթոռոյս ձրիապէս և մնաց ժամանակ ինչ Աթոռոյս: Ապա յետ այս Ապաս խանիս եկն Լազկի Սէֆի խանն յԵրևան, որ շատ չարութիւն արար ընդ Յակոբ կաթուղիկոսին և ընդ Աթոռոյս: Քանզի երկիցս անգամ խնդրեաց Յակոբ կաթուղիկոսէն զծովակն, զոր ի վայրի կողմն Աթոռոյս յարևելակողմն շինեալ էր Յակոբ կաթուղիկոսն, էր շինեալ և զարդարեալ ծառօք և պէսպէս վայելչութեամբք, զոր ի վերդ յիշեցաք: Եւ ի յոչ տալն Յակոբ կաթուղիկոսին՝ ոխակալեցաւ ընդ նմա այս խանս և բազում չարիս գործեաց, որպէս պատմէ Զաքարիա պատմիչն[306]: Վերջապէս իմն պատժեցաւ չարաչար ի շահէն և փոխանակ նորին եկն միւս Սէֆի խանն յԵրևան, որ է ազգաւ վրացի: Այս Սէֆի խանս և իւր կինն հանին զջուրն ի Մամարխ և Խաթունարխ կոչեցեալոցն ի Սև ջրոյն և խէյրաթ արարին, զորմէ ի տեղւոջն ասասցուք: Զկնի այս Սէֆի խանիս եկն յԵրևան Զալ խանն, որ էր զաւակ Քրիստոնէի և բարեբարոյ: Յետ սորա Մուրթուզա ղուլի խանն: Յետ նորա Մահմատ խանն: Յետ նորա Ֆարզալի խանն, որ էր ի թոռանց Ամիրկիւնէ խանին, որ էր այր չար, ագահ, երկրաւեր, յաւուրս շահ Հիւսէինին և մերոյ Նահապետ կաթուղիկոսին:

Առ ի յԱպաս խանէն, որ զայս այգիս բաշխեաց Աթոռոյս, մինչև յայս Ֆարզալի խանս ոմանք խանք երբեմն առծարձէին վասն այգւոյս, թէ խանլղ այգի է, և կաթուղիկոսն զաւթեալ է, վասն որոյ և զբանս պահանջէին յԱթոռոյս և կամ զայգին յետ առնուլ կամէին: Ապա յաւուրս Եղիազար և Նահապետ կաթուղիկոսացն մերոյ զբան ինչ իճարայ կապեցին ի վերայ Աթոռոյս, զի զայգին Աթոռս ուտիցէ և ամստամէ խանլղ, այսպէս՝ դրամ տայցէ: Եւ կաթուղիկոսքն մեր ևս ակամայ յանձն առին այնու մտօք, զի ոտք տանկացն հատցին ի սմանէ: Ապա յետոյ Նահապետ կաթուղիկոսն տեսեալ, թէ և այսու ևս լինի վնաս, զի զկապեալ իճարայն առնուին և յերթևեկութեանց ոչ պակասէին, վասն որոյ գրէ վերոյ յիշեցեալ Ֆարզալի խանին, թէ ես ոչ ևս կարեմ պահել զայգիս զայս վասն սղութեան ջրոյ և նեղութեան երկրիս, դու գիտես զքո այգին, ում կամիս տուր: Եւ նոյն արզայի վերայ հրաման գրէ Ֆարզալի խանն ի վերայ միրվէիզին իւրոյ, թէ հան ի դաւթարէդ զանուն այգւոյդ մերոյ ի յԱթոռոյն: Եւ, որպէս հրամայիցեմ ես, յետոյ այնպէս արասցես: Գտցես զայս գիրս ցուցական և ( ) համար նշանաւն:

Եւ կաթուղիկոսն, մինչ այսու ճնարիւ ձգէ յինեենէ զայգիս զայս և զերծանի, ապա խանն կոչեալ զԿարփու նահիայիս զմէլիք Նէրսէսն, զգլխաւոր իշխանսն և զայլ տեառսն խօսից և նոցա վերայ ձգէ ասելով՝ դուք երկրովի տո՛ւք զիճարայն այգւոյն մերոյ և մշակեալ շէն պահեցէք: Եւ սոքա ևս թէպէտ ակամայ կամօք յանձն առնուն տալ զիճարայն ամի ամի, բայց (278բ) այսու պայմանաւ, թէ դուք միայն զձեր այգւոյ իճարայն առէք ի մէնջ, մեք գիտեմք զյագին: Այսու ճնարիւ առնուն զայգին և գիտելով անճոգ թողուն և ոչ տածեն և վերջապէս յօրէ յօր բանցեալ զորթսն և զծառսն՝ զսերմանելի արտ շինեն և զսերմն ևս ոչ ումեք թողուն սերմանել: Բայց զսակարկեալ իճարայն տան յամս բանիս երկրովի յերևան նստօղ խանին: Եւ այսպէս առնելով, մինչ ճնանայ անցքն և բառնի անուն այգւոյն, նոյն երկրականքն մէլիք, իշխանք և բահանայք զգիր մի շինեալ կնքեն ամենեքեան, թէ մեք որ զխանլղ այգին, որ ի գեօղն էջմիածնի էր, ի խանէն առեալ խափանեցաք և մինչև ցայժմ մեք տայաք զիճարայն և ոչ ումեք թողուաք զնա սերմանել, ահա ևս մեք զնոյն այգւոյ տեղն ետուք Աթոռոյն էջմիածնի, զի նա միայն սերմանեսցէ զնա և ոչ այլ ոք և մեք երկրովի զնորին իճարայն տամք ի դուռն խանին: Բայց ի տալն մեր զնուիրակութիւն Սրբոյ Աթոռոյն, զայն իճարայն ի հաշիւ անկցի: Եւ թէ պատահիցի, զի բաց յԱթոռոյն այլ ոք ցանեսցէ զայն տեղին, ցանօղն տայցէ զիճարայն և մեք ազատ լիցուք: Գրի այս գիր ի ՌՃԾԵ. (1706) թուջն մերում հայերէն, զոր գտցես ցուցական: Այսու կերպիւ լինի տեղիս այս խանլղ այգի կոչեցեալ Սրբոյ Աթոռոյս տեղի սերմանելոյ: Եւ երկրացիքն տային զիճարայն, որոնք տևէր թագաւորութիւն Պարսից և ի յամբոխիլն թագաւորեաւն և յայլայլիլն երկրիս, անհետ եղեն այսմ զրուցք և իճարայն և բարձաւ անուն խանիցն ի տեղւոյս յայսմանէ և ընդ ձեռամբ Աթոռոյս մնաց մինչև ցայսօր:

(279ա) Իսկ ի Սուրբ Հռիփսիմէէն դէպ ի հարաւակոյս, մինչև ի Մանկասարենց այգին մեր, որ Մխիթարենց այգիք գրեցան ի վերդ, այգիք են լեալք գեօղացւոց մերոց:

Առդ այսոքիկ տեղիքս, որ գրեցան ի վերդ են յատուկ Սրբոյ Աթոռոյս, յորս ոչ կարեն գեօղականքն մեր սերմանել ինչ առանց հրամանի մերոյ, բայց ի յայլ արտորայս գեղջս մերոյ, որ են գեօղականացն, մեք կարեմք սերմանել, ըստ պահանջման ժամանակին, եթէ կամիցիմք: Քանզի, որպէս գրեցաւ ի վերդ, ըստ ղապալայի Գրիգոր կաթուղիկոսին, Սրբոյ Աթոռոյս է գեօղս այս՝ բոլոր սահմանօքն իւրովք: Դարձեալ և այսու ոչ է զանց առնելի, զի գեղջս մերոյ յարևելակողմի սահմանն, որ է Ղօռուղն, որպէս ի վերդ ասացաւ, այս Ղօռուղիս եզրն դէպ ի գեօղս մեր գոն աւեր տեղիք տանց, որ ըստ երևմանն, որպէս թէ գեօղատեղ է լեալ յառաջմէ: Եւ գեօղատեղս այս տանկերէն Իլխըճի կոչի:

Քանզի ի յառաջին ժամանակսն անասնապահք և նախարարածք (279բ) երևանու խանին, որ յամոան եղանակին զանասունսն խանին ի լերինսն արածեն ի ձմոան

եղանակին ի յայս Ղօոուղ տեղիս առածէին: Վասն ոռոյ և իւրաքանչիւրին զմի մի խուղս և զծածկարանս շինեն վասն ինքեանց կամ թէ անասնոց և դարմանից նոցին: Վասն այսորիկ կոչի տեղիս այս Իլխըճիլար կամ Իլխըճի բեանդի: Այժմ է աւեր ամենևին: Այս տեղւոյս յարևելակողմն Ղօոուղն է և միւս կողմանսն մեր գեօղիս ճողն, ոռ մեր ջրովն միայն կարեն ոռոգանիլ:

Ապա ի ՌՄԺԶ. (1767) թուջս ի մերումս ժամանակի երևանու Հիւսէին Ալի խանն կամեցաւ զազգ մի տանկաց, ոռ բեօլանի ասին, բերել և յայս Իլխըճի տեղիս բնակեցուցանել, ոռպէս զի զհողսն մեր, ոռ զտեղեաւն այնու շուրջ կան, ցանիցեն և ջրովն մերով ոռոգանիցեն՝ խաբելով զմեզ, թէ զաւելոռդ ջուրս ձեր ի կիր արկանեն սոքա և ձեզ ոչ ինչ տան զվնաս: Եւ յետ բազմաց վիճմանց և ընդդիմաբանութեանց՝ խափանեցաք զչար դիտումն նորին և ոչ թողաք՝ հաւաստելով, զի հողքն այնոքիկ մեր գեղջս են և մեր ջրովն ոռոգանին և մեք կարեմք ցանել զնոսա և ոչ այլ ոք: Ուստի և խանն բռնադատեցեալ ի ճշմարտութենէ գիր տայ մեզ, թէ յիրաւի անկարգ էր դիտումն մեր, վասն ոռոյ և խափանեցաք: Գի՛տ զայս գիրս ցուցական և պինդ պահեա վասն ապագայից զգուշութեան: Այսպէս վարեցաք զբեօլանիսն ի տեղւոյն և զտեղիսն սերմանելոյ մեզ արարաք:

Դարձեալ ի ՌՃԾԳ. (1704) թուջն մերում և ի ՌՃԺԶ. (1116) թիւն տանկաց Կաւակերտ կոչեցեալ գեօղի բոլոր գեօղականքն ի նոյն գեօղն Սրբոյ Աթոռոյս վախմ տան ... հող ցանելոյ, որ լինի ... սօմարի տեղ ի ժամանակս Նահապետ կաթուղիկոսին, զոռոյ զտանկերէն վախուպնամէն գի՛տ ցուցական[307]:

(280ա) **Վասն Սէֆիապատ և Խաթունարխ կոչեցեալ տեղւոյն, թէ ոռպէս է Սրբոյ Աթոռոյս**

Դարձեալ արտաքոյ գեղջս մերոյ ունի Սուրբ Աթոռս զմեծ հող մի ի վայրն ի հարաւակոյս ի վերայ Մեծամօր կոչեցեալ Սև ջրոյն, որ տանկերէն Ղարասու կոչի: Քանզի Մեծամօրի կոչեցեալ գետս այս ելանէ ի դաշտի մերում՝ յարևմտակոյսն յականց բազմաց ի յոտիցն Առագած կոչեցեալ լեռնէս մերմէ, որ և ժողովեալ աստի և անտի լինի գետ մեծ, խոռագոյն, զարհուրատես, տղմուտ և պռտուապատ և ընթանայ դէպ ի հարաւակոյս փոսացեալ և վայրանիստ ճանապարհաւ, ուստի դաշտիս մերում[1] ոչ ինչ օգնէ բնաւին: Իսկ ի վայրակոյսն դաշտիս մերոյ ի հարաւակողմն են փոս և նիստ տեղիք, ընդ ոռովք անցանէ Սև ջուրս այս և գնացեալ խառնի ի մեծ գետն Երասխ կոչեցեալ և փոս տեղիքն այնոքիկ լեալք են անշէն, անբեր, ուռեք-ուռեք աղտաղտին և ուռեք ուռեք չոր:

[1] Բ. մերոյ

Ապա ի ժամանակս Յակոբ կաթուղիկոսին Ջուղայեցւոյ երկրորդ Սէֆի խանն, որ ի վերդ յիշեցաւ, որ էր ազգաւ վրացի, որ նստի Յերևան խան հրամանաւ շահ Սուլէյմանին, այս Սէֆի խանս ի Մեծամօրի կոչեցեալ գետոյս յայսմանէ զմեծ առու մի հանեալ և զջուր բերեալ արկանէ ի յասացեալ յանշէն տեղիսն և ի վերայ առուին իւրոյ զհանի գեօղօրայս շինէ: Եւ մինչ խանս այս առնէ զայս գործ և կին սորին նախաձեռնել և սա հանէ ի մեծ առուէն առն իւրոյ զառու մի յատուկ և տանի յայլ կողմն նոյն վայրացն և շինէ զոմանս գեօղօրայս ի վերայ առուին իւրոյ: Եւ գեօղօրայքն այնոքիկ, թէ՛ ի խանէն շինեցեալքն և թէ՛ ի կնոջէն միանգամայն և այնու ջրով ոռոգեցեալ տեղիքն կոչին անուամբ առուիցն հանեցելոց Սէֆիապատ և Խաթունարխ, մինչև ցայսօր:

Այլև խանս այս և կին սորին, մինչ հանեն զայս երկուս առուս և զջուր բերեն յայսոսիկ տեղիսս, զորս ասացաք, ապա ուխտեն և կանօնադրեն յերկրոջս առաջի ամենեցուն, թէ զայսոսիկ ջուրս, զորս մեք բերաք, վախմ և խէյրաթ արարաք մեզ և մերայնոցն յաւիտեան, զի ով որ և իցէ, թէ յայսց գեօղօրէիցս և թէ յայլ ուստեքէ, թէ ի տաճկաց և թէ ի հայոց, զոր ինչ սերմանեն ընդ բերեալ ջրովք մերովք, զմուլ, այսինքն՝ զտասանորդ մի տայցեն ումեք յայնց սերմանեցելոցն, զի մեք խէյրաթ արարաք զայս ջուրս, որ և է այսպէս մինչև ցայսօր, զի որպէս է սովորութիւն երկրիս, որ ի յամենայն գեօղօրայս, զոր ինչ սերմանեն ի հնգէն մէկ զհնգորդ տան յարհունիս, որ բահրայ ասի և ի տասնէն մէկ զտասանորդ տան մլհատեառն, որ մուլ ասի և յայս ասացեալ ջրոցս վերայ[I] սերմանացելոցն միայն զհնգէն մին տան և զմուլ ինչ ոչ տան ումեք ով որ իցէ և զինչ և սերմանեսցէ:

Առդ զմեծ առուն իւր, զոր հանէ Սէֆի խանս այս ի Մեծամօր գետոյս յայսմանէ, Ալիպէէլու կոչեցեալ գեօղի հողովն անցուցեալ բերէ ի յասացեալ տեղիսն, զի զմասն մի ի հողոյ գեղջն այնմիկ հատեալ առուն այն արկանէ ի ներոյ ինքեան, և ինքն ընդ գլխովն տեղւոյն այնորիկ անցանէ և հատեալ տեղին այն յայն յառուէն միայն ոռոգանի և ոչ յայլուստ: Եւ տեղիս այս լինի ծոցամէջ (280բ) շրջապատեալ, որպէս զկղզի մի չորից կողմանց, բանզի ի յարևմտեան կուսէ զՄեծամօրի գետն ունի պարիսպ, ի հիւսիսոյ կուսէ զխանի հանեալ մեծ առուն ունի, ի յարևելեան կուսէն զանցս նոյնոյ առուին, որ զՔարասախ գետն մեր ընդ մէջ հատեալ անցանէ և ի հարաւակուսէ զնոյն Քարասախ գետն և զՄեծամօրի գետն ընդ իրեարս խառնեցեալք: Առդ ծոցա մէջ և կղզիացեալ տեղիս այս է լաւ, ջրաւէտ, բերրի և խոտաւէտ տեղի իմն, որ ... բայց չալթուկ և բօստան միայն սերմանեն և ոչ այլ ինչ: Առդ տեղիս այս ըստ հողոյն է Ալիպէէլու գեղջն և ըստ ջրոյն է՝ Սէֆիապատ:

[I] Բ. իրաց

Ապա ի թուին մերոյ ՌՃԿԷ. (1718) և ի տաճկաց թուին ՌՃԼԱ. (1719) Աստուածատուր կաթուղիկոսն մեր գնէ զայս տեղիս իւրովք սահմանօքն ի յԱլիպէէլու գեօղականացն Խան և հինգ թումանի ի լինիլ խոտատու և արօտատեղի անասնոց Սրբոյ Աթոռոյս մանաւանդապէս, զորոյ զտաճկերէն ղապալայն գտցես ցուցական[308]: Եւ նոյն գեօղականքն ի վաճառելն զտեղիս զայս զերկուս գլխաւորս ի գեղչէն իւրեանց տաճկերէն գրով և կնիքով վէրիլ առնեն, զի ծախեսցեն նոքա զտեղիս զայս կաթուղիկոսին և նոյն գիրն ևս գի՛տ ցուցական:

Եւ յետ այսպէս վաճառելոյն սոցա զտեղիս զայս Աստուածատուր կաթուղիկոսին յետ երկուց ամաց զղջացեալ նոյն գեօղականքն, գան յետս պահանջեն զտեղիս զայս ի կաթուղիկոսէն, և կաթուղիկոսն ևս ասէ բարի է, խան և հինգ թուման ձեզ ետու և տասն և հինգ հազար դիան ևս ի դուռն խարճեցի, տո՛ւմ ինձ զխան և վեց թուման և կէս դրամն իմ և առէք զձեր հողն: Եւ գեղականացն ոչ ունիլով զդրամ, այսր և անդր անկանին և միջնորդս արկանեն առ կաթուղիկոսն, զի զողորմութիւն արարեալ բաշխեսցէ ի դրամէն, վերջապէս տասն և չորս թումանն բաշխէ կաթուղիկոսն նոցա և տասն և երկու թումանին գիր առնու ի բերանոց գեօղականացն տաճկերէն վկայութեամբ շխիսլամին երկու մտօք, թէ այսխան օր վատայ ձեզ տասն և երկու թումանն բերէք և զձեր հողն առէք ձեզ և թէ ոչ բերիք՝ հողն Աթոռոյն է: Միւս ևս, թէ յինէն ի յառնուլն ձեր զհողս զայս, այլոց մի՛ ծախիցէք, այլ ի կամիլն ձեր ի ծախել, ինձ պարտիք ծախել և ոչ այլ ումեք: Եւ նոյն գեօղականքն ոչ կարացեալ ի տալ զտասն և երկու թումանն, մնացեալ է անդէն նոյն գիրն ի Սուրբ Աթոռս, զոր գտցես ցուցական:

Եւ յետ այսր ամենայնի յետ տասն և վեց ամի յաւուրս Թէփիրտաղցի Աբրահամ կաթուղիկոսին մերոյ, նոյն գեղականքն, ննշեցեալ ի պակասութեանց, գան առ Աբրահամ կաթուղիկոսն և ասեն, թէ վասն տասն և երկու թումանի հողն մեր մնաց առ ձեզ, որոյ գինն այսխան է, այժմ կամ ողորմութիւն արա մեզ և բան մի ևս տուր և կամ զհողն մեր դարձո առ մեզ: Եւ յասելն կաթուղիկոսին, թէ բարւոք է, բերէք զտասն և երկու թումանն և առէք զհողն ձեր և նոքա ոչ ունին ի տալ: Վասն որոյ ի բազմաց ստիպմանց և ի թախանձանաց նոցին բերեալ կաթուղիկոսն զտասն և երկու թուման ևս տայ վերստին նոցա և կրկին գնէ զտեղիս զայս ի նոցանէ, զորոյ զտաճկերէն ղապալայն գտցես ցուցական, որ գրի ի թիւն տաճկաց ՌՃԽԸ. (1148) և ի հայոց ՌՃՁԵ. (1736)[309]:

Ապա յետ ժամանակաց, յորժամ իսպառ բառնի թագաւորութիւնն Պարսից, և ինքնագլուխ տաճիկք տիրեն երկրիս (281ա) և հնարիւ և կերպիւ-կերպիւ զաւթեն զգեօղօրայս երկրիս տաճիկք մլխատէր լինին, գեղչս այսմիկ Ալիպէէլու կոչեցեալ տիրեն Բ. (2) տաճիկք՝ Ղօչի խան և Աբկեար կոչեցեալ: Ապա այս ասացեալ տաճիկս

դաւ յարուցանեն ընդ Յակոբ կաթուղիկոսին Շամախեցւոյ, թէ Խաթունարխն, զոր ինչ ցանէք մեզ մուլք պարտիք տալ, զի Ալիպէքլուի հող է և Ալիպէքլուն մեր է: Եւ Յակոբ կաթուղիկոսն զաթոռակալն իւր զՂունկիանոս վարդապետն առաքէ ի շարն և վկայիւք հաստատէ, թէ տեղիս այս Աթոռոյս է և զմուլք երբէք ոչ եմք տուեալ ումեք: Եւ շխիսլամն գրէ ըստ վկայութեան վկայիցն զհունէթ մի, և խանն Հիւսէին Ալի գրէ ի գլուխ հունէթին և կնքէ, որք վճռեն, թէ տեղիդ այդ Աթոռոյն է և այլոց չկայ զբան ինչ պահանջելոյ վասն տեղւոյդ այդմիկ: Եւ յառաջ, քան զայս յանցելումն ամի զհունէթ մի ևս առնուն ի նոյն շխիսլամէն, որ վկայէ, թէ տեղին այն էջմիածնի է և մուլք չունի: Զայսոսիկ հունէթքս գտցես ցուցակօքն, որք գրին ի մեր թիւն ՌՄԺԱ. (1762) և ի ՌՄԺԲ. (1763) և ի տաճկաց ՌճՀԵ. (1175) և ի ՌճՀԶ. (1176):

Ի սոյն ամի վախճանի Յակոբ կաթուղիկոսն և մեր նուաստութիւնն յաջորդէ: Նոյնպէս և ի մերս ժամանակ նոյնք տաճիկքն արծարծեցին զնոյն չարութիւնն և մեք արզ արարաք նոյնոյ խանին և թալղայ առաք, որ գրէ ի գլուխ արզային մերոյ այնց տաճկացն, թէ ընդ ունայն է ձեր դաւին և մուլք չկայ տեղւոյն այնորիկ, որ գրի ի տաճկաց թիւն ՌճՀԶ. (1176) և ի մերս ՌՄԺԲ. (1763): Նոյնպէս և զհունէթ մի ի բերանոյ նոյն Ղօչի խանին առաք շխիսլամին ձեռօքն, թէ իմ դաւիս ընդ ունայն է ի նոյն թուոջն, զորս գտցես ցուցակօքն: Այնուհետև և զքանիս գրեանս ունիմք ի նոյն Ղօչի խանէն և Աբկարէն գրեցեալք առ մեզ աղաչանօք, որք ի տեղւոջն այնմիկ զտեղիս խնդրեն ցանելոյ, զորս գտցես ցուցակօքն: Զտեղիս զայս երբեմն խոտհարք արարեալ զխոտն հնձեմք և զանասունս արածեմք, երբեմն ևս զչալթուկ և զբոստան ևս ցանեմք:

Իսկ ի մերումս ժամանակի Երևանու Հիւսէին Ալի կոչեցեալ խանն զգեօղօրայսն, որք յիշեցան ի վերդ, որք ի վերայ այս ջրոցս շինեցան, էառ ինքն և զաւթեաց զմուլքսն և զգեօղսն, ընդ յորս զաւթեաց և զայս տեղս, որ մեր էր: Իսկ ի շատ ներհակիլն մեր և ի յընդիմանալն ասելով, թէ մեր է, ոչ անսաց, ապա և մեք ասացաք, թէ որովհետև զմեր անասնոց արօտն առեր, առ և զանասունս մեր: Եւ այլ այսպիսիք զրոյցք շատք: Վերջապէս յեզր գեղջս մերոյ ի մէջ արևելեան և հարաւոյ մեծ խոտհարք զոյ, որ Խանըղ ղօռուղ ասի, փոխանակ մեր այս տեղւոյս ետ մեզ զմեծ բաժինն այն Ղօռուղ տեղւոյն, որ ահա Սրբոյ Աթոռոյս է և սորա խոտն քան զմեր տեղւոյն խոտն լաւ է և մերձաւորագոյն մեզ: Գի՛տ զայս գիրս, զոր խանն մեզ գրէ վասն այս ղօռուղիս տաճկերէն: Այժմ այս Ղօռուղ տեղիս ի ձեռս մեր է և մեր Իմամարխ կոչեցեալ տեղին ի ձեռս խանին: Յետոյ Աստուած գիտէ, ոըպէս լինիլն գրեցաք, զի գիտասջիք:

Դարձեալ և այս է հարկաւոր գիտելի, զի ի սոյն Ղօռուղ կոչեցեալ տեղւոյս եզրն, որ ի կողմն գեղջս մերոյ, քանի մի աւեր տանց տեղիք գոն, զի յառաջին ժամանակսն խանըղ որձ և էգ ձիանքն ի բերելն աստ ի յարօտս, ձիապանքն շինեալ են զքանի մի

ծածկարանս վասն ինճեանց (281բ) և ձիանց և խոտից, վասն որոյ անուն տեղւոյն կոչեցեալ է Իլխճի ճեանղի, այսինքն՝ ձիապանաց գեօղ, որ այժմ է աւեր և նշանք որմոցն միայն երևին ի տեղիս-տեղիս:

Ապա ի մերումս ժամանակի ճեօլանի անուն ազգ մի տաճիկ հրամանաւ Երևանու Հիւսէին Ալի խանին կամեցան աստ զգեօղ շինել ինճեանց և բնակիլ, որք և զգութանս իւրեանց արկեալ ի մէջ ղոռուղին և ի մէջ գեղջս մերոյ եղեալ՝ հողսն վար էին ստէպ ստէպ, որք գեղջս մերոյ են և վասն ճեռի գոլոյն ի ջրոյ՝ անգործ մնային: Քանզի բաց ի ջրոյն մերմէ յայլ տեղեաց ոչ ունին ջուր: Ուստի տաճիկքն այնք, եթէ տեղակալեալ էին անդ ի ջրոյս մերոյ տարեալ զցանքս իւրեանց ջրելոց էին: Ապա զորքան գլխացաւութիւնս կրեալ հազիւ քակեալ զբունս նոցա վարեցաք անտի և անհետ արարաք գրով վերոյ յիշեալ խանին, զորոյ գիրն գտցես ցուցակաւն և պահեսցես, զի հարկաւոր է: Եղև այս ի ՌՄԺԷ. (1768) թուոջն մերում:

(282ա) Այլև ունի Սուրբ Աթոռս ի Բաթրինջ գեօղն զխոտհարքս և զարօտատեղիս, զորոյ զորպէսն տե՛ս ի պատմութիւնս սոյնոյ գեօղիս Բաթրինջ կոչեցելոյ:

(282բ) Դարձեալ Քիպլթափայ կոչեցեալ գեօղացիքն, որ է ի հարաւակողմն գեղջս ի վայրն յետկոյս փոքրիկ բլրին, միշտ վէճ են ունեցեալ ընդ գեղջս մերոյ և Աթոռոյս վասն ջրոյ և վասն հողոյ և վասն արօտատեղեաց անասնոց, զի որովհետև ոչ ունին զջուր և ոչ զառու յատուկ, վասն որոյ երբեմն ի կամելն նոցա զսերմն սերմանել ի կողմունս յայնոսիկ, աթոռայինքս և գեօղականքս մեր ոչ են թողեալ զիտելով, զի ի սերմանելն ի հարկէ ի ջրոյն մերմէ տարեալ ոռոգանեն զսերմանեալսն, որպէս ասացաւ ի [ԺԸ.] գլուխն ի ճառս ջրոյն: Ապա ի ժամանակս Նահապետ կաթուղիկոսին մերոյ և յիշխանութեանն [Ֆարզալի] խանին Երևանու, գնացեալ այս գեօղացիքս արզ առնեն խանին, թէ մեք ութսուն տարի է, որ յայս գեօղս կամք և միշտ սերմանեալ եմք զսերմն, այժմ էջմիածնեցիք ոչ թողուն սերմանելոյ: Եւ խանն զէչիկաղասի կոչեցեալ Նահաֆալի բէկ ոմն կարգէ ի գալ և վերահասու լինիլ տեղւոյ որպիսութեան, որ եկեալ տեսանէ և սահմանք նոցին տեղեացն և մեր գեղջս յատկացուցանելով այսպէս կանօն դնէ. արևելակողմն Քիպլթափային առու մի գոյ, ընդ որով աւելորդ ջուրք գեղջս մերոյ երթեալ դիմէ ի հարաւակողմն ի Թուրապի-հասար կոչեցեալ տեղեաւն և անտի ի միւս Նիւր Մուհամատի-հասար կոչեցեալ տեղն՝ անցեալ գնայ: Այս առուիս արևելեան կողմն հանդերձ Շահրիպանլու կոչեցեալ տեղեաւն, արևմտեան կողմն ի վերոյ յիշեցեալ Թուրապի-հասարի ներքի անկիւնէն մինչև ի Նիւր Մուհամատ կոչեցեալ հասարի ներքի անկիւնն և հարաւակողմն ի վայր, մինչև ի [Յակրի՞] գեօլ կոչեցեալն, որ է խորացեալ և ծովակացեալ տեղի մի ի մէջ գետոյս մերոյ, այսքան տեղիքս տան էջմիածնեցւոց ի լինիլ արօտատեղի անասնոց սոցա: Իսկ արևմտակողմն վերոյ յիշեցեալ առուին, որ է նոյն Քիպլթափայի տեղն իւր կողմամբքն և այնց վերոյ յիշեցեալ

երկուց հասարաց մնացեալ տեղիքն, մինչև վերոյ յիշեցեալ ծովակացեալ գեօղն տան ֆիլթափայեցւոց ի լինիլ միայն աւօտատեղիք նոցին անասնոց և ոչ վարելոյ և սերմանելոյ: Այլև ի վերոյ կողմանէ Թուրապի-հասարին հսան գազաչափ լայնութեամբ ճանապարհ տայցեն ֆիլթափեցիքն էջմիածնեցւոց, զի անասունք նոցին ընդ յայն գնացեալք ի Յակրի գեօղն ջուր արբցեն և դարձցին: Այսու պայմանաւ զթուղթ մի շինեն և զայս ամենայն գրեն ի նմա և կնքեն բազում տաճիկք և տարեալ առ շխիսլամն և նա ևս, որպէս զհուճէթ գրէ և կնքէ՝ վճռելով, թէ ով ոք այս պայմանիս վերայ ոչ մնասցէ՝ յիսուն թուման դիւանին պարտական լիցի: Լինի այս ի ՌՃԺՉ. (1704) թուջն տաճկաց, գի՛տ յերեսն գրեցեալ ցուցական:

Ֆիլթափայ գեօղս այս առաք մեք իւրովք սահմանօքն ի ՌՄԺԸ. (1769) թուջն մերում, զորոյ զղապալայսն գի՛տ ցուցակօքն, զորպէսն տե՛ս ի ճառս Ֆռանկանոցին:

(283ա) ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

ՅԱՂԱԳՍ, ԹԷ ՍՈՒՐԲ ԱԹՈՌՍ ԶՈՐՔԱՆ ՈՒՆԻ ԶԱՅԳԻՍ, ԶՊԱՐՏԷԶՍ, ԶԱՅԳԵՏԵՂՍ ԵՒ ԶԱՅԼՍ ԱՅՍՊԻՍԻՍ: ԵՒ Ո՞ՒՐ ԵՒ ՈՐՊԷ՞Ս, ՏԵ՛Ս Ի ՍՏՈՐԵՒԴ

Նախապէս ի կից գեօղս մեր ունի զայգի մի մեծ, որ կոչի Ղռի այգի, որ է հանդէպ սրբոյն Հռիփսիմէի վանիցն ի հիւսիսակոյս՝ լայնաձակ և հոչակեցեալ, պատեցեալ պարսպով: Այգիս այս ըստ սկզբանն և ըստ մեծի մասին ի բնէ անտի Սրբոյ Աթոռոյս է լեալ, որման առ միջասահման տեղիին: Յետոյ Աղէքսանդր կաթուղիկոսն Ջուղայեցի ի սահմանակից տեղեացն առեալ մեծացուցանէ և պարսպէ, զի զորն դրամով գնէ և զորն տեառին յիշատակ տան Սրբոյ Աթոռոյս: Առդ ի վերի կողմն դէպ յարևմտակոյս, մէջ տէր Նահապետի այգւոյն և մեր բնիկ այգւոյն, յորում խաբապ հնձան ևս գոյ, զայն բաժինն Ռուստամի որդի խօճա Յովանէս կոչեցեալ ումն յիշատակ տուեալ է Սրբոյ Աթոռոյս ի ժամանակս Աղէքսանդր կաթուղիկոսին Ջուղայեցւոյ: Եւ ինքն՝ նոյն խօճա Յովանէսն, զայն այգւոյ երեք տախտակն յայս գեօղացի Աստուածատուրի որդի Սահակէն է առեալ հինգ հազար դրահի ի տաճկաց թուին ՌՂԲ. (1681) և զմնացեալ բաժինն ի Մահմատ զաման և ի Ջուանմարտ ղուլի կոչեցեալ տաճկացն երեք թումանի ի տաճկաց թուին ՌՂԷ. (1685), որ և ի տալն զբոլորն Սրբոյ Աթոռոյս, զայս երկուս ղապալայս ևս մեզ տայ, որ գոն ահա ի Սուրբ Աթոռոջս, զորս գտցես յերեսսն գրեցեալ ցուցակօքն, որ են տաճկերէն, յորս գրին սահմանք երկուց բաժնեաց ասացելոցս: Իսկ ի վայրկոյս սմին՝ դէպ ի Սուրբ Հռիփսիմէն, որ դրան ի ներքին կողմն անկանի Գորեենց այգի կոչի: Քանզի Իւզբաշի կոչեցեալ ... մէկ այգի է ունեցեալ, որ կոչի Նորք՝ մօտ Ղարամենց այգւոյն, ի մեռանիլ այս Իւզբաշուս, որովհետև և ինքն Նահապետ կաթուղիկոսի չրաղն[310] է լեալ, Աղէքսանդր կաթուղիկոսն Ջուղայեցի տասն թուման իբր ողորմութիւն տուեալ նորա որդւոցն և առեալ է զայն վերի չրաղացն, որ Իւզբաշոնց ասի, զորմէ յիւրում տեղւոջն ասացուք և զսոյն այգիս ի նոցանէ: Յետոյ զսոյն Նորք կոչեցեալ այգիս տայ Գորեենց Միրզաջանին և Դօլումին և ի նոցանէ առնու զայդ վերոյ յիշեցեալ այգիդ և խառնէ ի Ղռի այգին մեր վասն կից լինելոյն այգւոյս մերոյ, որ կոչի Գորեենց փայ: Այլև յայս գեօղացի Գտակակարեենց Աւետիքի որդիք Տիրատուրն, Եղիազարն և Միխայէլն մէկ կտոր այգի ծախեն Սրբոյ Աթոռոյս հինգ հազար

դիանի ի ժամանակս Աղէքսանդր կաթուղիկոսի Ջուղայեցւոյ ի ՌՃԿԱ. (1712) թուոջն մերում, զորոյ զղապալայն հայերէն գի՛տ: Եւ զայս կտոռս ևս խառնեն ի Ղռի այգին մեր:

(283բ) Դարձեալ ի հիւսիսակոյսն Ղռի այգւոյն ի վերի կողմն, որ տէր Նահապետի այգի կոչի: Այս տէր Նահապետս գոլով այս գեօղացի և որդի Աբէլի ունեցեալ է զայգիս զայս: Ապա ի ՌՃՁԷ. (1738) թուոջն մերում և ի ՌՃԺԱ. (1151) թիւն տաճկաց զկէս այգւոյս այսմիկ ծախէ սոյն գեղացի տանուտէր Սօղօմոնին ութ թումանի: Յետոյ Ղազար կաթուղիկոսն ձահկեցի ի տէր Նահապետէն առնու և զմնացեալ կէս այգւոյն ութ թումանի ի ՌՃՂ. (1741) թուին մերոյ և տաճկաց ՌՃԺԴ. (1154) թուին: Ապա և ի սոյն թուոջս առնու ի յիշեալ Սողօմանէն զկէսն ևս ութ թումանի: Ընդ նմին և զտէր Նահապետի տուեալ ղապալայն առնու: Այսպէս առեալ զբոլորն այսր այգւոյս խառնէ ընդ բնիկ Ղռի այգւոյն մերոյ: Գի՛տ զայս երիս ղապալայսս յերեսսն գրեցեալ ցուցակօֆն: Ջերկու ղապալայսն տէր Նահապետն տայ մեզ, մէկն հայերեն և միւն տաճկերէնն և զմիւն տաճկերէննն ի Սօղօմանէն առնումք[1]:

(284բ) **Բ.** Դարձեալ ունի Սուրբ Աթոռս ի յայս գեօղս երկուս զայգիս մեծամեծ ևս կից իրերաց ի հարաւակողմն Ղռի այգւոյն նոյնպէս պարսպաւ պատեցեալք, զորս աստի և անտի առեալ լուսաւոգի կաթուղիկոսացն, զորն դրամով և զորն յիշատակ, յետոյ ի մի խառնեալ զերկուս այգիս շինեն, որք հասարակապէս կոչին Մանկասարենց այգի: Քանզի ի գեօղս յայս Մանկասար անուն մարդ մի է լեալ, որոյ ազգ և ընտանիքն յանուն սորին մականուանեցեալք Մանկասարենց կոչին, որոյ մեծ այգի մի է լեալ, որ է այս, զորմէ ճառեմս և սորին որդիք և ազգն զայս այգիս ի յիւրեանս բաժանեն յետոյ: Ապա նախապէս այս Մանկասարի որդի Մէհրումն գոլով իւրն անորդի ի ժամ վախճանին իւրոյ՝ զիւր բաժին չորս տախտակ այգին, զոր մանաւանդ իւրն աշխատութեամբ ստացեալ տայ յիշատակ Սրբոյ Աթոռոյս ի ժամանակս Եղիազար կաթուղիկոսին ի ՌՃԼ. (1681) թուոջս մերում, որոյ յիշատակագիրն գոյ յԱթոռոջս հայերէն գրեցեալ: Յետոյ, յետ տասն և մէկ ամաց, յազգականաց նոյնոյ Մանկասարին Միրիջանի որդի Յարութիւնն, զիւր բաժին յայգւոյն մէկ տախտակ և կէսն ծախէ Նահապետ կաթուղիկոսին հինգ հազար դիանի ի ՌՃԽԱ. (1692) թուոջն մերում և ի ՌՃԴ. (1104) թուին տաճկաց, որոյ զղապալայն գի՛տ ցուցական: Եւ յառաջ, քան զայս ի ՌՂԲ. (1681) թուին տաճկաց սոյն Մերիջանի որդի Յարութիւնս և իւր մայր Մարիամն յայգւոյս յայսմանէ զվեց տախտակ ևս ծախեալ են տաճկի յումեմն, որ Շահրիմանլու բայատ Ղունճալի կոչի երկու թումանի: Իսկ Նահապետ կաթուղիկոսն ի յառնուլն զվերոյ յիշեալ տախտակ և կէսն, առնու և ի տաճկէս յայսմանէ զայս վեց տախտակս ... և

[1] Ձգրված՝ 284ա

նորին տաճկերէն ղապալայի գլխոջն կրկին ղապալայ գրել տայ ի ՌՃԴ. (1104) թուին տաճկաց և ի ՌՃԽԱ. (1692) թուջն մերում, զոր գտցես յերեսն գրեցեալ ցուցականն:

Դարձեալ ի սոյն թուջս Սրբոյ Աթոռոյս աթոռակալ Աստապատցի Միհնաս վարդապետն ի սոյն տեղւոջս առնու զայգի մի իւր հնձանովն ի Բէկումի որդի Մուրատէն, Անտօնի դուստր Մարգարտէն և նոյն յիշեալ Միրիջանի որդի Սահակէն երեք թումանի և երկու հազար դիահի և տայ յիշատակ Սրբոյ Աթոռոյս, զորոյ զտաճկերէն ղապալայն գտցես ցուցականն: Ջայս վերոյ յիշեալ չորս բաժին այգիս ի մի խառնեալ միաւորեն և զերկու այգի շինեն յատկացեալ պարսպօք, որ կոչին Մանկասարենց[1]:

(285բ) **Գ.** Դարձեալ ունի Սուրբ Աթոռս ի յայս մեր գեօղս զմեծ այգի մի ևս ի հիւսիսակոյս ի գլուխ այգեաց գեօղիս նոյնպէս պարսպաւ պատեցեալ, որ կոչի Վերի այգի և Շահի ղլի այգի: Նոյնպէս և զսա աստի և անտի առեալ լուսահոգի կաթուղիկոսն ի մի խառնեալ միաւորեն: Քանզի այգւոյս այսմիկ ի միջի մեծ միջնակէն ի վայր ի հարաւակողմն լեալ է ումեմն տաճկի Մէհրապ անուն կոչեցելոյ, և Աղէքսանդր կաթուղիկոսն Ջուղայեցի ի մտաւորելն յառնուլ զայս այգիս ի տաճկէն յայնմանէ խորհուրդ դնէ ընդ երկուց տաճկաց, զի իւրեանք յանուն իւրեանց գնեսցեն ի Մէհրապէն, յետոյ իւրեան վաճառեսցեն: Եւ այս երկուս տաճկաց անուանքն են Մուհամատ և Ապտալ, որ են լեալք յերկրոջս ի թագաւորական գործս և թագաւորական ծառայք ի մեծ պատիւս և ի յիշխանութիւնս և Աղէքսանդր կաթուղիկոսին բարեկամք և սիրելիք: Ապա, ըստ խնդրոյ և ըստ կամաց սորին, յիշեալ թագաւորական ծառայք Մուհամատ և Ապտալն գնեն զայս այգիս ի Մէհրապ տաճկէն տասն և հինգ թումանի և իւրեանց անուամբ գրեցուցանեն զտաճկերէն ղապալայն: Յետոյ ի գլուխ նոյնոյ ղապալային գրեն կրկին ղապալայ և կնքեն, թէ զայս այգիս, որ Աղէքսանդր կաթուղիկոսի բանիւն մեք գնեցաք, զոր ինչ որ տուեալ և խարճեալ էաք մին թամամ յիշեալ կաթուղիկոսի վէրիլ Մօսէս վարդապետի ձեռօքն առաք և զայգին տուաք կաթուղիկոսին: Այսուհետև այգին խալիֆային է, մեզ իլախայ[311] չկայ: Այս այգւոյս սահմանք գրին Միրանի այգին և Եսայու եօնջալղն, Ղևոնդի այգին և Սահակի և Մկրտումի եօնջալղն, էշակչի եաղուպի այգին, էօո Վարդանի և Ղօչղափանի այգիքն: Այս ամենայն լինի ի ՌՃԻԴ. (1124) թուջն տաճկաց և ի մեր ՌՃԿ. (1711) թուջն: Ջայս ղապալայս գի՛տ յերեսն գրեցեալ ցուցականն: Եւ վասն այսորիկ կոչիւր յառաջ այգիս այս Շահի-ղլի այգի, յետոյ ի վտանգաւորութենէ անուանն կոչեցաւ Վերի այգի:

Ապա ի յառնուլն յիշեալ կաթուղիկոսին զայս բաժին այգիս ի յիշեալ տաճկացն առնու նաև ի յէշակչի եաղուբէն, ի էօո Վարդանէն և ի Միրանէն, որ ըստ ոմանց Մանուչար կոչիւր, զայգիսն նոցա և խառնեալ ի մի շինէ զմի այգի՝ պատեցեալ պարս-

[1] Ձգրված՝ 285ա

պաւ: Եւ յետոյ ի ժամանակս օսմանցւոց ի կողմն ղոհին այգուտեղ[I] մի կայր անշէն, որ էր տէր Մկրտչի որդի Սահակին, զայն տեղին ևս էառ Սուրբ Աթոռս ձեռամբ վէրիլ Ալէքսանին յիսուն ղուտուշի: Եւ Մեսրոպ վարդապետն, որ էր գործակալ և վեհիլ ի վերայ այսպիսեաց գործոց, նա ետ տնկել որթ և այգի շինել և խաոնել ի սոյն այգիս ի ՌՃՀԸ. (1729) թուին մերոյ և տաճկաց ի ՌՃԽԱ. (1141) թուին, որոյ երկու ղապալայ գոն, մինն հայերէն և մինն տաճկերէն, զոր գտցես ցուցակօրն:

Իսկ արտաքոյ պարսպին սոյն այգւոյ ի հարաւակոյսն և կից սմին չորս տախտակ այգին էր Յօսէփենցն և կից Յօսէփենց այգւոյ չորս տախտակ այգին ևս Շուշանենց Մկրտումին էր, յորոց ի վախճանելն Ղազար կաթուղիկոսն Ճահկեցի էառ ի տեղի հոգեբաժնի և արար Սրբոյ Աթոռոյս, որպէս է մինչև ցայսօր: Եւ կից սոյնոյ Շուշանենց չորս տախտակ այգւոյ ի հարաւակոյսն էր Ղևոնդենց այգին, որ է եօթն տախտակ և երկու ֆաջ և տասն և երկու չուան, որոյ սահմանքն հիւսիսակողմն մեր Շուշանենց այգին, արևելակողմն Լօռենց Ներսիսի այգին, հարաւակողմն է դարբին Մկրտումի այ(286ա)գին և արևմտակողմն ճանապարհն և վարելահող: Զայս այգիս յետոյ ի մեր ՌՄԺԵ. (1766) թուջն և տաճկի ՌՃՀԹ. (1179) թուջն մեք առաք ի Ղևոնդենց, Ղևոնդի որդիք Հերումէն և Յաղամէն՝ յանուն Սրբոյ Աթոռոյս: Եւ փոխանակն եառմ մեր ձիթապան մահտեսի Գալուստի կտոր այգին, Ատի բէկի փայ այգին, որոյ զփոխն ևս եառմ Ատի բէկին լուսաւար եղիազար վարդապետի այգին, այլև ընդ Գալուստի և Ատի բէկի այգեացն եառմ նա և նոյն Հերումին հսան թուման դրամ, ճԾ. (150) մշակ, Բ. (2) օր գութան և Գ. (3) խալաթ: Զայս այնու մտօք առաք, զի խաոնեսցուք ընդ այլոց երկուց բաժնիցն ի Վերի այգին մեր, որոյ երկու ղապալայ գոյ, մին հայերէն ի ՌՄԺԵ. (1766) թուջն գրեցեալ և միւսն տաճկերէն ի ՌՃՀԹ. (1179) թուջն նոցին գրեցեալ, զորս գտցես ցուցակօրն:

(286բ) Դարձեալ ունի Սուրբ Աթոռս ի յայս գեօղս մեր զայգի մի մէջ Ղոի այգւոյն և Վերի այգւոյն մերոյ ի մէջ այգեաց գեղջս, որ էր այս գեօղացի Իսրայիլի որդի դալլաք Խանբաբինն, որոյ սահմանքն են՝ մի կողմն ղոն[II], մի կողմն Թարխանի այգին, մի կողմն բարտաշ տէր Յարութիւնի այգին և մի կողմն ...: Այս Խանբաբիս յազգէն զաղչիկ մի յառաջմէ տաճկացուցանեն յերևան և առնուն զնա ի կին: Յետոյ տաճկացեալ կինն այն գիր մի տայ իւրոյ ազգ ընտանեացն տաճկերէն, թէ իմ բաժին այգիս ես բաշխեցի իմ ընտանեացն, որովհետև ի մէջ պարսից վատ սովորութիւն մի գոյ, որ տաճկացեալն ընչից դաւ առնէ ընդ ազգականաց իւրոց: Վասն որոյ այս կինս, խնայելով յազգականս իւր, զայս գիրս տայ իւրոց ազգականացն, զի մի յետոյ յիւրայնոցն

[I] Բ. այգւոյ տեղ
[II] Բ. > մի կողմն ղոն

դաւ յարուցանիցեն: Ապա յետ բազմաց ամաց թոռն մի ի տաճկացեալ կնոջէն և տաճիկ Սայիդ անուն դաւ յարոյց ընդ Խանբաբին յիշեցելոյ, որ ունէր զայգիս զայս ոչ միայն վասն այգւոյս այսորիկ, այլև տան և այլոց իրաց, որ և արզ առաեալ խանին, և խանն ի դատարանն[1] իւեանց գնալ հրամայեաց: Վերջապէս թիւր շարն նոցին հասոյց զայգիս այս Սայիդ կոչեցեալ տաճկին: Եւ Սայիդն այն էառ զայգին, նաև զայն գիրն ևս, զոր տաճկացեալ հանիկն իւր տուեալ էր ազգականաց իւոց: Այլև յիշեցեալ Խանբաբն իննն տարով առաջ յայգւոյս յայսմանէ զկտոր մի ծախեալ էր Անանիայի որդի Մատթէոսին երկու թումանի տաճկերէն ղապալայիւ, որ գրի ի տաճկաց թուին ՌՃՀԱ. (1757) և Սայիդ տաճիկն այն և զայն կտորն ևս յինքն գրաւեաց և էառ զայս ղապալայս ի Մատթէոսէն, որ և լեալ տէր բոլոր այգւոյն, եկեր զամ մի: Եղև այս ի մեր ժամանակս:

Ապա և մեք չկամելով, զի ոտ տաճկի մի մտցէ ի գեօղս մեր, առաք զայս այգիս ի յայս Սէյիդ կոչեցեալ տաճկէս Խառասուն թումանի տաճկերէն և հաստատուն ղապալայով, որ ընդամենն գնաց խարճ յիսուն թուման: Եւ յառնուլն մեր զբոլոր այգին, առաք նաև զՄատթէոսի ղապալայն ի տաճկէն: Առաք նաև զայն հիւեթի երեսն, զոր շխիսլամն զայգին տաճկին հասուցանելով տուեալ էր նմա տաճկերէն: Առաք նաև ի տաճկէն զղավզ մի տաճկերէն, թէ Խառասուն թումանն անպակաս առի և զայգին ծախեցի խալիֆային, որ ահա ունի Սուրբ Աթոռս զայս այգիս և զղապալայսն թէ՛ մեր առեալն ի տաճկէն և թէ՛ զՄատթէոսի ղապալայն, նաև զղավզի գիրն[312] և զհիպալամայի սուէթն, զորս յիշեցաք, գտցես յերեսս իւեանց գրեցեալ ցուցակօրն: Այս եղև ի մեր թուոջն ՌՄԺԵ. (1766) և տաճկաց ՌՃՁ. (1180):

Այս ևս գրելի է ի յօրինակ ապագային ի մեր գեօղս Կակոս անուն մարդ մի զայգին իւր ծախեալ էր գեօղիս տառուղայ և խանի նօխար Սարու Մահմատ կոչեցեալ տաճկին տաճկերէն հաստատուն ղապալայիւ ի մէնջ ծածուկ, յետոյ ի գիտելն մեր ճնշելով զծախօղն և զառնօղն ևս, յետս առաք զայգին ի տաճկէն և դարձուցաք ի Կակոսն և զտաճիկն ի գեօղէս և ի տառուղայութենէ հանեալ վարեցաք ի ՌՄԺՁ. (1767) թուոջն մերում:

(287ա) Դարձեալ ունի Սուրբ Աթոռս ի յայս գեօղս զայգի մի, զոր Սուրբ Հռիփսիմէ վանքն ուտէ, որ է կից մեր Ղոի այգւոյն յարևելակողմն:

Դարձեալ ունի Սուրբ Աթոռս զայգի մի յայս գեօղս, զոր Սուրբ Շողակաթի վանքն ուտէ, զոր մեք տուաք:

(287բ) Դարձեալ ունի Սուրբ Աթոռս զայգի մի յայս գեօղս, զոր Սուրբ Գայիանեայ վանքն ուտէ, որ է կից նոյնոյ վանքին:

[1] Բ. դատաւորն

Դարձեալ այս գեղացի տէր եսային և Բօզտաղենց Գալուստի որդի Մարտիրոսն ի Ջաման Միրզայ Ալի և յՈւղուր խան կոչեցելոյ տաճկաց զայգի մի առնուն ի գեօղս յայս ութ թումանի, յետոյ Մարտիրոսն զիւր բաժին չորս տախտակն ծախէ Սրբոյ Աթոռոյս միաբան Ներսէս վարդապետին երեք թումանի[313], և Ներսէս վարդապետն ևս վախմ տայ սրբոյն Գայիանեայ վանիին հայերէն գրով ի ՌՃՂԸ. (1749) թուջն մերում[314], որոյ կողմանիքն են Գինոսենց և Փնճալոնց այգիքն, տէր եսայու փայն և ճանապարհն, որոյ յաղագաւ չորս թուղթ գոյ, զոր գտցես ցուցակօքն:

Դարձեալ ունի Սուրբ Աթոռս յայս գեօղս մերձ իւեան զերկուս ծառուտ պարտէզս կից գերեզմանատան մերոյ, մին ի յարևելակողմն, զորս մեք շինեցաք և միւսն յարևմտակողմն:

Դարձեալ ունեցեալ է Սուրբ Աթոռս ի յայս գեօղս զհանիս այգի ևս, որ այժմ են սերմանելի տեղիք և արտ, որ են ի մեջ սրբոյն Հոիփսիմէի և Մանկասարենց այգւոյն մերոյ, որ են այսոքիկ:

Էլիպէկի որդի Յարութիւնն իւայնովքն զայգին իւեանց տայ յիշատակ սրբոյն Գայիանեայ վասն մեծ եղբօրն իւրոյ հանգուցելոյ հոգւոյն ի ՌՃԼԸ. (1689) թուին մերոյ, որոյ սահմանքն գրին՝ արևելեան կողմն տէր Ստեփաննոսի այգին, արևմտեան կողմն մելիք Յովանիսի վարելահողն, հարաւակողմն նոյն Յարութիւնի և Մուրատենց Գալուստի եօնճատեղն և հիւսակողմն[I] Սուրբ Հոիփսիմէն և երևանու ճանապարհն: Գի՛տ զայս վախուպլամայս, որ հայերէն է:

Դարձեալ Նահապետ կաթուղիկոսն առնու զայգին վերոյ յիշեալ տէր Ստեփաննոսի այգին յիւր յորդւոց Յովհաննիսէն և Ջաֆարիայէն ութն թումանով, որոյ սահմանքն են՝ վերոյ յիշեալ Սարգսի այգին, խօճա Ներսիսի այգին, խօ[ճա] Մխիթարի այգին և երևանու ճանապարհն ի թուին տաճկաց ՌՃԷ. (1695), զորոյ զղապալայն գի՛տ ցուցական:

Դարձեալ Նահապետ կաթուղիկոսն առնու զվերոյ յիշեալ Մխիթարի այգին, որ է Կիրակոսի որդի իննն թումանի, որոյ սահմանքն են՝ ի յերեք կողմունսն վերոյ յիշեցելոց Յարութիւնի, Ներսեսի և Ջաֆարիայի այգիքն և մէկ կողմն եօնջատեղ ի թուին տաճկաց ի ՌՃԴ. (1692): Գի՛տ ղապալայն ցուցական:

Դարձեալ Նահապետ կաթուղիկոսն առնու զայգի մի ի Բօզտաղենց տէր Սարգսի որդի տէր Խաչատուրէն հինգ թումանով, որոյ սահմանքն են վերոյ յիշեալ Սարգսի այգին, Մատթէոսի այգին, Խաչիկի այգին և երևանու ճանապարհն ի տաճկաց թուին ՌՃԵ. (1693): Գի՛տ զղապալայն ցուցական:

[I] Բ. հիւսիսակողմն

(288ա) Դարձեալ վերոյ յիշեալ Մատթէոսի այգին իւր կին Ոսկէհատն վախմ առնէ Սրբոյ Աթոռոյս վասն հոգւոյ առն իւրոյ ի ՌՃԿԲ. (1713) թուին մերոյ, զորոյ զվախմլամայն գի՛տ հայերէն է:

Դարձեալ Կիրակոսի որդի Դաւիթն զայգի մի վախմ տայ Սրբոյ Աթոռոյս, որոյ սահմանին են՝ վերոյ յիշեալ մեր այգիին, որ են՝ Բօզտաղենցն, Մխիթարինն, Մատթէոսինն: Եւ մի կողմն Գինոսի այգին ի տաճկաց թուին ՌՃԻԴ. (1712): Գի՛տ զվախմլամայն ցուցական:

Դարձեալ Դաւտի որդի Յարութիւնն զայգի մի առնու ի նալբանտ Մարտիրոսի որդի Միրզախանէն երկու թուման և Բ. (2) հազար դիանի և վախմ տայ Սրբոյ Աթոռոյս, որոյ սահմանին են՝ վերոյ յիշեալ Բօզտաղենց Գինոսի և Յարութիւնի այգիին մեր, ցուցական գի՛տ զվախմլամայն տաճկերէն:

Դարձեալ Սահրատի որդի Խաչատուրն և իւր որդիք Նաւասարդն և Գորէսն զիւրեանց զայգի մի վախմ տան Սրբոյ Աթոռոյս, որոյ սահմանին են մեր վերոյ յիշեալ այգիին, որ են Մխիթարի, Դաւթի, Գինոսի և Մանկասարենց այգիին: Գի՛տ զվախուպնամայն հայերէն, որ գրի ի ՌՃԿԲ. (1713) թուջն մերում:

Վերոյ յիշեցեալ այգետեղիդ ամենայն են մեր Մանկասարենց այգւոյ և երևանու ճանապարհի և Սուրբ Հռիփսիմէի միջոցին, զորս արտ արարեալ ցանեմք, որ հասարակօրէն Մխիթարենց այգիք կոչին, զորմէ ի ԺԵ. (15) գլուխն (որ վասն արտորէիցն Սրբոյ Աթոռոյս) ասացաւ:

Դարձեալ Ջուղայեցի Աղէքսանդր կաթուղիկոսն յայս գեօղս զայգի մի առնու կէս հնձանովն Խան և երեք հազար դիանի ի յայս գեղացի Անանի որդի Մկրտումէն, որոյ սահմանին են՝ մէկ կողմն Խուչէն ... , մէկ կողմն դուզն, մի կողմն Գալուստի այգին և մէկ կողմն գերեզմանատունն ի տաճկաց թուին ՌՃԻԵ. (1713): Ջտաճկերէն գի՛տ զղապալայն ցուցական:

Դարձեալ ի յայս գեօղումս մէլիք Յովանէս ոմն ծախէ Սրբոյ Աթոռոյս զմէկ պարտէզ մի ձեռամբ Սրբոյ Աթոռոյս վէրիլ Սարգսին հինգ հազար դիանի, որոյ սահմանին են՝ մեր վախմ բախչայն, Մխիթարի բախչայն և Գէորգի բախչայն ի ՌՀԹ. (1668) թուին տաճկաց: Գի՛տ զտաճկերէն ղապալայն ցուցական[1]:

(289բ) Դարձեալ Սուրբ Աթոռս ունի ի գեօղն Յօշական զայգի մի մեծ շէն, որ կոչի Մեծ և Ներէի այգի, որոյ զբուն և զառաջին մասն Մելիքսեթէկ կաթուղիկոսն է առեալ ութսուն ղուռուշով ի Հաճիղարացի Ալի ղուլի տաճկէ միոյ, որոյ սահմանին գրի մէկ կողմն Քրիստոստուրի այգին, Գեօզալի այգին, Փանոսի այգին և Տրիզալու այգին ի տաճկաց թուին ՌԵ. (1596): Գի՛տ զղապալայն ցուցական:

[1] Ջգրված՝ 288բ-289ա

Ապա յետոյ Փիլիպպոս կաթուղիկոսն առնու զայգի մի ևս կից սոյնոյ այգւոյս ի յուշականցի Մելիտոնի որդի Ազիզէն, որոյ սահմանին գրի Գրիգորի այգին, Մելոնի խաչապայ տեղն և մեծ առուն: Եւ զայս այգիս ևս խառնէ ընդ վերոյ յիշեալ այգւոյն և միաւորէ և այս այգւոյս թէպէտ յատուկ ղապալայ ոչ գոյր, սակայն մէկ մեծ սօհլամայի գիր գոյ, որ գրի ի թուջն տաճկաց ՌԾՋ. (1646): Քանզի յառաջ, հան զառնուլն Փիլիպպոս կաթուղիկոսին զայգիս զայս յերկրոջս լեալ է մեծ տաճիկ ոմն Միրզա Մուհամատ Մէհտի կոչեցեալ, որ լեալ է վեզիր և գլխաւոր դիւանագիր արհուեսական: Այս վեզիրս բռնութեամբ յափշտակէ զայս այգիս ի վերոյ յիշեալ Ազիզէն և պարսպեալ զարդարէ և ուտէ ի ժամանակս ինչ:

Ապա ի գալ սուլթան Մուրատին յերկիրս յայս և ի տիրելն այս կողմանցս, զորդի Ամիրկունէ խանին Թահմազ ղուլի խանն և զայլս մեծամեծսն պարսից յախսորէ ի յԷստամպօլ, որպէս ի տեղւոջն ասացաւ, զայս Մէհտի կոչեցեալ վէզիրս ևս ընդ նոսա առաքէ ի Պօլիս: Եւ մինչ այսպէս անհետացեալ կորնչի տաճիկս այս, վերոյ յիշեալ Ազիզն զաւթէ զայգիս իւր շարով և ծախէ Փիլիպպոս կաթուղիկոսին: Եւ յետ ինչ ամաց Հաֆզմամրան տաճիկ ոմն ի յընտանեաց յիշեալ վեզրին վէհիլ կարգեցեալ, գայ դաւ առնէ ընդ Փիլիպպոս կաթուղիկոսին վասն այգւոյս այսորիկ, թէ վազրին է լեալ, մեզ պարտի հասանիլ: Եւ Փիլիպպոս կաթուղիկոսն կոչեալ զԱզիզն և զայլ յուշականցիսն և զիւր վեհիլ Թումանն[1] ընդ վերոյ յիշեալ տաճկին առաքէ ի դատարանն նոցին, որ գնացեալ հաստատեն զայգին Ազիզինն գոլ և վէզիրն բռնութեամբ զաւթեալ: Ապա թէ ազգականաց վազրին, թէ նոցին վէհիլ տաճկին ութ թուման, երկու հազար դիահ տան և մէկ սօհլամայ գիր մի առնուն տաճկերէն, որ գրի ի թուին տաճկաց ՌԾՋ. (1646), զոր գտցես ցուցական:

(290ա) Ապա յետոյ ի տաճկաց թուին ՌՃԽԸ. (1148) և ի մեր ՌՃՁԴ. (1735) Թռակացի Աբրահամ կաթուղիկոսն կից սոյն այգւոյս առնու զայգի մի ի կարբեցի Անտոնի որդի Դաւուտէն, Խեչումէն և Յօսէփէն ութ թումանի և խառնէ ընդ յայս այգիս, որոյ սահմանին գրին՝ մէկ կողմն Ֆուչէն, մէկ կողմն Սրբոյ Աթոռոյս այգին, մէկ կողմն Վարդանի այգին և մէկ կողմն ձորն: Այսպէս յետ և յառաջ ի շրջագայիցն զորն դրամով և զորն յիշատակ առեալ են երանելիքն մեր և միացուցեալ, զորս և պարսպեալ իսկ, որ կոչի Մեծ այգի, որոյ սահմանին են այժմ ...:

(290բ) Դարձեալ ունի Սուրբ Աթոռս ի գեօղս յայս յՕշական զմեծ այգի մի ևս ի հիւսիսակողմն գեղջն, յետ կոյս Դիտի բլուր կոչեցելոյն ի յեզր ձորոյն, յորում անցանէ գետն Քարձաղ, որ կոչի Արեգունի և Վերի այգի: Այգիս այս, ըստ մասին նախապէս վախմ և յիշատակ տան յօշականցիք Սրբոյ Աթոռոյս: Յետոյ ի ՌՂԷ. (1685) թուին

[1] Բ. Թումասն

տաճկաց նոյն գեօղացի Մուրատի որդի Բաբամն կից սոյնոյ այգւոյս զայգի մի ծախէ Սրբոյ Աթոռոյս՝ ձեռամբ գործակալ Վարդան վարդապետին երեք թումանի, որոյ սահմանին գրին մէկ կողմն գեօղն, մէկ կողմն Գրիգորի այգին, մէկ կողմն մեր յիշեալ այգին և մէկ կողմն տաճկաց գեօղեր, որոյ զղապալայն գի՛տ ցուցակաւն, զոր և խառնեն ընդ վերոյ գրեալ Առեգունի այգւոյն: Այլև ի ՌՃ. (1651) թուջն մերում [Փիլիպպոս] կաթուղիկոսն ևս զայգի մի կից սմին այգւոյս էառ ի յԱլիար կոչեցեալ տաճկէն և խառնեաց ի սոյն այգիս: Այսպէս յետ և յառաջ առեալ ի շրջագայիցն խառնեն ընդ յայս յայգիս և պարապեն, իսկ, որպէս ասացաք, որոյ սահմանին են այժմ ... որ ի ներկայումս ևս շէն են և ընդ ձեռամբ մերով վերոյ յիշեցեալ երկու մեծ այգիդ, որ ի յՕշական:

Դարձեալ կից սոյնոյ այգւոյս ի հիւսիսակոյսն զայգի մի Սուրբ Սարգսի վանին ունի, որ է այժմ շէն և ընդ ձեռամբ Սրբոյ Աթոռոյս, զի Սուրբ Սարգսի վանին ամայի է ընդ այլոցն:

(291ա) **Ի ներոյ գրեցեալդ աւեր են ընդ գեօղիս այգեացն միանգամայն**

Դարձեալ ի սոյն գեօղս զայգի մի ևս ունի Սուրբ Աթոռս, զոր մօղնեցի Հայրապետի որդի վարպետ Ալէքսանն է տուեալ վախմ սրբոյ Աթոռոյս, որոյ կողմունին են՝ Աւետսի այգին, Սահակի այգին, Խաչատուրի այգին ...: Այս Ալէքսանս Ջուղայեցի Յակոբ կաթուղիկոսին գրագիր է լեալ, առ ի լինիլ երախտահատոյց տուեալ է զայս այգիս Աթոռոյս, որոյ աղագաւ երկու վախմնամայք գոն, մին հայերէն, որ գրի ի մեր թուին ՌՃԽ. (1691) և ի հայրապետութեանն եղիազար կաթուղիկոսին և մին տաճկերէն ի նոյն ժամանակին ի տաճկաց թուին ՌՃԲ. (1102): Եւ յետ երկուց ամաց ի հայրապետութեանն Նահապետ կաթուղիկոսին ազգականք Ալէքսանին ի գլուխ սոյնոյ վախմնամայիս կրկին տան գրել տաճկերէն, թէ որպէս Ալէքսանն տուեալ է զայս այգիս Աթոռոյն, նոյնպէս և մեք տուաք, որ գրի ի տաճկաց թիւն ՌՃԴ. (1693), տան և զհին ղապալայն ևս սոյն այգւոյս մեզ, զորս ինքեանք առեալ են ի յօշականցի Ափիջանի որդի Սաթումէն իւն թումանի և յԱզիզի որդի Կիրակոսէն չորս թումանի: Ջչորեսին ղապալայս զայսոսիկ գտցես յերեսսն գրեցեալ ցուցակօրն:

Դարձեալ Սրբոյ Աթոռոյս աթոռակալ Մինաս վարդապետն ի յՕշական զայգի մի առնու ի գեղականացն, այսինքն՝ ի Բաղու որդի Թումանէն և Սաֆարի որդի Մուրատէն և յամենից գեղացւոցն էսան թումանի յանուն Սրբոյ Աթոռոյս յատուս եղիազար կաթուղիկոսին ի թուին տաճկաց ՌՃԲ. (1691), որոյ կողմունին են՝ ճանապարհն, Ուլուբէկի այգին, Պետրոսի և Պօղոսի այգիքն, որ Բռումենց այգի ասի: Գի՛տ զղապալայն ցուցակաւն:

Դարձեալ սոյն Մինաս վարդապետս զայգի մի ևս է ունեցեալ ի յՕշական, որոյ կողմունին են՝ Թումանի այգին, Լալազարի այգին, Աբրահամի այգին և Սրբոյ Աթո-

ոոյս այգին: Զայս այգիս և վեց թուման ևս դրամ տայ և գնէ ի յեավրի ոդի Այվազէն, Բաղու ոդի Թումանէն՝ վէրիլութեամբ Յօհաննիսին, Պետոոսին և սոոա կին Մարիամին, որ է դուստր Փիլիպպոսին, զմէկ այգի մի հոամանաւ Նահապետ կաթուղիկոսին, ոոոյ կողմունին են՝ առուն, Սահակի այգին, Իուչայն և Յովանիսի այգին ի տաճկաց թուին ՌՃԴ. (1693), զոոոյ ղապալայն գի՛տ ցուցական:

Դաոձեալ Նահապետ կաթուղիկոսն ի սոյն գեօղս առնու զայգի մի ի Թօոոսի ոոդի Մաոուր վաոդապետէն հինգ թուման, ոոոյ կողմունին են՝ Իոիցու այգին, Դուզն, Խտոէլիազի այգին և չօտաոի այգին ի տաճկաց թուն ՌՃԴ. (1692): Գի՛տ զղապալայն ցուցական:

Դաոձեալ ի ժամանակս Աղէքսանդո կաթուղիկոսի Ջուղայեցւոյ գեօղս այս յՕշական հաոեալ ի կաոկտէ և յայլոց ձախոոդական պատահմանց կաոի չհատոին և ի նեղ անկանին բոլոո գեօղացիքն: Վասն ոոոյ ի սհաթլուեցի Միոզայ Մուհամատ բէկն[1], ոո վէզիո և մեծ դիւանագիո է լեալ յեոկոիս և ի հեալանթաո Հաճի Մուհամատ Հիւսէինէն առնուն զհաոիւ և ութսուն թուման դոամ և հսան այգի և հինգ (291բ) ջոաղացս գոաւ դնեն եօթն ամիս վատայով նախապէս: Եւ դաոձեալ ի յեոևանցի խօճա Փանոսի ոոդի խօճա Մօսէէն դոամ փոխ առնուն գեղովի մէկ հաոիւ յիսուն թուման, Ը. (8) այգի և ԺԲ. (12) ջոաղացս գոաւ դնեն իննն ամիս վատայով ի թուին տաճկաց ՌՃԻՋ. (1714): Եւ եոկոցունցն ևս ղապալայի պէս գոաւնամայ տան, թէ եթէ ի լոանալ վատային ոչ տայցեմք զդոամն ձեո, այդ այգիդ և ջոաղացդ ձեզ լիցին: Եւ ի մէջ եոկուց ղապալայիցն ևս սահմանիք այգեաց և ջոաղացիցն գոեցեալք են յատուկ յատուկ և յանուանէ: Ապա եոկոցունց վատայն ևս լոանայ և ոչ կաոողանան հատուցանել յօշականցիքն զդոամսն: Վասն ոոոյ և զաւթեն զայնհան այգիսն և զջոաղացսն խօճա Մօսէսն և յիշեցեալ տաճիկքն:

Բայց ի յայգեաց և ի ջոաղացիցն, զոոս տան խօճա Մօսէսին, եոեք այգին և Գ. (3) ջոաղացն ի մէջ ղապալայի յիշեցեալ տաճկացն ևս լինին գոեցեալք: Ուստի տաճիկքն այնոիկ տաոեալ զյօշականցիսն և զխօճա Մօսէսն ի շաո՝ հաւաստեն գոլ իւոեանց և յետս առնուն ի Մօսէսէն զԳ. (3) այգիսն և զԳ. (3) ջոաղացսն: Իսկ և ի խնդոելն Մօսիսին ի յօշականցւոցն զփոխաոէնն տան նմա յօշականցիքն զայլս եոիս ջոաղացս և զչոոս այգիս, ոո լինի խօճա Մօսիսի առեալն իննն այգի և տասն եոկու ջոաղացք: Զայս ամենայն զոոս ասացաք ի մէջ եոկուց ղապալայիցն ևս լիովին գոեցեալք են հանդեոձ ոոպիսութեամբքն և սահմանօքն, եթէ այգիքն և եթէ ջոաղացքն: Ի ՌՃԻՋ. (1714) թուոջն տաճկաց և յատուս Աղէքսանդո կաթուղիկոսին Ջուղայեցւոյ յօշականցիքն տան զայնհան այգիսն և զջոաղացսն յիշեալ տաճկացն և խօճա Մօսէսին և ի ՌՃԼ. (1717) թուոջն այս վէճս լինի յատուս Աստուածատուո կաթուղիկոսին Համատանցւոյ:

[1] Բ. բեկէն

Ապա իբրև տեսանէ Աստուածատուր կաթուղիկոսն զխղճութիւն գեղջս այսորիկ, որ մուլ է Սրբոյ Աթոռոյս, զորոյ զայսման այգիս և զջրաղացսն այլ առեալ տիրեն, ոչ հանդուրժէ: Վասն որոյ յետս առնու նախապէս ի խօճա Մօսիսէն զիննն այգիսն և զտասն և երկու ջրաղացսն եօթանասուն թումանով և հաստատուն ղապալայով ի տաճկաց ՌՃԼԱ. (1718) թուջն, զորոյ զղապալայն գտցես ցուցական: Առնու նաև ի խօճա Մօսիսէն զհին ղապալայն, զոր ի յօշականցւոցն առեալ էր, զոր ևս գտցես ցուցական: Բայց զճառասուն թումանն տայ նաղտ դրամ խօճա Մօսիսին և ի տեղի երեսուն թումանին զմէկ այգի և զմէկ ձեռ տուն տայ ի Նորագեղ գեղջն: Նոյնպէս և ի վերոյ յիշեցեալ տաճկացն առնու յետս զճսան այգիս և զհինգ ջրաղացսն յիսուն և հինգ թումանով ի ՌՃԼԴ. (1721) թուջն տաճկաց: Եւ ի յետկոյս ղապալային, զոր առեալ ի յօշականցւոցն վերստին ղապալայ գրեալ վերոյ յիշեցեալ Հաճի Մահմատ Հիւսէին ճեալանքարն և Ալի ղուլի բէկ եղբայրն վեզիրին տան Աստուածատուր կաթուղիկոսին, զոր գտցես յերեսն գրեցեալ ցուցական, զգինս սոցա վասն այսորիկ պակաս տայ Աստուածատուր կաթուղիկոսն, զի յայնման յամս կերեալ էին նոքա զայնման մուլքսն:

(292ա) Դարձեալ Սուրբ Հռիփսիմէի առաջնորդ ագուլեցի Անտօն վարդապետն ի սոյն գեօղս զայգի մի առնու յանուն սրբոյն Հռիփսիմէի վանիցն Բռումենց Առաֆելի որդի Էվումէն և Պետրոսի Յովանիսէն հինգ թումանի, որոյ կողմունքն են՝ Սահակի և Յօսէփի այգիքն, առուն և ճիչէն ի տաճկաց թիւն ՌՃԽԸ. (1735): Գի՛տ զղապալայն ցուցական:

Դարձեալ սրբոյն Շողակաթի առաջնորդ Մարտիրոս վարդապետն առնու ի սոյն գեօղս զայգի մի յանուն Շողակաթին և ի Յօսէփի որդի Մատթէոսէն եօթն թուման հինգ հազար դիանի, որոյ կողմունքն են՝ Էվումի այգին, ճիչէն, Յօսէփի այգին, Դաւուտ-ալու և Մարուք վարդապետի այգիքն ի ՌՃԽԸ. (1735) թուին տաճկաց: Գի՛տ զղապալայն ցուցական:

Դարձեալ վերոյ յիշեալ Անտոն և Մարտիրոս վարդապետքն յանուն երկուց վանիցն Հռիփսիմէի և Շողակաթի զայգի մի ևս առնուն ի սոյն գեօղս ի Բռումենց Առաֆելի որդի Էվումէն երկու թուման հինգ հազար դիանի, որոյ սահմանքն են՝ ճիչէն, առուն, Խաչի խուպանն և Յօսէփի այգին ի ՌՃՁԵ. (1736) թուջն մերում: Գի՛տ զղապալայն հայերէն գրեցեալ:

Դարձեալ Աստուածատուր կաթուղիկոսն զճսան այգիքն, զորս առնու ի Վազիրէն, որպէս ի վերդ ասացաք, յորոց մին է յօշականցի Փիլիպպոսի որդի Առաֆելինն, զոր նոյն կաթուղիկոսն ծախէ էջմիածնեցի Աղաբէկի որդի Մկրտումին: Եւ յետ մեռանիլոյ Մկրտումին, վերստին վախմ էին տուեալ Սրբոյ Աթոռոյս: Ապա ի ՌՃՂԷ. (1748) թուին մերոյ Քիւթուր Պետրոս կաթուղիկոս ասացեալն ծախէ զսոյն այգիս սրբոյն Գայիանէի

առաջնորդ եղիազար վարդապետին երեք թումանի, որոյ կողմունին են Սաթումի, էմինի, Մատթէոսի և Միխայէլի այգիին: Գի՛տ զհայերէն ղապալայն[315]:

Դարձեալ ի ժամանակս Աղէքսանդր կաթուղիկոսին Ջուղայեցւոյ ի սոյն գեօղս Այվազի որդի Եավրին մէկ հնձան տայ Սրբոյ Աթոռոյս հոգեբաժին կնոջ իւրոյ ի ՌՃԿԱ. (1712) թուջն մերում: Գի՛տ զվախմնամայն հայերէն գրեցեալ:

Ի սոյն ժամանակս զհնձան մի ևս Ղազարենց Աբրահամ ծախէ Սրբոյ Աթոռոյս վեց հազար դիանի ի ՌՃԾԸ. (1709) թուջն մերում: Գի՛տ զհայերէն ղապալայն[316]: Ի սոյն գեօղս զհնձան մի ևս Աստուածատուրի որդի Խաչատուրն վախմ տայ Սրբոյ Աթոռոյս ի տաճկաց թուին ՌՀԸ. (1667), կողմունին են՝ գեղն, առուն, Միրաղի բաղչայն և Ղօչաղի հնձանն: Գի՛տ զղապալայն ցուցական:

Դարձեալ ի սոյն գեօղ զերկուս մարախս ևս ունի Սուրբ Աթոռս, յորոց զմին Կիրակոսի որդիին ծախեն մէկ թումանի ի ՌՃՀԱ. (1722) թուջն մերում և զմին տէր Մառուին և իւր եղբարին ծախեն տասն և ութ հազար դիանի ի ՌՃՁԷ. (1738) թուին մերոյ[317]: Յորոց[I] զղապալայսն գի՛տ հայերէն գրեցեալ:

Դարձեալ սոյն գեօղացի Ղևոնդենց Խեչումի որդի Գրիգորն ծախէ սրբոյն Գայիանէի առաջնորդ եղիազար վարդապետին երկու շիրախանայ, տասն տուճ, (292բ) երկու թաղման և միահաշ թաղման՝ հինգ հազար տասն շահու՝ ի ՌՄ. (1751) թուին մերոյ: Գի՛տ զհայերէն ղապալայն[318]:

Դարձեալ ի ՌՃՂԴ. (1745) թուին մերոյ ի ժամանակս Ղազար կաթուղիկոսին ճահկեցւոյ նորին սպասաւոր գառնեցի Նիկողայոս վարդապետն տասն և չորս հազար դիան տայ յօշականցի Թումանի որդի Յարութիւնին վատայով և երկու տախտակ այգի և մէկ շիրախանայ կարասօն գրաւ առնու այսու պայմանաւ, թէ եթէ վատային չկարիցեմ վճարել զդրամն, իւրն լինի իմ այգին և իմ շիրախանէն: Ի չվճարելն մնայ այգին և շիրախանէն Նիկողայոս վարդապետին: Երկու գիր գոյ հայերէն, գի՛տ և տե՛ս[II 319]:

(294ա) <u>**ՅԱշտարակ այգիք**</u>

Նախապէս ի գեօղս Աշտարակ Մօսէս կաթուղիկոսն առնու զայգի մի երևանցի Մուրատի դուստր Հատիէն հինգ թումանի, որոյ սահմանին են՝ յՕշականայ ճանապարհն, Գասպարի և Շահնազարի այգիին և բայիրն ի թուին տաճկաց ՌԴ. (1595), զորոյ զղապալայն գի՛տ ցուցական[320]:

Դարձեալ ի գեօղս յայս Սաղմոսավանքին մէկ այգի է լեալ վախուպ, որոյ կողմունին են՝ ... Գէորգի Շմաւօնի այգիին և հիւչէն: Զայս այգիս Յակոբ կաթուղիկոսն

[I] Բ. Զորոյ
[II] Զգրված՝ 293աբ

Ջուղայեցի առնու ի ... կոչեցեալ տաճկէ տասն և չորս թումանի և տայ Սաղմոսավանից յիշատակ ի յառաջնորդութեանն նոյնոյ վանից Գաբրիէլ վարդապետին ի թուին տաճկաց ..., զորոյ զղապալայն և զվախմնամայն գի՛տ ցուցական, յորոց վերայ չորից կաթուղիկոսաց կնիք գոյ, զոր յետոյ վերստին և Սուրբ Աթոռս զաւթէ ի յամայանալն վանօրէից:

Դարձեալ ի Ղազախու երկրէն տղայ մի Գրիգոր անուն եկեալ յԱշտարակ, կին առնու և հաճանայ լինի: Կինն ի հայրենեաց իւրոց և ինքն ևս ստանալով զերիս կտոր այգիս են ունեցեալ: Յետոյ ի ժամանակս Աղէքսանդր կաթուղիկոսին Պօլսեցւոյ մեռանին երէցն և կինն անզաւակ, վասն որոյ Սուրբ Աթոռս զաւթէ զերիս կտոր այգիսն ևս, որոց մին է ի ձորոջն յեզր գետոյն, որ Յոահորիկ ասի, որոյ կողմունքն են. արևելեան կողմն ղոն, արևմտեան կողմն տէր Խաչատուր այգին, հիւսիսային կողմն Բարափն և հարաւային կողմն գետն: Իսկ միւս այգին ևս ի սոյն Յոահորիկ ձորոջս է, որոյ կողմունքն են. հարաւային կողմն գետն, հիւսիսային կողմն Բարափն, արևմտեան կողմն ... այգին և արևելեան կողմն ..., իսկ միւս կտորն ... գոյ մօտ գեղջն որոյ կողմունքն են՝ արևելեան և հարաւային կողմունքն տէր Յարութիւնի այգիքն, արևմտեան կողմն Մահմատ ղուլի տաճկի այգին, իսկ հիւսիսային կողմն ղոն և ճանապարհն, որ են շէն և ընդ ձեռամբ մերով[1]:

(296ա) <u>Այգիք ի Փարաքար</u>

Առդ ունի Սուրբ Աթոռս ի գեօղս յայս Փարաքար զայգի մեծ ... պարսպաւ պատեցեալ, որոյ կողմունքն են այժմ ...:

Քանզի աստի և անտի առեալ լուսահոգեացն խառնեալ են ի մի և մեծացուցեալ, որպէս վասն այլոցն ասացաւ, զորոյ զորպէսն այսպէս իմա՛: Նախապէս Աբրահամ վարդապետ մի է լեալ փարաքարցի, որոյ այգի է մի լեալ ընդ ամենն վեց թումանի, որոյ ի վախճանիլն, կամեցեալ է Փիլիպպոս կաթուղիկոսն զաւթել զայգին, սակայն Աբրահամ վարդապետին բեռորդի է մի լեալ տաճկացեալ, անունն Մուհամատ, զայգին կամեցեալ է և սա զաւթել յետոյ, որպէս և իցէ զերից բաժնէն մէկ բաժինն կաթուղիկոսն է զաւթեալ և զերկուս բաժինն յիշեցեալ տաճիկն: Եւ մինչ այսպէս լինի, ապա Փիլիպպոս կաթուղիկոսն տայ և զչորս թուման սոյն տաճկիս, առնու և զերկու բաժինսն ևս, որոյ լրման այգին լինի Սրբոյ Աթոռոյս, զորոյ զտաճկերէն ղապալայն գի՛տ ցուցական՝ գրեցեալ ի տաճկաց թուին ՌԽՋ. (1636): Եւ յետ միոյ ամի զսոյնամիտ գիր մի ևս առնու Փիլիպպոս կաթուղիկոսն ի սոյն Մուհամատ տաճկէս գրեցուցանելով զայս անցս, զորս գրեցաք ի ՌԽԷ. (1637) թուին տաճկաց:

[1] Ձգրված՝ 294բ-295բ

Դարձեալ յետ ԺԷ. (17) ամի սոյն տաճիկս ևս եկեալ դաւ յարուցանէ ընդ Աթոռոյս, յետոյ, որպէս և իցէ տասն և երկու հազար դիան ևս տան սմա և ի գլուխ սոյնոյ երկրորդի թղթոյս կրկին բաթիլնամայ գրեցուցեալ շարին ի ՌԿԴ. (1653) թուին տաճկաց և զերծանին: Գի՛տ և զայս գիրս յերեսն գրեցեալ ցուցական: Կողմունքն այգւոյս են Սաֆարի այգին, Փարաֆարու մեծ առուն, որ ի Ջանկի գետոյն ելեալ անցանէ զգլխով գեղջս, Մելիք Եաղուպի այգին և Այվազի եօնճալղն: Ջայսոսիկ յիշեցեալ կողմունքս ևս առեալ յետոյ խառնեալ եմք ի մի, որպէս տեսանես ի ստորև: Յետոյ Ջուղայեցի Յակոբ կաթուղիկոսն առնու զերկուս այգիս կից սոյն այգւոյս, զմին ի վերոյ յիշեալ Սաֆարի որդի Միխայէլէն հինգ թումանի, որոյ կողմունքն են՝ մեր վերոյ յիշեալ այգին, Անտօնի, Սահակի և Մկրտչի այգիքն: Եւ զմիւսն Իսկանդարի որդի Մկրտչէն, որ է ի վերոյ յիշեցեալ տեղդ, երկու թումանիւ, որոյ կողմունքն են՝ Խաչկի այգին, վերոյ յիշեցեալ Սաֆարի այգին, Այվազի եօնճալուղն և մեծ առուն: Լինի այս ի ՌԽՋ. (1665) թուին տաճկաց, զորոյ զղապալայն գի՛տ ցուցական: Յետոյ վերոյ յիշեցեալ Սահակի որդի Վարդանն, զիւր այգին, որ ի վերդ սահման գրեցաւ մեր ի Սաֆարէն առեալ այգւոյն, ծախէ ի նոյն գեօղն Թադէոսին և նորին որդի Սիմէօնին ութ թումանի: Եւ այս Թադէոսս զայս այգիս յետոյ վախմ տայ Սրբոյ Աթոռոյս գրեցուցանելով ի գլուխ նոյնոյ ղապալային զվախմնամայն ի ՌՃԺԴ. (1702) թուին տաճկաց, որոյ կողմունքն են՝ նոյն գեօղի գերեզմանքն, Երևանու ճանապարհն, տէր Փիլիպպոսի այգին և Սրբոյ Աթոռոյս վերոյ յիշեցեալ այգիքն: Գի՛տ զայս ղապալայս և վախըմնամայս ցուցական:

(296բ) Դարձեալ վերոյ յիշեցեալ Մկրտչի որդիք Գրիգորն և Պետրոսն զայգի մի ևս ունելով կից այգւոյն, զոր Աթոռոյս ծախեաց Մկրտիչ հայրն իւրեանց, որպէս ասացաք ի վերդ, ծախեն զսոյն այգիս ի նոյն գեօղն Սարգսի որդի տէր Ղուկասին եօթն թումանի ի ՌՃՁ. (1694) թուին տաճկաց, որոյ կողմունքն են՝ գեօղի ֆիւչէն, Նազարի եօնճալղն, Սրբոյ Աթոռոյս վերոյ յիշեցեալ այգիքն և սոյն տէր Ղուկասիս այգին: Եւ յետոյ զսոյն այգիս նոյն տէր Ղուկասի որդի Մանասին և իւր եղբօրորդի Իսրայէլն տան Սրբոյ Աթոռոյս և առնուն չորս թուման և հինգ հազար դիան դրամ, երեք սօմար ցորեան և մէկ այգի, զորմէ յետոյ ասելոց եմք ի ժամանակս Աբրահամ կաթուղիկոսին Թրակացւոյ ի ՌՃՁԵ. (1736) թուջն մերում, հայերէն ղապալայիս, տան և զհին ղապալայն իւրեանց տաճկերէն, զոր ի Մկրտիչի յորդւոցն առեալ էին, զոր գտցես ցուցակօքն: Դարձեալ զվերոյ յիշեցեալ Այվազի եօնճալուղն ի ՌՃՀԸ. (1729) թուջն մերում սոյն Այվազի որդի Թադէոսն ծախէ Սրբոյ Աթոռոյս երեք թումանի ի ժամանակս Կարապետ կաթուղիկոսին Ջէյթունցւոյ, որ գոյր ի մէջ մեր յիշեցեալ այգւոյն, զորոյ զղապալայն գի՛տ հայերէն գրեցեալ:

Ջայս ամենայն այգիս, զոր ասացաք զամենայն խառնեալ ի մի միատրեն և պարսպով պատեն նախնի երանելիքն մեր, զոր ունիմք այժմ ի ձեռս մեր, բայց աւեր հանդերձ գեօղի ամենայն այգեստանեօքն: Բայց զայս վերոյ գրեցեալ մեծ այգիս, մինչ յատուս Նատր շահին աւերեցեալ խոպանացաւ, որպէս և այլք շատ այգիք երևանու ղաճար Հիւսէին Ալի խանն զաւթեալ էր ժամանակս ինչ և եօնճայ և բօստան ցանէր ինքն: Ապա ի ՌՄԺԹ. (1764) թուոջն մերում մեք յետս առաք ի խանէն և այժմ մեք ունիմք, որպէս յառաջն:

(297ա) Դարձեալ ունի Սուրբ Աթոռս ի գեօղս յայս զայգի մի, զոր նոյն գեղացի Պետրոսի որդի Ղարագեօզն, ինքն և իւր ընտանիքն հաստատուն տաճկերէն վախմնամայիւ տան Սրբոյ Աթոռոյս յիշատակ յատուս Յակոբայ կաթուղիկոսին Ջուղայեցւոյ ի տաճկաց թուին ՌՁԱ. (1670), որոյ կողմունքն են՝ Իրիցու, Գասպարի, Եաղուպի և Էնեաթի այգիքն: Գի՛տ զվախմնամայն ցուցակաւն: Դարձեալ ի սոյն գեօղս Մարկոսի դուստր Եղսոմն զայգի մի յիշատակ տայ Սրբոյ Աթոռոյս, որ է երեք տախտակ, որոյ կողմունքն են՝ Մօղնու վանից, տէր Ստեփաննոսի, Միհասի և Սարգսի այգիքն: Ի ժամանակս Աղէքսանդր կաթուղիկոսին Ջուղայեցւոյ ի տաճկաց թուին ՌՃԻՋ. (1714): Ջայս այգիս տայ Աբրահամ կաթուղիկոսն տէր Ղուկասի որդւոցն, զոր ի վերդ յիշեցաք:

Դարձեալ ի ՌՃՂԹ. (1750) թուոջն մերում ի ժամանակս Ղազար կաթուղիկոսին ճահկեցւոյ սոյն գեօղացի Առաքելի որդի Յովանէսն գոլով ինքն ի յՈւտումէլի զիւր հայրենական այգին վախմ տայ Սրբոյ Աթոռոյս՝ ձեռամբ Սրբոյ Աթոռոյս նուիրակ Մօսէս վարդապետին: Գի՛տ զղապալայն հայերէն գրեցեալ[321]:

Դարձեալ սուրբ Հռիփսիմէի առաջնորդ Անանիա վարդապետն ըՍտամպօլցի ի սոյն գեօղս առնու ի Մանուկի որդի Դիլանէն[I] զայգի մի եօթն թումանի ի մեր թուոջն ՌՃՂԴ. (1745) և ի տաճկաց ՌՃԾԸ. (1158), որոյ կողմունքն են՝ Բարդուղիմէոսի, էլիկենց Զաթաղի, Պետրոսի այգիքն և ֆիւչէն: Գի՛տ զղապալայն հայերէն գրեցեալ:

Դարձեալ սոյն Անանիա վարդապետս ի սոյն գեօղս ի սոյն թուոջս առնու ի Յօսէփի որդի Տիրացու Նիկողայոսէն զայգետեղ մի, որոյ կողմունքն են՝ Անտօնի, Յովանիսի այգիքն և ֆիւչէն: Եւ զկանաչ արտ մի՝ ի ներքոյ Գեօ Քումբէթի[II] ջրոյն ... զորոյ զղապալայն գի՛տ ցուցակօքն[III]:

(298բ) <u>Այգիք յԵրևան ֆաղաքն</u>

Նախապէս ի ժամանակս Փիլիպպոս կաթուղիկոսին ֆանաքեռցի Ղազարի որդի Միքայէլ վարդապետն ի յԵրևան առնու զայգի մի ի Դօլվաթ Կեալտի կոչեցեալ տաճկէ

[I] Բ. Տիրանէն
[II] Բ. Կեօք-քիւմբէթի
[III] Զգրված՝ 297բ-298ա

միոջէ լէ. (37)[I] թումանի ի տաճկաց թուին ՌԿԲ. (1651), որոյ կողմունքն են՝ Քեալանթար մելիք Մօհսունի այգին, Մախսուտ բէկի այգին, Նուրհուն օղլի Մարխանի այգին և Քեօթոյի որդի Յովանիսի այգին:

Ջայս այգիս նախապէս սոյն Միխայէլ վարդապետս ծախէ սոյնոյ տաճկիս ի ՌԽԱ. թուին տաճկաց (1631) լէ. (37) թումանի: Յետոյ ի նոյն տաճկէն վերստին յետս առնու նոյն գնովն ի վերոյ գրեալ թուջն: Վասն որոյ և զիւր տուեալ հին ղապալայն ևս առնու ընդ այգւոյս: Գտցես զայս հին ղապալայս ի յերեսն գրեցեալ ցուցականւ: Այլև ընդ սոյն այգւոյս, առնու սոյն Միխայէլ վարդապետս ի նոյն տաճկէն զայգի մի ևս Իէ. (27) թումանի կից նոյնոյ այգւոյն, որոյ կողմունքն են՝ նոյն մելիք Մօհսունի այգին, Մարխանի այգին, Մահմատ աղայի այգին և Ղաճարտօնտար բէկի այգին: Այս երկուց այգեաց մի է ղապալայն, որ գրի ի ՌԿԲ. (1651) թուին տաճկաց, զորս գտցես ցուցականւ, զորս ի յառնուղն, յիշատակ ... տայ Սրբոյ Աթոռոյս:

Դարձեալ ունի Սուրբ Աթոռս յԵրևան զայգի մի, զոր Մարխանենց այգի կոչեն, որ ի վերդ յիշեցաւ, որոյ սահմանքն են՝ Սրբոյ Աթոռոյս վախմ Միխայէլ վարդապետի այգին, սարն, ճանապարհն և Ամիրբէկի այգին: Ջայգիս զայս խօճա Սէթի որդի Յակոբն է տուեալ վախմ Սրբոյ Աթոռոյս՝ ընդ Նորագեղու և Եղուարդայ մլիցն ի ՌԿԹ. (1658) թուին տաճկաց՝ յատուս Յակոբայ կաթուղիկոսին, որպէս ասացաւ ի [ԺԳ.] (13) գլուխն: Այլև ընդ սոցին տուեալ է նոյն Յակոբն զայգի մի ևս ի Ջորագեօղ, զոր Թորոսենց այգի ասեն, որոյ սահմանքն են՝ առուն, որ ի Հրաստան գետոյն ելանէ և նոյն գեղացւոց այգիքն:

Այլև ի սոյն գեօղս զջրաղաց մի ևս է տուեալ Սրբոյ Աթոռոյս նոյն Յակոբն, զոր յիւրում տեղւոջն ասացուք: Սոցա վախումնամայն երկուք են և մեծ և մի և նոյն, զորս գտցես յերեսն գրեցեալ ցուցակօքն և ( ) նշանօք:

Դարձեալ այս յիշեցեալ Սեթիս թոռն Ղալանթար Սահակն առնու յԵրևան զայգի մի ի խօճա Գրիգորի դուստր Ջամանէն Կե. (65) թումանի ի ՌԿ. (1650) թուին տաճկաց, որ կոչի Ղարաղաշենց այգի: Յետոյ, սոյն Սահակի որդի խօճա Աբրահամն զսոյն այգիս վախմ տայ Սրբոյ Աթոռոյս ի ՌՋՋ. (1675)[II] թուին տաճկաց յատուս Յակոբայ կաթուղիկոսին Ջուղայեցւոյ հաստատուն տաճկական գրով: Իսկ այս Աբրահամիս ազգական Սարգիսն, որ տաճկացեալ Սարուխան կոչեցաւ, զորմէ յիշեցաք ի [ԺԳ.] (13) գլուխն, եթէ վասն ազգական գոլոյն Աբրահամին և թէ որով կերպիւ դաւ յարուցանէ ընդ Յակոբայ կաթուղիկոսին վասն այգւոյս այսորիկ, վասն որոյ և Յակոբ կաթուղիկոսն Լ. (30) թուման (299ա) տուեալ այս Սարուխանիս, կրկին ղապալայ առնու ի

[I] Բ. Լե.
[II] Բ. ՌՋՂ.

նմանէ ի նոյն թուջն ՌՁՁ. (1675) տաճկաց: Գի՛տ զայս ղապալայս և զԱբրահամի տուեալ վախմնամայն, եաև զհին ղապալայն, զոր բեալանթար Սահակն ի Ջամանէն առեալ է, յերեսսն գրեցեալ ցուցակօրն: Կողմունք այգտյս գրին Նամաթի այգին, Հայրապետի այգին, եկեղեցին և ի նմին գերեզմանին և ճանապարհն, որ է Երևանու վերի եկեղեցւոյ ի վեր կոյս կից այգին, որ այժմ շէն է և տնատոր:

Եւ յետ եօթն ամի ի ՌՂԴ. (1682) թուջն տաճկաց, մինչ Յակոբ կաթուղիկոսն գնացեալ ի Պոլիս վախճանի անդ, տաճիկ ոմն երևանցի Միրզայ Մահմատ Թաղի կոչեցեալ դաւ յարուցանէ ընդ Աթոռոյս վասն այգտյս այսորիկ: Վասն որոյ և Սրբոյ Աթոռոյս լուսաբար և վերակացու Ստեփաննոս վարդապետն ելանէ ընդ նմա ի դատարանն Երևան և հաստատեն զայգին գոլ Սրբոյ Աթոռոյս և զհինգ թուման տան յիշեալ տաճկին և ի բերանոյն հուեէք մի առնուն, զոր գտցես ցուցականւ, գրեցեալ ի թուին տաճկաց ՌՂԴ. (1682):

Դարձեալ ունի Սուրբ Աթոռս յԵրևան զայգի մի, զոր Աստուածատուր կաթուղիկոսն է առեալ ձեռամբ երևանցի Սիմէոն վարդապետին երկու ձեռ աւեր տամբք, մէկ հնձանաւ և մէկ սառնատամբ տասն թումանի ի Ջիմշիտ անուն տաճկէ, որ և Ջիմշիտենց այգի կոչի ի ՌՃԼԹ. (1726) թուին տաճկաց, որոյ սահմանին են՝ երկու կողմանին հիւէ և երկու կողմանին վարելահողմ, որ է կից Անանիայ առաքելոյ անապատին և է այժմ աւեր: Գի՛տ զղապալայն ցուցականւ:

Դարձեալ Աստուածատուր կաթուղիկոսն Համատանցի յԵրևան զերիս հնձանս գնէ երեք թումանի ի Հաճի-իմամղուլի որդի Հաճի Մահմատ Քեարիմէն ի տաճկաց թուին ՌՃԼ. (1717), զորոյ զղապալայն գտցես ցուցականւ: Դարձեալ երևանցի Աւետի որդիէ խօճա Թօրոսն և խօճա Մանուկն գոլով իւրեանէ ի յԱսպահան զմէկ այգին իւրեանց ի յԵրևան տան վախմ Փիլիպպոս կաթուղիկոսին, և Փիլիպպոս կաթուղիկոսն ևս տայ վախմ սրբոյն Անանիայ առաքելոյ անապատին ի ՌԺԴ. (1644) թուին տաճկաց, որոյ սահմանին են՝ խօճա Թադէոսի և խօճա Մատթէոսի այգին, զոր ևս էառ Փիլիպպոս կաթուղիկոսն դրամով և սոյն անապատիս ետ, սոյն անապատի պարիսպն, Հաճիղարի այգին և Կոզոան բլուրն: Գի՛տ զղապալայն ցուցականւ:

Դարձեալ սոյն Աւետի որդիէ խօճա Մատթէոսն և խօճա Թաթէոսն զսոյն յիշեալ այգտյս կից կէս այգի ևս ծախեն նոյն Փիլիպպոս կաթուղիկոսին տասն և հինգ թումանի ի սոյն թուջս տաճկաց ՌԺԴ. (1644): Եւ նոյն կաթուղիկոսն զայս այգիս ևս վախմ տայ նոյն Անանիա առաքելոյ անապատին, որոյ կողմունքն են՝ վերոյ յիշեալ այգին, Հաճիղարի այգին և Կոզոան բլուրն: Գի՛տ զղապալայն ցուցականւ:

Ապա յետ ԻՁ. (26) ամաց ի ժամանակս Յակոբ կաթուղիկոսին Ջուղայեցւոյ տաճիկ ոմն Շահղուլի կոչեցեալ և Ղուշչի խանն դաւ յարուցանէ վասն սոյն այգտյս, թէ իմ է տեղս ջրաղաց ևս ունէաք մեք և նախնիքն իմ զմամոի կոչեցեալ առուն ևս, որ

ի Ջանկի գետոյն ելանէ, որոյ մէկ կողմն սարի ճանապարհն է (299բ) և մէկ կողմն սոյն այգիս, վասն այս այգւոյս և ջրաղացին են հանեալ զղապալայն ևս ունիլով ի ձեռին: Ապա Յակոբ կաթուղիկոսն, ձեռամբ վէրիլին իւրոյ ի շարն տարեալ՝ տայ նմա զերկուս թուման դրամս և զմէկ ֆուրթուկցու չուխայ և զմէկ գիր առնու ի նմանէ: Այս լինի ի ՌՋ. (1669) թուին տաճկաց: Գի՛տ զայս գիրս ցուցական[1]:

(301բ) <u>Այգի ի Նորագեղ</u>

Աղէքսանդր կաթուղիկոսն Ջուղայեցի ի Նորագեղ զայգի մի առնու, որ է երկու տախտակ՝ իւր հնձանովն և մէկ չարտախով ի Դամուրբուլաղցի Քեաբիմ Ալի որդի Հասան աղայէն տասն թումանով ի թուին տաճկաց ՌՃԻՋ. (1714), որոյ կողմունքն են՝ Սահակի այգին, Բիւչէն և նոյն Հասանի այգին: Գի՛տ զղապալայն ցուցական: Սորա հին ղապալայն ևս գի՛տ ցուցական, որ նոյն Հասանն առեալ է ի Քեալպալայ Փիրուցն ի ՌՃԻԱ. (1716) թուին տաճկաց:

Ջորագեղացի Արիստակիսի դուստր Սիրիխան անուն կին ոմն այրի ի հայրենեաց մնացեալ զայգի մի ի Նորագեղ, որոյ կողմունքն են՝ ձորագեղացի Հաճի Մուհամատ Վէլու այգին, ձորագեղցի Կարապետի այգին, ձորագեղցի Դաւթի այգին և երևանցի Իսրայէլի այգին: Այլև զտուն մի բաղչայով ի յԵրևան ֆաղաքն, որոյ կողմունքն են՝ ֆարտաշ Պետրոսի տունն, Ջալալենց տունն, Խուպոնց տունն և ուստա Աղաբապի տունն, վախմ տայ Սրբոյ Աթոռոյս ի ՌՃԻԴ. (1124) թուին տաճկաց և ի մեր թուջն ՌՃԿ. (1711) ի ժամանակս Ջուղայեցի Աղէքսանդր կաթուղիկոսին: Երկուց վախուպնամայն մի է, զոր գտցես յերեսն գրեցեալ ցուցական, որոյ բաղչայումն եղեալ տունքն են այսոքիկ՝ մէկ այվան, մէկ թանապի, մէկ սանդուխխանայ, երկու զերզամպի, մէկ աշխանայ, մէկ մառան, մէկ թավլայ և մէկ մարաբ: Այսպէս գրի ի վախուպնամայոջն, թէ զայսոսիկ վերոյ յիշեցեալ տունքս, հանդերձ ի միջի իւրեանց կահիւքն և ամենայն ընչիւքն, զամենայն վախմ ետու Սրբոյ էջմիածնի: Եւ յետ միոյ ամի ի ՌՃԻԵ. (1713) թուին տաճկաց ի յայս Սիրիխանի ազգէն կին ոմն անուն Համազ, դուստր Յակոբայ Ջորագեղցւոյ, վախմ տայ զայգի մի ևս Սրբոյ Աթոռոյս ի նոյն գեօղն Նորագեղ, որոյ կողմունքն են՝ դամուրբուլաղցի Հասան աղայի այգին, Բիւչէն, երևանցի Իսրայէլի և նորագեղցի Յօհանի այգիքն:

(302ա) Ապա ի յայս Սիրիխանի և Համազի ազգէն կին ոմն տաճկացեալ անունն Ֆաթմայ դաւ յարուցեալ ընդ Սրբոյ Աթոռոյս, խանին արզ առնէ, թէ իմ հայրենի այգիքն էջմիածնի խալիֆայն զաւթեալ ուտէ, պարտիս առնուլ և տալ ինձ: Եւ խանն ի շարն հրաւիրէ և շարն ի մէնջ զվկայս և զհաստատութիւնս խնդրէ, և Աղէքսանդր կա-

[1] Ջգրված՝ 300ա-301ա

թուղիկոսն զերկուս վախուպնամայս հանեալ ցուցանէ, մին ի ՌՃԻԴ. (1712) թուին տաճկաց գրեցեալ վասն միոյ այգւոյ և միոյ տան, զոր Սիրիխանն տայ վախմ Սրբոյ Աթոռոյս, զոր ի վերդ ասացաք և միւսն ի ՌՃԻԵ. (1713) թուին տաճկաց, գրեցեալ վասն միոյ այգւոյ, զոր Համազն տայ վախմ Սրբոյ Աթոռոյս, զոր ևս ի վերդ ասացաք: Ապա ի տեսանելն շարին զայսոսիկ հաստատուն վախումնամայս ի Ֆաթմայէն զվկայս խնդրէ և նա ոչ գտանէ զվկայս, այլ սուտ ելանէ, վասն որոյ և շարն զհուեէթ մի գրեալ տայ Սրբոյ Աթոռոյս և զՖաթմայն ի բաց վանէ: Լինի այս ի ՌՃԻՋ. (1714) թուին տաճկաց: Եւ յետ երկուց ամաց ի ժամանակս Աստուածատուր կաթուղիկոսին Համատանցւոյ նոյն Ֆաթմայն ևս դաւ յարուցանէ վասն վերոյ յիշեալ այգեացն, և Աստուածատուր կաթուղիկոսն ի հատանել զձայն նորին ի ձեռն աթոռակալ Վրդանէս վարդապետին, գիտութեամբ շարին, ԺԵ. (15) սօմար ցորեան տան Ֆաթմային, և ի գլուխ նոյնոյ վերոյ յիշեալ հուեէթին կրկին հուեէթ գրէ շարն և տայ Աթոռոյս ի ՌՃԻԸ. (1715) թուին տաճկաց: Գի՛տ զայս կրկնաբար հուեէթս յերեսն գրեցեալ ցուցական:

Դարձեալ յառաջ, ըստ զվերոյ յիշեալ Համազին վախմ տալն Սրբոյ Աթոռոյս զայդ այգիդ, որ ի վերդ ասացաւ, սոյն Ֆաթմայ կինս ընդ Համազին դաւ յարուցանէ վասն երկուց այգեաց, որոց մին այդ է, զոր Սրբոյ Աթոռոյս տայ Համազն, որ և խանին արզ արարեալ զմուհասիլ հանէ և զՀամազն ի շարն հրաւիրէ: Եւ շարն ի Ֆաթմայէն զվկայս խնդրէ, և նա թէպէտ բերէ զխանի վկայս, բայց սուտ ելանեն: Վասն որոյ և շարն զՖաթմայն ի բաց վարէ և զհուեէթ մի գրեալ տայ Համազին ի ՌՃԻԳ. (1711) թուին տաճկաց, զոր գտցես յերեսն գրեցեալ ցուցական: Քանզի ի վախմ տալն Համազին զայդ այգին Սրբոյ Աթոռոյս, տայ և զայս հուեէթս ընդ նմին:

(302բ) Դարձեալ ի ՌՃԼԱ. (1718) թուին տաճկաց, վասն որոյ Համազի տուեալ այգւոյս ոմն Հաճիբէյլու Մահմատ Ղասում բէկ անուն տաճիկ, թէ՝ ազգական է լեալ նոյն Ֆաթմային, և թէ որպէ՞ս, չեղև յայտնի մեզ, դաւ յարուցանէ ընդ Աստուածատուր կաթուղիկոսին Համատանցւոյ ասելով, թէ մեր է այդ այգիդ: Ապա Աստուածատուր կաթուղիկոսն ի ձեռն աթոռակալ Վրդանէս վարդապետին յիսուն ոսկի տայ գիտութեամբ շարին նոյնոյ Մահմատ Ղասում բէկին և ի բերանոյ նորին զհաստատուն հուեէթ մի առնու ի շարէն: Գի՛տ զայս հուեէթս յերեսն գրեցեալ ցուցական: Յորում անուն այգւոյս այսորիկ Քեօշկի Համզայ բաղ գրի:

Դարձեալ ի յերկիրն Վրացտանու ի գեօղն Շուլաւէր Ջհանշիրի որդիք տանուտէր Թահմազն և Բայրամն և Թահմազի որդիք Ռէվազն, Բայինդուրն և Ջալն ի նոյն գեօղն զմի մեծ այգի տան յիշատակ Սրբոյ Աթոռոյս ի ձեռն Ջուղայեցի Յակոբ կաթուղիկոսին, շէն և ապրշումեայ ծառօք և այլովք լի ի ՌՃԻԷ. (1678) թուջն մերում: Գի՛տ զվախմնամայն վրացերէն գրեցեալ, յերեսն գրեցեալ ցուցական:

(303ա) **Այգի ի Ջորագեղ**

Ի գեօղս յայս զայգի մի տայ Սրբոյ Աթոռոյս յիշատակ խօճա Սէթի որդի խօճա Յակոբն, զոր ի վերդ բազմիցս յիշեալ եմք, ընդ եղուարդայ և ընդ Նորագեղու մլիցն, որպէս ի վերդ ասացաք ի ճառս Երևանու այգեացն, այգին կոչի Թորոսենց այգի և ... որոյ կողմունքն են՝ առուն, որ ի Ջանկի գետոյն ելանէ և ի նոյն գեղի այգիքն: Սորա վախուպնամայն մի է ընդ վերոյ յիշեալ գեօղօրէից մլիցն և երկու հատ, զորս գտցես ցուցակօքն[1]:

(304ա) **[Այլ այգիներ]**[322]

Դարձեալ ի Դաւէժ խաղաքն այգի մի գոյր Սրբոյ Աթոռոյս, որ ի վաղուց հետէ ամայի և անշէն անկեալ գոյր, զոր այս և այն արտատեղ արարեալ սերմն ցանէին և մեզ անօգուտ ի պղտորմանէ ժամանակին ձեռք մեր ոչ հասանէին կամ ի նորոգել և կամ ի տիրել: Ապա ի ժամանակս մեր Միրզայ շէֆի ոմն անուն մեծ իշխան տաճիկ ի Դաւէժ կից նոյն այգւոյն մերոյ զայգի ունիլով կամեցաւ, զի պարսպաւ պատիցէ զայգին իւր, բայց ճանապարհ և անցք նորին էր մեր այգետեղն, ուստի գրեաց մեզ, թէ որովհետև դուք տիրութիւն ոչ առնէք այգւոյն ձերոյ կամ ծախեցէք ինձ և կամ իջարով տուք, զի ընդ այգւոյն իմոյ պարսպեալ նորոգեցից և մեր ոչ կամելով ծախել ետուք իջարայ, որ ի տարին հարիւր լիտր Թարվիզու ցորեան տայցէ Սրբոյ Աթոռոյս և զայգին նորոգեալ ընդ այգւոյն իւրոյ շէն պահեսցէ: Բայց ի միջոցիս, յորում նա մեզ գէր և մեք նմա Միրզայ շէֆին անկեալ մեռաք: Վասն որոյ նորին որդի Միրզայ Ռաֆին հուճէթ մի գրեալ և կնքեալ իմն և տեղւոյ շխլալմին ևս կնքեցուցեալ առաք առ մեզ և հուճէթ մի ևս մեք գրեալ առաքեցաք առ նա, այսու պայմանաւ, թէ ի տարին Սրբոյ Աթոռոյս ճ. (100) լիտր ցորեան տայցէ և զայգին մեր ի շինութեան պահելով վայելեսցէ, մինչև ի ՂԹ. (99) տարին: Գի՛տ զայս հիւճէթս և Միրզայ շէֆու և Միրզա Ռաֆու բարևագրեանքն յերեսս գրեցեալ ցուցակօքն, որ գրին ի տաճկաց թուին ՌՃՁ. (1180) և ի մեր ՌՄԺԵ. (1766) թուջն: Երկու գիր ևս հայերէն ի պարոն Սաֆարէն թիլֆիզեցւոյ գրեցեալք վասն այնորիկ, որոյ միջնորդութեամբն եղև այս գործ:

(304բ) Դարձեալ զմեծ այգի մի ևս ի Դուխուղան[323] գեօղն ունի Սուրբ Աթոռս, որ է ի կողմն Դաւրիժու, զորոյ զորպէսն այսպէս գիտեա՛ք: Ջուղայեցի Յակոբ կաթուղիկոսն նախապէս առնու սոյն այգւոյս զբաժին մի ի Նաւրուզի որդի Մահմատ Ալիէն իւր վէմիլ Գեօլասարի ձեռօքն չորս թումանի, որոյ սահմանքն գրին ճանապարհն և Միրզայ Մուհամատի այգին: Յետոյ զեօթն հազար տասն շահի ևս տայ, որ լինի չորս թուման, եօթն հազար Ժ. (10) շահի, զորոյ զղապալայն գի՛տ ցուցակաւն, որ գրի ի ՌԿԵ. (1654) թիւն տաճկաց:

[1] Ջգրված՝ 303բ

Դարձեալ առնու զբաժին այգի մի ևս կից սոյն այգւոյս յԱհմատի որդի Մահմատէն եօթն թուման մէկ հազար ե. (5) շահու, անուամբ վերոյ յիշեալ Գեօլասարին, որոյ կողմունքն գրին նմանապէս Միրզայ Մահմատի այգին և ճանապարհն ... ի տաճկաց թուին ՌԿէ. (1656), զորոյ զղապալայն ևս գի՛տ ցուցական։

Եւ դարձեալ ի սոյն թուջս նոյն Յակոբ կաթուղիկոսն առնու ի սոյն տեղւոջս զմեծ բաժին այգի մի ևս ի թարվիզեցի Ահմատի որդի Մահմատէն տասն և չորս թուման, երկու հազար և ժ. (10) շահու, որոյ կողմունքն ևս գրին Միրզայ Մահմատի այգին և ճանապարհն, զորոյ զղապալայն ևս գի՛տ ցուցական յերեսն գրեցեալ։ Եւ ապա զերեսինս զայսոսիկ միացուցեալ՝ շինէ զմեծ այգի մի, որ կայ այժմ շէն և ընդ ձեռամբ Սրբոյ Աթոռոյս[I]։

(306ա) Դարձեալ ի մերումս ժամանակի ի ՌՄԺԶ. (1767) թուջն մերում թիլֆիզեցի Լօյինենց Բէժանի հանգուցեալ Սիմէօնի կողակից Խանումն գոլով իմն այրի և անզաւակ զիւր մէկ այգետեղն, որ ի Թիլֆիզ ի Տաֆիթաղ կոչեցեալ մահլէն, ետ յիշատակ Սրբոյ Աթոռոյս՝ միջնորդութեամբ նոյնոյ հաղաւացի տէր Պետրոսին, զոր բանադրեալ բերեալ էաք ի Սուրբ Աթոռս։ Գի՛տ սորին զերկուս վախուպնամայսն վրացերէն գրեալ և յերեսն հայերէն գրեցեալք[II]։

[I] Զգրված՝ 305աբ

[II] Զգրված՝ 306բ-307բ

(308ա) ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

ՅՈՐՈՒՄ ՅՈՒՅԱՆԻՆ ՋՐԱՂԱՑՔ, ԴԻՆԿՔ ԵՒ ՁԻԹԱՀԱՆՔ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՍ, ԹԷ Ո՞ՒՐ ԵՒ ՈՐՊԵ՞Ս ԵՒ ՅՈՐՈ՞ՒՄ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

Ջրաղացք ի մեր գեօղս

Ի գեօղս մեր ունեցեալ է Սուրբ Աթոռս ի վաղուց հետէ զերկուս ջրաղացս, միմ միջի ջրաղացն, որ է ի վերի Իւզբաշոնց և Սատախլու կոչեցեալ ջրաղացաց մէջն, յորոյ վերայ զբուրս շինեցուցաք, որ է մէկ տուն և ի մէջն երկու ջրաղաց: Եւ սոյն Սատախլու կոչեցեալ ջրաղացս բարաշէն, որ է հուպ գեօղիս մերոյ ի հիւսիսակողմն, որ է մէկ տուն և ի մէջն մէկ ջրաղաց: Բ. (2) արարաք ի ՌՄԾԲ. (1803) թուջս[324]:

Երրորդ ջրաղացն, որ է ի հարաւակողմն ի հուպ Աթոռոյս ի վերայ բանբանիս, զոր Ջուղայեցի Յակոբ կաթուղիկոսն է շինեալ (ի բերելն զջուր բանբանիս, որ ընդ մէջ գեօղիս և Աթոռոյս անցանէ), որ է մէկ տուն և ի մէջն մէկ ջրաղաց:

Զորրորդ, վերի ջրաղացս, որ Իւզբաշոնց կոչի: Իւզբաշիս այս, որոյ անունն է ...: Նահապետ կաթուղիկոսին չրաղն և որպէս թէ վէրիլ և գործակալն է լեալ ի դրունս տաճկաց գնացօղ աշխարհական մարդ և տնատրեալ, որ և ի խնամոց նոյնոյ կաթուղիկոսին զօրացեալ շինէ զտունս ի գեօղումս, որ ևս է Սրբոյ Աթոռոյս այժմ, զորմէ յետոյ ճառեսցուք: Այլև շինեալ է զայս ջրաղացս, որ է ի մէջ միում տան երեք ջրաղաց ի վերին ծայր գեղջս ի հիւսիսակողմն ի ներոյ Մօլլայդուրսուն կոչեցեալ գեօղին: Յետոյ ի մեռանիլ Իւզբաշի ... զաւթէ Սուրբ Աթոռս իբր զհոգեբաժին նորա: Յետոյ ի ներհակիլ Ջուղայեցւոց ընդ Նահապետ կաթուղիկոսին և ի գալն Ստեփաննոս վարդապետին կաթուղիկոսական անուամբ ի վերայ Նահապետ կաթուղիկոսին և ի յայլայլութեան միջոցին, վերստին ի յինեանս գրաւեն որդիք և ազգականք Իւզբաշու զայս ջրաղացս:

Ապա ի գալ Աղէքսանդր կաթուղիկոսին Ջուղայեցւոյ և ի խաղաղանալ միջոցին վերստին զտասն թուման, որպէս թէ ողորմութիւն տայ Աղէքսանդր կաթուղիկոսն Իւզբաշու որդւոցն և ազգականացն և առնու զայս ջրաղացս, որ և յայնմ օրէ լինի Սրբոյ Աթոռոյս մինչև ցայսօր: Գի՛տ զնայեալդ ղապալայն, որ գրի ի մեր ՌՃԿԲ. (1713) թուջն, յորում Նորք մի ևս գրի գոլ Սրբոյ Աթոռոյս, որ է կտոր մի այգի, որ է այժմ ի ձեռս վէրիլ Այվազին և Ղազարին: Քանզի ի յայնմ ժամանակի Աղէքսանդր կաթուղիկոսն ի պարսպելն զմեծ Ղռի այգին մեր, զայս Նորք կոչեցեալ այգիս տուեալ է Գոր-

ենց և ի նոցանէ առեալ է զայս կտոր այգին, որ է այժմ ի մէջ Ղոի այգւոյն մերոյ և կոչի Գորենց փայ: (308բ) Եւ այս ջրաղացս ի յոլով ժամանակս ամայի և անշէն էր մնացեալ, յետոյ ի ՌՄԺԵ. (1766) թուոջս մերում մեք վերստին շինեցաք, որ է մէկ տուն, յորում միջի երկու ջրաղաց:

Հինգերորդ, մօտ գեօղիս մերոյ ի յարևմտակողմն կից մերոյ դնգին ջրաղացն, որ է մէկ տուն և ի մէջն մէկ ջրաղաց, զոր Ղազար կաթուղիկոսն Ճահկեցի շինեաց ձեռամբ իւր գործակալ յօշականցի Յակոբ վարդապետին ի շինելն զդինկն ի թուին մերոյ ի ՌՃՂԷ. (1748):

Որ եղեն ի գեղջս մերում տունքն հինգ և յորս միջի եղեալ ջրաղացքն եօթն, որ են շէնք և ընդ իշխանութեամբ Սրբոյ Աթոռոյս: Իսկ զջրաղաց մի ևս ի սոյն գեօղս ի տէր Մկրտչի որդիք Մեսրոպէն, ի Սահակէն, ի տէր Փիլիպպոսէն և ի Սարգսէն առնու Ջուղայեցի Աղէքսանդր կաթուղիկոսն ի ՌՃԾԹ. (1710) թուոջն մերում, որ կոչի Մեսրոպենց ջրաղաց, որ է ի վայր գեօղիս յարևմտակողմն՝ հանդէպ Ալիբէյլու գեօղին, որ է անշէն և ամայի ի վաղուց հետէ, վասն հեռաւորութեանն ի ջրոյ: Գի՛տ զղապալայն հայերէն գրեցեալ[I]:

(309բ) <u>Ջրաղացք ի յՕշական</u>

Յակոբ կաթուղիկոսն Ջուղայեցի ի յՕշական գեօղս ի Բռումենց[II] Առաքելի որդիք Պետրոսէն և յէմինէն[III] առնու զվեց ջրաղացս չորս թուման և կիսոյ ի ՌՀԳ. (1662) թուին տաճկաց: Ջրաղացքն ի Գետառումն են: Գի՛տ զղապալայն յերեսն գրեցեալ ցուցականն:

Դարձեալ Աստուածատուր կաթուղիկոսն Համատանցի ի ՌՃԼԱ. (1718) և ի ՌՃԼԴ. (1721) թիւսն տաճկաց ի գեօղս յայս ի յերևանցի խօճա Փանոսենց խօճա Մօսիսէն առնու զինն այգիս և զտասն և երկու ջրաղացս եօթանասուն թումանով: Եւ ի սահթլուեցի հաճի Մահմատ Հիւսէին բեալանթարէն և ի Վէզիրի եղբայր Ալի ղուլի բէկէն առնու զքսան այգիս և զհինգ ջրաղացս յիսուն և հինգ թումանով, զորոց զղապալայսն գտցես ցուցակօքն: Ջսոցա որպէսն տեսցես ի ճառս յՕշականու այգեացն:

Դարձեալ ի ժամանակս Ղազար կաթուղիկոսին Ճահկեցւոյ ի գեօղս յայս կին մի այրի, որ կոչիւր Գիւլի, զջրաղաց մի ունէր ի մէջ ձորոյն, մերձ կամջին ի ... կողմն, որոյ ի մեռանիլն եառն զջրաղացն զայն Սրբոյ Աթոռոյս, իբր հոգեբաժին, որ կոչի ... Գիւլենց ջրաղաց:

[I] Ջգրված՝ 309ա
[II] Բ. Իփրումենց
[III] Բ. Հէմինէն

Մէկ ջրաղացի տեղ և մէկ այգւոյ տեղ տէր Հայրապետի դուստր Կեօլուն ի յՕշական ծախէ Սրբոյ Աթոռոյս ձեռամբ վէրիլ Դաւթին վեց հազար դիանի ի ՌԺԳ. (1653) թուին տաճկաց: Գի՛տ զղապալայն յերեսն գրեցեալ ցուցական[I]:

(310բ) Ջրաղաց ի Կաւակերտ և ի Գեօկֆումբեթ

Ղազար կաթուղիկոսն Ճահկեցի ի յայս գեօղս զերկուս ջրաղացս առնու ձեռամբ տեղապահին իւրոյ Միխայէլ վարդապետին Գ. (3) թումանով ի կաւակերտցի Յօհաննի որդի Աւաէն ի ՌՃԾԳ. (1740) թուին տաճկաց, որոյ կողմունքն են՝ Ջանկու գետն, Ալիայի ճանապարհն և ջրաղացն և Սրբոյ Աթոռոյս դինկն: Գի՛տ զղապալայն ցուցական:

(311ա) Ջրաղաց ի յԵրևան և ի Ջորագեօղ Սրբոյ Աթոռոյս

Դարձեալ երևանցի խօճա Սէթի որդի Յակոբճանն բարեպաշտ, զոր բազմիցս յիշեալ եմք ի ճառս Նորագեղու մխիթարեանն ի ԺԳ. (13) գլուխն և ի ճառս յԵրևանու այգեացն ի ԺՉ. (16) գլուխն և յայլս տեղիս Նորագեղու և ընդ եղուարդայ մլիցն, ջրաղաց մի ևս տայ Սրբոյ Աթոռոյս ի յիշատակ ի Ջորագեօղ, որ Գառնուկենց ջրաղաց ասի, որոյ կողմունքն են՝ ջրաղացաց առուն, Ղազարի ջրաղացն և ճանապարհն, զորոյ զղապալայն գի՛տ, որ են երկուք ի ՌԿԹ. (1658) թուին տաճկաց գրեցեալք և յերեսն գրեցեալք ցուցակօքն:

Դարձեալ սոյն յիշեցեալ Սէթի թոռն Սահակ խալանթարն ընդ եայնի և ընդ Ամիրի գեօղօրէից մլիցն, որպէս ցուցաւ ի ճառս նոյն գեօղօրէիցն ի ԺԳ. (13) գլուխն, ջրաղաց մի ևս ծախէ ի սոյն գեօղս Ջուղայեցի Յակոբ կաթուղիկոսին ի ՌՀԱ. (1660) թուին տաճկաց, որոյ կողմունքն են՝ Ջանկի գետն, ջրաղացի առուն և Յօհաննիսի և Գրիգորի ջրաղացքն: Գի՛տ զմեծ ղապալայն յերեսն գրեցեալ ցուցական[II]:

(312ա) Երևանցի խօճա Գրիգորի դստերք Մարգարիտն և Յօղիտայն ի Ջորագեօղ Դ. (4) դանկն ջրաղացի միոյ, որ լեալ է իւրեանց բաժին, վախմ տան Անանիայ առաքելոյ անապատին, որ յԵրևան ձեռամբ տեառն Փիլիպպոս կաթուղիկոսին ի ՌԾԳ. (1644) թուին տաճկաց: Գի՛տ զվախմնամայն յերեսն գրեցեալ ցուցական: Սորա մէկ մեծ սաւատ ևս գոյ շխիսլամի կնքով, զոր ևս գի՛տ ցուցական, որոյ կողմունքն են Ալիբէկի և խօճա Եաղուպի ջրաղացքն, ճանապարհն և Բ. (2) դանկն սոյնոյ ջրաղացիս, զոր ևս առնու սոյն Փիլիպպոս կաթուղիկոսս ի Շահզաման դստերէն սոյն յիշեալ Գրիգորիս ի սոյն թուոջս, դրամով և տայ նոյնոյ Անանիայ առաքելոյ անապատին վախմն, որով լրանայ վեց դանկն ջրաղացին[325]: Գի՛տ զղապալայն, զոր վասն

[I] Ջգրված՝ 310ա
[II] Ջգրված՝ 311բ

Բ. (2) դանկին ի Շահզամանէն առնու Փիլիպպոս կաթուղիկոսն և զվախուպլամայն, որով վախմ տայ նոյնոյ անապատին, յերեսն գրեցեալ ցուցակօրն:

Այլև սոյն երանելիս զջրաղաց մի ևս տայ յիշատակ սոյնոյ անապատիս ի Ջորագեօղ ի ներոյ բերթին, որոյ կողմունքն են՝ Ջանկի գետն, Նորագաւթայ առուն, ճանապարհն և բերթն ի նոյն ՌԺԹ. (1644) թուջն տաճկաց: Այս ջրաղացիս և այն երկու դանկին, որ ի վերդ յիշեցաւ, զորս յիշատակ տայ Փիլիպպոս կաթուղիկոսն Անանիայ առաքելոյն՝ մի է վախմնամայն, որպէս ցուցանէ ինձ յերեսն գրեցեալ ցուցակն[1]:

(313բ) <u>Դինկ Սրբոյ Աթոռոյս ի մեր գեօղս</u>

Ղազար կաթուղիկոսն Ճահկեցի ի յայս գեօղ ի Բաբի որդի Բուտաղէն զերկու ջրաղացս, որ լինին ի միում տան, առնու հինգ թումանով և հակէ զայնս և շինէ դինկ և հրհրայ, որ կայ այժմ շէն և ընդ ձեռամբ Աթոռոյս, որոյ կողմունքն գրին Խաչատուրի և Մալխասի տներն, առուն և մեր Սատախլուի ջրաղացն՝ ի տաճկաց թուին ՌՃԿԹ. (1749): Գի՛տ զղապալայն յերեսն գրեցեալ ցուցական, որ է մեր գեօղիս կից դինկն ի յարևմտակոյս, որոյ կից զջրաղաց մի ևս ունիմք:

Դարձեալ Ջուղայեցի Յակոբ կաթուղիկոսն, յորժամ հանէ զմեր ներին հանհանն, որ է ի վայր փոսն ի վերայ նորա զդինկ մի շինէ, որ այժմ աւեր է դինկն և հանհանն: Այս դնկիս հարինքն Երևանու Հաճիահմատ խան կոչեցեալ տաճիկն հարշեալ տանի և իւեան դինկ շինէ՝ յաւուրս Շամախեցի Յակոբ կաթուղիկոսին:

(314ա) <u>Դինկ Սրբոյ Աթոռոյս ի Քալարայ գեօղն</u>

Ջուղայեցի Աղէքսանդր կաթուղիկոսն ի սոյն գեօղս առնու զերկուս ջրաղացատեղս կից իւերաց ի նոյն գեօղացի Առաքելի որդի Սարգսէն և ի Պետրոսի որդի Յօհանիսէն ի ձեռն վէրիլ Մատթէոսին երեք թումանով, որոյ կողմունքն են՝ նոյն Յօհանիսի վարելահողն, Ազարիայի հողն և առուն, զորոյ զղապալայն գի՛տ ցուցական, որ գրի ի թիւն տաճկաց ի ՌՃԺԹ. (1707): Եւ յետոյ զնոյնս դինկ շինէ երկու մլաւոր: Բայց այժմ աւեր է ի վաղուց հետէ:

(314բ) Դարձեալ ի սոյն գեօղս Դալուլար Իմանի բէկի որդի ղաճար Մահմատ բէկն առնու զերկուս ջրաղացս կից իւերաց ի սոյն գեօղացի Ջաֆարիայի որդի տէր Սարգսէն ութն թումանով ի տաճկաց ՌՃԻՋ. (1714) թիւն: Եւ ի սոյն թուջս նոյն տաճիկն ծախէ զնոյն ջրաղացսն Ջուղայեցի Աղէքսանդր կաթուղիկոսին տասն թումանի: Եւ ի գլուխ իւրոյ ղապալային վերստին ղապալայ գրեցուցեալ և կնքեալ տայ մեզ: Ջայս ղապալայս գի՛տ յերեսն գրեցեալ ցուցական, որոյ կողմունքն են՝ դուզն, Շաֆա-

[1] Ջգրված՝ 312բ-313ա

ղաթի ջրաղացն, ջրաղացի առուն և ճանապարհն: Զայսոսիկ երկուս ջրաղացս ևս ֆակեալ դինկ շինել տայ նոյն Աղէքսանդր կաթուղիկոսն երկու մլատր, որ կայ այժմ շէն և ընդ իշխանութեամբ Սրբոյ Աթոռոյս:

Իսկ ի մերումս ժամանակի ի ՌՄԺԳ. (1764) թուջն պիղծ Խաչափարախցի տաճիկ ոմն, որ Շարաֆ Ալի կոչիւր, գնացեալ արզ արարեալ մեր Հիւսէին Ալի խանին, թէ Քալարու տէր Սարգսի ջրաղացներն մեր է և մեք եմք առեալ զնոսա, այժմ խալիֆայն զաւթեալ դինկ է շինեալ: Եւ խանն ևս ի գլուխ նոյնոյ արզային թալղայ արարեալ ի շարն, հրաւիրեաց զմեզ: Եւ մեք վերոյ գրեցեալ ղապալայիւդ խոտեցաք զնոսա և սուտ հանաք: Վասն որոյ և շարն վերստին հուեէթ և խանն վերստին թալղայ տան մեզ, թէ յիրաւի դինկն այն խալիֆայինն է: Եւ զարզայն ևս, զոր տուեալ էին խանին զնա ևս առաք ի ձեռաց նոցա, զորս գտցես յերեսն գրեցեալ ցուցակօքն:

(327բ)[I] Դինկ Սրբոյ Աթոռոյս ի Կաւակերտ կամ ի Գեօկգումբեթ

Ի Կաւակերտ Բ. (2) եղբարք տաճիկք ղաճար Դալուլար Մահմատ Ալի բէկ և Մահմատ ղուլի բէկ անուն աղա գոլով նոյնոյ գեղջն զկէս դինկ են ունեցեալ ի նոյն գեօղն, որոյ կէսն ևս գեօկգումբէթցի Մկրտչին է լեալ և այս Մկրտչի որդիք տէր Արիստակէսն, Յօհաննէսն և Արզում բէկն զկէս դնկին իւրեանց ծախեն Դալուլար Մահմատ աղա բեկի որդի ղաճար Բայրամին հինգ թումանի ի ՌՃԳ. (1691) թուին տաճկաց: Գի՛տ զղապալայն ցուցական:

Յետոյ ի տիրելն օսմանցւոց երկրիս մերում առնուն ի տաճկացս այսոցիկ զայս դինկս երկու բաժինն ևս օսմանցիքն և միւի առնեն: Յետոյ մէլիք Սահակն երևանու առնու ի յօսմանցւոց միւիէն դրամով, ժամանակ ինչ ինքն ուտէ և յետոյ տայ Սրբոյ Աթոռոյս՝ յիշատակ ի ժամանակս Աստուածատուր կաթուղիկոսին, որոյ սահմանքն են՝ Զանկու գետն, առուն և հանդն: Այս է մեր դինկն, որ է ի Կաւակերտ, զոր ևս ունիմք այժմ: Վասն սորայ հին ղապալայ մի գոյ առ մեզ ի ՌՃԳ. (1691) թուջն տաճկաց գրեցեալ, որպէս ի վերդ յիշեցաւ: Գի՛տ ցուցական[II]:

(328բ) Զիթահանք Սրբոյ Աթոռոյս ի մեր գեօղս

Ի յայս մեր գեօղս և կից Սրբոյ Աթոռոյս, որ այժմ ի շինիլ պարսպին անկաւ ի ներս, շինէ զերկուս ձիթահանքս թրծեալ աղիւսով կից իրերաց, Փիլիպպոս կաթուղիկոսն, որոց միանն փլաւ ի մեր ժամանակս, վերստին ի փայտից շինեցաք ի ՌՄԺԶ. (1767) թուջն մերում, որ կան այժմ շէն և ընդ իշխանութեամբ Սրբոյ Աթոռոյս:

[I] Զգրված՝ 315ա-327ա

[II] Զգրված՝ 328ա

(Ձիթահանք Սրբոյ Աթոռոյս ի յՕշական)[I 326]

.....

(329ա) Դահին խանայ մի ևս, որ է հունճթի ձիթահանք, ունի Սուրբ Աթոռս ի գեօղս մեր կից Սրբոյ Աթոռոյս ի մէջ Քարվանսարային մերոյ, որ և է շէն և ընդ ձեռամբ Սրբոյ Աթոռոյս:

Դարձեալ ի հարաւակողմն Սրբոյ Աթոռոյս և կից ի վերայ բանիանիս մերոյ ջրաղացին շինեաց տեղապահն մեր Մկրտիչ վարդապետն[327] նորապէս զչղրխատուն մի, այսինքն՝ բամպակահան, որ է Ա. (1) տուն և ի միջին երկու չղրեխ, որ ջրով բանիանին մերոյ հանեն զբամբակս ի ՌՄԺՉ. (1767) թուոջն մերում, որ է շէն և ընդ իշխանութեամբ Սրբոյ Աթոռոյս[II]:

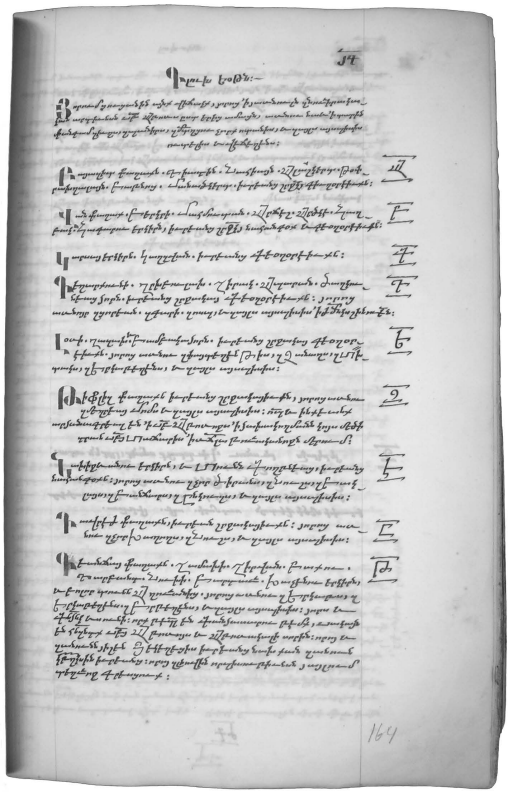

ՄՄ, ձեռ. 978, էջ 164ա

[I] Բ. > Ձիթահանք Սրբոյ Աթոռոյս ի յՕշական

[II] Ձգրված՝ 329բ-330բ

(331ա) **ԳԼՈՒԽ ԺԸ.**

ՅՈՐՈՒՄ ՅՈՒՅԱՆԻՆ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՍ ՋՈՒՐՔՆ, ԱՌՈՒՔՆ ԵՒ ԾՈՎԱԿՔՆ ԵՒ ՈՐՈՅ ՈՐՔԱՆՈՒԹԻՒՔՆ, ԹԷ ՅՈՐՄԷ՞ ՀԵՏԷ, Ո՞ՅՔ ԵՒ Ո՞ՒՐ ԵՒ ԱՅԼՔ ԱՅՍՊԻՍԻՔ

<u>Ջուրք Սրբոյ Աթոռոյս, որք ի յայս գեօղս մեր</u>

Ի բազում յուրեք ասացաւ յառաջ, թէ ի յանկանիլն երկրիս մերոյ ընդ իշխանութեամբ այլազգեաց և ի փոփոխիլ հայրապետութեան Աթոռոյս ի Սիս, անհետացան ամենայն բարեկարգութիւնք և վայելչութիւնք Աթոռոյս և ինքն ի յամայութեան եկաց ի բազում ժամանակս: Ապա ի վերանորոգիլն վերստին ողորմութեամբն Աստուծոյ և նստիլն հայրապետին ի սմա ի ժամանակս Գրիգորին Մակուեցւոյ ևս առաւել ի յաջորդիլն Մօսէսի և Փիլիպպոսի երջանիկ կաթուղիկոսացն ի ձեռն որոց սկսաւ (թէպէտ ոչ որպէս ի ժամանակս մերոց թագաւորաց) ստանալ զառաջինն կարգ:

Արդ որպէս վասն այլոց ունեցելոցն ասացաւ, նոյնպէս և վասն ջրոցն իմա: Քանզի յառաջնումն թէ որպիսաբա՞ր է լեալ, ոչ է յայտնի, իսկ ի յաջորդելն տեառն Փիլիպպոսի երջանկին գհայրապետութիւն Սրբոյ Աթոռոյս, յետ բազմաց բարեբարութեանցն առնէ սոյն երանելիս և զայս մեծ և գովութեանց արժանի գործս: Քանզի ի ծոցոյն լեռնէն մերմէ Արագածու յայն կուսէ երեսէն ջուր մի ելեալ մինչև ութն ջրաղացի բաւական, գնացեալ լինիւր ի Շիրակայ վայրն և անտի հոսիւր ի գետն Ախուրեան, որ տաճկերէն ասիւր Գեօզալդարայի ջուր: Այս երանելիս մեծաւ աշխատութեամբ և դրամածախութեամբ բերեալ զայն ջուրն՝ արկանէ յայս կոյս լերինն և խառնէ ի գետս մեր Քարձաղ, որով ոռոգանի դաշտս մեր[328]: Եւ յետ այսպէս առնելոյն, ապա արզայ գրէ առ շահ Ապասն երկրորդ, թէ երկիրս այս ի ջրոյ զպակասութիւնս ունէր, ես յայս ինչ լեռնէ զայսման ջուր, որ յօտար թագաւորութիւն գնայր, բերեալ խառնեցի ի ջուրն դաշտիս, որով մեծ օգտութիւն եղև երկրիս սերմանցն և արհուեստական հասիցն, սակայն մեզ ոչ ինչ օգուտ, զի երկրացիքս զաւթեալ զջուր գետոյն տանին ի հողս իւրեանց աւելորդաբար և մեզ ոչ տան ըստ բաւականին: Եւ զայլս այսպիսիս գրէ հանդերձ այլովք բարեբարութեամբքն իւրովք: Գրէ և խանն երկրիս, որ Խոսրով կոչիւր՝ վկայելով զբարեբարութեանց երանելոյն և գրեցելոցն նորին:

Ապա և շահն գրէ յատկապէս զոաղամ մի ի վերայ երկրիս սաստիկ հրամանաւ, թէ ջուր Քարնաղ գետոյդ որման և իցէ յերկուս բաժանեսցի հաւասարապէս, մին բաժինն միւս գեօղորէիցն դաշտիդ և միւս բաժինն էջմիածնի Աթոռոյն և իւր գեղջն լիցի: Մի ոք իշխեսցէ այսուհետև ելանել յայսմանէ կանօնէ: Եւ ի գալ հրամանիս այսորիկ երկրիս խանն յայնմ ժամանակին, որ Խոսրով կոչիւր, և այլ մեծամեծ տաճիկք և հայք՝ հանդերձ Փիլիպպոս կաթուղիկոսիւն, ելեալ գնան ի բանտն[329] գետոյս, ուր բաժանին ջուրք դաշտիս, որ է աւարտն յՕշականու ձորոյն և մուտն նոյնոյ գետոյն ի լայնանիստ դաշտն (331բ) Վաղարշապատու, ի վեր կոյս Հաճիղարայ կոչեցեալ գեղջն, որ և այժմ ասի բանտ և անդ մեծամեծ արձանաքարիւ կալեալ զառաջս գետոյն զբոլոր ջուր նորին յերկուս բաժանեն, զմի բաժինն տան մեր դաշտիս եղելոց Կարփու նահիայ կոչեցելոց գեօղօրէիցն, որ ի յարևմուտս հակեալ ընդ հասարակ գետագնաց շաւիղն ընթանայ և զմիւս բաժինն, որ է ի յարևելակոյս ի վեր հակեալ յատուկ ճանապարհաւ գայ Սրբոյ Աթոռոյս և սորին կից գեղջս տան: Այս կանօն յայնմ օրէ տարածեալ հոչակի յերկրոջս Երևանու և արձանանայ յամենեսին ի հայս և ի տաճիկս և է այսպէս մինչև ցայսօր, մինչ զի, եթէ կանանց և մանկանց երկրիս ևս հարցանիցես զորպիսութենէ ջրոյս այսմիկ պատասխանեն, թէ կէսն էջմիածնի է և կէսն երկրիս: Բայց շահատոր և օգտակար ոաղամս այս, զոր գրէ շահ Ապասն, որպէս ասացաք, ոչ գիտեմ առ խա՞նն մնայ և ոչ տան Աթոռոյս և այնպէս անհետանայ, թէ յԱթոռո՞ջս կորնչի, զի մեք ոչ տեսաք, թէպէտ շատ որոնեցաք և խնդրեցաք: Ո՛հ, Ո՛հ, արգելաւ գրիչս և հարկեաց կարճել աստանօր: Ռաղամս այս գրի ի ՌԿ. (1650) թուին տաճկաց:

Որք թէպէտ երբեմն երբեմն տեառք և բնակիչք տաճիկքն միւս գեօղօրէիցն մոմոեալ ընդ մեզ դաւ յարուցանեն՝ կամելով աւելորդով տանիլ զջուր ի կողմն իւրեանց, սակայն ի հաւաստութենէ ասացելոյ կանօնիս ոչ կարեն այնման համարձակիլ և յայտնապէս մաքառիլ, որպէս ի ժամանակս Աղէքսանդր կաթուղիկոսին Ջուղայեցւոյ ի ՌՃԻԱ. (1709) թուոջն տաճկաց ի միւս գեօղօրէիցն ոմանք, կամելով աւելորդով տանիլ զջուրն մեր, էջմիածնի գեօղացիքս ընդ վէրիլին Աթոռոյս արզ գրեն և տան Մէհրալի խանին, որ յայնժամ նստիւր Երևան խան, թէ մենք ի բնէ ռաղամ ունիմք և ամենեքեան գիտեն, որ այս գետոյս կէսն մեր է և կէսն միւս գեօղօրէիցն, այժմ միւս գեօղացիքն կամին աւելի տանիլ զջուրն: Եւ յետոյս արզային ևս հինգ երևելի տաճիկք՝ Միրապ Սէֆի ղուլի, Մուհամատ, Սատղ, Հասան և Մելիք Աւթանդիլ, գրեն զվկայութիւն և կնքեն, թէ մեք գիտեմք և վկայեմք, որ յիրաւի կէս գետոյն գեօղօրէիցն է և կէսն էջմիածնի: Ապա խանն ի գլուխ արզային գրէ հրաման և կնքէ, թէ ոչ ոք ունի հրաման ի ջուր էջմիածնի ձեռնամխիլ:

Սոյնպէս և ի ժամանակս Աստուածատուր կաթուղիկոսին Համատանցւոյ ի ՌՃԼԴ. (1721) թուին տաճկաց առնեն այսպէս լրբութիւն միւս գեօղօրայքն և նոյնպէս մեր գեօղացիքս ընդ վէրիլին Սրբոյ Աթոռոյս արզայ գրեալ տան Ալլահվուլի խանին, որ յայնժամ խան լինի յԵրևան, ըստ առաջնոյ արզային: Նոյնպէս և յետկոյս արզային Հանի Հիւսէին անուն ոմն երևելի տաճիկ գրէ վկայութիւն և կնիք, թէ ես եօթն տարի միրապութիւն եմ արարեալ, այն ջրոյն գիտեմ, որ ի բնէ կէսն էջմիածնի է և կէսն միւս գեօղորէիցն: Նմանապէս և խանն ի գլուխ արզային գրէ հրաման և կնիք ըստ առաջնոյն:

Եւ դարձեալ ի ժամանակս Աղէքսանդր կաթուղիկոսին Պօլսեցւոյ ի ՌՄԴ. (1755) թուջն մերում և ի ՌՃԿԸ. (1168) թուին տաճկաց յարուցին զայս վէճ նոյն գեօղացիքն: Վասն որոյ և յիշեալ կաթուղիկոսն արզ գրէ աղուան Ազատ խանին, որ յայնմ ժամանակին թագաւորապէս իշխէր յարևելեան երկրիս, զորմէ և ի ԺԴ. (14) գլուխն ևս խօսեցաք, և նոյն Ազատ խանն յատկապէս ռաղամ գրէ ի վերայ երկրիս խանին, թէ որպէս որ ի բնէ կանօն է առաջին թագաւորաց հրամանաւն, որոց ռաղամքն ևս գոն ի յէջմիածին, որ հրամայեալ են, զի կէս գետոյդ (332ա) էջմիածնի լիցի և կէսն միւս գեօղորէիցն, նոյնպէս և դու պահեա՛ զայն կանօն և մի թողուր ումեք ձեռնամուխ լինիլ ի ջուրս էջմիածնի: Արդ զայսոսիկ երիս թուղթս, զորս գրեցաք, յորս ի մէջ երիցն ևս գրեն և վկայեն, թէ կէս ջրոյն էջմիածնի է և ի թագաւորաց ռաղամ ևս ունին: Գի՛տ ի մի կցեալ և միացուցեալ յերեսն գրեցեալ ցուցակաւն և զգուշութեամբ պահեա, զի շատ պիտանի է վասն ջրոյդ:

(332բ) Դարձեալ ի յառնոլն օսմանցւոց զերկիրս մեր ի ՌՃԼԷ. (1724) թուին տաճկաց, որպէս ասացաք ի բազում տեղիս ի նստիլն Ռաջաբ փաշային յԵրևան, դարձեալ հակառակին միւս գեօղօրայքն ընդ Աթոռոյս վասն ջրոյ գետոյս մերոյ, վասն որոյ և արզ առնեն Աստուածատուր կաթուղիկոսն և գեօղացիքս մեր Ռաջաբ փաշային: Փաշայն ևս զայր ոմն յիւրայնոցն վերակացու կարգեալ հրամայէ գրով բաժանել զջուրն գետոյն ի յերկուս, ըստ առաջնոյ կանօնի, զկէսն էջմիածնի տան և զկէսն միւս տան գեօղօրէիցն: Այս լինի ի ՌՃԼԸ. (1725) թուին տաճկաց:

Դարձեալ յետ երից ամաց ի ՌՃԽԱ. (1728) թուին տաճկաց ի ժամանակս Իպրահիմ փաշային և Կարապետ կաթուղիկոսին լինի այս վէճս, նմանապէս և այս փաշայս տայ զգիր մի, թէ որպէս Ռաջաբ փաշայն հրամայեալ է, նոյնպէս և ես հրամայեցի, զի կէս ջրոյդ էջմիածնի լիցի և կէսն միւս գեօղորէիցն:

Այսպէս և ի ժամանակս Ալի փաշային և Մշեցի Աբրահամ կաթուղիկոսին լինի այս վէճ և արզ առնեն այս փաշային և սա գիր տայ և հրամայէ, թէ որպէս Ռաջաբ և Իպրահիմ փաշայքն հրամայեալ են, նոյնպէս և ես հրամայեմ, զի կէս ջրոյդ էջմիածնի լիցի և կէսն միւս գեօղօրէիցն ի ՌՃԽԷ. (1734) թուին տաճկաց, գտցես զայսոսիկ երիս գրեանս ի յերեսսն գրեցեալ ցուցակօքն:

Դարձեալ և ի ժամանակս աղուան Խալիլ խանին, որ նստիւր յԵրևան հրամանաւ Ազատ խանին և Աղէքսանդր կաթուղիկոսին Պօլսեցոյ սոյն Խալիլ խանս գիր մի տայ Սրբոյ Աթոռոյս, թէ կէս գետոյդ էջմիածնի է և կէսն միւս գեօղօրէիցն, որ գրի ի մեր թիւն ՌՄԴ. (1754): Գի՛տ ցուցական[1]:

(334ա) Դարձեալ յՕշականու գեօղացիքն զվարելահողս ունին ի վերին ծայր դաշտիս մերոյ ի հիւսիսակոյսն ի գլուխ Մօլլադուրսուն գեղջն: Եւ այս հողոյս աղազաւ ևս յատուկ ջուր ունին յասացեալ գետոյս ի բանտէն մերմէ բաժանեալ, ապա ի ՌՃԼԴ. (1721) թուջն տաճկաց զայս ջուրս յերից բաժանեաց, զմի բաժինն ծախեն Աստուածատուր կաթուղիկոսին ինն թումանի և հինգ հազար դիանի: Գի՛տ զղապալայն յերեսն գրեցեալ ցուցական:

Դարձեալ վերոյ յիշեցեալ Մօլլադուրսուն գեօղդ այդ, որ է ի գլուխ գեղջս մերոյ ի հիւսիսակոյս է յետնաշէն, և բնակիչքն աստի և անտի եկամուտ, վասն որոյ ոչ ունի յատուկ ի բնէ ջրոյ առու և ոչ այնման վարելահող և ոչ այգի: Բայց ի կայ առնուլն բնակչացն ստացեալ են յետոյ զսակաւ ինչ ջուր յատուկ առուիւ, որով և զփոքր ինչ տեղիս սերմանեն և կենցաղավարին, որպէս և է մինչև զայսօր: Իսկ ի ՌՃՁԸ. (1739) թուջն մերում ի յաւուրս Ղազար կաթուղիկոսին ճահկեցւոյ ի գեօղէս յայսմանէ տաճիկ ոմն բռնացեալ Աղաբէկ անուն ի գլուխ գեղջն նոյնոյ ի հիւսիսակոյս ի ներքոյ հողին յՕշականայ, որ ի վերդ յիշեցաւ, զայգի մի տնկէ և պարսպէ և ի ջրոյս մերմէ առեալ ոռոգէ զնա: Ապա և Ղազար կաթուղիկոսն և գործակալքն և գեօղացիքս մեր բանիցս անգամ ասեն ցնա ի բաց կալ ի յամառութիւննէ, նա ոչ անսա երբէք: Վասն որոյ և Ղազար կաթուղիկոսն յերկրոջս եղեալ ի հայոց և ի տաճկաց զվկայութիւնս խնդրեալ՝ զերկուս գիրս շինէ և կնքեցուցանէ, որ վկայեն, թէ գեօղն այն այգի ոչ է ունեցեալ երբէք և յատուկ ջուր ունի սակաւ ինչ, որով զցանիս իւրեանց հազիւ ջրեն, իսկ ի յէջմիածնայ առուէն ոչ ունի ջուր և այգւոյն տեղն յՕշականայ հող է, զորս և ցուցեալ խանին և արզ արարեալ, յորմէ (334բ) և առեալ հրաման զայգին ֆակէ ի հիմանէ և ի բերանոյ նոյնոյ Աղաբէկին ևս զգիր առնու ի շարումն, որ այլ ոչ ևս շինեսցէ զայգին և էջմիածնի ջրոյն մի՛ լիցի ձեռնամուխ: Գի՛տ զայս երիս գրեանս, երկուքն վկայականք և մինն շարթնամայ Աղաբէկին յերեսն գրեցեալ ցուցակօրն, որ գրին ի ՌՃՃԱ. (1738) և ի ՌՃՃԲ. (1739) թիւսն տաճկաց, այլև զգիր մի ևս ի յիշեալ Աղաբէկէն առնու, իբր շարթնամայ, թէ մեր ջրոյն և առուին ամենևին չմօտի, այլ նաւ եղեալ ի վերայ առուին մերոյ և նովաւ զջուրն իւրեանց անցուցեալ՝ տանի ի հողս իւրեանց: Գի՛տ և զայս գիրս ցուցական, որ ևս գրի ի ՌՃՃԲ. (1739) թուին տաճկաց:

[1] Զգրված՝ 333աբ

Այլև սոյն գեօղիս մերձ Հաճիղարա կոչեցեալ գեօղացիքն ի վերայ մեր ջրոյն գոլով երբեմն ի մեր առուէն զջուրն գողացեալ ի գեօղս իւրեանց տանին: Իսկ Ղազար կաթուղիկոսն Ճահկեցի արզ առնէ Երևանու խանին և ի բերանոյ հաճիղարացւոցն գիր առնու տանկերէն, թէ եթէ անգամ մի ևս ձեռնամուխ լինիմք ի յէջմիածնի ջուրն տասն և երկու հազար դիան դիւանի տալոյ լինիմք: Գի՛տ զայս ցուցական, որ գրի ի ՌՃԾԷ. (1744) թուին տանկաց[1]:

(336ա) Ի ներոյ գեղջս մերոյ ի հարաւակոյսն ի փոսորակս փորիկ բլուր մի գոյ ի հողոյ, որ է մէկ սահմանն մերոյ գեօղիս, որ կոչի Քիլթափայ: Այս բլուրիս յայն կողմն բանի մի խարապայ բեալավայք և տանց տեղիք գոն դէպ ի հարաւակոյսն, յորս երբեմն այրըմլու բեօշարի տաճիկք բնակեալք են յաւուրս ձմռան և երբեմն ևս յամռանն, զցանք ևս են արարեալ ի յոմանս տեղիս և անուն գեղջն ևս ըստ անուան բլրին կոչի Քիլթափայ: Բայց մինչ զյատուկ ջուր և զառու ոչ ունին, զի բնական գեօղատեղ չէ լեալ ի յաւելորդաց ջրոյն մերոյ և ի գետոյն ի յորդ ժամանակն են առեալ: Վասն որոյ առ սոսա ևս է բազմիցս վէճ լեալ Աթոռոյս վասն ջրոյ: Քանզի որ յառաջնումն, իբր զմուրացիկ զողորմութիւնս խնդրելով են կենցաղավարեալ, յետոյ որպէս զսեփական տէր ջրոյ են ձևացուցեալ զինքեանս, որպէս զմոլլադուրսունցիքն: Քանզի ի յայրմլու տանկացն յայսցանէ ոմն, որ Իւզբաշի Թաղի կոչի ի ՌՃԾԵ. (1742) թուջն տանկաց յաւուրս Ղազար կաթուղիկոսին Ճահկեցւոյ գնացեալ արզ առնէ Երևանու խանին, թէ մեք ի բնէ անտի ի յէջմիածնի ջրոյն զչափաջուր եմք ունեցեալ, որով զցանքս մեր ջրեալ եմք, այժմ էջմիածնցիք ոչ տան մեզ զջուր և արտք մեր ահա չորանան: Եւ խանն զմարդ կարգէ վերահասու լինիլ որպիսութեանն: Ապա և էջմիածնցիքս զբազում վկայս բերելով՝ զմահսար մի շինեն և կնքեցուցանեն, թէ մեք ի բնէ գիտեմք և վկայեմք, որ հիլթափեցիք ոչ ունին ջուր ի յէջմիածնի ջրոյն, այլ թէ գետն ունեցեալ է զաւելորդ ջուրս, այնու են կառավարեցեալք: Եւ գնացեալ ի շարն և շարն ևս տեսեալ բազմաց վկայութիւնն, իսքն ևս կնքէ զնոյն մահսարն և որպէս զհուսէք շինէ, ոչ ինչ առնելով զբանս նոցա: Գոցես զայս գիրս բազմակնիք՝ յերեսս գրեցեալ ցուցական: Եւ ի սոյն թուջս խանին ևս արզ առնէ նոյն Ղազար կաթուղիկոսն, և խանն ի գլուխ արզային գրէ թամպէհ, թէ հիլթափեցիք, որովհետև ոչ ունին ջուր ի բնէ, յէջմիածնի ջուրն մի ձեռնամխեսցին: Գի՛տ և զայս գիրս ցուցական:

Ապա ի տեսանելն այնց տանկաց, թէ դաւելով ոչ ինչ կարացին առնել, այլ մանաւանդ սուտ ելին, գան առ Ղազար կաթուղիկոսն և աղաչելով խնդրեն յայնմ ամի զջուր, զի վաստակք իւրեանց մի չորասցին և խոստանան ուխտիւ, զի այլ մի ևս դաւեսցեն վասն ջրոյ: Վասն որոյ և Ղազար կաթուղիկոսն զհուսէք մի առնու ի նոցանէ

[1] Զգրված՝ 335ա-335բ

ձեռամբ շարին, թէ եթէ այսուհետև ևս ջուր խնդրեսցուք ի յէջմիածնէ և կամ դաւ առասցուք՝ յիսուն թուման դիւանի պարտական լինիցիմք: Գտցես և զայս ճուճէթս յերեսն գրեցեալ ցուցականւն, որ ի տաճկաց ՌՃԾԵ. (1742) թուին: Յետ միջոցաց ինչ անհետացեալ էին բնակիչք տեղւոյն և տեղին այն կայր ամայի և անշէն:

Իսկ ապա ի մերս ժամանակի ի ՌՄԺԵ. (1766) թուջն մերում եկեալ տաճիկք ոմանք ի նոցանէ կամեցան վերստին զտունս շինել անդ և շէնս արկանել, որք լինելոցք էին մեծ գլխացաւութիւնք: Գնացեալ մեր տեսաք, թէ յիրաւի զի շինէին զտունս ստէպ ստէպ, որք և զմուլք իւրեանց գեղջն ևս խոստացեալ էին Հասան Ալի խանի տղա հաճի Միրզային: Իսկ ապա ի տեսանելն մեր զայս գնացաք առ Հիւսէին Ալի խանն մեր և ասացաք նմա զորպէսն: Իսկոյն հրաման արարեալ ի բակել զշինեցեալսն և զինքեանս վարել անտի, որք (336բ) և անհետ եղեալ կորեան ի միջոյ: Քիւլթափայ գեղջս այսորիկ զվեց դանկ մուլքն առաք մեք ի Հիւսէին Ալի խանէն մերմէ, զորոյ զորպէսն տե՛ս ի ԺԳ. (13) գլուխն ի ճառս Ֆռանկանոցին:

(337ա) Դարձեալ երանելին Փիլիպպոս կաթուղիկոսն հանեալ է զջուր մի ի յատակէ Սրբոյ Աթոռոյս, որ կոչի բանման, որ ի յատակէ սրբոյ տաճարին և ընդ յատակաւ պարսպին ի ներքուստ է ելեալ, գնայ դէպ ի սրբոյն Գայիանէի վանքն և անտի ի վայր յարևելակոյս, թեթեալ ելանէ յերեսս հողոյն և գնացեալ յայն կողմունսն՝ ոռոգանէ զտեղեաց արտոռայսն մինչև զայսօր, որ է ջուր չափ միոյ ջրաղացի ջրոյ և է յատկապէս Սրբոյ Աթոռոյս: Բայց այս բանբանիս գլուխն էր Սրբոյ Աթոռոյս միջի դրան դռնապանի օտայի առաջն, զի անտի սկսեալ գնայր ընդ արտաքին պարսպաւն դէպ ի սրբոյն Գայիանէի վանքն: Վասն որոյ ոչ ինչ օգնէր միջնոյ պարսպիս յատակի եկեղեցւոյն և շրջակայ օտայից գիջութեանն: Վասն որոյ և մեք վերստին եառուք հանել զբանբանս ի միջոյ ներսի պարսպիս զշրջակայիւք սրբոյ եկեղեցւոյն և զառաջօք յօտայից և այլոց շինուածոց և տարեալ խառնեցաք ի բանբանն նոյն Փիլիպպոս կաթուղիկոսին, որով եղեն երկուք օգտութիւնք. մի, որ յատակ եկեղեցւոյն և բոլոր շինուածք և միաբանից օտայքն ցամաքեցան, որք յառաջ տիրեցեալք էին ի գիջութենէ, երկրորդ, զի ջուրքն յորդեցան ի ՌՄԺԷ. (1768) թուջն մերում:

Դարձեալ Յակոբ կաթուղիկոսն Ջուղայեցի հանէ զջուր նոյնպէս գետնափոր ի կողմանէ Քարձաղ գետոյն մերոյ ի միջոյ արևմտից և հիւսիսոյ գեղջս մերոյ, որ եկեալ ընդ յատակաւ գեղջս մտանէ ի հիւսիսոյ կուսէ ի Սուրբ Աթոռս ի պարտեզ վեհարանիս և ելանէ յերեսս հողոյն և աստի բարակերտ և կրամած առուիւ բաց ընթացեալ ընդ միջով Ղազարապատին և ելանէ յարտաքն ի պարսպէն և ընթացեալ է հարաւակոյս ի վայրն՝ խառնի ի վերոյ ասացեալ գետնափոր ջրոյն Փիլիպպոս կաթուղիկոսին, որք և ի միասին գնացեալ ոռոգանեն զներքին դաշտն, որ է ի ներքոյ Գայիանէի, մինչև ի

Շորաբեաթ կոչեցեալ տեղիսն, մինչև ի Ղօռուղն և ի մեծ ծովակն Յակոբ կաթուղիկոսին, զորմէ յետոյ ասացուք և զայլ միջոցսն այսոցիկ տեղեաց: Եւ լինէին երկոբեանն, ըստ չափու ջրոյ երկուց ջրաղացից և են յատկապէս Սրբոյ Աթոռոյս: Այս ասացեալ երկրորդիւ ջրովս գրեթէ կեան և կենցաղավարին աթոռայինքն և գեօղականքն, ըստ մեծի մասին: Քանզի յայսմանէ և ճուղ մի բաժանեալ մտանէ ի մեծ[1] պարիսպն միաբանից, որով ոռոգին բոյսք և ծառք պարսպին և լուանին և զովանին միաբանքն հանապազ: Քանզի ի յամռան տօթաշատ ժամանակին ցրտանայ և ի ձմռան ցրտաշատ (337բ) եղանակին ջերմանայ և ոչ սառի երբէք: Նոյնպէս և գեօղականքն և ամենայն անցորդք, զի ի յամռան զցուրտ ջուր ընծայէ և ի ձմռանն տաք, զի մինչ ամենայն ջուրք սառին և պակասին, սա արբուցանէ զամենեսեան: Ի վերայ այսորիկ ջրոյս շինեաց այս երանելիս ի հարաւակոյս, մերձ Սրբոյ Աթոռոյս զջրաղացն, որ Քանքանի ջրաղաց ասի, զոր ի վերդ ասացաք ի ճառ ջրաղացացն, որ և գոյ շէն մինչև ցայսօր և բանի ի յամառն և ի ձմեռն, զի ոչ սառի ջուրս այս, որպէս ասացաք:

Նոյնպէս և ի վերայ այս ջրոյս շինեցաւ կից սոյնոյ ջրաղացիս բամբակահանն, այսինքն՝ զչղրեղատունն ի մերումս ժամանակի, որպէս ասացաք ի ճառս ջրաղացաց, որ բանի անդադար և հանէ զբամբակ՝ յամառն և ի ձմեռն: Բայց այսոքիկ վերոյ յիշեցելոց երկոցունց ջրոցս առուքն, որք են գետնափորք և խորինք ի յատակս հողոյ, երբեմն երբեմն թէպէտ էին նորոգեցեալք ի յառաջնոց հայրապետացն, սակայն ի մերումս ժամանակի գոլով կարի հնացեալք և փլփլեցեալք և ի բազում տեղիս ևս լցեալք հողով, եղեն ի ծայրէ ի ծայր նորոգեցեալք և հաստատնապէս շինեալք բարւ, թէ առուքն և թէ բերանք հորիցն ամենեցունց:

(338ա) Դարձեալ զգետնափոր ջուր մի ևս, այսինքն՝ զքանքան հանէ սոյն երանելի Յակոբ կաթուղիկոսս ի ներքոյ ի հարաւակոյսն Սրբոյ Աթոռոյս, որոյ ակն է նոյնպէս ի նոյնոյ Քարձաղ գետոյս մերմէ, հանդէպ Ալիբէյլու կոչեցեալ գեղջն, յորմէ ելեալ ընթանայ զառ ի վայր ի հարաւակոյս ի փոսորակ արտորայսն մեր, որ Փոսի հող կոչին և ի ԺԵ. (15)՝ ճառն արտորէից Հերանանկ գրեցաք և ոռոգանէ զնոսա: Յորոյ վերայ զդինկ մի ևս շինեաց նոյն երանելին, որպէս ասացաք ի գլուխ ջրաղացից: Շինէ նա ևս զփոքրիկ ծովակ մի ի վերայ սոյն ջրոյս, զորմէ յետոյ ասացուք: Բայց այժմ աւերք են և խափանեցեալք ի վաղուց հետէ ջուրն, դինկն և ծովակն: Իսկ ի ՌՄԺԷ. (1768) թուջն մերում նոր ի նորոյ նորոգեցաք մեք զքանքանս զայս և հանաք զջուրն և հաստատնապէս շինեցուցաք զբերանս հորիցն և զջրագնաց առուն՝ քարւ և կրով:

[1] Բ. մերձ

(338բ) **Ծովակի և լիճի ջրոց, այսինքն՝ գեօղ Սրբոյ Աթոռոյս, որ ի յայս գեօղս մեր**

Վերոյ յիշեալ Յակոբ կաթուղիկոսն Ջուղայեցի՝ բազմաշխատն և յոգնաշահն Սրբոյ Աթոռոյս, զկնի երանելոյն Փիլիպպոսի, շինէ նախապէս զմեծ ծովակն, որ է ի վերին կողմն գեղջս մերոյ ի հիւսիսակոյս ի գլուխ անդաստանաց գեօղիս և հանդէպ Մօղաղուրսուն կոչեցեալ գեղջն, որ կոչի ռամկօրէն Քարաթթի գեօղ:

Երկու մտօք շինէ այս երանելիս զայս ծովակս նախ, զի ի յանձրևաց և ի ձեանց և ի գետոյս մերմէ ևս (ի յորդ ժամանակին, յորմէ և զյատուկ առու ևս ունի) առեալ զջուրս լնանիցի և յետոյ ի հարկաւոր ժամանակին սակաւ առ սակաւ ոռոգանիցէ զառ ի վայր դաշտս մեր երկրորդապէս, զի կոպար և սահման լիցի մէջ մեր հողոց և մօղաղուրսունցւոց, զի մի ոտն ածեալ ձեռն արկիցեն ի հողս մեր վասն մերձաւորութեանն, որպէս երբեմն արարեալ են: Արդ ի ժամանակս Աստուածատուր կաթուղիկոսին Համատանցւոյ այդ մօղաղուրսունցիքդ, գոլով տաճիկք, զօրացեալք կամին զաւթել զայս ծովակս ասելով, թէ տեղին այն մեր է: Եւ աթոռայինքս ընդ գեօղականացս արզ առնեն Երևանու խանին և խանն զմարդ ոմն կարգէ յիւրոցն, զի վերահասու լիցի ճշմարտութեանն, որ և եկեալ ի գեօղօրայս ի բազմաց տանկաց և ի հայոց զվկայութիւնն լուեալ զբազմակնիք մահսար մի շինէ, որ գրեն և կնքեն, թէ տեղին այն էջմիածնի է և զծովակն զայն Յակոբ կաթուղիկոսն է շինեալ: Զայս վկայական գիրս գտցես յերեսս գրեցեալ ցուցական: Այժմ աւեր է ի վաղուց հետէ, յորում երբեմն զբօստան առնեմք:

(339ա) Երկրորդապէս, շինէ նոյն երանելին զփոքրիկ ծովակ մի ևս ի վայր քան զնա ի գլուխ այգեստանեացն գեղջս մերոյ ի յարևելակոյս վասն վերնոյ ասացեալ նախկնոյ պատճառին, որ ևս է աւեր իսպառ:

Երրորդապէս, շինէ նոյն երանելին զծովակ մի ևս ի վայր, քան զնա ի վեր կոյս սրբոյն Հռիփսիմէի վանիցն յարևելակողմն ի ներքոյ Երևանու ճանապարհին, որ ևս էր աւեր ի վաղուց հետէ, զոր մեք նորոգեցաք ի ՌՄԺԴ. (1765) թուջն մերում:

Չորրորդապէս, շինէ սոյն երանելիս զմեծ ծովակ մի ևս լայնաձակ և պարսպատր ծառուտ և գեղեցկավայել ի վայր, քան զսոսա ի ներքոյ գեղջս մերոյ ի մէջ արևելից և հարաւոյ հանդէպ Շօրլու կոչեցեալ գեղջն և Ղօռուղ կոչեցելոյն: Առ յոր մտանեն ջուրք երկուց բանբանիցն Փիլիպպոս կաթուղիկոսին և սոյնոյ երանելոյս և այլ ջուրք աստի և անտի, զորմէ ասացեալ եմք ի ԺԵ. (15) գլուխն ի ճառս արտորէիցն: Զայս ծովակս խնդրեաց լէկզի Սէֆի ղուլի խանն ի սոյն երանելոյս և ի յոչ տալն սորա՝ չարացաւ յիշեալ խանն և բազում չարիս գործեաց ընդ կաթուղիկոսին, որպէս յիշեցաք ի ԺԵ. (15) գլուխն ի ճառս արտորէիցն, և վերջապէս կաթուղիկոսն գաղտ ելեալ գնաց առ շահ Սուլէյմանն և արզ արար զարարմունս խանին: Եւ բարկացեալ շահին զմարդ առաքէ յԵրևան, մինչ նստէր խանն տամբք իւրովք ի Ղրխբուլաղ կոչեցեալ տեղջն ի զբօսանս ի վերայ եկեալ մարդկանց շահին կալեալ զխանն կապեն և գնացեալ

յերևան զբովանդակ ինչսն զաւթեն և զխանն կոռուսանեն և զոր ինչ ունի տանին առ շահն: եւ ապա ի տեղի սոյն խանիս գայ յերևան խան վրացի Սէֆի խանն, որ զՍէֆիապատ կոչեցեալ ջուրն բերէ ի Սև ջրոյն և խէյրաթ առնէ, որպէս ասացաւ ի ԺԵ. (15) գլուխն ի ճառս արտորէից: Այժմ է աւեր ասացեալ լինս, միայն ի տեղիս տեղիս (339բ) որմունքն և հիմնատեղիքն կան և յայտնապէս երևին:

Հինգերորդապէս, սոյն երանելի Յակոբ կաթուղիկոսս Ջուղայեցի ի հանելն զներքի խանճանն, որ ի վայրդ ի հարաւակոյսն մեր, որպէս ասացաւ ի վերդ, որոյ ջրովն ոռոգանէին Ներքի փոսի կոչեցեալ արտորայքն, շինէ և զփոքրիկ լիճ մի ի ներքոյ ծայրին նոյնոյ խանճանին, որ կայ այժմ և է վարելահող, որպէս տեսանես ի վերայ ճանապարհին ի գնալդ ի փոսի արտորայսն մեր ի Քիլթափայն:

(340ա) Դարձեալ ի ժամանակս Մշեցի Աբրահամ կաթուղիկոսին մերոյ և յիշխանութեանն օսմանցւոց մինչ առեալ զերկիրս ի պարսից տիրէին, Պետրոս վարդապետն, որ մականուամբ Քիւթուր կոչիր, որ էր Հոօմկլայեցի և Սրբոյ Աթոռոյս միաբան և աթոռակալ, կամեցեալ է ի Մեծամօր կոչեցեալ Սև ջուր գետոյն ջուր բերել ի յարտորայս գեղջս մերոյ և ոչ է լեալ հնար, որոյ նշանն և առուատեղն գոյ արդէն, որ է սկսեալ ի վերին ծայրից Սև ջրոյն: Բայց յայնմ միջոցին, մինչ կամեցեալ են հանել զառուն ի բերել և ի հասուցանել ի գեօղս մեր, ոմանք գեօղորայք, ընդ յորս անցանիլ պարտ էր ասացեալ առուդ, դաւ են յարուցեալ ասելով, թէ ոչ թողումք, զի ընդ հողս մեր անցանիցէ ջուրդ այդ և առուդ: Ուստի և գնացեալ ի շարն և շարն վճռէ, թէ ջուրդ այդ որան և գայցէ երկու բաժին լիցի, մին բաժինն բերողին և միւսն այնց գեօղորէից, ընդ որովք անցանի առուն և ջուրդ այդ: Գի՛տ զայս հուճէթս յերեսն գրեցեալ ցուցական: Նմանապէս և գիր մի ևս Իպրահիմ փաշայն, որ յաւուրսն յայնոսիկ իշխող է լեալ Երևանու տայ, զոր ևս գտցես ցուցական: Այս լինի ի ՌՃԽԵ. (1145) թուին տաճկաց և ի ՌՃՁՍ. (1732) թուոջն մերում: Սակայն ոչ են կարացել ի բերել զջուրն, մնացեալ է անկատար:

(340բ) Դարձեալ երևանցի Բուռնալի բէկ տաճիկ ոմն ի Հրաստան գետոյն, այսինքն՝ Ջանկի գետոյն, ի ներքոյ կուսէն ջրաղացացն Նորագեղու և Սարվանլար կոչեցեալ գեղջն, ծակեալ զլեառն ջուր հանէ և ընդ յատակաւ երկրի բերէ, մինչև ի փոքր ձորակն հասուցանէ, յորոյ հիւսիսակողմն է Իւչթափայ կոչեցեալ բլուրներն, հարաւակողմն է Ղարաթափայ կոչեցեալ Քարաբլուրն, որ է յայնկոյս գետոյն և յարևմտակողմն, ուր աւարտի տաճկի բերեալ առուն, Գեօկիումբէթ կոչեցեալ գեօղն: Մինչև աստ ջուրս այս ի ներքոյ երկրի գայ և աստ ի ձորակոջս ելանէ ի յերեսս և երևի: Եւ դիտաւորութիւն տաճկիս այսորիկ այն է լեալ, զի զջուրս զայս տարեալ ի վայր դաշտն Կաւակերտու և յայն կողմունսն՝ ոռոգանիցէ:

Ապա ի սատկիլ[I] սոյն Բուրճալի բէկ տաճկիս միրասխոռ նորին Խտմաթ ղուլի բէկն, Մահմատ ղուլի բէկն և Թամուր Ղայա բէկն ծախեն զայս ջուր Նահապետ կաթուղիկոսին յիսուն թումանի, որոյ զղապալայն գի՛տ յերեսն գրեցեալ ցուցականւ, որ գրի ի թուին տաճկաց ՌՃԺ. (1698), և Նահապետ կաթուղիկոսն ի յառնուլն զայս ջուրս ի ձորակէն յայնմանէ, որ ասացաւ, սկիզբն առաեալ բերէ ի վերին կողմամբն ընդ գլխովն Փարախաւու, և իջուցանէ ի դաշտ գեօղիս մերոյ ընդ հիւսիսակողմամբն Երևանու ճանապարհին, որ առ մեզ գայ, որոյ առուն բաց գայ մինչև ի Փոխր բլուրներն, որ հանդէպ Հոիփսիմէի վանիքն՝ դէպ ի հիւսիսակողմն յարևելս և յայն տեղիսն ընդ յատակաւ հողոյն գայ ընդ միջոց ինչ, որոյ հորոց բերանքն գոն յայտնի մինչև զայսօր, որպէս հորք բանքանի և զջուրս զայս ի կիր արկանէ Սուրբ Աթոռս ի յայգիս և յարտորայս, մինչև ի ժամանակս Աստուածատուր կաթուղիկոսին: Իսկ ի ժամանակս Աստուածատուր կաթուղիկոսին յազգականաց վերոյ յիշեալ տաճկացն ոմանք ձեռնամուխ լինին ի ջուրս յայս և ի վերայ ջրոյն զբօստանս և զայլ ինչս սերմանեն և զջուրն տանին ի յայնս և զայլս այսպիսիս և ոչ թողուն զջուրն ամբողջ գալ յայս գեօղ: Վասն որոյ և Աստուածատուր կաթուղիկոսն արզ գրէ Երևանու խանին, և խանն առաքէ առ շարն: Եւ շարն տեսեալ զհաստատուն ղապալայս մեր, զոր առեալ եմք զջուրն ի վերոյ գրեցեալ տաճկացն գրէ յետկոյս արզային և կնքէ՝ սաստելով այնց տաճկացն, զի մի ևս ձեռնամխեսցեն ի յայս ջուր: Գի՛տ զայս գիրս յերեսն գրեցեալ ցուցականւ, որ գրի ի տաճկաց ՌՃԻԹ. (1716) թուին: Արդ առուս այս յօրէն յայնմանէ չգիտեմ յանհոգութենէ կաթուղիկոսացն, եթէ յայլ ինչ պատճառէ խափանեալ, կայ մինչև ցայսօր[II]:

(343ա) **<u>Ջուր ի Դաւրէժ</u>**

Աղէքսադր կաթուղիկոսն Ջուղայեցի ի Դաւրէժ ի Հաճի Մահմատ Բաղրի որդւոյն ի Մուհամատ Մուսունէն երկու շաբաթէն ջուր առնու վեց թումանի ի ՌՃԻԴ. (1712) թուին տաճկաց, որոյ անունն Սէյիդ Միրիմ Քահրիզի կոչի: Գի՛տ զղապալայն յերեսն գրեցեալ ցուցականւ:

Դարձեալ նոյն Աղէքսանդր կաթուղիկոսն ի Մահմատ շէֆի տաճկէ միջէ առնու ի Թաւրէզ ի նոյն Սէյիդ Միրիմի Քահրէզ կոչեցեալ ջրոյն երկու շաբաթէն ջուր հինգ թումանի և ինն հազար դիանի ի թուին տաճկաց ՌՃԻԵ. (1713)՝ Մանուկի որդի Աբրահամին ձեռօքն: Գի՛տ զղապալայն ցուցականւ:

[I] Բ. սատակել

[II] Ձգրված՝ 341ա-342բ

Դարձեալ ի սոյն թուջս առնու սոյն կաթուղիկոսս ի Դաւրէժ ի Սաշա խանում տաճկէ մէկ շաբաթէն ջուր երեք թումանի և երեք հազար դիանի ի ձեռն Առաքել կոչեցելոյ ումեմն: Գի՛տ զղապալայն ցուցականւն:

Դարձեալ նոյն Աղէքսանդր կաթուղիկոսն ի Դաւրէժ ի Մահմատ Ալի տաճկի որդի Քեալբալի Մահմատ Իսուփէն առնու ի նոյն բահրիզի ջրոյն ... շաբաթէն ջուր եօթն թումանի ի ՌՃԻՋ. (1714) թուին տաճկաց: Գի՛տ զղապալայն ցուցականւն:

(343բ) Դարձեալ ի Դաւրէժ Հաճի Ռաճապ Ալու որդի Մահմատ Ռահիմն ի նոյն վերոյ յիշեալ ջրոյն ծախէ Սրբոյ Աթոռոյս ձեռամբ թարվէզեցի տէր Ներսիսին ի ԺԴ. (14) յօրէն մէկ աւուր ջուր վեց թումանի ի ՌՃԼԲ. (1719) թուին տաճկաց: Գի՛տ զղապալայն ցուցականւն:

Դարձեալ ի սոյն թուջս դաւրէժեցի խօճա Բարսեղ ումն ծախէ Սրբոյ Աթոռոյս ի սոյն ջրոյն երեք շաբաթէն ջուր ինն թումանի ձեռամբ նոյն տէր Ներսիսին Դաւրիժեցւոյ: Գի՛տ զղապալայն ցուցականւն:

Յետին երկուս ի ժամանակս Աստուածատուր կաթուղիկոսին լինին: Զայս վեց ղալամ[330] ջուրս, զոր առնուն լուսահոգիքն վասն այգեաց մերոց առնուն, զորս ունեցեալ եմք ի Դաւրէժ[I]:

[I] Զգրված՝ 344աբ

(345ա) **ԳԼՈՒԽ ԺԹ.**

ՅՈՐՈՒՄ ՅՈՒՅԱՆԻՆ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՍ ՏՈՒՆՔՆ, ԽԱՆՈՒԹՔՆ, ՃՈՐՏՔՆ ԵՒ ԱՅԼՔ ԱՅՍՊԻՍԻՔ: ԹԷ Ո՞ՒՐ ԵՒ ՈՐՊԷ՞Ս, ՏԵ՛Ս[I] Ի ՍՏՈՐԵՒԴ

Գեօղս այս Վաղարշապատ, որ է կից Սրբոյ Աթոռոյս, ընդհանուր անգամ տեղափոխեցեալ է ոչ ըստ բոլորին, այլ ըստ մասին, զի տունք ոմանք ի տեղւոջէ ի տեղի են փոխեցեալք, ոմանք նորապէս շինեալք և շատք ևս պակասեալք, այս երբեմն ի բերմանէ ժամանակին է լեալ և երբեմն ըստ մեծի մասին ի հարկեցմանէ հայրապետացն Սրբոյ Աթոռոյս: Քանզի երանելիին մեր Մօսէս և Փիլիպպոս և այլք զկնի նոցա կաթուղիկոսքն ի կանոնաւորելն, ի պայծառացուցանելն և ի հաստատացուցանելն զՍուրբ Աթոռս, որպէս ասացաւ բազմիցս և մանաւանդ ի լայնացուցանելն զսա շինուածովք, առեալ են ի չորից կողմանց ի գեօղէն մերմէ զտեղիս, զորս և արարեալ են գօմատեղս, ձիատեղս և զայլս անասնատեղիս, այլև զբուրաստանս, պարտէզս, կալատեղս, զյատուկ պարիսպս և բակս արտաքոյ պարսպի տաճարիս, որպէս տեսանես, որոց տեղեացք[II] ոչ գոյր ղապալայ ինչ, զի գրէաք: Այլ միայն զերկուս հայերէն ղապալայս գտաք, որ գրին ի ժամանակս Նահապետ կաթուղիկոսին, որոց մին է մէկ ձեռք տուն իւր պարագայիւքն, զոր Սահրատի որդի Խաչատուր ծախէ Սրբոյն Աթոռոյս երեք թումանի և երեսուն սօմար ցորենոյ ի ՌՃԽԲ. (1693) թուոջն մերում, որ է մեր բաղանեաց տեղն և միւսն ի նոյն կաթուղիկոսի ժամանակն Մարտիրոսի որդիք Աստուածատուրն և Սաֆարն[III] ծախեն մէկ տուն և մէկ չարտախ մէկ թումանի ի ՌՃԽԴ. (1695) թուոջն մերում, որ է ի մէջ Ղազարապատին: Ջտաճկերէնն ղապալայ մի ևս Անտոնի որդիք Աւետիքն, Մկրտիչն և Յովանէսն տան՝ ծախելով Աղէքսանդր կաթուղիկոսին Ջուղայեցւոյ բսան և հինգ հազար դիանի հինգ տուն ի տաճկաց թուին ՌՃԻԵ. (1713), որոյ կողմունքն գրին Սրբոյ Աթոռոյս ընդհանուր ջրաղացն, ճանապարհն և գերեզմանատունն, որ է մեր ընդհանուր եղեալ տունն, յորում նստիւր օթարն և մեք հակեցաք: Գի՛տ զայսոսիկ երիս ղապալայսս յերեսն գրեցեալ ցուցակօքն:

Եւ ոչ միայն այսք, այլև որպէս ասացաք զշատս ևս առեալ են, զորն դրամով, զորն հոգեբաժին և այլն այլով կերպիւ և ընկեալ են վասն հարկաւորութեանն Սրբոյ

[I] Բ. > տես

[II] Բ. Որոց տեղեաց որոյ

[III] Բ. Սաֆատն

Աթոռոյս և կամ զայլ ինչ են շինեալ: Բայց, ոռովհետև, ըստ պատահման տեղեացն էին այնք շինուածք, այսինքն՝ գօմքն, ձիատունքն, ջորատունքն, իշատունքն, ուղտատունքն, նախրատունքն և այլք այսպիսիք, վասն ոռոյ էին անյարմարք, ցան և ցիր, ի միմեանց հեռիք և մանաւանդ անպարիսպք և երկիւղալիք: Իսկ ի մերս ժամանակի յաջողմամբն Աստուծոյ, մինչ շինեցաք զբոլոր պարիսպն արտաքոյ շուրջանակի, որպէս ասացաւ յայլում տեղւոջ, զվերոյ յիշեցեալ տեղիսդ հակեցաք զամենայնն և ի մէջ պարսպին արկեալ կից իրերաց շինեցաք նոռապէս ի մէջ միոյ յատուկ պարսպի իւրեանց պարագայիքն, ոռք են ի յարևելեան կողմն Սրբոյ Աթոռոյս:

Այլև, մինչ գեօղս մեր էր հուպ և յարակից Սրբոյ[I] Աթոռոյս և ցան և ցիր զշուրջ կողմամբքն սոքին, ոռով և նսեմանայր գեղեցկութիւն պարսպին, զոր շինեցաք շուրջանակի հաստատուն բռնօք և հրացանատեղեօք, յորոց երկիւղ և վտանգ ևս ծնանէին Սրբոյ Աթոռոյս, վասն ոռոյ զգեօղս մեր, ըստ մեծի մասին, այսինքն՝ (345բ) զհարաւակողմն և զյարևմտակողմն ըստ բոլորին և ի հիւսիսակողմէն, ըստ մասին, իբր հրացանի միոյ ձգման չափ հակեցաք իսպառ հանդերձ եկեղեցեաւն, զոր Նահապետ կաթուղիկոսն էր շինեալ, այն ևս էր հնացեալ և փլփլեցեալ: Եւ հեռացուցեալ ի պարսպէս ի հիւսիսակողմն շինեցաք վերստին ի միում կարգի ծախիւք Սրբոյ Աթոռոյս զտունսն և զեկեղեցին վայելուչ, հան զյառաջինն, զորոց յայլում տեղւոջ ասացեալ եմք: Վասն ոռոյ գրեթէ տունսս գեղջս մերոյ, ըստ մեծի մասին են Սրբոյ Աթոռոյս: Գործեցաւ այս ի թուջն մերում ի ՌՄԺԶ. (1767)[II]:

(348ա) <u>Տունք Սրբոյ Աթոռոյս ի յՕշական գեօղն</u>

Ի յՕշական գեօղս յայս, մինչ ունի Սուրբ Աթոռս զհանիս այգիս և է մլխատու գեօղ Սրբոյ Աթոռոյս, որպէս ասացաք, վասն ոռոյ ունի և զնեմ մի տունս յատուկ պարսպով ներքնատամբ, վերնատամբ, գինատամբ, ձիատամբ, դարմանատամբ և այլովք հարկատոք, որոց կողմունքն են ...[III]

(349ա) <u>Տունք Սրբոյ Աթոռոյս ի յերևան՝ ի Զորագեօղ</u>

Ի գեօղս յայս Զորագեօղ, որ կոչի Խնկանոր, ունի Սուրբ Աթոռս զմեծ, պարսպապատ տուն մի իւր սահմամբ, յորում գոն երկու եկեղեցիք և ... օտայք, ձիատունք, աշխանայս և այլովք պարագայիք: Եւ նոյն մեծ պարիսպն յերկուս բաժանեցեալ միջնահատ որմով, մին որ ի կողմն հիւսիսոյ միով եկեղեցեաւն և այլովք հարկատոք տամբք է հասարակ միաբանից տեղի և անասնաց և այլոց այսպիսեաց, յորում եղեալ յեկեղե-

[I] Ր. > սրբոյ
[II] Զգրված՝ 346ա-347բ
[III] Զգրված՝ 348բ

ցին գան ժողովուրդ օտարականք և վաճառականք՝ ի յաղօթել: Յորում և կացուցանի սևագլուխ մի վերակացու և կառավարիչ բանի միաբանիւք ի հայրապետէն ի պաշտել զկարգն եկեղեցական և ի շինութեան պահել: Եւ միւսն, որ ի հարաւակողմն միով եկեղեցեաւն է յատուկ տեղի հայրապետին, զի ի գնալն կաթուղիկոսին ի յԵրևան, անդ ազանի իւրովք սպասաւորօքն, որ և ունի զյատուկ պարիսպս, յատուկ դրամբ և արգելեալ ի հասարակութենէ: Այս երկոքեանս ևս, որք գոն ի մէջ միոյ մեծի պարսպի և են շէն և ընդ իշխանութեամբ Սրբոյ Աթոռոյս, կոչին միով անուամբ Զորագեղու անապատ[331], որ է հանդէպ բերթին Երևանու ի հիւսիսակոյսն ի բարձրահայեաց գագաթանն մեծախոր ձորոյն, ուր անցանի գետն Հրաստան: Տեղիս այս լեալ է յառաջագոյն տուն և այգեկերպ մեծ բաղչայ ումեմն ձորագեղցւոյ Բայընդուր կոչեցելոյ Համազազեան, վասն որոյ կոչի Համազազպենց տներ, որոյ որդի Ասլանն ծախէ կարնեցի տէր Սուխիասի որդի մահտեսի Ղևոնդին խառասուն թումանի ի ՌՂԴ. (1682) թուին տաճկաց, զորոյ զղապալայն գի՛տ ցուցական: Յորում գրի մէկ այգի, յորոյ մէջն երկու թանապի, երկու այվան, մի աշխանայ, մէկ մառան, մէկ թաւիլայ, մէկ մարաբ, մէկ զերզամբի և մէկ ոտից ճանապարհ: Եւ սահմանք սորին գրին Հրաստան գետն, Հաճի Նիազի այգին, Զորագեղու այգեաց ֆուչէն և Զորագեղու եկեղեցին: Իսկ ի սոյն թուոջս նոյն մահտեսի Ղևոնդն ծախէ զայս տեղիս բոլոր պարագայիւքն եղիազար կաթուղիկոսին ևս խառասուն թումանի, զորոյ զղապալայն ևս գի՛տ ցուցական: Յորում գրի տասն տուն և մէկ մեծ բաղչայ, որք են նոյն վերոյ ասացեալքդ: Եւ սահմանքն ևս նոյն վերոյ ասացեալքդ գրին: Այդ վերոյ ասացեալ ղապալայիցդ մէկ մէկ սաւատ ևս գոն, զորս ևս գի՛տ ցուցակօքն: Եւ հան զայս իրակութիւնս, չորս ամաւ յառաջ վերոյ յիշեցեալ Բայընդուրի որդի Ասլանի եղբայր Փիրին զիւր բաժին տունն և բաղչայն ծախէ իւր եղբայր Ասլանին երեք թումանի ի ՌՂ. (1679) թուին տաճկաց, որոյ զղապալայն ևս գի՛տ ցուցական, զի յառնուկն եղիազար կաթուղիկոսին զայս բոլոր տեղիս, զորս ասացաք, առնու նա և զհին ղապալայսն այս տեղոյս ի Ղևոնդէն, զորս Ղևոնդն առեալ էր ի Ասլանէն: Այլև հան զեղիազար կաթուղիկոսի առնուլն զայս տներս յիսուն և հինգ ամ յառաջ զայս տներս Աւաք և Շահում կոչեցեալ Բ. (2) եղբարք ծախեն ումեմն Ալիբէկ կոչեցելոյ տաճկի ի ՌԼԹ. (1039) թուին տաճկաց ԻԳ. (23) թումանի, որոյ ղապալայն գոյ:

Եւ յետ երկուց ամաց ի ՌԽԱ. (1631) թուին տաճկաց նոյն Ալիբէկն ծախէ Տէրտէրենց կոչեցելոյ խօճա Սաֆարի որդի խօճա Միխայէլին յիսուն և հինգ թումանի, որոյ ղապալայն ևս գոյ[332]: Այս երկու ղապալայս եկեալ հասանին ի ձեռս սոյն Միխայէլի եղբայր խօճա Պետրոսի թոռն խօճա Աղամիրիին: Ապա յորժամ եղիազար կաթուղիկոսն առնու զայս տներս ի ՌՂԴ. (1683) թուին տաճկաց ի Համազասպեան Բայընդուրի որդի Ասլանէն, ի ձեռն մահտեսի Ղևոնդին խառասուն թումանի, որպէս ասացաք

երկոմ հաստատուն (349բ) ղապալայիմ, ոչ եղև յայտնի մեզ, թէ Աղամիրին այն վերոյ յիշեցեալ դա՞ւ յարուցանէ յայնմ միջոցին և զբան ինչ առնու ի յեղիազար կաթուղիկոսէն կամ թէ ինքն եղիազար կաթուղիկոսն տեղեկացեալ, թէ այս տանց հին ղապալայ գոն ի ձեռս Աղամիրին, որպիսի կերպիւ և իցէ զերկուս հին ղապալայսս ևս առնու ի յԱղամիրիէն: Միւն Աւագ և Շահում կոչեցեալ եղբարքն ծախեն նախապէս Ալիբէկ տանկի միոյ ի ՌԼԹ. (1629) թուին տանկաց և միւսն նոյն Ալիբէկն ծախէ ի ՌԽԱ. (1631) թուին տանկաց սոյն Աղամիրիս պապ խօճա Միխայէլին, որպէս ի վերդ ասացաւ և ի սոյն յետին ղապալայիս յետ կոյսն գրէ սոյն Աղամիրիս, թէ որովհետև իմ նախնիքն զայս տներս վախմ էին առաբեալ Սրբոյ Էջմիածնի և ես զայս ղապալայս ետու և վախմ առարի: Այս լինի ի ՌՃԼԹ. (1139) թուին տանկաց և ի մեր թուոջն ի ՌՃԲ. (1690): Գտցես զայսոսիկ ղապալայիս ևս յերեսսն գրեցեալ ցուցակօրն, որ եղեն այս մեր անապատիս Ջորագեղոյ հինգ ղապալայ և երկու սուրբք, որ գոն այժմ ի Սուրբ Աթոռոջս:

Այլև սոյն եղիազար կաթուղիկոսս առնու ի կից սոյնոյ տեղւոյս զտուն մի շէն և զտեղի ևս միոյ տան երեք թումանի ի ՌՃԲ. (1690) թուին տանկաց ի Ղազարի որդի Խաչատուրէն, որոյ կողմունքն գրին ծախողի տունն և եղիազար կաթուղիկոսի վերոյ ասացեալ առած տներն, գի՛տ զղապալայն ցուցական, զոր ևս ի յառնուլն խառնէ ընդ վերոյ յիշեալ տեղիսն:

Արդ յորժամ վերոյ յիշեալ եղիազար կաթուղիկոսն առնու այսպէս հաստատուն ղապալայիմ զայսման տներս և այն մեծ բաղչայիւն, ապա նորապէս ի մէջ միոյ հաստատուն պարսպի առնու և զտունսն զամենայն հակեալ զհանի մի օտայս շինէ վասն վանականաց և զփոքրիկ եկեղեցի մի ևս շինէ յանուն սրբոյն Յակոբայ ի հիւսիսակողմն սոյն տեղւոյս, ընդ նոսին և զայլ պարագայսն: Եւ ապա ի նոյն պարսպէն բաժանեալ յատուկ որմով և պարսպաւ ի հարաւակողմն շինէ ի նմա զփոքրիկ եկեղեցի մի ևս յանուն սրբոյն Գէորգայ և զհանի օտայս ևս յաղագս յատուկ հայրապետին և իւրոցն, որպէս ի վերդ ասացաք: Յետոյ Ղազար կաթուղիկոսն Ճահկեցի զհայրապետանիստ տեղիսն հակեալ մեծացոյց և վայելչացոյց: Զկնի նորա Յակոբ կաթուղիկոսն Շամախեցի և ևս վայելչացոյց և յաւել զշինուածս, թէ՛ ի հայրապետարանումն և թէ՛ ի միւս հասարակ պարսպոջն և արտաքուստ կուսէ հայրապետարանին, պարսպեաց լաւապէս և ամրացոյց, որ գոն այժմ ընդ իշխանութեամբ Սրբոյ Աթոռոյս, թէ ներսի պարիսպն և թէ արտաքինն[1]:

(351ա) Եւ մինչ եղիազար կաթուղիկոսն առեալ զայս տեղիս շինէ վանք և տեղիք իւրեան և միաբանից, ապա ստորև սոյնոյ ի ձորոջն, եղեալ բնակիչքն, որոց տունքն ի ներքոյ սոյնոյ տեղւոյս գոն ոմանք հայք և ոմանք այլազգիք, սկսանին խօսիլ և արտնջալ, որպէս օրէն է աշխարհի, զի ի ներքոյ եղեալքն ի հարկէ ի վերոյ եղելոցն

[1] Զգրված՝ 350աբ

խտնին և աղմուկս յարուցանեն: Վասն որոյ և ի նստիլ Նահապետ կաթուղիկոսին առնու և զայն ներին տներն ի Թումանենց Յարութիւնի որդի Աղամալէն երեմ թումանի ի ՌՃԹ. (1691) թուին տանկաց, որոյ կողմունին են՝ ներին կողմն, Զորագեղու ֆուչէն, վերի կողմն բարաբն, յորոց գլուխն է մեր վերոյ յիշեալ տներն, մի կողմն Պետրոսենց և միւս կողմն՝ Մինասենց տներն: Գի՛տ զղապալայն ցուցական, զոր և յառնուն ֆակեալ ամայի առնէ, զի մի ոք ևս բնակեսցի: Իսկ ի մերումս ժամանակի ի ՌՃՀԸ. (1178) թուին տանկաց և ի մեր ՌՄԺԹ. (1764) թուջն Ձորագեղցի Զուլլուենց Յօհաննի որդի Նէրսէսն ստիպեալ ի ֆաղցէն դաւ յարոյց վասն սոյնոյ տան տեղւոյն, թէ իմ է, և մեք ի ձեռն շարին ոչ ինչ արաեալ զդաւ նորին, իբր ողորմութիւն ետուք նմա մէկ թուման և ի գլուխ նոյնոյ ղապալային գրեցուցաք շարին ի բերանոյ նորին գնուեցաք մի, թէ փուչ է իմ դաւիս և այժմ կողմունք նոյնոյ տեղւոյն են տանիկ բազազ աղա Հիւսէինի տունն, Ազիզի խարապայ տունն, բարափն և ֆուչէն[I]:

(352ա) Դարձեալ ի Զորագեօղ ի Քարափագլուխ մահլայոջն ի մերձ մեր վերոյ յիշեալ անապատի մեծ դրանն, ձորագեղցի Յօհաննիսի որդի Յօհաննն ի նոյն գեօղացի Երամոսի որդի Պօղոսէն առնու զերիս տունս միով հիսարով ֆառասուն ղուռուշի և տայ վախմ անուամբ Սրբոյ Աթոռոյս, բայց զֆառասուն ղուռուշն առնու ի տանկաց թուին ՌՃԽԱ. (1728) ի յիշխանութեանն օսմանցւոց, որոյ կողմունին են՝ մեր անապատի պարիսպն, Զորագեղու եկեղեցին և ֆուչէն, որ գոյ և այժմ ընդ իշխանութեամբ Սրբոյ Աթոռոյս, որոյ զղապալայն գի՛տ ցուցական[II]:

(354ա) <u>Տունք Սրբոյ Աթոռոյս յերևան ֆաղաքն</u>

Զորագեղացի Արիստակիսի դուստր Սիրիխան անուն կին ոմն այրի ի հայրենեաց մնացեալ զայգի մի ի Նորագեղ, որոյ կողմունքն են՝ ձորագեղացի Հաճի Մուհամատ Վէլու այգին, ձորագեղացի Կարապետի այգին, նորագեղացի Դաւթի այգին և երևանցի Իսրայէլի այգին, որպէս յիշեցաւ ի ճառս այգեաց Նորագեղու: Այլև զտուն մի բաղչայով ի յերևան ֆաղաքն, որոյ կողմունքն են՝ ֆարտաշ Պետրոսի տունն, Ջալալենց տունն, Խուպոնց տունն և ուստա Աղաբաբի տունն, վախմ տայ Սրբոյ Աթոռոյս ի ՌՃԻԴ. (1124) թուին տանկաց և ի մեր թուջն ՌՃԿ. (1711) ի ժամանակս Աղէքսանդր կաթուղիկոսին Զուղայեցւոյ: Երկուց վախուպնամայն մի է, զոր գտցես յերեսս գրեցեալ ցուցական, որոյ բաղչայումն եղեալ տունքն են այսոքիկ մէկ այվան, մէկ թանապի, մէկ սանդուխխանայ, երկու զերզամպի, մեկ աշխանայ, մէկ մառան, մէկ թալվայ և մէկ մարաֆ: Այսպէս գրի ի վախուպնամայոջն, թէ զայսոսիկ վերոյ յիշեցեալ տունքս, ճանդերձ ի միջի իւրեանց կահիւքն և ամենայն ընչիւքն, զամենայն վախմ ետու Սրբոյ էջմիածնի[III 333]:

[I] Զգրված՝ 351բ
[II] Զգրված՝ 352բ-353բ
[III] Զգրված՝ 354բ-355բ

(356ա) **Տումբ, գեօղբ, խանութբ և այլբ այսպիսիբ ի Վրաց տունն**

Կախէթու պարոն Թէմուրազ խանն և իւր որդի Հերակլն և իւր կին Խօրիշանն ի մէջ Կախէթու և Քիսեղու ի էնիսուլ[334] կոչեցեալ նահանգոջն զգեօղ մի Թասմալուր կոչեցեալ տան Յակոբ կաթուղիկոսին Ջուղայեցւոյ՝ ամենայն բնակչօրն, ամենայն այգեստանեօրն, ջրօրն և ամենայն պարագայիւրն ի ծառայութիւն Սրբոյ Աթոռոյս, ի յիշատակ յաւիտենական ի թուոջն մերում ի .... Գի՛տ զղապալայն վրացերէն յերեսն գրեցեալ ցուցական:

Խանութբ, որբ ի Թիլֆիզ

Ի մէջ փորր Ջարսու կոչեցելոյն երեբ խանութբ գոն ի միումն Շիշման Պետրոսի որդի Բէժանն նստի այժմ, որոյ յաջակողմն կէնջեցի Խիթարին խանութն է և ձախ կողմն ևս Աթոռոյս խանութն է, յորում Աղաջանն նստի: Եւ այս Աղաջանի նստեալ խանութիս, որ Աթոռոյս է ի ձախ կողմն ի ներբոյ թաղին փորր խանութ մի ևս գոյ Սրբոյ Աթոռոյս, որոյ ձախ կողմն Ղուչայ է: Զայս երեբ խանութս խօճա Բէհպուտի որդի Ասլանն տայ Սրբոյ Աթոռոյս ի ձեռն Ջուղայեցի Յակոբ կաթուղիկոսին ի ՌՃԺԹ. (1664) թուոջն մերում: Գի՛տ զվախմնամայն վրացերէն: Աստի ի վեր ընթացեալ դէպ ի Նորաշէն Աշպազխանի[335] փողոցումն խանութ մի ևս գոյ Սրբոյ Աթոռոյս, որոյ աջ կողմն Ղարանին խանութն է և ձախն Աբովենց, զայս խանութս ևս մէլիբ Աշխալ բէկն է տուեալ յիշատակ Սրբոյ Աթոռոյս, որ եղբայր է նոյն Ասլանին: Աստի ի վեր ընթացեալ, դէպ ի մեծ չարսուն թաղի առաջն խանութ մի գոյ, զոր Հօբիլօենց Մօսէսն է տուեալ Սրբոյ Աթոռոյս, որոյ վերի կողմն ևս իւրեանց խանութն է և ներբի կողմն իմէրել[336] Գեօրկոնց խանութն է: Աստի ևս ի վեր ընթացեալ դէպ ի Գուլասպոնց փողոցն խանութ մի ևս գոյ Սրբոյ Աթոռոյս, զոր Հօբինենց Ասին է տուեալ յիշատակ, որոյ վերի կողմն մահտեսի Մելբոնի խանութն է և ներբին կողմն սառաճ Գարսէվանի փեսայ Օթարինն: Աստի ևս ի վեր ընթացեալ դէպ ի սուրբ Նշանի փողոցն, խանութ մի գոյ, որ Շահնազարենց կոչին, զոր Կիկոսենց Նասխիթն է տուեալ Սրբոյ Աթոռոյս, որոյ ներբի խանութն ևս նոյն Կիկոսենց Յարութիւնին է և վերի կողմն Ապովենց ոսկերիչ Ռուստամի տունն է և առաջն փողոց:

Գոյ ևս ի բաղաբս յայս միոյ տան տեղ, զոր Նօնենց Ռուստամն է տուեալ Սրբոյ Աթոռոյս յիշատակ, որոյ վերն Փիթոնց Դանիէլին, վայրն Հէջուբենց Ռստամին, աջ կողմն Միրիշբեարի տան տեղն և ձախ կողմն Փիթօյենց Դաւութ բէկի տունբն են: Գոյ ևս ի բաղաբ յայս ի Տափի թաղումն Սուրբ Նշանի տէր Մօսէսի այգոյն կից մէկ այգետեղ, զոր Լօյինենց Յովանիսի որդի Սիմաւոնն է տուեալ վախմ Սրբոյ Աթոռոյս, որոյ երկու կողմն տէր Նիկողասի այգին է, երկու կողմն ճանապարհ:

(356բ) Մօնթոյենց Մկրտումն և իւր որդի Յօսէփն զխաճուփ մի ետուն Սրբոյ Աթոռոյս յիշատակ ի նոյն խաղաճն, որոյ մի կողմն Ապովենց Դաւիթն է, մի կողմն Դուլօյենց Գօրկինն է, առաջն փողոց և յետկոյսն պարոնի բեաւվանսարէն, որոյ ղապալայն գի՛տ հայերէն[337]:

Դարձեալ ի յերկիրն Վրացտանու ի գեօղն Շուլաւէր[338] Ջհանշիրի որդիք տանուտէր Թահմազն և Բայրամն և Թահմազի որդիք Ռէվազն, Բայինդուրն և Ջալն ի նոյն գեօղն զմի մեծ այգի տան յիշատակ Սրբոյ Աթոռոյս ի ձեռն Ջուղայեցի Յակոբ կաթուղիկոսին, շէն և ապրշումեայ ծառօք լի ի ՌՃԻԷ. (1127) թուոջ մերում: Գի՛տ զվախմնամայն վրացերէն գրեցեալ՝ յերեսն գրեցեալ ցուցականն[I]:

(358ա) **<u>Ճորտք, այսինքն՝ հարկատու ծառայք Սրբոյ Աթոռոյս ի նոյն երկիրն</u>**

Ի խաղաճն Թիլֆիզ Աստուածատուր կաթուղիկոսն Համատանցի զխախուտի որդի Յարութիւնն գնէ ի ճորտութիւն Սրբոյ Աթոռոյս որդւովքն և բոլոր ընտանեօքն ի ՌՃԿԴ. (1715) թուոջն մերում: Գի՛տ զղապալայն վրացերէն յերեսն գրեցեալ ցուցականն:

Դարձեալ նոյն Աստուածատուր կաթուղիկոսն գնէ ի նոյն խաղաճն ի Թումանենց ազգէն զՅակոբի որդի Պապէն, զնորին որդիսն զՅակոբն և զՄամալօն բոլոր ընտանեօքն ի ճորտութիւն Սրբոյ Աթոռոյս ի ՌՃՀ. (1721) թուին մերում: Գի՛տ զղապալայն վրացերէն յերեսն գրեցեալ ցուցականն:

Այլև են ճորտք Սրբոյ Աթոռոյս ղալայճի Պաղտասարն, Քօճինեց Պաղտասարի թոռն Պաղտասարն, դաբաղ մահտեսի Դաւթի որդի Յովանէսն, Խելթուբենեցի տէր Դաւիթն, Խելթուբենեցի Աւթանդիլն և իւր որդի Աբրահամն[339], բախալ Լալվի[II] որդի Յովանէսն և Մկրտումն, բասմաճի Ասլանի որդի Գրիգորն, Գուտջի[III] Մարգարի որդի Յովանէսն, թէզբազ Ասլանի թոռն Պապէն, Ծոակցի[IV] Աւթանդիլի որդիք Դաւիթն և Յարութիւնն, ղալայճի Պաղտասարի փեսայ ղալայճի Մեհրապն, ճօն Անտօնի որդի բազազ Յարութիւնն, երևանցի Աւաքի որդի դապաղ Յարութիւնն, ճաշկեցի Աղաճանն, դիլիջանեցի տէր Սարգսի որդիք Լէհինզ, Մելիոն և Պաղտասարն, կրցիլվանեցի Էսի որդի Օթարն, ղազախեցի դաբաղ Մարգարն, երևանցի բազազ Գաբրիէլն[V]: [Այլև շամախեցի ի Թիլֆիզ բնակեալ բաննահ զԻբրահամն իւրայնովքն ճորտ է Սրբոյ Աթոռոյս, որոյ ձեռագիրն գի՛տ հայէրեն գրեցեալ ի ՌՄԺԲ. (1763) թուոջն մերում»][VI 340]:

[I] Զգրված՝ 357աբ
[II] Բ. Լալուի
[III] Բ. Գիւրջի
[IV] Բ. Ծկանցի
[V] Զգրված՝ 358բ-390բ
[VI] Գ. 30բ

(391ա) ԳԼՈՒԽ Ի.

ՅՈՐՈՒՄ ՅՈՒՅԱՆԻՆ ՌԱՂԱՄՔ ԹԱԳԱՒՈՐԱՑ ՊԱՐՍԻՑ ԵԻ ԲՈՒՌՆ ԻՇԽՈՂԱՑ, ՇԱՀԱՊԻՍԵԱՑ ԵԻ ԱՅԼՈՑ ԱՅՍՊԻՍԵԱՑ ՀԱՐԿԱՒՈՐ ԳՐԵԱՆՔ, ՈՐՔ ԳՈՆ Ի ՍՈՒՐԲ ԱԹՈՌՈՋՍ, ԹԷ ՈՐՊԷՂ, ԵՂԲ ԵԻ ՎԱՍՆ ՈՂՅՐ ՊԱՏՃԱՌԻ[341]

Եւ որման առ յայս ծանի՛ր սիրելի ընթերցօղ, զի ի ձեռնարկելն իմ զայսմանէ կարի և շատ տարակուսանօք և յոգոց հանելով գրեցի, ֆանզի որոց ցանկայի և յուսայի գտանել, զորս և հաւաստեաւ գիտէի իսկ գոլ յԱթոռոջս, զբազումս և զբոլորէն ոչ գտի: Ոչ գիտեմ ի նախանձակտուր ի նենգալի և ի թշնամի մարդկա՞նց էին անհետացեալք, թէ ի յանհոգութենէ յաջորդողացն տեղւոյս և թէ ի մօտ առ մօտ վախճանեցմանէ նոցին և ի պղտորմանէ և ի տարուբերմանէ երկրիս և երկրականացս, ընդ յորս և Աթոռոյս և աթոռայնոցս: Ոչ միայն զյառաջնոցն ասեմ և զհինագունիցն, այլև զյետնոցն և զմօտագունիցն:

Առդ մինչ զբազումսն ոչ գտի, որպէս ասացի, վասն որոյ և զսակաւսն, զորս առնեն ունեցայ, տեսի և վերահասու եղէ մտացն և դիտմանցն գրեալ աստ առնանացուցի, զի մի և սոքա անհետասցին: Քանզի թէպէտ տուօղին են այլազգիք և թշնամիք մերոյս կրօնի, սակայն տուրք և հրամանագիրք նոցին են, ըստ աշխարհիս օգտարարք, բուժիչք և ապահովացուցիչք, որպէս ի յօձից թունաւորաց սպասեմք առնուլ զթրակէզս ի բուժումն պէս պէս ցաւոց: Զայս վասն այսորիկ երկարեմ, զի և դու ի յունիլդ զգուշութեամբ պահեսցես զմնացեալսն առ ինձ: Եւ մի ասիցես, թէ այժմ այս ինչ ռաղամ աւօգուտ է և կամ թէ թագաւորին ոչ գոն, զի՞նչ օգտեն հրամանք նոցա, զի պիտոյանան բազմիցս և իւրաքանչիւրոցն գոյ ժամանակ պիտանաւորութեան, որպէս մեք փորձեցաք բազմիցս: Եւ մանաւանդ որման թագաւորական գիր գտանի յԱթոռոջս, այնման պատիւ է սմա, որման առ յայս բաւ լիցի խոհեմութեանդ: Ուրեմն զորս ունեցայ և տեսի են այսոքիկ, զոր սկսեալ ի յառաջնոյն շահ Թահմազէն մինչ ի յետինս շահ Թահմազ և զկնի նոցա զօսմանցւոցն և զայլոց շահապէս իշխօղաց կարգաւ գրեցի ցանկապէս համարովք հանդերձ դիտմամբք և թուովքն իւրեանց: Բայց ի սոցունց, որ յիշեցեալք են ի գրոջս ի հարկաւորութեանն տեղւոջ՝ աստ ևս առ նշանադրին կարճաօտաբար և որ ոչ են յիշեցեալք երբէք, միայն որպիսութեամբքն իւրեանց գրին:

(391բ) Ի սկսանիլ երկրորդի գաւազանի թագաւորութեանն Պարսից ի ՋԽ. (1491) թուջն մերում և ի ՊՂԷ. (897) թուջն տաճկաց ի շխօճաղ կոչեցելոյն, յորում նախապէս նստաւ շահ Իսմայիլն, յորմէ զոաղամ ինչ ոչ գտաք և զկնի նորա թագաւորէ շահ Թահմազն ի ՋՀԷ. (1528) [I] թուջն մերում և ի տաճկաց ՋԼԹ. (933)[II] թուին: Այս շահ Թահմազս ոաղամ մի տայ Միխայէլ կաթուղիկոսին ի ՋՄԵ. (955) թուջն տաճկաց և ի մեր թուջն ՋՂԵ. (1546) վասն Նախիջևանու, Գեղարքունւոյ, Ղափանու, Խոյու, Սալմաստու, Կէնճէու, Բարտայու, Ախստևու, Ջակամնեռու և Լոռու, զի էջմիածնի լիցին վիճակ և հնազանդ նորին կաթուղիկոսացն, որպէս յառաջմէ լեալ են: Քանզի ի յամայանալն Սրբոյ Աթոռոյս, զվերոյ յիշեցեալ վիճակսդ, զորս Գանձասար էր զաւթեալ և զորն Աղթամար: Գի՛տ զայս ոաղամս յերեսն գրեցեալ ցուցական և ... նշան համարաւն, որոյ սաւատ մի ևս գոյ, զոր ևս գի՛տ դոյն նշանօվդ: Յիշեցաւ այս ի տասն գլուխն ի ճառս Գանձասարու:

Մեծ շահ Ապասին ոաղամ մի գոյ ի Սուրբ Աթոռս, զոր գրէ առ Ամիրկիւնէ խանն, ըստ արզայի Դաւիթ կաթուղիկոսին ի ՌԺԹ. (1610) թուին տաճկաց, թէ զմասունս սրբոց Հոիփսիմեանցն ի գող պատրիչացն[342] առ և էջմիածնի թասլիմ առա և զպատրիչսն հալածեա: Գի՛տ յերեսն գրեցեալ ցուցական և ... համարաւն:

Մեծ շահ Ապասին ոաղամ մի ևս գոյ ի Սուրբ Աթոռս, զոր ի ժամանակս Մելիխէթ կաթուղիկոսին գրելով յանուանէ զամենայն սերմանելի տեղիսն Սրբոյ Աթոռոյս հրամայէ, զի մի ոք ձեռնամուխ լիցի նոցա ի ՌԻԲ. (1612) թուին տաճկաց: Գի՛տ յերեսն գրեցեալ ցուցական և ... համարաւն: Յիշեցաւ այս ի ճառս արտորէիցն ի ԺԵ. (15) գլուխն: Յոր նախ շխսլամն գրէ յանուանէ զսերմանելի տեղիսն Սրբոյ Աթոռոյս և ապա շահն ի գլուխն ոաղամ գրէ:

Մեծ շահ Ապասին ոաղամ մի ևս գոյ ի Սուրբ Աթոռս, զոր գրէ ըստ արզայի Մելիխէթ կաթուղիկոսին թամպէհ ազգիս հայոց, զի յուր և իցեն, հնազանդ լիցին կաթուղիկոսին էջմիածնի, որպէս օրէն է ի բնէ անտի ի [ՌԻՋ. (1026)][343] թուին տաճկաց, զոր գտցես յերեսն գրեցեալ ցուցական և .... համարովն:

Մեծ շահ Ապասին ոաղամ մի ևս գոյ ի Սուրբ Աթոռս, յորում զլուսաւարութիւնն Սրբոյ Աթոռոյս տայ Սիւնեցի Մօսէս վարդապետին, ըստ արզայի նորին, որ յետոյ եղև կաթուղիկոս: Գի՛տ յերեսն գրեցեալ ցուցական և (...) համարովն, որ գրի ի տաճկաց ՌԼՋ. (1627) թուջն:

(392ա) Շահ Սէֆու ոաղամի սաւատն է, բայց հաստատուն կնիով, յորում շահ Սէֆին զճարիւր թուման մուխաթէն բառնայ ի Սուրբ Աթոռոյս, ըստ արզայի Մօսէս կա-

[I] Բ. ՃՀԷ.
[II] Բ. ՃԼԹ.

թուղիկոսին, որ էր հաստատեցեալ ի Մեծէ շահ Ապասէն ի ժամանակս Մելիխէթ կաթուղիկոսին, որ գրի ի տաճկաց ՌԼԸ. (1629) թուին, զոր գտցես յերեսն գրեցեալ ցուցական և ... համարով:

Շահ Սէֆուն ռաղամ, զի արզ առնեն Խաչենու և բոլոր Աղուանից երկիրն, թէ մեք ի բնէ էջմիածնի եմք վիճակք, Գանձասարու կաթուղիկոսն ի վերայ մեր մի իշխեսցէ: Եւ շահն գրէ հրաման, զի այսպէս լիցի, զի էջմիածնի լիցին հնազանդք և նմա տայցեն զնուիրակութիւնս: Գի՛տ ցուցական և ... համարով, որ գրի ի ՌԽԴ. (1634) թուին տաճկաց: Սորա սաւատ մի ևս գոյ, գի՛տ ցուցական և ... համարով: Յիշեցաւ այս ի Ժ. (10) գլուխն ի ճառս Գանձասարու[344]:

Շահ Սէֆու ռաղամ, յորում գրէ, թէ նուիրակացն էջմիածնի և կամ խալիֆայի մարդկանցն ամենևին մի ոք խօսեսցի և մի[I] խառնիցին ի բանս և ի գործս նոցա և կամ զբան ինչ պահանջիցեն ի շրջիլն աստ և անդ, ըստ արզայի Փիլիպպոս կաթուղիկոսին ի ՌԽԸ. (1639) թուին տաճկաց, զոր գի՛տ ցուցական և ... համարով:

(392բ) Փոխր շահ Ապասին ռաղամ, յորոյ մին կողմն շխիսլամն զֆաթվայ գրէ և ի միւս երեսն շահն ռաղամ գրէ ի ժամանակս Փիլիպպոս կաթուղիկոսին, թէ ի Հատրբեջան ոմանք ի զուր զբան պահանջեն ի հայոց, որպէս արզ արարին մեզ, մի ևս լիցի այսուհետև: Եւ ի ժամանակս օսմանցւոց, զի շարժէ աւերեալ եկեղեցիսն, եթէ նորոգել կամիցին մի ոք ներհակիցի, զի հարկատու են մեզ և ի բանս օրինաց նոցա մի ոք խառնեսցի՝ ի ՌԾԹ. (1644) թուին տաճկաց, զոր գի՛տ ցուցական և ... համարով:

Փոխր շահ Ապասին ռաղամ, յորում ի մի երեսն շխիսլամն գրէ զամենայն սերմանելի տեղիսն Սրբոյ Աթոռոյս և վկայէ, թէ այսօրիկ վախճ են էջմիածնի և ապա ի միւս երեսն շահն ռաղամ գրէ, թէ մի ոք ձեռնամուխ լիցի նոցա ի ՌԾԹ. (1644) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարով: Սոյնանման ռաղամ մի ևս ի Մեծէ շահ Ապասէն գոյ, գի՛տ ցուցական և ... համարովն, որ յիշեցան ի ԺԵ. (15) գլուխն ի ճառս արտորէիցն:

Փոխր շահ Ապասին ռաղամ, յորում, ըստ արզայի Փիլիպպոս կաթուղիկոսին զմէկ գութան մաղաֆ առնէ Սրբոյ Աթոռոյս, զի չարն Մահմատ ղուլի խան կամեցեալ է բահրայ առնուլ: Յիշեցաւ այս ի ԺԹ. (14) գլուխն ի ճառս մաղաֆութեանն, զոր գի՛տ ցուցական և ... համարովն, որ գրի ի ՌԾԵ. (1645) թուին տաճկաց:

Փոխր շահ Ապասին ռաղամ, յորում գրէ, թէ վանօրայքն Երևանու, զոր ինչ ի ժամանակս Ամիրկիւնէ խանին տուեալ են, զնոյնն առցէ Մահմատ ղուլի խանն և մի ինչ աւելի ի ՌԾԵ. (1645) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարովն:

[I] Բ. > մի

Փոր շահ Ապասին ռաղամ, յորում, ըստ արզայի Փիլիպպոս կաթուղիկոսին գրէ սաստիկ պատուէր, զի նուիրակացն էջմիածնի խանիմ և այլ իշխօղ մի լիցին ձեռնամուխ ի ՌՃԵ. (1645) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարովն: Յիշէ ևս, թէ որպէս ի ՌԽԸ. (1639) թուին շահ Սէֆին ևս է տուեալ այսպէս ռաղամ, որպէս ի վերդ գրեցաւ:

Փոր շահ Ապասին ռաղամ վասն Երևանու երկրիս եկեղեցեաց նորոգութեան և շինութեան, ըստ արզայի Փիլիպպոս կաթուղիկոսին: Գի՛տ յերեսն գրեցեալ ցուցական և ... համարովն ի ՌՃԵ. (1645) թիւն տաճկաց:

(393ա) Փոր շահ Ապասին ռաղամ, յորում գրէ ըստ արզայի Փիլիպպոս կաթուղիկոսին, թէ եթէ հայք ընդ միմեանս զդաւ ինչ ունիցին առ խալիֆայն և առ յայլ կարդացօղս իւրեանց գնան ի դատ, տաճիկք ոչ արգելուցուն և ոչ խառնիցին: Այլև հայք, եթէ զիր ինչ վախմ տան էջմիածնի՝ տաճիկք մի արգելուցուն, յորոյ միւս երեսն ևս շարն գրէ զֆաթվայ: Գի՛տ ցուցական և ... համարովն ի ՌԿ. (1650) թուին տաճկաց:

Փոր շահ Ապասին ռաղամ, զի Փիլիպպոս կաթուղիկոսն արզ առնէ, թէ այս Աթոռս, թէ ի յայս գեօղս և թէ յայլ ուրեք ունի զմուլս, զայգիս և զջրաղացս, որ ի բնէ վախմ են Աթոռոյս, և այժմ խանիմ և այլ իշխօղ ոչ թողուն մեզ վայելել զնոսա: Երկրիս իշխօղ Խօսրով խանն ևս ի սոյն արզայումս զվկայութիւն գրէ կաթուղիկոսի արզային: Յորում ինն այգի գրի և ինն ջրաղաց գոլ Աթոռոյս, որոց աղագաւ շահն սաստիկ թամպէհ գրէ, զի մի ոք լիցի ձեռնամուխ ի ՌԿ. (1650) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարովն: Յիշեցաւ այս ի ԺԴ. (14) գլուխն ի ճառս մաղաքութեանն:

Փոր շահ Ապասին ռաղամ, զի Փիլիպպոս կաթուղիկոսն արզ առնէ, թէ զԳեղարդայի ջուրն, որ է ինն ջրաղացի ջուր, բերի ի գետս մեր խառնեցի, որ մեծ օգնութիւն եղև երկրիս, բայց մեզ ոչ ինչ օգուտ, զի մուլ գեղջս մերոյ, որ բնական Աթոռոյս է լեալ, այն ևս Ամիրկունէ խանի որդի Թահմազ ղուլի խանն իւր տօնդուղի տեղ զաւթեալ եկեր, որ և մինչ ցայսօր այնպէս այլ ուտեն, խնդրեմ զի մեզ շնորհեսցես զմուլ գեղջս մերոյ: Երկրիս իշխօղ Խօսրով խանն ևս յայս արզայոջս գրէ զվկայութիւն և զբարեբարութենէ կաթուղիկոսին և խնդրէ կատարել զխնդիր նորին: Վասն որոյ և շահն ռաղամ գրէ բաշխելով ոչ միայն մուլն շէշ դանկ գեղջս մերոյ, այլև զբոլոր մուտախիլն սորին, որ գրի հարիւր իննսուն խալվար և հինգ լիտր: Գի՛տ զայս ռաղամս յերեսն գրեցեալ ցուցական և ... համարովն ի ՌԿ. (1650) թուին տաճկաց: Յիշեցաւ այս ի ԺԳ. (13)[1] գլուխն ի ճառս մլխատուութեան գեղջս մերոյ, որ կարի պիտանի է մանաւանդ, որ ինն ջրաղացաց ջուր յատուկ Սրբոյ Աթոռոյս գոյ ի գետս մեր, բաց ի հասարակ բաժնէն, որոյ կէսն Աթոռոյս է:

[1] Բ. ԺԵ.

Փոքր շահ Ապասին ռաղամ, յորում Փիլիպպոս կաթուղիկոսն յետ ճառելոյ զբարերարութիւնս իւր զԳեօզալդարայի ինն ջրաղացի ջուրն բերելն և զՄուրթուզայ փաշայն յետս դարձուցանելն ԲՃ. (200) թուման տալով, ապա զերիս խնդիրս առնէ յատուկ յատուկ: Նախ, թէ զմուլիսն Սրբոյ Աթոռոյս, զայգիս, զջրաղացս, զվարելահողս, զանասունս և զայլսն մաղաֆ արասցես, զի կերեալ աղօթեսցուք վասն հոյ: Երկրորդ, թէ Աթոռս այս ի Քրիստոսէ մինչև ցայսօր, զորհան վախուպ մուլիս ունեցեալ է և ունի՝ մի ոք ձեռնամուխ լիցի նոցա: Երրորդ, թէ հրաման տուր, զի Երուսաղէմ գնացից: Եւ շահն իւրաքանչիւրց խնդրոցն յատուկ յատուկ ի գլուխսն հրաման գրէ և կնքէ ի ՌԿ. (1650) թուին տաճկաց: Յիշեցաւ այս ի ԺԴ. (14) գլուխն ի ճառս մաղաֆութեանն: Գի՛տ յերեսն գրեցեալ ցուցական և ... համարովն: Շատ հարկաւոր է և լաւ պահելի:

(393բ) Փոքր շահ Ապասին ռաղամ, զի արզ առնեն Շամախու և Շիրուանու երկիրն, թէ մեք ի բնէ էջմիածնի եմք լեալք վիճակք և զնուիրակութիւնս մեր էջմիածնի եմք տուեալ կամիմք ևս այսպէս լինիլ, Գանձասարու կաթուղիկոսին ի վերայ մեր մի իշխեսցեն: Շահն գրէ հրաման, զի այսպէս լիցի ի ՌԿ. (1650) թուին տաճկաց, զոր գտցես ցուցական և ... համարովն: Սորա սաւատ մի ևս գոյ, գի՛տ ցուցական և ... համարովն: Յիշեցաւ այս ի Ժ. (10) գլուխն ի ճառս Գանձասարու:

Փոքր շահ Ապասին ռաղամ, զի Սրբոյ Աթոռոյս վէրիլ Թումանն գնացեալ ի յԱսպահան արզ առնէ շահին, թէ Բաթրինջ գեօղն էջմիածնի մուլք է և խոտհարք վասն անասնոցն ճեօշարի տաճիկք եկեալք բնակին ի նմա, երկրին և էջմիածնի վնաս տան: Վասն որոյ և շահն սաստիկ թամպէհ գրէ նոցա՝ մի ևս բնակիլ անդ: Յիշեցաւ այս ի ԺԳ. (13) գլուխն ի ճառս Բաթրինջու ի ՌԿ. (1650) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարովն:

Փոքր շահ Ապասին ռաղամ վասն Փիլիպպոս կաթուղիկոսին յԵրուսաղէմ գնալոյն և վասն նորա վէրիլին մի ոք ներհակիլոյն: Գի՛տ ցուցական և ... համարովն ի ՌԿ. (1650) թուին տաճկաց:

Փոքր շահ Ապասին ռաղամ մի ևս շնորհակալութիւն վասն ընծայիցն Փիլիպպոս կաթուղիկոսին և զխիլայ յղելոյն: Գի՛տ ցուցական և ... համարովն ի ՌԿ. (1650) թուին տաճկաց:

Փոքր շահ Ապասին ռաղամ, զի երևանցի Սէթի որդի խօճա Յակոբն, զոր յիշեցաք ի ճառս Նորագեղու և յայլս տեղիս, զեղուարդայ չորս դանկ և կէս մուլքն ունեցեալ է հաստատուն ղապալայով, տաճիկք ոմանք յափշտակեալ են ի նմանէ, և Յակոբն արզ առնէ շահին, և յինքն դարձուցանէ և յետոյ տայ վախմ Սրբոյ Աթոռոյս ընդ Նորագեղու մլիին և ընդ այլոց, վասն որոյ և զայս ռաղամս տայ Աթոռոյս: Յիշեցաւ ի ԺԳ. (13) գլուխն ի ճառս Եղուարդայ ի ՌԿԹ. (1658) [345] թուին տաճկաց, գի՛տ ցուցական և ... համարովն:

Փոքր շահ Ապասին ռաղամ, զոր ըստ արզայի Փիլիպպոս կաթուղիկոսին և Յակոբ վարդապետին գրէ, թէ էջմիածնի նուիրակունքն ուր և գնան զապիթք, խանք և ռահդարք մի մերձեսցին և մի զինչս պահանջեսցեն: Բայց, եթէ մաքսի արժան ինչ ունիցին, տայցեն ըստ կարգին զմաքսն ի ՌԿԲ. (1652) թուին տանկաց: Գի՛ռ ցուցականն և ... համարովն:

Փոքր շահ Ապասին ռաղամ, զի Յակոբ կաթուղիկոսն և այլ շրջակայ գեօղորայքն վերստին արզ առնեն վասն քեօշարի տանկացն, որք գան ի Բաթռինն գեօղն իջանեն և վնասս հասուցանեն: Վասն որոյ սաստիկ թամպէհ գրէ, զի մի ևս մտցեն ի գեօղն յայն ի ՌԿԷ. (1657) թուին տանկաց: Գի՛ռ ցուցականն և ... համարովն:

Փոքր շահ Ապասին ռաղամ, զի նախ շարն վճռէ, թէ եթէ ոմն տանիկ ումեմն քրիստոնէի ի ձեռն շարի և ղապալայով զմուլք ինչ ծախէ, այլ ոչ կարէ դաւ առնել և յետս խնդրել: Այլև, եթէ ծախօղ տանկին ազգական մի եկեալ դաւ յարուցանէ ընդ գնօղ քրիստոնէին վասն այն ծախեցեալ մլքին, ոչ ինչ է և ընդունայն: Ապա և շահն ի գլուխ ֆաթվային գրէ լինիլ այսպէս ի ՌԿԸ. (1658) թուին տանկաց: Գի՛ռ ցուցականն և ... համարովն:

(394ա) Փոքր շահ Ապասին ռաղամ, զի Նաջաֆ խանն կամեցեալ է բահրայ առնուլ յԱթոռոյս, և Յակոբ կաթուղիկոսն արզ առնէ, թէ Փիլիպպոս կաթուղիկոսին դու մէկ գութանի մաղաֆութիւն ես տուեալ, այժմ սոքա զպատուէրդ ոչ պահեն: Վասն որոյ և շահն վերստին հաստատելով զմէկ գութանի մաղաֆութիւնն՝ գրէ սաստիկ թամպէհ Նաջաֆ խանին, զի մի առցէ ի ՌԿԹ. (1659) թուին: Գի՛ռ ցուցականն և ... համարովն: Յիշեցաւ այս ի ԺԴ. (14) գլուխն ի ճառս մաղաֆութեան:

Փոքր շահ Ապասին ռաղամ, որ (որպէս ... և ... ռաղամքն) գրէ յամենայն իշխանութիւնս իւր, թէ էջմիածնի կաթուղիկոսն և նորին մարդիկքն ուր և շրջին, մի ոք արգելցէ կամ զիր ինչ պահանջիցէ և կամ ի գործս և ի յօրէնս նոցա խառնիցի: Գի՛ռ ցուցականն և ... համարովն ի ՌԿԹ. (1659) տանկաց թուին:

Փոքր շահ Ապասին ռաղամ, յորում նախ շխիսլամն վճիռ գրէ, թէ արծաթագին ծառային ջաղիայ և խարճ ոչ գոյ: Ապա և շահն հրաման գրէ լինիլ այնպէս ի ՌԿԹ. (1659) թուին տանկաց: Գի՛ռ ցուցականն և ... համարովն:

Փոքր շահ Ապասին ռաղամ, յորում նախ շխիսլամն վճռէ, թէ ոմն հայ մեռանի, և ոմն եկեալ առ մնացորդսն մեռելոյն ասասցէ, թէ մեռեալդ ինձ այս ինչ տալոց էր և կամ թէ զայս ինչ աւանդ եդի առ դա, ոչ կարէ հաւաստել և առնուլ, մինչև ի ձեռն շարի և բազմաց վկայութեամբ ոչ ստուգեսցէ: Ապա և շահն գրէ այնպէս լինիլ ի ՌԿԹ. (1659) թուին տանկաց: Գի՛ռ ցուցականն և ... համարովն:

Փոfr շահ Ապասին ռաղամ, զոր գրէ ըստ արզայի երևանցւոց և նախիջևանցւոց, թէ զաւեր եկեղեցիսն, եթէ նորոգել կամիցին՝ մի ոf ներհակիցի ի ՌԿԹ. (1658) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարովն:

Փոfr շահ Ապասին ռաղամ, յորում նախ շարն գրէ զվճիռ, թէ ոմն հայ ուր և իցէ զմուլս և զվարելահողս ունիցի իւեան հաստատաբար, երբ և կամիցի կարէ վարել և տիրել, ոչ ոf կարէ արգելուլ և կամ տիրել, և շահն գրէ այնպէս լինիլ ի ՌԿԹ. (1658) թուին տաճկաց, գի՛տ ցուցական և ... համարովն:

Փոfr շահ Ապասին ռաղամ, յորում նախ շխիսլամն վասն երից իրակութեանց զվճիռ գրէ նախ, թէ եթէ ոf զմուլ ինչ վախմ առասցէ տեղւոյ ուրուf, ոչ կարէ յետս առնուլ: Երկրորդ, թէ եթէ ոf ի մեռանիլն իւրում զկտակ ինչ առնիցէ, որդի նորին ոչ կարէ բացասել զայն: Երրորդ, թէ եթէ ոf ի մեռանիլն իւրում զոf վէֆիլ կարգեսցէ, զի զկտակն իւր կատարեսցէ որդի մեռանօղին ոչ կարէ արգելուլ: Եւ շահն հրաման գրէ ի գլուխն, զի այսպէս լիցի ի ՌՀԱ. (1660) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարովն:

Շահ Սուլէյմանին ռաղամ, զոր գրէ ըստ արզայի ֆանաֆեոցւոց թամպէհ, թէ ի հայոց ոմանf, որf ի յօրէնս մեր դառնան, այլ ոչ կարեն յազգականաց իւրեանց զինչս խնդրել և կամ դաւ յարուցանել: Գրէ և Երևանու իշխօղ Սէֆի ղուլի խանին պատուէր, զի մի թողուցու ի ՌՀԷ. (1667) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարովն:

(394բ) Շահ Սուլէյմանին ռաղամ վասն Մուղնու սրբոյն Գէորգեայ վանիցն նորոգութեան: Յորում նախապէս շարն զվճիռ գրէ, թէ որովհետև յառաջմէ լեալ է և հնացեալ է այժմ, եթէ նորոգեսցեն fարիւ և կրով՝ ոչ է անտեղի: Եւ շահն հրաման գրէ լինիլ այնպէս ի ՌՀԸ. (1667) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարովն:

Շահ Սուլէյմանին ռաղամ վասն եկեղեցեաց նորոգութեան: Յորում նախ շարն զվճիռ գրէ, թէ հայfն մինչ հնազանդ են թագաւորի և հարկատու ոչ է անտեղի, եթէ զաւերեալ եկեղեցիս իւրեանց նորոգեսցեն: Եւ շահն զհրաման գրէ լինիլ այնպէս ի ՌՀԹ. (1669) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարովն:

Շահ Սուլէյմանին ռաղամ, յորում նախ վճռէ շարն, թէ էջմիածին, վանորայf և այլ եկեղեցիf հայոց, որf ըստ օրինաց իւրեանց զմեռեալս իւրեանց համարձակ թաղեն, զպսակս առնեն, յեկեղեցիս բարձր ձայնիւ երգեն, զանկակ ծեծեն և զայլս այսպիսիս, ոչ է արգելելի, որովհետև հարկատու են թագաւորին և շահն հրաման գրէ ի ՌՀԹ. (1669) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարովն:

Շահ Սուլէյմանին ռաղամ, զի արզ առնեն ամենայն հայfն Հատրէջանու երկրիս, թէ մեf հարկատու եմf թագաւորին, տաճիկf ոչ թողուն մեզ զանկակ ծեծել, ժամ կոչել և բարձր ձայնիւ ժամ ասել և ամենայն օրինաց մերոց հակառակին: Ապա շահն գրէ զվճիռ, թէ ոչ է պարտ տաճկաց այսպէս առնել և շահն ևս ի միւս երեսն հրաման գրէ մի այնպէս առնել ի ՌՀԹ. (1669) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարովն:

Շահ Սուլէյմանին ռաղամ, յորում նախ շարն զվճիռ գրէ, թէ որքան հայք, որք գոն ի յիշխանութիւնս թագաւորութեան մերում, որք են հարկատու և հնազանդ, մի ոք իշխեսցէ զնոսա ի տանջութիւն հրաւիրել և կամ բռնադատել։ Այլև, եթէ զաւերեալ եկեղեցիսն իւրեանց նորոգեսցեն քարիւ, կրով, աղիւսով և փայտիւ, ոչ ոք կարէ արգե-լուլ։ Եւ շահն հրաման գրէ լինիլ այնպէս ի ՌՀԹ. (1669) թուին տանկաց։ Գի՛տ ցուցա-կաւն և ... համարովն։

Շահ Սուլէյմանին ռաղամի սաւատ, բայց շարի կնքով։ Յորում նախ շարն վճռէ, թէ ի Հատրբէջան յերկրոջս տաճիկք ոմանք զհայոց ազգն նեղացուցանեն և ի զուր զիրս պահանջեն և կամ ի նորոգելն նոցա զհնացեալ եկեղեցիս իւրեանց արգելուն և ի բանս օրինաց նոցա խառնին, որոց պատուէր լիցի՝ մի առնել այսպէս։ Եւ շահն ի միւս երեսն գրէ հրաման սաստիւ այնպիսեացն ի ՌՀԹ. (1079) թուին տանկաց։ Գի՛տ ցու-ցակաւն և ... համարով։ Այսպէս ռաղամ մի ևս Փոքր շահ Աբասն տայ ի ՌԾԳ. (1643) թուոջն տանկաց, զոր գտցես ցուցակաւն և ... համարով։

Սապէս ռաղամ մի ևս տայ Փոքր շահ Աբասն վասն նորոգութեան եկեղեցեաց բոլոր Հատրբէջանու երկրիս ի ՌՀԱ. (1660) թուին տանկաց։ Բայց սաւատ է և շարի կնքով, գի՛տ ցուցակաւն և ... համարովն։

Շահ Սուլէյմանին ռաղամ խիստ լաւ և շատ հարկաւոր և պիտանի, զի Ջուղայեցի Յակոբ կաթուղիկոսն, զպէսպէս հակառակութիւնս և զզլխացաւութիւնս կրելով վասն գեղջս մերոյ էջմիածնի վեց դանկ մլքին ի խանից և յայլոց տանկաց, արարեալ է զայս մեծ բարերարութիւնս մեծաւ խոհեմութեամբ։ Քանզի զմեծ վախուպնամայն Մակուեցի Գրիգոր կաթուղիկոսին, որ գոյ ի Սուրբ Աթոռոջս, որով գնեալ է զբոլոր (395ա) գեօղս մեր իւրովք սահմանօքն զԱմիրգիւնէ խանի տուեալ հուճէթն, որ ժամանակ ինչ զգեօղս մեր զաւթեալ ուտէ և յետոյ զվերոյ յիշեալ վախուպնամայն տեսեալ, որով և հաւաս-տեալ է, թէ գեօղս այս վախմ է Սրբոյ Աթոռոյս, զայն հուճէթն տայ, թէ յիրաւի գեօղս էջմիածնի է, այսուհետև մի ոք ձեռնամուխ լիցի ի գեօղս յայս յազգականաց իմոց, որ գրի ի ՌԻԹ. (1620) թուին տանկաց, որոյ երկուք սաւատքն գոն ի Սուրբ Աթոռս՝ շարի կնքով։ Այլև սոյն Ամիրկիւնէ խանի որդի Աբաս ղուլի խանի տուեալ հուճէթն, որ յառաջ, քան զխան լինիլն երկրիս եկեալ դաւի է արարեալ ընդ Յակոբ կաթուղիկոսին վասն գեղջս այսորիկ, թէ մեր է, և հայրն իմ յայսքան ժամանակ եկեր զսա։ Եւ Յակոբ կաթուղիկոսն վերոյ յիշեալ մեծ վախուպնամայիւն և նորին հօր տուեալ վերոյ յիշեալ հուճէթիւն պապանձեցուցեալ է զնա առաջի շարին և զայն հուճէթն առեալ ի նմանէ ի ՌՀԳ. (1662) թուին տանկաց, յորում գրէ, թէ յիրաւի գեօղս այս բոլորովին էջմիածնի է, որոյ սաւատն գոյ յԱթոռոջս։ Այլև զհուճէթ և զվկայական գիր մի ևս ի ՌՀԹ. (1669) թուին տանկաց գրեցեալ։ Զայսոսիկ չորեսին թուղթս, զորս ասացաք, առեալ Յակոբ կաթուղիկոսն գնայ ի յԱսպահան և ցուցանէ շխիսլամին և այլոց դիւանագրաց նորին

և ծանուցանէ զամենայն որպիսութիւնս գեղջս մերոյ: Ապա ի տեսանել շխիսլամին և ի վերահասու լինիլն գրէ զհաստատուն և զվճռահատ հուիէթ մի, կնքէ իմն և այլոց մեծամեծաց կարդացօղաց կնքեցուցանէ, թէ տեսաք մեք զհին մեծ վախուպնամայն, զԱմիրկիւնէ խանի գիրն և զայլ գրեանս և վերահասու եղաք ստուգութեամբ, որ այս գեղջս ոչ միայն զշէշ դանկ մուլճն, այլև բոլորովին հասըլն, մուտախիլն և բահրայն էջմիածնի են լեալ ի բնէ անտի, որոց յաղագաւ ով ոք դաւ յարուցանէ՝ փուչ է և անընդունելի: Ապա և Յակոբ կաթուղիկոսն առեալ զայս հաստատուն գիրս մատուցանէ շահ Սուլէյմանին՝ արզայիւ հանդերձ: Եւ շահն ի տեսանելն զվկայութիւն շարին և այլոց մեծամեծացն գրէ ռաղամ ի միւս երեսն նոյն հաստատուն հուիէթին, թէ որ ինչ գրեցեալ է ի միւս երեսն թղթոյս վկայութեամբ շարին, և ես հրամայեցի, զի այդպէս լինիցի: Գրելով ի նմա և զպատուէր Երևանու իշխողացն, զի մի ոք ընդդէմ գրեցելոցս շարժիցին ի ՌՁՒ. (1672) թուին տաճկաց: Գի՛տ զայս ռաղամս յերեսն գրեցեալ ցուցական և ... համարովն: Յիշեցաւ այս ռաղամս և որպէսն սորին ի ԺԳ. (13) գլուխն ի ճառս մլխատուտեան գեղջս մերոյ: Ունի սա և զերկուս սաւատս շարի կնճով կնքեցեալ, բայց միևն սոյնանման մի յերեսն շարի վկայութիւնն և ի միւս երեսն շահի ռաղամն և միւսն միայն շահի վկայութիւնն, զի շահի ռաղամի երեսն չէ գրեցեալ, զորս գտցես ցուցակօրն և ... համարօրն:

Շահ Սուլէյմանին ռաղամ, որ է ամենայնիւ նոյն և նման ընդ վերնոյ ասացեալ ռաղամիդ: Բայց այսման ունի զանազանութիւն, զի ի վերնումդ ի շարի վկայութեանն յիշի, թէ մեք վերահասու եղաք, որ էջմիածնի գեղջ հասըլն, մուտախիլն և բահրայն են բոլորովին էջմիածնի, բայց շահն ի միւս երեսն զայսոսիկ յատուկ յատուկ ոչ յիշէ, այլ գրէ, թէ որ ինչ ի միւս երեսն շարն վկայեալ է, և ես հրամայեցի: Իսկ յայս ռաղամդջս, որպէս շարն գրէ զայն բառսն յանուանէ, նոյնպէս և շահն գրէ յանուանէ ի ռաղամն ի միւս երեսն: Եւ երկրորդս գրի ի ՌՁԵ. (1674) թուին (395բ) տաճկաց, զոր գտցես յերեսն գրեցեալ ցուցական և ... համարովն: Շատ պիտանիք են այս երկու ռաղամքս և լաւ պահելիք:

Շահ Սուլէյմանին ռաղամ, զի մեր գեօղականքս արզ առնեն, թէ առու մի ունիմք մեք Շահիարխ անուամբ, որ բնական մեր է, այժմ հաճիղարացիք զայն առուն և ջուրն յափշտակել կամին ի մէնջ: Եւ շահն ի գլուխ արզային ռաղամ գրէ ի վերայ Հատրբէջանու սարդարին և Երևանու իշխօղին, թէ վերահասու լերուք, եթէ ջուրն այն էջմիածնի է, նոցա տո՛ւք, և հաճիղարացիք մի մօտեսցին ի ՌՁԵ. (1674/1675) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարովն:

Շահ Սուլէյմանին ռաղամ, որ գրէ ըստ արզայի աթոռակալ Ոնոփրիոս վարդապետին ի վերայ իշխողաց երկրիս, թէ ի վանօրէիցն աւելի հան զբնական կանօնն զիր ինչ մի պահանջէք ի ՌՁԵ. (1674) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարովն:

Շահ Սուլէյմանին ռաղամ վերահաստատութեան կաթուղիկոսութեանն Յակոբայ կաթուղիկոսին Ջուղայեցւոյ ի ՌՉՉ. (1675) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարովն:

Շահ Սուլէյմանին ռաղամ, որ գրէ ըստ արզայի Յակոբ կաթուղիկոսին ի վերայ Երևանու խանին, թէ էջմիածնի մուլքն ով ոք բռնութեամբ զաւթեալ իցէ, յետս դարձուցանել տայցես, զի անիծեալ Լազկի Սէֆի ղուլի խանն զոմանս մուլս Աթոռոյս զաւթեալ է երբեմն ի ՌՂԱ. (1680) թուին տաճկաց, գի՛տ ցուցական և ... համարովն:

Շահ Սուլէյմանին ռաղամ, զի խալդար անուամբ ոմն տաճկացեալ զմուլ ինչ, զոր ազգականքն իւր վախճ են տուեալ Սրբոյ Աթոռոյս, յետս առնու: Եւ եղիազար կաթուղիկոսն արզ առնէ շահին, և շահն զայս ռաղամս տայ, զի խալդարն այն յետս դարձուսցէ զառեալ մուլքն: Ի ներոյ արզային և շարն գրէ զֆաթվայ ի ՌՂԵ. (1684) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ..... համարով:

Շահ Սուլէյմանի ռաղամ վասն Եղիազարի կաթուղիկոսութեանն ի ՌՂԹ. (1687/1688) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարովն:

Շահ Սուլէյմանին ռաղամ վասն Նահապետի կաթուղիկոսութեանն ի ՌՃԲ. (1692) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարովն:

Շահ Հիւսէյինին ռաղամ վասն Նահապետի կաթուղիկոսութեանն ի ՌՃՉ. (1695) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարովն:

Շահ Հիւսէյինին ռաղամ վասն վերստին կաթուղիկոսութեանն Նահապետին յետ Ստեփաննոսին ի ՌՃԺԱ. (1700) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարովն:

Շահ Հիւսէյինին ռաղամ, զոր գրէ Հատրբէջանու երկրիս իշխողացն թամպեհ, թէ հայոց ննջեցելոցն համարձակ թաղելոյն, ֆակեցեալ եկեղեցեացն նորոգելոյն և այլ օրինաց նոցա մի ոք հակառակիցի կամ նեղացուսցէ կամ զիր ինչ պահանջեսցէ ի ՌՃԺԱ. (1700) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարովն: Սորա սաւատ մի ևս գոյ շարի կնճռով, զոր գտցես ցուցական և ... համարովն:

(396ա) Շահ Հիւսէյինին ռաղամ, զի Դանիէլ անուն ոմն չարախօսէ զՆահապետ կաթուղիկոսէն առ շահն, և Աբլղասում խանն բարեկամ գոլով կաթուղիկոսին՝ բարեխօսէ վասն նորա: Վասն որոյ և շահն գրէ զայս ռաղամս ի միամտութիւն կաթուղիկոսին և միաբանիցն ի հնազանդութիւն նմա, ըստ օրինի ի ՌՃԺՉ. (1704) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարովն:

Շահ Հիւսէյինի ռաղամ, զոր գրէ ի ՌՃԺԸ. (1706) թուին տաճկաց վասն կաթուղիկոսութեանն Աղէքսանդրի Ջուղայեցւոյ ի թուին տաճկաց ...: Գի՛տ ցուցական և ... համարովն:

Շահ Հիւսէյինի ռաղամ, զոր գրէ ըստ արզայի Աղէքսանդր կաթուղիկոսին Ջուղայեցւոյ վասն ֆռանկաց, թէ մի երբէք երևեսցին յիշխանութեանս իմում և ոչ զօրէնս

իւեանց ուսուսցեն և կամ հրաւիրեսցեն զոմ ի յաղանդս իւեանց մի զմանկունս ուսուսցեն և ի հայոց զկանայս մի առցեն և այլ այսպիսիմ պատուէրմ ի ՌՃԻԲ. (1710) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համառովն:

Շահ Հիւսէյինին ռաղամ պիտանի, զի զերկուս գութանս և զհինգ հարիւր ոչխարս Սրբոյ Աթոռոյս մաղաֆ առնէ, ըստ խնդրոյ Աղէքսանդր կաթուղիկոսին Ջուղայեցւոյ ի ՌՃԻԴ. (1712) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համառովն: Յիշեցաւ այս ի ԺԴ. (14) գլուխն ի ճառս մաղաֆութեանն Սրբոյ Աթոռոյս:

Շահ Հիւսէյինին ռաղամ, ըստ արզայի Աղէքսանդր կաթուղիկոսին վասն ֆռանկ պատրչացն, զի մի իշխեսցեն զհայս դարձուցանել և զայլս այսպէս թամպէհս: Յիշէ ևս, թէ ի ՌՃԻԲ. (1710) թուջն ևս եմ տուեալ այսպէս ֆարման, որ ի վերդ յիշեցաւ, աստանօր շատ սաստկութեամբ գրէ ի ՌՃԻԴ. (1712): Գի՛տ ցուցական և ... համառովն: Սորա սաւատ մի ևս գոյ շարի կնճով, գի՛տ սոյն թուովս և ... համառովս:

Շահ Հիւսէյինին ռաղամ, ըստ արզայի Աղէքսանդր կաթուղիկոսին, զի գնասցէ Յունաց յերկիրն և խանին պատուէր գրէ, զի տեղապահին և Աթոռոյս մուղայէթ լիցի՝ ի ՌՃԻԴ. (1712) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համառովն:

Շահ Հիւսէյինին ռաղամն է, զոր տուեալ է ըստ արզայի Ջուղայեցի Աղէքսանդր կաթուղիկոսին, զի դառուղայ, թիֆիլդար և այլ տաճիկք ի մէջ վանօրէից և եկեղեցեաց մի նստիցեն ի ՌՃԻԴ. (1712) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համառովն: Սորա սաւատ մի ևս գոյ շարի կնճով, գի՛տ ցուցական և ... համառովն:

Շահ Հիւսէյինին ռաղամ, զի Ջուղայեցի Աղէքսանդր կաթուղիկոսն զվեց ռաղամս առաջնոց թագաւորացն տարեալ ցուցանէ և ի նմանէ զվերահաստատութիւն խնդրէ, որոց առաջինն է Մեծ շահ Ապասինն, յորում գրին բոլոր սերմանելի տեղիքն Սրբոյ Աթոռոյս, որ գրի ի տաճկաց ՌԻԲ. (1612) թուջն, զոր գտցես ցուցական և ... համառովն: Երկրորդն է Փոքր շահ Ապասինն, յորում գրի հայոց առուտուրն շարով ընդունելի լիցի, որ գրի ի ՌԿԸ. (1068) թուին տաճկաց, զոր գտցես ցուցական և ... համառովն: Երրորդն է շահ Սուլէյմանինն, յորում գրի մերս գեղջ մլմատու և Սրբոյ Աթոռոյս մաղաֆ գոլն ի ՌՁԵ. (1674) թուին տաճկաց, զոր գտցես ցուցական և ... համառովն: Չորրորդն է Փոքր շահ Ապասինն, յորում գրի վասն նուիրակաց Սրբոյ Աթոռոյս, ուր և գնայցեն, ոչ ոք ներհակիցի և յօրէնս մեր մի ոք ձեռնամուխ լիցի ի ՌԿԹ. (1659) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համառովն: Հինգերորդն է Փոքր շահ Ապասինն, յորում գրի, թէ եթէ ոք վանօրէից վախճ ինչ կտակիցէ, ազգականքն նորա ոչ ևս կարեն (396բ) յետս առնուլ ի ՌՀԱ. (1661) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համառովն: Վեցերորդն է շահ Սուլէյմանինն, յորում գրէ, թէ հայքն մինչ հարկատու են մեզ, մի ոք նոցա եկեղեցական արարողութեանցն արգելիչ լիցի կամ զնոսա ի տաճկութիւն բռնադատեսցէ և կամ եկեղեցեաց նորոգութեանն խօսող լիցի ի ՌՀԹ. (1669) թուին

տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարովն: Շահն զայսոսիկ տեսեալ և իմն ևս յատուկ յատուկ գրէ զսոսա վերստին և ի ներոյ գրէ սաստիւ, թէ և ես հրաման ետու, զի ընդդէմ այդ հրամանացդ ոչ ոք շարժիցի և կամ ընդդէմ կացցէ ի ՌՃԻԴ. (1712) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարովն: Յիշեցաւ այս ի ԺԳ. (13) գլուխն ի ճառս գեղջս մերոյ մլխատուութեանն:

Շահ Հիւսէյինին ողաամ, զոր գրէ յամենայն յիշխանութիւնս իւր, ըստ արզայի Աղէքսանդր կաթուղիկոսին, զի թէ՛ կաթուղիկոսն և թէ՛ իւր մարդիկքն ուր և շրջիցին, մի ոք խօսիցի և արգելցէ և կամ յօրէնս նոցա խառնիցի: Եւ չափաբ ի յէջմիածնի մարդկանցն ի ճանապարհին զնի մի առնուցուն: Սորա սաւատ մի ևս գոյ շարի կնճով, զոր գի՛տ ցուցական և ... համարովն: Ի ՌՃԻԴ. (1712) թուին տաճկաց, գի՛տ ցուցական և համարովն:

Շահ Հիւսէյինին ողաամ, որ գրէ յամենայն յիշխանութիւնս իւր, թէ որպէս օրէնն է և սովորութիւն հայոց, թողէ այնպէս վարին, մի ոք խառնիցի ի յօրէնս նոցա և կամ շիլթախ առնիցէ ի ՌՃԻԴ. (1712) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարով: Յիշելով, թէ և ի ՌՁՔ. (1678) թուին շահ Սուլէյմանն ևս է տուեալ այսպէս ողամ:

Շահ Հիւսէյինին ողամ, որ գրէ ըստ արզայի Աղէքսանդր կաթուղիկոսին, թէ ամենայն վանօրայք Երևանու, զոր ինչ կանօն է ի բնէ զայնս տայցեն, այլ մի ոք իշխեսցէ աւելի զիր ինչ պահանջել ի նոցանէ ի ՌՃԻԴ. (1712) թուին տաճկաց, գի՛տ ցուցական և ... համարովն: Յիշէ ևս թէ շահ Սուլէյմանն ևս է տուեալ այսպէս ողամ, ըստ խնդրոյ Ոնոփրիոս վարդապետին ի ՌՁԵ. (1674) թուին, որ յիշեցաւ ի վերդ:

Շահ Հիւսէյինին ողամ, զոր գրէ ըստ խնդրոյ Աղէքսանդր կաթուղիկոսին, թէ վանօրայքն Երևանու, զոր ինչ ի ժամանակս Ամիրկունէ խանին տուեալ են, զնոյնն տայցեն, մի ոք աւելի զիր ինչ պահանջիցէ ի ՌՃԻԴ. (1712) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարովն: Սորա սաւատ մի ևս գոյ շարի կնճով, զոր գի՛տ ցուցական և ... համարովն:

Շահ Հիւսէյինին ողամ, զոր գրէ ըստ խնդրոյ Աղէքսանդր կաթուղիկոսին Երևանու խանին, թէ ով ոք յէջմիածնայ բռնութեամբ մուլք է առեալ յետս դարձո և մի թողուր, զի այդպէս արասցեն ի ՌՃԻԴ. (1712) թուին տաճկաց, գի՛տ ցուցական և ... համարովն:

Շահ Հիւսէյինին ողամ, զոր գրէ ըստ խնդրոյ Աղէքսանդր կաթուղիկոսին, թէ որպէս շահ Սուլէյմանն ի ՌՂԱ. (1680) թուին տուեալ է ողամ, զոր գի՛տ ցուցական և ... համարովն, նոյնպէս և ես հրամայեմ Երևանու խան, ով ոք զմուլք ինչ յէջմիածնէ բռնութեամբ զաւթեալ է յետս դարձուսցես ի ՌՃԻԴ. (1712) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարով:

Շահ Հիւսէյինին ռաղամ, զոր գրէ ըստ արզայի Կարփու նահիայի գեօղակա-նացս, վասն ֆիւրահանլու թարաճեամա[346] տաճկացն, որ ի Բաթրինջ նստին և երկրին վնաս տան, սաստիկ թամպէհ, զի մի ևս նստիցին անդ ի ՌՃԻԴ. (1712) թուին տաճկաց. գի՛տ ցուցական և ... համարովն. յիշեցաւ այս ի ԺԴ. (13) գլուխն ի ճառս Բաթրինջու:

Շահ Հիւսէյինին ռաղամ, զի արզ են արարեալ Շիրուանու երկիրն, թէ մեք ի բնէ էջմիածնի եմք վիճակք, Գանձասարու կաթուղիկոսն ի վերայ մեր մի իշխեսցէ: Եւ շահն հրաման գրէ այնպէս (397ա) լինիլ ի ՌՃԻԴ. (1712) [թուին] տաճկաց, գի՛տ ցուցական և ... համարովն: Սորա սաւատ մի ևս գոյ, գի՛տ ցուցական և ... համարովն: Յիշեցաւ այս ի Ժ. (10) գլուխն ի ճառս Գանձասարու:

Շահ Հիւսէյինին ռաղամ վասն Աստուածատուրի կաթուղիկոսի կաթուղիկոսու-թեանն՝ ի ՌՃԻԸ. (1716) թուին տաճկաց, գի՛տ ցուցական և ... համարովն:

Շահ Հիւսէյինին ռաղամ, զոր գրէ ըստ Աստուածատուր կաթուղիկոսին՝ վասն ֆռանկ պատրչացն, զի մի իշխեսցեն յիշխանութեանս մերում մնալ և զոմ յաղանդն իւրեանց դարձուցանել: Յիշէ ևս, թէ ի ՌՃԻԲ. (1710) թուջն ևս եմ տուեալ այսպէս ռա-ղամ Աղէքսանդր կաթուղիկոսին: Գի՛տ ցուցական և ... համարովն՝ ի ՌՃԼ. (1718) թուին տաճկաց:

Շահ Հիւսէյինի ռաղամ, որ խիլայ յղէ Աստուածատուր կաթուղիկոսին ի ՌՃԼԳ. (1721) թուին տաճկաց, գի՛տ ցուցական և ... համարովն:

Շահ Թահմազի ռաղամ, որ գրէ ըստ արզայի Աստուածատուր կաթուղիկոսին, թէ տաճկացեալքն ի հայոց յազգականաց իւրեանց զիր ինչ մի պահանջեսցեն ի ՌՃԼՁ. (1724) թուին տաճկաց, գի՛տ ցուցական և ... համարով:

Շահ Թահմազի ռաղամ, զի Աստուածատուր կաթուղիկոսն արզ առնէ, թէ յառաջ ևան զիս խալիֆայքն ի սերմանելոց զբահրայ ինչ ոչ են տուեալ, այժմ զմեզ նեղացու-ցանեն: Շահն գրէ թամպէհ՝ մի առնել այնպէս ի ՌՃԼՁ. (1724) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարովն: Յիշեցաւ այս ի ԺԴ. (14) գլուխն ի ճառս մաղաֆութեան:

Շահ Թահմազի ռաղամ, զի Աստուածատուր կաթուղիկոսն արզ առնէ, թէ բաց ի կանօնեալ հարկէն, զոր յամ յամէ տան վանօրայքն, զաւելի զիրս ևս պահանջեն: Եւ շահն գրէ մի առնել այնպէս ի ՌՃԼՁ. (1724) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարովն:

Շահ Թահմազի ռաղամ վասն կաթուղիկոսութեանն Աբրահամ կաթուղիկոսին Մշեցւոյ ի ՌՃԽԳ. (1731) թուին տաճկաց, գի՛տ ցուցական և ... համարովն:

Շահ Թահմազի ռաղամ, զոր գրէ, թէ տաճկացեալքն ի յազգականաց իւրեանց զիր ինչ մի պահանջեսցեն ի ՌՃԽԳ. (1731) թուին տաճկաց, գի՛տ ցուցական և ... համարովն:

Շահ Թահմազին ռաղամ, զոր գրէ ըստ արզայի Աբրահամ կաթուղիկոսին Մշեցւոյ, թէ զոր ինչ ռաղամ տուեալ են նախնի թագաւորն մեր էջմիածնի և հայոց, ամենեցեան ընդունելիք լիցին և կատարիցին, մի ոք իշխեսցէ ընդդէմ գրեցելոցն նոցա շարժիլ ի ՌՃԽԹ. (1143) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և .... համարովն:

Շահ Թահմազի ռաղամ, զոր գրէ ի տարագրութեան ժամանակին, յորժամ հանդերձեալ է վերջանալ թագաւորութիւն իւրեանց, առ Աբրահամ կաթուղիկոսն Մշեցի, թէ աղօթեա՛ վասն մեր, զի որպէս մեր նախնիքն զխնամս են ունեցեալ այդ Աթոռիդ, նոյնպէս և մեք եմք ունելոց ի ՌՃԽԹ. (1731) թուին տաճկաց: Աստ վերջացաւ թագաւորութիւնն պարսից շխօճաղին, և բռնութեամբ տիրեաց Նատր կոչեցեալն և թագաւորեաց:

Նատր շահին ռաղամ, զոր տայ ըստ արզայի Աբրահամ կաթուղիկոսին Թրակացւոյ, վասն Թաւվիզու այգեաց ճանապարհին, զի մեր մարդկանցն և անասնոց մի ոք նեղացուսցէ ի ՌՃԽԸ.[1] (1735) թուին տաճկաց, գի՛տ ցուցական և ... համարովն:

Նատր շահի ռաղամ, զոր գրէ ըստ արզայի Աբրահամ կաթուղիկոսին Թրակացւոյ, վասն եօթն մլխատու գեօղօրէիցն մերոց, այսինքն՝ էջմիածնի, յՕշականու, Ֆռանկանոցի, Մաստարայու, Քիրաշլուի, Դիպակլուի և Զալապիեանտին, զի մի ոք (397բ) ձեռնամուխ լիցի ինոսա ի ՌՃԽԸ. (1735) թուին տաճկաց, գի՛տ ցուցական և ... համարով: Յիշեցաւ այս ի ԺԴ. (13) գլուխն ի ճառս Զալապիեանտին:

Նատր շահի ռաղամ, զոր գրէ ըստ արզայի Աբրահամ կաթուղիկոսին Թրակացւոյ, զի Սրբոյ Աթոռոյս նեղութիւն ինչ մի տայցէ ոք և ի կալս և ի մասիլս մի ոք չափեսցէ ի ՌՃԽԸ. (1736) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարովն: Յիշեցաւ այս ի ԺԴ. (14) գլուխն ի ճառս մաղաֆութեանն Սրբոյ Աթոռոյս:

Նատր շահի ռաղամ, որոյ երկու սաւառ ևս գոն, զոր գրէ ըստ խնդրոյ Թրակացի Աբրահամ կաթուղիկոսին, վասն երկրիս Երևանու վանօրէիցն, զի բաց ի կանօնաւոր հարկէն, այլ պահանջմունս ոչ առնիցեն իշխողք ի ՌՃԽԸ. (1735) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական. և ... համարովն:

Նատր շահի ռաղամբ երկուք, ընդ միմեանս կցեալք եռանկունի ձևով թուղթ, զոր գրէ ըստ խնդրոյ Աբրահամ կաթուղիկոսին Թրակացւոյ և մաղաֆ առնէ զԱթոռս և վանօրայսն Երևանու, զոր գտցես ցուցական և ... համարովն: Յիշեցաւ այս ի ԺԴ. (14) գլուխն ի ճառս մաղաֆութեանն (ՌՃԽԸ.) (1735):

Նատր շահի ռաղամ, զոր գրէ ըստ խնդրոյ Աբրահամ կաթուղիկոսին Թրակացւոյ վասն չափարաց, ռահդարաց և այլոց այսպիսեաց, զի յէջմիածնի մարդկանցն ուր և պատահիցին, ոչ ինչ պահանջեսցեն ի ՌՃԽԸ. (1735) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարով, որոյ սուրէթ մի ևս գոյ շարի կնճռով, զոր գի՛տ ցուցական և ... համարով:

[1] Բ. ՌՃԻԸ.

Նատր շահի ռաղամ, զոր գրէ ըստ խնդրոյ Ղազար կաթուղիկոսին ճահկեցւոյ, թէ մինչև ի շահէն ռաղամ չլինի և կամ ի դիւանէն բարաթ, ամենևին զոչ ինչ տամք խնդրօղաց ի ՌՃԺԴ. (1741) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարով:

Նատր շահի ռաղամ, զոր գրէ ըստ խնդրոյ Ղազար կաթուղիկոսին, թէ ի յէջմիածնի գեօղս ռահդար ոչ նստիցի ի ՌՃԺԴ. (1741) թուին տաճկաց, գի՛տ ցուցական և ... համարովն:

Նատր շահի ռաղամ, զոր գրէ ըստ խնդրոյ Ղազար կաթուղիկոսին, թէ հաճիմ, ախունդ և այլ տաճիկք ի գործս և ի յօրէնս սևագլխաց ոչ խառնիցին ի ՌՃԺԴ. (1741) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարով: Սորա սուրէթ մի ևս գոյ:

Նատր շահի տղային ռաղամ, զի ըստ արզայի Ղազար կաթուղիկոսին գրէ, թէ Սրբոյ Աթոռոյս նուիրակացն ի շրջագայիլն մի ոք նեղացուսցէ և կամ զիր ինչ պահանջիցէ: Եւ խան, չափար, ռահդար և այլք ի յԱթոռոյս զբան ինչ մի պահանջեսցեն բռնութեամբ: Եւ, թէ ի յերկրէս շահն ձի, ջորի, ուղտ և զայլ ինչ պահանջեսցէ և մէնջ մի խնդրեսցեն ի ՌՃԺԲ. (1740) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարով:

Յետ Նատր շահին թագաւորէ եղբօր որդի նորին Իպրահիմ շահն:

(398ա) Իպրահիմ շահի ռաղամ, որ ըստ խնդրոյ Ղազար կաթուղիկոսին գրէ պատուէր, զի խանք և այլք իշխօղ ի յԱթոռոյս զիր ինչ մի պահանջեսցեն ի ՌՃԿԱ. (1748) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարով:

Իպրահիմ շահի ռաղամ, զոր գրէ ըստ խնդրոյ Ղազար կաթուղիկոսին, զի ի չորից մլխատու գեօղօրէիցն մերոց՝ յէջմիածնայ, յՕշականայ, Ֆռանկանոցէն և Մաստարայու, զի Քիրաշլու, Դիպաբլու և Ջալապիբեանտն աւեր էին, առանց գիտութեան կաթուղիկոսին զիր ինչ մի պահանջեսցեն ի ՌՃԿԱ. (1748) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարով:

Իպրահիմ շահի ռաղամ, որ գրէ ըստ խնդրոյ Ղազար կաթուղիկոսին, զի զհայոց տղայս և զաղջկունս մի բարշեսցեն ի ՌՃԿԱ. (1748) թուին տաճկաց, գի՛տ ցուցական և ... համարով:

Իպրահիմ շահի ռաղամ, որ գրէ ըստ արզայի Ղազար կաթուղիկոսին, զի չափարք և ռահտարք ի միաբանից մերոց զիր ինչ մի պահանջեսցեն ի ՌՃԿԱ. (1748) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարովն:

Իպրահիմ շահի ռաղամ, որ ըստ արզայի Ղազար կաթուղիկոսին զՍրբոյ Աթոռոյս մաղաֆութիւնն վերահաստատէ, որպէս առաջին թագաւորքն արարեալ են ի ՌՃԿԱ. (1748) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարով:

Իպրահիմ շահի ռաղամ, զոր գրէ ըստ խնդրոյ Ղազար կաթուղիկոսին, զի շխխալամ և այլք տաճիկք ի բանս օրինաց մերոց ոչ խառնիցին ի ՌՃԿԱ. (1748) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարով:

Իպրահիմ շահի ռաղամ, որ գրէ ըստ խնդրոյ Ղազար կաթուղիկոսին, զի տաճկացեալքն ի հրիստոնէից, յազգականաց իւրոց զդաւթ ոչ առնիցէ վասն ընչից ի ՌՃԿԱ. (1748) թուին տաճկաց: Ի՛տ ցուցական և ... համարովն:

Իպրահիմ շահի ռաղամ, զոր գրէ ըստ խնդրոյ Ղազար կաթուղիկոսին, զի զապիթթ և դիւանագիրք ի մլխատու գեօղօրէիցն Սրբոյ Աթոռոյս՝ յէջմիածնայ, ի յՕշականայ, ի Ֆռանկանոցէն և ի Մաստարայու, զի Քիրաշլուն, Դիպաքլուն և Զալապիեանսն աւերք էին, առանց կաթուղիկոսի գիտութեան զիր ինչ մի պահանջեսցեն ի ՌՃԿԲ. (1749) թուին տաճկաց: Ի՛տ ցուցական և ... համարովն: Յիշեցաւ այս ի ԺԴ. (14) գլուխն ի ճառս մաղաքութեան Սրբոյ Աթոռոյս:

(398բ) Յետ Իպրահիմ շահին վերջացաւ և թագաւորութիւնն ի յազգէն Նատրին և միանգամայն ի յազգէն պարսից: Ապա ժամանակ ինչ թագաւորապէս տիրեաց բոլոր երկրիս Պարսից աղուան Ազատ խանն, որ էր զօրապետ Նատր շահին, որոյ ռաղամքն տե՛ս:

Ազատ խանին ռաղամ, որ գրէ ըստ արզայի Մինաս կաթուղիկոսին Ակնեցւոյ, զի հայքն զօրէնս իւրեանց համարձակ պաշտիցեն և կաթուղիկոսն ըստ օրինին իւրեանց կառավարեսցէ զազգն իւր և մի ոք խառնիցի և կամ ներհակիցէ ի ՌՃԿԴ. (1751) թուին տաճկաց: Ի՛տ ցուցական և ... համարով:

Ազատ խանի ռաղամ, զոր գրէ ըստ խնդրոյ Մինաս կաթուղիկոսին, զմաղաքութիւնն Սրբոյ Աթոռոյս վերահաստատելով լաւապէս, ըստ ամենայնի ի ՌՃԿԴ. (1751) թուին տաճկաց: Ի՛տ ցուցական և ... համարով:

Ազատ խանի ռաղամ, որ յամենայնի մաղաք առնէ զՍուրբ Աթոռս ի ՌՃԿԵ. (1752) թուին տաճկաց: Ի՛տ ցուցական և ... համարով:

Ազատ խանի ռաղամ, զոր գրէ ըստ խնդրոյ Մինաս կաթուղիկոսին, թէ ով ոք ի յԱթոռոյն զչալթուք է փոխ առեալ, յետս դարձուսցէ զփոխն ի ՌՃԿԵ. (1752) թուին տաճկաց: Ի՛տ ցուցական և ... համարով:

Ազատ խանի ռաղամ, զոր գրէ ըստ խնդրոյ Աղէքսանդր կաթուղիկոսին, թէ մինչ վանորայքն ամայի են լեալ նոցա տասն եօթն թումանն ֆեզ բաշխեցի ի ՌՃԿԷ. (1754) թուին տաճկաց: Այս հինգ ռաղամս յիշեցան ի ԺԴ. (14) գլուխն ի ճառս մաղաքութեանն:

Ազատ խանի ռաղամ, զոր գրէ ըստ խնդրոյ Աղէքսանդր կաթուղիկոսին երկրիս իշխողացն, թէ էջմիածին, զոր ինչ ռաղամս ունի ի հին թագաւորացն, զամենայն ընդունիցիք ի ՌՃԿԷ. (1754) թուին տաճկաց: Ի՛տ ցուցական և ... համարով:

Ազատ խանի ռաղամ, զոր ըստ խնդրոյ Աղէքսանդր կաթուղիկոսին Պօլսեցւոյ գրէ, թէ որպէս ի բնէ անտի թագաւորաց ռաղամօք մաղաք է լեալ էջմիածին, նոյնպէս և ես մաղաք առարի, ուրեմն ոչ ոք խնդրեսցէ ի նոցանէ զբահրայ, զբաղաթ, զմալուջհաթ, խարճ ոչխարի, անասնոց, ֆեարվանսարայի, ջրաղացի, դնկի, ձիթահանքի, համամի և այլոց այսպիսեաց ի ՌՃԿԸ. (1755) թուին տաճկաց: Ի՛տ ցուցական և ... համարով:

Ազատ խանի ռաղամ, զոր գրէ ըստ խնդրոյ Աղէքսանդր կաթուղիկոսին Պօլսեցւոյ, թէ ի ժամանակս Նատր շահին, որ էջմիածնի մաղաֆութիւնն լեալ է տասն թուման և էՌ. (7000) դիան նաղտ և վաթսուն և վեց խալվար ջինս, նմանապէս և ես հրամայեմ լինիլ մաղաֆ: Իսկ ի ֆոյդ ժամանակիդ, որ տասն թուման նաղտ և ֆառասուն և մէկ խալվար ջինս աւելի է ի մաղաֆութենէդ, զայդ ևս ֆեզ բաշխեցի ի ՌՃԿԸ. (1755) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարով:

Ազատ խանի ռաղամ, զոր գրէ ըստ խնդրոյ Աղէքսանդր կաթուղիկոսին, թէ էջմիածնի եկօղաց և գնացօղաց, սևագլխաց և ուխտաւորաց, ռահտարֆ և այլ մի մերձեսցին և զիր ինչ պահանջեսցեն ի ՌՃԿԸ. (1755) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարով:

Ազատ խանի ռաղամ, զոր տայ ըստ խնդրոյ Աղէքսանդր կաթուղիկոսին վասն ամայի վանօրէից տասն և եօթն թումանին, զի յԱթոռոյս մի պահանջիցեն ի ՌՃԿԸ. (1755) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ... համարով: Յիշեցաւ ի ԺԴ. (14) գլուխն, ի[I] (423ա) ճաոս մաղաֆութեանն:

Քեարիմ խանին ռաղամ, որ և սա փայլի ի ներկայումս ի մերս ժամանակի, զոր գրէ վասն կաթուղիկոսութեանս մերոյ ի ՌՃՀԷ. (1763) թուին տաճկաց:

Քեարիմ խանին ռաղամ, զի առաֆեցաւ մեֆ առ սա զօրինակ այնր թղթոյն, զոր Յակոբ կաթուղիկոսն Շամախեցի և մեֆ ի Հիւսէին Ալի խանէն առեալ եմք տասն և չորս գլխով, որ յիշեցաւ ի ԺԴ. (14) գլուխն ի ճաոս մաղաֆութեանն և ի սմանէ խնդրեցաւ զայնպիսի թուղթ, որ և գրեաց նոյնպէս յատուկ յատուկ և սաստիկ պատուիրմամբ երկրիս իշխողացն, որ լաւ պիտանի և ճարկաւոր է ի ՌՃՀԷ. (1763) թուին տաճկաց, գի՛տ ցուցական և ... համարով: Եւ զորպէսն տասն և չորից խնդրոցն ի ԻԱ. (21) գլուխն և ի ճաոս խանից գրեանցն տե՛ս[II]:

[I] Ձգրված՝ 399ա-422բ
[II] Ձգրված՝ 423բ-424բ

(425ա) ԳԼՈՒԽ ԻԱ.

ՅՈՐՈՒՄ ՅՈՒՅԱՆԻՆ ՀԱՐԿԱԻՈՐ ԵՒ ՊԻՏԱՆԻ ԹՈՒՂԹՔ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԽԱՆԻՑ ԵՒ ՀՈՒՃԵԹՔ ԵՒ ՇԱՐԹՆԱՄԱՅՔ ԴԻՒԱՆԱԳՐԱՅ ԵՒ ՇԽԻՍԼԱՄԱՅ ԵՒ ԱՅԼՈՅ ԱՅՍՊԻՍԵԱՅ ԳՈՐԾԱԿԱՒԱՅ, ԹԷ ՈՐՊԷ՞Ս ԵՒ ՅԻ՞ՆՋ ՊԱՏՃԱՌԷ, ՏԵ՛Ս Ի ՅՍՏՈՐԵԻՍԴ

Ա. Մեծն շահ Ապաս թագաւորն պարսից ի յառնուլն զերկիրս Հատրեջանու ի յօսմանցւոց՝ կարգէ երկրիս Երևանու խան զԱմիրկիւնէ կոչեցեալն ի թուին տաճկաց ՌԺԲ. (1012) և ի մերում թուոջ ՌՃԲ. (1603) ի ժամանակս Մելխիսէթ կաթուղիկոսին: Ապա ի փոփոխմանէ իշխանութեանց և յանտիրութենէ Աթոռոյս, նոյն Ամիրկիւնէ խանն զմուլ գեղջս մերոյ էջմիածնի զաւթեալ ուտէ ի բազում ժամանակս: Ապա ի ցուցանելն աթոռայնոցս զվախուպնամայն Մակուեցի Գրիգոր կաթուղիկոսին, զորս յիշեցաք ի ԺԳ. (13) գլուխն ի ճառս մլմատուութան գեղջս մերոյ, զգիր մի տայ, թէ չգիտելով իմ գեօղիս այսորիկ էջմիածնի գոլն ժամանակ ինչ բռնութեամբ կերի զմուլին սորին, յետոյ ի գիտելն իմ՝ շնորհեցի վերստին Աթոռոյն: Ուրեմն մի ոք իշխեսցէ այսուհետև թէ՛ յազգականաց իմոց և թէ՛ յայլոց ձեռնամուխ լինիլ ի մուլ գեղջս այսորիկ ի թուին տաճկաց ՌԻԹ. (1619), թղթոյս այսորիկ երկու սաւատ գոն շարի կնիռվ, զորս գտցես յերեսսն գրեցեալ ցուցակօրն:

Բ. Ապաս ղուլի խանն՝ որդի Ամիրկիւնէ խանին, յարուցանէ դաւ ընդ Յակոբայ կաթուղիկոսին Ջուղայեցւոյ, որպէս յիշեցաւ ի ԺԳ. (13) գլուխն ի ճառս մլմատուութեան գեղջս մերոյ, թէ մուլ գեղջս էջմիածնի իմ է, զի հայրն իմ էկեր յայնման ժամանակ: Յետոյ ի հաւաստելն վախուպնամայիւ և այլովք, թէ Աթոռոյս է լեալ ի բնէ, ապա և սա տայ զթուղթ մի շարի վկայութեամբ, թէ հաւաստեաւ գիտացի, որ մուլ գեղջս այսորիկ էջմիածնի է, որոյ սաւատն գոյ շարի կնիռվ, ի ՌՀԲ. (1661) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական:

Գ., Դ. Խոսրով խանն, որ չորրորդ էր զկնի Ամիրկիւնէ խանին, երկու թալղայ տայ ըստ խնդրոյ Փիլիպպոս կաթուղիկոսին և մաղաֆ առնէ զՍուրբ Աթոռս ի ՌՃէ. (1647) և ի ՌՃԹ. (1649) թուջն տաճկաց, զորս գտցես ցուցակօրն: Յիշեցաւ այս ի ԺԴ. (14) գլուխն ի ճառս մաղաֆութեան, յորս գրին իննն այգի, իննն ջրաղաց և ութ հարիւր յիսուն ոչխար մաղաֆ:

Ե. Վերոյ յիշեցեալ Ապաս ղուլի խանդ ի խան նստիլն յԵրևան շատ սէր ցուցանէ Յակոբ կաթուղիկոսին Ջուղայեցւոյ, սա տայ զիւր հօր շինեալ այգին Սրբոյ Աթոռոյս, որ է մերձ Սուրբ Շողակաթին, որպէս յիշեցաւ ի ԺԵ. (15) գլուխն ի ճառս արտորէիցն: եւ այս Ապաս ղուլի խանիս արզ առնէ Յակոբ կաթուղիկոսն, թէ որպէս հայր իւր Ամիր-կիւմէ խանն և եղբայր իւր Թահմազ ղուլի խանն զսէր և զբարեկամութիւնս են ունեցեալ առ Սուրբ Աթոռս, նոյնպէս և դու պարտիս ունիլ: Երկրորդ, թէ Բաթրինչ գեօղն գիտես, որ Սուրբ Աթոռոյս է և խոտհարք սորին, նորա հարկն մէկ թուման էր, մենք եօթն թուման տամք, եթէ աւելի պահանջէք, աւերի գեօղն: Երրորդ, թէ ի մէջ էջմիածնի զջուր հանեցի ֆանֆանաւ, որ մեծ օգուտ եղև գեղջն ի վերայ այն ջրոյն, եթէ զսերմ ինչ սերմանիցեմք՝ ոչ պարտին զբահրայ առնով: Եւ խանն, ըստ երից խնդրոցն, յատուկ յատուկ հրաման գրէ և կնքէ ի վերայ միոյ մեծ թղթոյ: Գի՛տ ցուցական:

Զ. Սոյն Յակոբ կաթուղիկոսս, մինչ կրկին գնայ ի յԸստամպօլ և անդ վախճանի, իսկ սորին տեղապահ և լուսարար Սրբոյ Աթոռոյս Ստեփաննոս վարդապետն արզ առնէ (425բ) վրացի Սէֆի ղուլի խանին, թէ գիտես, որ Բաթրինչ գեօղն Սրբոյ Աթոռոյս խոտհարքն է և շահի հրամանաւ մեք հանել տուաք զֆիւրաֆանլու ֆիւտսն ի նմանէ, այժմ կամին զայն գեօղն առնով ի մէնջ: Երկրորդ, թէ կաթուղիկոսն յԱթոռոջս չէ, աստի և անտի գան և դաւ յարուցանեն ընդ Աթոռոյս և ղապալայ խնդրեն, խնդրեմ, զի տիրութիւն արասցես, և խանն ըստ իւրաքանչիւր խնդրոցն գրէ հրաման և կնքէ մի թուղթ է, զոր գտցես ցուցական: Յիշեցան սոքա ի ԺԳ. (13) գլուխն ի ճառս Բաթրինչ գեղջն:

Է. Ի ժամանակս շահ Սուլէյմանին և եղիազար կաթուղիկոսին մերոյ դիւանագիրք արուռնի տան Սրբոյ Աթոռոյս զգիր մի մաղաֆութեան, յորում գրեն տասն և երկու այգի, ութ ջրաղաց, հինգ դինմ, երեմ հրեայ Սրբոյ Աթոռոյս և հսան և չորս այգի և հսան և երեմ ջրաղաց, տասն և չորս վանօրէից ի ՌՂԸ. (1686) թուին տաճկաց, զոր գի՛տ ցուցական, որոց որպէսն լիովին յիշեցաւ ի ԺԴ. (14) գլուխն ի ճառս մաղաֆութեանն:

Ը. Սոյնպէս թուղթ մի ևս ի ժամանակս շահ Հիւսէյինին և Աստուածատուր կաթուղիկոսին մերոյ տան Սրբոյ Աթոռոյս դիւանագիրք: Յորում երեսուն և չորս այգի գրեն, տասն և մէկն Սրբոյ Աթոռոյս և հսան և երեքն վանօրէից, երեսուն և ինն ջրաղաց գրեն, տասն և երկուսն Սրբոյ Աթոռոյս և հսան և եօթն վանօրէիցն, հսան ձիթահանք գրեն, երկուքն Սրբոյ Աթոռոյս և տասն և ութն վանօրէիցն ինն դինկ գրեն, հինգն Սրբոյ Աթոռոյս և չորսն վանօրէիցն ի ՌՃԼԱ. (1718) թուին տաճկաց, զոր գի՛տ ցուցական: Յիշեցաւ այս լիովին ի ԺԴ. (14) գլուխն ի ճառս մաղաֆութեանն: Յայս թղթոյս մի ևս գոյ նման սմին ամենայնիւ:

Թ. Ի ժամանակս շահ Հիւսէինին և Ջուղայեցի Աղէքսանդր կաթուղիկոսին մերոյ Մէհրալի խանն Երևանու զթալղայ մի տայ Սրբոյ Աթոռոյս հինգ տաճիկ վկայից կնճով ի ՌՃԻԱ. (1709) թուին տաճկաց, նոյնպէս և ի ժամանակս Աստուածատուր կաթուղի-

կոսին մերոյ Ալլահ ղուլի խանն Երևանու, զթաղղայ մի տայ Սրբոյ Աթոռոյս միոյ տանիկ վկայի կնքով ի ՌՃԼԴ. (1721) թուին տանկաց: Եւ ի ժամանակս Պօլսեցի Աղէքսանդր կաթուղիկոսին մերոյ աղուան Ազատ խանն զուաղամ մի տայ Սրբոյ Աթոռոյս ի թուին տանկաց ՌՃԿԸ. (1754): Եւ երեքեանքն ևս վկայելով, թէ կէս գետոյդ Քարձաղու էջմիածնի է և կէսն միւս գեօղօրէիցն՝ ի քնէ անտի թագաւորաց հրամանաւ: Հրամայեն և ինքեանք, զի այսպէս լիցի միշտ: Գի՛տ զայս երեք թուղթս ընդ միմեանս կցեալ, յերեսն գրեցեալ ցուցակաւն և Թ. (9) համարով, յիշեցաւ այս ի ԺԸ. (18) գլուխն ի ճաոս ջրոցն:

Ժ. Նատր շահի դիւանագիրքն զթուղթ մի տան Սրբոյ Աթոռոյս ի ՌՃԽԸ. (1735) թուին տանկաց, ըստ խնդրոյ Աբրահամ կաթուղիկոսին Թրակացւոյ, թէ այս եօթն գեօղօրայքս, այսինքն՝ էջմիածին, յՕշական, Ֆոանկանոց, Մաստարայ, Քիրաշլու, Դիպակլու և Ջալապիքեանտ, մեք հաւաստեաւ վերահասու եղաք, որ ի քնէ անտի մուլք են էջմիածնի: Գի՛տ զայս գիրս ցուցակաւն: Յիշեցաւ այս ի ԺԳ. (13) գլուխն ի ճաոս էջմիածնի գեօղիս մլքատուութեանն:

ԺԱ. Շխիսլամի հինէթ և բազմակնիք թուղթ, որ գրեն և վկայեն, թէ Քուլթափեցիքն ի յէջմիածնի ջրոյն ոչ ունին զբաժին և ոչ են տարեալ զնա ի ցանքս իւրեանց ի ՌՃԾԵ. (1742) թուին տանկաց: Գի՛տ ցուցակաւն:

ԺԲ. Սոյնպէս և խանն Երևանու, ըստ խնդրոյ Ղազար կաթուղիկոսին, գիր տայ Սրբոյ Աթոռոյս, թէ Քուլթափեցի տանիկքն յէջմիածնայ ջրոյն ջուր չունին բնաւ: Վասն որոյ ոչ պարտին (426ա) մերձենալ ի ջուրս նոցա ի ՌՃԾԵ. (1742) թուին տանկաց: Գի՛տ ցուցակաւն: Յիշեցան սոքա ի ԺԸ. (18) գլուխն ի ճաոս ջրոցն:

ԺԳ. Շխիսլամի հունէթ և տանկական բազմակնիք թուղթ վասն արօտատեղեաց անասնոցն մերոց յատկացուցեալ սահմանօք ի կողմն Քուլթափայ կոչեցելոյս գրեցեալ ի ... թուոջն տանկաց, զոր գտցես ցուցակաւն: Յիշեցաւ այս ի ԺԵ. (15) գլուխն ի ճաոս արտօրէից: Գոն և այլք թուղթք վասն այս Քուլթափայեցւոց, զորս յիւրաքանչիւրն ի տեղւոջն տեսցես:

ԺԴ. Ի մեր քարվանսարայոյս կամ ի գեօղս ռահդար ոչ է նստեալ երբէք: Սակայն ի ժամանակս Ղազար կաթուղիկոսին ռահդար ոմն Իպրահիմ աղա կոչեցեալ ի միւս գեօղորայսն ոչ կարացեալ նստիլ վասն նեղութեան ժամանակին, եկեալ առ Ղազար կաթուղիկոսն աղաչէ, զի թողուցու ժամանակ ինչ ի մեր գեօղս նստիլ և Ղազար կաթուղիկոսն զգիր մի առնու ի նմանէ, որ գրէ, թէ ի յայս գեօղս ռահդար ոչ է նստեալ երբէք, ես խնդրեցի ժամանակ ինչ նստիլ այսու պայմանաւ, զի ի հանդարտիլ միջոցին գնացեալ յիմ տեղս նստիցիմ ի ՌՃԾԷ. (1744) թուին տանկաց: Գի՛տ ցուցակաւն, որ է վկայական ի հարկաւորութեան ժամանակին:

ԺԵ. Խալիլ խանն, ըստ խնդրոյ միաբանից Սրբոյ Աթոռոյս, հրամայէ դիւանագրաց վերահասու լինիլ մաղաֆութեանն Սրբոյ Աթոռոյս, որք և երեք անձինք վերա-

հասու լեալ գրեն և կնիքն հաւաստի գոլ: Ապա և խանն ի գլուխ արզային գրէ զհաստատ մաղաֆ գոլն Սրբոյ Աթոռոյս ի ՌՃԿԶ. (1752) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական: Յիշեցաւ այս ի ԺԴ. (14) գլուխն ի ճառս մաղաֆութեանն:

ԺԶ. Սոյն Խալիլ խանս ի սոյն թուջս զգիր մի ևս Սրբոյ Աթոռոյս տայ գրելով, թէ որովհետև դուք մաղաֆ էք, ձեր մասիլն ոչ պարտի չափիլ, գի՛տ ցուցական: Յիշեցաւ ի ԺԴ. (14) գլուխն ի ճառս մաղաֆութեանն:

ԺԷ. Սոյն Խալիլ խանս զգիր մի ևս տայ ըստ խնդրոյ Աղէքսանդր կաթուղիկոսին գրելով, թէ ուխտաւորաց և միաբանից Աթոռոյն ոահդարն ոչ բնաւ մօտեսցի ի ՌՃԿԷ. (1753) թուին տաճկաց, ցուցական գտցես:

ԺԸ. Սոյն Խալիլ խանս զգիր մի ևս տայ Սրբոյ Աթոռոյս, ըստ խնդրոյ Աղէքսանդր կաթուղիկոսին գրելով, թէ յՕշականայ գետոյ ջրոյն կէսն էջմիածնի է և կէսն միւս գեօղորէիցն ի ՌՃԿԸ. (1754) թուին տաճկաց, գի՛տ ցուցական: Յիշեցաւ այս ի ԺԸ. (18) գլուխն ի ճառս ջրոցն:

ԺԹ. Սոյն Խալիլ խանս զգիր մի ևս տայ Սրբոյ Աթոռոյս վասն մեր հարվանսարային, թէ որպէս ի բնէ կարգն է վաճառականաց բեռն բացուի և կապվի, Երևան նստող բազազին մի խօսեսցին ի ՌՃԿԹ. (1755) թուին տաճկաց, գի՛տ ցուցական:

Ի. Ղաճար Հասան Ալի խանն, որոյ զերկու աչսն բրեաց Նատր շահն և երբեմն խան նստաւ Երևան, զգիր մի տայ Սրբոյ Աթոռոյս, ըստ արզայի Յակոբ վարդապետին Շամախեցւոյ, վասն մեր հարվանսարային, թէ դիւանի խարճն վանքին կուտան ի նմա նստողին և վանքն տայ դիւանին, Երևանայ բազազներն ոչ կարեն խառնիլ ի տուրս և յառս նոցա ի ՌՃԿԸ. (1755) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական:

ԻԱ. Սոյն Հասան Ալի խանիս Աղէքսանդր կաթուղիկոսն զարզայ մի գրէ, թէ երկրիս վանօրայքն, զորս յանուանէ գրէ ամայի են, որպէս գիտես, զհարկս նոցա երբեմն խնդրեն ի մէնջ դիւանագիրքն: Այլև մեր Աթոռս մաղաֆ է, որպէս գիտես, բայց երբեմն նեղութիւն տան մեզ: Խնդրեմ, որ այնպէս գիր մի տաս մեզ, որ յաւիտեան յիշատակ մնայ ձեզ: Ապա, ըստ հրամանի խանին նախապէս երկրիս բոլոր մեծամեծ տաճիկքն գրեն և կնիքն, թէ վանօրայքն երկրիս ամայի են, զորս գիտեմք, (426բ) և էջմիածին ի բնէ մաղաֆ է յամենայն կողմանէ, որում մեք վկայեմք: Ապա և խանն ի գլուխ արզային գրէ հրաման, թէ որովհետև վանօրայքն ամայի են, վասն նոցա ոչ ոք պարտի զիր ինչ պահանջել ի յէջմիածնէ: Նոյնպէս և էջմիածին, մինչ ի բնէ մաղաֆ է լեալ յամենայնի, նոյնպէս և պարտի մաղաֆ մնալ ի ՌՃԿԸ. (1755) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական: Շատ լաւ թուղթ է և պիտանի և զգուշութեամբ պահելի վասն մաղաֆութեանն Սրբոյ Աթոռոյս, մինչ բազմութիւնքն վկայեն: Յիշեցաւ այս ի ԺԴ. (14) գլուխն ի ճառս մաղաֆութեան:

ԻԲ. Զկնի այս Հասան Ալի խանիս նստի Երևան խան սորին եղբայր Հիւսէին Ալին և տիրէ, որպէս թէ իմիագլուխ, որ իշխէ ևս ի ներկայումս ի ժամանակս մեր: Ի ժամանակս սորա նստի կաթուղիկոս յԱթոռս Շամախեցի Յակոբ կաթուղիկոսն, զոր ի բազում տեղիս յիշեալ եմք ի ՌՄՂ. (1759) թուոջն մերում և ի տաճկաց ՌՃՀԳ. (1173) թուոջն: Արդ այս Յակոբ կաթուղիկոսս գոլով այր հանճարեղ, խելօք և տեղեակ ամենից այսպիսեաց իրակութեանց, մինչ տեսանէ ի ժամանակս իւր ոչ գոլ հանրապէս իշխող թագաւոր և առաջնոց թագաւորաց ռաղամիցն ևս ոչ այնման անսային, վասն որոյ զամենայն ռաղամսն հնոց թագաւորաց, որ տրեցեալք են Սրբոյ Աթոռոյս, ըստ խնդրոց յառաջնոց հայրապետացն իւրաքանչիւրն վասն յատուկ յատուկ խնդրոց ի մի բերեալ և ժողովեալ զնիւթս և զդիտմունս նոցին և զաւելի խնդիրս ևս իմն մուծանէ ի նոսա և գրեցուցեալ ի վերայ թղթոյ միոյ արզայապէս մատուցանէ յիշեալ Հիւսէին Ալի խանին ասելով, թէ որովհետև մեր իշխօղն այսօր դու ես, ի գլուխ թղթոյս հրաման և ռաղամ գրեա, զի ոյդ հրամանաւ կատարեսցեն այսոքիկ խնդիրք և ըզ յիշատակ յաւիտենական մնասցէ յԱթոռոջս: Եւ գրեցեալ խնդիրն և հրամանն են տասն և չորք:

Որք են այսոքիկ նախ, թէ որպէս առաջնոց թագաւորաց ռաղամօքն հաստատեալ է, զի էջմիածնի խալիֆայն և ամենայն իւր միաբանքն և մարդիկն և ամենայն մուրն յամենայնի մաղաք լիցին և ոչ ոք իշխեսցէ պահանջել ի նոցանէ զդինար մի և ամենայն արտորայք և մասիլք նոցին ոչ չափիցին, նոյնպէս և այժմ լիցի:

Երկրորդն, թէ յԵրևանու երկրէն թէ՛ հայք և թէ՛ տաճիկք, եթէ ի յէջմիածնի հողն զսերմ ինչ սերմանիցեն, զմուրն տայցեն խալիֆային, որպէս օրէն է:

Երրորդն, թէ զզանկակ՝ զկոչնակ համարձակ ծեծեսցեն հայք ի յէջմիածին և ի վանօրայս և յամենայն յեկեղեցիս ուր և իցեն, զմեռեալս իւրեանց համարձակ բարձցեն, զժամ կոչեսցեն, բարձրաձայն ժամ ասասցեն թէ՛ ի վանօրայս և թէ՛ ի յեկեղեցիս, ոչ ոք լիցի խօսող և ներհակ, զի ի բնէ կանօն է ըստ հրամանի թագաւորաց:

Չորրորդն, թէ զմուրսն էջմիածնի թէ՛ այնք, որ վախմ են և թէ՛ այնք, զորս դրամով են գնեալ, եթէ ոք ի զուր և խլաֆիշար զաւթեալ իցէ՝ յետս դարձուսցէ:

Հինգերորդն, թէ խալիֆայի սարիշտային և գործոյն մի ոք հակառակիցի ո՛չ վարդապետք, ո՛չ ֆահանայք, ո՛չ աշխարհականք, ո՛չ հայք և ո՛չ տաճիկք:

Վեցերորդն, թէ ի վրդովեալ ժամանակսն, ոմանք զինչս բերեալ ամանաթ դնեն ի յԱթոռս, յորոց զոմանս տեարքն տանին, զոմանս երկրի իշխօղքն զաւթեն և ոմանք աստ և անդ փչանան: Յետոյ տեարքն նոցին թէ՛ տանօղքն և թէ՛ ոչ տանօղքն գան դաւի առնեն: Հրամայեմ, զի մի լիցի այսպէս:

Եօթներորդն, թէ եթէ ոք էջմիածնի զմուրք ինչ ծախեալ իցէ և կամ վախմ տուեալ, յետ մեռանելոյ նորին ազգականք նորին զդաւայ մի (427ա) առասցեն ոչ վասն ծախեցելոցն և ոչ վասն վախմիցն:

Ութերորդն, եթէ տաճիկք թամասուկով զդրամ և կամ զայլ ինչ տալոց իցեն էջմիածնի և ոչ տան, դու բեկլարբեկի առցես և տայցես էջմիածնի:

Իններորդն, տաճիկք բռնութեամբ զհայս մի տաճկացուսցեն:

Տասներորդն, թէ էջմիածնի նուիրակումբն և այլ միաբանքն յուր և իցէ ի շրջիլն, ըստ սովորութեան իւրեանց, գեօմրուկչիք, բաջչիք, ռահդարք մի մերձեսցին ի յինչս և ի խուրս նոցա և մի ինչ պահանջեսցեն, նոյնպէս և յուխտաւորացն էջմիածնի մի ոք զիր ինչ պահանջեսցէ:

Մետասաներորդն, թէ չափարք մի իշխեսցեն առնուլ զձիս ի յէջմիածնի մարդկանցն:

Երկոտասաներորդն, թէ՛ տաճիկք և թէ՛ հայք մի ոք իշխեսցէ յանդս և ի յայգետեղիս և յայլս տեղիս էջմիածնի զսերմն սերմանել և կամ յափշտակել:

Երեքտասաներորդն, թէ յՕշականու գետոյ ջրոյն կէսն էջմիածնի է և կէսն միւս գեօղօրէիցն՝ հաստատեցեալ ի բնէ անտի ռաղամօք թագաւորաց, նոյնպէս և լիցի միշտ: Զորեքտասաներորդն, թէ էջմիածնի միաբանքն ի բնէ անտի մաղաֆ են ռաղամօք թագաւորաց և ելեալք ի ղալամից, որք ոչ ինչ պարտին տալ ումեք:

Առ ի յայս չորեքտասան խնդիրսս ի վերջ յիւրաքանչիւրոցն գրէ յատուկ յատուկ պատուէր և սաստիկ թամպէհ իշխողաց, միրզայից և այլոց գործակալաց, զի զայսոսիկ հրամանս կատարեսցեն անպակաս: Եւ մանաւանդ ի յիւրաքանչիւրսն ևս գրէ, թէ որպէս ունին և զոաղամս ի թագաւորաց: Լինի այս ի ՌՃՀԳ. (1759) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական:

Առ ուրեմն մտածեա դու զպիտանաւորութիւն և զշահաւէտութիւն թղթոյս այսորիկ և լաւապէս պահեա, զի թէ տուօղն չէ թագաւոր, սակայն վկայէ, թէ այսպէս են լեալ ի բնէ և ունին և զոաղամս ի թագաւորաց: Եւ մանաւանդ, եթէ Աստուած տայցէ զթագաւոր, կարես ըստ այսմ օրինակի և ի թագաւորէն առնուլ, որպէս մեք առաք ի թագաւորապէս իշխօղ Քեարիմ խանէն, զորմէ յետոյ տեսցես:

ԻԳ. Ըստ վերոյ գրեալ ԺԴ. (14) գլխով թղթոյդ յետոյ և մեք առաք ի յաջորդիլն մեր զկնի Յակոբ կաթուղիկոսին ի նոյն Հիւսէին Ալի խանէն ի ՌՃՀՋ. (1763) թուին տաճկաց, որ ամենևին միևնոյն է ընդ վերնոյն: Գի՛տ երեսն գրեցեալ ցուցական: Ապա ի բռնանալն Քեարիմ խան Զանդ կոչեցելոյն և ի գալն ի Դաւրէժ և ի յորմի ի նմանէ ևս խնդրեցաք զայսպիսի թուղթ մի՝ առաքելով զօրինակն սորին, որ և գրեալ տայ մեզ ի ՌՃՀՋ. (1763) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական: Սակայն Քեարիմ խանի տուեալն ևս զօրեղ է և հաւաստ: Եւ ի վերջ իւրաքանչիւրոցն նոյնպէս սաստիկ պատուէր[I] գրէ խանին և այլոց գործակալաց գրելով, թէ այդպէս են լեալք ի բնէ ռաղամօք թագաւորաց,

[I] Ր. > պատուէր

որ երեքեանին ևս պիտանիք են և լաւ պահելիք: Յիշեցան սոքա ի ԺԴ. (14) գլուխն ի ճառս մաղաքութեան և ի Ի. (20) գլուխն ի ճառս թագաւորաց գրեանցն:

ԻԴ. Վերոյ յիշեցեալ Հիւսէին Ալի խանն թալոյ մի տայ Սրբոյ Աթոռոյս, ըստ արզայի մերում, թէ Իմամարխն, որ է մեր հողն, որ յիշեցաւ ի ԺԵ. (15) գլուխն ի ճառս արտորէիցն Սրբոյ էջմիածնի է, ոչ ոք կարէ ձեռնամուխ լինիլ ի նա և կամ մուլք պահանջել ի թուին տաճկաց ՌՃՀՋ. (1763): Գի՛տ ցուցական վասն սորա և այլք թուղթք գոն, զորս տեսցես ի նոյն գլուխն:

ԻԵ. Սոյն Հիւսէին Ալի խանս հուճաթապէս և վկայական գիր մի տայ սրբոյ (427բ) Աթոռոյս, ըստ արզայի մերում վասն Աշտարակու, Եղուարդու, Մօղնու և Քիրաշլու գեօղօրէիցն մլքատու լինելոյն Սրբոյ Աթոռոյս ի բնէ անտի, յիշելով և զԳրիգոր կաթուղիկոսի մեծ վախուպնամայն, զոր կնքէ ինքն, կնքեցուցանէ շխիսլամին և այլոց դիւանագրաց և մեծամեծաց ի ՌՃՁՔ. (1768) թուին տաճկաց, զոր գտցես ցուցական: Յիշեցաւ այս ի ճառս մլքատուութեան սոյն գեօղօրէիցս ի ԺԳ. (13) գլուխն:

Սոյն խանս զգիր մի ևս տայ Սրբոյ Աթոռոյս, ըստ խնդրոյ մերում վասն երեք դանկ մլքատուութեան Ֆռանկանոց գեղջն Սրբոյ Աթոռոյս ի ՌՃՁՔ. (1768) թուին տաճկաց, զոր գտցես ցուցական: Յիշեցաւ այս ի ճառս մլքատուութեան սոյն գեղջս ի ԺԳ. (13) գլուխն՝ հանդերձ պարագայիւքն[1]:

[1] Զգրված՝ 428ա-431բ

(432ա) ԳԼՈՒԽ ԻԲ.

ՅՈՐՈՒՄ ՅՈՒՅԱՆԻՆ ՖԱՐՄԱՆՔ ՕՍՄԱՆՅԻՈՑ ԹԱԳԱՒՈՐԱՑ ԵՒ ՀԱՐԿԱՒՈՐ ԳՐԵԱՆՔ, ԶՈՐՍ ՏՈՒԵԱԼ ԵՆ ՍՐԲՈՑ ԱԹՈՌՈՑՍ[347]

Նախապէս գիտելի է, զի ի բնէ անտի կանօն և սովորութիւն է լեալ, զի կաթուղիկոսումն Սրբոյ Աթոռոյս համարձակ և անմիջնորդ առ յամենայն թագաւորս թէ՛ հրիստոնէից, թէ՛ պարսից և թէ օսմանցւոց զգիրս և զարզայս գրեսցեն, երբ և կամիցին, որպէս տեսանես ահա զոաղամս պարսից և զֆարմանս օսմանցւոց թագաւորաց, զորս արզայիւն իւրեանց և կամ ի ձեռն վեհիլից և կամ ոմանց իշխանաց առեալ են կաթուղիկոսն մեր ի յիւրաքանչիւր ժամանակս, որ և է այսպէս մինչև զայսօր առ հրիստոնեայ թագաւորսն, եթէ հարկ լինիցի և առ Պարսից թագաւորսն, թէ լինիցին: Իսկ առ օսմանցւոց թագաւորսն տևեաց այս կանօն մինչև ի ՌՃՀԵ. (1726) թիւն մեր և ի ՌՃԼԸ. (1138) թիւն տաճկաց, յորժամ ընտրեցաւ ի մեծ քաղաքն Պօլիս ի կաթուղիկոս Սրբոյ Աթոռոյս Կարապետ վարդապետն Ջէյթունցի և առաջնորդն էնկիւրիու և ի Պօլիս օծեցաւ կաթուղիկոս թելադրութեամբ Բաղիշեցի Յովանէս վարդապետին, որ պատրիարգ էր նոյնոյ քաղաքին և զնոյն Յովանէս վարդապետն և զայլս ոմանս վարդապետս ի նոյն քաղաքն ձեռնադրեաց եպիսկոպոս: Արդ, որպէս ասացաք, մինչև յայս Կարապետ կաթուղիկոս էջմիածնանիստ կաթուղիկոսն ինքեանք և կամ իւրեանց նուիրակօքն և կամ ի ձեռն ոմանց իշխանաց անխտիր գրէին զարզայ առ թագաւորսն օսմանցւոց և առնուին զխնդրելիսն, որպէս տեսանես ի յառաջակայդ: Միայն ի նոր հրաւիրիլն կաթուղիկոսացուին ի կաթուղիկոսութիւն արզայն ի բերանոց ժողովրդոցն գրիւր առ թագաւորն և նա ըստ խնդրանացն տայր զբարաթ ֆարմանն կաթուղիկոսութեան:

Ապա ի հրաւիրիլն ի կաթուղիկոսութիւն վերոյ յիշեալ Կարապետ կաթուղիկոսիդ, որ էր յայն կուսացի և մանաւանդ ի վիճակէն Սսայ, Աթոռոյս որպիսութեան պատուոյն և իշխանութեանն ամենևին անտեղեակ, ինքն ևս ծեր և պարզամիտ: Իսկ այն Յովանէս վարդապետն Բաղիշեցի, որ էր պատրիարգ Պօլսոյ խորամանկ, շոմոզ, կեղծաւոր և խաբօղ, որպէս բերին է Բաղիշու և այնց կողմանց:

Վասն որոյ ժամ գտեալ այս Յովանիսիս, որում ի վաղուց հետէ ցանկայր զարզայն և զայլս խնդրանաց գրեանսն Կարապետ կաթուղիկոսին ինքն նոյն Յօհաննէս

վարդապետն գրէ ի յիւր բերանոյն առ թագաւորն գրելով, թէ ըստ խնդրոյ ազգիս մերոյ զԿարապետ վարդապետն կաթուղիկոս արարաք: Եւ թագաւորն ևս գրէ, թէ ըստ արզայի Յովաննէս փաթրիկին ետուք զհրաման: Այսու հնարիւք այդ Յովաննէս նենգաւորդ հատանէ զգիրս և զարզայս կաթուղիկոսացն Սրբոյ Աթոռոյս ի դրանէ թագաւորին և յիւր կողմն արկանէ, որ և մնայ այս սովորութիւն, զի կաթուղիկոսաց բարաթքն և այլք հոգալիքն Սրբոյ Աթոռոյս Պօլսոյ պատրիարգի արզայիւն լինիցին և ինքեանք կաթուղիկոսքն և այլք իւրայինքն ոչ կարիցեն զարզայ ինչ գրել առ թագաւորն օսմանցւոց, որպէս և տեսանես ի յառաջակայդ, զի ի Կարապետ կաթուղիկոսէն ցայս վայր որքան ֆարմանք և բարաթք գոն ի յօսմանցւոց թագաւորէն ըստ արզայից պատրիարգին են տրեցեալք: Եւ մինչ այսու նենգաւորութեամբ առին Պօլսոյ պատրիարգունքն զպախուրցս կաթուղիկոսացն ի ձեռս իւրեանց, այնուհետև սկսան խաղացուցանել զնոսա, որպէս և կամեցան, զի ի խնդրելն կաթուղիկոսաց զֆարման ինչ ի պատրիարգաց, (432բ) եթէ անվնաս է իւրեանց և կաթուղիկոսացն ևս ոչ այնքան օգտաւարք առնուն և առաքեն, իսկ եթէ նշուլիք ինչ վնաս է իւրեանց և կամ կաթուղիկոսացն մեծ օգտաբեր, պատճառաւ իւիք բացասեն՝ պատասխանելով, թէ ոչ կամի թագաւորն: Եւ հոգացելոց ֆարմանացն ևս զծախսն միոյն տասնապատիկ բարդելով առնուն ի կաթուղիկոսացն, զոր օրինակ ի բարաթս կաթուղիկոսացն տուրքն, զորս տան յարքունիս ի նոր նստիլն վեց հազար և ութն հարիւր ստակ գրին, որ է յիսուն և վեց ղուռուշ օսմանցւոց և քսան և վեց փարայ և երկու ստակ: Այս է տուրք կաթուղիկոսացն մերոց, որք ի նստիլն, որպէս թէ զընծայ իմն և կամ զմախթու տան օսմանցւոց թագաւորացն ի սկզբանն միայն: Դիցուք թէ և քանի դրամ ևս ի դրունսն վատնիցին: Բայց պատրիարգունքն ի հոգալն զբէրաթսն կաթուղիկոսաց առնուն որքան և կամին, մինչև ի յերկու և յերեք հազար ղուռուշս աւելի ցուցանելով զծախսն: Այս միայն կաթուղիկոսական բարաթին յաղագաւ: Իսկ եթէ պատահի, զի և զայլս ֆարմանս ևս հոգալոց իցեն, վասն նոցա ևս յատուկ առնուն աւելեօք: Այս այսպէս:

Դարձեալ ի յառաջնոց կաթուղիկոսաց բարաթոջն, մինչև ի Շամախեցի Յակոբ կաթուղիկոսն, որ նստաւ ի ՌՄԸ. (1759) թուոջն մերում, արքունական տուրքն յիսուն և վեց ղուռուշ, քսան և վեց փարայ և երկու ստակ են գրեցեալք, որպէս ասացաք, որ է վեց հազար և ութն հարիւր ստակ: Իսկ ի բարաթն Շամախեցի Յակոբ կաթուղիկոսին տասն հազար և ութն հարիւր ստակ է գրեցեալ, որ է իննսուն ղուռուշ, որոյ պատճառն է, զի վասն Ջմիռնոյ քաղաքին, որ է տէրունի թեմ Սրբոյ Աթոռոյս, որպէս ասացաւ ի [Զ.] գլուխն, որոյ նուիրակն ի Սրբոյ Աթոռոյս գնայ և առաջնորդ ևս կոչի, որ է այսպէս մինչև ցայսօր, Պօլսոյ պատրիարգունքն մախային միշտ և մոմռային անդադար, զի ի կողմն իւրեանց արկցեն, որպէս զի և զնորին առաջնորդն ինքեանք առաքեսցեն, որպէս և արարին այլոց քաղաքացն, որպէս ասացաւ լիովին ի Ը. (8) գլուխն, պատճա-

ռելով, թէ թագաւորն թէֆթիշ առնէ և զմախթում խնդրէ ի մէնջ և թէ ի Պարսկաստան նստի կաթուղիկոսն և յիմ երկիրս առաջնորդ առաքէ առանց ֆարմանի: Եւ զայլս այսպիսիս ստապաճոյնս յօդեալ ասէին միշտ:

Ապա ի վերոյ գրեցեալ թուջն, յորում նստաւ Յակոբ կաթուղիկոսն Շամախեցի, մեք ի Պօլիս նուիրակ էաք և սոյն վէճս ևս յարոյց տեղւոյ պատրիարգ Յակոբ վարդապետն Զմառացի ի Սսայ տանէն, մինչ գրէ թէ առնուլ կամէր զԻզմիր: Ապա մեք խորհրդակցեալ ընդ ոմանս բարեպաշտօն իշխանս, խնդրէաք զհնարս գտանել առ ի յազատել զԻզմիր ի բերանոց նոցա, որք և գտեալ հոգացաք իսկ Աստուծով: Քանզի Իզմիրու մախթուն, որ է արուեստական հարկն, զոր ի նստիլն առաջնորդին տալ պարտի էր չորս հազար ստակ, որ է երեսուն և երեք ղուռուշ, ԺԳ. (13) փարայ և Ա. (1) ստակ, զայս ևս եղեալ ի վերայ մախթուին կաթուղիկոսացն, արարաք զնա տասն հազար ութն հարիւր ստակ, որ է իննսուն ղուռուշ: Ապա փոխելով զբարաթն Յակոբ կաթուղիկոսին՝ ձգեցաք և զանուն Զմիւռնոյ ի մէջ բարաթին, որ եղև սովորութիւն յայնմ հետէ, զի ի մէջ կաթուղիկոսական բարաթին Իզմիր ևս յատուկ գրիցի և մախթուն իննսուն ղուռուշ, որ է տասն հազար և ութն հարիւր ստակ հաշուիցի: Այսու հատաք զձայն նոցին յականջաց կաթուղիկոսացն, որք ոչ ևս կարեն ի բերան բերել Զմիւռին:

Այլև այս է գիտելի, զի Յակոբ կաթուղիկոսի արուեստական գրեանքն ամենն մեր ձեռօքն եղեն հոգացեալք, որք էին՝ մէկ կաթուղիկոսական բարաթն, մէկ հավալայ ֆարման, մէկ ֆարման, թէ կաթուղիկոսն ի Կարին, ի Ղարս, ի Բայազիտ և յայլս տեղիս ի կողմանս օսմանցւոց, ուր պատահիցի և նստիցի՝ ոչ ոք խօսեսցի: Եւ մէկ ֆարման ևս, թէ՝ եթէ տաւաշի ինչ յարիցէ ի վերայ կաթուղիկոսին և ի վերայ նորին մարդկանցն՝ նոցա դատաստանն ի յԸստամ(433ա)պօլ տեսցի: Այսոցիկ չորից ֆարմանացս բոլոր ծախսն ետու եօթն հարիւր յիսուն ղուռուշ: Նմանապէս և ի նստիլն մեր զկնի Յակոբայ կաթուղիկոսին զդոյն յիշեցեալ չորեսին ֆարմանսդ ևս այդման դրամով հոգացին իշխանքն ի Պօլիս, որք, եթէ պատրիարգի ձեռօքն իցէին հոգացեալք՝ բառապատիկ երթայր ծախն, որ հարկաւոր է գիտել կաթուղիկոսաց, վասն այսորիկ գրեցի:

Դարձեալ և զայս գիտե՛ա, զի յառաջնումն չէ լեալ սովորութիւն և հարկ, զի կաթուղիկոսն ի նստիլն առնուցու ի յօսմանցւոց թագաւորէն զբէրաթ կաթուղիկոսութեան, մինչև ի Ջուղայեցի Աղէքսանդր կաթուղիկոսն, որպէս հարկ է առնուլ ի Պարսից թագաւորաց, որովհետև Աթոռս ի յիշխանութիւնս պարսից է: Այլ յետ նստելոյն ռաղամօք Պարսից թագաւորաց յետ այնորիկ, եթէ ունեցեալ է զխնդիր ինչ ի յօսմանցւոց թագաւորացն վասն այսորիկ յատուկ արզ է արարեալ ինքն կաթուղիկոսն և հանեալ է զֆարման: Իսկ ի նստիլն Ջուղայեցի Աղէքսանդր կաթուղիկոսին, առեալ է նաև զբարաթ կաթուղիկոսութեան և ի յօսմանցւոց թագաւորէն, որպէս տեսանես ի յորպիսու-

թիւնս ֆարմանացդ, որոյ պատճառն է գլխաւորապէս Եղիազարու և այլոց նոյնապիսեաց սնագլխաց լրբութիւնն: Ուստի յայնմ հետէ եղև սովորութիւն, զի կաթուղիկոսն ի նստիլն ի յօսմանցւոց թագաւորէն ևս առնուցու զբարաթ ֆարման կաթուղիկոսութեան:

<u>Տես ուրեմն զգրեանս օսմանցւոց թագաւորացն</u>[348]

Ա. Սուլթան Մուհամատին ֆարման, առ յոր արզ առնէ Փիլիպպոս կաթուղիկոսն, թէ նուիրակունքն մեր, ըստ սովորութեան մերում ի շրջագայիլն ի յերկիրս քոյ՝ վօյվատայք, ենկիչարիք և այլք զապիթք զիրս պահանջեն ի նոցանէ: Եւ թագաւորն գրէ թամպէհ, զի մի առնիցեն այնպէս ի ՌՃԳ. (1654) թուին տանկաց: Գի՛տ ցուցակաւն և ... համարով:

Բ. Սուլթան Մուհամատի ֆարման, որ ըստ վերնոյդ գրէ ըստ արզայի Փիլիպպոս կաթուղիկոսին ի վերայ Ղազի կոչեցելոցն, զի ի յէջմիածնի նուիրակացն զիր ինչ մի պահանջեսցեն ի ՌՃԳ. (1654) թուին տանկաց: Գի՛տ ցուցակաւն և ... համարով:

Գ. Սուլթան Մահմետին ֆարման, զի Ջուղայեցի Յակոբ կաթուղիկոսն ի ձեռն Եսայի կոչեցեալ վէքիլին իւրոյ արզ առնէ թագաւորին, թէ Վանայ երկիրն իւրովք գաւառօքն, նաև՝ Դիարբէքիր, Արճէշ, Ղլաթ, Մուշ, Բաղէշ, Խօշապ[349] և այլք շրջակայքն սոցին ի բնէ էջմիածնի են վիճակ, իսկ Մարտիրոս կաթուղիկոսն Ախթամարու երբեմն ձեռնամուխ լինի ի նոսա: Վասն որոյ և թագաւորն գրէ ֆարման ի վերայ Վանայ փաշային, զի մի՛ թողուցու Ախթամարու կաթուղիկոսացն ձեռնամուխ լինիլ ի յայն վիճակսն ի ՌՃԲ. (1661) թուին տանկաց, զոր գտցես ցուցակաւն և ... համարով: Ջվերոյ գրեալսդ տե՛ս լիովին ի ԺԱ. (11) գլուխն ի ճառս Աղթամարու:

Դ. Սուլթան Մուհամատին ֆարման, զի յորժամ Յակոբ կաթուղիկոսն հանէ զոտս ախթամարցւոց ի Վանայ և յայլ վիճակացդ վերոյ յիշեցելոց և առաքէ յայնս զնուիրակս բռնաւորք տեղեացն, թէ զառաջին վէճսն արծարծելով և թէ յայլ ինչ պատճառէ ի նուիրակացն (433բ) Աթոռոյս զիր ինչ պահանջեն, վասն որոյ արզ առնէ թագաւորին և զայս ֆարմանս հանէ սաստիկ պատուիրմամբ ի վերայ տեղեաց իշխողացն, զի մի ինչ պահանջեսցեն ի նուիրակացն Աթոռոյս ի Ռ. (1000...) ... թուին տանկաց, զոր գտցես ցուցակաւն և ... համարով:

Ե. Սուլթան Մահմետին ֆարման, զի Եղիազար վարդապետն Հռոմկլայեցի, որ լինի պատրիարգ սրբոյ Երուսաղէմի, թելադրութեամբ Ոնոփրիոս և այլոց ոմանց վարդապետաց օծանի կաթուղիկոս ի Բերիայ ընդդէմ Սրբոյ Աթոռոյս և Յակոբ կաթուղիկոսին Ջուղայեցւոյ ի ՌՃԼ. (1076) թուին տանկաց և ի ՌԺԺԴ. (1665) թուոջն մերում և ֆարման առնու ի սուլթան Մահմետէն, զի և յԵրուսաղէմ մեռոն[I] օրհնեսցէ և անտի

[I] Բ. միւռօն

զնուիրակս առաքեսցէ յամենայն յազգս հայոց, որ և խոստանայ տալ յամի յամի հազար հինգ հարիւր ստակ ի յարկունիս: Ապա Յակոբ կաթուղիկոսն ելեալ գնայ ի յԸստամպօլ և արզ առնէ՝ թագաւորին ծանուցանելով զորպիսութիւն Սրբոյ Աթոռոյս և զընդիմութիւնն եղիազարու: Եւ թագաւորն տայ զայս ֆարմանս գրելով, թէ որովհետև ի բնէ յէջմիածին օրհնի մեռոն, որպէս և ի ջամբոն մեր ևս գրեցեալ գոյ, հրամայեցի և ես, զի ի յէջմիածին օրհնեսցի և Յակոբն լիցի կաթուղիկոս: Եւ այն ֆարմանն, զոր ետու եղիազարին, անընդունակ լիցի: Գրի այս ի ՌՀԷ. (1666) թուին տաճկաց:

Զ. Բայց սորա սաւատն գոյ, զոր գտցես ցուցակաւն և (Ե.) (5) համարով: Սմա երկու սաւատ ևս գոն գրեցեալ ի ՌՀԹ. (1668) թուին տաճկաց, զոր գտցես ցուցակօքն և (Զ.) (6) համարով:

Է. Սուլթան Մահմետին ֆարման, զի յորժամ Յակոբ կաթուղիկոսն զայդ վերոյ յիշեցեալ ֆարմանդ առնու և ըմբերանէ զլրբութիւն եղիազարու, եղիազարն ոչ դադարի ի նոյն լրբութենէն: Վասն որոյ վերստին արզ առնէ յԱթոռոյս Յակոբ կաթուղիկոսն նոյնոյ թագաւորին, թէ ես fn ֆարմանովդ եղէ կաթուղիկոս և հազար եօթն հարիւր ամ է, որ այս է մեր Աթոռն և Սուրբ Մեռոնն մեր աստ օրհնի և այլ այսպիսիք: Այժմ եղիազարն ոչ դադարի ի հակառակութենէն: Վասն որոյ և թագաւորն գրէ զայս ֆարմանս ի վերայ ամենայն իշխողաց, զի ուր և իցէ եղիազարն՝ ընկճեսցեն զլրբութիւն նորին և թամպէհ արասցեն: Գի՛տ երեսն գրեցեալ ցուցակաւն, որ գրի ի ՌՁԱ. (1670) թուջն տաճկաց և (Է.) (7) համարով: Սորա Բ. (2) սաւատ ևս գոն, զոր գտցես ցուցակօքն: Յիշեցաւ այս իրակութիւնս ի Դ. (4) գլուխն ի ճառս Յակոբայ կաթուղիկոսին Ջուղայեցւոյ: Իսկ յետ Յակոբայ, յորժամ եղիազարն հրաւիրի ի կաթուղիկոսութիւն Սրբոյ Աթոռոյս, ըստ օրինի, այլ ոչ ևս առնու զնորոգ ֆարման ի յօսմանցւոց թագաւորէն, այլ նոյնով առաջնով ֆարմանաւն, զոր առեալ էր ի ՌՀՁ. (1665) թուին տաճկաց, զի յերուսաղէմ նստեալ կաթուղիկոսութիւն արասցէ, գայ յԱթոռս և լինի կաթուղիկոս, Սողոսն ի Պօղոս փոխեցեալ ի ՌՃԼԱ. (1682) թուջն մերում: Եւ մեք այրեալ անհետ արարաք զայն ֆարմանն: Գրեցի, զի գիտասջիք:

Ը. Սուլթան Մահմետին ֆարման, զի արզ առնեն վարդապետքն և բահանայք, թէ մեք ի Մահմետէն գիր ունիմք և ի բնէ այսպէս է լեալ, զի կարգաւորք մեր զխաչաձև և զիսպանջ մի տայցեն: Թագաւորն գրէ ի վերայ Հալապու, Շամու[350] և Ուռումէլու փաշայիցն և դատաւորացն, զի մի առցեն ի ՌՂԳ. (1682) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցակաւն և (Ը.) (8) համարով, սաւատ է:

Թ. Սուլթան Մուստաֆային ֆարման, զի յետ եղիազարու կաթուղիկոսին, յորժամ նստի յԱթոռս Նահապետն Ուրհայեցի կաթուղիկոս, զմտաւ ածեալ, թէ մի գուցէ երբեմնապէս պատրիարգութիւնն Երուսաղէմի և կամ այլք սևագլուխք զեղիազարն օրինակ առեալ արծարծեսցեն զայն գործ և ինքեանք լրբասցին, վասն որոյ արզ առնէ

սուլթան Մուստաֆային, թէ ի բնէ անտի Աթոռս հայոց էջմիածին է և Սուրբ Մեռոնն աստ օրհնի, և կաթուղիկոսն աստ նստի: Իսկ յառաջ, հան զայս եղիազարն ստապատիր բանիւ արզ արարեալ թագաւորութեանդ ձերում էհան զֆարման, զի յերուսաղէմ նստիցի և կաթուղիկոսութիւն արասցէ: Յակոբ կաթուղիկոսն արզ (434ա) արար սուլթան Մահմետին և ֆարման էհան վերստին, զի յէջմիածին լիցի կաթուղիկոսարան և մեռոնն անդ օրհնեսցի, որով և խափանեաց զեղիազարու անկարգութիւնն: Արդ խնդրի ի տէրութենէդ, զի և դու զֆարման մի տայցես մեզ, զի հաստատ մնասցէ այս կանօն և մի ևս իշխեսցէ ոք զայն առնել: Եւ թագաւորն գրէ սաստիկ հրամանաւ, զի այսպէս լիցի ի ՌՃԸ. (1696) թուին տաճկաց: Գի՛տ յերեսն գրեցեալ ցուցական և (Թ.) (9) համարով: Սաւատ մի ևս ունի սա:

Ժ. Սուլթան Ահմետին ֆարման, զոր գրէ ըստ արզայի Ջուղայեցի Աղէքսանդր կաթուղիկոսին, զի նուիրակունքն էջմիածնի ուր և գնայցեն՝ մի ոք նեղացուսցէ զնոսա և կամ զիր ինչ պահանջեսցէ ի ՌՃԻ. (1708) թուջն տաճկաց, չորս հատ սուրաթ է այս շարի կնիով: Գի՛տ յերեսսն գրեցեալ ցուցակօքն և (Ժ.) (10) համարով:

ԺԱ. Սուլթան Ահմետին ֆարման ի վերայ Ջմիւռնոյ ղազեացն վասն տեղւոյ առաջնորդին, զի մի նեղացուսցեն զնա և յօրէնս հայոց մի խառնիցին ի հազար հարիւր հսան և մէկ թուին տաճկաց (1709): Գի՛տ ցուցական և (ԺԱ.) (11) համարով:

ԺԲ. Սուլթան Ահմետին բարաթ ֆարման, զոր գրէ ըստ արզայի Աղէքսանդր կաթուղիկոսին Ջուղայեցւոյ վասն կաթուղիկոսութեան նորին ի ՌՃԻԴ. (1712) թուին տաճկաց: Գի՛տ յերեսն գրեցեալ ցուցական և (ԺԲ.) (12) համարով: Երեք սուրաթ ևս ունի:

ԺԳ. Սուլթան Ահմետին բարաթ ֆարման, զոր գրէ ըստ արզայի հայոց ազգին վասն կաթուղիկոսութեան Աստուածատուր կաթուղիկոսին Համատանցւոյ ի ՌՃԻԸ. (1715) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԺԳ.) (13) համարով:

ԺԴ. Սուլթան Ահմետին ֆարման, զոր գրէ ըստ արզայի Յովանէս պատրիարգին Պօլսոյ վասն ախթարմայ Յարութիւն վարդապետին՝ առաջնորդին Ախլցխայու, զի ափսոսեցի անտի ի ՌՃԼԱ. (1718) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԺԴ.) (14) համարով:

ԺԵ. Սուլթան Ահմետին ֆարմանի երկու սուրէթ շարի կնիով, որ գրէ ի վերայ Կարնոյ և Կարսայ փաշայիցն, թէ յէջմիածնայ ուխտաւորացն զիր ինչ պահանջել մի թողուցուք ումեք ի ՌՃԼԲ. (1719) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԺԵ.) (15) համարով:

ԺԶ. Սուլթան Ահմետին ֆարման, զոր ըստ արզայի Յովանէս պատրիարգին գրէ ի վերայ ամենայն ղազեացն, որ ի թէմսն Իզմիրու, թէ հայոց օրինաց և առաջնորդի գործոյն և չհասութեան պսակից և կամ բահանայից վրէժխնդրութեան առաջնորդին մի խառնիք դուք, զի այդոքիկ առաջնորդին են գործ ի ՌՃԼԴ. (1721) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԺԶ.) (16) համարով:

ԺԷ. Սուլթան Ահմետին ֆարման, զի ի ՌՃՀԲ. (1723) թուջն մերում և ի ՌՃԼՋ. (1136) թուջն տաճկաց, յորժամ հանդերձեալ էր գալ և առնուլ զերկիրս մեր օսմանցին, որ և էառ, Երևանցի Սիմէօն վարդապետն ի Պօլիս նուիրակ լինի վասն որոյ արզ առնէ թագաւորին, զի զօրին նոցա յէջմիածնի մուխսն, յայգիս, ի ջրաղացս և յանասունս և յայլ ինչս Աթոռոյս մի մերձեսցին և միաբանից էջմիածնի մի նեղացուսցեն և ուր և իցեն, բաց ի խարաճէն զայլ ինչ մի պահանջեսցեն ի նոցանէ ի ՌՃԼՋ. (1723) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԺԷ.) (17) համարով: Յիշեցաւ այս ի Գ. (3) գլուխն ի ճառս Կարապետ կաթուղիկոսին:

ԺԸ. Սուլթան Ահմետին ֆարման վասն մաղաֆութեան Սրբոյ Աթոռոյս ըստ արզայի Աստուածատուր կաթուղիկոսին Համատանցւոյ (յորժամ էառ զերկիրս մեր ի պարսից օսմանցին ի շահ Հիւսէինէն ի ՌՃՀԳ. (1724) թուջն մերում և ի տաճկաց ՌՃԼԷ. (1137) թուջն), յորում գրեցեալ մաղաֆ իրն են սոխա. երկու գութան, հինգ հարիւր ոչխար, երկու դինկ և երկու ձիթահանիճ և բովանդակ ջրաղացք և այգիք, որոնց և իցեն, ամենայն միաբանին ի (434բ) խարաճէ և յիսպանջէ ազատ լիցին: Ընդ Աթոռոյս և չորեքկին վանօրայքն ևս ազատ լիցին յամենայնէ: Անյիշատակաց ինչքն Աթոռոյս հասանիցին և միայն ի տարին ԳՃԾ. (350) ղուռուշ տայցէ յարքունիս, որպէս ի բնէ կանօն է ի ՌՃԼԸ. (1725) թուին տաճկաց, գի՛տ ցուցական և ԺԸ. (18) համարով: Գ. (3) սաւատ ևս գոյ սորա շարի կնքով, որպէս ցուցակօքն և (ԺԸ.) (18) համաոօքն ցուցանեն: Յիշեցաւ այս ի ԺԴ. (14) գլուխն ի ճառս մաղաֆութեանն:

ԺԹ. Սուլթան Ահմետին ֆարման, զի Կարապետ կաթուղիկոսն ի Պօլիս գոլով՝ զերևանցի Սիմէօն վարդապետն աթոռակալ առաբեալ առաքէ ի յԱթոռս: Վասն որոյ և զայս ֆարմանս հանէ ի վերայ փաշայից, ղազեաց և այլոց իշխողաց, զի ուր և պատահիցի Սիմէօն վարդապետն, մի ոք նեղացուսցէ զնա ի ՌՃԼԸ. (1725) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԺԹ.) (19) համարով:

Ի. Սուլթան Ահմետին ֆարման ի վերայ Երևանու փաշային, ըստ վերնոյ ֆարմանին, զի մուղայէթ լիցի Սիմէօն վարդապետին ի ՌՃԼԸ. (1725) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (Ի.) (20) համարով:

ԻԱ. Սուլթան Ահմետին ֆարման ի վերայ ղազեաց ամենեցունց, ըստ արզայի Յովանէս պատրիարգին վասն Կարապետ կաթուղիկոսին նուիրակացն, զի ի յումիլն զսուրէթ ֆարմանի մի պատճառեսցեն, թէ այդ սուրէթ է և ոչ ասլն և զիր ինչ պահանջեսցեն, այլ ընկալցին զսուրէթն, որպէս զիսկսն ի ՌՃԼԸ. (1725) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԻԱ.) (21) համարով:

ԻԲ. Սուլթան Ահմետին ֆարման, ըստ վերոյ գրելոյդ ի վերայ ղազեացն և բաջչոց[351], զի ընկալցին զսուրէթ ֆարմանին, որպէս զիսկսն ի ՌՃԼԸ. (1725) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական (ԻԲ.) (22) և սուրաթ մի ևս գոյ սոցա, գի՛տ ցուցական և (ԻԲ.) (22) համարով:

ԻԳ. Սուլթան Ահմետին ֆարման ի վերայ Երևանու և Թաւրիզու փաշայիցն և ղազեացն և այլոցն, թէ կաթուղիկոսն ուր և կամիցի գնալ, մի ոք ասասցէ, թէ հրաման առ և գնա և կամ ի գնալդ և ի գալդ զայս ինչ տուր մեզ ի ՌՃԼԸ. (1725) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԻԳ.) (23) համարով: Սուրաթ մի ևս ունի:

ԻԴ. Սուլթան Ահմետին ֆարման վասն Կարապետ կաթուղիկոսին, զի ուր և շրջեսցի՝ խօսող և կամ զիր ինչ պահանջող մի լիցի ի ՌՃԼԸ. (1725) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԻԴ.) (24) համարով:

ԻԵ. Սուլթան Ահմետին ֆարման ի վերայ Երևանու փաշայից, ղազոնց և այլոց մեծամեծաց, զի բայրամ անուամբ ի կաթուղիկոսէն մի պահանջեսցեն զղումաշ, շամար և այլ ինչ ի ՌՃԼԸ. (1725) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԻԵ.) (25) համարով: Սաւատ մի ևս գոյ սորա:

ԻԶ. Սուլթան Ահմետին ֆարման վասն Կարապետ կաթուղիկոսին կաթուղիկոսութեանն, յորում այս ինչ յաւելի գոյ ի վերայ այլոց, զի զսևագլուխ մի եթէ կամիցի կաթուղիկոսն պատժել և կամ ի Սևան առաքել, մի ոք ընդիմասցի ի ՌՃԼԸ. (1725) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԻԶ.) (26) համարով:

ԻԷ. Սուլթան Ահմետին ֆարման ըստ մտաց վերնոյդ ի վերայ Երևանու փաշային գրէ վասն Կարապետ կաթուղիկոսին ի ՌՃԼԸ. (1725) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԻԷ.) (27) համարով:

ԻԸ. Սուլթան Ահմետին հավալէ ֆարման վասն Կարապետ կաթուղիկոսին ի ՌՃԼԸ. (1725) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԻԸ.) (28) համարով:

ԻԹ. Սուլթան Ահմետին ֆարման վասն Կարապետ կաթուղիկոսին, զի ի Պօլսոյ գալն ի ճանապարհին ուր և պատահիցի ի պատիւ ունիցին ի ՌՃԼԹ. (1726) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԻԹ.) (29) համարով:

Լ. Սուլթան Ահմետին ֆարման վասն մաղաֆութեան Սրբոյ Աթոռոյս ի յատուս Կարապետ կաթուղիկոսին, յորում մաղաֆ եղեալին են այսոքիկ. երկու գութան, հազար հինգ հարիւր սօմար սերմն, հինգ հարիւր ոչխար, երկու դինկ և երկու ձիթահանիք, ջրաղացք և այգիք որոն ունի: Բոլոր միաբանին զխարաճ և զիսպանջ (435ա) և զայլ խարճ ամենևին մի տայցեն և չորս եկեղեցիին ևս ընդ էջմիածնի մաղաֆ լիցին: Անյիշատակ մեռելոց ինչին յԱթոռն հասցին: Յօշականու մուլքն տացին Աթոռոյն: Իսկ կաթուղիկոսն ի տարին ԳՃԺ. (350) ղ[ու]ռ[ու]շ տայցէ յարհունիս, որպէս կանօն է ի բնէ ի ՌՃԼԹ. (1726) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (Լ.) (30) համարով: Յիշեցաւ այս ԺԴ. (14) գլուխն ի ճառս մաղաֆութեանն:

ԼԱ. Սուլթան Ահմետին ֆարման գրաձև ի յատուս Կարապետ կաթուղիկոսին ի ՌՃԽ. (1727) թուոջն տաճկաց, զի զգրաձև տէֆթէր մի շինեն գիտութեամբ Երևանու փաշային և շխիսլամին տաճկերէն, յորում նախ գրեն յանուանէ և ուրոյն ուրոյն

զտունս, զայգիս, զջրաղացս, զպարտէզս, զսերմանելի տեղիսս և զայլս այսպիսիս գեօղիս մերոյ: Եւ ապա գրեն զորպիսութիւնս Աթոռոյս թարց յատկացուցիչ թուոց, թէ ունի զայգիս, զջրաղացս, զդինկս, զբաղանիս, զհաւվանսարայս և զայլս մուլխս, այլև երկու զութան, հազար հինգ հարիւր սօմար սերմն, վեց հարիւր ոչխար, Աթոռոյս և երից վանիցն մերոյ միաբանին, որ ամենեքեան մաղաֆ են յամենից հարկաց, միայն թէ կաթուղիկոսն ի տարին ԴՃԾ. (350) ղ[ու]ո[ու]շ տայ յարհունիս և ոչ այլ ինչ: Այլև էջմիածնի գեօղս, յՕշական և Մաստարայ մուլխ են Սրբոյ Աթոռոյս: Զայս ամենայն գրէ շխիսլամն և կնքէ զվերջ բանիցն և առաքեն առ թագաւորն, և թագաւորն ևս ի գլուխ գրաձև դէվթէրիս դնէ զթուէն հրամայելով, զի այսպէս լիցի: Գի՛տ յերեսս գրեցեալ ցուցականն և (ԼԱ.) (31) համարով: Այսու ձևով ֆարման մի ևս գոյ, զոր ի վայրդ տեսցես: Յիշեցաւ այս ի ԺԴ. (14) գլուխն ի ճառս մաղաֆութեան:

ԼԲ. Սուլթան Ահմետին ֆարման ի վերայ Երևանու փաշային, ղազուն և այլոց մեծամեծացն վասն Կարապետ կաթուղիկոսին, թէ ես դմա բարաթ եմ տուեալ, լաւ պատուով պահեցէք զդա ի ՌՃԽ. (1727) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցականն և (ԼԲ.) (32) համարով:

ԼԳ. Սուլթան Ահմետին ֆարման ի վերայ Երևանու փաշային, ղազուն և այլոց մեծամեծացն վասն Կարապետ կաթուղիկոսին, թէ ես դմա բարաթ եմ տուեալ ի շարէն ևս ֆաթվայ ունի, զոր ինչ շինուածս շինել կամիցի, մի ոք ներհակեսցի ի ՌՃԽ. (1727) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցականն և (ԼԳ.) (33) համարով:

ԼԴ. Սուլթան Ահմետին կրկին բարաթ վասն Կարապետ կաթուղիկոսին կաթուղիկոսութեանն ի ՌՃԽԱ. (1728) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցականն և (ԼԴ.) (34) համարով:

ԼԵ. Սուլթան Ահմետին բարաթ ֆարման վասն Մշեցի Աբրահամ կաթուղիկոսի կաթուղիկոսութեանն ի ՌՃԽԲ. (1729) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցականն և (ԼԵ.) (35) համարով:

ԼԶ. Սուլթան Մահմուտին բարաթ ֆարման վասն Մշեցի Աբրահամ կաթուղիկոսին կաթուղիկոսութեանն ի ՌՃԽԳ. (1730) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցականն և (ԼԶ.) (36) համարով:

(435բ) ԼԷ. Սուլթան Մահմուտին գրաձև ֆարման, յորում նախ շխիսլամն երկրիս գիտութեամբ փաշային գրէ զորպիսութիւնս գեղջս մերոյ և ապա զմուլխն և զորպիսութիւնսն Սրբոյ Աթոռոյս վկայելով մաղաֆութեանն կնքէ և զվերջսն թղթոցն: Եւ ապա առաքէ առ սուլթան Մահմուտն և նա դնէ ի գլուխն զթուայն ի ՌՃԽԳ. (1730) թուին տաճկաց՝ յատուս Մշեցի Աբրահամ կաթուղիկոսին, որ ամենևին նոյն է ըստ ֆարմանի սուլթան Ահմետին, զոր տայ յատուս Կարապետ կաթուղիկոսին ի ՌՃԽ. (1727) թուին տաճկաց, զոր յիշեցաք ի վերդ ի (ԼԱ.) (31) համարսն և զայս գի՛տ ցուցականն և (ԼԷ.) (37) համարովն: Յիշեցաւ և այս ի ԺԴ. (14) գլուխն ի ճառս մաղաֆութեան:

ԼԸ. Սուլթան Ահմետին ֆարման, որ զրէ վասն վանեցի Յարութիւն և Այվազ կոչեցելոյն ի վերայ Երևանու և Նախիջևանու դատաւորացն, զի սաստեսցեն նմա վասն շառաթութեանն: Քանզի զկնի մահուան Կարապետ կաթուղիկոսին զսուտ թէմէսուկ մի է հանեալ յանուն Կարապետ կաթուղիկոսին և նորին աթոռակալ Աղէքսանդր վարդապետին, թէ ինձ վեց էսայ դրամ են տալոց ի ՌՃԽԹ. (1730) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԼԸ.) (38) համարով: Վասն սորա Իպրահիմ փաշայէն ի նորին էեահեայէն ևս գոն գրեանք և երկու հուքէթ ևս ի շխիսլամէ գրեցեալք, իբր սուտ ցուցանելով զնա, զորս գտցես ի յիւրաքանչիւր տեղւոջն:

ԼԹ. Սուլթան Մահմուտին ֆարման, զոր գրէ ի վերայ փաշայիին, ղազոյն և այլոց գործակալացն Երևանու վասն մաղաֆութեան Սրբոյ Աթոռոյս ի ժամանակս Մշեցի Աբրահամ կաթուղիկոսին ի ՌՃԽԴ. (1731) թուին տաճկաց, որ ամենևին նոյն է ըստ ֆարմանի սուլթան Ահմետին, զոր տայ ի ՌՃԼԹ. (1726) թուին տաճկաց յաւուրս Կարապետ կաթուղիկոսին, զոր յիշեցաք ի վերդ ի (Լ.) (30) թիւն: Եւ զայս գի՛տ ցուցական և (ԼԹ.) (39) համարով: Յիշեցաւ և այս ի ԺԴ. (14) գլուխն ի ճառս մաղաֆութեանն:

Խ. Սուլթան Մահմուտի ֆարմանի սուրաթ վասն ֆռանկացելոցն սաստիկ թամպէհ, զի մի շրջեսցին ի մէջ հայոց ի Զմիւռին, յԱնկիւրիա և յայլ կողմունսն ի ՌՃԽԵ. (1732) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (Խ.) համարով:

ԽԱ. Սուլթան Մահմուտին ֆարման, զոր տայ Կրետացի Աբրահամ վարդապետին ի վարդապետութեանն ի գալն յոխտ ի Սուրբ Աթոռս, զի մի ոք նեղացուսցէ ի ճանապարհին ի ՌՃԽԶ. (1733) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԽԱ.) (41) համարով:

ԽԲ. Սուլթան Մահմուտին ֆարման բարաթ վասն Աբրահամ կաթուղիկոսին Կրետացւոյ կաթուղիկոսութեանն ի ՌՃԽէ. (1734) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԽԲ.) (42) համարով:

ԽԳ. Սուլթան Մահմուտին բարաթ ֆարման վասն Ղազար կաթուղիկոսին Ճահկեցւոյ կաթուղիկոսութեանն ի ՌՃԾԱ. (1738) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԽԳ.) (43) համարով: Սաւատ է:

ԽԴ. Սուլթան Մահմուտի ֆարման վասն արևելցի վաճառականացն, որ ի յերկիրն օսմանցւոց, զի մի պահանջեսցեն զհարկ ինչ ի նոցանէ ի ՌՃԾԱ. (1738) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԽԴ.) (44) ... սաւատ է:

Խե. Սուլթան Մահմուտին ֆարման, որպէս զհավալէ ֆարման և թէ դաւին ի յԸստամպօլ (436ա) տեսցի վասն Աղէքսանդր վարդապետին Պօլսեցւոյ, մինչ յիզմիր առաջնորդ է լեալ ի ՌՃԾԸ. (1745) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (Խե.) (45) համարով:

ԽԶ. Սուլթան Մահմուտին ֆարման բարաթ վասն Մինաս կաթուղիկոսին Ակնեցւոյ կաթուղիկոսութեանն և ՌՃԿԵ. (1751) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԽԶ.) (46) համարով:

ԽԷ. Սուլթան Օսմանին բարաթ ֆարման վասն Պօլսեցի Աղէքսանդր կաթուղիկոսի կաթուղիկոսութեանն ի ՌՃԿԸ. (1754) թուին տաճկաց, տե՛ս ցուցական և (ԽԷ.) (47) համարով:

ԽԸ. Սուլթան Օսմանին հավալէ ֆարման վերոյ Աղէքսանդրի կաթուղիկոսութեանն ի ՌՃԿԸ. (1754) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԽԸ.) (48) համարով:

ԽԹ. Սուլթան Օսմանին ֆարման վասն Աղէքսանդր կաթուղիկոսին, թէ ի կողմն Օսմանցւոց հանդիպիցի և նստիցի, մի ոք խօսեսցի ի ՌՃԿԹ. (1755) թուին տաճկաց, գի՛տ ցուցական և (ԽԹ.) (49) համարով:

Ծ. Սուլթան Մուստաֆային ֆարման վասն իզմիրցի Մնացականի որդի Մարգարին, որ ի զուր դաւի առնէ ընդ Աթոռոյս վասն տասն և եօթն էսայի, զոր տուեալ է Ղազար կաթուղիկոսին և փօլիցայիւ ի նուիրակացն առեալ և թամասուկն Ղազար կաթուղիկոսին ի յինէն պահեալ, զոր մեք առաք և պատառեցաք: Ֆարմանս վասն այնորիկ է, զի եթէ վերստին դաւ արասցէ ախորեսցի ի ՌՃՀԳ. (1759) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (Ծ.) (50) համարով: Սաւատ է: Սակայն ի ՌՄԺԷ. (1768) թուջս մերում Սիմէօն կաթուղիկոսն ի շատ թախանձանացն նոյնոյ Մարգարին և յաղաչանաց միջնորդ եղեալ Իզմիրու իշխանացն, հարկեցեալ զբան ինչ ետ նոյնոյ Մարգարին և ի բերանոյն գիր էառ գիտութեամբ և վկայութեամբ նոյն իշխանացն Իզմիրու ձեռամբ Իզմիրու առաջնորդ և նուիրակ Ղուկաս վարդապետին, որ այլ մի ևս յիշեսցէ զայս վէճս, որ ահա գոյ առ մեզ յԱթոռս այն գիրն, զի կարի յուսահատեալ էր Մարգարն այն ի չհաւատութենէ:

ԾԱ. Սուլթան Մուստաֆային բարաթ ֆարման Յակոբ կաթուղիկոսին Շամախեցւոյ ի ՌՃՀԳ. (1759) թուին տաճկաց: Առաջին է, յորում Իզմիր ոչ գոյ: Գի՛տ ցուցական և (ԾԱ.) (51) համարով:

ԾԲ. Սուլթան Մուստաֆային հավալէ ֆարման վասն Շամախեցի Յակոբ կաթուղիկոսին ի ՌՃՀԳ. (1759) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԾԲ.) (52) համարով:

ԾԳ. Սուլթան Մուստաֆային կրկին բարաթ ֆարման վասն Յակոբ կաթուղիկոսին Շամախեցւոյ, յորում Իզմիր իւրովք վիճակօքն յանուանէ գրի, որպէս յիշեցաք ի վերդ ի յառաջաբանութեան սոյն գլխոյս ի ՌՃՀԵ. (1761) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԾԳ.) (53) համարով:

ԾԴ. Սուլթան Մուստաֆային ֆարման վասն Շամախեցի Յակոբ կաթուղիկոսին, թէ ի Բայազիդ, ի Ղարս, ի յԷրզրում և յայլ կողմունսն պատահեալ նստիցի, ոչ ոք խօսիցի ի ՌՃՀԵ. (1761) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԾԴ.) (54) համարով:

ԺԵ. Սուլթան Մուստաֆային բարաթ ֆարման վասն Երևանցի Սիմէօն կաթուղիկոսի կաթուղիկոսութեանն, յորում Իզմիր ևս գրի յանուանէ ի ՌՃՀէ. (1763) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԺԵ.) (55) համարով:

ԺԶ. Սուլթան Մուստաֆային հավալէ ֆարման վասն Երևանցի Սիմէօն կաթուղիկոսին ի ՌՃՀէ. (1763) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԺԶ.) (56) համարով:

ԺԷ. Սուլթան Մուստաֆային ֆարման վասն Սիմէօն կաթուղիկոսին Երևանեցւոյ, զի եթէ դաւաճան ինչ ելցէ իւրն կամ իւր մարդկանցն, դաւն ի յԸստամպօլ տեսցի և ոչ յայլ ուրեք ի ՌՃՀէ. (1763) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԺԷ.) (57) համարով:

ԺԸ. Սուլթան Մուստաֆային ֆարման վասն Սիմէօն կաթուղիկոսին Երևանեցւոյ, զի եթէ պատահիցի ի յէրզրում, ի Բայազիդ, ի Ղարս և յայլ կողմունսն օսմանցւոց նստիլ, (436բ) մի ոք լիցի խօսող ի ՌՃՀէ. (1763) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԺԸ.) (58) համարով:

ԺԹ. Սուլթան Մուստաֆային ֆարման վասն Ախլցխայու յատկապէս ըստ խնդրոյ Սիմէօն կաթուղիկոսին Երևանեցւոյ, զի ի ժամանակս Շամախեցի Յակոբ կաթուղիկոսին Եւդոկիացի ոմն Գէորգ անուն չիֆ սևագլուխ մի գայ լինի եպիսկոպոս ըստ խնդրոյ կարնեցւոց և Կարնոյ Կարմիր վանից առաջնորդ Մշեցի Յակոբ վարդապետին ի միաբանութիւն նոյնոյ վանիցն: Եւ յետոյ գնայ յԵւդոկիայ ի պատճառս ժողովարարութեան և անդ յայտնէ զպէսպէս Լօթերական աղանդս: Եւ ապա գնացեալ ի Պօլիս առնու ի Յակոբ պատրիարգէն զառաջնորդութիւնն Աւծաթահանու[352] ֆարմանաւ, որ տէրունի էր և ի Սրբոյ Աթոռոյս կարգիւ առաջնորդն նորին, իբրև գիտացեալ Յակոբ կաթուղիկոսին բանադրէ զնա և նա գնացեալ ի Պօլիս անկանի յիշխանս յոմանս անպարտս ցուցանելով զինքն, միջնորդս արկանէ առ կաթուղիկոսն ի յարձակել զինքն, և Յակոբ կաթուղիկոսն ոչ արձակէ զնա ասելով, թէ եկեսցէ ի Սուրբ Աթոռս:

Ապա յայսմ միջոցի վախճանի Յակոբ կաթուղիկոսն և նստի Սիմէօն կաթուղիկոսն Երևանցի: Եւ նոյն բանադրեցեալ Գէորգն առ սա յարուցանէ զնոյն իշխանսն ի միջնորդութիւն ի յարձակել զինքն ի կապից: Եւ Սիմէօն կաթուղիկոսն ևս զնոյն պատասխանէ, թէ եկեսցէ ի Սուրբ Աթոռս: Վերջապէս առեալ զգիրս աղաչանաց ի բազմաց գայ ի յոտս Սիմէօն կաթուղիկոսին մեղայ ասէ և գիր տայ ի բերանոյն ոչ ևս ցուցանել զնշան ախթարմայութեան և ոչ ելանել ի Կարմիր վանէն մինչև ի մահն: Եւ արձակեցեալ գնայ: Եւ յետ փոքր միջոցի գնայ ի յԱխլցխայ ի գործ նոյնոյ Կարմիր վանքին, որովհետև նոյնոյ վանիցն է վիճակ, Ախլցխայ հրամանաւ նորին առաջնորդ վերոյ յիշեցեալ Յակոբ վարդապետին: Եւ ի յԱխլցխայ յայտնապէս քարոզէ զլօթերականութիւն՝ դաս քարշելով զհայս և զեկեղեցիս և զԱթոռս հայոց, որոյ բողոքն հասանին ի չորից կողմանց առ Սիմէօն կաթուղիկոսն:

Ապա և սոյն կաթուղիկոս վերստին նոր ի նորոյ չարաչար բանիւ առնէ զչիմ Գէորգն և զհամախոհսն նորին, ընդ նմին և զԿարմիր վանից առաջնորդ զՅակոբ վարդապետն վասն պատճառ լինելոյ եպիսկոպոսութեան նորին և առաքելոյն ի յԱխլցխայ, այլև գրէ ի Պօլիս առ պատրիարքն և յիշխանսն և բերէ զֆարման մի, յորում գրի, թէ՝ Գէորգ, Պօղոս, Ստեփաննոս և Յովանէս սևագլուխք և բահանայքն վարիցին ի յէջմիածին, պատրիքն հալածիցին ի յերկիրն իւրեանց, զմիւս խմորեցեալսն պատժեսցին տուգանօք և ի բերանոցն զգիր առնուցուն ի շարումն՝ մի ևս ետևիլ աղանդոյ նոցին: Եւ երեք եկեղեցիքն, որ գոն յԱխլցխայ հայոց բահանայից յանձնեցին, որպէս ցուցանէ ինձ յերեսն գրեցեալ ցուցակն և (ԾԹ.) (59) համարն: ... Հատ սուրաթ ևս գոյ սոյնոյ ֆարմանիս, որպէս ցուցանեն ցուցակքն: Լինի այս ի թուին տաճաց ՌՃՀԸ. (1178) և ի մեր ՌՄԺԹ. (1764) թուոջն:

Կ. Սուլթան Մուստաֆային ֆարման վասն Ղօշավանից և Կարսայ բոլոր երկրին առաջնորդութեանն յանուն Սիմէօն կաթուղիկոսին Երևանեցւոյ, զի ի ժամանակս սորին Կարսայ առաջնորդն, որ ֆարմանաւ նստիւր հրամանաւ պատրիարգին Պօլսոյ, որպէս և յայլ վիճակսն օսմանցւոց երկրին նստին, խոչ երևեցաւ Աթոռոյս և սորին նուիրակացն: Վասն որոյ և Սիմէօն կաթուղիկոսն հարկեաց Պօլսոյ պատրիարգ Գրիգոր վարդապետին, զի զառաջնորդական ֆարմանն նոյնոյ վիճակին յանուն իւրեան հանեալ առաքեսցէ, և զառաջնորդն զայն յԱթոռս յղեսցէ, որ և արարն իսկ: Եւ Սիմէօն կաթուղիկոսն զայն առաջնորդն բերեալ յԱթոռս արար միաբան և ի տեղի նորին առաքեաց ի Ղարս (437ա) առաջնորդ ի միաբանից Սրբոյ Աթոռոյս, որով և զՂօշավանքն ևս նորոգեալ ի շինութիւն եբեր, որ էսան ամաւ աւեր էր: Այժմ Ղարսայ առաջնորդական ֆարմանն է յանուն Սիմէօն կաթուղիկոսին և է ի Սուրբ Աթոռս, զոր գի՛տ ցուցակաւն և (Կ.) (60) համարով: Սորա սաւաթ մի ևս ունի, զոր զով ոք և կարգեալ առաջնորդ Ղարսայ յղեսցէ Վեհն, տանի ընդ իմեան ի ՌՃՀԹ. (1179) թուին տաճկաց և ի ՌՄԺԴ. (1765) թուոջն մերում եղև այս գործ, որ և յայնմ հետէ եղև Ղարս իւրովք վիճակօքն տէրունի թեմ Սրբոյ Աթոռոյս, որոյ առաջնորդն ի Սրբոյ Աթոռոյս կարգի և ոչ ի Պօլսոյ պատրիարգէն: Յորմէ ոչ սակաւ օգտութիւն լինի Սրբոյ Աթոռոյս ի ցորենոյ, ի գարւոյ, ի յանասնոց, ի յերկաթոյ, ի փայտէ և յայլոց յայսպիսեաց: Սորա որպէսն և ի Գ. (3) գլուխն ի ճառս Սիմէօն կաթուղիկոսին ասացաւ լիովին, զոր անդ տեսցես:

ԿԱ. Սուլթան Մուստաֆային ֆարման վասն վրէժխնդրութեան ախթարմայից էրզրումայ, Ղարսայ, Ախլցխայու, բոլոր Քրստոնեաց երկրին և այլոց շրջակայիցն, ըստ խնդրոյ Սիմէօն կաթուղիկոսին Երևանցւոյ ի ՌՃՀԹ. (1765) տաճկաց թուին: Սորա ... հատ սաւատ ևս գոյ, զորս գտցես ցուցակօքն և (ԿԱ.) (61) համարով:

ԿԲ. Սուլթան Մուստաֆային ֆարման կրկին վասն Ախլցխայու, ըստ վերոյ գրեցելոյդ ի ՌՃՁԱ. (1767) թուին տաճկաց, գի՛տ ցուցակաւն և (ԿԲ.) (62) համարովն[1]:

[1] Զգրված՝ 437բ-482բ

(483ա) **ԳԼՈՒԽ ԻԳ.**

ՅՈՐՈՒՄ ՅՈՒՅԱՆԻՆ ՀԱՐԿԱՒՈՐ ԳՐԵԱՆՔ ՕՍՄԱՆՑՒՈՑ ՓԱՇԱՅԻՑ, ՇԽԻՍԼԱՄԻՑ ԵՒ ԱՅԼՈՑ ԻՇԽՈՂԱՑ, ԶՈՐՍ ՏՈՒԵԱԼ ԵՆ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՍ

Յառաջ, քան զՌՃՀԳ. (1724) թիւն մեր և ՌՃԼէ. (1137) թիւն տաճկաց, յորում առին օսմանցիքն զերկիրս մեր ի պարսից, ոչ ունիմք զթուղթ ինչ յայսպիսեաց: Վասն որոյ և յայնմ հետէ զոր ինչ ունիմք, զորս տեսեալ վերահասու եղաք գրեսցուք:

Ա. Ռաշափ փաշայի տուեալ գրքանձև գիր, յորում գրէ զամենայն տունս գեղջս մերոյ և զմուլքսն յանուանէ: Եւ ապա գրէ յատուկ յատուկ զմուլքսն Սրբոյ Աթոռոյս՝ մաղաֆ առնելով ըստ խնդրոյ Աստուածատուր կաթուղիկոսին: Յորում գրին Սրբոյ Աթոռոյս տասն ջրաղաց, երկու դինկ, տասն այգի, քսան և հնն արտ, երեք եօնջալը, վեց հարիւր ոչխար: Նմանապէս և զերիս վանսն մեր և Երևանու զերկուս անապատսն մաղաֆ, միայն թէ կաթուղիկոսն ի յարքունիս տայցէ ի տարին վեց հազար ՅՃ. (800) ստակ ի ՌՃԼէ. (1724) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցակաւն և (Ա.) (1) համարով: Յիշեցաւ ի ԺԴ. (14) գլուխն ի ճառս մաղաֆութեանն:

Բ. Ռաշափ փաշային գիր, զի արզ առնէ Աստուածատուր կաթուղիկոսն, թէ Աթոռս ի բնէ զերկուս գութանս, զքսան և հնն վարելահողս և զերիս եօնճալըս և զայլս մուլքս ունեցեալ է, այժմ գեօղականք և այլք ոմանք ոչ թողուն մեզ վայելել: Փաշայն գրէ ի վերայ սուբաշուն գեօղիս, զի սաստեսցէ հակառակողացն ասելով, թէ ի յարքունի դէֆթէրն գրեցեալք են ի ՌՃԼէ. (1724) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցակաւն և (Բ.) (2) համարով: Յիշեցաւ ի ԺԴ. (14) գլուխն մաղաֆութեան:

Գ. Ռաշափ փաշային գիր, որ զամենայն վանօրայսն երկրիս մերոյ մաղաֆ առնելով գրէ, թէ միայն ի տարին զէՃ. (700) ղուռուշս տան, որպէս կանօն է և այլ ոչ ինչ բնաւ ի ՌՃԼէ. (1724) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցակաւն և (Գ.) (3) համարով:

Դ. Սոյնամիտ գիր մի ևս տայ սոյն փաշայս ի սոյն թուոջս վասն վանօրէից յամենայնէ մաղաֆ առնելով, զորս գտցես ցուցակօքն և (Գ.) (3) և (Դ.) (4) համարօք: Յիշեցան և սոքա ի ԺԴ. (14) գլուխն ի ճառս մաղաֆութեանն:

Ե. Ռաշափ փաշային գիր ի լուսանցն ևս շարի վճիռ, որք գրեն ըստ արզայի վանօրէից, թէ որովհետև ձեր խարճն ի վերայ Էջմիածնի է լեալ ի բնէ և նոյնպէս լիցի ի ձէնջ մի ոք զիր ինչ պահանջեսցէ ի ՌՃԼէ. (1724) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցակաւն և (Ե.) (5) համարով:

Զ. Ռաջափ փաշայն յորժամ Սրբոյ Աթոռոյս մաղաֆութեան ֆարմանն գայ ի սուլթան Ահմետէն, ըստ արզայի Աստուածատուր կաթուղիկոսին, որպէս ասացաւ ի ԻԲ. (22) գլուխն ի ճառս թագաւորացն գրեանց ի ՌՃԼԸ. (1725) թուին տաճկաց գիր տայ, թէ որ ինչ մաղաֆ է արարեալ թագաւորն ի նոցանէ ոմ զիր ինչ մի պահանջեսցէ ի ՌՃԼԸ. (1725) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (Զ.) (6) համարով:

Է. Ռաջափ փաշային գիր, որ ըստ խնդրոյ Կարապետ կաթուղիկոսին գրէ զմաղաֆութիւն Սրբոյ Աթոռոյս երկու գութան, հազար հինգ հարիւր սօմար սերմն, հինգ հարիւր ոչխար և զի մլխատու գեօղօրայքն մեր տայցեն մեզ զմուլս ըստ բնական կարգին ի ՌՃԼԹ. (1726) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (Է.) (7) համարով: Յիշեցան և սոքա ի ԺԴ. (14) գլուխն ի ճառս մաղաֆութեան:

(483բ) Ը. Շխիսլամի գիր, թէ որպէս ի բնէ էջմիածին, յՕշական, Մաստարայ և այլ գեօղ տուեալ են Աթոռոյն զտասանորդս, նոյնպէս և տայցեն ի ՌՃԼԷ. (1724) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (Ը.) (8) համարով:

Թ. Շխիսլամի գիր, թէ որպէս տուեալ են ի բնէ մլխատու գեօղքն Աթոռոյս զմուլս, նոյնպէս և տայցեն: Նոյնպէս և ցանքն, այգիքն և ջրաղացքն և այլ մուլքն և միաբանքն Աթոռոյս, որպէս մաղաֆ են լեալ, նոյնպէս և մաղաֆ լիցին ի ՌՃԼ. (1717)[353] թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (Թ.) (9) համարով: Յիշեցան ի ԺԴ. (14) գլուխն ի ճառս մաղաֆութեան:

Ժ. Ռաջափ փաշային, որ գրէ, թէ կէս Քարսախ գետոյդ, որպէս ի բնէ Աթոռոյն է լեալ և կէսն գեօղօրէից, նոյնպէս և լիցի ի ՌՃԼԸ. (1725) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (Թ.) (9) համարով: Յիշեցաւ ի ԺԸ.[I] (18) գլուխն ի ճառս ջրոցն:

ԺԱ. Ահմէտ փաշային գրաճև թուղթ, որ նման Ռաջափ փաշային գրաճև թղթոյն, որ ի վերդ յիշեցաւ ի (Ա.) (1) համարն, գրէ զորպէսն գեղջս մերոյ և զամենայն մուլքսն Սրբոյ Աթոռոյս մաղաֆ առնելով ի ՌՃԼԹ. (1726) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԺԱ.) (11) համարով: Յիշեցաւ այս ի ԺԴ. (14) գլուխն ի ճառս մաղաֆութեանն:

ԺԲ. Մուստաֆայ փաշային գիր, զոր գրէ, թէ զոր ինչ մաղաֆ է արարեալ թագաւորն ֆարմանով, մաղաֆ լիցի ի ՌՃԼԹ. (1726) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԺԲ.) (12) համարով:

ԺԳ. Ղազու հուճէթ, զի Զալըղ կոչեցեալ Մուստաֆայ տաճիկ ոմն եկեալ դաւի առնէ ընդ Կարապետ կաթուղիկոսին, թէ ես Աստուածատուր կաթուղիկոսին ԲՌ. (2000) ղուռուշի ապրանք ետու, նորա դրամն տո՛ւ ինձ: Աթոռակալ Սիմէօն վարդապետն ընդ նմա գնան ի շարն և տան նմա զվեց հարիւր ղուռուշս և զայս հուճէթս առնուն ի ՌՃԼԹ. (1726) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԺԳ.) (13) համարով:

[I] Բ. ԺԴ.

ԺԴ. Մուստաֆայ փաշային գիր, որ յաւուրս Կարապետ կաթուղիկոսին գրէ, թէ Աթոռս զոր ինչ մուլք ունի և ունեցեալ է, զորս վայելեալ են այլք կաթուղիկոսքն, նոյնպէս և սա վայելեսցէ, որպէս ֆարման թագաւորին է ի ՌՃԽԷ. (1728) թուին տանկաց: Գի՛տ ցուցակաւն և (ԺԴ.) (14) համարով:

ԺԵ. Իպրահիմ փաշայի գիր, զոր գրէ, թէ որպէս Ռաշափ փաշայն տուեալ է այսպէս գիր, նոյնպէս և ես տուեալ հրամայեցի, զի կէս գետոյդ յՕշականայ էջմիածնի լիցի և կէսն միւս գեօղօրէիցն ի ՌՃԽԷ. (1728) թուին տանկաց: Գի՛տ ցուցակաւն և (ԺԵ.) (15) համարով:

ԺԶ. Իպրահիմ փաշային գիր ի վերայ Երևանու ղազուն վասն վանեցի շառաթ Յարութիւնին, թէ մէք վերահասու եղաք, որ դաւին դորա փուչ էր, դու ևս փուչ արա և ի բաց վանեա ի ՌՃԽԸ. (1729) թուին տանկաց: Գի՛տ ցուցակաւն և (ԺԶ.) (16) համարով. սորա ֆարման ևս գոյ:

ԺԷ. Ղազու հուճէթ վասն շառաթ Յարութիւնին վանեցւոյ, որ ասէր թէ իմ հայր Միրզայն ի Պօլիս վեց հէսայ դրամ է տուեալ Կարապետ կաթուղիկոսին և նորին աթոռակալ Աղէքսանդր վարդապետին, ես կուխնդրեմ զայն դրամն: Եւ ղազին հետևեալ գտանէ զնա սուտ, վասն որոյ և զայս հուճէթս տայ Աթոռոյս՝ ի բաց վանելով զնա ի ՌՃԽԸ. (1729) թուին տանկաց: Գի՛տ ցուցակաւն և (ԺԷ.) (17) համարով:

ԺԸ. Իպրահիմ փաշայի հեահեան գրէ ի վերայ ղազուն վասն նոյնոյ Յարութիւնին, որ Այվազ ևս գրի, թէ առաջագոյն գիտես, որ սուտ է դորա դաւին, այժմ ֆարման (484ա) ևս բերին էջմիածնցիք ի թագաւորէն վասն դորա շառաթութեանն: Վասն որոյ, եթէ ևս եկեսցէ առ հեզ, ի բաց վանեա զնա ի ՌՃԽԹ. (1730) թուին տանկաց: Գի՛տ ցուցակաւն և (ԺԸ.) (18) համարով:

ԺԹ. Երևանու ղազու կրկին հուճէթ վասն շառաթութեան վանեցի Յարութիւնին յետ ֆարման գալոյն, որ գրէ, թէ լաւ վերահասու եղէ ստութեանն և զայս հուճէթս ետու Աղէքսանդր վարդապետին ի ՌՃԽԹ. (1730) թուին տանկաց: Գի՛տ ցուցակաւն և (ԺԹ.) (19) համարով:

Ի. Մուստաֆայ փաշային գիր, զոր գրէ Սրբոյ Աթոռոյս մաղաֆութիւնն Բ. (2) գութան, ՌԵՃ. (1500) սօմար սերմն, ԵՃ. (500) ոչխար, ձիթահանք, դինկ, այգիք, ջրաղացք, սևազլուխք և միաբանք: Այլև մեր գեօղս յՕշական և Մաստարայ զմուլքս տայցեն, որպէս կանօն է միայն ի տարին տայցէ յարքունիս ԳՃԾԵ. (355) ղուռուշ ի ՌՃԽԴ. (1731) թուին տանկաց: Գի՛տ ցուցակաւն և (Ի.) (20) համարով:

ԻԱ. Իպրահիմ փաշային գիր, զի յորժամ յաւուրս Մշեցի Աբրահամ կաթուղիկոսին կամեցեալ են ի Սև ջրոյն զջուր բերել ի գեօղս մեր, միջոցի գեօղօրայքն դաւաչի են ելեալ, վասն որոյ և փաշայն հրամայէ, թէ որքան ջուր գայցէ կէսն էջմիածնի լիցի և կէսն միջոցի գեօղօրէիցն ի ՌՃԽԵ. (1732) թուին տանկաց: Գի՛տ ցուցակաւն և (ԻԱ.) (21) համարովն:

ԻԲ. Մուստաֆայ փաշային գիր, որ գրէ ի վերայ դիւանագրաց Երևանու, թէ որովհետև թագաւորին արզ արաեալ խալիֆային զֆարման երեր վասն մաղաֆութեան էջմիածնի մլիցն, դում մի ինչ պահանջէք ի նոցանէ ի Ռճխէ. (1734) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԻԲ.) (22) համարով: Յիշեցան սոմա ի ԺԴ. (14) գլուխն ի ճառս մաղաֆութեան:

ԻԳ. Շխիսլամի թուղթ, որ ըստ վերնոյ փաշայիդ գրէ վասն Սև ջրոյդ, զոր կամեցեալ են բերել աթոռայինսս, թէ կէս էջմիածնի լիցի և կէսն գեօղօրէիցն միջոցին: Գի՛տ ցուցական և (ԻԳ.) (23) համարով: Յիշեցան սոմա երեխեանս ի ԺԸ. (18) գլուխն ի ճառս ջրոցն:

ԻԴ. Հիւսէին փաշային գիր, զոր գրէ ռահդարին, թէ ի յէջմիածին եկօղ ուխտաւորացն և այլոց եկողաց և գնացողաց զիր ինչ մի պահանջեսցէ, որովհետև մաղաֆ են և սովորութիւն ևս չէ ի Ռճխէ. (1734) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԻԴ.) (24) համարով:

ԻԵ. Հիւսէին փաշային գիր, զոր գրէ, թէ էջմիածնի երկու գութանն, հազար հինգ հարիւր սօմար սերմն, այգիին, ջրաղացին, ձիթահանին և դինկին մաղաֆ են և մաղաֆ լիցին: Եւ միաբանին զխարաճ մի տայցեն: Էջմիածին, յՕշական և Մաստարայ տայցեն զմուխս իւրեանց, որպէս օրէն է ի Ռճխէ. (1734) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԻԵ.) (25) համարով: Յիշեցաւ այս ի ԺԴ. (14) գլուխն ի ճառս մաղաֆութեան:

ԻՁ. Ալի փաշային գիր, զոր գրէ, թէ որպէս Ռաջափ և Իպրահիմ փաշայքն տուեալ են զգիր, նոյնպէս և ես տուեալ հրամայեմ, զի յՕշականու գետոյն կէսն էջմիածնի լիցի և կէսն միւս գեօղօրէիցն ի Ռճխէ. (1734) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԻՁ.) (26) համարով: Յիշեցաւ ԺԴ. (14) գլուխն ի ճառս մաղաֆութեանն[1]:

[1] Ձգրված՝ 484բ-489բ

(490ա) ԳԼՈՒԽ ԻԴ.

ՅՈՐՈՒՄ ՅՈՒՅԱՆԻՆ ԿԱՐՃԱՌՕՏ ԲԱՆԻՒ ԵՒ ԸՍՏ ԹՈՒՈՅՆ ՄԻԱՅՆ, ԹԷ ՈՐՔԱ՞Ն ՂԱՊԱԼԱՅՔ ԵՒ ՎԱԽՈՒՊՆԱՄԱՅՔ ԳՈՆ Ի ՍՈՒՐԲ ԱԹՈՌՈՋՍ ԹԷ՛ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐՈՎ ԵՒ ԹԷ՛ ՏԱՃԿԱԿԱՆ

Զի որովհետև ամենայն իրաց, այսինքն՝ այգեաց, ջրաղացաց, դնկից, ջրոց, տանց, մլքատու գեօղօրէից և այլոց այսպիսեաց, զորս ստացեալ է Սուրբ Աթոռս թէ՛ դրամատուութեամբ առեցեալք և թէ՛ վախմատուութեամբ տերանցն տրեցեալք ղապալայքն և վախպնամայքն գրեցան իւրաքանչիւրն ի տեղւոջն իւրեանց հանդերձ պարագայիւքն իւրեանց, վասն որոյ աստանօր ոչ ևս վերակրկնեմ, այլ միայն զորքանութիւնսն գրեմ ցուցանելով, թէ այսինչ իրի և կամ այս ինչ գեղջ յաղագս այսքան ղապալայք և վախուպնամայք և կամ այսքան գրեանք գոն յԱթոռոջս, զի զայս գլուխս առձեռն ունիլով դիւրաւ և փութով գտցես և գիտասցես, թէ այս ինչ գեղջ վեց դանկ մլքին յաղագս և կամ այս ինչ այգւոյ և այս ինչ ջրաղացի և այլոց այսպիսեաց յաղագս այսքան ղապալայք և գրեանք գոն, որպէս տեսանես ի յըստորև։

ՂԱՊԱԼԱՅՔ ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԳԵՂՋՍ

էջմիածնի գեղջս վեց դանկ մլքին ղապալայք

Ա. Մեր էջմիածնի գեղջս վեց դանկ մլքին յաղագս մեծ կոնդակաձև բուն ղապալայ և վախուպնամայ, զոր առեալ է Մակուեցի Գրիգոր կաթուղիկոսն ի յութ հարիւր երեսուն և երկու թուին տաճկաց (1428), զոր գտցես յերեսն գրեցեալ ցուցակաւն և (Ա.) (1) համարով։

Բ. Դարձեալ մեծ և կոնդակաձև ղապալայ մի ևս վասն էջմիածնի գեղջս, Աշտարակու, Բաթրինջու, Նորագաւթայ, Աղունատան, Քիրաշլուի և Մօղնու գեօղօրէից վեց դանկ մլքին, զոր առեալ է նոյն Գրիգոր կաթուղիկոսն Մակուեցի ի յութ հարիւր երեսուն և հինգ թուոյն տաճկաց (1431), զոր գտցես յերեսն գրեցեալ ցուցակաւն և (Բ.) (2) համարով։ Սորա սաւատ մի ևս գոյ, զոր ևս գի՛տ ցուցակաւն և (Բ.) (2) համարով։

Գ. Դարձեալ հին ղապալայք հինգ հատ, զորս առեալ է Ջուղայեցի Յակոբ կաթուղիկոսն ի յոմանց դաւաճանից վասն մլքի գեղջս այսորիկ։ Մին ի ՋԿԳ. (1555), մին ի

ՌԻԱ. (1612), մին ի ՌԻԴ. (1615), ի ՌԻԷ. (1617), ի մին ՌԼ. (1620) թիւսն տաճկաց գրեցեալ, զոր գտցես ցուցակօրն և (Գ.) (3) համարէն մինչև ի (Է.) (7) համարն:

Դ. Դարձեալ երեք հատ շխիսլամի տուեալ հուճէթ ի բերանոց դատախազից, զորս առեալ է նոյն Յակոբ կաթուղիկոսն ի ՌՀԱ. (1660), ի ՌՀԴ. (1663) և ի ՌՀԷ. (1666) թիւսն տաճկաց գրեցեալ, զորս գտցես ցուցակօրն և (Ը.) (8) համարէն մինչև ի (Ժ.) (10) համարն: (490բ) Որ եղեն տասն հատ գրեանք և ղապալայք վասն մլխատուութեանն գեղջս մերոյ էջմիածնի:

Գոն ևս ոաղամք և ֆարմանք թագաւորաց և գրեանք խանից և փաշայից և դիւանագրաց տրեցեալք վասն վեց դանկ մլխին սոյն գեղջս, զորս լիովին ի յիւրաքանչիւր տեղտջն և մանաւանդ ի ԺԳ. (13) գլուխն ի ճառս մլխատուութեանն սոյն գեղջս տեսցես հանդերձ ամենայն պարագայիւքն իւրեանց:

Ի ՏԷՋՄԻԱԾՆԻ ԳԵՕՂՍ ԱՅԳԵԱՅ ՂԱՊԱԼԱՅՔ

Ղոի այգւոյն մերոյ ղապալայք

Երկու ղապալայք յանուն Ուռուստամի որդի խօճա Յովանիսիսն գրեցեալք ի ՌՂԲ. (1681) և ի ՌՂԷ. (1685) թիւսն տաճկաց և զորս գտցես ցուցակօրն:

Ղապալայ մի ևս հայերէն, վասն միոյ ջրաղացի և միոյ այգւոյ Նորք անուանեցելոյ, զորս առնու Ջուղայեցի Աղէքսանդր կաթուղիկոսն ի յԻզբաշի Մելքոնի յորդւոցն ի ՌՃԿԲ. (1713) թուջն մերում գրեցեալս:

Ղապալայ մի ևս հայերէն, զոր գտակակար Աւետիքի որդիքն տան Աղէքսանդր կաթուղիկոսին Ջուղայեցւոյ ի ՌՃԿԱ. (1712) թուջն մերում:

Ղապալայք երեք ևս վասն տէր Նահապետի այգւոյն, զորս առնու Ղազար կաթուղիկոսն Ճահկեցի մին հայերէն ի ՌՃՂ. (1741) թուջն մերում գրեցեալ և երկուքն տաճկերէն ի ՌՃԺԴ. (1741) թիւսն տաճկաց, զորս գտցես յերեսսն գրեցեալ ցուցակօրն, որ եղեն եօթն ղապալայք վասն Ղոի այգւոյն մերոյ, զորոց զորպէսն տեսցես ի ԺՋ. (16) գլուխն ի ճառս Ղոի այգւոյն լիովին:

(491ա) Մանկասարենց այգւոյն մերոյ ղապալայք

Վախուպլամայ մի հայերէն վասն չորս տախտակ այգւոյ, զոր տայ եղիազար կաթուղիկոսին Մանկասարի որդի Մէհրումն ի ՌՃԼ. (1681) թուջն մերում գրեցեալ:

Ղապալայ մի ևս վասն միոյ և կիսոյ տախտակ այգւոյ տայ Մանկասարենց Միրիճանի որդի Յարութիւնն Նահապետ կաթուղիկոսին ի ՌՃԴ. (1692) թուջն տաճկաց, զոր գի՛տ ցուցականն:

Դարձեալ ղապալայ մի ևս վեց տախտակի այգւոյ, զոր առեալ է Նահապետ կաթուղիկոսն ի Շահրիմանլու Բայատ եօնջալու կոչեցելոյն ի ՌՃԴ. (1692) թուին տաճկաց: Գտցես ցուցականւն[354]:

Դարձեալ ի սոյն թուոջս մէկ ղապալայ մի ևս վասն միոյ այգւոյ հնձանատուի, զոր առնու աթոռակալ Մինաս վարդապետն ի վերոյ յիշեցեալ Միրիջանի որդի Սահակէն և յայլոց ի յանուն Սրբոյ Աթոռոյս, զոր գտցես ցուցականւն, որ եղեն չորս հատ ղապալայք վասն մեր Մանկասարենց այգւոյն, զորոց զորպէսն լիովին տե՛ս ի ԺՋ. (16) գլուխն ի ճառս սոյնոյ այգւոյս:

(491բ) **Մեր վերին այգւոյն ղապալայք**

Ղապալայ մի մեծ, զոր առեալ է Ջուղայեցի Աղէքսանդր կաթուղիկոսն ի տաճկաց ի ՌՃԻԴ. (1712) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցականւն:

Դարձեալ ղապալայ մի ևս հայերէն, զոր առնու Աթոռս ձեռամբ վէրիլ Ալէքսանիս ի ՌՃՀԸ. (1729) թուոջն մերում ի տէր Մկրտչի որդի Սահակէն:

Եւ ղապալայ մի ևս տաճկերէն նոյնպէս ի ՌՃԽԱ. (1141) թուին տաճկաց, զոր գտցես ցուցակօքն:

Դարձեալ երկու ղապալայք ևս միս հայերէն ի ՌՄԺԵ. (1766) թուոջն մերում գրեցեալ և միւսն տաճկերէն ի ՌՃՀԹ. (1179) թուին տաճկաց վասն Ղևոնդենց այգւոյն, որ է կից սոյն վերի այգւոյս, զոր մեք առաք, զորս գտցես ցուցակօքն:

Դարձեալ գիր մի ևս ի խանէն մերմէ Հիւսէին Ալի կոչեցելւոյ, զոր մեք առաք վասն ումեմն տաճիկ պառաւի միոյ դաւաճանի ի ՌՃՀԸ. (1764) թուին տաճկաց, զոր գտցես ցուցականւն, որ եղեն վեց թուղթք վասն վերոյ այգւոյն մերոյ, զորոց զորպէսն ի ԺՋ. (16) գլուխն ի ճառս Վերի այգւոյն տեսցես լիովին:

Խանբաբի կոչեցելոյ այգւոյն մերոյ ղապալայք

Մեծ[I] ղապալայ մի վասն սոյն այգւոյս բոլորին, զոր Սիմէօն կաթուղիկոսն Երևանցի առնու ի Սայիդ կոչեցելոյ տաճկէ միոյ ի ՌՃՁ. (1766) թուին տաճկաց: Գի՛տ երեսն գրեցեալ ցուցականւն: Ընդ սմին և գիր մի ի բերանոյ նոյն տաճկին, թէ գին այգւոյս անպակաս ինձ էհաս, կցեալ ընդ ղապալային:

Եւ ղապալայ մի ևս, զոր Մատթէոսն էր առեալ ի Խանբաբէն ի ՌՃՀԱ. (1757) թուին տաճկաց: Եւ հուճէթի սուրէթ մի ևս վասն սոյն այգւոյս, որ եղեն չորս թուղթք վասն սոյն Խանբաբի այգւոյս, զորոց զորպէսն լիովին տե՛ս ի ԺՋ. (16) գլուխն ի ճառս սոյն այգւոյս:

[I] Բ. >Մեծ

(492ա) **Ղապալայ վասն աւեր այգետեղեաց մերոց ի գեօղս յայս**

Ղապալայ և վախուպնամայ հայերէն և տաճկերէն տասն և երկու հատ, վասն այգետեղեացն մերոց, որ են ի մէջ սրբոյն Հռիփսիմէի և Մանկասարենց այգւոյն մերոյ, զորոց զորպէսն լիովին տե՛ս ի ԺՋ. (16) գլուխն ի ճառս ... այգեացն:

Ղապալայ մի ևս վասն միոյ այգետեղւոյ, զոր Ջուղայեցի Աղէքսանդր կաթուղիկոսն առնու ի յայս գեօղս յԱնանի որդի Մկրտումէն ի ՌՃԽԵ. (1732) թուին տաճկաց, զոր գտցես ցուցական:

Ղապալայ մի ևս վասն միոյ պարտիզի, զոր առնու Աթոռոյս վէրիլ Սարգիսն ի մելիք Յովանիսէն ի ՌՀԹ. (1668) թուին տաճկաց գի՛տ ցուցական, զորոց ամենեցունց զորպէսն լիովին տե՛ս ի ԺՋ. (16) գլուխն ի ճառս այգեացն մերոց, որ ի յայս մեր գեօղս:

Դարձեալ հայերէն ղապալայ և շարթնամայ, զոր Կարփու նահիայի մեծ և փոխանի տան Սրբոյ Աթոռոյս վասն խանլղ կոչեցեալ այգւոյն ի ՌՃԾԵ. (1706) թուջն մերում, զորոյ զորպէսն տե՛ս ի (ԺԵ.) գլուխն ի ճառս արտորէիցն[I]:

(493ա) **Ղապալայ վասն ջրաղացից, դնկից և այլոց այսպիսեաց ի յէջմիածնի գեօղս**

Ղապալայ մի հայերէն վասն Իւզբաշոնց ջրաղացին ի ՌՃԿԲ. (1713) թուջն մերում:

Ղապալայ մի ևս հայերէն վասն Մեսրոպենց ջրաղացին ի ՌՃԾԹ.[II] (1710) թուջն մերում[355]:

Ղապալայ մի ևս հայերէն վասն Կուզալի կէս ջրաղացին ի ՌՃԿԳ. (1749) թուջն մերում:

Ղապալայ մի ևս վասն մեր դնկին, զոր Ղազար կաթուղիկոսն առեալ է ի յայս գեօղացի Բուդաղէն ի ՌՃԿԳ. (1749) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական: Զայս ամենայն լիովին տե՛ս ի (ԺԷ.) (17) գլուխն ի ճառս ջրաղացիցն:

(493բ) **Ղապալայ վասն Սէֆիապատ և Խաթունարխ կոչեցեալ տեղւոյն, որ է ի վայր հարաւակողմն գեղջս մերոյ ի վերայ Մեծամօր գետոյն և է խոտհարք Սրբոյ Աթոռոյս**

Ղապալայ մի վասն սոյն տեղւոյս, զոր առնու Աստուածատուր կաթուղիկոսն Համատանցի ի յԱլիբէյլի գեօղականացն ի ՌՃԼԱ. (1718) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական:

Գիր մի ևս վասն այսորիկ վասն վէրիլութեան ոմանց, զի ծախեցեն զայս տեղիս, գի՛տ ցուցական:

Շխիսլամի գիր մի ևս վասն այսորիկ ի բերանոց նոյն գեօղականացն, զոր ևս գի՛տ ցուցական:

[I] Զգրված՝ 492բ

[II] Բ. ՌՃԿԳ.

Ղապալայ մի ևս վասն այսորիկ, զոր Թռակացի Աբրահամ կաթուղիկոսն առնու ի նոյն գեօղականացն ի ՌՃԽԸ. (1735) թուին տաճկաց, զոր ևս գի՛տ ցուցական։ Սոցա որպէսն լիովին տե՛ս ի (ԺԵ.) (15) գլուխն ի ճառս արտորէիցն։

Ղապալայ վասն ջրոց ի գեօղս յայս, զորս ունի Սուրբ Աթոռս

Ղապալայ մի վասն երից բաժնեաց մի բաժնի ջրոյ յուշականացուցն, զորս ունին ի գլուխ դաշտիս մերոյ, զոր տուեալ են Աստուածատուր կաթուղիկոսին ի ՌՃԼԴ. (1721) թուին տաճկաց։ Գի՛տ ցուցական։

Ղապալայ մի վասն Դալմայ կոչեցեալ ջրոյն, որ է Ջանկի գետոյն ելեալ գայ ի գեօղս մեր, զոր առեալ է Նահապետ կաթուղիկոսն ի Բուրճալի բէկ կոչեցեալ տաճկի ազգականացն ի ՌՃԺ. (1698) թուին տաճկաց։ Գի՛տ ցուցական։ Այս երկուց և այլոց վասն ջրոց գրեանց, որպէսն տե՛ս լիովին ի (ԺԸ.) (18) գլուխն ի ճառս ջրոցն։

(494ա) Ղապալայ տանց, որ ի մեր էջմիածնի գեօղս

Ղապալայ մի հայերէն, զոր առեալ է Նահապետ կաթուղիկոսն ի յայս գեօղացի Սահրատի որդի Խաչատուրէն վասն միոյ ձեռ տանց ի ՌՃԽԲ. (1693) թուջն մերում, որ է մեր բաղնեաց տեղն։

Ղապալայ մի ևս վասն միոյ տան, զոր Նահապետ կաթուղիկոսն առնու ի նոյն գեօղացի Մարտիրոսի որդւոցն ի ՌՃԽԴ. (1695) թուջն մերում, որ է ի մէջ Ղազարապատին։

Ղապալայ մի ևս տաճկերէն, զոր Աղէքսանդր կաթուղիկոսն Ջուղայեցի առնու ի յայս գեօղացի Անտօնի յորդւոցն վասն հինգից տանց ի ՌՃԻԵ. (1713) թուին տաճկաց։ Գի՛տ ցուցական, որ էր օթարի կեցեալ տունն, զոր մեք փակեցաք ընդ այլոցն, զայսցանեաց, որպէսն տե՛ս լիովին ի ԺԹ. (19) գլուխն ի ճառս տանց։

(495ա) ՂԱՊԱԼԱՅՔ ՅՕՇԱԿԱՆԱՅ ԳԵՂՋՆ, ՈՐ Է ՄՈՒԼՔ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՍ

Ղապալայ վասն մլխին գեղջս այսորիկ

Ա., Բ. Ղապալայ երկուս վասն կէս դանկ մլխին գեղջս այսորիկ, զորս առնու Փիլիպպոս կաթուղիկոսն ի սահթլուեցի Սուլթան բէկ տաճկէն ի ՌԾ. (1640) և ի ՌԾԱ. (1641) թիւսն տաճկաց գրեցեալք, զորս գտցես ցուցակօքն և (Ա.) (1) և (Բ.) (2) համարով, որոց սուէթ մի ևս գոյ սոցա նշանիւքն։ Ա. (1) համարով։

Գ. Դարձեալ ղապալայ մի վասն միոյ դանկ մլխին գեղջս այսորիկ, զոր առնու նոյն կաթուղիկոսն ի Բաբայ, ի Բանդալու և ի Բէկում տաճկացն ի ՌԾԱ. (1641) թուին տաճկաց, զոր գտցես ցուցական և (Գ.) (3) համարով։

Դ. Դարձեալ ղապալայ մի վասն կէս դանկ մլֆին գեղջս այսորիկ, զոր առնու նոյն երանելին ի Հասան և ի Հիւսէին տաճկաց ի ՌԾԱ. (1641) թուին տաճկաց, զոր գի՛տ ցուցական և (Դ.) (4) համարով:

Ե. Դարձեալ ղապալայ մի վասն կէս դանկ մլֆին գեղջս այսորիկ, զոր առնու նոյն երանելին ի Սուլթանբէկ և ի Մէվլամ ղուլի բէկ տաճկացն ի ՌԾԲ. (1642) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (Ե.) (5) համարով: Սորա սուրէթ մի ևս գոյ:

Զ. Դարձեալ ղապալայ մի վասն կէս դանկ մլֆին գեղջս այսորիկ, զոր առնու նոյն երանելին ի Սէֆի ղուլի բէկ և ի Մեժլում բէկ տաճկացն ի ՌԾԳ. (1643) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (Զ.) (6) համարով:

Է. Դարձեալ ղապալայ մի վասն կէս դանկ մլֆին գեղջս այսորիկ, զոր առնու նոյն երանելին ի Շահզէյնալ տաճկէն ի ՌԾԴ. (1644) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (Է.) (7) համարով:

Ը. Դարձեալ ղապալայ մի վասն կէս դանկ մլֆին գեղջս այսորիկ, զոր առնու նոյն երանելին ի Մէջլում բէկ տաճկէն ի ՌԾԵ. (1645) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (Ը.) (8) համարով:

Թ. Դարձեալ ղապալայ մի վասն կէս դանկ մլֆին գեղջս այսորիկ, զոր առնու նոյն երանելին ի Հիւսէին բէկին ի ՌԾԵ. (1645) թուին տաճկաց: Սորա երկու սուրէթ ևս գոն, զորս գտցես ցուցակօֆն և (Թ.) (9) համարով:

Ժ. Դարձեալ ղապալայ մի վասն կէս դանկ մլֆին գեղջս այսորիկ, զոր առնու Յակոբ կաթուղիկոսն Ջուղայեցի ի Խանադան ղուլի տաճկէն ի ՌԿՋ. (1655) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (Ժ.) (10) համարով:

ԺԱ. Դարձեալ ղապալայ մի վասն կէս դանկ մլֆին գեղջս այսորիկ, զոր առնու նոյն երանելին ի Դարկեահ տաճկէն ի ՌՀԷ. (1666) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԺԱ.) (11) համարով:

ԺԲ. Դարձեալ ղապալայ մի վասն կէս դանկ մլֆին գեղջս այսորիկ, զոր առնու նոյն երանելին ի Սէֆի ղուլի տաճկէն ի ՌՁԳ. (1672) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԺԲ.) (12) համարով:

ԺԳ. Դարձեալ ղապալայ մի վասն կէս դանկ մլֆին գեղջս այսորիկ, զոր առնու Օնոփրիոս վարդապետն ի Սէֆի ղուլի տաճկէն ի ՌՂԱ. (1680) թուին տաճկաց: Սորա աղագաւ հուեէթ մի ևս գոյ ի շխիսլամէ տուեալ ի ՌՁԳ. (1673) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԺԳ.) (13) համարով զղապալայն և զհուճաթն ևս:

ԺԴ. Դարձեալ ղապալայ մի վասն կէս դանկ մլֆին գեղջս այսորիկ, զոր առնու նոյն երանելին Յակոբ կաթուղիկոսն ի Մուշուտ տաճկէն ի ՌՂԱ. (1680) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԺԴ.) (14) համարով:

ԺԵ. Դառնեալ ղապալայ մի վասն կէս դանկ մլիին գեղջս այսորիկ, զոր առնու նոյն երանելին ի հայ Գասպարէն ի ՌՂԲ. (1681) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԺԵ.) (15) համարով:

ԺԶ. Դառնեալ ղապալայ մի վասն վեց դանկ մլիին Մանկանոց կոչեցեալ մահլայիին, զոր առնու նոյն երանելին ի յեսաատուլ Նաբիբէկ տաճկէն ի ՌՀԸ. թուին տաճկաց (1667): Գի՛տ ցուցական և (ԺԶ.) (16) համարով, սորա հին ղապալայն ևս գի՛տ ցուցական և (ԺԶ.) (16) համարով: Սորա Ա. (1) սաւաթ ևս գոյ, գի՛տ նոյն (ԺԶ.) (16) համարովն:

(495բ) ԺԷ., ԺԸ., ԺԹ., Ի. Դառնեալ չորս հատ ևս հուճէթի ի բերանոց դաւաճանից առեալ ի ՌԶԷ. (1676), ի ՌՂ. (1679), ի ՌՂԴ. (1682) և ի ՌՂԶ. (1685) թիւսն տաճկաց գրեցեալ, զորս գտցես ցուցակօրն և ի (ԺԷ.) (17) համարէն մինչև ի (Ի.) (20) համարն:

ԻԱ. Դաձեալ ղապալայ մի մեծ հին և կոնդականձև վասն վեց դանկ մլիին գեղջս այսորիկ, զոր առեալ են ի հին տեռանցն: Յորում գրի գեօղս չորիւ սահմանօրն, գրեցեալ ի �յԸՃՂԴ. (1488) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (ԻԱ.) (21) համարով:

[ԻԲ.]-Լ. Այլև ընդ սմին առեալ են երանելիքն մեր զհին ղապալայս վասն մլիին գեղջս այսորիկ ի հին տեռանց Թ. (9) հատ, զորս գտցես ցուցակօրն և (ԻԲ.) (22) համարէն մինչև ի (Լ.) (30) համարն:

ԼԱ., ԼԲ. Դառնեալ սոյն յՕշականու գեօղականքս զերկուս ղապալայս ևս տան Սրբոյ Աթոռոյս, մին Աստուածատուր կաթուղիկոսին ի ՌՃԼԴ. (1721) թուին տաճկաց և զմիւսն Կարապետ կաթուղիկոսին ի ՌՃԼԸ. (1725) թուին տաճկաց վասն կրկին մուլ տալոյ Սրբոյ Աթոռոյս, զոր գտցես ցուցակօրն և (ԼԱ.) (31) և (ԼԲ.) (32) համարօրն: Սոյնանման և սոյնահամար թուղթ մի ևս գոյ, որ եղեն ընդ ամենն Խ. (40) հատ թուղթք վասն յՕշականու մլքատուութեանն, որոց զորպէսն լիովին պարագայիւքն իւրեանց տե՛ս ի (ԺԳ.) (13) գլուխն ի ճառս մլքատուութեան սոյն գեղջս:

Ղապալայք վասն այգեաց Սրբոյ Աթոռոյս, որք ի յՕշական

Ղապալայ մի վասն մասին մեծ այգւոյն, որ կոչի Ներքի այգի, զոր առնու Մելքիսէք կաթուղիկոսն ի յԱլի ղուլի տաճկէն ի ՌԵ. (1596) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական:

Սօհլամայ մի վասն մասին սոյն այգւոյս, զոր առնու Փիլիպպոս կաթուղիկոսն ի Մեհտի վեզիրէն ի ՌԾՁ. (1646) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական:

Ղապալայ մի հայերէն վասն մասին սոյն այգւոյս, զոր առնու Աբրահամ կաթուղիկոսն Թր(496ա)ակացի ի կարփեցի Անտոնի յորդւոցն ի ՌՃՁԴ. (1735) թուին մերում: Գի՛տ ցուցական:

Դառնեալ ղապալայ մի վասն միւս Առեգունի այգւոյն մերոյ, որ կոչի Վերի այգի միոյ մասին, զոր առնու Աթոռս ի Բաբամի որդի Մուրատէն ի ՌՂԷ. (1685) թուին տաճ-

կաց: Գի՛տ ցուցական, որ եղեն չորս հատ թուղթ վասն երկուց այգեաց մերոց յՕշականու, որոց զորպէսն լիովին տե՛ս ի [ԺԶ.] (16) գլուխն ի ճառս այգեացն յՕշականու:

Դարձեալ երկու վախուպլամայ, մին հայերէն ի ՌՃԽ. (1691) թուոջն մերում գրեցեալ և միւսն տաճկերէն ի ՌՃԲ. (1690) թուոջն տաճկաց գրեցեալ ի ժամանակս եղիազար կաթուղիկոսին: Բ. (2) ղապալայ ևս հին, զորս տայ Սրբոյ Աթոռոյս մուղնեցի հայրապետի որդի գրագիր Ալէքսանն վասն միոյ այգւոյ, զորս գտցես ցուցական:

Դարձեալ ղապալայ մի զոր առնու աթոռակալ Մինաս վարդապետն վասն միոյ այգւոյ ի Թումանէն, ի Մուրատէն և յայլոց գեօղականացն ի ՌՃԲ. (1690) թուին տաճկաց, զոր գտցես ցուցական:

Դարձեալ ղապալայ մի վասն միոյ այգւոյ, զոր առնու նոյն Մինաս վարդապետն ձեռամբ Թումանին ի Մարիամէն ի ժամանակս Նահապետ կաթուղիկոսին ի ՌՃԴ. (1692) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական:

Դարձեալ ղապալայ մի վասն միոյ այգւոյ, զոր առնու Նահապետ կաթուղիկոսն ի Մարուխ վարդապետէն ի ՌՃԳ. (1691) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական:

Դարձեալ ղապալայ մի մեծ հին գրեցեալ ի ՌՃԻԶ. (1714) թուոջն տաճկաց և ղապալայ մի նոր ի ՌՃԼԱ. (1718) թուոջն տաճկաց վասն իւրեանց այգւոյ և տասն և երկու ջրաղացից, զորս առնու Աստուածատուր կաթուղիկոսն ի յերևանցի խօճա Մօսիսէն: Գի՛տ ցուցակօֆն:

Դարձեալ ղապալայ մի վասն խան այգւոյ և հինգ ջրաղացից, զորս առնու Աստուածատուր կաթուղիկոսն ի սնաթլուեցի Վազիրէն ի ՌՃԼԴ. (1721) թուոջն տաճկաց: Գի՛տ ցուցակօֆն:

Դարձեալ երկու հայերէն ղապալայ վասն երկու տախտակ այգւոյ և մէկ կարասալի[356] շիրախանայի, զորս առնու Ղազար կաթուղիկոսի սպասաւոր Նիկողայոս վարդապետն ի Յարութիւնէն ի ՌՃՂԴ. (1745) թուոջն մերում, զորս գի՛տ և տե՛ս:

Դարձեալ ղապալայ մի վասն միոյ այգւոյ, զոր առնու Սուրբ Հռիփսիմէի առաջնորդ Անտօն վարդապետն ի Բոումենց տղայոցն ի ՌՃԽԸ. (1735) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական:

Դարձեալ ղապալայ մի վասն միոյ այգւոյ, զոր առնու Սուրբ Շողակաթի առաջնորդ Մարտիրոս վարդապետն ի Մատթէոսէն ի ՌՃԽԸ. (1735) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական:

Դարձեալ ղապալայ մի վասն միոյ այգւոյ, զոր Սուրբ Հռիփսիմէի և Սուրբ Շողակաթի առաջնորդ Անտօն և Մարտիրոս վարդապետքն առնուն ի Բոումենց ի ՌՃՁԵ. (1736) թուոջն մերում[357]:

Դարձեալ երկու հայերէն ղապալայֆ, մին վասն միոյ այգւոյ, զոր Սուրբ Գայիանէի առաջնորդ եղիազար վարդապետն առնու ի Քիւթուէն ի ՌՃՂԷ. (1748) և մինն վասն երկու շիրխանայի և տասն կարասի, զորս առնու ի Ղևոնդենց Գրիգորէն ի ՌՄ. (1751) թուին մեռոյ:

Դարձեալ չորս հատ ղապալայֆ հայերէն և մին տաճկերէն վասն երեք հնձանի և երկու մարաֆի, զորս առնու Սուրբ Աթոռս ի յայս գեօղացւոցս ի ՌՃԾԸ. (1709), ի ՌՃԿԱ. (1712), ի ՌՃՀԱ. (1722), ի ՌՃՁԷ. (1738) թուջն մեռում և ի ՌՀԸ. (1667) թուին տաճկաց, զորս գի՛տ և տե՛ս, որ եղեն ընդ ամենն ... ղապալայֆ այգեաց և հնձանաց յՕշականու, զորոց, որպէսն լիովին ի (ԺՋ.) (16) գլուխն և ի ճառս սոյն գեղջս այգեացն տեսցես:

(496բ) **Ղապալայֆ յՕշականու ջրաղացից, ձիքաճանիից**

Ղապալայ մի վասն վեց ջրաղացից, զորս առնու Ջուղայեցի Յակոբ կաթուղիկոսն ի Բռումենց Առաքելի յորդւոցն ի ՌՀԳ. (1662) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական:

Ղապալայ մի վասն միոյ ջրաղացի և միոյ այգւոյ, զորս առնու Սուրբ Աթոռս վեհիլ Դաւթին ձեռօքն ի տէր Հայրապետի դուստր Կեօխլուէն ի ՌԺԳ. (1604) թուին տաճկաց, գի՛տ ցուցական, զորպէսն սոցա տե՛ս լիովին ի (ԺԷ.) (17) գլուխն ի ճառս սոյնոյ գեօղիս ջրաղացից[1]:

(498ա) ՂԱՊԱԼԱՅՔ ՎԱՍՆ ՖՌԱՆԿԱՆՈՅ ԳԵՕՂԻ ՎԵՑ ԴԱՆԿ ՄԼՔԻՆ

Ա. Ղապալայ մի վասն սոյնոյ գեղջս վեց դանկ մլքին, զոր առնու Ջուղայեցի Յակոբ կաթուղիկոսն ի յարալղցի Ալի աղայի յորդւոցն ի ՌԿՋ. (1655) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (Ա.) (1) համարով: Ընդ սմին առնու և զհին ղապալայն սոյն գեղջս, զոր Ահրլուլայն տայ Իպրահիմ և Սուլէյման տաճկացն, որ գրի ի ՌԽԲ. (1632) թուին տաճկաց, զոր ևս գի՛տ ցուցական:

Բ. Ղապալայ մի ևս, զոր սոյն գեօղականիս տան Աբրահամ կաթուղիկոսին Մշեցւոյ վասն կրկին մուլբ տալոյ Սրբոյ Աթոռոյս ի ՌՃԽԴ. (1731) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (Բ.) (2) [համարով]: Գիր մի ևս սոյն գեղջս աղա Մուստաֆայ բեկն տայ վկայական և հաւանական վասն այսորիկ, զոր ևս գտցես ցուցական և (Բ.) (2) համարով:

Գ. Գիր մի ևս բազմակնիք, խանի, շարի և այլոց տաճկաց կնիքով վկայութիւնք վասն սոյնոյ գեղջս, թէ ի բնէ անտի մլքատու է էջմիածնի ի ՌՃՀՋ. (1762) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և Գ. (3) համարով:

[1] Ձգրված՝ 497աբ

Դ. Գիր մի ևս Հիւսէին Ալի խանին տուեալ վասն երեք դանկ մուլին սոյն գեղջս, գի՛տ ցուցական։ Յիշեցաւ ի ճառս սոյն գեղջս։ Զայս ամենայն լիովին տե՛ս ի (ԺԳ.) (13) գլուխն ի ճառս սոյն գեղջս։ Գի՛տ զայս (Դ.) (4) համարով[I]։

(499ա) ՂԱՊԱԼԱՅՔ ԵԻ ԳԻՐՔ ՎԱՍՆ ՎԵՑ ԴԱՆԿ ՄԼՔԻ ՄԱՍՏԱՐԱՅ ԳԵՂՋՆ

Ա. Ղապալայ մի վասն երկու և կէս դանկ մլին գեղջս այսորիկ, զոր սոյն գեօղացի Ոսկանի որդի Թարխանն առնու ի Բատրխանի որդի Մահամատէն ի ՌԿՋ. (1655) թուին տաճկաց և ի ՌԿէ. (1656) թուին տաճկաց։ Ի գլուխ նոյնոյ ղապալային վախմնամայ գրեցուցեալ տաճկերէն տայ Սրբոյ Աթոռոյս, զորս գտցես ցուցական և (Ա.) (1) համարով։

Ա. Դարձեալ հուճէթ մի ի բերանոյ Ալփաւուտ Իպրահիմ խալիֆայի որդի Ռազաղուլուն վասն սոյն երկու և կէս դանկիս ի ՌՀե. (1664) թուին տաճկաց։ Յորում յիշի, թէ Կեատուր գեօղի վեց դանկ մուլին սոյն տաճիկս ծախեալ է Աթոռոյս, զոր գտցես ցուցական և (Ա.) (1) համարով։

Բ. Դարձեալ ղապալայ մի վասն միոյ դանկի երեք բաժին մլին գեղջս այսորիկ, զոր առնու Ջուղայեցի Աղէքսանդր կաթուղիկոսն ի Սարգսի որդի Մհէրէն ի ՌՃԻԱ. (1709) թուին տաճկաց։ Գի՛տ ցուցական և (Բ.) (2) համարով։

Գ. Դարձեալ ղապալայ մի հայերէն վասն կէս դանկ մլին գեղջս այսորիկ, զոր առնու Աթոռս ի նոյն Մհէրի թոռանցն ի ՌՃԿԳ. (1714) թուին մերում։ Գի՛տ և տե՛ս (Գ.) (3) համարով։

Դ. Դարձեալ ղապալայ մի վասն միոյ դանկ մլին գեղջս, զոր առնու Աստուածատուր կաթուղիկոսն ի նոյն Մհէրի թոռանցն ի ՌՃԼԲ. (1719) թուին տաճկաց։ Գի՛տ ցուցական և (Դ.) (4) համարով։

Ե. Դարձեալ հին և բուն ղապալայ վասն վեց դանկ մլին գեղջս այսորիկ, յորում գրի գեօղս այս սահմանօքն, զոր առնուն ղօոչի Մահմատ աղայն և Սէիդի որդի Մահամատ աղայն ի Միրաշահի յորդւոցն ի ՋԽե. (1538) թուին տաճկաց։ Գի՛տ ցուցական և (Ե.) (5) համարով։ Ջվերոյ գրեցեալսդ տե՛ս լիովին հանդերձ պարագայիւքն ի (ԺԳ.) (13) գլուխն ի ճառս սոյն գեղջս։ Ջգրեանսն թագաւորաց և իշխողաց յիւրաքանչիւր տեղւոջն տեսցես[II]։

[I] Ջգրված՝ 498բ
[II] Ջգրված՝ 499բ

(500ա) ՂԱՊԱԼԱՅՔ ԵՒ ԴՐԵԱՆՔ ՎԱՍՆ ՔԻՐԱՇԼՈՒ ԳԵՕՂԻ, ՈՐ Է ՅԱՊԱՐԱՆՈՒ ՆԱՀԻԷՆ, ՄԼՔԱՏՈՒՈՒԹԵԱՆՆ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՍ: ՍԱ ՓԻՐԻԴԱԻՐԻՇ ԵԻՍ ԿՈՉԻ

Ղապալայ մի մեծ վասն սոյն գեղջս ընդ այլոց վեցից գեօղօրէից, զոր Գրիգոր կաթուղիկոսն Մակուեցի առնու ի յԱմիր Ռուստամէն, զոր տե՛ս ի վերդ ի ... ղապալայս էջմիածնի գեղջս:

Ա. Դարձեալ գիր մի ի դաւաճանի բերանոյ, զոր առնու Փիլիպպոս կաթուղիկոսն վասն վեց դանկ մլիին գեղջս ի ՌԿԴ. (1653) թուին տաճկաց: Տե՛ս ցուցական և (Ա.) (1) համարով:

Բ. Դարձեալ գիր մի ի դաւաճանէ, զոր առնու Յակոբ կաթուղիկոսն Ջուղայեցի ի ՌՁԲ. (1671) թուին տաճկաց: Տե՛ս ցուցական և (Բ.) (2) համարով:

Գ. Դարձեալ գիր մի ի դաւաճանէ, զոր առնու լուսարար Ստեփաննոս վարդապետն ի ՌՂԴ. (1682) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (Գ.) (3) համարով:

Դ. Դարձեալ գիր մի ի դաւաճանէ, զոր առնու Նահապետ կաթուղիկոսն ի ՌՃԺԹ. (1701) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (Դ.) (4) համարով: Զայս ամենայն լիովին պարագայիւմն տեսցես ի (ԺԹ.) (13) գլուխն ի ճառս սոյն գեղջս:

(500բ) ՂԱՊԱԼԱՅՔ ՎԱՍՆ ՄՈՒՂՆԻ ԳԵՂՋ ՎԵՑ ԴԱՆԿ ՄԼՔԻՆ, ՈՐ Է ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՍ

Ղապալայն մեծ, զոր առնու Մակուեցի Գրիգոր կաթուղիկոսն վասն եօթեանց գեօղօրէից: Տես լիովինն ի (ԺԹ.) (13) գլուխն ի ճառս սոյն գեղջ:

Ա. Հուենէթ մի ի բերանոյ դատախազից վասն մլիին գեղջս, զոր առնու սրբոյն Գէորգայ վանից առաջնորդ Դաւիթ վարդապետն ի ՌՁՋ. (1675) թուին տաճկաց, զոր գի՛տ ցուցական և (Ա.) (1) համարով:

(501ա) ԴԻՊԱՔԼՈՒ ԳԵՂՋ, ՈՐ ՀԱՅԵՐԷՆ ՍԱՆՏ ԿՈՉԻ

Ա. Հին ղապալայ մի գոյ գրեցեալ ի ՋՂԴ. (1585) թուին տաճկաց, զոր ծախեն Մահմատ և Ահմատ աղայիւն Իպրահիմ խալիֆայ տաճկին, յորում գրի գեօղս սահմանօրն: Եւ զայլ ամենայն, որպէսն տե՛ս ի Քիրաշլու գեղջ յորպիսութեանն և ի ճառս սոյն գեղջ:

(501բ) ՔԷՇԻՇՔԵԱՆՑ, ՈՐ ՁԱԼԱՊԻՔԵԱՆՑ ԵԻ ԱՅՏԻՆ ԴԱՎՐԻՇ ԵԻՍ ԿՈՉԻ, ՈՐՈՅ ՎԵՑ ԴԱՆԿ ՄՈՒԼՔՆ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՍ Է

Ա. Ղապալայ մի վասն վեց դանկ մլիին սուրա, զոր առնու Յակոբ կաթուղիկոսն Ջուղայեցի ի Ղուլ Ֆահրատ և ի Ղուլ Իսմայէլ տաճկացն ի ՌՁԲ. (1671) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (Ա.) (1) համարովն:

Բ. Գիր մի ևս ի սոյն Իսմայէլէս ի լուսանցն և խանի գիր և կնիքն, զոր գտցես ցուցակաւն և (Բ.) (2) համարով:

Գ. Ղապալայն սորա հին գրեցեալ ի ՋՁ. (1572) թուին տաճկաց, զոր գի՛տ ցուցակաւն և (Գ.) (3) համարովն: Եւ զայլ որպէսն լիովին տե՛ս ի Քիրաշլուն:

(502ա) ՂԱՊԱԼԱՅՔ ՎԱՍՆ ՆՈՐԱԳԵՂՈՒ, ՈՐ Է Ի ՄԵՐՁ ԵՐԵՒԱՆՈՒ

Ա., Բ. Ղապալայք և վախուպնամայք երկուք, մեծք և բազմակնիք վասն վեց դանկ մլխին Նորագեղու, չորս և կէս դանկ մլխին Եղուարդայ և Մարխանենց այգւոյն, որ յերևան և մէկ այգւոյ ի Ջորագեօղ և միոյ ջրաղացի ի Ջորագեօղ, զորս տայ յիշատակ Սրբոյ Աթոռոյս խօճա Սեթի որդի խօճա Յակոբճանն ի ՌԿԹ. թուին տաճկաց (1658), զորս գտցես ցուցակաւն և (Ա.) (1) և (Բ.) (2) համարով: Տե՛ս զորպէսն լիովին ի (ԺԳ.) (13) գլուխն ի ճառս սոյն գեօղիս:

Ղապալայ մի ևս վասն միոյ այգւոյ ի սոյն գեօղս, զոր առնու Ջուղայեցի Աղէքսանդր կաթուղիկոսն ի դամուպուլաղցի Հասան աղայէն ի ՌՃԻՁ. (1714) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցակաւն և ( ) և հին ղապալայն սորա ևս գի՛տ, որ գրի ի ՌՃԻԱ. (1709) թուին տաճկաց:

Ղապալայն Սիրախանի այգւոյն այն, որ ասացաւ ի [ԺՁ.] գլուխն ի ճառս սոյն գեղջս և ի [ԺԹ.] գլուխն ի ճառս տանցն Երևանու ի ՌՃԻԴ.[358] (1712) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցակաւն և ( ):

Հուճէթ մի կրկնեցեալ վասն միոյ այգւոյ, որ Համաղի բաղ և Քեօշկի Համզայ կոչի, ի բերանոյ Ֆաթմայինն ի ՌՃԻՁ. (1714) և ի ՌՃԻԸ. (1716) թիւսն տաճկաց գրեցեալ: Գի՛տ ցուցակաւն և ( ):

Դարձեալ երկու հուճէթք ևս վասն սոյն այգւոյս, մին ի Ֆաթմայէն նոյնոյ ի հազար հարիւր հսան և երեք (1711) և միւսն ի Մահմատ ղասում բէկէն ի ՌՃԼԱ. (1718) թիւսն տաճկաց գրեցեալք, զորս գտցես ցուցակօքն և ( ) համարով: Տե՛ս ի (ԺՁ.) (16) գլուխն ի ճառս այգեացն Նորագեղու զորպէսն սոցա լիովին:

(502բ) ՂԱՊԱԼԱՅՔ ԵԻ ԳՐԵԱՆՔ ՎԱՍՆ ԵՂՈՒԱՐԹԱՅ ԳԵՂՋՆ

Ղապալայք երկուք վասն չորս և կէս դանկ մլխին գեղջս այսորիկ, զորս յիշեցաք ի վերդ ի ճառս ղապալայիցն Նորագեղու:

Ա. Հուճէթ մի ի բերանոյ դատախազի առեալ վասն սոյն մլխիս ի ՌԿԴ. (1623) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցակաւն և Ա. (1) համարով: Եւ ոաղամ մի ևս վասն այսորիկ: Եւ զայլ, որպէսն լիովին տե՛ս ի (ԺԲ.) (12) գլուխն ի ճառս սոյն գեղջ:

(503ա) ՂԱՊԱԼԱՅՔ ՎԱՍՆ ՆՈՐՔ ԳԵՕՂԻՆ

Ա. Ղապալայ մի վասն վեց դանկ մլիին գեղջս այսորիկ, զոր առնու Ջուղայեցի Յակոբ կաթուղիկոսն ի խօճա Սէթի թոռն Սարուխանէն ի ՌՋԵ. (1674) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (Ա.) (1) համարով:

Բ. Ղապալայ մի ևս հին վասն սոյն գեղջ վեց դանկ մլիին, զոր առնու Ամիրկիւնէ խանի որդի Նազրկեօնն ի յայլոց տաճկաց ի ՌԻԷ. (1617) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և (Բ.) (2) համարով: Եւ զայլ զորպէսն լիովին տե՛ս ի ԺԳ. (13) գլուխն ի ճառս մլիատուութեան սոյն գեղջս:

Ղապալայք ևս երեք հատ, մին հայերէն ի ՌՃՋԵ. (1736) թուին մերում և երկումն տաճկերէն ի ՌՃԼԲ. (1729) և ի ՌՃԼԵ. (1732) թիւսն տաճկաց գրեցեալք, որովք նորոգի Մարգարի որդի մահտեսի Ջաֆարայն զիւր տունսն, գհինգ այգիսն և զամենայն ունեցեալսն ծախէ Սրբոյ Աթոռոյս: Գի՛տ ցուցական, զորպէսն լիովին տե՛ս ի ԺՋ. (16) գլուխն ի ճառս այգեաց սոյն գեղջս:

(503բ) [ՂԱՊԱԼԱՅՔ ԵԱՅՃԻ ԵՒ ԱՄԻՐԻ ԳԵՕՂ ԿՈՉԵՑԵԱԼ ԳԵՕՂՕՐԷԻՑ]

Ա. Ղապալայք վասն եայճի կոչեցեալ գեղջն, որ է յերկիրս յԵրևան ի Ծաղկունեաց ձորն, որոյ վեց դանկ մուլքն է Սրբոյ Աթոռոյս և վասն Ամիրի գեօղ կոչեցելոյն, որ է ի Գեօղարհունի, որոյ չորս դանկ և կէս մուլքն է Սրբոյ Աթոռոյս ի ՌՀԱ. (1660) թուին տաճկաց, զոր գտցես ցուցական և (Ա.) (1) համարով:

Դարձեալ վասն այսորիկ ռաղամի սուրէթ մի շարի կնիռով ի ՌԾԸ. (1648) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական և ( ) համարով, զորոց զորպէսն տե՛ս լիովին ի (ԺԳ.) (13) գլուխն ի ճառս սոյն գեօղօրէից:

[ՂԱՊԱԼԱՅ ԲՈԽԵՆԻՍ ԳԵՂՋ]

Ա. Ղապալայ և վախմնամայ մի վասն Բոխենիս կոչեցեալ գեղջն, որ տաճկերէն Ջաշուրլու ասի, որ է ի Կարփու նահիէն ի սիրտն Աւազածու մերձ Ամբերթ կոչեցեալ ամրոցին, վեց դանկ մլիին, որ է Սրբոյ Աթոռոյս ի ՌՀԱ. (1660) թուին տաճկաց, զոր գտցես ցուցական և (Ա.) (1) համարովն, զորպէսն լիովին տե՛ս ի (ԺԳ.) (13) գլուխն ի ճառս սոյն գեղջ:

(504ա) [ՂԱՊԱԼԱՅ ԾՕՓԱՆԻՍ ԳԵՂՋ]

Ա. Գիր մի վասն Ծօփանիս կոչեցեալ գեղջն, որ է ի Կարփու նահիէն, մլիատուութեան Սրբոյ Աթոռոյս ի ՌՂԹ. (1687) թուին տաճկաց, զոր գի՛տ ցուցական և (Ա.) (1) համարով:

Բ. Ղապալայ մի ևս հին վասն այսորիկ գրեցեալ ի ՋՀԲ. (1564) թուին տաճկաց, զոր ևս գի՛տ ցուցակաւ և (Բ.) (2) համարով, զորպէսն տե՛ս լիովին ի (ԺԳ.) գլուխն ի ճառս սոյն գեղջ:

ՂԱՊԱԼԱՅՔ ՎԱՍՆ ԲԱԹՐԻՆՋ ԳԵՂՋ ՄԼՔԱՏՈՒՈՒԹԵԱՆՆ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՍ

Նախապէս մեծ ղապալայն Մակուեցի Գրիգոր կաթուղիկոսին, զոր յիշեցաք ի [ԺԳ.] (13) գլուխն և ի ճառս էջմիածնի և սոյն գեղջս:

Ա. Դարձեալ ղապալայ մի ևս վասն մէկ դանկ մլխին սուրա, զոր առնու Յակոբ կաթուղիկոսն Ջուղայեցի ի Բայրամբէկ տաճկէն ի ՌԿՋ. (1655) թուին տաճկաց: Գտցես ցուցակաւն և (Ա.) (1) համարով:

Բ. Ղապալայք երկուք ևս հին վասն այսորիկ, մին ի ՌԿԴ. (1653) և միսն ի ՋՁԵ. (1577) թիսն տաճկաց գրեցեալք, զորս գտցես ցուցակօքն և (Ա. (1) և Բ. (2)) համարովք: Եւ զայլ, որպէսն լիովին տե՛ս ի (ԺԳ.) (13) գլուխն ի ճառս սոյն գեղջ:

(504բ) ՂԱՊԱԼԱՅ ՄԵԼԻՔԻ ԳԵՂՋ

Ա. Ղապալայ մի վասն Մէլիքի գեօղ կոչեցելոյ, որ է յԱպարանու նահիէն վեց դանկ մլխին, զոր առնու Ջուղայեցի Յակոբ կաթուղիկոսն ի Ռըզայ ղուլի տաճկէն ի ՌՀԵ. (1664) թուին տաճկաց, զոր գտցես ցուցակաւն և (Ա.) (1) համարով: Զորպէսն տե՛ս ի ճառս սոյն գեղջ:

[ՂԱՊԱԼԱՅ ՂԱՐԱՂՕՅՈՒՆԼՈՒ ԳԵՂՋ]

Ա. Ղապալայ մի վասն վեց դանկ մլխին Ղարաղօյունլու կոչեցեալ գեղջն, որ Եօլբեասան ևս ասի, որ է ի Գառնւոյ նահիէն, զոր առնու Ջուղայեցի Յակոբ վարդապետն ի ՌԿԱ. (1650) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցակաւն և (Ա.) (1) համարով: Տես զորպէսն ի ճառս սոյն գեղջ:

(505ա) ՂԱՊԱԼԱՅՔ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՍ ՎԱՍՆ ԱՇՏԱՐԱԿՈՒ ԳԵՂՋՆ

Նախապէս մեծ ղապալայն Գրիգոր կաթուղիկոսին Մակուեցւոյ վասն վեց դանկ մլխին սուրա, զոր յիշեցաք ի (ԺԳ.) (13) գլուխն ի ճառս էջմիածնի գեղջս:

Ա. Գիր մի հուճէթապէս և վկայական Հիւսէին Ալի խանին և այլոց մեծամեծաց կնիռվք ի ՌՃՁԲ. (1768) թուին տաճկաց վասն Աշտարակու, Մուղնու, Եղուարդայ և Քիրաշլուի մլխատու լինելոյն Սրբոյ Աթոռոյս: Տե՛ս ի ճառս Աշտարակու:

Դարձեալ ղապալայ մի վասն այգւոյն միոյ, զոր առնու Մօսէս կաթուղիկոսն ի յերևանցի Մուրատի դստերէն ի ՌԽ. (1630) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցակաւն:

Դարձեալ ղապալայ մի ևս վասն միոյ այգւոյ, զոր առնու Ջուղայեցի Յակոբ կաթուղիկոսն ի ... տաճկէն և տայ յիշատակ Սաղմոսավանից ի ՌՋ. (1669) թուին տաճկաց: Ի՛տ ցուցական և ( ) համառով: Ջայլ, որպէսն տե՛ս ի (ԺՋ.) (16) գլուխն ի ճառս այգեաց սոյն գեղջ:

(505բ) ՂԱՊԱԼԱՅՔ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՍ ՎԱՍՆ ՓԱՐԱՔԱՐ ԿՈՉԵՑԵԱԼ ԳԵՂՋՆ

Ղապալայք և գրեանք եօթն հատ վասն մեր մեծ և պարսպատուր այգւոյ, զոր ունիմք ի գեօղս յայս, հինգն տաճկերէն և երկուքն հայերէն: Տաճկերէն երկուքն ի ՌԽՋ. (1636) և ՌԿԴ. (1653) թուջն գրեցեալք յատուս Փիլիպպոս կաթուղիկոսին: Միւն ի ՌՀՋ. (1665) թուին տաճկաց յատուս Յակոբ կաթուղիկոսին Ջուղայեցւոյ, միւն ի ՌՃԺԴ. (1702) թուին տաճկաց յատուս Նահապետ կաթուղիկոսին, միւն հայերէն ի ՌՃՁԵ. (1736) թուին մերում յատուս Աբրահամ կաթուղիկոսին Թռակացւոյ, մի ևս տաճկերէն սորա հին ղապալայն, որ գրի ի ՌՃՁ. (1694) թուին տաճկաց և միւն ևս հայերէն ի ՌՃՀԸ. (1178) թուջն մերում յատուս Կարապետ կաթուղիկոսին, զորս գտցես ցուցակօքն: Այսմ ամենայն ի մէջ մեր այգւոյ են ի մի խառնեցեալք:

Դարձեալ վախուպնամայ մի տաճկերէն վասն միոյ այգւոյ, զոր տայ Սրբոյ Աթոռոյս նոյն գեօղացի Ղարակեօզն ի ՌՁԱ. (1670) թուին տաճկաց: Ի՛տ ցուցական:

Դարձեալ հայերէն վախուպնամայ մի վասն միոյ այգւոյ, զոր տայ Սրբոյ Աթոռոյս սոյն գեօղացի Յովանէսն ի ՌՃՂԹ. (1750) թուջն մերում:

Դարձեալ ղապալայք երկուք, մին վասն միոյ այգւոյ և միւսն վասն միոյ այգետեղւոյ և միոյ արտի, զորս առնու ի սոյն գեօղացի Դիլանէն և ի տիրացու Նիկողայոսէն ի ՌՃՂԴ. (1745) թուջն մերում և տաճկաց ի ՌՃՄԸ. (1158) Սուրբ Հռիփսիմէի առաջնորդ Անանիա վարդապետն Պօլսեցի, զորս գտցես ցուցակօքն: Ջվերոյ գրեալսդ զամենայն տե՛ս լիովին պարագայիւքն ի (ԺՋ.) (16) գլուխն ի ճառս սոյն գեղջ:

(506ա) ՂԱՊԱԼԱՅՔ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՍ ՎԱՍՆ ՔԱԼԱՐՈՒ ԳԵՂՋՆ

Ղապալայ մի վասն երկուց ջրաղացատեղեաց ի գեօղս յայս, զորս առնու Ջուղայեցի Աղէքսանդր կաթուղիկոսն ի սոյն գեօղացի Առաքելի որդի Սարգսէն և ի Պետրոսի որդի Յովանիսէն ի ՌՃԺԹ. (1707) թուին տաճկաց: Ի՛տ ցուցական:

Ղապալայ մի ևս վասն երկուց աւեր ջրաղացաց ի սոյն գեօղս, զոր առնու Ջուղայեցի Աղէքսանդր կաթուղիկոսն ի դաճար Մահմատ բէկէն ի ՌՃԻՋ. (1714) թուջն տաճկաց: Ի՛տ ցուցական, որ է մեր շէն դինկն:

Հուճէք մի ի շարէն և թալըղայ ևս ի Հիւսէին Ալի խանէն գոն վասն այսորիկ վասն դաւաճանի միոյ ի ՌՃՀԸ. (1178) թուջն տաճկաց գրեցեալ և ի մեր ՌՄԺԳ. (1764) թուջն, զորս ևս գտցես ցուցակօքն: Ջսոցունց ամենից որպէսն լիովին տե՛ս ի (ԺԷ.) (17) գլուխն ի ճառս սոյն գեղջ:

(506բ) ՂԱՊԱԼԱՅՔ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՍ ՎԱՍՆ ԿԱԻԱԿԵՐՏ ԵՒ ԳԵՕԿՔԻՄԲԷԹ ԿՈՉԵՑԵԼՈՅՆ

Վախուպնամայ մի վասն ցանելոյ հողոյ, զոր տան բոլոր գեօղականքն Սրբոյ Աթոռոյս ի ՌՃԺԶ. (1704) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական:

Ղապալայ մի վասն երկուց չրաղացաց ի գեօղս յայս, զոր առնու Ղազար կաթուղիկոսն Ճահկեցի ի Յօհանի որդի Աւագէն ի ՌՃՄԹ. (1740) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական:

Ղապալայ մի հին վասն միոյ դնկի ի ՌՃԹ. (1691) թուին տաճկաց գրեցեալ: Գի՛տ ցուցական: Ջսոցունց որպէսն լիովին տե՛ս ի [ԺԷ.] (17) գլուխն ի ճառս սոյն գեղջ:

ՂԱՊԱԼԱՅՔ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՍ Ի ՅԵՐԵՒԱՆ ՔԱՂԱՔՆ

Ղապալայ մի վասն երկուց այգեաց ի յԵրևան, զոր առնու ֆանաֆեոցի Միքայէլ վարդապետն ի Դօլվաթ Կեալտի տաճկէն ի ՌԿԲ. (1651) թուին տաճկաց: Գոյ և սորա հին ղապալայն ի ՌԽԱ. (1631) թուին տաճկաց գրեցեալ, զորս գտցես ցուցակօքն: Եւ Միքայէլ վարդապետս այս Սրբոյ Աթոռոյս տայ զայս այգիքս:

Ղապալայ մի և վախուպնամայ մի ևս վասն միոյ այգւոյ ի յԵրևան, որ կոչի Ղարաղաշենց այգի, զորս առնու Ջուղայեցի Յակոբ կաթուղիկոսն ի խօճա Սէթի թոռն Սարուխանէն և յԱբրահամէն ի ՌՁՋ. (1675) թուին տաճկաց: Գոյ և սոյն այգւոյս հին ղապալայն ի ՌԿ. (1650) թուին տաճկաց գրեցեալ, զոր Քեալանթար Սահակն առնու ի Ջամանէն: Հուեէք մի ևս գոյ ի դաւաճանից առեալ վասն սոյն այգւոյս ի ՌՂԳ. (1682) թուին տաճկաց, զորս գտցես ցուցակօքն:

Ղապալայ մի վասն միոյ այգւոյ, որ Ջիմշիտենց կոչի, զոր առնու Աթոռս ձեռամբ Երևանցի Սիմէօն վարդապետին ի ՌՃԼԹ. (1726) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական:

Ղապալայն Մարխանենց այգւոյն այն է, որ յիշեցաւ ի [ԺԳ.] (13) գլուխն ի ճառս մլֆատու(507ա)թեան Նորագեղու:

Վախուպնամայ մի վասն միոյ այգւոյ, զոր տան խօճա Թորոսն և խօճա Մանուկն Փիլիպպոս կաթուղիկոսին և Փիլիպպոս կաթուղիկոսն շնորհէ Անանիայ առաքելոյ անապատին: Գի՛տ ... ցուցական. ի ՌԺԴ. (1644) թուին տաճկաց:

Ղապալայ մի ևս վասն միոյ այգւոյ, զոր Փիլիպպոս կաթուղիկոսն առնու ի խօճա Մատթէոսէն և ի Թադէոսէն ի ՌԺԴ. (1644) թուին տաճկաց և շնորհէ նոյնոյ անապատին: Գի՛տ ցուցական:

Հուեէք մի ևս գոյ վասն սոյն այգւոյ, զոր Յակոբ կաթուղիկոսն առնու ի դաւաճանէ տաճկէ ի ՌՁ. (1669) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցական: Ջվերոյ գրեցելոց այգեացդ որպիսութիւնսն տե՛ս լիովին ի [ԺՁ.] (16) գլուխն ի ճառս Երևանու այգեացն:

(507բ) ՂԱՊԱԼԱՅՔ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՍ ՎԱՍՆ ՁՈՐԱԳԵՂՈՒ

Ղապալայք և վախուպնամայք երկու Թորոսենց այգւոյն և Գառնուկենց ջրաղացին, զոր տայ Սրբոյ Աթոռոյս խօճա Սէթի որդի խօճա Յակոբճանն ի ձեռն Յակոբ կաթուղիկոսին Ջուղայեցւոյ ընդ մէջին Նորագեղու և ընդ այլոց այնք են, զոր յիշեցաք ի [ԺԹ.] (13) գլուխն ի ճառս Նորագեղու, զոր գի՛տ ցուցական:

Ղապալայն միւս ջրաղացի, որ ի գեօղս յայս յիշեցաւ ի [ԺԹ.] (13) գլուխն ի ճառս Եայճի և Ամիրի գեօղօրէից և ի [ԺԷ.] (17) գլուխն ջրաղացաց սոյնոյ գեղջս, զոր ծախէ Քեալանթար Սահակն: Գի՛տ ցուցական:

Վախուպնամայք երկոսք և Ա. (1) ղապալայ, մի ևս սուրաթ վախուպնամայի վասն երկուց ջրաղացաց ի սոյն գեօղս, զոր տայ յիշատակ Անանիայ առաքելոյն Փիլիպպոս կաթուղիկոսն ի ՌԺԴ. (1644) թուին տաճկաց, զոր գտցես ցուցակօքն: Ջսոցունց որպէսն տե՛ս լիովին ի [ԺԷ.] (17) գլուխն ի ճառս ջրաղացիցն սոյն գեղջս:

Ղապալայք Ջորագեղու մեր անապատին և տանցն շրջակայից

Ղապալայ մի վասն սոյն անապատի տեղւոյն, զոր մահտեսի Ղևոնդն Կարնեցի առնու ի նոյն ձորագեօղացի Ասլանէն ի ՌՂԴ. (1682) թուին տաճկաց: Սաւատ մի ևս գոյ սորա:

Ղապալայ մի ևս վասն սոյն տեղւոյս, զոր նոյն Ղէոնդն ծախէ եղիազար կաթուղիկոսին ի նոյն թուջն: Սաւատ մի ևս սորա գոյ:

Ղապալայ մի ևս վասն սոյն տեղւոյս, զոր Ասլանն վերոյ յիշեցեալ առնու ի Փարիէն ի ՌՂ. (1679) թուին տաճկաց:

Ղապալայ մի ևս վասն սոյն տեղւոյս, զոր Ալիբէկ տաճիկ ոմն առնու ի Շահում և (508ա) Աւաք եղբարցն ի ՌԼԹ. (1629) թուին տաճկաց:

Ղապալայ մի ևս վասն սոյն տեղւոյս, նոյն Ալիբէկն տայ Տէրտէրենց խօճա Միխայէլին ի ՌԽԱ. (1631) թուին տաճկաց:

Ղապալայ մի ևս վասն սոյն տեղւոյս, զոր եղիազար կաթուղիկոսն առնու ի Ղազարի որդի Խաչատուրէն ի ՌՃԲ. (1690) թուին տաճկաց: Վերոյ գրեցեալ վեց ղապալայիդ են մեր Ջորագեղու անապատի պարսպի միջի եղեալ տեղեաց ղապալայք, զոր գիտ ցուցակօքն: Եւ զորպէսն սոցա լիովին տե՛ս ի [ԺԹ.] (19) գլուխն ի ճառս սոյնոյ գեղջ տանցն:

Դարձեալ ղապալայ մի վասն ի ներոյ անապատի ձորոջն եղեալ տանցն, զոր առնու Նահապետ կաթուղիկոսն ի ՅԱղամալէն ի ՌՃԳ. (1691) թուին տաճկաց:

Ղապալայ և վախուպնամայ մի ևս վասն երեմ տանց, ոռ են հանդէպ մեր անապատի մեծ դրանն, զոր Երանոսի որդի Պօղոսն տայ Յօհաննիսի որդի Յօհաննին, և Յօհաննն տայ Սրբոյ Աթոռոյս ի ՌՃԽԱ. (1728) թուին տաճկաց: Զայսոսիկ ևս գտցես ցուցակօքն: Զվերոյ գրեցեալսդ լիովին պարագայիւքն իւրեանց տեսցես ի [ԺԹ.] (19) գլուխն, ի Ջորագեղու տանցն[I]:

(509ա) ՂԱՊԱԼԱՅՔ ԵԻ ԳՐԵԱՆՔ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՍ ՎԱՍՆ ԴԱՎՐԻԺՈՒ

Ղապալայապէս հուեէք մի վասն այգւոյ միոյ ի Դավրէժ, զոր առնու Սիմէօն կաթուղիկոսն Երևանցի ի դավրէժցի Միրզա Շէֆու որդի Միրզայ Ռաֆիէն ի ՌՃՁ. (1766) թուին տաճկաց: Ընդ այս գոն և այլ գրեանք, զորս գի՛տ ցուցակաւն: Եւ զլիովին որպէսն տե՛ս ի [ԺՁ.] (16) գլուխն ի ճառս Դավրէժու այգեաց:

Ղապալայք վեց հատ վասն ջրոց, զորս առնուն Աղէքսանդր և Աստուածատուր կաթուղիկոսքն ի Դաւրէժ ի Սէյիդ Միրիմ կոչեցեալ ջրոյն, զորս գտցես ցուցակօքն ի ՌՃԻԹ. (1712), ի ՌՃԻԵ. (1713), ի ՌՃԻԵ. (1713) դարձեալ[II], ի ՌՃԻՁ (1714), ի ՌՃԼԲ. (1719), ի ՌՃԼԲ. (1719)[III] թիւսն տաճկաց գրեցեալք, զորոց զորպէսն լիովին տե՛ս ի [ԺԸ.] (18) գլուխն ի ճառս ջրոց:

(509բ) Ղապալայք երեք հատ վասն մեծ այգւոյն մերոյ, որ ի Խոխուղան կոչեցեալ գետնն, զոր առնու Ջուղայեցի Յակոբ կաթուղիկոսն ի ՌԿԵ. (1654) և ի ՌԿԷ. (1656) թիւսն տաճկաց գրեցեալք, զորս գի՛տ ցուցակօքն: Եւ զլիովին որպէսն տե՛ս ի [ԺՁ.] (16) գլուխն ի ճառս այգեացն:

(510ա) ՂԱՊԱԼԱՅՔ ԵԻ ԳՐԵԱՆՔ ՎԱՍՆ ՎՐԱՑՏԱՆՈՒ ԵՐԿՐԻՆ

Վախուպնամայ մի վրացերէն վասն միոյ գեղջ Թասմալուր կոչեցելոյ, որ է ի մէջ Կախէթու և Քիսեղու ի յէնիսուլ նահանգն, զոր տան Կախէթու Թէմուրազ պարոնն և իւրն Յակոբ կաթուղիկոսին Ջուղայեցւոյ ի ... թուջն մերում: Գի՛տ ցուցակաւն:

Վախուպնամայ մի վրացերէն վասն միոյ մեծ այգւոյ ի Շուլաւէր գետնն, զոր տան Ջուանշիրի որդիքն Յակոբ կաթուղիկոսին Ջուղայեցւոյ ի ՌՃԻԷ. (1678) թուջն մերում: Գի՛տ ցուցակաւն:

Վախուպնամայ մի վրացերէն վասն երից խանութից ի Թիլֆիզ քաղաքն, զոր տայ Բէհբութի որդի պարոն Ասլանն Յակոբ կաթուղիկոսին Ջուղայեցւոյ ի ՌՃԺԳ. (1664) թուջն մերում: Գի՛տ ցուցակաւն:

[I] Ջգրված՝ 508բ

[II] Բ. > ի ՌՃԻԵ. դարձեալ

[III] Բ. ՌՃԼԵ.

Վախուպնամայ երկում վրացերէն վասն միոյ այգետեղւոյ ի հաղաւն Թիլփիզ, զոր տուեալ է Սիմէօնի կին Խանումն Սրբոյ Աթոռոյս ի ՌՄԺՋ. (1767) թուջն մերում: Գի՛տ ցուցական:

Ղապալայ երկում վրացերէն վասն Խախուտի որդի Յաուրթիւնին և Յակոբի որդի Պապին ի հաղաւն Թիլփիզ, զորս առնու Աստուածատուր կաթուղիկոսն բոլոր ընտանեօն ի ճորտ Սրբոյ Աթոռոյս ի ՌՃԿԴ. (1715) և ի ՌՃՀ. (1721)[I] թուջն մերում: Գի՛տ ցուցակօն:

Ղապալայ մի ևս վրացերէն վասն Թումանենց Յակոբին, Պապին և բոլոր ընտանեացն նոցին ճորտութեանն Սրբոյ Աթոռոյս ձեռամբ Աստուածատուր կաթուղիկոսին ի ՌՃՀ. (1721) թուջն մերում: Գի՛տ ցուցական[II]:

[I] Բ. ՌՃԸ.

[II] Ձգրված՝ 510բ-531բ

(532ա) ԳԼՈՒԽ ԻԵ.

ՅՈՐՈՒՄ ՅՈՒՅԱՆԻՆ ՈՐՊԻՍՈՒԹԻՒՆՔ ՎԱՆՕՐԷՒՅՆ, ՈՐՔ ՅԵՐԿՐՈՂՍ ԵՐԵՒԱՆՈՒ ԵՒ ՆՈՅԻՆ ԹԵՄՔ ԵՒ ՎԻՃԱԿՔՆ ԵՒ ՄՈՒԼՔ ԵՒ Ա.Յ.Լ ՈՒՆԵՑԵԱԼ ՍՏԱՑՈՒԱԾՔ ՅԱՏՈՒԿ ՅԱՏՈՒԿ

Ո՛հ, աւա՛ղ զրչիս աստանօր, զի յիրաւի նմանիմ աւարեցեալ և մերկացեալ ընչակորոյս վաճառականի, որ ի յումևորութեանն ոչ ինչ հոգայցէ և ոչ փոյթ ունիցի զուսեցելոցն և զորմանութենէ նոցին, իսկ յետ մերկանալոյն յամենայնէ, ապա սկսանիցի մեծաւ հոգունակութեամբ և մանրամասն խուզմամբ թուել, կանօնաւորել և յարձանի նկարագրել զկորուսեալսն: Քանզի, մինչ ունէամ զխղճալի վանօրայսդ առձեռն ի շինութեան և յումևորութեան, լցեալ միաբանիւք և հարուստ ընչիւք, մլիովք և վիճակօք, ոչ ինչ հոգացաք զսոցունց և զուսեցելոցն սոցին ի կանօնաւորել և ի յարձանագրել և գոհունակութեամբ պահել, այժմ, մինչ վասն մեղաց մերոց, կան ի յամայութեան և ի յաւերման, եղեալ փարախ անասնոց և գազանաց, որջ գողոց և աւազակաց, լցեալք գարշութեամբ և աղբիւք, վիճակին աւերք և անյայտք, ունեցեալ մուլիին ոչ ինչ և անհետք: Ապա սկսանիմք գրել և հոգալ և զկորուսեալսն մեծաւ խուզմամբ ի հաշիւ արկանել և յարձանի նկարել:

Այլ, սակայն որովհետև անհուն է ողորմութիւնն Աստուծոյ և գթութեան նորին ոչ գոյ չափ և խրատելով խրատէ և ոչ իսպառ մատնէ ի մահ, յուսամք, զի իցէ թերևս երբեմն հարկեցեալ ի մարդասիրութենէ իւրմէ և խոնարհեալ ի յաղաչանս իւրոց ծառայից և իւրահաճոյ սրբոցն, յորոց անուն կառուցեալք են այնք եկեղեցիք, այց արասցէ և վերանորոգեսցէ զհնութիւն խղճալւոյ ազգիս մերոյ և վանօրէիցս և յայնժամ, եթէ զչէնս ոչ, գոնէ զաւեր տեղիսն մլիից և զվիճակս իւրեանց ճանաչեսցեն իւրահանչիւրն: Քանզի ի ներկայումս, յորում գրեմ զսոցունց, երեսուն և երկու ամ է աւերութիւն երկրիս և ամայութիւն վանօրէիցս, զորս մեք և շատ վարդապետք և աշխարհականք տեսաք ի շինութեան և ի շրեղութեան, որոց և ոմանց առաջնորդն ևս գոն կենդանի յԱթոռոջս և յայլ ուրեք, սակայն ի գրելն մեր զսոցունց և ի տարակուսիլն վասն վիճակի և կամ մլիի և կամ զայլոց պարագայիցն վանից ուրումն զմեծ տառապանս կրէաք, զի հասարակ մարդիկք հնագոյնք, եթէ ոչ կարօղանային լուծանել զտարակուսանս մեր, ոչ լինէր այնման ցաւ, որման այնք սևագլուխք, որ միաբան և մանաւանդ առաջնորդք էին

լեալ վանօրէից ոմանց, որոց ի հարցանելն մեր զորպիսութիւն ինչ զվանից յայնցանեաց, մնային պապանծեալ, զի զճանապարհս գինետանցն միայն էին սերտեալ և ոչ զայլ ինչ: Արդ, եթէ այժմ այսպէս, ապա յետ բանեաց ամաց, որպէս խոհեմութեամբ իմանալ կարէ:

Եւ դարձեալ ի վանօրէիցդ ոմանք ասպատակչաց և գերողաց պատահեցեալ մերկացան յամենայնէ և ամայացան, չէ զարմանք, եթէ այնպիսեաց վանօրէից հին կոնդակք, թուղթք, ղապալայք, վախուպնամայք, թէմէսուկք և այլ այսպիսիք գրեանք ընդ այլոց աւերեցեալ իրաց իցեն վատնեցեալք և կորուսեալք, որ հաւաստի իսկ է: Իսկ մեծ զարմանք այն է, զի այնք վանօրայք, որք ոչ աւարեցան և ոչ գերեցան, այլ առաջնորդքն և միաբանքն նոցին չկարելով տանիլ ժամանակի վշտաց և նեղութեանցն իմքնին դատարկեալ զվանքսն եկեալ են ի յԱթոոս և կամ յայլս շէնս, յորոց շատքն և կենդանի ևս են, որպէս ասացաք: Այսպիսեաց վանօրէից հարկատուր գրեանքն և ղապալայքն ևս իցեն անհետացեալք ի վատութենէ առաջնորդացն, յորոց ի հարցանելն մեր և ի խնդրելն, յերկիր հայէին և գլխակոր լինէին: Եւ, թէ զոմանս թուղթս ևս ունէին և պահեալ էին, այնք ևս հնացեալք, աղճատեալք և պատառոտեալք և ի ջուր անկեալք, որպէս թէ ընդ կորուսեալսն համարեցեալք: Ո՜հ արգելաւ գրիչս և շարժեցան ցաւս, վասն որոյ (532բ) կարճառօտել հարկատրեցայ:

Արդ ուրեմն, զորն մեր գիտելով և զորն աստի և անտի հարցմամբ[I] առնեմն բերելով, զորս գիտացաք հաւաստեաւ և ունեցաք գրեցաք, իսկ զորս ոչ կարացաք առնեմն բերել, բաց թողաք զտեղիսն: Տե՛ս ուրեմն զստորև, իսկ զթուղթսն, զորս նեմն բերաք վասն վանօրէիցդ, էին ամենևին աղճատեալք և պատառոտեալք, որպէս ասացաք, զայնս մեք կարկատելով, որպէս թէ որքան էր հնար վերանորոգեցաք և զերեսսն գրեցաք զպատճէնն իւրեանց, որպէս տեսանես:

ՍՐԲՈՅՆ ԳԵՂԱՐԴԱՅ ՎԱՆԻՑ ՈՐՊԻՍՈՒԹԻՒՆՔՆ

Վանքս այս, որ այլ անուամբ կոչի Այրեվանք, որ է ի Գառնու նահիւղն մերձ գեղաքաղաքին Գառնոյ, նախապէս հիմնատրեցեալ է ի թուջ ...:

(533ա) Ունի վիճակք յերկրոջս Երևանու զՆորագաւիթ, զՆորք, զԵնկիճէ, զՏաճարափակ, զՊորտիկ և զԲարձաբի:

Ունի և զմլխատու գեղօրայս, յորոց առնու զմուլս ի տասնէն մէկ, որք են Պորտիկ, Վերի Ատալներ և Ագարակ կոչեցեալ գեղօրայքն, այլև Կոխդ[II] գեղջ երեք դանկ մուլքն, որք ի բնէ անտի վախճ են տրեցեալք: Պորտիկ գեղջ մլքին յաղագաւ ի Մէմինբէկ տաճկէ դաւաճանէ միջէ հուճէթ մի ևս գոյ, զոր գի՜տ ցուցական:

[I] Բ. հայցմամբ
[II] Բ. Գողթ

Վարելահողն, այգիք, ջրաղացք, դինկք և այլք յասպիսիք են այսոքիկ

Քանաքեռու բոլոր գեօղականքն ի Նորագաւթայ հանդումն երկու հարիւր սօմար սերմի տեղ հող ծախեն սոյնոյ վանքիս ձեռամբ սորին առաջնորդ Պետրոս վարդապետին ճահկեցւոյ տասն թումանի ի ՌՃԾԹ. (1740) թուին տաճկաց, որոյ սահմանքն են՝ սոյն վանից վախմ տեղին, ճանապարհն և առուն: Գի՛տ զղապալայն յերեսն գրեցեալ ցուցական:

Դարձեալ նորագաւթցի Մօսիսի որդի Բարդուղիմէոսն հինգ սօմար սերմի տեղ հող ծախէ ի նոյն գեօղն սոյնոյ վանքիս՝ ձեռամբ սորին առաջնորդ Պետրոս վարդապետին ճահկեցւոյ տասն և հինգ հազար դրամի ի ՌՃԾ. (1737) թուին տաճկաց, որոյ սահմանքն են՝ Մանուկի հողն, Խուչէն, Համազազի այգին և ճանապարհն: Գի՛տ զղապալայն յերեսն գրեցեալ ցուցական ( ): Ձհող մի ևս ունի ի սոյն գեօղս երեսուն սօմարէն տեղ, որ Հարամի գաւառ կոչի: Ձհող մի ևս ունի Գ. (3) սօմարէն տեղ, որ Ջօպանի տեղ կոչի: Ձհող մի ևս ի Քանաքեռու հանդի տակն Խառասուն սօմարէն տեղ, որ Տևակ կոչի: Ձհող մի ևս ի Սևահողումն տասն և երկու սօմարէն տեղ, յիսուն սօմարէն տեղ ևս Մեծ ճլուտն է, որոյ մէկ կողմն Ենկիճու ճանապարհն է, յիսուն սօմարէն տեղ ևս Ներքի ճլուտն է, որոյ մէկ կողմն ճանապարհն է և մէկ կողմն Ուլուխանլուն, զվաթսուն սօմարէն տեղ ևս ի Հրեշտակափոսն ունի, զվաթսուն սօմարէն տեղ ևս ունի ի սոյն գեօղս, որոյ մէկ կողմն վանից ճանապարհն է և վերի կողմն Նորաշ և Երևանու կոպարն: Ի յենկիճէ գեօղի հողումն ունի զմեծ հող մի վարելի երեսուն (533ք) սօմարի տեղ, որ մինչև ի խանդակն մէջ Նորագաւթայ և Ենկիճէի, Խան սօմարէն տեղ ևս ունի ի սոյն գեօղս ի Թուլիթափայի տակն, որոյ վերջն Ուլուխանլուի ճանապարհն է, ունի ևս ի Բարձաբի գեօղն զերկուս մեծ վարելահողս, մերձ սրբոյն Սարգսի:

Դարձեալ ի Կոխդ գեղջ հանդումն ունի զհող մի վացսուն սօմարէն տեղ, զոր հայոցթաղցիք են տուեալ յիշատակ սոյն վանքիս:

Այլև ունի ի գեօղն Նորագաւիթ զմեծ այգի մի ի վաղուց հետէ վախմ և յիշատակ: Սոյն այգւոյս յարաջն զհող մի ևս ունի Ջ. (6) սօմարէն տեղ, որ Թագաւորենց տեղի կոչի: Այլև ունի սոյն վանիս զայգի մի ի սոյն գեօղս, զոր Քեալաշ Ազարիայն տայ վախմ սոյն վանքիս ի ձեռն սորին առաջնորդ Պետրոս վարդապետին ճահկեցւոյ ի ՌՃՁԸ. (1739) թուջն մերում: Գի՛տ զվախուպնամայն հայերէն:

Այլև ունի ի սոյն գեօղս զդինկ մի ի վաղուց հետէ և զջրաղաց մի ևս ընդ նմա ի միում տան ի վերայ Ուլուխանլուի ճանապարհին: Սորա յարաջն մէկ հող տասն սօմարէն տեղ, մէկ կողմն նոյն ճանապարհն է և մէկ կողմն գեօղի այգիքն:

Այլև ունի ի սոյն գեօղս զերկուս ջրաղացս, զորս սոյն գեօղացի Բարդուղիմէոսն է տուեալ վախմ ի յարաջնորդութեանն Ղուկիանոս վարդապետին: Ի ներքոյ բանտի սոյնոյ ջրաղացիս ունի զհող մի ևս վեց սօմարէն տեղ, որոյ վերջն է նոյն վանից կալն:

Նորագաւթցի Տիլանի որդի Համազազն ունիլով ի նոյն գեօղն զմի դինկ և զմի բոբրայ և զերկուս ջրաղացս, զսոցա կէսն ծախէ երևանցի Մարգարի Ղազարին վեց թումանի ի ՌՃԽԹ. (1736) թուին տաենկաց: Եւ կէսն ծախէ սոյնոյ վանքիս ի ձեռն սորին առաջնորդ Պետրոս վարդապետին ճաենկեցւոյ չորս թումանի ի ՌՃԾ. (1737) թուին տաենկաց: Գի՛տ զայս երկուս ղապալայքս յերեսսն գրեցեալ ցուցակօքն: Եւ յետ վեց տարւոյ վերոյ յիշեալ Մարգարի որդի Ղազարն և իւր երկու եղբարք Յովակիմն և Զաքարիայն զհւ-րեանց առած դնկի, բոբրայի և երկուց ջրաղացաց բաժինն ևս տան վախմ սոյնոյ վան-քիս ի ձեռն նոյն առաջնորդ Պետրոս վարդապետին ի ՌՃՂԲ. (1743) թուոջն մերում[359]: Գի՛տ վախուպնամայն հայերէն գրեցեալ, որ լինին կատարեալ սրբոյն Գեղարդայ, վե-րոյ յիշեալ դինկն, բոբրայն և երկու ջրաղացքն, որոյ սահմանքն են՝ նոյն Համազազի վարելահողն և մելիք Յակոբճանի դինկն: Դարձեալ սոյն գեօղացի Աւագի որդի Վար-դանն ի սոյն գեօղս զթավիլայ մի ծախէ սոյն վանքիս ձեռամբ նոյնոյ Պետրոս վարդա-պետին հինգ հազար դիանի ի ՌՃԽԹ. (1736) թուին տաենկաց, որոյ կողմունքն են՝ Միրու և Ստեփանի տունքն: Գի՛տ ղապալայն ցուցակաւն ( ):

Այլև ունի ի սոյն գեօղս զմէկ ձեռք չէն տունս ամենիւք հարկաւոր շինուածովք: Մէկ ձեռք տուն ևս յառաջն (534ա) սորին, որ Ազատ Տէրտէրենց կոչի: Այլև ունի սոյն վանքս զայգի մի ի յԵրևան քաղաքն ի Վերի մահլէն՝ ի վերայ սրբոյն Սարգսի առուին, յորոյ մէջն անցանէ Ղոխբուլաղ կոչեցեալ ջուրն, որոյ կողմունքն են՝ չէն այգաւոր և բաղ-չայաւոր տունք: Զայգի մի ևս ի Նորք ունի, որ կոչի Բուղաղբէկենց այգի, զոր Աթոռս ծախէ (մահտեսի Զաքարիայինն էր): Այլև ունի ի սոյն գեօղս զկիսաձիթահանք մի, զոր սոյն գեօղացի Վարաքի որդի Սիմօնն ծախէ երկու թումանի ձեռամբ սոյնոյ վա-նից առաջնորդ Պետրոս վարդապետին ի ՌՃՁԵ. (1736) թուոջ մերում և տաենկաց ՌՃԾ. (1150): Գի՛տ զերկուս ղապալայսն հայերէն և տաճկերէն ( ) ( ):

Դարձեալ սոյն գեօղացի Համազազի որդի Սէթն ի սոյն գեօղս զմէկ անշէն տնա-տեղ ծախէ ութն հազար դիանի սոյնոյ վանքիս ձեռամբ սորին առաջնորդ Պետրոս վարդապետին ի ՌՃԾԳ. (1740) թուին տաենկաց: Կողմունքն են՝ Ահարօնի քեալավայքն և ճանապարհն: Գի՛տ զղապալայն ցուցակաւն ( ):

Դարձեալ զձեռք մի տուն ծախէ Սրբոյ Աթոռոյս տեղապահ Միքայէլ վարդապետն ի Նորք գեօղն սրբոյն Գեղարդայ վանիցն ձեռամբ նոյնոյ Պետրոս վարդապետին չորս թումանի ի ՌՃԾԴ. (1741)[I] թուին տաենկաց, որոյ կողմունքն են՝ տէր Յովակիմի տունն և բաղչայն, քուչայն և ճանապարհն: Գի՛տ զղապալայն ցուցակաւն ( ): Այս է մահ-տեսի Զաքարիայի տունն, զոր ծախէ Սրբոյ Աթոռոյս, որպէս ասացաւ ի [ԻԴ.] գլուխն[360]:

I Բ. ՌՃԿԴ.

Դարձեալ աղցուանցի Առաֆելի որդի Բէկիճն ի նոյն գեօղն զբաղչայ մի տայ վախմ սոյն վանիիս ի ՌՃՂԱ. (1742) թուին մերոյ, զորոյ վախուպնամայն հայէրէն գի՛տ ցուցական ( ):

Այլև ի Բարձաբի, ի Շահապ և ի Ծար գեօղօրայսն ունի այս վանք զմէկ-մէկ ձիթահանք ի վաղուց հետէ: Ի յիւր մօտն ևս ունի զջրաղաց մի յինֆենէ ստացեալ: Այս ջրաղացս, Շահապայ և Ծարայ ձիթահանիքն, Նորագաւթայ, Նորեայ և Երևանու այգիքն յիշին ի գրեանս դիւանագրացն ի ԺԴ. (14) գլուխն ի ճառս մաղաֆութեանն: Անդանօր ևս տեսցես[1]:

(536ա) ՍՐԲՈՅՆ ԱՄԵՆԱՓՐԿՉԻ ՎԱՆԻՑ ՈՐՊԻՍՈՒԹԻՒՆՔՆ

Վանիս այս, որ է ի Գաոնւոյ նահիէն ի դարուն մերձ Հայոց թառ[361] կոչեցելոյ գեղջն, կոչի և տաճկերէն Ղզլվանք և Կարմիր վանք, նախապէս է հիմնաւորեցեալ ի թուջ մերում ի ՃԼԹ. (684) ի յառաջնոյ Աշոտ իշխանին յորդւոյ մեծի հաշին Սմբատայ Բագրատունւոյ, ի հայրապետութեանն Սահակայ Ձորափորեցւոյ, որ գնաց ի խառան ընդ յառաջ Մահմետի և անդ մեռաւ: Քանզի այս Աշոտս առաքեաց զորդին իւր ի Կոստանդնուպօլիս առ թագաւորն Կոստանդ թոռն Հերակլայ և երեր զանձնեագործ պատկերն Փրկչական, որ ասի Ամենափրկիչ, զոր շնորհեաց Քրիստոս ծնողին իւրոյ սրբուհւոյ Աստուածածնին նկարեալ ի փայտի, որ այժմ է ի Սուրբ Աթոռս էջմիածնին, վասն որոյ և շինեաց զվանիս զայս հրաշալի յանուն նոյնոյ անձնեագործի պատկերին և կոչեաց Ամենափրկիչ: Եւ ինքն նենգեալ ի Մամիկոնեան Գրիգորէ, թաղի ի սոյն վանիս: Ապա յետ ժամանակաց վերստին նորոգեաց զսուրբ վանիս զայս Գրիգոր Մագիստրոսն Պալհատունի, որդին Վասակայ Բջնեցւոյ հաշին, որ ի Սէրկէվիլ գեղջն հարընկէց եղև և զշրջակայ վայրսն ամենայն գնեալ արծաթով՝ շնորհեաց սոյնոյ վանիցս ի յիշատակ ինքեան և զորդին իւր զՎահրամ, որ նոյն ինքն է Գրիգոր Վկայասէրն, որ յետոյ եղև կաթուղիկոս Սրբոյ էջմիածնի, նստուցանել ետ ի սմա առաջնորդ ի ՆՀԲ. (1023) թուջն մերում և ի հայրապետութեան տեառն Սարգսի և ի թագաւորութեանն Բագրատունեաց Գագկայ Շահնշահի: Ապա վերոյ յիշեալ Գրիգոր Մագիստրոսն, մինչ վերանորոգեաց զվանիս զայս և հարստացոյց զսա հողովք և ջրովք, և զորդին իւր ետ կացուցանել ի սմա առաջնորդ, որպէս ասացաք վասն որոյ և յայնմ հետէ, որպէս թէ զհայրենի մուլք արարեալ զսա որդիք և թոռունք և յետագայ ազգատոհմք սորին, մի զկնի միոյ յաջորդեցին զառաջնորդութիւնն սորին ոչ միայն ի յիշխանութեանն հայոց, այլև ի ժամանակս թագաւորացն Պարսից, մինչև գրէթէ ի ժամանակս մեր, որման շէն էր վանիս այս, որպէս տեսանելոց ես ի յառաջակայսդ:

[1] Զգրված՝ 534բ-535բ

Այլև զկնի ժամանակաց անցելոց փլեալ էր եկեղեցին շինեալն ի Գրիգորէ Մագիստրոսէ, Աստուածատուր կաթուղիկոսն Համատանցի կամեցաւ վերստին շինել, զոր և շինեաց, իսկ զորմունսն բարակոփ, մինչև ի տանեաց կամարն ի ՌՃՀ. (1721) թուոջն մերում, սակայն ի նախորդութենէ ժամանակին մնաց գործն անկատար և կայ այնպէս կիսատ մինչև ցայսօր: Եւ ի վերստին շինելն Աստուածատուր կաթուղիկոսին ի բակելն[I] զփլեալ որմունսն, գտեալ եղև արձանաբար մի, յորում գրեալ էր վերոյ գրեցեալ Գրիգոր Մագիստրոսն զյիշատակարանս իւր, զորոյ երեսն առեալ գրեցաւ աստ ի գիտութիւն ապագայիցդ, որ է այս. «Թուին ՆԿԲ. (1013) ի թագաւորութեանն Գագկայ և ի հայրապետութեանն տեառն Սարգսի, ես՝ Գրիգոր Մագիստրոս, վերստին շինեցի զեկեղեցիս յիշատակ ինձ և ծնողացն իմոց: Նաև ի տերանց աշխարհիս գանձագին արարի զվայրս սորա լերամբն և դաշ(536բ)տամբն և ամենայն կազմութեամբն ու ի սմա բառադէմբ չորս անկեամբ յաջամբ և աճեկամբ՝ ի դիմաց և ի թիկանց: Եւ տուաք յիշատակ անջնջելի արձանագրով և աշխարհակալ թագաւորի թղտովն և կայսերական կնիքովն, հաստատեցաք ձեռագրով և հայրապետական նամակովն: Եւ ի նաւակատիս տաճարիս, զոր շինեցաւ, ընծայեցաք զհայրենիս մեր Սուրբ եկեղեցւոյս, որ է Հայոց թառ, հանգստարան և օթարան անձեռագործ սուրբ պատկերին Յիսուսի Քրիստոսի, որ ի փայտին խնդրելին Յոհաննու Աւետարանչին, հրամանաւ Մօր տեառն մերոյ Սուրբ Աստուածածնին և նորոգեալ հաստատեցաք վերստին զսուրբ ուխտս վերջինըս, հան զառաջինն: Աստ եդաք զվէմն հաւատոյ հիման Սուրբ եկեղեցւոյ: Գրիգոր Վահրամ պիտանին: Մինչև ցաստ էր արձանագիրն»:

Արդ վանիս այս ի յերկրոջս ունի զթէմ և զվիճակ յատուկ՝ զերևան հաղարճն, զԿօնդ, զՆորագեղ, զՇէնգաւիթ, զՋրվէզ, զգեօղաքաղաքն Գառնի, զԿոխդ և զՀայոց թառ: Ունի և զմլխատու գեօղօրայս, յորոց առնու զմուրս ի տասնէն զմէկ, որ են այսոքիկ՝ Հայոց թառ[362], Կուտուց վանք, որ Թարաբեամի գեօղ ևս կոչի, Թառնիս և Ագարակ[363], յորոց առնու զվեց դանկ մուրս: Այլև Կոխդ, Մանկուս, Աւանիկ, Քաղբերթ[II] և Սուրբ Սարգիս գեօղօրէից զերեք դանկ մուրն, որոց զորպէսն այսպէս գիտեա՛:

Ի յազգէ վերոյ գրեալ Գրիգոր Մագիստրոսին մի զկնի միոյ յաջորդելով նստի առաջնորդ ի վանիս յայս ի նոյն գեղջէն Հայոց թառու Ջաբարիայ վարդապետն, թուի թէ այս Ջաբարիայ վարդապետս է մի ի յայնց վարդապետաց, որ զԿիրակոսն հանեն և զԳրիգոր Մակուեցին դնեն կաթուղիկոս էջմիածնի ի ՊՂԲ. (1443) թուոջն մերում, զոր յիշէ Թօմա պատմագիրն: Արդ այս Ջաբարիա վարդապետս զվեց դանկ մուրս այսոցիկ, այսինքն՝ Մանկուս, Աւանիկ, Կուտիս, Հայոց թառ, Կուտուց վանք, Աւանասար, Թարնիս և Սուրբ Սարգիս կոչեցելոց գեօղօրէիցս և Կոխթայ երեք դանք մուրն,

[I] Բ. > ի քակելն
[II] Բ. Դաղվերթ

որ են ինն գեօղ ի տաճկէ միջէ, որ կոչի Ամիրեամալ Աբդին բէկ, որդի Նավրուզի որդւոյ Հէյդարի՝ հինգ հազար դինարի ի ՊՂԴ. (894) թուին տաճկաց և ի ՋԼՋ. (1487) թուջն մերում, զորոյ զղապալայն գտցես ցուցական ( ): Յորում գրին իւրաքանչիւրն յատուկ յատուկ սահմանօրն իւրեանց, որ են ի Գառնւոյ նահանգջէն: (Մեր յՕշականու վեց դանկ մուլին ևս սոյն Ամիրեամալ Աբդին բէկս ծախէ տաճկի ումեմն Սատիվախկազ կոչեցելոյ ի սոյն թուջս, որպէս տեսանես ի ճառս յՕշականու): Առ Ջաֆարիա վարդապետս զայսոսիկ ի յառնուլն յիւր անունն առնու և զանուն Ամենափրկչին ոչ ինչ յիշէ ի ղապալայոջն և զվախմ անուն ինչ ոչ գրեցուցանէ, որոյ պատճառն է, զի սոքա ի բնէ անտի ազատազուրմ էին և անուանիք, շատ ազգ և հարուստք, յորոց թէպէտ ոմանք վանականք լինէին, ոմանք աշխարհականք, սակայն մի էին տարբք և ընչիւք և իւրեանց էր համարեցեալ գեօղն և վանքն առանց խտրութեան: Վասն որոյ և ինքն, մինչ առաջնորդ իսկ էր սոյն վանքիս, որպէս թէ վասն վանքիս առնոյր զայսման մուլս, թէպէտ յանուն վանքին վախմ ոչ գրեցուցանէր ի միաժտութենէն: Եւ յետ գնելոյն (537ա) զայսման մուլս յետ հանեաց ամաց, մինչ հաստատի պարսից շիւօճաղի թագաւորութիւնն և նստի շահ Իսմայէլն առաջին, սոյն Ջաֆարիա վարդապետս զոաղամ մի առնու ի շահ Իսմայէլէն ի թուջն տաճկաց ..., թէ Ամենափրկչի վանքն ամենևին մաղաֆ է, ոչ խարճ դիւանի, ոչ մուլ և ոչ այլ ինչ հարկ տայցէ ումէք, զոր գտցես ցուցական ( ):

Ապա յետ սոյնոյ Ջաֆարեայ վարդապետիս ի փոփոխիլ ժամանակին, ի նուազիլ կարօղութեանց և իշխանութեանց սոցա և ի բաժանիլ ազգականացն յիրերաց, սկսաւ խտրութիւն անկանիլ ի մէջ վանականացն և աշխարհականացն վասն մլիից և այլոց ընչից, և այլ ևս աստի և անտի դաւ յարուցանէին վասն յիշեցելոց մլիցդ և յափշտակել կամէին և կամ գեօղականքն զմուլ տալ ոչ կամէին, վասն որոյ յազգականաց սոցա Ջաֆարիա և Համազասպ վարդապետքն յայնմ ժամանակին Հայոց թառ, Մանկուս, Աւանիկ, Քաղբերթ և Սուրբ Սարգիս կոչեցելոց գեօղօրէից զկէս մուլքն, որ է երեք դանկն բաժանեալ յատուկ վախմ գրեն յանուն Ամենափրկչի վանիցն տաճկերէն գրով ի ՋԼԳ. (1526) թուին տաճկաց, զոր գտցես ցուցական ( ): Եւ սոյն Ջաֆարիա վարդապետս յետ այսպէս առնելոյն զերկուս ռաղամս ևս ի յառաջնոյ շահ Թահմազէն առնու վասն յիշեցելոց գեօղօրէիցդ, թէ պարտիք զմուլս ձեր տալ Ջաֆարիա վարդապետին, զոր գտցես ցուցակօրն ի ՋՁ. (1572) և ի ՋՁԴ. (1576) թուջն տաճկաց գրեցեալ:

Ապա և յետ միջոց անցանելոյ, թէ յաղխատութենէ աշխարհական ազգականացն դրամով ծախեն, թէ կամաւ տան և թէ այլ որպիսեաւ կերպիւ իցէ, ոչ կարացաք գիտել զՀայոց թառու մնացեալ երեք դանկն, զԿուտուց վանք կոչեցելոյ վեց դանկն, զԹառնիս կոչեցելոյ վեց դանկն, այլև Կոխդ գեօղի երեք դանկն տան սոյնոյ վանքիս, որոց ի հարկէ գիր լեալ է, սակայն թէ ո՞ւր է, ոչ գիտացաք, զպատճառն ի յառաջաբանութեան սոյն գլխոյս ասացաք:

Առդ ի մերս ժամանակի, մինչ շէն էր վանիս այս, զՀայոց թառու, զԹառնիսու և զԿուտուց վանիի վեց դանկ մուլին առնոյր, մինչ սոխա ևս էին շէն և տաճկաբնակ, նոյնպէս և Կոխդ գեօղն, որ շէն էր, տայր զերեք դանկ մուլին սոյն վանիիս: Իսկ Մանկուս, Աւանիկ, Քաղբերթ և Սուրբ Սարգիս, զորս ամայի տեսաք մէք, որոց զհողն վարէր վանիս այս, իսկ այժմ, մինչ գրեաք, ամենևին ամայի են վանին և գեօղօրայքն իսպառ: Ո՛հ, ո՛հ: Բաւ է:

Վարելահողքն են այսոքիկ

Որ է Յղի տակն, Խորագէտիկ կոչեցեալ տեղիքն ի ծագէ ի ծագ, որոյ սահմանքն են՝ արևելեան կողմն Դատենց հողն, հիւսիսային կողմն Մեծ Սէլաֆատեղն, որ Աբթուլու Սէլաֆ կոչի, արևմտեան կողմն Կոնտն և հարաւային կողմն Յղի գլուխն: Դարձեալ Ռեգանտափ կոչեցեալ հողն և երկու Ծվարներն, մինչև ի Կատեպանի Կոնտն, զորս Հայոց թառ գեօղականքն տան վախմ սոյնոյ վանիիս: Գի՛տ զվախուպնամէն հայերէն ( ): Դարձեալ Աւազներ կոչեցեալ տեղեն, մինչև ի Սաբաթ աղբիւրն և նոյն Սաբաթ աղբեր ջուրն, Ջըպայ ձորու ջուրն և Իշխանախոռ կոչեցեալ տեղւոյ մերձ աղբիւրն, սոխա ամենեքեան սոյնոյ վանիցս են ի Գրիգոր Մագիստրոսէ (537բ) անտի նուիրեալ:

Դարձեալ ի սոյն գեօղս սոյն գեօղացի տէր Անդրէասն ծախէ սոյն վանից առաջնորդ Մաղաքիա վարդապետին Լ. (30) սօմարէն տեղ հող մի մէկ թումանի ի ՌՃՄԷ. (1744) թուին տաճկաց, զորոյ զղապալայն գի՛տ ցուցական ( ): Դարձեալ հինգ սօմարէն տեղ հող ևս ի Կոխդ գեօղն ունի սոյն վանք, զոր նոյն գեօղացի Փիլոմի որդի Մանուկն է ծախեալ հինգ հազար դիանի ի ՌՃՁԵ. (1736) թուին մերոյ: Գի՛տ զղապալայն հայերէն: Այլև ի սոյն գեօղս ունի զերկուս ջրաղացս: Այլև ունի ևս ի գեօղս յայս մէկ բաղչայով տուն, զոր Արգուլեցի Աղասու որդի Խալաֆն ծախէ սոյնոյ վանիիս սուրին առաջնորդ Յովանէս վարդապետի ձեռամբն վեց հազար դիանի ի ՌՃՂԴ. (1745) թուջն մերում: Գի՛տ զղապալայն հայերէն ( ):

Ունի և զայգիս յԵրևան քաղաքն, որոց զորպէսն տես. նախապէս սուրին առաջնորդ Մատթէոս վարդապետն առնու զայգի մի ի տէրունի որդի Աստուածատրէն իւր ինձանովն քսան և վեց թումանի ի ՌԿԹ. (1658) թուին տաճկաց, որոյ կողմունքն գրին՝ մահտեսի Յովանիսի այգին, որ յետոյ և սոյն Յովանէսս զայս այգիս տայ վախմ սոյն վանիիս, Մարխանին այգին, որ վախմ է Սրբոյ Աթոռոյս, Լօք Մահմատի և Քիւթուրի այգիքն: Գի՛տ զղապալայն ցուցական ( ):

Վասն սոյնոյ այգւոյս սոյն Աստուածատուս յետոյ զհայերէն վախուպնամայ մի ևս տայ ի ՌՃԺԱ. (1662) թուին մերոյ: Դարձեալ կից սոյն այգւոյս խօճա Գրիգորի որդի ֆեալանթար Սահակն ունիլով զայգի մի, որոյ զկէսն վախմ տայ սոյն վանիիս, որոյ կողմունքն գրին՝ սոյն այգւոյ կէսն, մահտեսի Յովանիսի այգին, Ֆուչէն և վերոյ

յիշեալ Աստուածատրի այգին, և զկէսն սորին միաբան Յովանէս վարդապետն առնու ի սոյն Սահակէս երեք թումանի և վախմ տայ ևս սոյն վանիս, որոյ կողմունքն գրին՝ նոյն վերոյ յիշեալ կէսն, Սրբոյ Աթոռոյս վախմ Մարխանենց այգին և վերոյ յիշեալ Աստուածատրի այգին, գի՛տ զղապալայն և զվախուպնամայն ցուցակօքն, որ գրին ի ՌՀԴ. (1663) թուին տաճկաց: Դարձեալ վերոյ յիշեալ մահտեսի Յովանէս, որ է Ոլուբէկի որդի, զիւր այգին, որ սահման գրեցաւ ի վերդ, տայ վախմ սոյնոյ վանիս՝ ձեռամբ սորին առաջնորդ Մատթէոս վարդապետին ի ՌՁ. (1669) թուին տաճկաց, որոյ կողմունքն գրին՝ Ամիրբէկի այգին, նոյն վերոյ յիշեալ այգիդ, գի՛տ զվախուպնամայն ցուցակաւն ( ): Յետոյ զայսոսիկ միացուցեալ շինեն մի մեծ այգի: Յիշեցաւ այս ի ԺԴ. (14) գլուխն ի ճառս մաղաքութեանն ի գրեանս դիւանագրաց: Դարձեալ ունի սոյն վանիս ի յԵրևան քաղաքն զձեռն մի տուն իւր բաղչայովն, զոր սորին առաջնորդ Մաղաքիա վարդապետն առնու ի Գասպարի որդի Բաբիջանէն յիսուն ղուռուշի ի ՌՃԼԹ. (1726) թուին տաճկաց, որոյ կողմունքն են՝ Պետրոսի, Կարապետի, Բարխուտարի և Խուպոնց Սաֆրազի[1] տունքն և հուչէն: Գի՛տ զղապալայն ցուցակաւն ( ), որ է Վանանց տունն: Ունի ևս ի յԵրևան քաղաքն զձեռն մի տուն ևս, զոր սորին առաջնորդ Ազարիա վարդապետն առնու ի Պօղոսէն ութն հազար դիանի ի թուին տաճկաց ՌՃԾԸ. (1745), որոյ կողմունքն են՝ Պօղոսի և Ազարիա վարդապետի տունքն և երկու կողմն հուչայ: Գի՛տ զղապալայն ցուցակաւն ( ):

Դարձեալ ունի ի Նորագեղ զայգի մի վեց տախտակ, որ չորս տախտակն ի վաղուց հետէ վախմ են տուեալ և զերկուս տախտակն նորին առաջնորդ Մաղաքիա վարդապետն առնու ի Սուլէյմանբէկ տաճկէ (538ա) հսան ղուռուշի ի ՌՃԼԹ. (1726) թուին տաճկաց: Գի՛տ զղապալայն ցուցակաւն ( ): Վասն սորա փաշայի միոյ գիր մի ևս գոյ ի սոյն թուղթս գրեցեալ: Գի՛տ ցուցակաւն ( ):

Դարձեալ սորին առաջնորդ Ազարիա վարդապետն կից սոյն այգւոյս զտախտակ և կէս այգի մի ևս առնու ի յերևանցի տէր Յովանիսէն երկու թուման և երկու հազար դիանի ի ՌՃԿԲ. (1749) թուին տաճկաց, որոյ կողմունքն գրին Դանիէլի փայն, հուչէն, Մօլլաբեալբալու այգին և սառաճ Սալմանի այգին, գի՛տ զղապալայն ցուցակաւն ( ): Եւ կից սմին զկէս տախտակ այգի մի ևս ունի, զոր տէր Մօսէսի որդի Յօսէփն առնու ի սոյն գեօղացւոցս երկու թումանի և տայ յիշատակ սոյնոյ վանիս ի ՌՃԾ. (1737) թուին տաճկաց, որոյ կողմունքն գրին վերոյ այգիդ, Աբիսօղոմի այգին և Ջանկիբախարն: Գի՛տ և զայս ղապալայս ցուցակաւն ( ): Ջայգի մի ևս ունի կից սոյն այգեացս, որ է Երամի չրաղ անյիշատակ Մատթէոսինն, զոր երևանցիք տան վախմ սոյն վանիս ի ՌՃՂԶ. (1747) թուին մերոյ: Գի՛տ զհայերէն վախպնամայն, որոյ կողմունքն գրին

[1] Բ. Սաւրազի

Աւետի և Սալմանի այգիին և հուչէն: Ջայգի մի ևս ունի կից սոյն այգեացս մէկ մեծ տախտակ, զոր կոնտեցի Կօնկոռենց Յակոբն տայ սոյն վանիս: Այժմ Անանիայ առաբելն ուտէ:

Այլև ունի ի Գառնի զբաղչայ մի մեռ Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյն: Այլև յետ կոյս լանջին գհող մի, զոր Գրիգորենց հող կոչեն: Այլև գհող մի ևս, զոր Դաստագիւլենց Կիրակոսի բարուտ ասեն: Այլև ունի յիւր մօտն սոյն վանիս զբաղչայ մի ի վաղուց հետէ ի ներոյ ի սուրբ Յարութեան, զոր Հախնազարի որդի Խաչատուրն է տուեալ: Այլև, մինչ Գրիգոր Մագիստրոսն վերահաստատէ զսուրբ վանիս այս, զշրջակայ վայրս սորին բոլորն դրամով գնեալ յիշատակ տայ սոյնոյ վանիս, որպէս գրեցեալ առնանն յայտ առնէ, որ է վերդ գրեցաւ:

Երևանու և Նորագեղու այգիին և Գառնւոյ ջրաղացն և այլ ոմանք յիշին ի ԺԴ. (14) գլուխն ի ճառս միրվէիզի գրեանցն[I]:

(539ա) ՍՐԲՈՅՆ ԽՈՐՎԻՐԱՊԱՅ ՎԱՆԻՑ ՈՐՊԻՍՈՒԹԻՒՆՔՆ

Վանիս այս, որ է ի Գառնւոյ գաւառին և է տեղի չարչարանաց և բանդ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ, յորում եկաց յամս երեքտասան, նախապէս հիմնաւորեցաւ ի թուջ ...:

Ունի զվիճակս յերկրոջս Երևանու զՎէթի, զԱրկուտի, զԱրտաշար, զՄուշաղբիւր, զՋղուն, զՎանստան, զՄանկուս, զԱւանիկ, զՎանիկ[II], զԴեղձնավանիճ և զՈւտնձաձորն բոլոր[364]:

(539բ) Վանիս այս ի բառնիլ թագաւորութեան Պարսից յամս բանիս ամայացաւ, որպէս և այլ բազումք, զորոյ եկեղեցիսն և զպարիսպն, գոմ խաշանց և համբարք գարշութեանց էին առարեալ տաճիկք և մեք յաջողմամբն Աստուծոյ ի բաց վանեալ զտաճիկսն մաբրեալ զվանիճն, բերաք ի շինութիւն և կարգեցաք զառաջնորդ և առարաք վանիճ միաբանակեցաց, որպէս յառաջն, ի փառս Աստուծոյ և սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ ի ՌՄԺԴ. (1765) թուջն մերում, որ և է շէն և հաստատ ի մերումս ժամանակի[III] [365]:

(541ա) ԱՂՋՈՅ ՎԱՆԻՑ ՈՐՊԻՍՈՒԹԻՒՆՔՆ

Վանիս[366] այս, որ է ի Գառնի գաւառին և յանուն սրբոյն Ստեփաննոսի ֆահանայի, որ ընդ սրբոց Հռիփսիմեանցն էր, նախապէս հիմնարկեցաւ ի թուջն ...:

Ունի զվիճակս յերկրոջս Յերևանու՝ զՃաթղոան, զՄեծ Գլան և զՓոքր Գլան[IV]:

[I] Զգրված՝ 538բ
[II] Բ. զԼանիկ
[III] Զգրված՝ 540աբ
[IV] Զգրված՝ 541բ

(542ա) ՍՐԲՈՅՆ ԳԵՏԱՐԳԵԼԱՅ ՎԱՆԻՅ ՈՐՊԻՍՈՒԹԻՒՆՔՆ

Վանիս այս, որ և Զագավանիք և Զայղայթարան ևս կոչի, նախապէս հիմնաւորեցաւ ի թուոջն ...:

Ունի զվիճակս յերկրոջս Երևանու՝ զԶագավանիք, զԶագ, զԱւան, զՇհապն, զԱրամուս, զԱղասօր, զԱրախուս: Ունի ևս զմլխատու գեօղ զիւր մերձ գեօղն Զագ կոչեցեալ, յորմէ առնու զտասանորդս, զոր երևանցի Մոծակենց Մկրտիչն գնեալ տայ վախմ սոյնոյ վանիիս ի Ռէ. (1558) թուոջն մերում: Այս ի ճակատ մատուռին նոյն վանիցն արձանագրեցեալ է, որոյ յաղագաւ բազմակնիք թուղթ մի ևս գոյ տաճկերէն, զոր գրեն և կնիեն Ղրխբուլաղու նահիայի հայք և տաճիկք, վկայելով երդմամբ, թէ Զագավանիք գեղջ մուլճն Գետարգելու վանիցն է, զոր գտցես ցուցակաւն ( ):

Վարելահողն սոյն վանիցս

Բազարաշէն կոչեցեալ մեծ հողն, որ է ի մէջ Ելղաւան և Շհապ գեօղօրէիցն, որոյ վերին կողմն առուի բանտն, ներքի կողմն Թնդոցներն, մէկ կողմն գետն և միւս կողմն ճանապարհն, ի բնէ սոյն վանիցս է, որոյ յաղագաւ բազմակնիք վկայութեամբ թուղթ մի գոյ տաճկերէն: Գի՛տ ցուցակաւն ( ):

Այլև սորին յաղագաւ գիր մի ևս գոյ տաճկերէն, յորում միաբանիք սոյնոյ վանիցս արզ առնեն խանին և խանն թալղայ գրէ ի ճակատն և նորին ի լուսանցն գրէ, թէ հողս այս Զագավանիցն է: Գի՛տ ցուցակաւն ի ՌՃԾԶ. (1743) թուին տաճկաց: Ռաղամ մի ևս ի Նատր շահէն գոյ վասն սոյն հողոյս ընդ արզայի Վարդան վարդապետին ի ՌՃԾԷ. (1744) թուին տաճկաց: Գի՛տ ցուցակաւն ( ):

Ալատաղ կոչեցեալ մեծ հողն, որ է ի մէջ Աւան, Զագ և Տաճարափակ գեօղօրէիցն, սոյնոյ վանիցս է, որոյ յաղագաւ բազմակնիք վկայութեամբ թուղթ մի գոյ տաճկերէն: Գի՛տ ցուցակաւն ( ): Ճանապարհն, որ յԱւանայ գայ[1] ի սոյն վանիս ի ներքոյ նոյնոյ ճանապարհին Կէչուտ կոչեցեալ հողն սոյն վանիցս է, որոյ կողմունքն գետն և ճանապարհն: Ի գլուխ սոյն Կէչուտ կոչեցեալ հողոյս առուն, որ ի գետոյն ելեալ ոռոգէ մինչև ի Ղռն և մինչև ի Խաչերն Աւանայ, Զագայ գեօղացիքն ծախեն սոյնոյ վանիիս: Մեծ հող մի ևս հարիւր սօմարի տեղ ի Շհապ գեօղն ունի, որոյ կողմունքն են՝ Զագայ ղռն, գետն, ջրաղացքն և կամուրջն: Մեծ հող մի ևս էլաո գեօղացիքն տան սոյն վանիիս, որ Ծաղկէուտ կոչի, որոյ կողմունք են՝ էլաոայ առուն, ճանապարհն, էլաոայ բլուրն և գետն:

Երկու այգի ի յերևան ֆաղաքն, մին ի ձորն ի ներքոյ Նորք գեղջն ի վերայ Ղրխբուլաղու գետոյն, որ ի բնէ վախմ է սոյն վանիիս, որ այժմ սերմանելի (542բ) արտ է, զոր Հաճի Ահմատ խանն զաւթեալ էր, մեք յետս առաք և է ի ձեռս մեր: Երկրորդն ի յերևան

[1] Բ. > գայ

ի կողմն Դամուրբուլաղու, ի ներոյ Նորայ ճանապարհին, որ է ի ձեռս մեր, որոյ յաղագաւ գրեաւմ գոն գտցես, Անտոնենք են վախմ տուեալ սոյն վանիիս: Ի Ձագավանմ գեօղն ունի մէկ ջրաղաց, կալ, մարաք, գոմ և Դ. (4) պարտէզք, ի միւս Ձագ գեօղն ունի մէկ ձիթահանմ, Բ. (2) պարտէզք, միսն Դօլումենց Վարդանէն յիշատակ և միւսն Աղամէն ի Շհապ գեօղն ունի Ա. (1) ձեռմ տուն և Ա. (1) մարաք և Ա. (1) գոմ, ի յԱւան գեօղն ունի զերիս բաղչայս, միոյն ղապալայ գոյ տաճկերէն, զոր Վարդան վարդապետն է առեալ յաւանցի Հայրապետի որդի Ջաբարիայէն, ի յԱռինջ գեօղն ունի Ա. (1) ջրաղաց, զոր Վարդան վարդապետն է առեալ ի յառնջեցի Արզումի որդի Ահարօնէն: Գոյ ղապալայն տաճկերէն: Ի յԱղասօր գեօղն ունի զերկուս ջրաղացս, զոր նոյն գեօղացի տէր ... Իրիցու որդիքն տան սոյն վանիիս, մին ի տեղի պարտուց իւրեանց և միսն հոգեբաժին հօրն իւրեանց:

(543ա) ՍՐԲՈՅ ԱՌԱՔԵԼՈՅ ՎԱՆԻՅ ՈՐՊԻՍՈՒԹԻՒՆՔՆ

Վանիս այս, որ Կարենսու վանք[367] ևս կոչի, նախապէս հիմնաւորեցաւ ի թուջն ...:

Ունի զվիճակս յերկրոջս Երևանու՝ զԿարենիս և զՂարաօրան[I]:

(544ա) ԿԷՁԱՌԻՍՈՒ ՎԱՆԻՅ ՈՐՊԻՍՈՒԹԻՒՆՔՆ

Վանիս այս ... նախապէս հիմնաւորեցեալ է ի թուջն ՆԽԴ. (995) յԱպիրատ իշխանէ:

Ունի զվիճակ ի ... զՔուրտակն, զՀարպանտն, զէշակղուտուրան, զԹաքալուկն ևս զՇօրաղն[II 368]:

(545ա) ՄԱՔԵՆԵԱՅ ՎԱՆԻՅ ՈՐՊԻՍՈՒԹԻՒՆՔՆ

Վանիս[369] այս, որ նախապէս հիմնաւորեցաւ ի թուջ ...:

Ունի զվիճակս ի Գեղարդունոյ նահիէն[370] ի կողմն Արեգունւոյ՝ զԿոթ, զՀոտած աղբիւր, որ Ղրխբուլաղ ևս կոչի, զՅրտագէտ, զՍալամալիք, զՆշխարք, զերկու Կզնուտն՝ Մեծ և Փոքր, զԿածիս, զԲար, զՎարդենիս, զՔաւթառանոց, զՍալկուտ, զՓառակունիս, զՔոլատակ, զԿէտանոց, զՎանէվան, զԱխէնիս, զԿաթիկ, զԿաթաշէն, զԱղջաքիլիթ, զՄաճենիս, զԿարմիրշէն, զՎէլիշէն, զԲաստամ, զԾուկրուկ, զԽօսկաշէն, զԱկունք, զՊարկիս, զՈսկէշէն, զԱմմեռ, զԽոլինակ, զՄազրայ, զէտիլ, զԴաւալանոց, զՍոթ, զԿալէր, զԱրքաունէր, զերիցաշէն, զՋաղացաձոր, զՀամաթիար, զԴարանակս, զԱղջաղալայ, զԻրիշատ, զՈկունիս, զՋիլ, զԱրտաւուճ, զԳետիկ, զԿարմունջ և զՂարաճեափանակ:

[I] Զգրված՝ 543բ

[II] Զգրված՝ 544բ

Ունի և զանապատս ընդ ձեռամբ իւրով՝ զՎարդենեաց անապատն, զԿոթայ անապատն, որ կուսանաց է, զՍալկուտի անապատն, զՔոլատակի անապատն, որ է անուամբ Սուրբ Աստուածածնին և զանապատ մի ևս ի մէջ ծովուն, որ Ադա կոչի[I]:

(546ա) ԽՈՒԹԱՎԱՆԻՑ ՈՐՊԻՍՈՒԹԻՒՆՔՆ

Վանից[371] այս, որ ... նախապէս հիմնաւորեցաւ ի թուոջ ...:

Ունի վիճակս զբոլոր երկիրն Քեօլանու, որոյ հայերէն անունն Ծարայ երկիր[372] կոչի, որ է սահմանակից Խամսայու, բայց էջմիածնի է վիճակեալ և ընդ ձեռամբ Երևանու իշխողին, որոյ գեօղօրայքն են այսոքիկ՝ Էրմ, Ծնիլանց, Կարմիրշէն, Սալամալիմ, Քաւթառանց, Ուռուցփոր, Ատարենիս, Ծուղրուղաշէն, Հոսաբակ, Կեաւալու, սոքա յայսկոյս լերինն են կից Արեգունւոյն Գեղամայն, իսկ յայնկոյս լերինն՝ Մեծ Ծար, Կաժ, Անուխս, Խօլօզանց, Դաշտակ, Հաճար, Ապահէն, Ճումէն, Քարատակ, Զուար, Մոս, Սևաջուր, Ծովատեղ, Խրանց, Հալուճ, Մոթանց, երկու Դաւաչխուր՝ Մեծ և Փոքր, Լև, Եանշաղ, Բարսեղի շէն, Մէյտանն, Իրիցիշէն, Խութավանք, Զափար, Կեարամ, Նորշէն, Խնդրավանք:

Ունի և զանապատս ընդ ձեռամբ իւրով՝ զԽնդրավանից անապատն և զԾարայ անապատն[II]:

(547ա) ՀԱՅՐԵՎԱՆԻՑ ՈՐՊԻՍՈՒԹԻՒՆՔՆ

Վանից[373] այս, որ և կոչի ... որ է ի Գեօղարհունի, նախապէս հիմնաւորեցաւ ի թուոջ ...:

Ունի զվիճակս ի Գեօղարհունւոյ նահիէն՝ զՓոնադար, զԻլկավանք, զԴալուղարտաշ, Ափատար, զԲիդնի, զՂուլալի, զՆորատուս, զՂշլախ, Առնեղի, Գանձակ, Բուզխանայ, զՂարաքիլիսայ, զԴուդանկի, զեկդանկի, զՍէդանկի, զՔեամանդրուղաղ, զՊարոնքէկի գեղ, զԽշլաձագ, զԲերթ, զԱզատ խաղաք, Հասանբուղաղ, Կարմիրշէն[374]:

Ունի ևս զանապատս ընդ ձեռամբ իւրով զԴափուց վանք, որ է կուսանաց՝ առընթեր Նորատոյ: Զանապատ մի ևս կուսանաց ի նոյն Նորատուս գեղջն: Զանապատ մի ևս յԻլկէվանք գեղջն, որ ևս է կուսանաց[III]:

(548ա) ՇՂՈՒԱՔԱՅ ՎԱՆԻՑ ՈՐՊԻՍՈՒԹԻՒՆՔՆ

Վանից[375] այս, որ կոչի Սուրբ Գրիգոր, որ ևս է ի Գեօղարհունի, նախապէս հիմնաւորեցաւ ի թուոջ ...:

[I] Զգրված՝ 545բ
[II] Զգրված՝ 546բ
[III] Զգրված՝ 547բ

Ունի զվիճակս ի Գեօղարհունւոյ նահիէն՝ զԿորզաբակ, զՄեծ Ձագ, զՓոքր Ձագ, զեզնիստան, զՇղուաք, զԾակար, զէրէնի, զՔթափոր, զԴիլանչի, Կարմիրար, ևս Կարմիրար, զեաստիեօլում, զՄասիս, զԲալախատափ, զՎրացաշէն, զԱմբար, զԱլթունթախտ, զԿարմիր աղբիւր, զԳառնակեր, զԳիլիշէն, զՀաբուլ[376]:

Մասուց անապատն ևս ընդ ձեռամբ սորին է[I]:

(549ա) ՍԷՎԱՆՈՒ ԱՆԱՊԱՏԻ ՈՐՊԻՍՈՒԹԻՒՆՔՆ

Անապատս այս, որ է ի ծովակն Գեղարհունւոյ, որ և ... նախապէս հիմնարկեցաւ ի թուջ ...:

Ունի զվիճակս ի Գեօղարհունի, զԿախմախի, զԲատակալ, զՎարզել, ևս զՎարզել, զՓշմակալ, զԲուղտաթափայ, զՂարադալու, զՊորտակ, զԿորատեղ, իսկ ի Ծաղկունեաց նահանգէն զայս ինչ ունի՝ զԴրախտիկ, զՈւռիծառ, զՄեծտափ, զՋիպուխլու, զՅամամաբերթ, զԳոմանոր, զՎարսէր, զՇարիս, զԿօրբել և զԾաղկունք[II 377]:

(550ա) ԲՋՆՈՒ ՎԱՆԻՑ ՈՐՊԻՍՈՒԹԻՒՆՔՆ

Վանէս այս, որ և կոչի սրբուհւոյ Աստուածածնի վանք, որ է ի Կուտէս գաւառի, յեզր Հրաստան գետոյն:

Ունի զվիճակս ի Կուտէից գաւառի՝ զՔանաքեռ, զԿէթրոն, զԱրծնի, զէլար, զԳեամրէս, զԹութ, զԳեօֆիլիսայ, զՔեամալ, զՔանքան, զԱղօրան, զՂըզղղալայ, զՂզլօրան, զԹէզխարապ, զեզնաջուր, զԱյլաքակ, զԱւազանք, զԿարմրաւերակ, զՀազարաբերթ, զՆոնուանիս, զԱրօլ, զԿարէնուց, զՋկրաշէն, զՕզան, զՖռանկանոց, զԹեղի, զԱլաբեր, զԱլաճաքիլիսայ, զԳոդգոչ, զԱրտազան, զՄեղուս, զԴալուլար, զԲչնի և զԾար, ի Ծաղկունիս գաւառին՝ զՕղրանոր, զեայջելար, զԴմաշէն, զԹըթենանոր, զՌնդամալ, զԳառնեղի, զՆախամար, զԱղփարայ, զԱղտէն, զՋամանկուտ, զՇխեր, զԿորկոտան, զխորնոր, զԿաղս, զՄասիս և զՍօլաք[378]: Ունի և մէկ դանկ մուլին Կեդրուն գեղջն, զոր առեալ է սոյնոյ վանիս առաջնորդ Մեսրոպ վարդապետն ՌՌ. (8000) դիանի ի Յովանիսի որդի Մկրտչէն ի ՌՃԺԹ. (1701) թուին տանկաց: Գի՛տ զղապալայն ցուցական ( ):

Վարեվանողք են այսոքիկ...[III]

(550բ) Այլև ի Շնգափք ունի զհող մի ԺԴ. (14) սօմարի տեղ, զոր առեալ է սոյնոյ վանիս առաջնորդ Յովանէս վարդապետն ի նոյն գեօղացի Փանոսի որդի Նարինէն

[I] Զգրված՝ 548բ
[II] Զգրված՝ 549 բ
[III] Ր. > Վարեվանողք են այսոքիկ

երկու թումանի ի ՌՃԻԸ. (1716) թուին տաճկաց, որոյ սահմանին գրին Այվազի հողն, խանտակն, ճանապարհն և ծախողի հողն: Գի՛տ զղապալայն ցուցականն:

Այգիք սոյնոյ վանիքս ի Կեդրոն

Սոյնոյ վանից առաջնորդ Մեսրոպ վարդապետն ի Կեդրոն գեօղն զայգի մի առնու ի Սիմօնի որդի Մարտիրոսէն մէկ թումանի ի ՌՃԲ. (1690) թուին տաճկաց, որոյ սահմանին գրին Առաֆելի, Մահմատղուլու, Խաչատրի այգիքն և եօնջալղ մի: Գի՛տ զղապալայն ցուցականն ( ): Դարձեալ ի սոյն գեօղս Սարգսի որդի Աղզումն զերկու տախտակ այգի մի ևս խարապ հնձանովն ծախէ նոյնոյ Մեսրոպ վարդապետին տասն և երկու հազար դիանի ի ՌՃԴ. (1692) թուին տաճկաց, որոյ սահմանին գրին վերոյ գրեալ այգին, Աւետի այգին, ծախողի եղբօր որդւոյ այգին և Թանղրիղուլու այգին, գի՛տ զղապալայն ցուցականն ( ):

Դարձեալ ի սոյն գեօղս Թարաղուլի որդի Գրիգորն զկտոր մի այգի ծախէ սոյնոյ վանից առաջնորդ Դաւիթ վարդապետին եօթն հազար դիանի ի թուին տաճկաց ՌՃԻԱ. (1709), որոյ կողմունքն գրին վերոյ յիշեցեալ վանից այգիքն, Սարդարի այգին և սարն: Գի՛տ զղապալայն ցուցականն ( ): Կից սոյնոյ այգւոյս նոյն Թարաղուլի որդիք Գրիգորն և Յակոբն զայգի մի ևս, որ եօնճալղ ևս ասի, ծախեն նոյն Դաւիթ վարդապետին եօթն թումանի ի տաճկաց թուին ՌՃԻԳ. (1711), որոյ սահմանին՝ վանից այգիքն և Սարդարի այգին: Գի՛տ զղապալայն ցուցականն ( ): Սոցա հայերէն Բ. (2) ղապալայ ևս գոյ ( ) ( ): Սոյն գեօղացի և նոյն Թարաղուլի որդի Գրիգորն, իւր եղբայր Յակոբի և բեռ Սանդխտոյ կամաւն զայգի մի ծախէ նոյնոյ վանից առաջնորդ Յովանէսն վարդապետին երեք թումանի ի տաճկաց թուին ՌՃԻԷ. (1715), որոյ կողմունքն գրին Գրիգորի այգին, մէկ եօնճալղ, գի՛տ զղապալայն ցուցականն ( ): Սոյն գեօղացի Սիմոնի որդիք Թօրոսն և Դօլվաթպէկն ի սոյն գեօղս ծախեն զայգի մի նոյն առաջնորդ Յովանէս վարդապետին վեց թումանի ի թուին տաճկաց ՌՃԻԸ. (1716): Եւ սոցին հոյր Խանում աղայն ևս զիւր բաժնին յատուկ ղապալայ գրեցուցանէ ի վայր կոյս նոյն ղապալային և ծախէ նոյն վանիին, որոյ սահմանքն գրին վանից այգին, եօնճալղն, Սարն և Սարդարի այգին: Գի՛տ զղապալայն ցուցականն ( ): Սոյն գեօղացի Գրիգորի որդի (551ա) Թօխումն ի սոյն գեօղս զբաղչայ մի ծախէ նոյնոյ առաջնորդ Յովանէս վարդապետին յիսուն շահւոյ ի տաճկաց թուին ՌՃԻԹ. (1717), կողմունքն՝ Անանիայի բաղչայն, առուն և եկեղեցւոյ կողմն, գի՛տ զղապալայն ցուցականն ( ): Դարձեալ ի սոյն գեօղս Սիմօնի որդի Դօլումն զայգի մի ծախէ սոյն վանից առաջնորդ Կարապետ վարդապետին երկու թումանի ի ՌՃՄԴ. (1741) թուին տաճկաց, որոյ կողմունքն են՝ վանից այգին, Սիմոնի բաղչայն, ձորն և Դօլումի բաղչայն: Գի՛տ զղապալայն ցուցականն ( ):

Դարձեալ երեք ղապալայ ևս հին գոն վասն սոյն այգեացս ( ), ( ), ( ): Ի Քանաքեռ գեօղն սոյն գեօղացի Յարութիւնի որդիք Գրիգորն և սորին հօրեղբայր Անդրէասն զիւրեանց բաժին այգիքն վախմ տան սոյն վանիս ի ՌՃԼԳ. (1720) թուին տաճկաց, որոյ կողմունքն են՝ Յարութիւնի և Ջանումի այգիքն, եօնջալղն և բարափն: Գի՛տ զվախումնամայն ցուցականն ( ): Ի Քանաքեռ Աղամալի կինն զայգի մի ծախէ սոյն վանիս առաջնորդ Յովանէս վարդապետին տասն և երեք հազար դիանի ի տաճկաց թուին ՌՃԻԳ. (1711), որոյ սահմանքն են՝ սոյն վանից այգիքն, Այվազի այգին և առուն: Գի՛տ զղապալայն ցուցականն ( ):

Դարձեալ ի Քանաքեռ Վարդիկ անուն աղջիկ մի զմէկ լաւ բաղչայ հանդերձ իւր տներովն տայ վախմ սոյնոյ վանիս ի ձեռն սորին առաջնորդ Յովանէս վարդապետին ի տաճկաց ՌՃԻԱ. թուին և ի ՌՃԾԷ. (1708) թուջն մերում: Գի՛տ զղապալայն ցուցականն ( ): ՅՕշական գեօղն ունի վանիս այս զմեծ և հոչակաւոր այգի մի, զոր էմինենց այգի ասեն, զոր առեալ է սոյն վանից առաջնորդ Յովանէս վարդապետն ի Վէզիրէն, զորոյ պատմութիւնն է ի [ԺՋ.] (16) գլուխն ստացաք, յետոյ էմինի որդի Անդրէասն դաւի առնէ ընդ Դաւիթ վարդապետին, որ զկնի Յովանէս վարդապետին նստի առաջնորդ սոյն վանիս: Իսկ Մշեցի Աբրահամ կաթուղիկոսի հրամանաւն բան մի տան Անդրէասին և ի բերանոյն գիր առնուն հայերէն ի ՌՃՀԲ. (1723) թուին մերոյ:

Հայերեն ղապալայք և վախմնամայք

Բննեցի Վարդանի որդիք Մելիոնն և իւր հոյր Անղալատն և այլք ի նոյն գեօղն զիւրեանց մօր Թուրվանտայի սեպհական մուլք խոտհարքն, որ է ի յաբն Հրաստան գետոյն, տան վախմ սոյնոյ վանիս ի ՌՃե. (1656) թին մերոյ: Երկու կողմն Հրաստան գետն ի վերն բարափն և ի հարաւն Աւտազաբանու սահմանն: Դարձեալ բջնեցի Մէլիք բէկի որդի Սարգիսն ծախէ նոյնոյ վանից առաջնորդ Սիմէօն վարդապետին մէկ խոտհարք ի նոյն գեօղն, որ է չիման մի Թնդոց կոչեցեալ տեղւոյ յառաջն հինգ հազար դիանի ի ՌՃԼԷ. (1688) թուին մերոյ:

Դարձեալ նոնուսեցի Շիրվանի որդիք Յակոբ և Վարդանն ի ձորջն մէկ ծառուտ տան վախմ սոյն վանիս ի ձեռն սոյն վանիս առաջնորդ Յովանէս վարդապետին ի թուին մերոյ ՌՃԿԲ. (1713), մէկ կողմն Մարալի բաղչայն և միւս կողմն եկեղեցին: Բջնեցի Գալուստի որդիք Սիմօնն և Խեչիբաբն զիւրեանց էրսանկի չիմանն տան վախմ սոյն վանիցս ի ձեռն առաջնորդ Դաւիթ վարդապետին ի թուին մերոյ ՌՃԿԳ. (1714), որոյ մէկ կողմն միջի աղբիւրն և միւս կողմն տէր Յօսէփի չիմանն: Բջնեցի Փիլիպպոսի որդի Վիրապն մէկ (551բ) կտոր տեղ ի դուռն Ամենափրկիչ կոչեցեալոյն տայ վախմ սոյն վանիս ի ձեռն առաջնորդ Դաւիթ վարդապետին ի ՌՃՁԲ. (1733) թուին մերոյ:

Դարձեալ ունի զկէս ջրաղաց մի ի Բջնի, զոր սորին առաջնորդ Յովանէս և Դաւիթ վարդապետքն առնուն ի Ղազարէն և Յակոբէն ութն հազար դիանի ի ՌՃԿԵ. (1716) թուին մերոյ, որոյ կողմունքն են՝ Սարուխանենց առուն, վանքի առուն և Բալասանենց առուն, որոյ կէսն Ազիբէկենցն է լեալ: Վարդանի և Մելիքսէթի որդիքն են Ղազարն և Յակոբն: Դարձեալ բջնեցի Խաչիկի որդի Մատթէոսն և իւր որդիքն մէկ ջրաղացի կիսոյ երեք բաժնէն մէկ բաժինն և մէկ էրսանքի կոչեցեալ ճոթն տան վախճ սոյն վանքիս ի ձեռն առաջնորդ Յովանէս վարդապետին: Ջվերոյ գրեալ հայերէն ղապալայսդ գտցես յԱթոռոջս:

(552ա) ՂԲՋԱՂԱՅ ՎԱՆԻՅ ՈՐՊԻՍՈՒԹԻՒՆՔՆ

Վանքս այս[379], որ է ի Շիրակ գաւառին… նախապէս հիմնաւորեցեալ է ի թուջ ՅԽԴ. (895) ի Սմբատ թագաւորէն Բագրատունոյ:

Ունի զվիճակս զՂբչաղ և զՇիրակ[I]:

(553ա) ԿՈՇԱՎԱՆԻՅ ՈՐՊԻՍՈՒԹԻՒՆՔՆ

Վանքս այս, որ կոչի սրբոյն Գէորգայ վանք, որ է ի Նիգ գաւառի, նախապէս ի թուջ հիմնաւորեցաւ ի թուջ[II] …:

Ունի զվիճակս զիւր Կօշ գեօղն և զԱղուանատուն[III 380]:

(554ա) ՏԵՂԵՐՈՒ ՎԱՆԻՅ ՈՐՊԻՍՈՒԹԻՒՆՔՆ

Վանքս[381] այս, որ կառուցեալ է յանուն սրբուհւոյ Աստուածածնին ի Կուրծն Արագածու ի վերայ ձորոյն Անբերթ կոչեցելոյ, նախապէս հիմնաւորեցաւ ի թուջ … :

Ունի զվիճակս զիւր մեծ գեօղն Տեղեր, զԲիւրական, Ագարակ, զԱղձ և զՎժան[IV]:

(555ա) ՍԱՂՄՈՍԱՎԱՆԻՅ ՈՐՊԻՍՈՒԹԻՒՆՔՆ

Վանքս այս, որ կառուցեալ է յանուն Սաղմոսաց ի մէջ Արագածու և Արայու, ընդ սմին և ի ներոյ սորին ի մէջ ձորոյն և ի վերայ Քարսաղ գետոյն Սուրբ աճապատն, որ Լուսաւորչի աճապատ կոչի, նախապէս հիմնաւորեցան ի թուջ Փրկչին մերոյ ի ՅԼ. (330) ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորչէն մեռմէ: Քանզի Լուսաւորիչն մեր սուրբն Գրիգոր, յորժամ լուսաւորեաց զհայս հրիստոնէական հաւատով և զարդարեաց հոգևոր և աստուածահաճոյ կարգօք և բարեզարդ կրօնիւք, շինեաց զեկեղեցիս և կարգեաց զքահանայս և զպաշտօնեայս: Ապա ձեռնադրեաց զկրտսեր որդին իւր զսուրբն Արիստակէս ի

[I] Ձգրված՝ 552բ
[II] Բ. > ի թուջ
[III] Ձգրված՝ 553բ
[IV] Ձգրված՝ 554բ

տեղի իւր հայրապետ և կառավարիչ հոտին իւրոյ և իմն այնուհետև սկսաւ մեկնիլ յաշխարհէ և անտեսանալ ի մարդկանէ և շրջիլ ի լերինս, ի յայրս և ի ձորս և կեալ հրեշտակական վարուք, որպէս անմարմին և ընդ Աստուծոյ միայն խօսակցիլ, զոր իսկ տեսանէր հանապազ, որ և ելեալ ի ծայր լերինն Արագածու և առնէր անդ զաւուրս բազումս, ուր և յօրինեաց զտաճար մի փոքրիկ ի ներքոյ վիմի միոյ յանուն ամենասրբոյ Երրորդութեանն և կախեաց ի նմա զկանթեղ մի առանց առասանի և էլից զնա իւրովք արտասուօքն և խնդրեաց յԱստուծոյ, զի երկնայնով լուսով վառեցեալ անշէջ մնասցէ մինչև ի կատարած աշխարհի, որ և եղևն իսկ ըստ խնդրոյն, որ կայ մինչև ցայսօր ի փառս Աստուծոյ և ի պարծանս ծառային իւրոյ, զոր ետես, իսկ աչօք յայտնապէս սուրբ Գրիգոր ականատեսն յետ ժամանակաց, զորմէ յետոյ ասելոց եմք, որ վասն այնորիկ կոչեցաւ ականատես:

Արդ երանելիս այս սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչս մեր ի յամարայնոյ եղանակոջ ի գլուխ լերինս այսորիկ ճգնէր, որպէս ասացաք և ի ձմերայնոյ եղանակին իջանէր ի ըստորոտ սոյնոյ լերինս ի ձորն Քարցաղ գետոյն և անդանօր պարապիւր ի պաշտօնս Աստուածայինս, որ և երբեմն ի ձորն մնայր և երբեմն ի գլուխ ձորոյն ի բարձրահայեաց տեղւոջն: Վասն որոյ և յերկոսեան տեղիսն ևս շինեաց զփոքրիկ եկեղեցիս և էլից մաբրակեաց միաբանիւք և կարգեաց նոցա կանօնս և զԱստուածահաճոյ կարգս և զաւանդութիւնս: Զանուն վերնոյն կոչեաց Սաղմոսաց անապատ, զի միշտ ի սաղմոսերգութիւնս պարապէին և ներքինոյն անունն կոչեցաւ Լուսաւորչի անապատ, որ և կացին և մնացին այսու կարգաւ մինչև ի … թիւն մեր ի ժամանակս բարեպաշտ իշխանին Վաչէի և սրբոյն Գրիգորի ականատես վարդապետին, որ ի վերդ յիշեցաւ, որ էր առաջնորդ երկուց անապատացս: Ապա բարեպաշտս այս Վաչէ շինեաց զհրաշակերտ և զմեծ եկեղեցին գեղեցիկ և վայելուչ ձևով հանդերձ ներսի շինուածովքն և արտաքին գաւթովքն և այլովք պարագայիւքն, որ կոչի Սուրբ Սիօն և կամ Սուրբ Նշան և զարդարեաց պարսպօք և այլովք բազմօք շինուածովք, որ կայ մինչև ցայսօր շնորհօքն Աստուծոյ և կոչի Սաղմոսավանք:

(555բ) Ունի զվիճակս Ապարանու նահիէն, որոյ գեօղօրայքն են՝ Բաշապարան, Մուք, Ղարանլղդարայ, Ճանճիկ, Ջարհաճի, Գիւմպէթլու, Գիւլապլու, Սարուբուդախ, Տամջլու, Մօլլաղասում, Քիրաշլու, Ղարաբուլաղ, Աստուածընկալ, Կերուկարթ, Ղալաճղ, Գիւլլուճայ, Փալչխլու, Ղզլբուտին, Ալիհուչակ, Շիրաղալայ, Բուլխէր, Աբնագեօղ: Այլև ի Կարփու նահիումն՝ զՍերկէվիլ, զԱշտարակ, այլև զկէս Շարապխանին[382], ևս զի զբոլոր Շարապխանէն, ըստ Յօհաննավանքին են կերեալ[1] խաոն և անորոշ: Այլև ի Գեօղարհունի զԳաւառագեօղն (զՇարապխանի գեօղօրայսն ի ճառս Յօհաննավանքին տեսցես):

[1] Բ. գրեալ

Ունի զմլբատու գեօղօրայս, յորոց առնէ ի տասնէն մէկ զմուլս, որ են իւր մերձ եղեալ Սաղմոսավանիմ գեօղն, զորոյ զմէկ և զկէս դանկ մլրի ղապալայն գտցես ցուցական (…), զոր սորին առաջնորդ Մանուէլ վարդապետն առնու ի Մուրատէն և ի Մարիամէն ի ՌԽԲ. (1632) թուին տաճկաց երկու թումանի: Իսկ զչորս դանկ և զկէս մուլրն վախմ ունի ի բնէ անտի: Գոն ևս վասն սոյն գեղջս հին ղապալայ մի ի ՄՁԹ. (901) թուին տաճկաց գրեցեալ: Եւ ռաղամ մի ևս ի Մեծ շահ Ապասէն ի ՌԺԳ. (1604) թուին տաճկաց գրեցեալ վասն երեք դանկին սոյն գեղջս, զոր ևս գի՛տ ցուցական (…): Սոյնպէս և Քեարվանսարայ կոչեցեալ գեղջ Գ. (3) դանկ մուլրն, որ է մերձ Քարվանսարային, որոյ վասն ի սորին առաջնորդ Ոսկան վարդապետէն Երևանցւոյ գոյ վկայական գիր մի, որ գրի ի թուին մերոյ ՌՃԺ. (1661), զոր ևս գի՛տ: Այլև Համամլու, Այվազալի և Քուրտալի[383] կոչեցեալ գեօղօրէից մուլրն ևս են լեալ սոյնոյ վանիիս, բայց … վարդապետ առաջնորդն սորին ունիլով զբարեկամ տաճիկ մի հաւատալով նմա տայ զղապալայսն սոյն գեօղօրէիցս ի ձեռն տաճկին, տայ նմա և զդրամ, զի գնացեալ ի յԱսպահան ի շահէն զռաղամ հանցէ ըստ ոճի ղապալայիցն, զի հաստատուն մնասցեն մուլր գեօղօրէիցդ: Եւ տաճիկն գնացեալ ըստ տաճկական բարուցն ի յիւր անուն դարձուցանէ զղապալայսն և զռաղամն և եկեալ զաւթէ զմուլր վերոյ ասացեալ երից գեօղօրէիցդ:

(556ա) **Վարելահողքն սոյնոյ վանիիս են այսոքիկ**

Երկու չովուրմատեղիքն, որոց միոնն մերձ վանիին և միւսն ի ներքոյ վանիին, որոց կէսն վարելահողք են և կէսն խոտհարք: Մէկ հող ևս մերձ կալին և առաջի մեծ դրանն սոյնոյ վանից: Սոյնոյ տեղւոյս մերձ, դէպ ի կողմն Առագածու Երկայնադարձ կոչեցեալ հողն: Մեծ հողն երեսուն սօմարէն տեղ, որ է ի վերայ Ապարանու ճանապարհին, սոյնոյ տեղւոյս ներքին առաւելն ի վերայ ձորոյն տասն և ութն սօմարէն տեղ: Մէկ հող ևս յիշեցեալ մեծ հողիդ լրին տակն, որոյ վասն մէկ հայերէն ղապալայ գոյ ի ՌՃՂԱ. (1742) թուին մերոյ գրեցեալ: Ախտիմներ կոչեցեալ հողքն երկուք կից իրերաց ի գլուխ Վասակամուտ կոչեցեալ ձորոյն: Երեք հողք և երեք մանր ճոթք կից իրերաց ի մէջ Սէրկեվլու և Յուշու ճանապարհացն, որ Վասակամուտ կոչին, զորս Սէրկէվիլ գեօղականքն են տուեալ սոյն վանիիս իբրու ապաշխարանք ինքեանց վասն յիմարաբար սպանանելոյն զիշխանն Վասակ: Ի ներքոյ սոյն հողոցս, դէպ ի մեծ ձորն զերկուս հողս ևս Յօհաննավանիին են տուեալ սոյն գեօղականքս, վասն սոյնոյ պատճառիս, որ ևս կոչին Վասակամուտք, որպէս յիշին ի տեղւոջն:

Ի հիւսիսակողմն վանիին ի վերն խարապի Գ. (3) ճոթքն առ ափն մեծ ձորոյն: Գիւղէիկի ձորոյ ի վանքի կողմն եղեալ հողքն, յորոց մէջն ճանապարհն է վանից ջրաղացաց, բոլորքն վանիցն են: Այս ձորոյս ի միւս կողմն ի վերնակողմն ջրաղացաց երեք

հողմ ևս գոն: Ի վերայ Գիւղէիկ ջրոյն եղեալ բարեայ կամրջի արևելեան և արևմտեան կողմանց հողմն սոյն վանիցս են: Աբնագեօղի ոստիմն[384], որ է մէկ հող, որոյ կողմունն են մեծ ձորն, Գիւղէիկն, բարեայ կամուրջն և բարեայ հաւուզն, սոյնոյ վանիցս է, սորա յաղագաւ տաճկերէն վկայական գիր մի ևս գոյ, զոր գի՛տ ցուցական (…): Երկուք տաճկերէն վկայական գիրք և հուքէթ ևս գոն, որք յատկացուցանեն զսահմանսն սոյնոյ վանից և Աբնագեօղին, զորս ևս գի՛տ ցուցակօքն (…): Տաճկերէն թուղթ մի ևս գոյ, որ յատկացուցանէ զսահմանս սոյնոյ վանիցս և Յօհաննավանիցն, զոր ևս գի՛տ ցուցական (…)[I]:

(557բ) Ունի զայգիս ի յՕշական և յԱշտարակ գեօղսն, զորոց որպէսն ի գլուխն ի ճառս նոցին այգեացն տեսցես: Դարձեալ ունի յԱշտարակ գեօղն զմէկ զէրզանպի և ի գլուխն շիրախանայ, զորս սորին առաջնորդ Աւետիք վարդապետն առնու ի Սարգսի յորդւոցն ութն հազար դիանի ի ՌՃՁԷ. (1738) թուին մերոյ: Գի՛տ զղապալայն հայերէն (…): Մերձ սոյնոյ զտուն մի ևս ունի, որք այժմ աւերք են: Ի մէջ բերթին Աշտարակու ունի զմէկ թանապի հանդերձ ներսնատամբ և միով շիրախանայիւ, յորս կուսանքն բնակին: Ի Սէրկէվիլ գեօղն ունի զաւեր այգի մի, զբաղչայ մի, զոր Սիմոնենց կոչեն, նաև զտուն մի, զոր Զիթչոնց Մարտիրոսի դուստր Անախաթունն տայ վախմ սոյն վանիցս: Գի՛տ զվախուպնամայն հայերէն (…): Ունի ևս զձիթհանսն մի ի սոյն գեօղս Սէրկէվիլ: Ունի ևս զերկուս ջրաղացս ի վերայ Գիւղէիկ ջրոյն հանդէպ իմիեանս, որք յիշեցան ի մէջ հողիցն: Ջջրաղաց մի ևս ի ներոյ իւր ի մէջ ձորոյն ունի, զոր Ականատեսի ջրաղաց կոչեն: Ունի ևս կից իւրեան զծառուտ բաղչայ մի: Այլև ունի ի մէջ մեծ ձորոյն ի սիրտ բարափին զերկուս մեծ այրս, մին բնական իւրն է և զմիւսն ի վերն սորին, զոր Կեանջումենիք են տուեալ յիշատակ սոյն վանիցս, որ և ասի Կեանջումենց այր: Այլև ունի զչորեսին ուխտատեղս, զորոց զբերսն առնու, մին է սրբոյն Լուսաւորչի աղօթատեղն ի գլուխն Արագածու, որ ի վերն յիշեցաւ: Երկրորդն ի ծոցն Արայու լերինն, որ Ծաղկէվանիք կոչի: Երրորդն է ի մէջ ձորոյն ի ներոյ Սէրկէվիլ գեղջն յանուն Աստուածածնի վիմափոր մատուռ մի: Չորրորդն է ի յԱշտարակ գեօղն Կարմրաւոր անուամբ անապատն կուսանաց: Վերոյ գրեցելոցդ զոմանց որպէսն տե՛ս ի [ԺԴ.] (14) գլուխն ի ճառս մաղաքութեանն:

(557ա) ՍՈՒՐԲ ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ ԱՆԱՊԱՏԻ ՈՐՊԻՍՈՒԹԻՒՆՔՆ

Անապատս այս և սորին որպիսութիւնն յիշեցաւ ի ճառս Սաղմոսավանից, տեսցես անտանօր:

[I] Գրված՝ 558աբ

(557բ) ՅՕՀԱՆԱՎԱՆԻՑ ՈՐՊԻՍՈՒԹԻՒՆՔՆ

Վանիս այս, որ կառուցեալ է յանուն սրբոյ Կարապետին ի Նիգ գաւառի, նախապէս հիմնաւորեցաւ ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորչէն մեռմէ: Քանզի ի բերելն զնշխար սրբոյ Կարապետին և յամփոփելն ի ... գաւառին, զմասն ինչ երեր յերկիրս յայս և ամփոփեաց յայսմ տեղւոջ և շինեաց ի վերայ տաճար մի փոքրիկ յանուն սրբոյ Կարապետին և արար վանիք միաբանակեցաց: Յետոյ ի ՈԿԶ. (1217) թուին մեռոյ ի յիշխանութեանն Զաքարիա իշխանին ի նմանէ կարգեցեալ իշխօղ և կառավարիչ երկրիս Երևանու մեծահաւատ իշխանն Վաչէ շինէ զմեծ տաճարն զարմանալի տեսողաց, որպէս Սաղմոսավանքն: Եւ յետոյ ի ՈՂԹ. (1250) թուին սորին որդի Քիւրտ կոչեցեալն շինէ զմեծ գաւիթն հրաշալի ձևով, որ կան մինչև զայսօր: Եւ ի սրբոյն Գրիգորէ շինեալ փոքրիկ տաճարն, որ ասացաւ ի վերդ, աւերեալ էր ի ՌՃԶԳ. (1734) թուոջն մեռում, նորոգեաց Թռակացի Աբրահամ կաթուղիկոսն:

Ունի զվիճակս զԿարփի, զիւր փոքր գեօղն, զՓարպի ու զկէսն Շարապխանայ կոչեցեալ նահանգին[385]: Գիտեա՛, զի Շիրակվան և Ապարան և կամ Շարապխանայ, Յօհանավանք, Սաղմոսավանք և Մարմառաշէն ի միասին են կերեալ խառն և անորոշ: Ունի զմլիատու գեօղս զիւր մեռն գեօղն Յօհանավանք, այլև զՂօթուրբուլաղ կոչեցեալ գեօղն:

(559ա) ՍՐԲՈՅՆ ՍԱՐԳԻՍ ՎԱՆԻՑ ՈՐՊԻՍՈՒԹԻՒՆՔՆ

Վանիս այս, որ է Նիգ գաւառի կառուցեալ յանուն սրբոյն Սարգսի[386], նախապէս հիմնաւորեցաւ ի թուոջ ...:

Ունի զվիճակս յերկրոջս Երևանու, զյուշի, զԼազրվան, զերկու Թամիրսն, զԹալին, զՄաստարայ, զԿեօզլու, զՔեաւվանսարայ, զՋրխու, զԱղին, զԻլուն[1 387]:

(560ա) ՄՕՂՆՈՒ ՎԱՆԻՑ ՈՐՊԻՍՈՒԹԻՒՆՔՆ

Վանիս այս, որ կառուցեալ է յանուն սրբոյն Գէորգայ զօրավարին ի Նիգ գաւառի, նախապէս հիմնաւորեցեալ է ի թուոջ ... :

Եւ յետոյ նորոգապէս շինեցեալ մեծապէս և վայելուչ ի նորին առաջնորդ Մարտիրոս վարդապետէն ի ... թուին ի ժամանակս Փիլիպպոս կաթուղիկոսին:

Ունի զվիճակս զիւր՝ Մոտնի գեօղն, զՇահրիար, զՄօլաբայազիտ, զՋաֆարապատ: Ունի մլիատու զիւր մեռն գեօղն Մոտնի, բայց գիտեա՛, զի մուլ գեղջս այսորիկ Մոտնի կոչեցելոյ է Սրբոյ Աթոռոյս ի վաղուց հետէ, իսկ Փիլիպպոս կաթուղիկոսն շնորհէ ձրիապէս սոյնոյ վանիցս ի ժամանակս սորին առաջնորդ Մարտիրոս վարդապետին, որոյ զորպէսն տե՛ս լիովին ի [ԺԳ.] (13) գլուխն ի ճառս մլիատութեանն սոյնոյ գեղջս:

---

[1] Զգրված՝ 559բ

(560բ) **Վարելահողքն սոյնոյ վանքիս են այսոքիկ**

Կաւահանք, երկու Անկանակներ, Անզաւակ և Ջանջուղենց կոչեցեալ տեղիքն: Այլև Կեռնոթն, Աւագ իրիցու հողն, Յակոբենց տեղն, ծովն, Մօսէսենց խուպանն, կոռաւորն, Սևահողն, երկու զվարներն, տանձուտակն, ծառուտի նոթն, եօնջալղներն, Քոչարենց տեղն, տենտահողն, Եղիկենց հողերն, Շահնազարենց հողն, Յովակիմի ածն, Յովակիմի հողն, որ Յարութիւնն առեալ էր, այլև Ասլխանի տեղն, Բաղալի հողն, դռան առաջն և Գալստենց Աստուածատրի հողն: Արդ յայսց գրեցելոց տեղեացս Անկանակ կոչեցեալ տեղեաց միոյն, զոր Տիրինասի որդի մելիք Կարապետն ծախէ քսան և հինգ հազար դիանի ի թուին Հայոց ՌճԳ. (1654) և Գալստենց Աստուածատրի հողոյն, զոր Աստուածատրի որդի Դաւիթն և Յովանէսն ծախեն տասն և երեք հազար դիանի ի թուին տանեկաց ՌԿԳ. (1652) սոյնոյ վանքիս ձեռամբ սոյնոյ վանից առաջնորդ Մարտիրոս վարդապետին, զորոց զղապալայսն միայն գտաք, մինն հայերէն և միւսն տաճկերէն: Իսկ միւսքն ի հարկէ ի բնէ անտի վախմ են սոյնոյ վանիցս:

Այլև ունի ի սոյն գեօղս ի ձորումն զերկու չիմանս, որ է խոտհարք, զոր առեալ է սորին առաջնորդ Գրիգոր վարդապետն ի ՌճԽԲ. (1693) թուոջն մերում ի Սարգսի որդի Յովանիսէն, զորոյ ղապալայն գի՛տ հայերէն (…):

Դարձեալ ունի ի Կարփի գեօղն զմարաք (561ա) մի, զոր առեալ է սորին առաջնորդ Դաւիթ վարդապետն ի կարփեցի Թանղրիղուլու որդի Եաղուբէն երեք հազար և երեք ապասւոյ ի ՌՂԲ. (1681) թուին տաճկաց, զորոյ ղապալայն գի՛տ հայերէն ( ):

(561բ) ԱՆԱՆԻԱՅ ԱՌԱՔԵԼՈՅ ՎԱՆԻՑ ՈՐՊԻՍՈՒԹԻՒՆՔՆ

Վանքս[388] այս, որ է յԵրևան, որ է Սրբոյ Աթոռոյս իւրայնովքն ամենեքումբք, նախապէս հիմնաւորեցաւ ի թուոջ … :

Ունի զվիճակս զԱռինջ և զամենայն Բօշայից ազգն[389], որոյ այգիքն գրեցան ի [ԺԶ.] (16) գլուխն ի ճառս այգեացն Աթոռոյս և ջրաղացքն ի [ԺԷ.] (17) գլուխն ի ճառս ջրաղացացն[I 390]:

[I] Զգրված՝ 562ա-588բ, 593բ-598բ

ՄՄ, ձեռ 978, էջ 157բ

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

[1] Տիտղոսաթերթին նախորդում է 24 չգրված էջ՝ 1ա-12բ, ձեռագրում համարակալումը՝ Ա.-ՌՃԾԶ. (1-1156):

[2] «Ջամբռ»-ում տաճիկ են անվանված բոլոր ոչ քրիստոնյաները, այդ թվում և մահմեդականները՝ անկախ ազգային պատկանելիությունից:

[3] Նախընթաց պատմական իրադարձությունների վերաբերյալ «Ջամբռ»-ի որոշ տեղեկություններ և տարեթվեր չեն համապատասխանում մերօրյա ընդունելի տեսակետերին: Նման դեպքերում ոչ միշտ ենք հարկ համարել ծանոթագրել այդ մասին:

[4] Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի Կոտայք գավառը, որը պարսկական տիրապետության ժամանակ Երևանի խանության գավառներից էր և կոչվել է նաև Ղրխբուլաղ:

[5] Դվինում կաթողիկոս դարձած Դավիթ Ա. Արամոնեցին (728-741) իր նստավայրն է դարձրել հայրենի Արամոնք գյուղը (Կոտայքի մարզի ներկայիս Արամուսը):

[6] Ամենայն հայոց կաթողիկոսանիստը Դվինից տեղափոխվել է նախ Արգինա, հետո միայն՝ 992 թ. Սարգիս Ա. Սևանցի (992-1019) կաթողիկոսն այն վերջնականապես հաստատում է Անիում:

[7] Ընդունելի է համարվում, որ Գագիկ Բ.-ի աթոռակալումը Բագրատունյաց գահին ավարտվել է 1045 թ., որից հետո բյուզանդացիները թույլ չեն տվել Հայոց կաթողիկոսներին նստել Անիում:

[8] «Ջամբռ»-ի հաջորդ՝ Բ. գլխում Սիմեոն Երևանցին գրում է, որ Ալփասլանը գրավել է Անին հայոց ՇԺԳ., այսինքն՝ 1064 թվականին:

[9] Անիի Բագրատունիների թագավորության վերացումից հետո կաթողիկոսական մի քանի աթոռների հաստատման քննությունը տե՛ս **Վահե Թորոսյան**, *Հայոց կաթողիկոսական իշխանությունը (ԺԱ. դարի կեսեր - ԺԲ. դարի սկիզբ)*, Երևան, 2018, էջ 44-89:

[10] Գրիգոր Բ. Վկայասերը կաթողիկոս է ձեռնադրվել Ծամնդավում (բերդաքաղաք Փոքր Հայքում, Կեսարիայից արևելք, Սարոս գետի Ծամնդավ վտակի մոտ), որը եղել է կաթողիկոսանիստ և Կարսի Գագիկ Աբասյան թագավորի նստավայրը:

[11] Մսրը Եգիպտոսի արաբական անվանումն է:

[12] Թյուրք-սելջուկների կողմից 1085 թ. Հռնին գրավելուց հետո Մարաշում հաստատված Փիլարտոս Վարաժնունին Թեոդորոս կաթողիկոսին կանչում է իր նոր նստավայր Մարաշում աթոռակալելու, սակայն վերջինս չի կարողանում գնալ, որից հետո Փիլարտոս Վարաժնունին որոշում է նոր կաթողիկոսություն հիմնել Մարաշում և կաթողիկոս է ձեռնադրել տալիս Կարագավանքի Սուրբ Նշան վանքի վանահայր Պողոսին (տե՛ս **Մատթեոս Ուռհայեցի**, *Ժամանակագրություն*, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1973, էջ 228-229):

[13] «Ջամբռ»-ի երկրորդ գլխում այս տեղեկությունը կրկնվում է, բայց արդեն ճշտված. «...Տէր Բարսեղն յԱնի, Տէր Գրիգոր Վահրամն ի յեգիպտոս, Տէր Պօղոսն ի Մարաշ և Տէր Թորոսն ի Հռնի» (ՄՄ 978, 19ա):

[14] Հայրապետական աթոռը Գրիգոր Դ. Պահլավունի կաթողիկոսի օրոք (1113-1166) է, որ 1116 թ. նախ տեղափոխվել է Ծովք, ապա՝ Հռոմկլա, իսկ Գրիգոր Պահլավունու պատանեկան տարիքի պատճառաբանությամբ՝ 1113 թ. Աղթամարի Դավիթ եպիսկոպոս Թոռնիկյանը հռչակվում է կաթողիկոս՝ սկիզբ դնելով Աղթամարի կաթողիկոսությանը:

[15] «Ջամբռ»-ի այս տեղեկությունը հակասական է. գրված է, որ Հռոմկլայում կաթողիկոսական աթոռը ՃՁէ. (187) տարի է մնացել, իսկ հաստատվել է հայոց ՇԿՁ. (1117), այսինքն՝ 1117 թ., այդ դեպքում 187-րդ տարին կստացվի 1304 թ., մինչդեռ՝ հաջորդ իսկ նախադասության մեջ հիշատակված է, որ Հռոմկլան ավերվել, իսկ կաթողիկոսը գերի է տարվել Եգիպտոս հայոց ՋԽԴ., այսինքն՝ 1295 թ.: Ըստ այդմ՝ ստացվում է, որ պետք է գրված լիներ ոչ թե ՃՁէ. (187), այլ՝ ՃՀէ. (178):

[16] Ստեփանոս Դ. Հռոմկլայեցին կաթողիկոս է եղել 1290-1293 թթ.:

[17] Այդպես է նաև կոչվել Հայոց կաթողիկոսության նստավայր (1149-1292 թթ.) Հռոմկլան:

[18] Եգիպտական զորերը Հռոմկլան գրավել, թալանել և կաթողիկոսին ու այլ հոգևորականների գերի են տարել Եգիպտոս 1292 թ., որտեղ էլ 1293 թ. մահացել է Ստեփանոս Դ. Հռոմկլայեցին:

[19] Մամլուքների կողմից Հռոմկլան գրավելուց հետո կաթողիկոսարանը հաստատվում է Սսում, որտեղ և աթոռակալել է Գրիգոր Է. Անավարզեցի կաթողիկոսը (1293-1307):

[20] Գրիգոր Լուսավորչի Սուրբ Աջը Սիս է վերադարձվել Գրիգոր Է. Անավարզեցու (1293-1307) օրոք (տե՛ս **Մաղաքիա արք. Օրմանեան**, *Ազգապատում*, հ. Բ., սյունակ 2034-2035):

[21] Եգիպտոսի սուլթան Մելիք Աշրաֆի զորերը Սիսը պաշարել և գրավել են 1375 թ.՝ գերեվարելով Կիլիկիայի հայկական պետության վերջին թագավոր Լևոն Ջ.-ին (1374-1375):

[22] Հայրապետական Աթոռը Սուրբ Էջմիածնում վերահաստատվում է 1441 թ., իսկ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս է ընտրվում Կիրակոս Ա. Վիրապեցին (1441-1443):

[23] Սիմեոն Երևանցու աղյուսն Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց»-ն է, որտեղ պատմիչը մանրամասն նկարագրել է պատմական այդ եղելությունները (տե՛ս **Առաքել Դաւրիժեցի**, *Գիրք պատմութեանց*, աշխատասիրութեամբ Լենա Խանլարեանի, Երևան, 1990, էջ 335-339):

[24] Ջահարիա Գ.-ն Աղթամարի կաթողիկոս է եղել 1433-1464 թթ., իսկ 1460 թ. երկրում իշխող կարակոյունլուների պետության առաջնորդ Ջիհանշահի (1435-1467) օժանդակությամբ մինչև 1461 թ. վերջերն առաջնորդում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի Աթոռը (տե՛ս **Վրեժ Վարդանյան**, *Աղթամարի կաթողիկոսության պատմություն*, Ս. Էջմիածին, 2017, էջ 92-99):

[25] Խաչվառը Քրիստոսի խաչելության պատկերով եկեղեցական դրոշն է, ուրարը՝ եկեղեցականի ուսին գցվող նախշազարդ գոտին:

[26] Հիշյալ իրադարձությունները՝ Աղթամարի Ջահարիա Գ. կաթողիկոսի կարճատև աթոռակալումը Մայր Աթոռում և հետո նրա վերադարձն Աղթամար, պայմանավորված էին այդ ժամանակաշրջանում Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսական Աթոռի շուրջ ծավալված սուր պայքարով, որում ներգրավված էին Այրարատի, Սյունիքի ու Վասպուրականի հոգևորականությունը, աշխարհիկ իշխանությունները և օտար տիրապետողները (տե՛ս **Լևոն Խաչիկյան**, «Հայաստանը ԺԵ դարի երկրորդ հիսնամյակում», *Աշխատություններ*, հ. Գ., Երևան, 2008, էջ 163):

[27] Հայոց ՋԻՁ. (1477) թվականին Ամենայն հայոց կաթողիկոս էր Հովհաննես Է. Աջակիրը (1474-1484), իսկ Սարգիս Գ. Մյուսայլը (1484-1515)՝ նրա աթոռակիցը:

[28] Ըստ ավանդության՝ Օսրոյենեի թագավոր Աբգարը Քրիստոնեություն ընդունած անդրանիկ արքան է եղել և դասվել է Հայ Առաքելական եկեղեցու սրբերի շարքը:

[29] Մասիս լեռից հարավ-արևելք, Արաքս գետից արևմուտք ընկած Մեծ Հայքի Վասպուրական աշխարհի Արտազ գավառը, որն իր տարածքով համապատասխանում է այժմյան Մակուի շրջանին:

[30] Սանատրուկ՝ Հայոց Արշակունի թագավոր 88-110 թթ.:

[31] Մեծ Հայքի Սյունիք նահանգը:

[32] «Օթեաց Խաչ» կոչվող սրբավայրը գտնվում է Խոր Վիրապի վանքից դեպի արևմուտք, որտեղ, ըստ ավանդության, հանդիպել են Ս. Թադեոս և Ս. Բարդուղիմեոս առաքյալները (տե՛ս **Արսեն Հարությունյան**, *Խոր Վիրապ, պատմությունը, ճեռագրական և վիմագրական ժառանգությունը*, Երևան, 2017, էջ 50):

[33] Մեծ Հայքի Վասպուրական աշխարհի գավառներից Աղբակը՝ Տիգրիս գետի ձախակողմյան վտակ Մեծ Ջավի վերին հոսանքի շրջանում: Աղբակի Սուրբ Բարդուղիմեոս վանքը, ըստ ավանդության, հիմնադրվել է առաջին դարում, Սանատրուկ թագավորի կողմից՝ Բարդուղիմեոս առաքյալի գերեզմանի վրա:

[34] Կոստանդիանոս I Մեծ-ը գահակալել է 306-337 թթ.: Նիկեայի առաջին տիեզերական ժողովը տեղի է ունեցել 325 թ., որին մասնակցել է նաև Գրիգոր Լուսավորչի որդի Արիստակեսը:

[35] Ըստ «Ջամբռ»-ի՝ Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչից մինչև Հակոբ Շամախեցին 1459 տարվա ընթացքում աթոռակալել են թվով 127 հայոց կաթողիկոսներ: Սիմեոն Երևանցու այս տվյալները չեն համապատասխանում Մաղաքիա արք. Օրմանյանի հաշվարկին, որի դասակարգմամբ՝ Հակոբ Շամախեցին միայն 114-րդն է (**Մաղաքիա արք. Օրմանեան**, *Ազգապատում*, հ. Բ., սյունակ 3503):

[36] Կոստանդնուպոլսի 2-րդ տիեզերական ժողովը տեղի է ունեցել 381 թ.:

[37] Եփեսոսի 3-րդ տիեզերական ժողովը տեղի է ունեցել 431 թ.:

[38] Կաթողիկոսական աթոռանիստը Վաղարշապատից Դվին է տեղափոխվել 484 թ.՝ Հովհաննես Ա. Մանդակունու օրոք (478-490):

[39] Քաղկեդոնի ժողովը եղել է 451 թ.՝ Հռոմի Մարկիանոս կայսեր (450-457) օրոք, մինչդեռ Գյուտ Ա. Աբահեզացու աթոռակալումը թվագրվում է 461-478 թթ.:

[40] Հովհաննես Ա. Մանդակունին կարևոր դերակատարում է ունեցել ծիսական մատյանների կազմման գործում, այդ թվում նաև՝ Մաշտոց ծիսամատյանի մեջ մտած մկրտության, պսակի և այլնի: Նրա օրոք է նաև կարգավորվել սարկավագների, քահանաների, եպիսկոպոսների օրհնության կարգերը:

[41] Դվինի երկրորդ եկեղեցական ժողովը տեղի է ունեցել 554 թ.՝ Ներսես Բ. Բագրևանդցու (548-557) օրոք:

[42] 590/591 թթ. Հայաստանի բյուզանդապատկան մասում (Ավանում) Մորի կայսեր նախաձեռնությամբ հիմնվել է հակաթոռ կաթողիկոսություն Հովհաննես Բագարանցու առաջնորդությամբ, որը գոյություն է ունեցել մինչև 611 թ. (**Մաղաքիա արք. Օրմանեան**, *Ազգապատում*, հ. Ա., սյունակ 671-673):

[43] Ջվարթնոցի Սուրբ Գրիգոր կաթողիկե եկեղեցին, որը կառուցվել է Ներսես Գ. Տայեցի կաթողիկոսի կողմից (641-661):

[44] Անաստաս Ա. Ակռեցի կաթողիկոսի (661-667) օրոք և Անանիա Շիրակացու միջոցով Հայոց շարժական տոմարն անշարժ դարձնելը Մաղաքիա արք. Օրմանյանը թվագրում է 665 թ. (**Մաղաքիա արք. Օրմանեան**, *Ազգապատում*, հ. Ա., սյունակ 870):

[45] 703 թ. Վարդանակերտի ճակատամարտից հետո, որտեղ հայկական ուժերը պարտության են մատնում արաբական զորաջոկատին, Սահակ Գ. Ձորափորեցին (677-703) մեկնում է Միջագետքի Խառան քաղաքը՝ փորձելով կանխել արաբական պատժիչ ուժերի արշավանքը Հայաստան: Այդ նպատակով գրվել է խնդրագիր՝ ուղղված արաբ զորավար Մուհամմեդ իբն Օկբային, որը զետեղ-

ված է Ը. դարի հայ պատմիչ Ղևոնդի երկում (տե՛ս **Ղեւոնդ Վարդապետ**, *Պատմաբանութիւն*, աշխատասիրութեամբ՝ Գէորգ Տէր-Վարդանեանի, «Մատենագիրք Հայոց», Ջ. հատոր, Ը. դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2007, էջ 752-753):

[46] Մանազկերտի եկեղեցական ժողովը գումարվել է 726 թ., որի որոշումները մեծ նշանակություն են ունեցել Հայ եկեղեցու դավանական մի շարք հարցերի հստակեցման համար:

[47] Լափլիզաց, լափլիզող, բառացի՝ ամեն ինչ կլանող, նաև՝ սպառող, ոչնչացնող (Հայերէն բացատրական բառարան (ՀԲԲ), հ. Բ., էջ 189): Խոսքն օտար ասպատակողների մասին է, տվյալ դեպքում՝ Ատրպատականի Ավշին ամիրայի կողմից 894 թ. Հայաստան ներխուժելու և Գևորգ Բ. կաթողիկոսին գերեվարելու:

[48] Հայոց կաթողիկոս, Բագրատունիների շրջանում ակտիվ դերակատարում ունեցած պատմագիր Հովհաննես Ե. Դրասխանակերտցին (898-929):

[49] Տեղեկությունը վերաբերում է Անիի Փոքր Կաթողիկե եկեղեցուն, որի հիմնադրումը վերագրվում է Աբաս Բագրատունուն (տե՛ս Կարեն Մաթևոսյան, Անի. եկեղեցական կյանքը և ձեռագիր ժառանգությունը, Ս. Էջմիածին, 1997, էջ 173):

[50] Անանիա Ա. Մոկացի կաթողիկոսի (946-968) օրոք ընդվզած Աղվանից հոգևորականությունը ձգտում էր ինքնուրույնության: Կաթողիկոսական աթոռն ուժեղացնելու նպատակով՝ Աղթամարից այն տեղափոխվում է Անիի մոտ՝ Արգինա գյուղամաղամ: Կաթողիկոսին հաջողվել է զսպել Սյունյաց հոգևորականության նկրտումները, իսկ Աղվանքում՝ ձեռնադրել Դավիթ եպիսկոպոսին (958-965): Տե՛ս **Անանիա Մոկացի**, *Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից որ ընդ ժամանակս լեալ էջք ձեռնադրութիւն արտաքնոյ Սուրբ Լուսաւորիչի աթոռոյն*, «Մատենագիրք Հայոց», Ժ. հատոր, Ժ. դար, էջ 269-274:

[51] Հաղբատի վանքի շինարարության թվականը համարվում է 976 թ., իսկ Սանահինը հիմնադրվել է ավելի վաղ՝ 10-րդ դարի 30-40-ական թթ.:

[52] Մարմաշենի եկեղեցին կառուցել է իշխանաց-իշխան, ապա Հայոց սպարապետ Վահրամ Պահլավունին (967-1045):

[53] Փոքր Հայքում, Հալիս գետի աջափնյակում, Սեբաստիա քաղաքից ոչ հեռու է Սուրբ Նշան վանքը, որը գտնվել է Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորի՝ 1021 թ. Բյուզանդիայից ստացված տիրույթներում:

[54] Բյուզանդիայի կայսր Կոստանդին X Դուկաս (1059-1067):

[55] Պատմական Փոքր Հայքի հարավ-արևմուտքում, Ջահան գավառում, նույնանուն գետի Հուրման վտակի Հոնի ճյուղավորման ափին գտնվող հայտնի բերդաքաղաք:

[56] Ստուգաբանվում է եգիպտոսից եկած կամ եգիպտացի, այն է՝ եգիպտոսի մամլուքները:

[57] Լատինամետ գործունեություն ծավալած Կոստանդին Գ. Կեսարացի կաթողիկոսը (1307-1322):

[58] Թյուրմենական կարա-կոյունլուների առաջնորդ Ջհանշահը (1435-1467), որը Թավրիզը հռչակել է իր պետության մայրաքաղաք:

[59] Վակֆնամ(ե), սեփականագիր կամ ստացվածագիր (*Ջամբռ*, էջ 19, ծանոթ. 2), կտակագիր, փաստաթուղթ, որով հավատացյալները զանազան շարժական և անշարժ ստացվածք էին նվիրում եկեղեցիներին կամ մզկիթներին (*ՄՊՎ*, պրակ երրորդ, էջ 201):

[60] Խոսքը վերաբերում է Սեֆյանների տոհմին (1502-1736):

[61] Նվիրապետական աթոռների կենտրոնախույս նկրտումները, որոնք արտահայտվեցին հատկապես ԺՋ. դարի կեսերից, պայմանավորված էին Ամենայն հայոց կաթողիկոսության խիստ թուլացմամբ: Աղվանից կաթողիկոսությունը հավակնություններ ուներ Ս. Էջմիածնի բոլոր թեմերի նկատմամբ, թերևս բացառությամբ Արարատյան աշխարհի, Աղթամարինը՝ ոչ միայն Վասպուրականի, այլ նաև՝ պատմական Պարսկահայքի:

[62] Պատմական Գանձակ բաղաբը, պարսկերեն՝ Գենջե, որից էլ՝ թյուրբական Գենջե կամ Գյանջա ձևերը:

[63] Ուտիք աշխարհի Պարտավ բաղաբը, ներկայիս՝ Բարդա:

[64] Ջակամներ՝ Վերին և Ներբին, նաև՝ Ջագամ, պատմական Ուտիքի հյուսիս-արևմտյան ընդարձակ հատվածի ուշ միջնադարյան անվանումը: Իր մեջ ընդգրկել է Գարդման, Միափոր, Աուե (Աղստև), Տավուշ գավառների տարածքը: Անունն ստացել է համանուն գետից (այժմ՝ Ձեգամ-չայ) (տե՛ս **Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, Ծանոթագրություններ, էջ 459):

[65] Նիկոլ Թորոսովիչ (1604-1681), հայ եպիսկոպոս, որի ակտիվ ջանքերն ուղղված էին լեհահայերին կաթոլիկ դարձնելուն:

[66] Շամբու ձոր (Դարաշամբ), հայաբնակ գյուղ Արաքսի աջակողմյան վտակ Կարմիր գետի գետաբերանի շրջանում: Գյուղից ոչ հեռու նշանավոր Սուրբ Ստեփանոս Նախավկայի վանքն է (Մաղարդավանք): Տարբեր տարիներին վանքը ձեռք է բերել կամ որպես նվիրատվություն ստացել է տներ, այգիներ, մշակելի հողատարածքներ, ջրաղացներ, ջրօգտագործման իրավունք և այլն (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 242, վավ. 91-130, 149, հրատ.՝ *Կալվածագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր* (976, 981, 1432, 1564, 1614 և 1655-1839 թթ.), պրակ I, կազմեց՝ Հար. Աբրահամյան, Երևան, 1941):

[67] Վաղարշապատից հյուսիս-արևելք, Սուրբ Հռիփսիմեի վանքից ոչ հեռու գտնվող վանքապատկան Ղռի այգիները հայտնի էին այնտեղ աճեցվող խաղողից պատրաստված գինիներով: Սա, թերևս, միակ այգին չի եղել, որի բերքն օգտագործվել է այդ նպատակով: Մայր Աթոռը վանքատանը կից ունեցել է գինետուն, որի կառավարիչը վարել է հատուկ մատյան: Այդ ծավալուն մատյանում գրանցված են գինու, օղու և բացախի հաշիվները (տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 7, վավ. 2):

[68] Բերիա, Հալեպ բաղաքի պատմական անվանումներից:

[69] Կաֆա, Ղրիմի Թեոդոսիա բաղաբը, միջնադարի խոշոր հայկական գաղթավայրերից, որտեղ հայերը մշտական բնակչություն են հաստատել դեռևս ԺԱ.-ԺԴ. դարերում (**Վարդգես Միքայելյան**, *Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն*, Երևան, 1964, էջ 46-47): ԺԴ.-ԺԹ. դարերում Կաֆան եղել է հայ գրչության, մանրանկարչության նշանավոր կենտրոն, որից պահպանվել են շուրջ երկու հարյուր հայկական ձեռագրեր:

[70] Հաթթը Շերիֆ՝ սուլթանական հրաման, հրովարտակ:

[71] Շոռոթն Արաքսի ձախ կողմում՝ Օձասար լեռան արևելյան հարթավայրում, Նախիջևանի Ջուղայի հայաբնակ վաճառաշահ բնակավայրերից էր, արհեստագործական կենտրոն, որը հայտնի էր նաև իր պատմաճարտարապետական հուշարձաններով: Եղել է մշակութային կենտրոն, ունեցել է դպրոց, հայտնի է այստեղ ընդօրինակված շուրջ չորս տասնյակ ձեռագրերի մասին:

[72] «Ջամբռ»-ում հիշատակված են Քասաղ գետի Քարձաղ և Քարսախ անվանաձևերը:

[73] Ջորագյուղի մենաստանը կամ Երևանի Անապատ վանքը գտնվել է Հրազդան գետի ձախ ափին բարձրացող բարաժայռի վրա: Կործանվել է 1679 թ. ավերիչ երկրաշարժի ժամանակ: Անապատի եկեղեցիներից է Սուրբ Սարգիսը, որը վերականգնվել է երկրաշարժից հետո:

[74] Քանաքեռի Սուրբ Հակոբ եկեղեցին կառուցվել է 1679 թ. Երևանի ավերիչ երկրաշարժից հետո: Ըստ պահպանված արձանագրության՝ հիմնվել է 1695 թ. թիֆլիսաբնակ մեծահարուստ Հակոբջանի միջոցներով:

[75] Կոնդի բարձումին գտնվող Սուրբ Հովհաննես-Մկրտիչ եկեղեցու կառուցման թվականը համարվում է 1710 թ.: Կառուցվել է երևանցի մեծահարուստ Մելիք Աղամալի հովանավորությամբ:

[76] Վերևում գրված է, որ Աղեքսանդր կաթողիկոսը գահակալել է հայոց ՌՃԾԸ. (1709) թվականին, իսկ այստեղ՝ ՌՃԾԶ. (1707)-ին: Աղեքսանդր Ա. Ջուղայեցու գահակալման ընդունված թվականն է 1706-ը:

[77] Աֆղանստանը, որտեղ բնակվող ցեղերն ապստամբելով իրանական տիրապետության դեմ՝ արշավում և հասնում են Սպահան՝ պաշարելով երկրի մայրաքաղաքը: 1722 թ. նոյեմբերին աֆղանները ստիպում են շահ Սուլթան Հուսեյնին իր ձեռքով թագադրել նրանց առաջնորդ Միր Մահմուդին, որը հռչակվում է շահ և իր տիրապետությունը հաստատում Իրանում: Սպահանի երկարատև պաշարման ժամանակ մեծ կորուստներ է ունեցել նաև աֆղանների ձեռքում հայտնված և սովի մատնված Նոր Ջուղայի հայությունը. «բազումք մեռան ի սովոյն այնման, որ ոչ բաւ էին թաղել զնոսայ և տեսօղն պատմէին, թէ ոչ մնաց անասուն, որ ոչ կերան» (տե՛ս **Սեբէոսեան երէց, Հանգիստագիրք**, աշխատասիրությամբ Վահան Բայբուրդյանի, Հասմիկ Կիրակոսյանի, Թամարա Մինասյանի և Լուսինե Թումանյանի, Թեհրան, 2017, էջ 29): Բացի դա՝ Ջուղայի հայ իշխանները ստիպված էին հսկայական գումար խոստանալ, որպեսզի աֆղանները չթալանեն ու գերի չտանեն հայերին (տե՛ս *Նադիր շահի դարաշրջանի պատմագրական հուշարձանները*, աշխատասիրությամբ Աւտակ Մաղալյանի, Երևան, 2010, էջ 48):

[78] Մահմուդ շահը ծագումով Աֆղանստանի Հոթաքիների տոհմից էր, որի գլխավորությամբ աֆղանները 1722 թ. պարտության մատնեցին պարսից շահ Հուսեյնին՝ գրավելով Սպահանը: Սպանվել է 1725 թ.:

[79] Իրանի Գիլան նահանգը, որը գտնվում է Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան մասում:

[80] Իրանի հյուսիս-արևելյան ընդարձակ խորասան երկրամասը (բառացիորեն՝ «արևելյան երկիր»), որն ընդգրկել է նաև Աֆղանստանի հյուսիս-արևմտյան շրջանները՝ Հերաթ քաղաքով:

[81] Ռուսները, օգտվելով աֆղանների կողմից պարսկական պետությանը հասցված ծանր հարվածներից՝ 1720-ական թթ. գրավում են Կասպից ծովի արևմտյան և հարավային առափնյա շրջանները, այդ թվում՝ Գիլանը:

[82] Թեև Պետրոս Քյոթյուրին ընդունված չէ ներառել հայոց կաթողիկոսների ցանկում, սակայն Սիմեոն Երևանցին նրան հիշատակում է որպես ընտրված կաթողիկոս՝ տասնամյա գահակալմամբ:

[83] Սկզբնաղբյուրային կարևոր նշանակություն ունեցող այդ շտեմարանները «Օրինակք գրութեանց» ժողովածուներն են, որոնք առկա են Մաշտոցյան Մատենադարանի մի շարք ձեռագրերում: Հակոբ Շամախեցի կաթողիկոսի օրոք պաշտոնական գրություններ ուղարկելու նպատակով կազմված այդ մատյանները շարունակվել են նաև Սիմեոն Երևանցու ժամանակ: Մասնավոր ուշադրության են արժանի դրանցում տեղ գտած Ս. Էջմիածնի նվիրակների գործունեությանը, թեմական վիճակների, վրաց թագավորների, Գանձասարի կաթողիկոսների, պարսից խաների, հայ մելիքների հետ գրագրությունը: Ջգալի թիվ են կազմում վրաց Հերակլ II-րդ թագավորին կաթողիկոսների ուղղած դիմումները, որոնք բազմաբովանդակ են և ներկայացնում են խանական ոտնձգություններից պաշտպանվելու, նրա իշխանության ներքո գտնվող հայկական թեմերի հետ կապված բազմապիսի հարցեր: Ձեռագրերի տվյալ խումբն է՝ ՄՄ 2911 (լրացվել է Հակոբ Շամախեցու և Սիմեոն Երևանցու օրոք), ՄՄ 2912 (այս ձեռագրից գրության օրինակներ առկա են Կաթողիկոսական դիվանի թղթ. 2, վավ. 6-ում), ՄՄ 9120, մասամբ նաև՝ ՄՄ 4424:

[84] Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի գործունեությանը վերաբերող ընդարձակ այս հատվածը տարբեր կարծիքների է հանգեցրել հարցին անդրադարձած հայագետներին: Գյուտ Աղանյանցը կարծում է, որ Սիմեոն Երևանցուն վերաբերող հատվածը չէր կարող գրված լինել հեղինակի կողմից և որ դա բնագրի հրատարակիչներն են ներմուծել (*Դիւան հայոց պատմութեան*, Գիրք Գ., էջ ՃՀԲ): Միևնույն տեսակետին է Մաղաքիա արք. Օրմանյանը՝ գտնելով, որ դա «ուրիշ գրիչէ Ջամբռին մէջ մուծուած է» (**Մաղաքիա արք. Օրմանեան**, *Ազգապատում*, հ. Բ., սյունակ 3503): Ակադեմիկոս Ստ.

Մալխասյանցը տվյալ հավելումը հակված է վերագրել Սիմեոն Երևանցու «Հիշատակարանի» գրիչ Հովհաննես Գեղամացուն (**Симеон Ереванци**, *Джамбр*, էջ 383)։ Հակառակ վերոնշյալ պնդումների՝ նախ նշենք, որ այն հրատարակչական հավելում չէ և առկա է 978 թվահամարի ձեռագրում։ Բացի դա՝ բնագրի վերոհիշյալ հատվածի գիրը տարբեր չէ։ Հետևաբար՝ անհիմն է այն հետագա միջամտություն համարելը։ Խնդրո առարկա հարցի տեսանկյունից հիմնավոր փաստարկ է տվյալ հատվածի առկայությունը նաև «Ջամբռ»-ի մյուս իմքնագիր մատյանում (ՄՄ 4592, 35բ-38բ, 40ա-43բ), որտեղ կաթողիկոսի գործունեությունը ներկայացված է գրեթե նույնությամբ։ Թեև այն ամբողջական չէ, բայց և այնպես այդ հանգամանքը, կարծում ենք, լիովին հաստատում է, որ կաթողիկոսի մասին այդ հատվածն ի սկզբանե նախատեսված և գրված է եղել «Ջամբռ»-ում։

[85] Սիմեոն Երևանցու հեղինակած աշխատությունների ձեռագրերի ընդհանուր թիվը, ընդօրինակություններով հանդերձ, ըստ մեր հաշվարկների, անցնում է 200-ից, որոնք պահվում են ինչպես Մաշտոցյան Մատենադարանում, այնպես էլ Երուսաղեմի, Վիեննայի, Ս. Պետերբուրգի և այլ ձեռագրական հավաքածուներում։ Դրական հարուստ ժառանգություն թողած կաթողիկոսը ժամանակի հայ մատենագրության բեղուն գործիչներից է, թեև նրա ոչ բոլոր գործերն են լիարժեք ուսումնասիրված, իսկ որոշները մինչ օրս անտիպ են։

[86] Հեղինակային «Քարոզգիրք»-ը Սիմեոն Երևանցին սկսել է շարադրել 1748 թ. և լրացրել նաև հետագայում, երբ Մայր Աթոռի նվիրակն էր Կ. Պոլսում, որտեղ հանդես է եկել քարոզներով, պատգամներով և ուղերձներով. «Ես ի բազմաժողով քաղաքն Կոստանդնուպոլիս ի գործս նուիրակութեան Սրբոյ էջմիածնի՝ շարադրեցի զգիրս զայս ի ներքուստ մերում ի ՌՄէ. (1758)» (ՄՄ, 2212, 15աբ (Մայր ցուցակ հայէրեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր է., էջ 454)։ Նշենք, որ Սիմեոն Երևանցու հեղինակած ավելի քան 100 քարոզները վերաբերում են հոգևոր ամենատարբեր թեմաների և արարողությունների, ունեն ամբողջական և մասնակի բազմաթիվ ընդօրինակումներ։ Դրանց թիվն ըստ ձեռագրացուցակների՝ 40-ը՝ Մաշտոցյան Մատենադարանում է, 17ը՝ Երուսաղեմում, 4-ը՝ Անկյուրիայի Կարմիր վանքում, 3-ը՝ Արմաշի վանքում, մեկական՝ Հալեպում, Վիեննայում, Ղալաթիայում, Թավրիզում (Թավրիզի ձեռագրացուցակի հմր 8 ձեռագիրն այժմ գտնվում է Մատենադարանում՝ 4523 թվահամարի ներքո), Սեբաստիայի Սուրբ Նշան վանքում։ Իսկ «Քարոզգրքի» մասնակի ընդօրինակումներ և առանձին քարոզներ Մատենադարանում առկա են 52-ը, Պետերբուրգում՝ 5-ը, մեկական՝ Վիեննայում, Անթիլիասում։

[87] Սիմեոն Ջուղայեցու հայտնի՝ «Մեկնություն Պռոկղի» երկի՝ Սիմեոն Երևանցու կողմից կատարված խմբագրումը, որում կատարել է պարզաբանումներ, այսինքն՝ անդրադարձել է այն հատվածներին, որոնք, ըստ իրեն, Ջուղայեցին պարզ և հասկանալի կարծելով չէր մեկնել։ Սիմեոն Երևանցին կատարել է նաև որոշ հավելումներ, որոնք տարբերակելու համար ձեռագրի լուսանցքներում դրել է խաչանշաններ և պատգամել է հետագա ընդօրինակողներին, որ դրանք չմոռանան և գրի առնեն, ինչն էլ տեսնում ենք ձեռագրերում։ Մասնավոր ուշադրության է արժանի այս իմքնագիր-ձեռագրի հիշատակարանը։ Ի թիվս որոշ պատմական իրադարձությունների՝ հիշատակարանից տեղեկանում ենք Սիմեոն Երևանցու ընտանիքի անդամների մասին. «...զմարմնաւոր ծնօղս իմ՝ զԿարապետն և զԳայիանէն, և զեղբայրսն իմ՝ զՄելիխսեթեկն, զՅարութիւնն և զԼազարն, զորս ի յիշելն ձեր, յիշեալ լիջիք և դուք ի Քրիստոսէ՝ յԱստուծոյ մերմէ» (ՄՄ 1818, 135բ)։

[88] Սիմեոն Երևանցու հեղինակած կարևոր գործերից է հայոց եկեղեցու Տոնացույցը կամ ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ դրա բարեփոխումը և կանոնակարգումը։ Հրատարակված «Տօնացոյց»-ի առաջին հատորում կանոնակարգվել են եկեղեցական տոները, իսկ երկրորդում՝ տոների մանրամասները ներկայացված են աղյուսակների տեսքով։ Սիմեոն Երևանցին «Տօնացոյց»-ը տպագրել է

Սուրբ Էջմիածնի՝ իր հիմնադրած տպարանում: Այն հետագայում բազմիցս վերահրատարակվել է և գործածվել հայոց եկեղեցիներում, իսկ հրատարակման առթիվ կաթողիկոսը հանդես եկել ընդհանրական մի կոնդակով (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 243, վավ. 40):

[89] Բարեռարների աջակցությամբ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի ձեռնարկած լայնածավալ բարեռոգչական-շինարարական գործունեության շնորհիվ պարսպապատվել է Ս. Էջմիածնի վանքը, կառուցվել է նոր սեղանատուն, մոմատներ և դպրատներ, տնտեսական բնույթի շինություններ՝ ամբար, սառցարան, Մայր տաճարի առաստաղում կառուցվել է վերնատուն, վերանորոգվել են տաճարի սյուները, կառուցվել է Սուրբ Հռիփսիմե վանքի հյուսիս-արևմտյան պարիսպը, վերանորոգվել է Երևանի Սուրբ Պետրոս-Պողոս եկեղեցու գմբեթը և այլն: Կատարված աշխատանքներն ամփոփվել են շինարարական արձանագրություններում (տե՛ս **Վարազդատ Յարութիւնեան**, *Սուրբ Էջմիածնի չինարար գահակալները* (պատմական ակնարկ), Ս. Էջմիածին, 1996):

[90] Մայր Աթոռի պարսպապատումը կաթողիկոսի առաջին կարևոր ձեռնարկումներից էր, որը նաև կարելի է համաճայկական նշանակության նախաձեռնություն համարել: Բնական է, որ շինարարությունը զգալի միջոցներ է պահանջել և Սիմեոն Երևանցին կոնդակներով դիմել է հայությանը՝ Զմյուռնայի (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 243, վավ. 22), Թոխաթի, Սեբաստիայի և շրջակա բնակավայրերի (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 243, վավ. 23), Տիգրանակերտի և շրջակա բաղաքների և գյուղերի (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 243, վավ. 24), Հնդկաստանի, Բաղդատի, Բասրայի հայկական թեմերին (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 243, վավ. 26), խնդրելով միջոցներ հատկացնել այդ կարևոր գործի համար: Հանգանակված միջոցներով կառուցվել են բուրգավոր պարիսպներ (թվով 15-ը), հյուսիսային կողմից՝ գլխավոր դարպասը, որը բացվում էր դեպի գյուղը և կոչվել է «Գյուղի դարպաս» կամ «Դուռն շուկայի», որից օգտվում էր նաև հարևան գյուղերի ազգաբնակչությունը՝ առևտուր անելու նպատակով (**Յովհաննէս Շահխաթունեանց**, *Տեորագրութիւն կաթուղիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ*, էջ 69): Պարիսպն ունեցել է 4 դուռ, որոնցից մեկը փոքր, իսկ մյուս երեքը՝ մեծ և կամարածածկ: Պարսպի արևմտյան կողմում էին պարտեզները և ավազանը, հարավ-արևմուտքում՝ հյուրատունը կամ ուխտավորների բնակարանը, հարավ-արևելքում՝ Ղազարապատը (Ղազար Ա. Ջահկեցու կողմից 1750 թ. կառուցած երկհարկանի հյուրանոցը՝ իր օժանդակ կառույցներով), արևելյան կողմում՝ անասնագոմերը, հյուսիս-արևմուտքում՝ կրպակները (**Ղեւոնդ Ալիշան**, *Այրարատ բնաշխարհ Հայաստանեայց*, Վենետիկ, 1890, էջ 212): Շինարարությունը տևել է շուրջ 3 տարի, պարսպի և բուրգերի վրա պահպանվել են հովանավորների անուններով արձանագրություններ:

[91] Պահպանվել է համապատասխան արձանագրությունը, որտեղ գրված է կաթողիկոսի պատվերով և Գրիգոր եղվարդեցի լուսարարի միջոցով տաճարի տանիքի նորոգման մասին. «Աստուծով նորոգեցաւ բոլոր տանիք սրբոյ տաճարիս և երկուց խորանացն իսկ ի ներքուստ և արտաքուստ, ճոգաբարձութեամբ Տեառն Սիմէոնի սրբազան կաթողիկոսին Երևանցոյ և աշխատասիրութեամբ լուսարար Գրիգոր վարդապետի եղվարդեցւոյ ի ՌՄԻ. (1771) թուին մերոյ: Վարպետ Գասպար» (**Ղեւոնդ Ալիշան**, *Այրարատ*, էջ 221): Կազմված ստացականներից պարզվում է նաև, որ տանիքը նորոգելու համար վճարվել է 77 թուման, 1000 դիան (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 4, վավ. 4): Նույն վարպետին վճարվել է նաև խորանների տանիքը նորոգելու համար. «Ես՝ Բարսաշ ուստայ Գասպարս, զերկու տանիսն խորանացն Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի ի ճարայ արարի, ըստ սրբազան հայրապետին Բառասուն և հինգ թումանի» (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 4, վավ. 7): Առկա է նաև Սուրբ Էջմիածնի վանքի այլ նորոգությունների մասին վկայող հաշվեմատյանը (տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 4, վավ. 1):

[92] Սիմեոն Երևանցու շինարարական ակտիվ գործունեությունը չի սահմանափակվել միայն Սուրբ Էջմիածնով ու Վաղարշապատով, այլ ձեռնարկումներից էին՝ 1776 թ. կառուցվում է Սուրբ Հռիփսիմե վանքի հյուսիս-արևմտյան պարիսպը՝ երկու բուրգերով և կամարակապ դարպասով, որի վերաբերյալ առկա է արձանագրություն. «Շնորհիւ Տեառն Աստուծոյ արտաքին պարիսպ սրբոյ վանիցս հանդերձ բոգովք և կամարակապ դրամբս, արդեամբք տեառն Սիմէօնի սրբազան կաթուղիկոսի սպասաւոր Մկրտիչ եպիսկոպոսին ի յիշատակ իւր և կրկնակի ծնողաց իւրոց հոգևորաց և մարմնաւորաց ի ՌՄԻԵ. (1776), ի յունիսի ելն» (**Յովհաննէս եպս. Շահխաթունեանց**, էջ 187), 1778 թ. նախաձեռնել է Երևանի Սուրբ Պետրոս-Պողոս եկեղեցու գմբեթի վերանորոգումը, որի աշխատանքների վերաբերյալ առկա է արձանագրություն. «Ի թվին ՌՄԻԷ. (1778) ողորմութեամբն Աստուծոյ նորոգեցաւ բոլոր տանիք սրբոյ եկեղեցւոյս հանդերձ այլ ևս խախուտ տեղեօքն, որք ի յորմունսն և ի սիւնսն էին, արգեամբք և հոգացողութեամբ տեառն Սիմէօնի գերընդիր կաթողիկոսին ամենայն Հայոց և Սրբոյ Էջմիածնի, որ ի սոյնոյ հաղարէ» (**Ղաֆադարյան Կ.**, *Երևան, միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները*, էջ 159, առձ. հմր. 60), իսկ աշխատանքների կատարման վերաբերյալ՝ ունենք հետևյալ վկայությունը. «Պատճառս գրոյս այս է, որ ես՝ Սրբոյ Էջմիածնի միաբան եղվարդեցի Գրիգոր վարդապետս, և ես՝ Երևանցի դերձակ Պօղոսի որդի դերձակ Աղաբաբս... վերակացու եղաք, զի նորոգել տացուք զտանիսն և զսիանսն Երևանու բաղաքի ներիին մեծ եկեղեցւոյն, որ անուն սրբոյ Առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի կառուցեալ կայ» և որպես վարձատրություն ստացել են 95 թուման գումար (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 5, վավ. 13): 1778 թ. մեկ այլ արձանագրությունում հիշատակվում է Օշականից դեպի հարավ՝ Քասաղ գետի վրայով անցնող 1706 թ. Նահապետ Ա. Եղեսացի կաթողիկոսի կառուցած կամուրջի վերանորոգման մասին. «Նորոգեցաւ կամուրջս ի ձեռն տեառն Սիմէոնի սրբազան կաթուղիկոսին Սրբոյ Էջմիածնի Երևանցւոյ ի ՌՄԻԷ. (1778) թուին մերոյ» (**Յովհաննէս եպս. Շահխաթունեանց**, էջ 260):

[93] Մուղանլու, տարբեր ցեղերի հավաքական անվանումը, որոնք բնակվում էին Մուղանի դաշտավայրում, որը կազմում է Կուր-Արաքսյան դաշտավայրի մասը: Շահ Աբաս I-ն իր իշխանության ամրապնդման նպատակով իր հայրենի ղզլբաշներից «առաննձնացնում է» առանձին ցեղերի, որոնք հավաքական անունով կոչվել են «շահսևեններ», այսինքն՝ շահի սիրելիներ: Այդ ցեղերի մի մասին հատկացվում է Մուղանի ընդարձակ արոտավայրերը (**Б. П. Балаян**, «К вопросу об общности этногенеза шахсевен и кашкайцев», *Արևելագիտական ժողովածու*, Երևան, 1960, էջ 351): Քոչվորները Մուղանից տեղաշարժվելով՝ անցել են նաև հարևան երկրամասեր, այդ թվում և Արարատյան դաշտ: Մուղանից եկած լինելու պատճառով էլ կոչվել են մուղնալու:

[94] Բայատ (նաև՝ բայաթ, բոյաթ), թյուրախոս ղզլբաշական ցեղերից: Առանձին հյուղեր հաստատվել էին նաև պատմական Արցախի և Ուտիքի տարածքում (**Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, Ծանոթագրություններ, էջ 460):

[95] Խոր Վիրապից բայատ ցեղը վտարվել է 1765 թ., որից հետո վանքը նորոգվել և բարեկարգվել է, իսկ «Ջամբռ»-ում նշված են որոշ վիճակներ, որոնք պատկանել են վանքին: Սակայն, դրանով հանդերձ, վանքն ապահովված չի եղել: 1773 թ. նոյեմբերի 17-ին Սիմեոն Երևանցին կոնդակով կոչ է արել Երևանի և շրջակա գավառների հայ բնակչությանն օգնել վանքին, քանի որ շրջակա գյուղի բնակչությունը հետացել է և միաբանները մնացել են միայնության ու աղետության մեջ (տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 4, վավ. 32): 1775 թ. հոկտեմբերի 10-ի մեկ այլ կոնդակով էլ դիմում է հղվել Նոր Ջուղայի, Շիրազի և այլ նահանգների հայ համայնքներին՝ հօգուտ Խոր Վիրապի հանգանակություններ հավաքելու նպատակով (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 243, վավ. 39):

[96] Մոխրաբլուր հնավայր-բնակատեղին է:

[97] Այրըմլու (հայրումլու), թյուրական հոչվոր ցեղ: Հիմնականում հաստատվել էին Արցախի հյուսիսային մասերում՝ պատմական Գարդման գավառի երբեմնի հայաբնակ գյուղերում, Վերին Խաչենում, Ղազախում և այլուր (**Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, Ծանոթագրություններ, էջ 460-461):

[98] Քյոլանի հոդական հոչվոր ցեղը, նախապես հաստատվելով Դաշտային Ղարաբաղում, ԺԸ. դարում աստիճանաբար տեղափոխվում է Վերի Խաչեն (ժամանակակից Քարավաճառ): Քյոլանիների վերաբնակեցումը Խաչենի տարածքում հանգեցրեց բոնի հայաթափմանը: Եվ պատահական չէ, որ սկզբնաղբյուրներում հայկական այդ երկրամասը կոչվել է նաև Քյոլանու երկիր (**Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, Ծանոթագրություններ, էջ 461): Քյոլանիների՝ Աւարատյան դաշտ անցնելու վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկություններ է թողել նաև Հովսեփ Էմինը, ով 1766 թ. գտնվել է այս ցեղի դեմ կռված լեզգիների ճամբարում: Նրա վկայությամբ՝ իրենց դեմ դուրս են եկել Ղոլանի հոդերը, որոնք Նադիր շահի մահից հետո էին Ղարաբաղից հաստատվել Երևանում և դաշնակցում էին Դանձակի Շահվերդի խանի հետ: Ըստ Էմինի՝ վերջիններս Երևանից հասել են Սևանա լճի մոտակայք, որտեղ և տեղի է ունեցել մարտը: Գերի ընկած հոդերի մեջ միևնույն հանդերձանքով եղել են նաև հայեր (**Հովսեփ Էմին**, *Հովսեփ Էմինի կյանքն ու արկածները*, թարգմ. Գոհար Մուրադյանի և Աւրամ Թոփչյանի, խմբ. Աւրտակ Մաղալյան, Երևան, 2018, էջ 303): Սիմեոն Երևանցու «Հիշատակարան»-ում էլ տեղեկություն կա, որ Ղոլանիները նպատակ են ունեցել անցնել Տուզախ (Դիզակ)՝ Իբրահիմ խանի մոտ ծառայելու համար: Սակայն, ընդհարվելով լեզգիների հետ՝ ծանր կորուստներ են կրել (*Դիւան հայոց պատմութեան*, Գիրք Գ., էջ 494): Սիմեոն Երևանցին երիցս (1766 և 1767 թթ.) հիշատակում է Հուսեյն Ալի խանի կողմից Ղոլանիներին Մայր Աթոռի մերձակայքում բնակեցնելու փորձերի մասին: Ակնհայտ էր այն վտանգը, որ կարող էին ներկայացնել խանի հովանավորությամբ գործող ռազմատենչ հոդերը, և կաթողիկոսը վճռականորեն դեմ է եղել այդ նախաձեռնությանը՝ թույլ չտալով հոդերին հաստատվել ու բնակավայր հիմնել Սուրբ Էջմիածնի մոտակայքում:

[99] Հիշատակված է Կարսի Կարմիր վանքը, որը գտնվում է համանուն գյուղում, Անիի ավերակներից հյուսիս:

[100] Աստրախանը ԺԷ. դարի սկզբներից Ռուսաստանում հայկական խոշոր գաղթավայրերից էր, ռուսահայոց թեմի կենտրոններից մեկը, որի հայկական բնակչության թիվը 1763 թ. հաշվվում էր շուրջ 500 տուն (տե՛ս **Պավել Ջոբանյան**, *Հայ-ռուս-վրացական փոխհարաբերությունները ԺՀ. դարի երկրորդ կեսին*, էջ 224): Քաղաքում գործել են չորս հայկական եկեղեցիներ, դպրոցներ, տպարան: Սկզբնական շրջանում Աստրախանի թեմն իր մեջ ներառել է նաև հայկական բոլոր համայնքները Ռուսաստանում, իսկ Սիմեոն Երևանցու կողմից 1773 թ. ռուսահայոց թեմի առաջնորդ կարգված Հովսեփ Առղությանի (1743-1801) գործունեության շրջանում թեմի մեջ են ներառվել նաև Ղրիմի հայկական բնակավայրերը:

[101] Տեղի հայության ընդվզման պատճառներից նշվում են Բարսեղ վարդապետի կողմից կեղծ կոնդակներով հանդես գալը, նվիրատվությունները տեղ չհասցնելը և այլ մեղադրանքներ: Նման բովանդակությամբ բողոքագիր է ուղարկվել Ղազար Ջահկեցի կաթողիկոսին՝ առաջնորդին փոխելու խնդրանքով (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 243, վավ. 11):

[102] Հանդիպելով տեղի առաջնորդ Ստեփաննոս վարդապետի հարուցած խոչընդոտներին՝ նվիրակ Հովհաննես վարդապետը բողոք է հղում Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսին, որն էլ Պետերբուրգ դեսպանության մեկնող Դավիթ վարդապետին հանձնարարում է ճնշել այդ գործը: Հաջողվում է հասնել նրան, որ Դավիթ վարդապետն «ի հասանիլն ի Հաշտարխան, ըստ պատվիրանի սրբազան հայրապետին, առէալ էր զհաշտութիւն ի մէջ ժողովրդիանն և նուիրակին» (*Դիւան հայոց պատմութեան*, Գիրք Գ., էջ 499-500), իսկ Ստեփաննոս վարդապետը եղած հակասությունների հետ կապված 17 կետից բաղկացած մանրամասն բացատրագիր է ուղարկում կաթողիկոսին (տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 3, վավ. 2):

[103] 1760 թ. Հակոբ Շամախեցի կաթողիկոսը դիմում է ուղարկում ռուսական արմունիի: Այն ընդհանրական խնդրանք էր՝ ուղղված կայսուհի Ելիզավետա Պետրովնային, որպեսզի վերջինս «ականջալուր լինի հայերի, վրացիների և մյուս Բրիստոնյաների պաշտպան» վրաց Թեյմուրազ II (1744-1762) թագավորի պատվիրակության հաջողմանը (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 243, վավ. 18) և որևէ պաշտոնական արձագանք չի ունեցել:

[104] Մայր Աթոռի դեսպանությունը սկզբում չի հասել հաջողության: Հայկական պատվիրակությանը մեծապես օժանդակել են ռուսաց արմունիիին մոտ կանգնած հայ գործիչները և մասնավորապես Հովհաննես Լազարյանը (1735-1801) (տե՛ս **Հրանտ Օհանյան**, «Ս. Էջմիածնի և Ռուսական կայսրության փոխհարաբերություններն ըստ Սիմեոն Ա. Երևանցու «Ջամբռի», *Էջմիածին*, ե, 2017, էջ 84-86):

[105] Եկատերինա II-ի՝ 1768 թ. հունիսի 30-ի հրովարտակով սահմանվում էր. ա) Ռուսական կայսրության տարածքում հայ ժողովուրդը կարող է ազատորեն դավանել իր դավանանքը՝ հայ հոգևոր կանոններով և եկեղեցական կարգերով, բ) Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսներին էր վերապահվում եպիսկոպոսներ և այլ հոգևորական պաշտոնյաներ նշանակելու իրավունքը, գ) առանց Հայոց կաթողիկոսի գրավոր թույլտվության որևէ հոգևորական չէր կարող մուտք գործել կայսրության տարածք, որի վերաբերյալ համապատասխան ցուցումներ են ուղարկվում ռուս սահմանապահներին (հրովարտակը պահվում է Մատենադարանում՝ առանձին ցուցակով (ցուցակ 30, «Հրովարտակներ», վավերագիր առաջին): Այն հրատարակվել է դեռևս ԺԹ. դարի կեսերին (տե՛ս *Մեղու Հայաստանի*, 1858, № 45, եր. 356): Այդպիսով՝ ռուսական կայսրությունն իր բարձր հովանու ներքո էր վերցնում հայ բնակչությանը: Ռուսական արմունիի հետ փոխհարաբերությունների հաստատումը, թեև պայմանավորված էր Աստրախանի թեմի խնդրով, սակայն փաստորեն այն կանոնակարգեց հայոց հոգևոր գործերը Ռուսաստանում: 1773 թ. թեմի առաջնորդ է կարգվում Հովսեփ Արղությանը (1743-1801): Նշենք, որ Հովսեփ Արղությանը վարել է իրեն վստահված թեմի բոլոր արդյունքներից ստացած գումարների և ծախսերի մատյան (տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 4, վավ. 10, 20):

[106] Մինաս վարդապետն իր հոգևոր թեմի նվիրատվությունների մանրամասն գրանցամատյան է կազմել, որն ունի նաև ծախսերի բաժին: Մատյանը վարվել է 1768-1774 թթ. (տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 3, վավ. 6):

[107] Գազ - նուրբ և թափանցիկ կտոր՝ մետաքսից, վուշից և այլն:

[108] Հայկական եկեղեցիներում աղոթքի ժամանակ կատարվում է կայսրական մաղթանք՝ «վասն մեծապայծառ տօնախմբութեան նորին», իսկ 1771 թ. Սիմեոն Երևանցին հեղինակում է «Գիրք հանդիսադրութեանց տօնից կայսերականաց» հոգևոր արարողակարգ ներկայացնող գործը, որտեղ կաթողիկոսը գրել է, որ «...ոչ ինչ կարէաք հատուցանել զփոխարէնն, վասն որոյ զայսման բանս շարադրեցաք վասն մեծապայծառ տօնախմբութեան նորին ... եկեղեցականօք և աշխարհականօք մեծաւ հանդիսաւորութեամբ կատարեսցեն զայս կարգ» (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 4, վավ. 43, ՄՄ 7788, 4բ): Մաշտոցյան Մատենադարանում է գտնվում Սիմեոն Երևանցու հեղինակած այս գործը, որն ինքնագիր ստորագրությամբ է:

[109] Կարմիր վանք (Սուրբ Աստվածածին), Բարձր Հայքի Կարնո գավառի նշանավոր վանքերից: Գտնվում էր Կարնո (Էրզրումի) դաշտում, քաղաքից շուրջ 25 կմ հյուսիս-արևելք: Կոչվել է նաև Հննուց վանք՝ մոտակա գյուղի անունով: Եղել է գրչության կենտրոն, որի հավաքածուն համարվում է կորսված (*Յուցակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ Կարմիր Վանուց և շրջակայից*, Անթիլիաս-Լիբանան, 1957, տե՛ս **Յարութիւն Քիւրեան**, «Յուցակ ձեռագրաց Անկիւրիո Կարմիր վանուց եւ շրջակայից» (գրախօսական), Բազմավէպ, Վենետիկ, 1959, № 1-2, էջ 46-48):

[110] Կաթոլիկների գործունեության մասին «Ջամբռ»-ի տեղեկություններն Օսմանյան տիրապետության տակ գտնվող՝ Ախալցխա, Բայազետ, Ալաշկերտ, Մանազկերտ և այլ բնակավայրերի վերա-

բերյալ են: Կաթոլիկական քարոզչությունը Սիմեոն Երևանցին դիտարկել է որպես Հայոց եկեղեցու և հայ ժողովրդի միասնականության պատակտում: Ազգի միասնականության ոգուն է նվիրված նրա «Պարտավճար» գիրքը (**Սիմէօն Երևանցի**, *Պարտավճար*, Ս. Էջմիածին, էջ 201-211): Այն դիտարկվել է նաև ազգային վերածննդի տեսլականի շրջանակներում որպես Հայոց եկեղեցու և հայ բնակչության միասնականության հաստատման ձոն (տե՛ս **Sebouh Aslanian**, "Dispersion History and the Policentric Nation: The Role of Simeon Yerevantsi's Girk or koci Partavcar in the 18th Century Nation Revival", Venise-S. Lazarus, 2004 (Bibliotheque d'Arménologie "*Bazmavep*" № 39):

[111] 1768-1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ՝ 1769 թ., ռուսական ոչ մեծ մի զորաջոկատ ուղարկվել է Կովկաս՝ թուրքական զորերի դեմ վրացիների հետ համատեղ կռվելու համար: Ռազմական գործողությունները հանգեցրել են հաղորդակցման ուղիների խափանմանը, իսկ Սիմեոն Երևանցու թողած հիշատակությունը բնորոշում է ստեղծված ծանր վիճակը. «...վրդովեցաւ բոլոր աշխարհ ըստ մեծի մասին ... բազմացան գողք և ելուզակք, ապստամբք և կողոպտիչք ի շէնս և հատան ճանապարհք յերթևեկաց, խափանեցան առ և տուրք վաճառականաց. և հասարակութիւն ստորադրելոցն և մանաւանդ՝ ազգս հայոց կային ի մէջ մեծի վտանգի և տառապանաց» (**Սիմէօն Երևանցի**, *Գիրք ազօթից որ կոչի Ջբօսարան հոգեւոր*, Ս. Էջմիածին, 1772, էջ 174-175):

[112] Ալաշկերտի դաշտի վերոնշյալ՝ Գարսան, Ղարասուն և Նավկա (Նավիկ) գյուղերը գտնվում էին Էրզրումի նահանգի Բայազետի գավառի Ղարաֆլիսայի գավառակում, իսկ Մոլլասուլեյմանը և Միրանկը՝ Ալաշկերտի գավառակում:

[113] Սիմեոն Երևանցին մեծ ուշադրություն է դարձրել կաթոլիկների գործունեության վրա: Միայն Ախալցխայի օրինակը բնորոշում է կաթոլիկոսի ունեցած անհաշտ դիրքորոշումը պարսկական և օսմանյան տիրապետության սահմաններում կաթոլիկ քարոզչության և նրանց համայնքների գործունեության հարցում: 1764 թ. Կարինի Կարմիր վանքի միաբաններից Գևորգ Եվդոկացի վարդապետի՝ Ախալցխայում ակտիվ քարոզչությունը մեծապես անհանգստացրել է հայ հոգևորականներին: Գործը հասել է նրան, որ կաթողիկոսը բանագնաց է ուղարկել օսմանյան Մուստաֆա III (1757-1774) սուլթանի մոտ՝ կաթոլիկների գործունեության դեմ այդ իշխանություններից հրամանագիր ստանալու նպատակով: 1765 թ. դեկտեմբերի 2-ով է թվագրված (հիջրայի 1179 ջումադա ալ-ախըրի 19-րդ օրը) Մատենադարանում պահվող սուլթանի համապատասխան հրամանագիր, որն ուղղված էր Կարսի, Ախալցխայի, Զըլդըրի, Բայազետի, Վանի օսմանյան նահանգապետերին, գավառապետերին և այլ պաշտոնյաներին (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, ց. 29, թղթ. 3ա, վավ. 45): Ինչ վերաբերում է հրամանագրի կատարմանը, ապա մասնավորապես Ախալցխայի օրինակով նշենք, որ 1765-1766 թթ. Օսմանյան կայսրության և Իմերեթի թագավորության միջև բռնկված պատերազմի հետևանքով և ռազմական գործողություններով պայմանավորված՝ տեղի կաթոլիկ համայնքն առժամանակ զերծ է մնացել հետապնդումներից: Թեև 1769 թ. իշխանություններին հաջողվել է ներքակալել համայնքի առաջնորդներին, սակայն, ինչպես երևում է՝ 1771 թ. նրանք ազատ են արձակվել և սուլթանի հրամանագրով արտաքսվել երկրից (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, ց. 29, թղթ. 1դ, վավ. 467): Այն, որ թեկուզ այդպիսի կոշտ գործողությունները բնավ չեն լուծել խնդիրը, երևում է Իմերեթի հոգևոր առաջնորդ Մախսիմիանոսի՝ Սիմեոն Երևանցուն ուղղված գրությունից, որտեղ վերջինս հավաստիացնում է, որ միջոցներ են ձեռ առնվում նաև տեղի իշխանների աջակցությամբ (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 5, վավ. 43): Կաթոլիկների քարոզչություն կար նաև Քարթլի-Կախեթի տարածքում, ինչի վերաբերյալ պահպանվել են արխիվային վավերագրեր: Դավանանքով պայմանավորված բախումները զսպելու համար՝ Հերակլ II-ը 1775 թ. հատուկ հրովարտակով արգելում է հայ կաթոլիկների և լուսավորչականների միջև ամուսնությունները և բռնությամբ դավանանք փոխելը (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 5, վավ. 39): Թեև նկատելի են վրացական

իշխանությունների կողմից կաթոլիկների նկատմամբ բռնության դեպքեր, մասնավորապես՝ 1777 թ. վրացական Գորիի և հարակից շրջանի հայ կաթոլիկները ենթարկվում են հարցաքննության, կազմվել է նրանց ցուցակը (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 5, վավ. 42):

[114] Եթե նշված երկու արշավանքները համեմատաբար անվնաս են անցնում տեղի հայ ազգաբնակչության համար, ապա բոլորովին այլ ընթացք է ունենում Հերակլ II-ի՝ 1779 թ. Երևան կատարած արշավանքը: Շուրջ երեք ամիս է տևում Երևանի անհաջող պաշարումը, որի ընթացքում վրացական զորքերն ասպատակում ու թալանում են շրջակա բնակավայրերը: Խոսուն են Ս. Էջմիածնում գրված մի գույհամատյանի տվյալները, որում նշված է, թե դրամական և իրեղեն ինչ մեծ հանակի «նվերներ» են այդ ընթացքում տրվել Հերակլին և նրա պաշտոնյաներին (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2, վավ. 21):

[115] Խոսքը վենետիկցու կամ վենետիկում բնակվողի մասին է:

[116] Լութերականությունը, որը հիմնվել է ԺՋ. դարի սկզբներին՝ Ռեֆորմացիայի արդյունքում, կոչվել է իր հիմնադրի՝ Մարտին Լութերի անունով: Այն «բարեփոխված» քրիստոնեական եկեղեցին է, որի հիմքում միայն հավատով, այսինքն՝ առանց հոգևորականության և եկեղեցու միջնորդության, Աստծուն հաղորդակցվելով փրկվելու գաղափարն է:

[117] Վենետիկյան Մխիթարյան միաբան Հակոբ Ջամշյանի տպագրած «Լուսնացոյց»-ը (1757 թ.) և «Օրացոյց»-ը (1758 թ.) մեծ տարածում էին գտել հայության շրջանում (տե՛ս **Մաղաքիա արք. Օրմանեան**, *Ազգապատում*, հ. Բ., սյունակ 3584): Դրանով է պայմանավորվում հայ իրականության մեջ տոնացույցի կարգավորման անհրաժեշտությունը, որը Սիմեոն Երևանցին համարել է առաջնահերթ և հրատապ գործ՝ պատճառների մասին գրելով Կարինի և Երզնկայի հայությանն ուղղված իր կոնդակում (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 243, վավ. 37):

[118] Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի լուսավորչական գործունեության կարևորագույն ձեռնարկումներից էր 1771 թ. տպարանի հիմնադրումը Ս. Էջմիածնում, որի շնորհիվ դարեր շարունակ եվրոպական երկրներում դեգերող տպագրական գործը շարունակվեց նաև մայր հայրենիքում: Մաղաքիա արք. Օրմանյանը նշում է, որ Սիմեոն Երևանցին տպարան հիմնադրելու մտահղացումն ունեցել է դեռևս կաթողիկոս դառնալուց 20 տարի առաջ՝ Հնդկաստանում նվիրակ եղած տարիներին (տե՛ս **Մաղաքիա արք. Օրմանեան**, *Ազգապատում*, հ. Բ., էջ 3580): Վստահաբար չենք կարող դա պնդել, քանի որ այդ շրջանում հնդկահայ գաղթավայրում տպագրական գործն իմքին սաղմնային վիճակում էր, բայց հայտնի է, որ Սիմեոն Երևանցին տպագրական հարցերով ակտիվ գործունեություն է ծավալել Կ. Պոլսում: Հետաքրքիր է, որ «Ջամբռ»-ում Ս. Էջմիածնի տպարանի հիմնադրումը թվագրված է 1770-ով, թեև ընդունելի է համարվում տպարանի շինության արձանագրությունում նշված կառուցման տարեթիվը. «Աստուծով հաստատեցաւ տպագրատունս նոր ի նորոյ ի Սուրբ Աթոռս էջմիածին ամենայն պարագայիւն՝ հոգաբարձութեամբ տեառն Սիմէոնի սրբազան կաթուղիկոսին Երևանցւոյ՝ արդեամբ Ջուղայեցի ի Հինդ բնակեալ Ջաֆիկենց, ի յիշատակ իւրեան և իւր ի Քրիստոս հանգուցեալ ծնողացն... Թ[ուին] (Հայոց) ՌՄԻ. (1771)» (**Յովհաննէս եպս. Շահխաթունեանց**, *Սառբագրութիւն կաթուղիկէ Էջմիածնի*, էջ 71-72): Նորաստեղծ տպարանը կոչվել է Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի անունով: Տպագրված որոշ գրերի հիշատակարաններում ներկայացված են տպարանի և տպագրական աշխատանքներում ներգրավված անձիք. Իսահակ եպիսկոպոս Գեղամացին, որը ղեկավարել է տպարանի աշխատանքները, Հարություն Էջմիածնեցին, որը փորագրել և պատրաստել է ծաղկանիշեր, պատկերների, խորանների պարագաները, Գրիգոր սարկավագը (**Սիմէօն Երևանցի**, *Տօնացոյց*, էջ 562), Մկրտիչ Շոռոթեցին, որը պատրաստել է բոլորատառ ու նոտրատառ գրեր և տպագրության համար այլ պարագաներ (**Սիմէօն Երևանցի**, *Ջբօսարան հոգեւոր*, էջ 177-178) և ուրիշներ: Ինչպես երևում է աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններից՝ տպագրության համար

թուղթը նախապես բերվել է Եվրոպայից, այդ նպատակով նամակագրություն է եղել Կ. Պոլսի, Զմյուռնիայի նվիրակների հետ (տե՛ս *Դիւան հայոց պատմութեան*, Գիրք Ը., էջ 297, 428 և այլն), Սակայն թղթի ներմուծումը, ըստ ամենայնի, չի ապահովել պահանջարկը, ահա թե ինչու, հաղթահարելով թղթի արտադրությունը սկսելու բազմաթիվ դժվարություններ՝ 1776 թ. բացվում է նաև թղթի գործարան: Այս կարևոր մշակութային ձեռնարկումների և հրատարակությունների հետ կապված զգալի ծախսերն ամփոփվել են հատուկ գրանցամատյանում (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 7, վավ. 3): Նշենք նաև, որ տպարանի հիմնադրման 250-ամյակի առթիվ 2021 թ. ապրիլի 16-ին Հայաստանի փոստային կապի ազգային օպերատորը՝ «Հայփոստ»-ը, թողարկել է «Սուրբ Էջմիածնի տպարանի հիմնադրման 250-ամյակը» անունով նամականիշով գեղաթերթիկ, որի վրա պատկերված է կաթողիկոս Սիմեոն Ա. Երևանցին, ինչպես նաև՝ վերոնշյալ տպարանում տպագրված «Տոնացույց»-ի կազմը և գրի էջերից:

[119] «Ջամբո»-ի Ջ. և է. գլուխներում ներկայացված էջմիածնի կաթողիկոսության նվիրական թեմերի ցանկերում, որոշ դեպքերում, լրացված են միայն դրանց անունները՝ առանց բնակավայրերի, իսկ ձեռագիր մատյանում մեծ թվով դատարկ էջեր են թողնված: Նույն կերպ՝ չգրված էջեր կան նաև որոշ այլ թեմերի ցանկերում: Ելնելով այդ կառուցվածքից՝ կարող ենք ասել, որ մատյանում մուտքագրված բնակավայրերի ցանկերը հետագայում լրացնելու հարց եղել է, առավել ևս, որ հայտնի է թեմերի ավելի ամբողջական ցուցակ: Այն կաթողիկոսի հանձնարարությամբ կազմել է ատենադպիր Երեմիա Օշականցին (ՄՄ 9120, 1ա-5բ) և հրատարակվել է Գյուտ Աղանյանցի կողմից (տե՛ս *Դիւան հայոց պատմութեան*, Գիրք Գ., սյունակ 797-806, նաև՝ վերահրատարակվել է՝ **Արմեն Այվազյան**, *Հայոց եկեղեցին XVIII դարի հայ ազատագրական չարժման քառուղիներում*, էջ 244-253):

[120] Հոծ հայկական համայնքների գոյության և մշակութային հարուստ ժառանգության տեսանկյունից՝ կարևորել ենք Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքի և նրա շրջակա բնակավայրերի տեղադրության համառոտ ծանոթագրումները:

[121] Քարթալ, ժամանակակից Ստամբուլի շրջաններից:

[122] Քաղքիդոն, գտնվում է Ստամբուլի ասիական մասում, հայաբնակ պատմական Քաղկեդոնն է, որտեղ 451 թվականին տեղի է ունեցել հայտնի եկեղեցական ժողովը:

[123] Սկյուտարը Ստամբուլի ասիական հատվածի թաղամասերից է, որն ունեցել է հոծ հայկական բնակչություն: Այնտեղ այժմ էլ գործում են հայկական վարժարանները:

[124] Բեյգոզ, ժամանակակից Ստամբուլի թաղամասերից, ասիական ափում, հյուսիսում հարում է Սև ծովին, արևմուտքում՝ Բոսֆորի նեղուցին: Հնագույն բնակավայր է, որտեղ ապրել են նաև հայեր:

[125] Կանդիլլի, Բոսֆորին ափամերձ շրջան Ստամբուլում, Յուսքյուդարի հարևանությամբ: Ունի հայկական և հունական եկեղեցիներ:

[126] Ղուռուչեշմէ, Ստամբուլի շրջաններից, որը գտնվում է Բեշիկթաշի հարևանությամբ:

[127] Առնավութքյոյ, շրջան և խաղամ Ստամբուլ նահանգում, որտեղ գործել է հայկական խոշոր համայնք: Եղել է դպրոց: Առնավութքյոյը գտնվում էր Էդիրնե/Ադրիանապոլսի միջոցով Ստամբուլը Եվրոպային կապող ցամաքային ճանապարհի վրա:

[128] Օրթաքյոյ, պատմական շրջան Բեշիկթաշում (Ստամբուլ), գտնվում է Բոսֆորի նեղուցի եվրոպական ափի կենտրոնում: Կ. Պոլսի հայաշատ թաղամասերից մեկը: Օրթագյուղում են ծնվել Վահան Թեքեյանը, Սրբուհի Տյուսաբը և ուրիշներ: Օրթագյուղում է գտնվում Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին, գործում է Թարգմանչաց Վարժարանը:

[129] Բեշիքթաշ, հայտնի թաղամաս Ստամբուլում, խաղաի եվրոպական հատվածում՝ Բոսֆորի ափին: Բեշիքթաշը հայտնի էր իր ազգային բազմազանությամբ՝ թուրեր, հույներ, հայեր, վրացիներ և հրեաներ: Բեշիքթաշում է գտնվել հայկական հայտնի Մխիթարյան վարժարանը:

[130] Խասգյուղ, Ստամբուլի եվրոպական հատվածի թաղամասերից: Ունեցել է հրեա և հայ բնակչություն, հայկական եկեղեցիներ՝ Սուրբ Ստեփանոս, Սուրբ Աստվածածին, Խասգյուղում են գործել Ներսեսյան վարժարանը, Գալֆայան ճեմարան-վարժարանը, Նուբար-Շահնազարյան վարժարանը:

[131] Էյուպ շրջանը Ստամբուլի նահանգում է, եվրոպական հատվածում, Սև ծովի ափին:

[132] Թոփխափի, Կոստանդնուպոլսի կենտրոնական շրջաններից, որտեղ մինչ ԺԹ. դարը գտնվել է Օսմանյան կայսրության գլխավոր պալատը:

[133] Պատմական Ադրիանապոլիսը, Արևելյան Թրակիայի հնագույն քաղաքներից, որը կառուցվել է Հռոմի Ադրիանոս կայսեր կողմից: Հայաբնակ էր մինչև Մեծ եղեռնը:

[134] Գյումյուրջինա, քաղաք Հունաստանի հյուսիս-արևելքում, Կոմոտինի դեմոսի վարչական շրջանը, գտնվում է Արևմտյան Թրակիա պատմական շրջանում, ունեցել է հայկական բնակչություն, այժմ էլ Հունաստանի հայաշատ քաղաքներից է: 1834 թվականից գործում է Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին:

[135] Թեքիրդաղ, քաղաք Թուրքիայի հյուսիս-արևմտյան մասում, Թեքիրդաղի նահանգում: Նախկինում մտել է էդիրնեի վիլայեթի մեջ: Եղել է հայաշատ քաղաքներից մեկը: ԺԷ. դարում քաղաքի 30 թաղամասերից երկուսը հայկական էին, ունեցել է հայկական եկեղեցիներ: Եղել է առաջնորդանիստ քաղաք: Հիշատակվում է, որ հայերն այստեղ են գաղթել 1606-1607 թթ. Կամախիից (**Սիմեոն Երևանցի**, ***Ջամբռ***, Ծանոթագրություններ, էջ 464): Մատենադարանում առկա են մի շարք ձեռագրեր, որոնք գրվել են Թեքիրտաղում (ՄՄ 1860, 3368, 5008 և այլն):

[136] Մալղարա, քաղաք և շրջան Թուրքիայի Մարմարայի շրջանում, մտնում է Թեքիրդաղ նահանգի մեջ:

[137] Ուզունյոռփու քաղաքը գտնվում է Թուրքիայի էդիրնե նահանգում:

[138] Զորլու, քաղաք Թուրքիայի հյուսիս-արևմտյան մասում, Թեքիրդաղի նահանգում: Ունեցել է հայ բնակչություն:

[139] Գալիպոլի քաղաքը գտնվում է Թուրքիայի Չանաքկալեի նահանգում:

[140] Սիլիվրի, քաղաք և շրջան Թուրքիայի հյուսիս-արևմտյան մասում, Ստամբուլի նահանգում: Շրջանը գտնվում է Մարմարա ծովի ափին: Ունեցել է հայկական բնակչություն: Սիլիվրի քաղաքում է ծնվել Ռուբեն Սևակը:

[141] Բուրսա, հնագույն և խոշոր քաղաք Թուրքիայի հյուսիս-արևմտյան մասում: ԺԴ. դարում մի ճանի տասնամյակ եղել է Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքը: Եղել է հայաշատ բնակավայրերից մեկը, որտեղ հայերը բնակվել են մինչև 1922 թ.: Քաղաքի հայերն ունեցել են իրենց եկեղեցին:

[142] Էնիչէ, քաղաք և շրջան թուրքական Չանաքկալեի նահանգում, հայկական անվանումը նաև՝ Ենիչե:

[143] Բանդիրմա, քաղաք հյուսիս-արևմտյան Թուրքիայում, Մարմարա ծովի ափին: Քաղաքի հայ բնակչության թիվը մի ճանի հազար է եղել:

[144] Բալըքեսիր, քաղաք Թուրքիայի հյուսիս-արևմտյան մասում, գտնվում է Մարմարա ծովից ոչ շատ հեռու: Հայաբնակ է եղել մինչև Մեծ եղեռնը:

[145] Քյոթահիա կամ Կուտինա քաղաքը Թուրքիայի արևմտյան հատվածում է: ԺՉ. դարից հայտնի է խեցեգործութեամբ, հատկապես հախճապակե կերտվածքների արտադրությամբ: Կուտինայի արհեստագործական թաղամասերի զգալի մասում աշխատել են հայերը և հույները: Կուտինայի խեցեգործության մեջ առաջնահերթ էր դեկորատիվ սալիկների պատրաստումը, որոնք կիրառված են հայկական և հունական եկեղեցիներում, օսմանյան մզկիթները հարդարելու համար: Ծննդով Կուտինայից է Կոմիտասը: Կուտինայից հայտնի են նաև հայկական ձեռագրեր:

[146] Տավսանլի, քաղաք և շրջան Թուրքիայի Քյոթահիա նահանգում:

[147] Բիլեջիք, քաղաք Թուրքիայի արևմտյան մասում, Բիլեջիկի նահանգում: Մինչև Մեծ եղեռնը հայերի թիվն անցել է տասնյակ հազարից, եղել են հայկական եկեղեցիներ:

[148] Յալովա, քաղաք և շրջան Թուրքիայի հյուսիս-արևմտյան մասում, Յալովայի նահանգում: Քաղաքը գտնվում է Մարմարա ծովի ափին: Հայերի թիվը մինչև Մեծ եղեռնը հասել է մոտավորապես 1000-ի:

[149] Գետելեհ, փոքր գյուղ Բուրսա նահանգի Մարմարայի շրջանում:

[150] Սյոլյոզ, գյուղ Բուրսա նահանգի Մարմարայի հարավային ծովափին:

[151] Ենիշեհիր, քաղաք և շրջան Թուրքիայի Բուրսա նահանգում:

[152] Ասլանբեկ (Առսլանբեյ, Ասլանբեյ), գյուղ Թուրքիայի Կոջաելիի նահանգում: Գյուղում հայերը բնակվել են մինչև Մեծ եղեռը: Ըստ Հրաչյա Աճառյանի, ով անդրադարձել է նաև Ասլանբեկի բարբառին, գյուղն ամբողջովին հայաբնակ է եղել, թեև շրջապատված էր թուրքական, լազ և չերեզական գյուղերով (տե՛ս **Հրաչեայ Աճառեան**, *Ուսումնասիրութիւններ հայկական գաւառաբառութեան*, Վենետիկ, 1898):

[153] Ադապազար, քաղաք Թուրքիայի հյուսիս-արևմտյան մասում, Սակարիա նահանգում, Բոսֆորից մոտ 120 կմ արևելք, Սաֆարիա գետի ձախ ափին, մեծաթիվ հրիստոնեա բնակչությամբ: Հայերի թիվը քաղաքում անցել է 10.000-ից: Ունեցել է հայկական եկեղեցիներ, կից՝ նախակրթարաններ և վարժարաններ:

[154] Արմաշ, հայերով բնակեցված փոքր քաղաք Մարմարա ծովի արևելյան ափին: Հայտնի է Արմաշի Սուրբ Աստվածածին վանքը, որը եղել է վանական կենտրոն: Ունեցել է ուսումնարան, որի տեսուչն է եղել Մաղաքիա Օրմանյանը: Քաղաքում գործել է հայկական տպարան, հրատարակվել է «Լույս» հանդեսը: Արմաշը հայտնի էր նաև որպես գրչության կենտրոն, ունեցել է մատենադարան (տե՛ս **Յակոբ Թոփճեան**, *Յուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին*, Վենետիկ, 1962):

[155] Ֆեռիզլի, քաղաք և շրջան Թուրքիայի Սակարիայի նահանգում: Բնակեցված է եղել հայերով:

[156] Սապանջա, քաղաք և շրջան Թուրքիայի Սակարիայի նահանգում, Մարմարայի շրջանում, Սապանջա լճի մոտակայքում:

[157] Իզմիթ, քաղաք Թուրքիայի հյուսիս-արևմտյան մասում, Մարմարա ծովի ափին: Քաղաքը գտնվում է Կոջաելի նահանգում: Եղել է Օսմանյան կայսրության հայաշատ քաղաքներից, գործել է Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին:

[158] Ուտամելու, Օսմանյան կայսրության եվրոպական նահանգների հավաքական անվանումը, որի մեջ մտել են Ղրիմը, Ազովի ծովի շրջակա բնակավայրերը և որտեղ բնակվել է հոծ հայկական բնակչություն՝ իր յուրատեսակ մշակութային ժառանգությամբ:

[159] Թեոդոսիա, ղրիմահայության տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կենտրոնը: 1778 թ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո հայերը զանգվածաբար գաղթել են Ղրիմից, որի պատճառով քաղաքը հայաթափվել է: Նրանք հաստատվել են Դոնի ափի մոտ՝ հիմնադրելով Նոր Նախիջևանը (տե՛ս **Վլադիմիր Բարխուդարյան**, *Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն (1779-1861 թթ.)*, Երևան, 1967):

[160] Բելոգորսկ, Ղրիմի քաղաքներից, միջնադարում առևտրային երթուղիների խաչմերուկ: ԺՀ. դարի հիշատակությունների համաձայն՝ քաղաքը եղել է Ղրիմի խոշորագույն կենտրոններից, իսկ բնակչության մեծ մասը՝ եղել են հայերը, հույերը և հրեաները: Հայերն ունեցել են իրենց եկեղեցիները: Բելոգորսկը եղել է հայկական գրչության կենտրոններից: Ունեցել է հայկական թաղամաս, որը կոչվել է Ղարախաչ (**Վարդգես Միքայելյան**, *Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն*, էջ 113);

[161] Բախչիսարայ, քաղաք Ղրիմում, Ղրիմի խանության նախկին մայրաքաղաքը: Ղրիմում թարթարների իշխանության ժամանակ հիշատակվում է քաղաքում 300 տուն հայ ազգաբնակչության մասին (**Վարդգես Միքայելյան**, *Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն*, էջ 115): Այստեղ գրված ձեռագրերի թիվը, որոնք պահվում են Մատենադարանում, անցնում է մեկ տասնյակից: Ռուսական տիրապետության հաստատումից հետո՝ 1778 թ. գաղթի հետևանքով հայաթափվել է:

[162] Սիմֆերոպոլ, Ղրիմի մայրաքաղաքը: Այստեղ ևս հոծ հայկական բնակչություն է եղել՝ Հայ առաքելական և կաթոլիկ եկեղեցիներով:

[163] Եվպատորիա, քաղաք Ղրիմում, թերակղզու արևմտյան ափին, Եվպատորիա է անվանվել ռուսական տիրապետության ներքո անցնելուց հետո (1784 թ.): Ըստ վկայությունների՝ ԺՀ. սկզբներին հայ բնակչության թիվը կազմել է 90 տուն, իսկ դարի կեսերին՝ 450 հոգի: Հայտնի էր Սուրբ Նիկողայոս հայկական եկեղեցին, որը, սակայն, այրվել է թարթարների կողմից:

[164] Առմյանսկ քաղաքը Ղրիմի հյուսիսային մասում է: Հիմնադրվել է հայերի կողմից՝ 1730-ական թթ.: Գտնվում է թերակղզին մայրցամաքին կապող պարանոցի վրա:

[165] Գրուշևկա, գյուղ Ղրիմում, թերակղզու հարավ-արևելյան մասում: ԺԹ. դարից հիշատակվում է որպես հայաբնակ, կառուցվել են հայկական եկեղեցիներ: Հայաբնակ է եղել մինչև 1778 թ., երբ Ղրիմի բազմաճաշակ այլ բնակչության հետ միասին հայերը վերաբնակեցվել են Նոր Նախիջևանի տարածքում:

[166] Տոպոլևկա գյուղը թերակղզու հարավ-արևելյան մասում է: Հիմնադրվել է հայերի կողմից՝ ԺԹ.-ԺԴ. դարերում: Եղել է մարդաշատ գյուղ՝ երկու հայկական եկեղեցիներով (**Վարդգես Միքայելյան**, *Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն*, էջ 117): Հայկական այլ բնակավայրերի թվում ևս այստեղից հայերը 1778 թ. վերաբնակեցվել են Ռուսական կայսրության տարածք:

[167] Ջեմլյանիչնոե գյուղը թերակղզու հարավ-արևելյան մասում: Ունեցել է հայ բնակչություն, հիշատակվում է հայկական եկեղեցու գոյության մասին:

[168] Հին Ղրիմը թերակղզու հարավ-արևելյան մասում է, Ղրիմի հայաշատ բնակավայրերից մեկը, նաև՝ հայկական վաճառականության խոշոր կենտրոն: Հայտնի է քաղաքի Սուրբ Խաչ եկեղեցին, թեև ԺԴ. դարի կեսերից սկսած քաղաքում գործել են շուրջ տաս հայկական եկեղեցիներ (տե՛ս **Վարդգես Միքայելյան**, *Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն*, էջ 93):

[169] Կերչ քաղաքը թերակղզու արևելյան մասում է: Օսմանյան տիրապետության ժամանակ անկում է ապրել, իսկ հայերի գործունեությունը Կերչում ակտիվացել է հատկապես ռուսական տիրապետության ժամանակ, երբ այն դարձել է առևտրի խոշոր կենտրոն: 19-20-րդ դարերում քաղաքում գործել է հայկական եկեղեցի և դպրոց:

[170] Գլազովկա, գյուղ Ղրիմում, թերակղզու արևելյան մասում:

[171] Թամանը կայսրան և ադմինիստրատիվ կենտրոն է Ռուսաստանի Կրասնոդարի երկրամասում: Հայերի բնակության վերաբերյալ վկայություններ կան սկսած ԺԻ. դարից:

[172] Թեմրում քաղաքը Ռուսաստանում է, Կրասնոդարի երկրամասում: ԺՀ. դարում հիշատակվում է հայկական բնակչության մասին:

[173] Աչուևո, գյուղ Ռուսաստանի Դաշնության Կրասնոդարի երկրամասում, Ազովի ծովի ափին:

[174] Օզու (Ղարաիրման) քաղաքը Սև ծովի հյուսիս-արևմտյան ափին է, Հարավային Բուգի գետաբերանից շուրջ 30 կմ արևմուտք:

[175] Նշված բնակավայրերը ներկայիս Ռումինիայի տարածքում գտնվող քաղաքներ և գյուղեր են, որոնք ունեցել են հայկական բնակչություն, այդ թվում և մայրաքաղաք Բուխարեստը (Բուքրեշ):

[176] Մոլդովայի հանրապետության մայրաքաղաք Քիշնևը:

[177] Երեմ բնակավայրերն էլ ներկայիս Ուկրաինայի կազմում են, երկրի արևմտյան մասում:

[178] Նշված են Սև ծովի ամբողջ արևմտյան ավազանում սփռված բնակավայրերը, որոնք մեծ մասամբ այժմյան Բուլղարիայի տարածքում են: Պահպանվել է 1766-1767 թթ. կազմված Ուտումելու երկրից հավաքված գանձանակի և այլ դրամային մուտքերի հաշվեմատյանը (տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 3, վավ. 4):

[179] Թոխաթ (պատմական Եվդոկիա) բաղաքը և մյուս բնակավայրերը Սեբաստիայի շրջանի հայկական բնակավայրերն են (տե՛ս **Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, Ծանոթագրություններ, էջ 470):

[180] Սիվրիհիսար միջնադարյան բաղաքը հիմնադրել է Բյուզանդիայի Հուստինիանոս I կայսրը (527-565): Գտնվում է Անկարայից շուրջ 185 կմ հարավ-արևմուտք: Վաղ շրջանից էլ եղել է հայաբնակ: Ունեցել է հայկական դպրոցներ:

[181] Հիմնականում Անկյուրայի նահանգի բնակավայրերն են, որոնք սփռված էին Սև ծովի հարավային ափերից մինչև Միջերկրական ծով, այդ թվում նաև՝ Փոքր Ասիայի հարավում և հարավ-արևմուտքում գտնվող մի շարք բնակավայրեր:

[182] Էրզրումի և Կարսի ենթագլուխների համար ձեռագիր մատյանում բազմաթիվ չգրված էջեր կան:

[183] Հայկական բնակավայրերի այս կարևոր ցանկը լիարժեք բնութագրում է Էրզրումի նահանգի Բայազետ գավառի հայաշատ պատկերը ԺԸ. դարում, ինչը զգալիորեն փոխվեց 1829-1830 թթ. արևմտահայերի մեծ գաղթի հետևանքով:

[184] Տեղեկություններն այս թեմերի վերաբերյալ բացառիկ են: Նշված բնակավայրերը սփռված են Փոքր Ասիայի արևմտյան ափին՝ բաղաքներ, գյուղեր և ավաններ, ինչպես նաև՝ մերձակա կղզիները (բնակավայրերի վերաբերյալ մանրամասները տե՛ս **Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, Ծանոթագրություններ, էջ 477-479):

[185] «Ջամբռ»-ում Իրաի և հնդկահայ թեմերը ներկայացված են միասնաբար: Ըստ ամենայնի՝ դա պայմանավորված էր հնդկահայ համայնքի առևտրի գործում Իրաի ունեցած կարևոր տարանցիկ դերով և այդպիսով՝ սերտ կապերով: «Ջամբռ»-ի տեղեկությունը լրացվում է 1763 թ. Սիմեոն Երևանցու մի կոնդակով, որի միասնական հասցեատերը ևս Բաղդատի, Բասրայի և Հնդկաստանի հայությունն է: Կոնդակում նույնաբար թվարկված են «Ջամբռ»-ում նշված հնդկահայ բաղաքները (*Դիւան Նոր Ջուղայի Սուրբ Ամենափրկիչ վանքի*, մասն Բ., էջմիածնի կաթողիկոսներու կոնդակներ (1705-1800), աշխատասիրեց՝ Վարուժան արեպիսկոպոս, Սպահան, 2015, թիւ 82 կոնդակ, էջ 142):

[186] Բանգլադեշի (Բենգալիայի) հայաբնակ բնակավայրերը գտնվում էին Գանգեսի դելտայում, Բենգալյան ծովածոցի շրջանում: Անգլիական Օստ-Հնդկական ընկերության հիմնադրած Կալկաթան արդեն ԺԷ. դարի առաջին կեսից ուներ հայ բնակչություն: Առևտրի և արհեստների բնագավառներում ներգրավված տեղի հայ համայնքն ուներ իր եկեղեցիները, 1724 թ. կառուցվել է բաղաքի առաջին եկեղեցին՝ Ս. Նազարեթը, հիմնվել են դպրոցներ, իսկ 1821 թ.՝ հայտնի Հայոց մարդասիրական ճեմարանը, որը գործում է մինչև օրս (**Mesrovb J. Seth**, *Armenians in India*, Calcutta, 1937, p. 419-420): Դաքքան ներկայիս Բանգլադեշ պետության մայրաբաղաքն է: Հայկական համայնքը Դաքքայում ձևավորվել է ԺՀ. դարի սկզբներից: Հայաշատ է եղել հետաքրքիր ճարտարապետական լուծումներով 1781 թ. կառուցված (ճավի տեսքով) Սուրբ Հարություն եկեղեցու բաղամասը, որը տեղի հայաբնակների անունով կոչվել է Արմանիտոլա: Եկեղեցին կանգուն է մինչ օրս:

[187] Բենգալյան ծոցի հարավ-արևմտյան ափին գտնվող բաղաքներից հայտնի Մադրասը (այժմ՝ Չեննայ), որտեղ դեռևս ԺՋ. դարում ձևավորված հայ համայնքն իր ակտիվ դերակատարումն է ունեցել տարածաշրջանի առևտրական հարաբերություններում: 1770-ական թթ. բաղաքում գործել է

հայ ազատագրական գաղափարախոսությամբ ոգեշնչված Մադրասի խմբակը, որպես գրական-հաղաքական կազմակերպություն: 1771 թ. հիմնադրվել է հայկական տպարան: 1794 թ. Մադրասում է լույս տեսել առաջին հայկական պարբերականը՝ «Ազդարարը»:

[188] Մյանմայի (Բիրմա, հայկական անվանումը՝ Փեկուա) նախկին մայրաքաղաք Ռանգունն (Յանգոն) է, թեև Գ. Բադալյանն այն նույնացրել է Բանգլադեշի ծայր հյուսիսում գտնվող Ռանգփուր քաղաքի հետ (**Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, Ծանոթագրություններ, էջ 479): Հայտնի է, որ ԺԸ. դարից սկսած Հնդկաստանից և Նոր Ջուղայից հայերն արդեն հաստատվել էին Բիրմայում՝ զբաղվելով առևտրով ու արհեստներով, թեև ավելի վաղ հիշատակություններ ևս կան (տե՛ս **Սեպուհ Ասլանյան**, «Հնդկահայ վաճառականության պատմությունից (XVIII դ. սկիզբ)», *Պատմա-բանասիրական հանդես*, № 1, 2006, էջ 262): ԺԹ. դարի սկզբներից գործել է տեղի Սուրբ Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին, որը վերակառուցումից հետո կանգուն է մինչ օրս:

[189] Հնդկաստանի արևմտյան ափի խոշոր քաղաքները՝ Սուրաթ (Գուջարաթ նահանգում) և Մումբայ (նախկինում՝ Բոմբեյ): ԺՋ. դարից Սուրաթն առաջին անգլիական հենակետն էր Հնդկաստանի արևմտյան ափին, որտեղ հայերի տապանաքարեր են գտնվել, որոնք թվագրված են 1579-ով: 1778 թ. կառուցվել է հայկական եկեղեցի (**Mesrovb J. Seth**, *Armenians in India*, p. 225-226): Առաջին հայ առևտրականները Մումբայում հաստատվել են 1676 թ., իսկ համայնքը սկսել է ձևավորվել ԺԷ. դարի երկրորդ կեսից: Գործել է հայկական եկեղեցի, լույս են տեսել պարբերականներ (**Mesrovb J. Seth**, *Armenians in India*, p. 293-294):

[190] Ֆայզաբադը և Պատնան գտնվում են Հնդկաստանի հյուսիսային մասում՝ Նեպալի հարևանությամբ:

[191] Գուանչժոու (Կանտոն) Չինաստանի խոշորագույն քաղաքներից մեկը: Թեև ոչ մեծաթիվ, բայց հայ առևտրականներ հաստատվել են այս քաղաքում, հիշատակություն կա հայկական եկեղեցու կառուցման մասին:

[192] Մակաո (չին. Առմին), պորտուգալական գաղութ դարձած քաղաքը գտնվում է Հարավչինական ծովի ափին, անմիջականորեն Սիցզյանի գետաբերանում:

[193] Ջակարտա (նախկինում՝ Բատավիա), Ինդոնեզիայի մայրաքաղաքը, որը գտնվում է Ճավա կղզու հյուսիս-արևմտյան մասում: ԺԷ. դարից սկսած հայ առևտրականները՝ հիմնականում Նոր Ջուղայից և Հնդկաստանից հաստատվում են այս քաղաքում՝ հիմնելով համայնքային հաստատություններ:

[194] Առևտրային գործունեության նպատակով հայերը Ֆիլիպինների մայրաքաղաք Մանիլայում, որը կառուցված է Լուզոն կղզու վրա, հաստատվել են ԺՋ. դարի կեսերից սկսած:

[195] Գիլանը՝ Ռեշտ (Ռոեշտ) և Մազանդարան՝ Սարի (Սալիա) կենտրոնով, Իրանի հարավկասպիական նահանգներն են:

[196] Թիֆլիսի հայկական նշված եկեղեցիներից պահպանվել են միայն Սուրբ Նշանը և Քարափի Սուրբ Գևորգը: Մյուսներն ավերվել կամ ճանդվել են (տե՛ս **Պարույր Մուրադյան**, *Հին Թիֆլիսի հայոց եկեղեցիները* (ուսումնասիրություն և աղբյուրներ), Ս. Էջմիածին, 2009):

[197] Թվարկված գյուղերը Թիֆլիսից հարավ՝ այժմ Քվեմո Քարթլիի մարզի (Բոռչալու) բնակավայրերն են, որոնցից առավել հայաշատը Կումիսն էր՝ Օրբելյանների պատմական տիրույթը, որտեղ գործել է հայկական եկեղեցի և թաղված են Օրբելյան իշխանները:

[198] Միսխանան Լոռի բերդ գյուղն է, մյուսները՝ Թիֆլիսից հարավ և հարավ-արևմուտք ընկած շրջանների գյուղերն են, որոնցում դեռևս կարելի է հանդիպել պատմամշակութային հուշարձաններ, ինչպես օրինակ՝ Մուխաթում (Թիֆլիսից հարավ-արևմուտք, նախկին Թեթրիծղարո վարչական շրջան), որտեղ հաստատված հայ բնակչությունը թեև վրացախոս է, բայց պահպանել է հայկական Սուրբ Գևորգ եկեղեցին:

[199] Որոշ դեպքերում Թիֆլիսի բահանաներն առաջնորդական եկամուտները չեն ուղարկել Ս. Էջմիածնին: Այդ են վկայում այն բազմաթիվ խոստումնագրերը, որոնք ուղղված են Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսին և որոնցում նշված է, որ հոգևորականները զղջում են իրենց անհնազանդության համար ու պատրաստվում են այսուհետ հնազանդ լինել իրենց առաջնորդ Ջահարիա վարդապետին և ստացված բաժնի 2/3-ը տալ Մայր Աթոռին (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 4, վավ. 13, նաև՝ վավ. 11, 14, 16, 22, 23, 24, 33, 41):

[200] Կախեթը Վրաստանի արևելյան պատմական ընդարձակ տարածքն է: Կախեթի թագավոր Հերակլ II-ը հոր՝ Քարթլիի թագավոր Թեյմուրազ II-ի մահից հետո՝ 1762 թ., միավորում է Քարթլին և Կախեթը մեկ միասնական պետության մեջ: Սիմեոն Երևանցին մեծապես կարևորել է տարածաշրջանում կարևոր դերակատարում ստանձնած այդ երկրի տիրակալի հետ բարիդրացիական փոխհարաբերությունները և մշտական նամակագրական կապի մեջ է եղել Վրաց թագավորի հետ:

[201] Քիսեղ, Կախեթի հյուսիս-արևմտյան մասը (ներկայիս Ախմետայի շրջան), որը գերազանցապես բնակեցված էր կովկասցի մահմեդականներով: Հետաքրքիր դրվագ է, որ Կովկաս անցնելիս Հովսեփ Էմինին հաջողվել է տեղի մահմեդականների մոտ ապրել է շուրջ 6 ամիս (**Հովսեփ Էմին**, *Հովսեփ Էմինի կյանքն ու արկածները*, էջ 299-300):

[202] Գորի, պատմական հաղար Վրաստանի կենտրոնական մասում: Կառուցել է վրաց թագավոր Դավիթ Շինարարը՝ ԺԲ. դարի սկզբներին: Ըստ հայկական աղբյուրների՝ կառուցապատվել է որպես հայկական հաղար: Հետագա շրջանում ևս հայ ազգաբնակչությունը զգալի թիվ է կազմել, ունեցել է եկեղեցիներ և դպրոցներ:

[203] Ղազախի տարածքի մի մասը, համապատասխանում է ներկայիս Տավուշի մարզին: Ինչպես վերը նշվեց՝ Բորչալուն Վրաստանի հարավային և հարավ-արևելյան հատվածն է, որն անվանակոչվել է ԺԷ. դարի սկզբներից այդտեղ հաստատված համանուն ցեղերի անունով և հետագայում կազմել ընդարձակ վարչաքաղաքական միավոր՝ Թիֆլիսի նահանգի կազմում: Բամբակաձորը (Փամբակ) Լոռիի կենտրոնական տարածքն է՝ Դիլիջանից մինչև Ջաջուռի լեռնանցք, որն իր մեջ է ներառում ներկայիս Վանաձոր և Սպիտակ հաղաքների հատվածները:

[204] Այս հատվածի գրչագիրը տարբերվում է (ՄՄ 978, 162բ): Կարող ենք ասել, որ այն հետագայի հավելում է, քանի որ Նոր Նախիջևանը հիմնադրվել է 1779 թ., իսկ Գրիգորիոպոլն ավելի ուշ՝ 1792 թ. (**Վլադիմիր Բարխուդարյան**, *Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն*, էջ 69), իսկ Ղրիմը Ռուսական կայսրությանն է միացվել միայն 1783 թ.:

[205] Վաղարշապատի շրջակա գյուղերն են. դեպի հյուսիս՝ Դողսը (գտնվում է Վաղարշապատից 4 կմ հյուսիս, Աբագած լեռան ստորոտում: Հայտնի է 894 թ. Սմբատ Ա. Բագրատունու գլխավորված հայկական ուժերի հաղթական ճակատամարտով ընդդեմ Ատրպատականի էմիր Ափշինի), Օշականը, հյուսիս-արևելք՝ Եղվարդը, հարավ-արևմուտք՝ Արտիմետը (Ալիբեկլու, Արմավիրի մարզում, Վաղարշապատից 2 կմ հարավ-արևմուտք), արևելք՝ Փարաբարը, Գեղանիստը (Գյոյգումբեթ, Արարատի մարզում, Հրազդան գետի աջ ափին, Արգավանդից ոչ հեռու), Կավակերտը (գտնվել է Հրազդան գետի ստորին հոսանքի աջ ափին), Արբաթը (Արարատի մարզում է, Փարաբարից ոչ հեռու՝ դեպի հարավ), Ղուկասավանը (Քյալարա, Արարատի մարզում, Մասիս հաղաքից 6 կմ հյուսիս, Հրազդան գետի հովտում):

[206] Արաքս գետի աջ ափին, Սուրմալուի տարածքում էր Սուրմաղին բերդաքաղաքը, խաչասար լեռան հարավային ստորոտին և հիշատակվում է դեռևս միջնադարից: Ինչպես երևում է՝ հայաբնակ էր նաև ԺՀ. դարում: Կողբը և Ալեթլուն, որոնք Սուրմալուի արևելյան մասում են, Արաքս գետից ոչ հեռու էին:

[207] Մաղկունյաց ձոր (Դարաշիչակ), գավառ (մահալ) Երևանի խանությունում, տարածվում էր Հրազդանի աջակողմյան վտակ Հանիվաձոր գետի ավազանում և համապատասխանում է Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի Վարաժնունիք գավառին:

[208] Անդրկուրյան և մերձկասպյան հայաբնակ շրջաններն են, որոնք կազմում էին համանուն խանությունները: Թեև դրանք հիշատակված են որպես էջմիածնապատկան, սակայն պետք է ասել, որ պատմական նախընթաց շրջանում, մասնավորապես Շիրվանի և Շամախու թեմերի պատկանելության հարցը բազմիցս վիճարկվել է:

[209] Մովսես Կաղանկատվացին և Ստեփանոս Օրբելյանը, որոնց երկերից առատ նյութ է քաղել Սիմեոն Երևանցին:

[210] Նոմոս - օրենք, կարգ, կանոն:

[211] Սուրբ Թադեի նշանավոր վանքը պատմական Պարսկահայքում՝ Մակուի շրջանում: Ըստ Մովսես Խորենացու հիշատակած ավանդության՝ կառուցվել է հին հեթանոսական տաճարի տեղում՝ ի հիշատակ Հայաստանում քրիստոնեություն տարածող Թադեոս առաքյալի: Եղել է գրչության նշանավոր կենտրոն: 2008 թ. գրանցվել է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի Համաշխարհային ժառանգության ցանկում:

[212] Աղվանից երկրորդ կաթողիկոսը, որ գահակալել է 595-629 թթ.:

[213] Կյուրիոն I, վրաց կաթողիկոս (599-614/616 թթ.): Մնունդով Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհի Ջավախք գավառից: Նրա աթոռակալման ժամանակ վրաց եկեղեցին ընդունեց քաղկեդոնականություն, և տեղի ունեցավ հայ-վրացական եկեղեցական բաժանումը:

[214] Կոլոնիա (Կողոնիա, Կողոնք), քաղաք-ամրոց Փոքր Հայքում, Օրոսենա շրջանում, Գայլ գետի ափին: Ժամանակակից Կոյլհիսար բնակավայրն է Շապին Գարահիսարի գավառում (տե՛ս **Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, Ծանոթագրություններ, էջ 485):

[215] Համադան, հնագույն (մարա-պարսկական էքբատանը) քաղաք Իրանի արևմուտքում: Հայերով է բնակեցվել 1603 թ. շահ Աբաս I-ի կազմակերպած բռնագաղթի հետևանքով:

[216] Նեսես Ա. (689-706), Աղվանից կաթողիկոս: Հարել է քաղկեդոնականությանը՝ փորձելով Գարդմանի իշխան Վարազ-Տրդատի կին Սպարամի հովանավորությամբ տարածել այն Արցախում: Այդ իրադարձությունները ներկայացված են հայ պատմիչների երկերում (տե՛ս **Մովսէս Կաղանկատուացի**, *Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի*, աշխատասիրութեամբ Գուրգէն Գասպարեանի, «Մատենագիրք Հայոց», ԺԵ. հատոր, Ժ. դար, գիրք Բ, Երևան, 2011, էջ 364, **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի**, *Պատմութիւն Հայոց*, աշխատասիրութեամբ՝ Գէորգ Տէր-Վարդանեանի, «Մատենագիրք Հայոց», ԺԱ. հատոր, Ժ. դար, Պատմագրութիւն (երկու գրքով), Գիրք Ա., Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 418-419):

[217] Գարդման (Գարդմանք) Մեծ Հայքի Ուտիք աշխարհի գավառներից, Ջակամ և Շամքոր գետերի միջև: Ավելի ուշ շրջանում հայտնի Վերին Ջակամն է:

[218] Շիրակավան գյուղաքաղաքն Այրարատի Շիրակ գավառում, Ախուրյան գետի աջ ափին, որը Սմբատ Ա. Բագրատունին (890-914) դարձրել է Հայաստանի մայրաքաղաքը (890-928): Հայտնի է՝ 862 թ. այստեղ գումարված եկեղեցական ժողովը, որտեղ ընծայակվել է Կ. Պոլսի Փոտ պատրիարքի՝ քաղկեդոնականություն ընդունելու մասին նամակը:

[219] Համամ Առևելցի (Համամ-Գրիգոր, Համամ Բագրատունի, Համամ Բարեպաշտ), Թ. դարի երկրորդ կեսին Արցախ-Խաչենի իշխան, ապա Հայոց Առևելից կողմանց թագավոր:

[220] Նշված իրադարձությունները ներկայացված են «Ջամբռ»-ի ոչ թե երկրորդ, այլ երրորդ գլխում:

[221] Ուշագրավ այն տեղեկությունը, թե 1634 թ. «ժողովուրդքն Խաչենու և բոլոր վիճակքն Աղուանից» դիմել են պարսից Շահ Սեֆիին՝ հայտնելով, թե իրենք «ի բնէ» հանդիսացել են Ս. էջմիածնի

վիճակներ և չեն ցանկացել ենթարկվել Գանձասարի կաթողիկոսին ու շահը բավարարել է այդ խնդրանքը, պարզաբանման կարիք ունի (տե՛ս **Հրանտ Օհանյան**, Սիմեոն Երևանցու «Ջամբռը» որպես Ս. Էջմիածնի և Գանձասարի կաթողիկոսությունների փոխհարաբերությունների պատմության սկզբնաղբյուր, *Պատմություն և մշակույթ*, Երևան, 2016, էջ 287-288): Նախ, սույն գրությունն առանձին թղթի վրա է, որը փակցված է Մատենադարանում պահվող այդ վավերագրին: Մինչդեռ տվյալ հրովարտակը (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, ց. 29, թղթ. 1ա, վավ. 57) շահ Սեֆիի այն հրամանագիրն է, որը վերաբերում է բացառապես Քաշաթաղի հայերից եկեղեցական տուրերի գանձման իրավունքին Ս. Էջմիածնին վերապահելուն (տե՛ս *ՄՊՎ*, պրակ երկրորդ, էջ 109, վավ. 22): Այդպիսի հրամանագրի գոյությունն ինքնին անհավանական է թվում, քանի որ հայտնի է նույն՝ 1634 թ. դեկտեմբերի 31-ի շահ Սեֆիի մեկ այլ հրովարտակ, որով Գանձասարի Հովհաննես կաթողիկոսին տրված իրավունքները Գանձակի, Ղարաբաղի, Շիրվանի, Շամախիի և Ջարուզբիլի (պատմական Ծար գավառը՝ Վերին Խաչենը) նկատմամբ փոխանցվել են Գրիգոր կաթողիկոսին (տե՛ս *ՄՊՎ*, պրակ երկրորդ, էջ 110, վավ. 23):

[222] Թեև 1650 թ. շահ Աբաս II-ի (1642-1667) հրովարտակով Շամախու և Շիրվանի թեմերն անցել են Ս. Էջմիածնին (*ՄՊՎ*, պրակ երկրորդ, էջ 147, վավ. 42), սակայն ընդամենը երկու տարի անց՝ 1652 թ. տեսնում ենք, որ Գանձասարի Գրիգոր Հասան-Ջալալյան կաթողիկոսը շահական հրամանագրով Շիրվանի թեմը վերադարձրել է, ընդ որում՝ շահի խիստ կարգադրությամբ, որ իր «հրամանը բոլորը համարեն պարտականություն և ամեն տարի նոր հրամանագիր չպահանջեն» (*ՄՊՎ*, պրակ երրորդ, էջ 28, վավ. 1): Բայց, այդհանով պայմարը չի դադարել, քանի որ Աղեքսանդր Ջուղայեցի կաթողիկոսին հաջողվել է ստանալ շահական նոր հրովարտակ և Ս. Էջմիածնի ենթակայությանը վերադարձնել Շիրվանի և Շամախու թեմերը (*ՄՊՎ*, պրակ երրորդ, էջ 176, վավ. 82):

[223] Ուշագրավ են Մայր Աթոռի հետ հաշտվելու Պետրոս Խանձթեցու (1653-1675) ջանքերը: Այդ նպատակով նա Հայոց կաթողիկոս Հակոբ Ջուղայեցու (1655-1680) օրոք՝ 1672 թ., ժամանել է Մայր Աթոռ և արժանացել հայրապետական գավազանի: Դա նշանակում էր Պետրոսի կաթողիկոսության հաստատում, իսկ գավազանի շնորհմամբ ցուցադրվում է Ս. Էջմիածնի գերագահությունը (**Լեռնիկ Մկրտումյան**, «Գանձասարի կաթողիկոսությունը Պետրոս Խանձթեցի կաթողիկոսի օրոք», *Լրաբեր հասարակական գիտություններիք*, № 1, 2000, էջ 94):

[224] Ղազվին քաղաքը գտնվում է Իրանի հյուսիսում, Թեհրանից շուրջ 140 կմ հյուսիս-արևմուտք: Ժ.Ջ. դարում եղել է Սեֆյան պետության մայրաքաղաքը:

[225] 1677 թ. օգոստոսի 25-ով թվագրված այդ պարտավորագրով Սիմեոն Խոտորաշենցին ստանձնում է. «զոր ինչ առնեմ առանց հրամանի Ֆո չառնեմ, որհան կենդանի իցես, իսկ եթէ մինչև իմ հայոց երկիրն գնալն նմա կամ վաղճանիլ պատահի կամ յօտար երկիր, որ ոչ լինի ձեռնուհաս, ես զայս վերոյ գրեալս կատարեմ առանց պատճառի: Այլև զայս հաստատաբար գրեմ Սիմէօն կաթուղիկոսս, որ ամենևին իմ մարմնաւոր ազգականացն կաթուղիկոսութեան անուն չլինի, որ թէ իմ ազգէն սևագլուխ, այլ յառաջ գայ, որ ես յայս կաթուղիկոսութեան յաստիճանս չհրաւիրեմ, որ թէ զայս գրեցելոցս դառնամ, այլ իմն մտածեմ դատապարտիմ» (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 1):

[226] Ուշագրավ այդ համախոսականը կազմել են Արցախի մելիքները և եպիսկոպոսները 1691 թ. փետրվարի 10-ին և հղել եղիազար Ա. Այնթափցի (1681-1690) կաթողիկոսին, որտեղ մասնավորապես գրված է. «Մեք՝ բոլոր երկրիս Աղուանից առաջնորդք, վարդապետք, բահանայք, մելիքք, երեսփոխք, տանուտերք, վաճառականք, և հողագործ և առհասարակ մեծ ու փոքր ժողովուրդք, գրեցաք այս թուղթ դաշնագրութիւն և նամակ ուխտի և միաբանութեան այսպէս, քանզի որ մերումս ժամանակի երկու կաթուղիկոս եղեն հակառակ միմիանց և աւերեցին զաթոռն մեր սուրբ Գանձասար և

մեծ երբեմն նորա կողմն լինելով և երբեմն նորա, ոչ գիտելով, թէ ով ի նոցանէ բարեկամիցէ աթոռոյն մերոյ և այժմ իմացաք ճշմարտութիւն, որ Երեմիա կաթուղիկոսն զորինչ ժողովում է վասն աթոռոյն է և զորինչ Սիմոնն հաւաճում է իւր ճօր տունն է մաղում և այլ տէղ կորուսանում, մանաւանդ մինչև ցայսօր խաբեաց զմեզ, ասելով՝ կերթամ Գանձասար և ոչ գնաց՝ ուխտազանց լինելով և այժմ պարսաւէ զաթոռն մեր և առհամարէ զարբութիւն նորա: Վասն որոյ գրեցաք պայման և սահման և հաստատեցաք կնիռվ և մօհրով, այսուհետև մեր հայրապետն Երեմիա կաթուղիկոսէ, այլ Սիմոնին հետ բան չունիմք զկնի այսորիկ ովոր զՍիմոնն ուզէ և կաթուղիկոսի տեղ դնէ թէ՛ վարդապետ, թէ՛ եպիսկոպոս, թէ՛ հաճանայ և թէ՛ աշխարհական սև երես լինի» (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 2):

[227] Ամենայն հայոց կաթողիկոսներին նվիրված «Ջամբռ»-ի Դ. գլխում Եղիազար Ա.-ի գահակալման տարիները նշված են 1682-1690 թթ.:

[228] Սիմեոն Խոտորաշենցին Ջրաբերդում կառուցում և 1691 թ. օծում է երից Մանկանց վանքը՝ այն դարձնելով իր աթոռանիստը: Իրողություն է դառնում այն հանգամանքը, որ եթե նախկինում Գանձասարի կաթողիկոսների հետ միաժամակ հանդես էին գալիս հակաթոռներ և պայքար էր գնում նրանց միջև, այժմ միաժամանակ հանդես եկող կաթողիկոսներից յուրաքանչյուրը հաստատվում է իր նստավայրում՝ ունենալով աջակիցներ ինչպես տեղի հայ մելիքներից, այնպես էլ մահմեդական խաներից: Պառակտման հետագա խորացմանը նպաստում է նաև նրանց կողմից աթոռակիցների նշանակումը. Երեմիա Հասան-Ջալալյանն իր եղբոր որդի Եսայուն, Սիմեոն Խոտորաշենցին՝ իր ազգական Ներսեսին (տե՛ս **Լեոնիկ Մկրտումյան**, *Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսությունը XVII-XIX դդ.*, Երևան, 2006, էջ 75):

[229] 1701 թ. շահ Սուլթան Հուսեյնի կողմից հաստատվել է Եսայի Հասան-Ջալալյանի կաթողիկոսական իրավունքները, որը մահացած Երեմիա կաթողիկոսի եղբայր Վելիջան-բեկ Դ.-ի ավագ որդին էր (տե՛ս **Առտակ Մաղալյան**, *Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII-XIX դդ.*, Երևան, 2007, էջ 133):

[230] Կոնդակում, որը հասցեագրված է Աղվանքի հոգևորականներին, իշխաններին և ժողովրդին, կոչ է արվում հետու մնալ Ներսեսից և այդպիսով վերջ տալ խռովություններին և ավերածություններին (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1, վավ. 39):

[231] Ղապալա, Աղվանքի պատմական Ուտան գավառը, որտեղ գտնվել է ճնշագույն մայրաքաղաք Կապաղակը, Կուրի ձախափնյա Սերոչ գետի ավազանում (**Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, Ծանոթագրություններ, էջ 486):

[232] Դաղստանում և ներկայիս Ադրբեջանի հյուսիս-արևելյան մասում բնակվող լեզգիները ԺԸ. դարում բազմիցս են ասպատակել հարևան երկրները, ինչի մասին վկայություններ կան նաև Սիմեոն Երևանցու «Հիշատակարան»-ում: Ուշագրավ դրվագներից է, որ շուրջ մեկ տարի լեզգիների բնակավայրում ապրած Հովսեփ Էմինն ակամայից մասնակից է դառնում 1766 թ. Գանձակի Շահվերդի խանի կոչով Տավուշի շամշադինի ցեղի դեմ ուղղված արշավանքին, որի ընթացքում, սակայն, լեզգիներն ասպատակում են նաև շրջակա բնակավայրերը՝ հասնելով մինչև Սևանա լիճ (**Հովսեփ Էմին**, *Հովսեփ Էմինի կյանքն ու արկածները*, էջ 302):

[233] Աֆղանստանի հարավում գտնվող Ղանդահար կամ Կանդահար խաղաթը նաև նույնանուն վիլայեթի կենտրոնն է: ԺԸ. դարում եղել է աֆղանական պետության մայրաքաղաքը:

[234] 1722 թ. Պետրոս I-ը ձեռնարկում է իր հայտնի Կասպիական արշավանքը, որի արդյունքում ռուսական տիրապետությունն է հաստատվում նաև Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան մասում գտնվող պարսկական Գիլան նահանգում:

[235] Շահվերդի խանը կառավարել է Գանձակի խանությունը 1747-1760 թթ.:

[236] 1763 թ. փետրվարի 5-ով է թվագրված Աղվանից ժողովրդի համախոսականը, որը ստորագրողները հաստատակամ նշում են, որ Գանձասարի օրհնական կաթողիկոս են ընդունում Հովհաննեսին և մերժում Իսայելին. «այսուհետև մեր հայրապետն Յօհաննէս կաթուղիկոսն է, որ է եղբօր որդի Յիսայի կաթուղիկոսին, որ եղև մեր հայրապետ» և որ «Իսայելին հետ բան չունեմք: Ջկնի այսորիկ ով ոք զԻսայելն ուզի և կաթուղիկոսի տեղ դնէ, թէ վարդապետ, թէ եպիսկոպոս, թէ հաճնայ, և թէ աշխարհական, սև երես լինի»: Համախոսականում նաև հետևյալ մեղադրանքներ են ներկայացված. «և որչափ արծաթեղէն, ոսկեղէն, զառապի և այլ զարդ եկեղեցական, զոր աստի յառաջ Ներսէս կաթուղիկոսն անուամբն մեծի աթոռոյս Գանձասարայ ի երկրիցն մեր Աղուանից ժողովեալ է և չի տվեալ աթոռոյն մեր, զամենայն մի [ը]ստ միոջէ պահանջեմք Իսայելէն» (**ՄՄ**, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 5):

[237] 1736 թ. Նադիր շահը ճանաչել է Արցախի մելիքների ինքնիշխանությունը և վերահաստատել նրանց ինքնավարությունը՝ Խամսայի մելիքություններ (հինգ մահալ, պարսկերեն՝ «Մահալ-ե խամսե») անունով: Այդ մելիքություններն էին՝ Դյուլիստան, Ջրաբերդ, Խաչեն, Վարանդա և Դիզակ: Դիզակի տիրակալ Մելիք-Եգանը նշանակվել է ընդհանուր կառավարիչ և ուղղակիորեն ենթարկվում էր շահի եղբայր Իբրահիմ խանին, որը նստում էր Ատրպատականի Թավրիզ քաղաքում (**Առտակ Մաղալյան**, *Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII-XIX դդ.*, էջ 34-35):

[238] 1763 թ. հունվարին Ներսես կաթողիկոսի եղբոր թոռ Իսայել Ջրաբերդցին կաթողիկոս է օծվում: Մեկ ամիս անց Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի նախաձեռնությամբ և մի քանի մելիքների ու հոգևորականների մասնակցությամբ ժողովը մերժում է Իսայելի ընտրությունն այն պատճառաբանությամբ, որ Ներսեսը պետք է իրենից հետո աթոռը թողներ Հասան-Ջալալյան տոհմի ներկայացուցչին: Արդյունքում՝ ժողովը կաթողիկոս է ընտրում Հովհաննես Հասան-Ջալալյանին: Աթոռի համար սկսված տևական վեճում ներգրավված էին Գանձակի, Երևանի և Ղարաբաղի խաները, վրաց թագավորությունը՝ ի դեմս Հերակլ II-ի և հայ մելիքները (տե՛ս **Լեոնիկ Մկրտումյան**, *Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսությունը XVII-XIX դդ.*, էջ 142-183):

[239] Գանձակի Շահվերդի խանը Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսին և Երևանի Հուսեյն Ալի խանին ուղղված իր նամակներում շարունակել է պնդել Իսայելի կաթողիկոսական իրավունքների ճանաչումը (*Դիւան հայոց պատմութեան*, Գիրք Գ., էջ 336-337):

[240] Արցախի ներքին կյանքում նշանակալի է նաև Հովհաննես կաթողիկոսի ներդրումը, ով բնութագրվում է որպես հայ ազատագրական շարժման Հասան-Ջալալյանների տոհմի արժանի շարունակող (տե՛ս **Առտակ Մաղալյան**, *Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII-XIX դդ.*, էջ 140): Նա կապեր է հաստատել ռուսահայ գործիչների, ինդկահայ ազատագրական խմբակի հետ, աջակցել է Հովսեփ Էմինին: Վերջինս մեծ դրվատանքով է հիշատակել Հովհաննես Հասան-Ջալալյանին՝ պատկերավոր նկարագրելով կաթողիկոսի հետ հանդիպումը Գանձասարում, որի խորհրդով և երաշխավորագրով էլ մեկնել է Շուշի և ընդունելություն ստացել Իբրահիմ խանի մոտ (**Հովսեփ Էմին**, *Հովսեփ Էմինի կյանքն ու արկածները*, էջ 334-336):

[241] Դիարբեքիրը (հին անվանումը՝ Ամիդ, Մեծ Հայքի Աղձնիք նահանգում՝ Արևմտյան Տիգրիսի աջ ափին), որն իր բազմադարյա պատմության ընթացքում մշտապես հանդիսացել է վարչաքաղաքական կենտրոն:

[242] Սիմեոն Երևանցին նշում է Աղթամարի երեք կաթողիկոսների, որոնք տարբեր ժամանակներում դիմել են օսմանյան սուլթաններին և ստացել հրովարտակներ, որոնցով իրենց ենթակայությունն են հաստատել որոշ թեմերի նկատմամբ: 1574 թ., երբ Գրիգոր Բ. Աղթամարցին ստանում է սուլթանի հրովարտակն իրեն ենթակա թեմերն ընդարձակելու մասին, Աղթամարի կաթողիկոսությունը,

ինչպես երևում է վկայություններից, օսմանյան հարկապահանջության հետևանքով գտնվում էր ծանրագույն վիճակում (**Վրեժ Վարդանյան**, *Աղթամարի կաթողիկոսության պատմություն*, Ս. Էջմիածին, 2017, էջ 137-138):

[243] Խոշաբի գավառակը Վանա լճի ավազանում է՝ նրա հարավ-արևելյան մասում:

[244] Օսմանյան կայսրությունում Աղթամարի կաթողիկոսների կողմից Մայր Աթոռի նվիրակների գործունեությանը խոչընդոտներ հարուցելն այդ շրջանում պարբերական բնույթ է կրել: Այդպիսի օրինակ է 1661 թ. Աղթամարի Մարտիրոս կաթողիկոսի դիմումն օսմանյան պաշտոնյաներին, որով տեղեկացնում է, թե Ս. Էջմիածին ուղարկվող հավաքված գումարներն իր աթոռի հասույթն են և, հետևաբար, պետք է իրեն հանձնվեն (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, ց. 29, թղթ. 3ա, վավ. 16): 1662 թ. համանման խնդիրներ են ծագում նաև Բաղեշի հայկական թեմում: Մասնավորապես՝ տեղի իշխանությունները հայերից պահանջում են, որ եկեղեցուն հասանելիք հարկը վճարեն ոչ թե Ս. Էջմիածնին, այլ Աղթամարին: Խնդիրը հաջողվում է հարթել միայն օսմանյան իշխանությունների միջամտությամբ (**Վրեժ Վարդանյան**, «Էջմիածնի ընդհանրական աթոռի և Աղթամարի կաթողիկոսության հարաբերությունների շուրջ (XII դ. - XIX դարավերջ)», *Պատմա-բանասիրական հանդես*, 2012, № 2, էջ 161:

[245] Եդդիֆիլիսա (թուրք. «յոթ եկեղեցի»), Վարագա նշանավոր վանքի օտար անվանումը: Վանքը գտնվում էր Վան քաղաքից արևելք, Վարագ լեռան արևմտյան լանջին: Վանքի համալիրի յոթ եկեղեցիներն էին՝ Սուրբ Աստվածածին, Սուրբ Գևորգ, Սուրբ Խաչ, Սուրբ Հովհաննես, Սուրբ Նշան, Սուրբ Սիոն և Սուրբ Սոֆիա: Նշանավոր էր Սուրբ Աստվածածինը, որը հատակագծով նմանեցվում էր Աղթամարի Սուրբ Խաչին: Սուրբ Գևորգ եկեղեցու գավթում էին թաղված Վասպուրականի վերջին թագավոր Սենեքերիմ Արծրունին (990-1021) և նրա կինը՝ Խուշուշ թագուհին: Վերջինս է կառուցել համալիրի Սուրբ Սոֆիա եկեղեցին: Վարագավանքը եղել է եպիսկոպոսանիստ, որի մեջ մտել են Վան քաղաքը և շրջակա բնակավայրերը: Եղել է գրչության կենտրոն և մատենադարան: Վարագավանքի առաջնորդներից է եղել Խրիմյան Հայրիկը, որի օրոք համալիրը մշակութային և տնտեսական նշանակալի զարթոնք է ապրել: Այժմ լիովին ավերակ է:

[246] Ստակ (սպիտակ, աֆչե) - արծաթե դրամ, մանրադրամ՝ ամենափոքր թուրքական դրամը: Նախապես նշանակել է պարզապես արծաթե դրամ: Հետագայում՝ այն օգտագործվել է օսմանյան մանրադրամը հատկորոշելու համար, համարժեք էր 1/3 փարայի կամ 1/12 ղուրուշի (**Симеон Ереванци**, *Джамбр*, էջ 390, ծանոթ. 99):

[247] Ղալթուղ ֆերմանի՝ ծածուկ, գաղտնի կազմված թուղթ, հրաման (**Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, էջ 425, ծանոթ. 15):

[248] Ջկարողանալով պահել Ս. Էջմիածնից վերցված թեմերը՝ Նիկողայոս Սպարկերտցին Մայր Աթոռի հետ հարաբերությունների կարգավորումից հետո ձայլեր է ձեռնարկել ապահովագրելու աթոռի եղած ունեցվածքը: Այդ նպատակով նա բանակցություններ է վարում օսմանյան իշխանությունների հետ և պայմանավորվածություն է ձեռք բերվում, որ թուրք զինվորականները չպետք է մուտք գործեին Աղթամար և հարկեր գանձեն վանականներից (**Վրեժ Վարդանյան**, *Աղթամարի կաթողիկոսության պատմություն*, էջ 197):

[249] Թովմա Բ. Աղթամարցին հետագա տարիներին ևս բարիդրացիություն է պահպանել Ս. Էջմիածնի հետ, ինչը երևում է նաև 1778 թ. մի գրությունից, որում նկարագրելով հարկահանության հետևանքով ժողովրդի անտանելի վիճակը՝ կաթողիկոսն օգնություն է խնդրել Սիմեոն Երևանցուց (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 5, վավ. 14):

[250] Հաճն (Հաճին), Լեռնային Կիլիկիայի հնագույն քաղաքներից, Սարոս գետի աջ կողմում:

[251] 1431 թ. Գրիգոր Մակվեցու կողմից ձեռք բերված գյուղերի թվում էին Վաղարշապատը, Աշտարակը, Բաթռինջը, Նորագավիթը, Աղավնատունը, Քիրաշլուն և Մոտնին (տե՛ս *ՄՊՎ*, Կալվածագրեր, պրակ առաջին, վավ. 5, էջ 66-76):

[252] Շորլու, նույնացվում է ներկայիս Ջորակ (Ջանգիլար) գյուղի հետ, որը գտնվում է Մասիս բաղաքից 5 կմ հեռավորության վրա (**Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, Ծանոթագրություններ, էջ 487):

[253] Ճիմճիմե (ջմջա) - ճահիճ, ճահճուտ:

[254] Գամըշլըք - շամբք, եղեգնապուրակ (*Ջամբռ*, էջ 102, ծանոթ. 4), ղամիշ (ղամիշլուխ), եղեգ, եղեգնուտ (ՀԲԲ, ճ. Գ., էջ 184):

[255] Բազրկյան յոլի - առևտրական ճանապարհ (*Jambr*, էջ 198, ծանոթ. 6):

[256] Ջանկի (Ջանգի), Հրազդան գետի անվանումներից:

[257] Հայերեն կալվածագիրը պահպանվել է (տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2, վավ. 14բ):

[258] Հաջի են կոչվել Մեքքա՝ Քաբբա ուխտի գնացած մահմեդականները:

[259] Շաղվարդ (Շաղվերթի ջուր) գետն Արաքսի ավազանում է, նրա Քասաղ վտակի աջ օժանդակը: Սկիզբ է առնում Արագած լեռան հարավ-արևելյան լանջերի աղբյուրներից:

[260] Կարբիբասարի մահալը (գավառը) պարսկական տիրապետության շրջանում Երևանի խանության վարչատարածքային միավորներից էր, որի կենտրոնը եղել է Կարբի գյուղը: Ներառել է խանության կենտրոնական շրջանները՝ Հրազդան գետի միջին հոսանքից արևմուտք ընկած և Քասաղ գետի միջին ու ստորին հոսանքի շրջանները:

[261] Ինչպես երևում է՝ տվյալ պարբերությունը թյուրիմացաբար է դուրս մնացել հիմնական ձեռագրից, ֆանի որ ՄՄ 4592 ձեռագրում առկա է հետևյալ նշումը. «այս չէ գրեցեալ մոռացմամբ» (ՄՄ 4592, 4բ):

[262] Նովռուզ-բայրամ (բառացի՝ «նոր օր»): Պարսկական նոր տարվա առաջին օրը, որը սկսվում է գարնանային գիշերահավասարին՝ մարտի 21-ին:

[263] Իմամարխ տեղավայրի մասին խոսվում է ոչ թե ԺԸ., այլ ԺԵ. գլխում, իսկ կալվածագիրն ԻԱ. գլխում է՝ ԻԴ. համարի ներքո է:

[264] Ղարախաչ լեռն Արագածի լեռնազանգվածում է, նրա արևմտյան կողմում:

[265] Ախնճի - մշակ, հողագործ, ցանկս անող (*Ջամբռ*, էջ 115, ծանոթ. 1):

[266] Պատմագիր հայոց կաթողիկոս Աբրահամ Գ. Կրետացին (1734-1737) իր գործունեությունը սկսել է որպես Երուսաղեմի միաբան և նվիրակ, իսկ 1709-1734 թթ. եղել է Թրակիայի Թեքիրդաղ (Ռոդոսթո) բաղաքի թեմի առաջնորդ, որի համար հաճախ կոչվել է նաև Թեքիրդաղցի:

[267] Ընդունելի է համարվում, որ Հակոբ Ջուղայեցին Կոստանդնուպոլիս է մեկնել 1679 թ., որտեղ և մահացել է 1680 թ.:

[268] Ղաջարները նշանակալի դերակատարում են ունեցել Սեֆյան Իրանի ռազմավարչական համակարգում և շահ Աբաս I-ի կողմից վերաբնակեցվել են նաև Արևելյան Հայաստանում: Ղաջարական ծագում են ունեցել Երևանի և Գանձակի (Ղարաբաղի) բեկլարբեկությունների (ապա՝ խանությունների) կառավարիչները: Ուշագրավ է այն, որ երբ Շուշիում հաստատված ջևանշիր Փանահ խանն ուժ է հավաքում, ղաջարները միջամտում են: Մասնավորապես՝ Կասպից ծովի հարավ-արևելյան Աստարաբադ (ներկայիս Գոլեստան շրջանը) նահանգի կառավարիչ Մուհամմադ Հասան խան Ղաջարը 1757 թ. մեծ ուժերով արշավանք է կազմակերպում վերջինիս դեմ, սակայն արդյունքի չի հասնում (տե՛ս **Միրզա Ադիգեզալ-բէկ**, *Ղարաբաղ-Նամէ*, աշխատասիրությամբ Արտակ Մաղալյանի, Երևան, 2016, էջ 19, 54-55): Ղաջարների հետագա վերընթացը 1796 թվականին էր, երբ նրանք գրավում են իշխանությունն Իրանում և հիմնադրում Ղաջարական դինաստիան (1796-1925):

[269] Պարսկական տիրապետության շրջանում Ղրխբուլաղ է կոչվել Մեծ Հայքի պատմական Կոտայք գավառը:

[270] Նկատենք, որ հիջրայի 1069 թվականը համապատասխանում է 1658 թ., սակայն ոչ հայոց 1109 (1660 թ.), ինչպես որ գրված է ձեռագրում: Ըստ ամենայնի՝ հայոց թվականի վրիպակ է, ինչը հաստատվում է տվյալ նվիրատվության հրատարակված կալվածագրով (տե՛ս *ՄՊՎ, Շարխաթական նոտարական փաստաթղթեր (ԺԷ. – ԺՀ. դդ.)*, վավ. 10, էջ 74):

[271] Թեյշեբաինի (Կարմիր բլուր), Ռուսա Բ.-ի հիմնադրած ուրարտական բաղաքը, Հրազդան գետի ձախ ափին:

[272] Խոսքը Գետառի մասին է, Հրազդանի ձախ վտակը, որը վերին հոսանքի շրջանում կոչվել է նաև Ղրխբուլաղ:

[273] Թեև տեղադրությունը հայտնի չէ, բայց բանի որ հիշատակվող մյուս՝ Յայնի և Գյոլբենդ գյուղերը Գեղարունիքի տարածքում են, ապա Ամիրի գյուղը ևս, կարելի է կարծել, որ գտնվել է Սևանա լճի արևմտյան ափերին:

[274] Կալվածագիրը հրատարակված է, տե՛ս *ՄՊՎ, Շարխաթական նոտարական փաստաթղթեր (ԺԷ.-ԺՀ. դդ.)*, վավ. 11, էջ 76:

[275] Յուզբաշի՝ զորքի հարյուրապետ (*ՀԼԲԲ*, ճ. Դ., էջ 119):

[276] Քոչվոր, գաղթական, թափառական, ոչ նստակյաց կյանք վարող, վաչկատուն:

[277] Թեև ձեռագրում գրված է Հակոբ կաթողիկոսը, սակայն հաջորդիվ հիշատակված հրամանագիրը, որը թվագրված է հիջրայի ՌԿ. (1060) և ՌԿԱ. (1061) թվականներով, որը համապատասխանում է 1650 և 1651 թթ., տրվել է ոչ թե Հակոբ Ե. Ջուղայեցու օրոք, որը գահակալել է 1655 թ., այլ Փիլիպոս Ա. Աղբակեցու (1633-1655): Ուշագրավ է, որ ՄՄ 4592-ում (12բ) գրված է ճիշտ տարբերակը և այս վրիպակը, պետք է կարծել, պատահմամբ է տեղ գտել ձեռագրում:

[278] Քյուրահանլու Բդրական ցեղը հիշատակվում է Երևանի նահանգի տարածքում, իսկ համանուն անունով գյուղն այժմ կոչվում է Ֆերիկ և գտնվում է Արմավիրի մարզում, Վաղարշապատ բաղաքից 5 կմ հյուսիս-արևմուտք:

[279] Ախարատի մարզի գյուղերից են, որոնք ընկած են Արտաշատից հյուսիս-արևմուտք. Դիմիտրովը (Ղույլուհասար, Գայլաձոր Ներքին)՝ 6-7 կմ, Նշավանը (Ալիբաբաթ, Ալփավա)՝ 7-8 կմ և Մխչյանը (Իմամշաղու, Իմամշալու)՝ 8-9 կմ:

[280] Պետք է լինի հիջրայի ոչ թե ՌՄՁԲ. (1282), ինչպես ձեռագրում է, այլ ՌՃՁԲ. (1182), որն էլ կհամապատասխանի հայոց ՌՄԺԷ.՝ 1768 թ.:

[281] Հնգորդ, այսինքն՝բահրա, որը կազմում էր բնամթերի 1/5 մասը:

[282] Մոլի (տասանորդ), հողի սեփականատիրոջը վճարվող հարկը, որը կազմում էր բնամթերի 1/10 մասը:

[283] Հակոբ Փափազյանը, ուսումնասիրելով տվյալ երկու հարկացուցակները, առաջինը թվագրել է 1728-ով, իսկ երկրորդը՝1731-ով (տե՛ս **Հակոբ Փափազյան**, «Վաղարշապատ գյուղի 1725 և 1728 թթ. թուրքական հարկացուցակները», *Բանբեր Մատենադարանի,* № 5, Երևան, 1960, էջ 431-465):

[284] 1747 թ. Նադիր շահի սպանությունից հետո նրա ստեղծած պետությունը սկսվում է արագորեն բայբայվել: Նախ՝ կարևոր իրողություն էր աֆղանական անկախ պետության ստեղծումը, բացի դա՝ ներքին պայքար է սկսվում բուն Իրանում, որի արդյունքում երկրի տարբեր մասերում հաստատվում են առանձին իշխանություններ: Արևելյան շրջանները՝ մասնավորապես Խորասանը, հայտնվում է աֆղանների ազդեցության տակ, Կասպից ծովի հարավային շրջաններում՝ Աստարաբադում և

Մազանդարանում իշխում էին ղաջարները, Ատրպատականում իշխանությունը գտնվում էր Նադիրի զորահրամանատարներից մեկի՝ ծագումով աֆղան Ազատ խանի ձեռքում, իսկ երկրի հարավային շրջաններում գերիշխում էր Քերիմ խանը:

285 Գերիշխանության համար ծավալված անզիջում պայքարում Հարավային Իրանի տիրակալ Քերիմ խանի գլխավոր հակառակորդն Ատրպատականի Ազատ խանն էր: Թեև երկուսեք արշավանքները Հայաստանից հեռու էին տեղի ունենում, սակայն դրանք ամենածանր հետևանքներն են ունեցել Նոր Ջուղայի հայության համար, որոնք ոչ միայն մեծ վնասներ են կրել, այլև ստիպված էին 6000 թուման ռազմատուգանք վճարել Սպահան մտած Ազատ խանին (տե՛ս **Ստեփանոս Երէց**, *Հանգիստագիրք*, էջ 57-59): Սիմեոն Երևանցու կաթողիկոսության շրջանում Քերիմ խանն առղեն պատության էր մատնել իր հիմնական հակառակորդներին և իշխում էր Իրանի մեծ մասում: Ազատ խանից Սպահանը գրավելով, ըստ վկայությունների, Քերիմ խանը բարյացկամ վերաբերմունք է ցույց տալիս տեղի հայության նկատմամբ, իսկ երկրի բնակիչներին երեք տարով ազատում է հարկերից (տե՛ս *Նադիր շահի դարաշրջանի պատմագրական հուշարձանները*, էջ 101): Մասնավոր ուշադրության է արժանի պատից գահակալի կողմից Սիմեոն կաթողիկոսի աթոռակալումը հաստատող հրամանագիրը, որը տնտեսական զգալի իմաստություն էր ապահովում Մայր Աթոռի համար (տե՛ս *ՄՊՎ*, պրակ չորրորդ, էջ 91-95, վավ. 49):

286 Արաղստանը ժամանակակից Իրանի արևմտյան լեռնային մասի միջնադարյան հավաքական անվանումն է: Սահմանները հյուսիսում հասնում էին մինչև Ատրպատական, հարավում՝ Ֆարս (Պարսք), արևելքում՝ Մեծ Աղի անապատ, արևմուտքում՝ Խուզիստան և այժմյան Իրաք (**Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, Ծանոթագրություններ, էջ 490):

287 Ատրպեեան՝ պատմական Ատրպատականը (Իրանական Ադրբեջան):

288 Վաղարշապատից ոչ հեռու՝ 4 կմ հյուսիս, Արագածի ստորոտում, Քասաղ գետի մոտ գտնվող հայտնի Դոխս գյուղը, որտեղ 894 թ. տեղի ունեցած ճակատամարտում Ատրպատականի Յուսուֆ ամիրայի զորքերը պարտություն են կրել Բագրատունյաց արքա Սմբատ Ա.-ի գլխավորած հայկական ուժերից:

289 Կոշի Սուրբ Ստեփանոս վանքը գտնվում է Արագածոտնի մարզի Կոշ գյուղից հյուսիս-արևելք: Վանքի եկեղեցին կառուցվել է է. դարում, գործել մինչև ԺՀ. դարը:

290 Ձագավանքը՝ Գետարգելի հայտնի Սուրբ Նշան վանքը, Կոտայքի մարզի Առինջ գյուղից 2 կմ հարավ-արևելք է: Հիմնադրվել է վաղ միջնադարում, ճնշագույն եկեղեցին է. դարի է: 1293 թ. Գետարգելում է պահվել Քրիստոսի խաչափայտի մասունքը՝ Սուրբ Նշանը, որը պահելու համար էլ կառուցվել է երկհարկանի գմբեթավոր եկեղեցի: Գետարգելի Սուրբ Նշանը (ոսկե խաչը) այժմ գտնվում է Սուրբ Էջմիածնում և մյուռոնօրհնության ժամանակ կաթողիկոսն առաջինը նրանով է օրհնում Սուրբ Մյուռոնը:

291 Արագածոտնի մարզի Ուշի գյուղն Արագած լեռան հարավ-արևելյան փեշերին է, Աշտարակից՝ 5 կմ հյուսիս:

292 Հավուց թառ, գտնվում է Դողթ գյուղի դիմաց, Ազատ գետի Դողթ վտակի ձախափնյա բլուրների վրա: Հայաստանի ճնշագույն վանքերից է, որի հիմնադրումը վանքի եկեղեցական ավանդությունը կապում է Սահակ Պարթև (348-439) կաթողիկոսի և Մեսրոպ Մաշտոցի (360-440) անվան հետ: «Ամենափրկիչ» է կոչվել այստեղ պահված փայտյա փորագրազարդ խաչի շնորհիվ, որն այժմ գտնվում է Սուրբ Էջմիածնում: ԺԹ.-ե. դարերում եղել է գրչության նշանավոր կենտրոն, որտեղ գրված ասմնյակ ձեռագրեր են պահպանված (տե՛ս **Կարեն Մաթևոսյան**, *Հավուց թառի վանքը*, Երևան, 2012):

[293] Գեղարդավանիից 7 կմ հարավ-արևելք, լեռան լանջին գտնվող Աղջոց վանքը (Սուրբ Ստեփանոս վանք), ըստ ավանդության, հիմնադրել է Գրիգոր Լուսավորիչը՝ Դ. դարի սկզբներին: Գործել է մինչև ԺԸ. դարի կեսերը:

[294] Ջաո (Ծար) գյուղը գտնվում է Աբովյան բաղաքից 10 կմ արևելք, Հատիս լեռան հարավարևելյան լանջին:

[295] Տեղերի վանքն Առագածոտնի մարզում է, Բյուրականից հյուսիս, նախկին Տեղեր գյուղում: Վանքի հայտնի՝ Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին, ըստ շինարարության արձանագրության, 1213-1232 թթ. կառուցել է իշխան Վաչե Վաչուտյանի կինը՝ Մամախաթունը:

[296] Աղձք գյուղն Առագածոտնի մարզի հնագույն բնակավայրերից է և գտնվում է Աշտարակ բաղաքից 7-8 կմ արևմուտք: Գյուղում և շրջակայքում պահպանվել են բազմաթիվ հնություններ և հուշարձաններ, այդ թվում՝ Առշակունիների դամբարանը:

[297] Անանիա առաքյալի անապատը զբաղեցրել է Երևանի Սուրբ Զորավոր Աստվածածին եկեղեցու մուտքի արևմտյան տարածքը: Ըստ Առաքել Դավրիժեցու՝ հիմնվել է ԺԷ. դարի առաջին կեսին՝ Երևանի Ամիգունե խանի կառավարման տարիներին (**Առաքել Դավրիժեցի**, *Գիրք պատմութեանց*, էջ 245): Անապատում ծավալվել է կրթական և մշակութային ակտիվ գործունեություն, դպրոցի հաճբավը տարածվել է նաև հարևան երկրներում: Եղել է գրչավայր: Ընդօրինակվել են բազմաթիվ ձեռագրեր:

[298] Սեֆյանների տոհմի վերջին գահակալ շահ Սուլթան Հուսեյնի (1694-1722) օրոք է, որ աֆղաններն 1722 թ. գրավում են մայրաքաղաք Սպահանը, որին հետևում է օսմանյան ներխուժումը և 1724 թ. Երևանի գրավումը:

[299] Ձեռագրում գրված է ՌՃ. (1100), որը սխալ թվական է: Տվյալ հռամանագիրը, որ ներկայացված է նաև ԻԲ. գլխում, թվագրված է ՌՃԽ. (1140) թվականով:

[300] Միրզա Մուհամմադ Քազիմը պետական բարձր պաշտոններ է զբաղեցրել Նադիր շահի վարչակարգում: Նա եղել է Երևանի գլխավոր միրվեիզ (գործակալ) և ղեկավարել է նաև Մայր Աթոռի հասույթների և ամբողջ ունեցվածքի գույքագրումը: Հետագայում զբաղեցրել է Մերվի (Թուրմենստան) կառավարչի պաշտոնը: Ուշագրավ են Սիմեոն Երևանցու տեղեկությունները վերջինիս գործունեության վերաբերյալ Մայր Աթոռում, թե ինչպես է շահի պաշտոնյան ամենայն մանրամասնության գրանցել Սուրբ Աթոռին պատկանող բոլոր այգիները, ջրաղացները և մնացած ամբողջ գույքը: Պետք է ասել, որ նման բաղաքականություն Նադիր շահը վարում էր պետության ամբողջ տարածքում, ինչը հանգեցրել է դաժան հարկահավաքության, որի վերաբերյալ ուշագրավ մանրամասներ է ներկայացնում հենց իմքը՝ Մուհամմադ Քազիմը՝ Նադիր շահին նվիրված իր եռահատոր գրքում (**Мохаммед Казим**, *Мироукрашающая надирова книга* (“Наме-йи аламара-йи Надири”), изд. текста и предисл. Н. Д. Миклухо-Маклая, т. 1-3, М., 1960-1966):

[301] Հայրավանքը (Հայր Հովհաննու վանք, Մարդաղավնյաց վանք) Գեղարդունիքի նշանավոր վանքերից է, Այրիվան գյուղի հյուսիս-արևելյան կողմում, Սևաձա լճի առափնյա մասում: Հայրավանքի Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցին Թ. դարի է:

[302] Կոշի Սուրբ Ստեփանոս վանքը գտնվում է Առագածոտնի մարզի Կոշ գյուղից հյուսիս-արևելք: Վանքի եկեղեցին կառուցված է Է. դարում և գործել է մինչև ԺԸ. դարը:

[303] Ջարբաֆ բալափուշ - ոսկեթել փարաջա (*Jambr*, էջ 260, ծանոթ. 2):

[304] Կապա - հոգևորականի երկար զգեստ, պարեգոտ (*ՀԲԲ*, հ. Բ., էջ 389):

[305] Շահարխ, ջրանցք Առարատյան դաշտում, սկսվում է Քասաղ գետից: Է. դարի առաջին կեսին Հայոց կաթողիկոս Փիլիպոս Աղբակեցին (1633-1655) այն հիմնովին վերանորոգել է:

[306] Ջաֆարիա Քանաֆեռցու մոտ հիշյալ իրադարձությունները մանրամասնորեն նկարագրված են (տե՛ս **Ջաֆարիա Քանաֆեռցի**, *Պատմութիւն*, Կոնդակ սուրբ ուխտին Յօհաննու վանից, էջ 132-133):

[307] Ըստ կտակագրի՝ գյուղի բնակիչները Մայր Աթոռին են նվիրաբերել մեկ կտոր 30 թաղար (համարժեք 100 մանի) ցանքատարածություն (տե՛ս *ՄՊՎ*, *Շարխաթական նոտարական փաստաթղթեր (ԺԷ.-ԺԸ. դդ.)*, վավ. 17, էջ 92):

308 Կալվածագրով 1719 թ. ձեռք բերված ցանքատարածության և արոտավայրի սահմաններն էին՝ Ղուփի Փալչաղլուն, Սևջուրը, նրա ավազուտն ու Սեֆիաբադի առուն (*ՄՊՎ*, Շարիաթական նոտարական փաստաթղթեր (ԺԷ.-ԺԸ. դդ.), վավ. 18, էջ 93):

[309] Ցանքատարածությունը գտնվել է Սևջուր և Ուչֆիլիսա առուների միջև ու նրա սահմաններն էին. արևելքում Սեֆիաբադ գյուղի առուն, հարավում Սևջուրն ու նրա ավազուտը, արևմուտքում՝ Յալջաղլու Ղոբի կոչվածը (*ՄՊՎ*, Շարիաթական նոտարական փաստաթղթեր (ԺԷ.-ԺԸ. դդ.), վավ. 21, էջ 107):

[310] Ջրաղ - բառացի՝ ճրագ, այստեղ՝ աշակերտ (*Ջամբռ*, էջ 164, ծանոթ. 2, *ՀԲԲ*, ճ. Դ., էջ 32):

[311] Իլախա - հարաբերություն (*Ջամբռ*, էջ 167, ծանոթ. 2):

[312] Ձղավզի գիր՝ պայմանագիր, պարտավորագիր (**Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, էջ 437, ծանոթ. 22):

[313] Կալվածագիրը տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 242, վավ. 78 (*Կալվածագրեր*, կազմեց Հար. Աբրահամյան, № 7, էջ 86):

[314] Կալվածագիրը տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 242, վավ. 80:

[315] Կալվածագիրը տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 242, վավ. 79 (*Կալվածագրեր*, կազմեց Հար. Աբրահամյան, № 69, էջ 88):

[316] Կալվածագիրը տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 242, վավ. 67 (*Կալվածագրեր*, կազմեց Հար. Աբրահամյան, № 102, էջ 130):

[317] Ներսես վարդապետը սույն մարագը ձեռք է բերել Տեր Մարուխից և նրա եղբայրներ Գրիգորից և Բաբից (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 242, վավ. 73, *Կալվածագրեր*, կազմեց Հար. Աբրահամյան, № 111, էջ 141):

[318] Կալվածագիրը տե՛ս *Կալվածագրեր*, Հար. Աբրահամյան, № 115, էջ 145, ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 242, վավ. 81:

[319] Ըստ գրավի պայմանագրի՝ 2 տախտակ այգու համար վճարվել է 1 թուման (*Կալվածագրեր*, կազմեց Հար. Աբրահամյան, № 64, էջ 84), իսկ շիրախանայի (հնձան) համար՝ 4000 դիան (*Կալվածագրեր*, կազմեց Հար. Աբրահամյան, № 65, էջ 84): Պայմանի համաձայն՝ վաճառողը կարող էր դրամի ետ գնել՝ հատուցելով վճարված գինը (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 242, վավ. 76, 77):

[320] Մովսես Գ. Տաթևացի հայրապետն աթոռակալել է 1629-1632 թթ., իսկ տվյալ առ ու վաճառի պայմանագիրը կնքվել է 1630 թ. (*Շարխաթական նոտարական փաստաթղթեր (ԺԷ.-ԺԸ. դդ.)*, վավ. 1, էջ 54):

[321] Ձեռք բերված այգու սահմաններն էին. աջ կողմից՝ Սուրբ Հռիփսիմեի չավուրմեն, ձախ կողմից՝ եղվարդցի Ջաֆարիայի այգին, վերևից՝ հանդի ճետահն, ներքևից՝ Տմբոլենց այգին (*Կալվածագրեր*, կազմեց Հար. Աբրահամյան, N62, էջ 82):

[322] Քանի որ «Ջամբռ»-ի այս գլխում այգիները թվարկված են ըստ բնակավայրերի՝ պարբերացման համար նպատակահարմար գտանք «Այլ այգիներ» վերնագրով տարանջատել նաև Իրանում և Վրաստանում գտնող այգիների նկարագրությունը: Նշենք նաև, որ ձեռագրի հաջորդ էջերում բաց են թողնված բազմաթիվ պարբերություններ և, ակնհայտ է, որ այգիների այս ցանկն ամբողջական չէ և նախատեսված է եղել այն լրացնել:

[323] Դուխուղան (Դեհաւական), գյուղ Ատրպատականում, Ուրմիա լճի արևելյան կողմում: Այժմ վերանվանված է Ազերշաիր (Սիմեոն Երևանցի, *Ջամբռ*, Ծանոթագրություններ, էջ 493), գյուղի եկեղեցու ավերակները պահպանվել էին մինչև 20-րդ դարի սկզբները:

[324] Հայոց ՌՄԾԲ. (1803) թվականը, բնականաբար, շատ հեռու է «Ջամբռ»-ը գրելու ժամանակաշրջանից: Գրչագրից ևս ակնհայտ է, որ դա հավելում է և ոչ թե թվականի վրիպակ:

[325] Կալվածագիրը հրատարակված է, տե՛ս *ՄՊՎ, Շարխաթական նոտարական փաստաթղթեր (ԺԷ.-ԺՀ. դդ.)*, վավ. 5, էջ 62:

[326] «Ջամբռ»-ի հրատարակությունում «Ձիթահանի Սրբոյ Աթոռոյս ի յՕշական» վերնագիրը բացակայում է: Բնականաբար, այն դուրս է մնացել նաև բոլոր թարգմանություններից: Թեև վերնագրի ներքո ոչինչ չկա գրված ձեռագիր մատյանում, բայց դրա առկայությունն իմքինին խոսում փաստ է այն մասին, որ ձիթհաններ եղել են նաև Օշականում:

[327] Կաթողիկոսի տեղապահ Մկրտիչ վարդապետը Սիմեոն Երևանցու կարգադրությամբ սկսել է վարել նաև Մայր Աթոռի մանրամասն ծախսամատյանը, որը հետագայում շարունակվել է նաև հաջորդ կաթողիկոսների օրոք (տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 3, վավ. 8):

[328] Գեղանոր գետակն Ախուրյանի ձախ ավազանում է և սկիզբ է առնում Առագած լեռան հյուսիսային լանջերից: Փիլիպոս Աղբակեցի կաթողիկոսի կառուցած հիշյալ ջրանցքը, որի միջոցով գետի ջրերը տարվել են նաև Ամբերդ, կոչվել է Շահարխ: Եղել է ներկայիս Ամբերդ ջրանցքի տարածքում:

[329] Բանտ - առուի սկիզբը, գետաբերան (*ՀԲՌ*, հ. Ա., էջ 331):

[330] Ղալամ - մաս, հյուղ (**Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, էջ 442, ծանոթ. 30):

[331] Ջորագյուղի հայտնի անապատը, մենաստան հին Երևանում, խաղաղի հարավ-արևմտյան կողմում, Հրազդան գետի ափին, Սուրբ Սարգիս եկեղեցու դիմաց: Ջորագյուղում է գտնվել կաթողիկոսական իջևանատունը, որը վերակառուցվել է Հակոբ Ե. Շամախեցու կողմից: Եղել է եպիսկոպոսարան, ունեցել է իր դիվանատուն-արխիվը (**Յովհաննէս եպս. Շահխաթունեանց,** *Ստորագրութիւն կաթուղիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ*, էջ 305-307):

[332] Կալվածագիրը տե՛ս *ՄՊՎ, Շարխաթական նոտարական փաստաթղթեր (ԺԷ.-ԺՀ. դդ.)*, վավ. 2, էջ 55:

[333] 1773 թ. մեկ այլ կալվածագրով 4 թուման պարտի դիմաց Մայր Աթոռին են անցել երևանցի Լոզենց տներ՝ մեկ բաժինը որպես սեփականություն, իսկ մյուս բաժինը գրավով, պայմանով, որ մինչև կպարզի, թե արդյոք տանտերը ժառանգորդ ունի (*Կալվածագրեր*, կազմեց Հար. Աբրահամյան, № 119, էջ 149, ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 242, վավ. 84):

[334] Էնիսով, Կախեթի հյուսիս-արևելյան շրջաններից՝ Ալազան գետի ավազանում, Վրաստանի ներկայիս Ղվարելիի շրջանը (**Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, Ծանոթագրություններ, էջ 493):

[335] Աշպազխանա - հացատուն (*Jambr*, էջ 327, ծանոթ. 3):

[336] Իմերել, այսինքն՝ Իմերեթի բնակիչ: ԺԵ. դարում Արևմտյան Վրաստանում ձևավորվում է Իմերեթի թագավորությունը՝ Քութայիսի կենտրոնով, որի տարածքը հետագայում սահմանափակվում է ներկայիս Իմերեթի շրջանով: ԺՀ. դարում Սողոմոն I թագավորի կառավարման տարիներին (1752-1784) այն զգալի վերելք է ապրում՝ կարողանալով ոչ միայն դիմագրավել Օսմանյան կայսրությանը, այլև՝ 1757 թ. Խրեսիլի ճակատամարտում հաղթանակ տանել: Ուշագրավ է հայ գաղթականների առնչությամբ Սիմեոն Երևանցու նամակագրությունը վրաց գահակալի հետ, որում Սողոմոնն անվանված է Բաշաչխաց և Ախիխազաց արքա (*Դիւան հայոց պատմութեան*, Գիրք ԺԱ., էջ 43-46):

[337] Խանութը նվիրաբերվել է 1768 թ. (տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 242, վավ. 85):

[338] Շուլավեր, ճնագույն հայաբնակ այս ավանը պատմական Գուգարի տարածքում է, Կուրի խոռոչ վտակի Շուլավեր օժանդակի ափին: Հայտնի է իր բազմաթիվ հայկական հուշարձաններով:

[339] Հպատակության գրի մեջ պարտի դիմաց Մայր Աթոռի «արծաթագին» ծառա և ճորտ են հիշատակված տեր Աբրահամի որդիներ Ավթանդիլը և Դավիթը (տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1, վավ. 33):

[340] Ճորտ դառնալու վերաբերյալ այլ վկայություններ էլ կան. 1761 թ. Թեոդորը (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 252, վավ. 23), 1773 թ.՝ Մունթյանց Սարգիսը (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 252, վավ. 28) և թիֆլիսեցի Հարությունը, որն «իր կամքով» է դառնում Մայր Աթոռի ճորտը, ինչպես իր հայրն է եղել (տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 4, վավ. 26), 1778 թ.՝ շամախեցի Հովհաննեսի որդի Շահարոն (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 252, վավ. 33), գորեցի Գեորգու որդի Հարությունը, իր հայրը և որդիները հոժարակամ «մինչև հավիտյան» ճորտ են դառնում (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 252, վավ. 34): Ճորտերի ձեռքբերումը շարունակվել է նաև 1780-ական թթ., ինչի մասին վկայում են մի շարք այլ ճորտագրեր (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 252, վավ. 38, 39, 40, 43, 44 և այլն):

[341] Ի. գլխում ամփոփված պարսից տիրակալներից ստացված հրամանագրերը հրատարակված են Հ. Փափազյանի և Ք. Կոստիկյանի կողմից՝ «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը» ժողովածուներում:

[342] Պատրիկ՝ կաթոլիկ հայ (ՀԲԲ, հ. Դ., էջ 75):

[343] Ձեռագրում բաց թողնված թվականը վերականգնել ենք ըստ շահ Աբաս I-ի համապատասխան հրովարտակի (*ՄՊՎ*, պրակ երկրորդ, էջ 93-94, վավ. 12):

[344] Ինչպես արդեն նշել ենք, հրովարտակը վերաբերում է բացառապես Քաշաթաղի հայերից եկեղեցական տուրքերի գանձման իրավունքին Մայր Աթոռին վերապահելուն (տե՛ս *ՄՊՎ*, պրակ երկրորդ, էջ 109, վավ. 22):

[345] ԺԳ. գլխի համապատասխան՝ Նորագյուղ և Եղվարդ գյուղերի մասում գրված է, որ նվիրաբերողը «պարոն Սեթի որդի Հակոբջանն» է, իսկ որպես թվական նշված է հիջրայի ՌԿԹ. (1069), այլ ոչ թե ՌԿԲ. (1062), ինչպես որ այստեղ է: Ըստ ամենայնի՝ ձեռագրում տեղ է գտել Բ. և Թ. գրչագրերի շփոթ, այսինքն՝ պետք է լինի նույն ՌԿԹ. (1069) թվականը: Դա հաստատվում է նաև տվյալ գյուղերի նվիրատվության վավերագրով (ՄՊՎ, Շարիաթական նոտարական փաստաթղթեր, վավ. 10, էջ 74):

[346] Թարաֆամե, թուրմենն անվան արաբական հոգնակի ձևն է: Այսպես էին կոչվում թուրմենական ոչվոր ցեղերը, որոնք ԺԷ.-ԺԸ. դարերում դեռևս հաստատուն ձմեռանոցներ չունեին: Ավելի ուշ՝ Իրանում այս անվան տակ հասկանում էին ընդհանրապես անասնապահ ոչվոր ցեղերին (*ՄՊՎ*, պրակ երկրորդ, էջ 217):

[347] ԻԲ. գլխում ներկայացված օսմանյան սուլթանների հրամանագրերն աղբյուրագիտական կարևոր նշանակություն ունեն: Մատենադարանի օսմաներեն վավերագրերի ցուցակի հետ համեմատությամբ՝ ներկայացված ոչ բոլոր հրամանագրերն են այսօր առկա:

[348] Հրովարտակները տրված են Մեհմեդ IV (1648-1687), Մուստաֆա II (1695-1703), Ահմեդ III (1703-1730), Մահմուդ I (1730-1754), Օսման III (1754-1757), Մուստաֆա III (1757-1774) օսմանյան սուլթանների կողմից:

[349] Խոշաբ, բերդաքաղաք Վանի նահանգում, Վան քաղաքից շուրջ 40 կմ հարավ-արևելք, համանուն գետի ափին:

[350] Շամ, Սիրիայի մայրաքաղաք Դամասկոսի անվանումներից:

[351] Թերևս՝ բաջինչ - ստորադաս, ենթակա (անձ) (**Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, էջ 447, ծանոթ. 16):

[352] Հավանական է համարվում, որ պատմական Փոքր Հայքի տարածքում գտնվող Գյումուշխանեի («արծաթի հանք») հայերեն թարգմանությունն է (տե՛ս *Джамбр*, էջ 398, ծանոթ. 196): Հնագույն ժամանակներից հայտնի էին վերջինիս արծաթի հարստագույն հանքավայրերը: եղել է Տրապիզոնի նահանգի համանուն գավառի կենտրոնը: Թեև այս բնակավայրը հիշատակված չէ «Ջամբռ»-ի թեմերի ցանկում, բայց գրված է Երեմիա Օշականցու կազմած ավելի ընդարձակ ցուցակում (տե՛ս *Դիւան հայոց պատմութեան*, Գիրք Գ., սյունակ 800):

[353] Թվականը պետք է լինի հիջրայի ՌՃԽ. (1727), ինչպես որ ԺԴ. գլխում է:

[354] Տվյալ նախադասությունը դուրս է մնացել «Ջամբռ»-ի ռուսերեն թարգմանությունից (տե՛ս *Джамбр*, էջ 331):

[355] Վաղարշապատյան հրատարակությունում գրված է ՌՃԿԳ. (1163), ինչը սխալ է: ՄՄ 978 ձեռագրում այն պարզ կարդացվում է ՌՃՄԹ. (1159/1710), բացի դա, ինչպես և նշված է՝ նույնական է ԺԷ. գլխի համապատասխան տեղեկության հետ (ՄՄ 978, 308բ), որտեղ ևս գրված է ՌՃՄԹ.: Ըստ այդմ՝ վերականգնել ենք ճիշտ թվականը: «Ջամբռ»-ի բոլոր թարգմանություններում վրիպակը մնացել է:

[356] Կարասալի՝ կարասներով լի, լեցուն, կարասներ ունեցող (**Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, էջ 448, ծանոթ. 8):

[357] Ըստ կալվածագրի՝ այգին գնվել է 25.000 դիահով, իսկ այգու սահմաններն էին՝ էլի Ռուչեն և էլի առուն, խաչի խուպանն, Ուսուպն (*Կալվածագրեր*, կազմեց Հար. Աբրահամյան, № 61, էջ 81, ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 242, վավ. 72):

[358] Ձեռագրում վրիպակ է և թվականը պետք է լինի ոչ թե հիջրայի ՌՃԽԴ. (1731), այլ ՌՃԻԴ. (1712) (*Джамбр*, էջ 398, ծանոթ. 202): Այս նույն տեղեկությունը կա նաև ԺՋ. գլխում՝ էջմիածնապատկան այգիների նկարագրության մեջ, որտեղ հիշատակված է նույն Սիրիխանը (Սիրախան), ով իրեն պատկանող այգին նվիրաբերել է Մայր Աթոռին՝ Աղեքսանդր Ա. Ջուղայեցի կաթողիկոսի (1706-1714) օրոք և գրված է նաև թվականը՝ «ՌՃԻԴ. (1712) թուին տաճկաց և ի մեր թուջն ՌՃԿ. (1711)»:

[359] Կալվածագիրը տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 242, վավ. 75, *Կալվածագրեր*, № 113, էջ 143:

[360] Հրատարակված պայմանագրում նշված է, որ Մայր Աթոռից պարտք վերցված 60 թումանի դիմաց Ջահարիան ոչ միայն իր տունը, այլև այգիները, վարելահողը և ամբողջ ունեցվածքը վաճառել է (տե՛ս *Կալվածագրեր*, կազմեց Հ. Աբրահամյան, № 12, էջ 22, ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1, վավ. 12):

[361] Հավուց թառի վանքը գտնվում է Գառնիից 3 կմ արևելք, Ազատ գետի ձախ ափին, լեռնագագաթի վրա: եկեղեցական ավանդույթը վանքի հիմնադրումը կապում է Սուրբ Սահակ Պարթևի և Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հետ, որի վերաբերյալ կան միջնադարյան մի շարք վկայություններ: եղել է գրչության կենտրոն, իսկ ԺԷ. դարում՝ Երևանի հոգևոր առաջնորդների նստավայր (տե՛ս **Կարեն Մաթևոսյան**, *Հավուց թառի վանքը*, Երևան, 2012):

[362] Հայոց թառ, Կուտուց վանք, Թառնիս, Ավանիկ, Քաղբերդ, Սուրբ Սարգիս, Կուտիս, բոլորն էլ այժմ ավերակ են, գտնվել են՝ Ազատ գետի ձախափնյակում՝ Գեղամա լեռնաշղթայի հարավարևմտյան լանջերին (բնակավայրերի տեղադրության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս **Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, Ծանոթագրություններ, էջ 496-497): Ավանսար և Մանկուս գյուղերի տեղադրությունը, ըստ ամենայնի, Ազատ գետի աջակողմում է (նույն տեղում, էջ 497-498):

[363] Ագարակը գտնվում էր Ողջաբերդի լեռնաշղթայի արևելյան մասում՝ Ազատ գետի աջ ափին (**Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, Ծանոթագրություններ, էջ 495):

[364] Ներկայիս Արարատի մարզի տարածքում գտնվող այդ բնակավայրերից այժմ գոյություն ունեն միայն երկուսը՝ Վեդի խաղաղավանը և Արտաշար գյուղը (Վերին Արտաշատ, Արտաշատ խաղաղից 5 կմ հյուսիս-արևելք, Ազատ գետի ստորին հոսանքի շրջանում): Մյուս գյուղերի տեղադրության հարցերի հետ կապված տե՛ս **Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, Ծանոթագրություններ, էջ 498-499):

[365] «Ջամբռ»-ի ԺԴ. գլխում գրված է այն մասին, որ Խոր Վիրապի վանքն այգի ունի նաև Նորքում: Վանքի տարածքից բայատ ցեղին հեռացնելուց հետո, ինչպես նշվել է, վանքի բարեկեցությունը հնարավոր չի եղել միանգամից վերականգնել: Այդ նպատակով է, թերևս, որ 1771 թ. մարտի 16-ին Խոր Վիրապի առաջնորդ Ավետիք վարդապետը, հաշվի առնելով վանքի ոչ այնքան բարվոք վիճակը, Նորքում գտնվող «Ջարեհանոց» կոչված այգին հանձնում նորեցի Ղազարի որդի Մարկոսին՝ այգի հիմնելու նպատակով: Պայման է դրվում, որ եթե այն շենանա և կանոնավոր պտուղ տա, ապա բերքը պետք է կիսեն, իսկ եթե ոչ՝ այգին կմնա վանքին (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 242, վավ. 82):

[366] Աղջոց վանքը (Սուրբ Ստեփանոս) գտնվում է Արարատի մարզում, Գեղարդավանքից 7 կմ հարավ-արևելք, լեռան լանջին: Ըստ ավանդության՝ հիմնադրել է Գրիգոր Ա. Լուսավորիչը, իսկ ներկայիս կիսավեր համալիրը կառուցվել է ԺԴ. դարում: Հայտնի են վանքում գրված ԺԵ. դարի ձեռագրեր:

[367] Կարենիսի վանք (Առաքելոց վանք), Կոտայքի մարզի Արզել գյուղից հարավ, Հրազդանի ձորում: Ըստ ավանդության՝ վանքում պահվել են մասունքներ: Վանքը վերջնականապես լքվել և ամայացել է ԺԹ. դարում:

[368] Ըստ Գեղամ Բադալյանի՝ էշակղուտուրանը ներկայիս Մաբռավանն է, որտեղ և գտնվում է նշանավոր Մաբռավանքը՝ Հրազդան խաղաղի հյուսիս-արևմտյան կողմում, իսկ Թաղլուկը (Թաղյաղլու) ներկայիս Արտավազ գյուղն է՝ Մարմարիկ գետի միջին հոսանքի ձախափնյակում: Գյուղից ոչ հեռու է գտնվում կիսավեր վաղ միջնադարյան վանական համալիրը: Մյուս գյուղերի տեղադրությունը մնում է անորոշ (**Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, Ծանոթագրություններ, էջ 499-500):

[369] Մաճենյաց վանքը գտնվում է Գեղարդունիքի մարզի ներկայիս Մաճենիս գյուղի եզրին: Հիշատակվում է վաղ միջնադարից, եղել է նշանավոր կրոնական և կրթական կենտրոն: ԺԸ. դարում, ինչպես երևում է «Ջամբռ»-ի տեղեկություններից, եղել է խոշորագույն թեմ՝ իր մեջ ընդգրկելով Գեղարդունիքի ամբողջ հարավ-արևելյան մասը՝ շուրջ 50 գյուղեր:

[370] Նշված գյուղերը ներկայիս Գեղարդունիքի մարզի տարածքում են: Կոթը պատմական Գեղարդունիքի իշխանանիստ կենտրոնն էր: Մյուս գյուղերի տեղադրության մանրամասները տե՛ս Գեղամ Բադալյանի ծանոթագրություններում (**Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, Ծանոթագրություններ, էջ 502-510):

[371] Խութավանքն Արցախի նշանավոր Դադիվանքն է, պատմական Ծար գավառում (Վերին Խաչեն)՝ ներկայումս Քարավաճառի տարածքում: Ըստ ավանդության՝ հիմնադրվել է առաջին դարում, Թադևոս առաքյալներից մեկի՝ Արցախում հրիստոնեության համար նահատակված Դադիի գերեզմանի տեղում: ԺՌ.-ԺԴ. դարերում եղել է եպիսկոպոսանիստ, Վերին Խաչենի հոգևոր կենտրոնը: Ինչպես համոզվում ենք «Ջամբռ»-ի տեղեկություններից՝ Դադիվանքն ունեցել է ընդարձակ տիրույթներ (թվարկված են շուրջ 30 գյուղեր), որոնք գտնվել են ինչպես Գեղարդունիքում, այնպես էլ Արցախի տարածքում (մանրամասները տե՛ս **Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, Ծանոթագրություններ, էջ 510-520):

[372] Պատմական Արցախի Վայկունիք գավառը, կենտրոնը՝ միջնադարյան գյուղ և բերդավան բարձրադիր Ծարը, որը գտնվում է Թարթառ գետի ձախ ափին, եղել է իշխանանիստ և մելիքական կենտրոն: Հայտնի է նաև որպես գրչության կենտրոն, որտեղից հայտնի են մի շարք ձեռագրեր: Ավելի ուշ՝ ԺԹ. դարի սկզբներին ավերվել և ամայացել է:

[373] Հայրավանքը Գեղարդունիքի նշանավոր հոգևոր-մշակութային կենտրոններից է: Գտնվում է Այրիվան գյուղի հյուսիս-արևելյան կողմում: Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցին հիմնադրվել է Թ. դարում: Վանքի թեմի մեջ էին մտնում Գեղարդունիքի հյուսիսային մասի գյուղերը՝ հիմնականում Գավառագետի հովիտը:

[374] Նշված գյուղերի տեղադրությունը մեծ մասամբ հայտնի է, դրանցից շատերն այսօր էլ կան՝ ժամանակակից անվանումներով:

[375] Շղվամբ Սևանա լճի հարավ-արևմտյան ափին է, ներկայիս Ջորագյուղում (պատմական Շողվագ):

[376] Նշված գյուղերից այժմ մի քանիսը միայն գոյություն ունեն (տե՛ս **Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, Ծանոթագրություններ, էջ 522-525):

[377] Սևանի վանքին պատկանող գյուղերը հիմնականում սփռված էին լճի հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան հատվածում, իսկ Ծաղկունյաց ձորն ընդգրկում էր Հրազդան գետից հյուսիս ընկած բնակավայրերը (տե՛ս **Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, Ծանոթագրություններ, էջ 525-527):

[378] Բջնու թեմի մաս էին կազմում Կոտայք, Նիգ գավառների և Ծաղկունյաց ձորի գյուղերը, որոնց մի զգալի մասն այժմ լքված են կամ ավերակ (տե՛ս **Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, Ծանոթագրություններ, էջ 528-532:

[379] Հառիճավանք (նախկինում նաև՝ Ղփչաղավանք), գտնվում է Շիրակի մարզի Հառիճ գյուղում, Աւրագածի հյուսիսային լանջին: Կառուցվել է Է.-ԺԳ. դարերում: Հնագույն միջնադարյան հայկական վանքերից է: Ունեցել է դպրոց, եղել է գրչության կենտրոն:

[380] Կոշի Սուրբ Ստեփանոս վանքն Աւրագածոտնի մարզի Կոշ գյուղից հյուսիս-արևելք է: Վանքի եկեղեցին է. դարի է: Գործել է մինչև ԺՀ. դարը: Վանքին պատկանող նշված Կոշը հարակից գյուղն է, իսկ Աղավնատունը՝ Վաղարշապատի մոտ, հաղորդից 7 կմ հյուսիս-արևմուտք:

[381] Տեղերի վանքը Բյուրականից հյուսիս, նախկին Տեղեր գյուղում է: Վանքի հնագույն հիշատակությունը Ղազար Փարպեցունն է: Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին, ըստ շինարարական առձանագրության, կառուցվել է ԺԳ. դարի առաջին կեսին՝ Վաչուտյանների կողմից, ԺԵ. դարում վանքը պարսպապատվել է:

[382] Ինչպես երևում է՝ Սաղմոսավանքի թեմին են պատկանել Ապարանի (պատմական Նիգ գավառի) և Կարբիի նահիեի (գավառ) գյուղերը՝ Քասաղ գետի վերին հոսանքի և Ապարանի շրջանի տարածքում (տե՛ս **Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, Ծանոթագրություններ, էջ 534-537):

[383] Քասաղ գետի ձախ ափին՝ Սաղմոսավան գյուղից հյուսիս, Արայի լեռան արևմտյան ստորոտում են գտնվել Համամլու և Այվազալի գյուղերը, իսկ Քուդալին՝ Սաղմոսավանից հյուսիս-արևելք:

[384] Ոստին, ցամաքային, անջրդի, անջուր, չոռոգվող (*ՀԲՌ*, հ.Գ, էջ 572):

[385] Շարապխանա (Շարապխանե), պատմական Նիգ գավառի (Ապարանի նահիե) արևմտյան մասը:

[386] Ուշիի Սուրբ Սարգիս միջնադարյան վանքն Աւրագածոտնի մարզի Ուշի գյուղից 1 կմ արևմուտք է: Ըստ ավանդության՝ Մեսրոպ Մաշտոցը Սուրբ Սարգսի մասունքների վրա է հիմնադրել վանքը: ԺԳ. դարում կառուցվել է Սուրբ Աստվածածինը, իսկ ԺԷ. դարի առաջին կեսին՝ պարսպապատվել է: Հետագայում աստիճանաբար ամայացել է:

[387] Աւրագածոտնի և արևելյան Շիրակի բնակավայրեր են (տե՛ս **Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, Ծանոթագրություններ, էջ 540-542):

[388] Երևանի Ջորավոր Սուրբ Աստվածածին հայտնի եկեղեցին: Նախապես եկեղեցու տեղում եղել է բարաշեն փոքր մատուռ, որը շահ Աբասի արշավանքներից հետո հիմնովին ավերվել է: ԺԷ. դարում Մովսես վարդապետը (ապագա Մովսես Գ. Տայեցի կաթողիկոսը) Սուրբ Անանիայի գերեզմանի վրայի մատուռի շուրջը հիմնել է անապատ և կառուցել պարիսպներով շրջապատված համալիր և

դպրոց: Հերթական անգամ ավերվել է 1635-1636 թթ. թուրք-պարսկական պատերազմի ժամանակ, կրկին վերակառուցվել 1637 թ.: 1679 թ. հունիսի 4-ի հզոր երկրաշարժը հիմնովին ավերում է այն: 1693 թ. անապատի մատուռի տեղում սրբատաշ տուֆով կառուցվում է եռանավ բազիլիկ հորինվածքով Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին: Հետագայում ևս վերակառուցումների է ենթարկվել, իսկ եկեղեցում պահվող «Ջորավոր» կոչվող Ավետարանի անունով էլ եկեղեցին սկսել է կոչվել Ջորավոր Սուրբ Աստվածածին (տե՛ս **Արսեն Հարությունյան**, **Արփինե Սիմոնյան**, *Ջորավոր Ավետարանը*, Երևան, 2016):

[389] Վանի հարևանությամբ գտվող Երևանի Կոնդ թաղամասը:

[390] ՄՄ 978 ձեռագրի 589ա-593բ էջերում 1828 թ. այբբենական կարգով ավելացվել է բովանդակության ցանկ, որը ներառված է «Ջամբռ»-ի 1873 թ. հրատարակությունում, իսկ գրքի վերջում նվիրատուների անվանացանկն է, որոնց հանգանանությամբ հավաքվել է անհրաժեշտ 519 ռուբլի գումարը:

ԲԱՌԱՐԱՆ

Աբասի (պարսից շահ Աբաս I թագավորի անունով) - արծաթե դրամ, որը համարժեք էր պարսկական 200 դինարի, 4 շահիի կամ 2 սոմարի:

Աբրեշում - մետաքս (*ՀԼԲԲ*, ճ. Ա., էջ 2):

Ախթարմա - հիշատակվում է Հայ Առաքելական եկեղեցուց հեռացածներին բնորոշելու նպատակով, փոխառություն է, որը նշանակում է «ուրացություն» (*Դիւան հայոց պատմութեան*, գիրք Գ., էջ 828) կամ «կաթոլիկ հայ» (*Հայերէն արմատական բառարան*, ճ. 1, էջ 128):

Ախունդ - մահմեդական հոգևորական (*Jambr*, էջ 358, ծանոթ. 3):

Ամալ - աշխատող, գործավար (*Ջամբռ*, էջ 136, ծանոթ. 2):

Ամանաթ (էմանեթ) - ավանդ (*Ջամբռ*, էջ 233, ծանոթ. 1), ժամանակավոր պահպանության կամ մի ուրիշին փոխանցելու համար պահ տրված ապրանք, փող կամ այլ հարստություն (*ՀԲԲ*, ճ. Ա., էջ 55):

Այվան - դահլիճ, հովանոց, վերանդա (*Ջամբռ,* էջ 183, ծանոթ. 1):

Աշխանա - խոհանոց (*Ջամբռ,* էջ 183, ծանոթ. 5):

Աշպազխանա - հացատուն (*Jambr*, էջ 327, ծանոթ. 3):

Արզ, արզա - խնդրանք, փափագ, աղերսանք (*Ջամբռ,* էջ 23, ծանոթ. 1):

Արխ - առու (*ՀԲԲ*, ճ. Ա., էջ 269):

Աւճնի - մշակ, հողագործ, ցանքս անող (*Ջամբռ*, էջ 115, ծանոթ. 1):

Բազազ - կտորեղենի, գործվածքների վաճառական (*ՀԲԲ*, ճ. Ա., էջ 302):

Բաթիլնամա - արգելահրաման (*Ջամբռ*, էջ 178, ծանոթ. 1):

Բախալ - նպարավաճառ (*Ջամբռ*, էջ 209):

Բահրա - գյուղացիության կողմից պետությանն ու կալվածատիրոջը հատուցվող հողային տուրքը, որի՝ պետությանը հատուցվող մասը կոչվում էր «բահրաչե-ե դիվանի», իսկ կալվածատիրոջը հատուցվողը՝ «բահրաչե-ե մալիխանե»: Վերջինս սովորաբար կոչվում էր միայն «մալիխանե» կամ պարզապես «մուլք» (*ՄՊՎ*, պրակ երկրորդ, էջ 213): Բահրան գանձվել է բնամթերքի 1/5 մասով:

Բանանահ - որմնադիր, (*ՀԼԲԲ*, ճ. Ա., էջ 162):

Բանտ - առուի սկիզբը, գետաբերան (*ՀԲԲ*, ճ. Ա., էջ 331):

Բայիր - դարիվեր (*Ջամբռ*, էջ 176, ծանոթ. 2), թումբ (**Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, էջ 438, ծանոթ. 49):

Բաջչի - պահապան (*Ջամբռ*, էջ 233, ծանոթ. 4):

Բասմաճի - 1. արհեստավոր, որ կտավի վրա նախշեր է տպում, 2. արհեստավոր, որ գիրք է տպում (մամուլով) (*ՀԲԲ*, ճ. Դ., էջ 55):

Բարաթ - որոշ վարչությունների կողմից որևէ անձի հարկեր գանձելու համար տրված հատուկ գրություն՝ հանձնարարագիր, պարտավորագիր, մուրհակ, (*ՄՊՎ*, պրակ չորրորդ, էջ 103):

Բեկլարբեկ (բեկերի բեկ) - Սեֆյան Իրանի բարձրաստիճան պաշտոնյա, որը կառավարում էր սահմանամերձ նահանգը կամ կուսակալությունը:

Բրինձ - կիլիկյան հայերի կողմից ֆրանսերենից վերցված փոխառություն, նշանակում է արհայազն:

Գազ - 1. երկարության պարսկական չափ, որը համարժեք էր 112 սանտիմետրի, 2. նուրբ և թափանցիկ կտոր՝ մետաքսից, վուշից և այլն (*ՀԲԲ*, ճ. Ա., էջ 402):

Գեօմրուկչի - մաքսավոր (*Jambr*, էջ 371, ծանոթ. 1):

Գեօռ - մահմեդականի գերեզման (*Ջամբռ*, էջ 172, ծանոթ. 2):

Դաբաղ - կաշեգործ (*Ջամբռ*, էջ 209):

Դալլաք - վարսավիր, սափրիչ (*Ջամբռ*, էջ 168, ծանոթ. 1):

Դալմա - մեծ փոս, ստորգետնյա ջրուղի (*ՀԼԲԲ*, ճ. Ա., էջ 299):

Դանկ (դանգ) - կալվածատիրական՝ մուլքային գյուղերից ստացվող ամբողջ եկամուտը, որը կոչվել է նաև մուլք և բաժանվում էր 6 մասի՝ դանգերի: Ենթակա էր վաճառքի ինչպես ամբողջությամբ (կոչվում էր «շեշդանգ»՝ վեց դանգ), այնպես էլ մասնակի՝ մի քանի, նաև՝ մեկ, կես կամ քառորդ դանգով, որն անվանվում էր թասուջ (*ՄՊՀ*, պրակ երկրորդ, էջ 213-214): Նաև՝ հաշվի միավոր, որը համարժեք էր դիրհամի (դրամի) 1/6 մասին:

Դառուղա - այդպես էր կոչվում տվյալ վայրի ոստիկանապետը, որ ակտիվ մասնակցություն ուներ բնակչությունից գանձվող հարկերի իրացման գործում (*ՄՊՎ*, պրակ 2, էջ 214):

Դաւաչի - հայցվոր, դատ հարուցող (*Jambr*, էջ 376, ծանոթ. 2):

Դարվազա - դուռ (*Ջամբռ*, էջ 36, ծանոթ. 2), դարպաս (*ՀԲԲ*, ճ. Ա., էջ 499):

Դէֆթէր (դաֆթար) - տետր, մատյան, որն օգտագործվում էր հարկային մատյանի իմաստով *(ՄՊՎ*, պրակ չորրորդ, էջ 103):

Դինար - դրամական փոքր միավոր, հայկական աղբյուրներում նաև՝ «դեան» կամ «դիան»: Ժէ. դարում ամենափոքր միավորը նշվում է 5 դինարը՝ «ղազբեկի», 10 դինարը՝ «փարա», 20 դինարը՝ «բիսթի», 50 դինարը՝ «շահի», 100 դինարը՝ «մահ-

մուդի» կամ «սոմար» 200 դինարը՝ «աբասի» (եղել է արծաթ դրամի հիմնական միավորը): եղել են 1.5 աբասանոցներ (300 դինար), 2.5 աբասանոցներ (500 դինար), 5 աբասանոց (1000 դինար), իսկ ավելի խոշոր հաշվումը կատարվում էր թումանով՝ 10.000 դինար (*ՄՊՎ*, պրակ երկրորդ, էջ 215):

Դիպայ - մետաքսյա ոսկեթել զգեստ, կտոր (*ՀԲԲ*, հ. Ա., էջ 521):

Դուբեանդար - խանութպան, խանութի տեր (*Jambr*, էջ 257, ծանոթ. 1):

Եասաւուլ (յասավուլ) - պահակ (*Ջամբռ*, էջ 110, ծանոթ. 2), բաղաքացիական պաշտոնյայի մոտ ծառայություն իրականացնող ձիավոր (*Джамбр*, էջ 391, ծանոթ. 114), գավառական ոստիկանության ստորին պաշտոնյա (*ՀԼԲԲ*, հ. Դ., էջ 108):

Եդամ - ձի, որին հեծնում և որին կապում են մի ուրիշ ձի՝ նրա ետևից գնալու համար (*ՀԲԲ*, հ. Ա., էջ 549):

Ենկիչար (ենիչերի) - Օսմանյան կայսրությունում զորքի այն տեսակը, որը հավաքագրվում էր բոնի մահմեդականացված գերի բրիստոնյա մանուկներից:

Եօնջալուղ - արոտատեղի (*Ջամբռ*, էջ 107, ծանոթ. 1):

Ջապիթ - ոստիկան, ոստիկանություն (**Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, էջ 444, ծանոթ. 15):

Ջերզամպի - ներքնախուց կամ սառնատուն (*Ջամբռ,* էջ 183, ծանոթ. 4):

Ջվար - հարթավայր (*Джамбр*, էջ 399, ծանոթ. 219):

Էշակչի - իշապան, էշ, պահող՝ խնամող, էշերով ապրանք տեղափոխող (**Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, էջ 436, ծանոթ. 10):

Էշիկաղասի (իշիհաղասի) - Սեֆյան արքունի արարողապետը (*Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Պարսկական աղբյուրներ Ա*, էջ 227):

Թալղայ - հրովարտակ, հրաման, որոշում (*Jambr*, էջ 238, ծանոթ. 4):

Թալպիս - նենգ, խաբեբա, կեղծող (*Ջամբռ*, էջ 94, ծանոթ. 1):

Թաղման - հողե աման (*ՀԲԲ*, հ. Բ., էջ 79):

Թամասուկ - պարտամուրհակ (*Ջամբռ*, էջ 233, ծանոթ. 2), պարտավորագիր, ստացագիր (*ՀԼԲԲ*, հ. Բ., էջ 72):

Թանապի - վերնասենյակ (*Ջամբռ*, էջ 183, ծանոթ. 2), կամարաձև պատշգամբ (*Джамбр*, ծանոթ. 48, էջ 380):

Թասլիմ - հանձնել, տալ, հատկացում անել (Սիմեոն Երևանցի, *Ջամբռ*, էջ 444, ծանոթ. 10):

Թավլայ - ախոռ (*ՀԲԲ*, հ. Բ., էջ 89):

Թէզբազ - թերևս՝ արհեստավոր, գործատեր (**Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, էջ 443, ծանոթ. 28):

Թիֆիլդար - գանձապետ, պաշտոնյա, որ զբաղվում էր դրամական գործառնություններով (*ՄՊՎ*, պրակ չորրորդ, էջ 104):

Թուման - դրամական խոշոր միավոր, որը համարժեք էր 10.000 դինարի: ԺՋ.-ԺԸ. դարերում Իրանում ընդունված էր դրամահատության չափի և կշռի՝ Թավրիզում հաստատված չափերը (Թավրիզը եղել է Սեֆյան պետության մայրաքաղաքը 1501-1555 թթ.): Չնայած որ առանձին նահանգներում գործածվել են նաև տեղական չափեր: Այդուհանդերձ, առուծախի փաստաթղթերում, կալվածագրերում և այլ հրամանագրերում օգտագործվել է «թավրիզի թուման» հասկացությունը (*ՄՊՎ*, պրակ երկրորդ, էջ 219):

Թուրայ - արհունի դրոշմ (սուլթանի) կնիք (*Ջամբռ,* էջ 107, ծանոթ. 6):

Թուրէ - օրենք (*ՀԲԲ*, հ. Բ., էջ 126):

Թօփ - գունդ, գործվածքի ամբողջ ծրար (*ՀԲԲ*, հ. Բ., էջ 134):

Իթլախ (իթլաղ) - բառացի՝ «հեռացում», «ուղարկում»: Խոսքը պետական պաշտոնյաներին այս կամ այն հարկատու օբյեկտն ուղարկելու մասին է, պաշտոնյաներ, որոնք իրենց ռոճիկները ստանում էին տվյալ օբյեկտից գանձվող հարկերի հաշվից: Այս առիթով նրանց ձեռքը տրվող հանձնարարական գրությունները կոչվում էին «հավալե» (*ՄՊՎ*, պրակ չորրորդ, էջ 105):

Իլխճի - գրաստապան (խանի կամ նահանգապետի) (*Ջամբռ,* էջ 28, ծանոթ. 1):

Իջարայ - վարձ (*Ջամբռ*, էջ 156, ծանոթ. 2), նաև՝ վարձում, վարձակալություն (*ՀԲԲ*, հ. Բ., էջ 169):

Իսպանջ (իսփենջ) - հարկատեսակ, որ վճարում էին ոչ մահմեդականները չիֆթի (մի զույգ եզան միջոցով մշակվող հողակտոր) հարկի դիմաց Օսմանյան կայսրությունում:

Խալիսա (խալիսե) - արհունի հող (*ՄՊՎ*, պրակ չորրորդ, էջ 106):

Խարաճ (խարաջ) - հարկ, տուրք: Արաբական տիրապետության շրջանում այդպես էր կոչվում գլխավոր հողային հարկը: Սակայն, հետագա շրջանում հասկացվում էր բնակչությունից գանձվող մի շարք պետական հարկերի իմաստով (բացի գլխահարկից), որպես հավաքական հարկային տերմին (*ՄՊՎ*, պրակ չորրորդ, էջ 106):

Խալվար (խարվար) - կշռի միավոր (1 խալվարը համարժեք էր 10 սոմարի կամ 100 մանի) համարժեք մոտ. 300 կգ (*ՄՊՎ*, պրակ երկրորդ, էջ 220):

Խէյրաթ - բարի գործ (*Ջամբռ*, էջ 156, ծանոթ. 1):

Խիլայ (խլա) - երկար հագուստ, խալաթ (*ՀԲԲ*, հ. Բ., էջ 265):

Խլաֆիշար - ոչ օրինական, շարիաթին հակառակ (*Jambr*, էջ 370, ծանոթ. 1):

Խոջա - այդպես էին կոչվում մեծահարուստ վաճառականներն ու դրամատերերը: Այն խոջաները, որոնք առևտրի բնագավառում ձեռք բերած հարստությամբ սկսում էին գանձագին կալվածքներ կամ մուլքեր գնել՝ հաճախ ազդեցիկ դիրք էին գրավում արհունիիում (*ՄՊՎ*, պրակ երորդ, էջ 193):

Կոպար - նեղ ճանապարհ, կածան (*ՀԲԲ*, հ. Բ., էջ 471):

Համամ - բաղնիք (*ՀԼԲԲ*, հ. Գ., էջ 234):

Հաշիայ - տարբեր տեսակ թելերից (մետաքսի, ոսկու, արծաթի և այլն) հյուսված երիզ, ժանյակ (*ՀԲԲ*, հ. Գ., էջ 53):

Հասար - պատ, պարիսպ, ցանկապատ (*ՀԲԲ*, հ. Գ., էջ 57):

Հասիլ - հասույթ, բերք, որևէ կալվածքից ստացվող օգուտ, եկամուտ (*ՄՊՎ*, պրակ երկրորդ, էջ 221):

Հավալէ - Դիվանի կողմից պետական պաշտոնյաներին ու զինվորականներին տրվող հանձնարարական գրություն (*ՄՊՎ*, պրակ չորրորդ, էջ 106):

Հիպալամայ (գուցե՝ հիպենամե) - պարգևագիր (*Ջամբռ,* էջ 169, ծանոթ. 1):

Հուճէթ - գրություն, թուղթ, փաստ, ապացույց (**Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, էջ 425, ծանթ. 13):

Հումմ (հոմմ) - հրամանագիր, հրաման, բարձր կարգադրություն (*ՄՊՎ*, պրակ երրորդ, էջ 193):

Հօխայ - ծանրության չափ Օսմանյան կայսրությունում, համարժեք 400 դիրհամի (մոտ. 1.2 կգ) (*ՀԲԲ*, հ. Գ., էջ 125):

Ղազի (ղադի) - հոգևորական դատավոր, ով գործերը վճռում էր Ղուրանի պատվիրաններով (*ՄՊՎ*, Կալվածագրեր, էջ 190):

Ղալամ (բառացի՝ «գրիչ») - 1. գրություն, հոդված, հրաման, թուղթ, գրված արտոնություն (**Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, էջ 446, ծանոթ. 9), 2. մաս, հյուղ (**Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, էջ 442, ծանոթ. 30):

Ղալայճի - անագագործ (*Ջամբռ*, էջ 209):

Ղահվէ - սուրճ (*ՀԲԲ*, հ. Գ., էջ 183):

Ղապալա (ղաբալե) - առուվաճառքի պայմանագիր, կալվածագիր (*ՄՊՎ*, պրակ չորրորդ, էջ 106):

Ղաֆէս (գաֆես) - վանդակ, բանտ (*Ջամբռ*, էջ 30, ծանոթ. 1):

Ղօռուղ (ղոռուխ) - անտառ, արոտ (*ՀԲԲ*, հ. Գ., էջ 189):

Ղումաշ - մետաքսյա կտոր, կերպաս (*ՀԲԲ*, հ.Գ, էջ 188):

Ղուռուշ - Օսմանյան մանրադրամ, որը համարժեք էր 40 փարայի:

Ճոթ - ծայր, եզր, մասն, կտոր (*ՀԲԲ*, հ.Գ, էջ 221):

Մահալա (մահլա) - 1. թաղ, ղաղաթի կամ գյուղի մի մասը, 2. փողոց (*ՀԲԲ*, հ. Գ., էջ 242):

Մահսար - հանրագիր, համախոսական (**Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, էջ 441, ծանոթ. 15):

Մալոջհաթ - Արաբերեն «մալ» և «ջհաթ» բառերից. «Մալ»-ը սեփականության հարկն էր, իսկ «ջհաթ»-ը՝ վարելահողերից գանձվող հողային հարկը: Այս երկու հարկերը միշտ համատեղ էին հաշվվում և գանձվում: Մալոջհաթը բնակչությունից գանձվող ռենտա-հարկի մեծ մասն էր կազմում: Այս անվան տակ հասկանում էին նաև տվյալ օբյեկտից գանձվող այլ հարկերը և մալոջհաթը դիտվում էր որպես հավաքական հարկային տերմին (*ՄՊՎ*, պրակ չորրորդ, էջ 107):

Մասիլ (մահսուլ) - հացի կամ պտղի բերք (*ՀԼԲԲ*, հ. Դ., էջ 28):

Միրապ (միրաբ) - ոռոգման ջրերի ավագ կարգավորիչ, ջրբաշխ (*ՀԲԲ*, հ. Գ., էջ 340):

Միրասխոռ - ժառանգ (*Ջամբռ*, էջ 200, ծանոթ. 1):

Միրի - արհունի, հօգուտ արհունիի բռնագրավում (*Ջամբռ*, էջ 93, ծանոթ. 1):

Միրվէիզ - գործակալ, ֆնձիչ (*Ջամբռ*, էջ 120, ծանոթ. 1), արհունական տուրք գրանցող (**Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, էջ 429, ծանոթ. 58) և դիվանագիր (*Джамбр*, էջ 392, ծանոթ. 118): Խոսքը պետական այն պաշտոնյայի մասին է, ում վերապահված է եղել արհունի տուրերի հաշվառումը և գրանցումը:

Մովպետ (մոգպետ) - ամենաբարձր աստիճանի կրոնավոր, կրոնապետ (*ՀԲԲ*, հ. Գ., էջ 359):

Մուաֆ - հարկային իմունիտետ, ազատում պետական հարկերից, երբեմն նաև՝ միայն որոշ հարկերից ու պարտավորություններից: Այն վերաբերում էր ինչպես անհատներին, այնպես էլ օբյեկտներին: Միանշանակ չի եղել՝ կարող էր լինել սահմանափակ և անսահմանափակ, այսինքն՝ տարածված լինել ամբողջ սեփականության կամ նրա մի մասի վրա (*ՄՊՎ*, *Հրովարտակներ*, պրակ երրորդ, էջ 195):

Մուհասիլ - կատարելաթուղթ կամ հրաման (*Ջամբռ*, էջ 183, ծանոթ. 7):

Մուլք - սեփականություն, տիրույթ, ժառանգաբար ստացված կամ գնված ու սեփականություն դարձրած հող կամ այլ անշարժ կալվածք (*ՄՊՎ*, *Կալվածագրեր*, պրակ առաջին, էջ 115):

Մուխաթթա (մախթու) - որոշված, վերջնականապես որոշ չափով հաստատված գումար, որ հանձն էին առնում կանոնավոր կերպով մուծել պետական գանձարան՝ հիմնականում պաշտոն ստանալու դիմաց (*ՄՊՀ*, պրակ երկրորդ, էջ 225):

Մուղայէթ - վերահասու լինել, աչքը վրան պահել, փույթ ունենալ (Սիմեոն Երևանցի, *Ջամբռ*, էջ 440, ծանոթ. 20):

Մուսավատայ - սևագիր, օրինակագիր (*Ջամբռ*, էջ 32, ծանոթ. 1):

Մուտախիլ - հասույթ, եկամուտ (*ՄՊՎ*, պրակ երկրորդ, էջ 226):

Մուրաֆայ - հարցուփորձ անել, հարցուփորձի կազմակերպում՝ դատ (*Ջամբռ*, էջ 120):

Նալպանտ - անասունները նալող արհեստավոր, պայտար (*ՀԲԲ*, հ. Դ., էջ 425):

Նահիե - վարչատարածքային բաժանման միավոր պարսկական տիրապետության շրջանում (գավառ, մահալ):

Նոմոս - օրենք, կարգ, կանոն:

Շահի - պարսկական մանրադրամ՝ 50 դինարի չափով:

Շառաթ - բանսարկու (**Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, էջ 447, ծանոթ. 2):

Շարթնամայ - պայմանագիր (*Ջամբռ,* էջ 139, ծանոթ. 1):

Շարիաթ - մահմեդական կրոնական օրենքները և հաստատված նորմերը, որոնցով առաջնորդվում էր հոգևորականների բարձրագույն կրոնական-դատական ատյանը: Շարիաթի կամ Շար'ի հոգևոր դատարաններում էին մեծամասամբ ընկվում տնտեսական գործերը (*ՄՊՎ*, պրակ երորդ, էջ 198):

Շիլթաղ - այս տերմինով անվանում էին այն անօրինական հարկերը, որոնք գանձվում էին ռայաթներից պետական պաշտոնյաների կողմից զանազան կեղծ և հնարովի պատճառներով (*ՄՊՎ*, պրակ չորրորդ, էջ 109):

Շիրխանայ - հնձան (*Ջամբռ*, էջ 176, ծանոթ. 1):

Շխօճաղ - խոսքը վերաբերում է Սեֆյանների տոհմին (1502-1736) (**Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, էջ 432, ծանոթ. 40):

Ոստին - ցամաքային, անջրդի, անջուր, չոորգվող (*ՀԲԲ*, հ.Գ, էջ 572):

Ջալթուկ - փեչեկը դեռ չհասած բրինձ (*ՀԲԲ*, հ. Դ., էջ 8):

Ջարսու - ֆաղաֆում բաց հրապարակ, որտեղ առևտուր է արվել կամ ֆաղաֆի այն մասը, որտեղ վաճառատներն են (*ՀԲԲ*, հ. Դ., էջ 17):

Ջարտախ - տանիքի վրա չորս կամարով վրան, տան կտուրին թեթև շինություն՝ փայտի ցյուղերից, տերևներից (*ՀԲԲ*, հ. Դ., էջ 17):

Ջափար - սուրհանդակ, շտապ կարգով որևէ կարևոր գործի ուղարկվող պետական ծառայող (*ՀԼԲԲ*, հ. Դ., էջ 396):

Ջիման - մարգագետին (*ՀԼԲԲ*, հ. Դ., էջ 410):

Ջրաղ - բառացի՝ ճրագ, աշակերտ, լուսարար (*Ջամբռ,* էջ 164, ծանոթ. 2, *ՀԲԲ*, հ. Դ., էջ 32):

Ջուան - ճոպան, թոկ, պարան՝ 3-10 մ երկարությամբ, որը նախատեսված է եղել դաշտերը և խաղողի այգիները չափելու համար: Վերջինիս դեպքում՝ այն համապատասխանել է 10 մետրի, հետևաբար՝ 1 չվանը կարելի է համապատասխանեցնել 100 քմ. (*Джамбр*, էջ 395, ծանոթ. 150):

Ջուխայ - նուրբ բրդե գործվածք, մահուդ (*ՀԲԲ*, հ. Ա., էջ 30):

Ջամ - հարկերի հաշվառման այն ձևը, ըստ որի՝ տվյալ հարկատուից (գյուղական համայնքից) գանձվող բոլոր հարկերը մանրամասնությամբ հաշվվում էին և

առանձին մատյաններում գրանցվելուց հետո, դրամական արտահայտությամբ, ընդհանուր գումարով ի մի էին բերվում որպես հարկատուի ընդհանուր հարկային պարտավորություն (*ՄՊՀ*, պրակ երկրորդ, էջ 211):

Ջամբռ - փոխառություն ֆրանսերենից (ֆրանս. Chambre), նշանակում է սենյակ, դիվան (դիվանատուն) (*ՀԲԲ*, հ. Դ., էջ 131):

Ջազիայ (ջիզյա) - ոչ մուսուլմաններից (հրիստոնեա և հրեաններ) գանձվող գլխահարկ, որ կանխիկ դրամով գանձվում էր յուրաքանչյուր չափահաս աշխատող տղամարդուց (*ՄՊՎ*, պրակ չորրորդ, էջ 110):

Ջինս - բնամթերային հարկ, տուրք, հացահատիկով վճարվող հարկ (*ՀԲԲ*, հ. Դ., էջ 140):

Ռախտ - ձիու սարք ու կարգ, ձիու հանդերձանք, ասպազեն (*Ջամբռ*, էջ 151, ծանոթ. 2, *ՀԼԲԲ*, հ. Ե.., էջ 225):

Ռահդար - մաքսավոր (*Ջամբռ*, էջ 214, ծանոթ. 1), նավապարհի պահակային ծառայող (*ՄՊՎ*, պրակ չորրորդ, էջ 110):

Ռաղամ - հրամանագիր, թագավորական հրովարտակ, պաշտոնական գրություն (*ՄՊՎ*, պրակ չորրորդ, էջ 110):

Ռուպ - չափման միավոր, համարժեք մեկ ֆառորդի (*ՀԼԲԲ*, հ. Ե., էջ 237):

Սանդուխխանայ - նախասենյակ (*Ջամբռ,* էջ 183, ծանոթ. 3):

Սավատ (սավադ) - պատճեն (*ՄՊՎ*, պրակ երրորդ, էջ 200):

Սառաճ (սառաչ) - թամբագործ (*ՀԼԲԲ*, հ. Ե., էջ 269):

Սարշտա - օրենք, հարցմունք (դատական) (*Ջամբռ*, էջ 33, ծանոթ. 1):

Սուբաշի - ջրպետ (*ՀԲԲ*, հ. Դ, էջ 246): Պաշտոնյա, որը չափում էր ստացված բերքը և առանձնացնում հողատիրոջ կամ պետության մասնաբաժինը: Մինչև դա չարվեր՝ գյուղացին իրավունք չուներ վերցնել իր բաժինը (*Джамбр*, էջ 392, ծանոթ. 124):

Սիճօռ - սահման, եզր (*Ջամբռ*, էջ 28, ծանոթ. 1):

Սէրէսկէր (սերասկեր) - զորավար (*ՀԼԲԲ*, հ. Ե., էջ 315):

Սոմար - չափման միավոր՝ համարժեք 3 ցենտների (*ՀԲԲ*, հ. Դ., էջ 240): 10 սոմարը համարժեք էր 1 խալվարի կամ 100 մանի:

Ստակ (սպիտակ, աքչե) - արծաթե դրամ, մանրադրամ՝ ամենափոքր թուրքական դրամը: Նախապես նշանակել է պարզապես արծաթե դրամ: Հետագայում՝ այն օգտագործվել է օսմանյան մանրադրամը հատկորոշելու համար, համարժեք էր 1/3 փարայի կամ 1/12 ղուրուշի (**Симеон Ереванци**, *Джамбр*, էջ 390, ծանոթ. 99):

Սուրաթ - պատճեն, օրինակ (*Ջամբռ*, էջ 42, ծանոթ. 1):

Սօհլամայ (թերևս՝ սոլհնամե) - հաշտագիր, դաշնագիր (*Ջամբռ,* էջ 172, ծանոթ. 1):

Վախմ (վակֆ) - բառացի՝ «կանգ առնել», «ամրանալ»: Այսպես էին կոչվում եկեղեցիներին կամ մզկիթներին նվիրված՝ վակֆ արված հողերն ու այլ ստացվածքները, որովհետև, նվիրվելով որևէ կրոնական հաստատության, դրանք այևս ենթակա չէին ոչ մի կարգի օտարման և մնում էին որպես եկեղեցու կամ մզկիթի մշտական սեփականություն և որպես այդպիսիք ազատվում էին պետական հարկերից (*ՄՊՎ*, պրակ առաջին, էջ 120):

Վախմլամայ (վակֆնամ(ե) - կտակագիր, փաստաթուղթ, որով հավատացյալները զանազան շարժական և անշարժ ստացվածքներ էին նվիրում եկեղեցիներին կամ մզկիթներին (*ՄՊՎ*, պրակ երրորդ, էջ 201):

Վատայ - պայմանաժամ, ժամկետ (*Ջամբռ,* էջ 160, ծանոթ. 4):

Վեֆիլ - փոխանորդ, ներկայացուցիչ, դատական գործերում հավատարմատար (*ՀԲԲ*, հ. Դ., էջ 338):

Վօյվատա (վոյվոդա) - հաղաքացիական բարձր կառավարիչ պաշտոնյա (*ՀԲԲ*, հ. Դ, էջ 352):

Տախտակ - այգիների մեջ առանձին բաժանմունք, որ բաղկացած է 25-40 թմբից և ջրվում է ջրի նույն ճանապարհով (*ՀԲԲ*, հ. Դ., էջ 363):

Տուճ - գինու համար փորր կարաս, կիսակարաս (*ՀԲԲ*, հ. Դ., էջ 436):

Տօնլուղ - վարձ, աշխատավարձ (*Ջամբռ*, էջ 103, ծանոթ. 1), նաև՝ զինվորների հագուստի համար գանձվող հարկ (*Jambr*, էջ 200, ծանոթ. 6):

Փարայ - թուրքական դրամ՝ համարժեք ղուռուշի մեկ հարասուներորդին (*ՀԲԲ*, հ. Դ., էջ 490):

Փէշքեաշ (փիշքաշ) - բառացի նշանակում է «առջևը դնել», «մատուցել», զանազան առիթներով բնակչության կողմից ֆեոդալին կամ պետական պաշտոնյաներին նվերների անվան տակ հատուցվող տուրք, ինչպես նաև՝ ստորադաս պաշտոնյաների կողմից իրենց վերադասին կամ խոշոր ֆեոդալների կողմից շահին մատուցվող նվեր (*ՄՊՎ*, պրակ երկրորդ, էջ 233):

Փօլիցա - այդպես են կոչվել դրամական փոխանցելի վկայագրերը (*Джамбр*, էջ. 398, ծանոթ. 195):

Քալանթար կոչվել են հաղաքագլուխները, որոնք զբաղվում էին բնակչության հաղաքացիական հարցերով և հետևում էին հաղաքի հասարական գործերին: Ընտրվում էին մեծամասամբ հաղաքի մեծահարուստ վաճառականներից կամ խոջաներից (*ՄՊՎ*, պրակ չորրորդ, էջ 111):

Քահրիզ - ստորգետնյա ջրանցք, փոս (*Jambr*, էջ 320, ծանոթ. 1):

Քանհան - հողի տակով փորված առու, ստորերկրյա ջրմուղ (*ՀԲԲ*, հ. Դ., էջ 547):

Քաջ - այգու փոքր տախտակ, որ ավելացնում են բուն տախտակների կողմին (*ՄԲԲ*, հ. 4, էջ 550):

Քեալավ - մոխրանոց (*Ջամբռ,* էջ 195, ծանոթ. 1):

Քեահեայ - կառավարիչ, տնտեսվար, ավագ (*Джамбр*, стр. 397, прим. 193):

Քեօպա - եզր, երիզ, եզրին կարվող շերտ (**Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, էջ 417, ծանոթ. 64):

Քէսայ (քեսա) - բսակ (*ՀԲԲ*, հ. Դ, էջ 590):

Քսուր - տան ամենատարբեր իրեր, հանդերձեղեն, ամանեղեն և այլն (*ՀԲԲ*, հ. Դ, էջ 591):

Քրէհ - վարձ, որ վճարում են անասունի կամ իրի տիրոջը՝ այն օգտագործելու համար (*ՀԲԲ*, հ. Ա., էջ 592):

Քրքայ - բամբակահան (*ՀԲԲ*, հ. Դ., էջ 596):

Քուրթուկ - թեթև վերարկու (**Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, էջ 439, ծանոթ. 54):

Օդայ - սենյակ, հյուրասենյակ, ընդունարան (*Ջամբռ*, էջ 35, ծանոթ. 1, *ՀԲԲ*, հ. Դ., էջ 601):

Օջախլու - տուն, ընտանիք, այստեղ՝ ունևոր, մեծատուն (**Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, էջ 425, ծանոթ. 16):

Ֆարշ - կարպետ, սալահատակ (*Jambr*, էջ 91, ծանոթ. 2):

Ֆաթվայ - մուսուլմանական կրոնապետերի և կրոնական բարձրագույն ատյանի՝ *Շարիի* կողմից տարբեր հարցերի շուրջ տրված վերջնական վճիռ, որն օրենքի ուժ ուներ (*ՄՊՎ*, պրակ չորրորդ, էջ 112):

Ֆարման (ֆերման) - սուլթանի կամ շահի հրովարտակ (*ՀԲԲ*, հ. Դ., էջ 624):

Բառարանում օգտագործված հապավումներ.

ՀԲԲ - Հայերեն բացատրական բառարան[1]:

ՀԼԲԲ - Հայոց լեզվի բարբառային բառարան[2]:

ՄՊՎ - Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը:

Ջամբռ - վաղարշապատյան հրատարակությունը:

Джамбр - ռուսերեն հրատարակությունը:

Սիմեոն Երևանցի, *Ջամբռ* - աշխարհաբար հրատարակությունը:

Jambr - անգլերեն հրատարակությունը:

[1] Հայերեն բացատրական բառարան, կազմեց՝ Ստ. Մալխասեանց, Երևան, 1944-1945:

[2] Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Ա.-Է., Երևան, 2001-2012:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ[1]

Ագարակ - Արագածոտնի մարզ, Աշտարակ քաղաքից 7 կմ արևմուտք:

Աղավնատուն - Արմավիրի մարզ, Վաղարշապատից 7 կմ հյուսիս-արևմուտք:

Այվազալի - Քասաղ գետի ձախ ափին՝ Սաղմոսավան գյուղից հյուսիս, Արայի լեռան արևմտյան ստորոտում: Գյուղը լքված է:

Արբաթ - Արարատի մարզ, Փարաքարից ոչ հեռու՝ դեպի հարավ:

Ալիբաբաթ (Նշավան) - Արարատի մարզ, Արտաշատից 7-8 կմ հյուսիս-արևմուտք:

Ալիպեխլու (Արտիմետ) - Արմավիրի մարզ, Վաղարշապատից 2 կմ հարավ-արևմուտք:

Ավդալներ Վերին (Հացավան) - Կոտայքի մարզ, Երևանից 13 կմ արևելք, Երևան Գեղարդ խճուղու աջ կողմում:

Աղասոր (Կաթնաղբյուր) - Կոտայքի մարզ, Աբովյան քաղաքից 6 կմ հարավ:

Արախուս (Ակունք) - Կոտայքի մարզ, Աբովյանից 5-6 կմ հյուսիս-արևելք, Հատիս լեռան ստորոտին:

Արամուս - Կոտայքի մարզ, Աբովյան քաղաքից մոտ՝ 4 կմ հարավ- հարավ:

Ափնագյուղ - Արագածոտնի մարզ, Աշտարակ-Ապարան մայրուղու վրա, Քասաղ գետի աջ ափին:

Բաթոհնջ (Ոսկեհատ) - Արագածոտնի մարզ, Աշտարակից 6 կմ հարավ-արևմուտք, Ամբերդ գետի հոսանքի շրջանում: Եղել է կաթողիկոսական ամառանոց:

Բարձաբի (Կոտայք) - Կոտայքի մարզ, Աբովյան քաղաքից 5 կմ հյուսիս-արևելք:

Բոխենիս (նաև՝ Ջաշուրլու) - գյուղ Երևանի խանությունում, էջմիածնի տարածքում: ԺԹ. դարի սկզբներին լքվել է:

Գլան Մեծ և **Գլան Փոքր** - գյուղեր, որոնք այժմ անբնակ են: Հավանական տեղադրությունը՝ Ազատ գետի վերին հոսանքի շրջանում, Աղջոց վանքի մոտակայքում:

---

[1] Ներկայացված են Հայաստանի բնակավայրերի և տեղանունների ծանոթագրությունները, նախ նշել ենք «Ջամբռ»-ում եղած անվանումը, ապա փակագծերում՝ ներկայիս (ըստ «Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան»-ի, հ. 1-5, Երևան, 1986-2001):

Գյոկգումբեթ (Գեղանիստ) - Արարատի մարզ, Հրազդան գետի աջ ափին, Արգավանդից ոչ հեռու:

Գյոլֆենդ (Լիճ) - Գեղարքունիքի մարզ Մարտունու մոտ, Սևանա լճի հարավ-արևմտյան ափին:

Դիբաֆլու - գյուղ Երևանի խանությունում, Կարբիբասարի գավառում (մահալ), Արայի լեռան հյուսիսային կողմում: Հիշատակվում է որպես էջմիածնապատկան: ԺԹ. դարի առաջին քառորդի վերջերից լքվել ու ամայացել է: Ավերակները տեղորոշվում են այժմյան Երնջատափ գյուղի մոտակայքում:

Ելղավան (Կոտայք) - Կոտայքի մարզ, Աբովյան քաղաքից 5 կմ հյուսիս-արևելք:

Ենկիճե (Նորաբաց) - Արարատի մարզ, գտնվում է Մասիս քաղաքից 4 կմ հս-արլ:

Թաֆիա (Բազմաղբյուր) - Արագածոտնի մարզ, Աշտարակից 5 կմ հյուսիս-արևելք:

Իմամշարլու (Միսչյան) - Արարատի մարզ, Արտաշատից 8-9 կմ հյուսիս-արևմուտք:

Լազրվան (Ղազարավան) - Արագածոտնի մարզ, Աշտարակ քաղաքից 7 կմ հյուսիս-արևմուտք, Արագած լեռան հարավ-արևելյան ստորոտին:

Խաթունարխ (Խաթունի առու) - ջրանցք Երևանի խանությունում, նաև՝ գյուղերի անվանում: Սիմեոն Երևանցին գրում է, որ Երևանի Սեֆի խանը Մեծամոր գետից անց է կացնում ջրանցք (Ֆարշի ջրանցք)՝ իր կառուցած Սեֆիապատ գյուղի հողերը ջրելու համար, իսկ խանի կին Խաթունը՝ այդ ջրանցքից հանում է նոր ջրանցք, որն էլ իր անունով կոչել է Խաթունարխ, ապա ջրանցքի վրա կառուցել է տալիս երկու գյուղ, որոնք էլ կոչվել են **Վերին Խաթունարխ** (այժմ՝ Ակնաշեն) և **Ներքին Խաթունարխ** (այժմ՝ Գայ), որոնք գտնվում են Վաղարշապատից մոտ. 6 կմ հարավ:

Ծար (Ջառ) - Կոտայքի մարզ, գտնվում է Աբովյան քաղաքից 10 կմ արևելք, Հատիս լեռան հարավ-արևելյան լանջին:

Ծոպանիս - Երևանի խանության Կարբիբասարի գավառի բնակավայրերից՝ Արագածի հարավային ստորոտին, Բյուրականի մոտ: ԺԹ. դարից անբնակ է:

Կավակերտ - գտնվել է Երևանի մերձակայքում, Հրազդան գետի ստորին հոսանքի աջ ափին, հիշատակվում է թուրքերի կողմից Երևանի 1724 թ. պաշարման կապակցությամբ:

Կարենիս - Կոտայքի մարզ, Հրազդան քաղաքից 16 կմ հարավ-արևմուտք, Համանուն գետի ձախ ափին:

Կեդրոն (Գետամեջ) - Կոտայքի մարզ, Աբովյան քաղաքից 5 կմ հյուսիս-արևմուտք, Հրազդան գետի ձախակողմյան ափին: Պահպանվել է ԺԴ. դարի եկեղեցին:

Կոխդ (Գողթ) - Կոտայքի մարզ, Ազատ գետի վերին հոսանքի շրջանում:

Համամլու - Քասաղ գետի ձախ ափին՝ Սաղմոսավան գյուղից հյուսիս, Արայի լեռան արևմտյան ստորոտում, գյուղն ապաբնակեցված է:

Հաջիլար (Մրգաստան) - Արմավիրի մարզ, Վաղարշապատ խաղաքաղաքից 4 կմ հյուսիս-արևմուտք:

Հաջի ղարա (Այգեշատ) - Արմավիրի մարզ, Օշականից 4 կմ հարավ-արևմուտք, Քասախ գետի ձախ ափին:

Ձագ - Կոտայքի մարզ, Աբովյան քաղաքից 2 կմ հարավ: Գյուղի տարածքում հնում գտնվել է նաև Գետարգել գյուղը:

Ձագավանք (Գետարգել) գյուղը գտնվել է Գետարգելի վանքին կից: Ժէ. դարի երկրորդ կեսին ավերվել և ամայացել է:

Ձորագյուղ - գյուղ և թաղամաս հին Երևանի մոտ, Հրազդան գետի ձորում՝ ս. Սարգիս եկեղեցուն հարող ձորում:

Ղարաղոյուն (Յուխյասան) - գյուղ Ազատ գետի ստորին հոսանքի շրջանում, ներկայիս Արարատի մարզի տարածքում: Մտել է Երևանի խանության Գառնիբասար մահալի մեջ: Այժմ անբնակ է:

Ղարաջորան (Արագյուղ) - Կոտայքի մարզ, Արայի լեռան հյուսիս-արևելյան ստորոտին է:

Ղզլթամիր (Ոսկեվազ) - Արագածոտնի մարզ, Աշտարակ քաղաքից 3 կմ հարավ-արևմուտք, Քասաղ գետի աջ կողմում:

Ղզլթափա (Թեյշերաինի, Կարմիր բլուր) - Ռուսա Բ.-ի հիմնադրած ուրարտական քաղաքը, Հրազդան գետի ձախ ափին:

Ղոթուրբուլաղ (Լուսաղբյուր) - Արագածոտնի գյուղերից էր, Քասաղ գետի աջ ափին, այժմ՝ անբնակ:

Ղույլուճասար (Գայլազոր Ներքին) - Արարատի մարզ, Արտաշատից 6-7 կմ հյուսիս-արևմուտք:

Ճաթղռան (Գեղաշեն) - Կոտայքի մարզ, Աբովյանի քաղաքամերձ խոշոր գյուղերից է, գտնվում է քաղաքից 10 կմ հարավ-արևելք, Գեղամա լեռների արևմտյան փեշերին՝ բարձրադիր հատվածում:

Մաստարա - Արագածոտնի մարզ, Թալին քաղաքից 6 կմ հյուսիս, Արագածի հարավ-արևմտյան փեշերին:

Մելիքի գյուղ (Մելիքգյուղ) - Արագածոտնի մարզ, Ապարանի տարածքում, Ծաղկունյաց լեռների հարավային փեշերին:

Մոլադուրսուն (Շահումյան) - Արմավիրի մարզ, Վաղարշապատից 3 կմ հյուսիս-արևելք՝ Քասախ գետի աջ ափին:

Մոլաբայազեդ (Բամբակաշատ) - Արմավիրի մարզ, Արմավիր քաղաքից 5 կմ հարավ-արևմուտք:

Յայճի (Ջովաբեր) - Գեղարունիքի մարզ, Սևան քաղաքից 11 կմ արևմուտք, եղել է Երևանի խանության Ծաղկունյաց ձոր կամ Ծաղկունիք մահալի կազմում:

Նորագավիթ - գյուղ պատմական Կոտայքի գավառում, Երևանի հարավային կողմում, այժմ մայրաքաղաքի նույնանուն թաղամասը:

Շահապ, Շհապ (Մայակովսկի) - Կոտայքի մարզ, գտնվում է Աբովյան քաղաքից 3 կմ հարավ-արևելք:

Շահրիբա (Նալբանդյան) - Արմավիրի մարզ, Արմավիր քաղաքից շուրջ 12 կմ հարավ-արևմուտք:

Շորլու - նույնացվում է ներկայիս Ջորակ (Ջանգիլար) գյուղի հետ, որը գտնվում է Մասիս քաղաքից 5 կմ հեռավորության վրա (**Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, Ծանոթագրություններ, էջ 487):

Պորտիկ - Կոտայքի մարզ, ավերակները գտնվում են Գողթն գյուղից մի փոքր հարավ՝ գետի ափին (**Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, Ծանոթագրություններ, էջ 495):

Ջաֆարապատ (Գետաշեն) - Արմավիրի մարզ, Արմավիր քաղաքից 10 կմ հարավ-արևմուտք:

Սադախլու (Սադախլի) - ավերակ գյուղ Երևանի նահանգի էջմիածնի գավառում, այժմյան Թալինի Ջարնջա գյուղից մի քանի կմ հարավ-արևելք:

Սարվանլար (Կողբ Նոր) - գյուղը գտնվել է Երևան քաղաքի Շահումյանի գյուղական շրջանում: Երևանյան լճի կառուցմամբ վերացել է: Հայտնի է ԺԷ. այս գյուղի մոտից Նահապետ կաթողիկոսի կառուցած թունելը, որի միջոցով Հրազդանի ջրերով ոռոգվել են էջմիածնի հողերը:

Սերկևիլ - Արագածոտնի մարզ, Քասաղ գետի աջ ափին: Համարվում է, որ բնակավայրը ԺԱ.-ԺԳ. դարի է: Անբնակ է ԺԹ. դարի կեսերից:

Սոֆիաբադ - գյուղը գտնվել է Վաղարշապատից հարավ-արևմուտք, ներկայիս Արտաշար գյուղ մոտ, հետագայում ապաբնակեցվել է:

Վարսեր - Գեղարունիքի մարզ, Սևան քաղաքից հարավ-արևմուտք:

Վժան (Ուջան) - Արագածոտնի մարզ, Աշտարակից 12 կմ արևմուտք, Արագած լեռան հարավային՝ Վժան լեռնանյուղի փեշերին:

Տաճարափակ (Ջորաղբյուր) - Կոտայքի մարզ, Աբովյան քաղաքից 10 կմ հարավ-արևելք:

Ուլուխանլու - Արարատի մարզի Մասիս խաղաճն է[1]:

Քեշիշքենդ (Այտին Դավրիշ, Զալապիեենտ) - ըստ «Ջամբռ»-ի՝ գյուղը գտնվել է Ղրխբուլաղի տարածքում, որը պատմական Կոտայք գավառի այն մասի անվանումն է, որը կազմել է Երևանի խանության համանուն մահալը:

Քիրաշլու - կոչվել է նաև Փիրիդարվիշ (Բուժական), Կոտայքի մարզում, Ծաղկունյաց լեռների փեշերին:

Քյալարա (Ղուկասավան) - Արարատի մարզ, Մասիս խաղաքից 6 կմ հյուսիս, Հրազդան գետի հովտում:

Քյոլթափա (Մոխրաբլուր) - Արմավիրի մարզ, Վաղարշապատ խաղաքից 4 կմ հարավ:

Քուրդալի գյուղը գտնվել է Սաղմոսավանից հյուսիս-արևելք, Արայի լեռան լանջին, հետագայում լքվել է:

Ֆռանկանոց (գյուղ Ամբերդ) - Արմավիրի մարզ, Վաղարշապատից մոտ. 7 կմ հյուսիս-արևմուտք: Անունը կապված է կաթոլիկների գործունեության մասին:

[1] Վերլուծելով Ուլուխանլու անվան թուրքերեն իմաստային նշանակությունը (Մեծ խանի (իջևանատան) գյուղ) Գ. Բադալյանն առաջ է քաշում Հովհաննես Դրասխանակերտցու ծննդավայր Դրասխանակերտ դաստակերտին նույնացնելու տեսակետը (**Սիմեոն Երևանցի**, *Ջամբռ*, Ծանոթագրություններ, էջ 496):

ՄՄ, ձեռ. 978, էջ 169բ

ՄՄ, ձեռ. 978, էջ 275ա

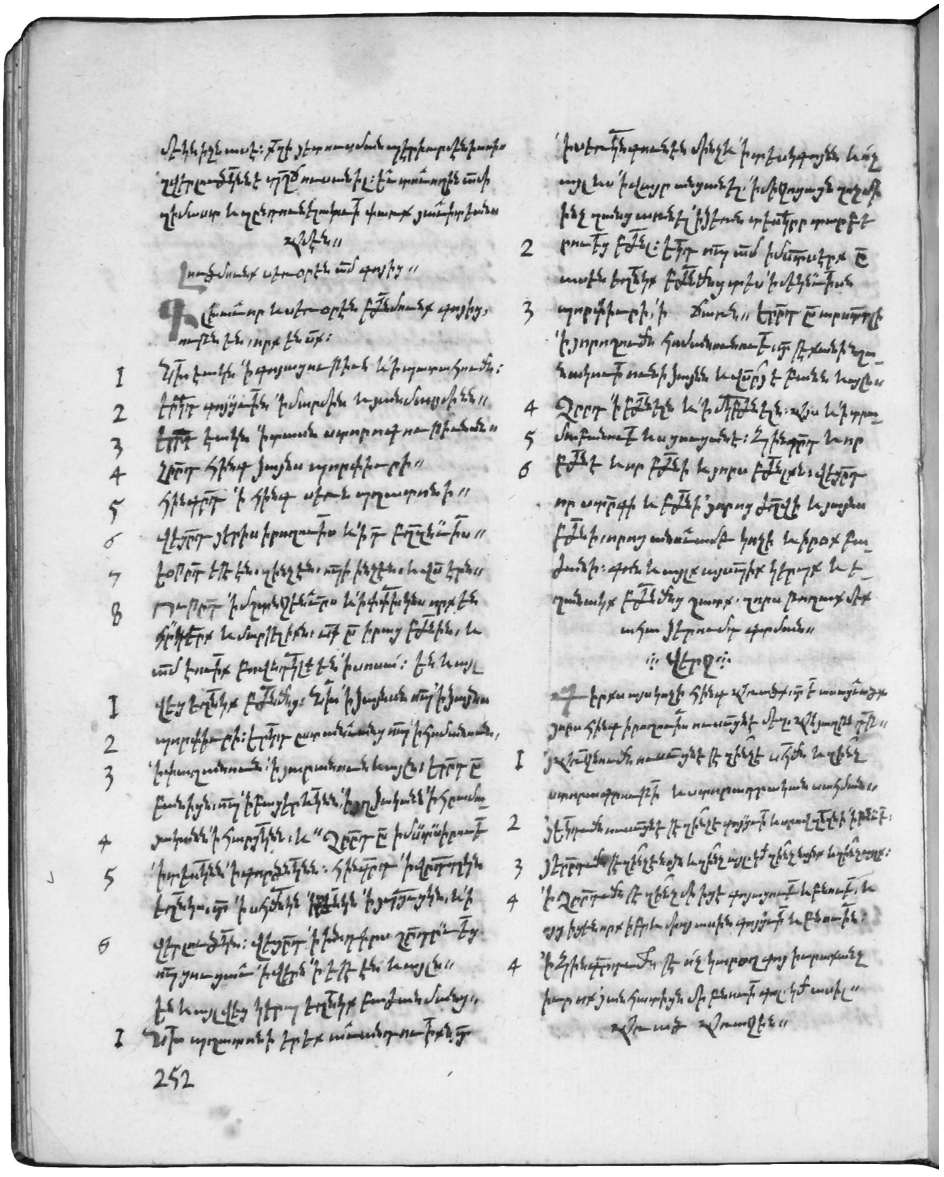

ՄՄ, ձեռ. 1818, էջ 127բ

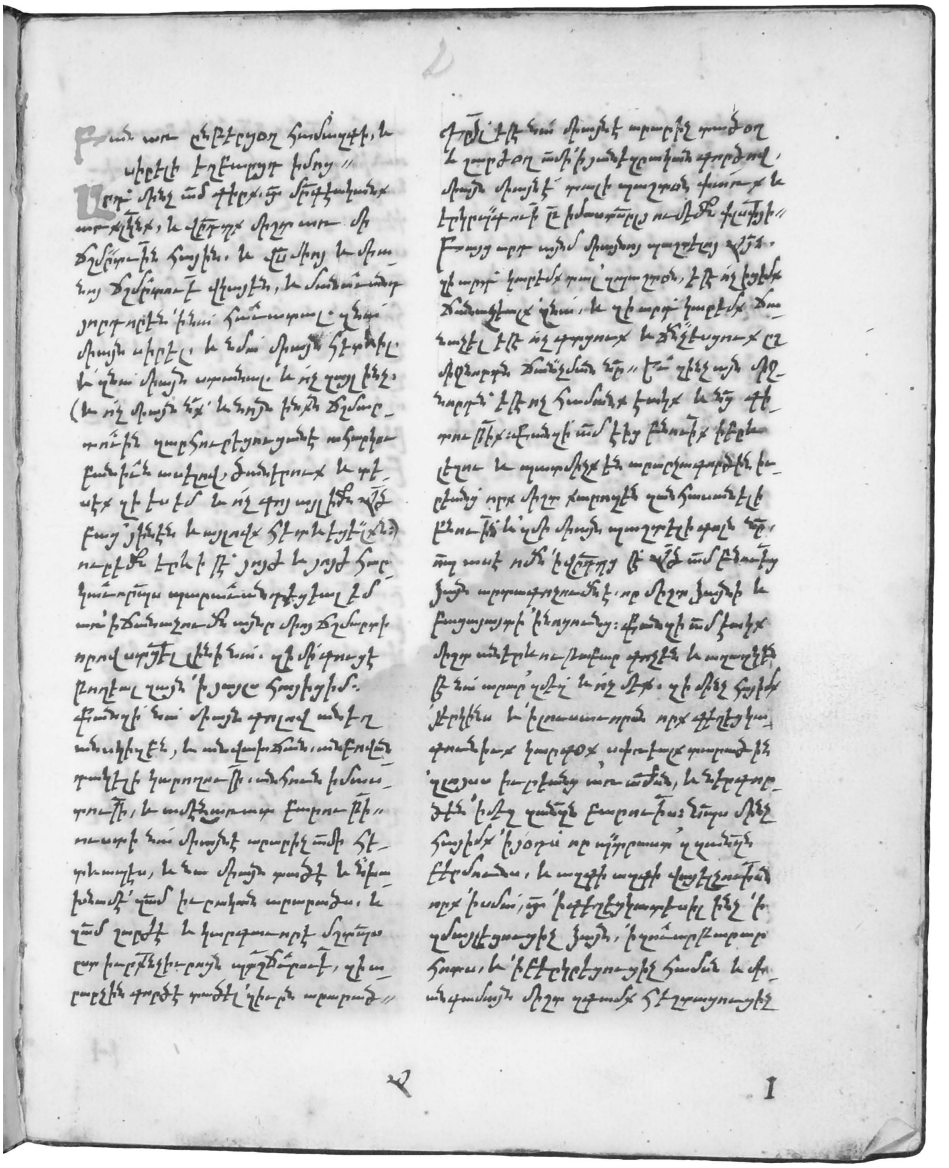

ՄՄ, ձեռ. 1818, էջ 2ա

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԻ ԳԱՀԱՅԱՆԿՆ ԸՍՏ «ՋԱՄԲՌ»-ի

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԻ, ԴՎԻՆԻ ԵՎ ԱՆԻԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐ[1]

Սբ. Գրիգոր - 30 տարի [305-335]

Սբ. Արիստակես - 7 տարի [335-342]

Սբ. Վրթանես - 15 տարի [342-357]

Սբ. Հուսիկ - 6 տարի [357-363]

Տեր Փառներսեհ - 5 տարի [363-368]

Սբ. Ներսես - 34 տարի [368-402][2]

Տեր Շահակ, Ջավեն և Ասպուրակես - 13 տարի

Սբ. Սահակ Պարթև - 51 տարի [415-466][3]

Սբ. Հովսեփ - 2 տարի [466-468]

Տեր Գյուտ - 15 տարի [468-483][4]

Տեր Հովհան Մանդակունի - 12 տարի [483-495]

Տեր Բաբկեն - 5 տարի [495-500]

Տեր Սամվել - 5 տարի [500-505]

Տեր Մուշե - 8 տարի [505-513]

---

[1] Ցանկը կազմվել է «Ջամբռ»-ի տեղեկութիւնների հիման վրա: Տարեթվերը վերականգնել ենք հիմք ընդունելով կաթողիկոսների գահակալության տարիներն հիշատակված իրադարձությունների թվականները: Վաղ շրջանի գահակալ կաթողիկոսների տարեթվերը վերականգնել ենք [] ուղիղ փակագծերում, իսկ Սիմեոն Երևանցու կողմից գրվածները՝ () կլոր փակագծերում: Թեև «Ջամբռ»-ում կաթողիկոսների հաջորդականությունը հիմնականում համապատասխանում է ընդունված արդի կարգին, այդուհանդերձ, առկա են նաև տարբերություններ, ինչը, կարծում ենք, որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում:

[2] «Ի ՅՋԹ. (389) թուոջն Քրիստոսի, ի Դ. (4) ամին մեծին Թէոդոսի, ի ԻՐ. (22) ամին Արշակայ մերոյ թագաւորին, ի ԻԱ. (21) ամին մեծին Ներսէսի, լինի ժողովն Կոստանդնուպօլսոյ» (ՄՄ, ձեռ. 978, 17բ):

[3] «Ի ՆՇԷ. (457) թուին Քրիստոսի, ի ԻԱ. (21) ամին փոքր Թէոդոսին, յետ բարձման թագաւորութեան մերոյ Է. (7) ամի, ի ԽԲ. (42) ամին մեծին Սահակայ, լինի ժողովն Եփեսոսի» (ՄՄ, ձեռ. 978, 18ա):

[4] «Ի ՆՀԱ. (471) ամին Քրիստոսի...ի Գ. (3) ամի Գիւտ կաթուղիկոսին մերոյ» (ՄՄ, ձեռ. 978, 18ա):

Տեր Սահակ - 5 տարի [513-518]

Տեր Քրիստափոր - 5 տարի [518-523]

Տեր Ղևոնդ - 2 տարի [523-525]

Տեր Ներսես - 9 տարի [525-534]

Տեր Հովհաննես Գաբեղենացի - 15 տարի [534-549]

Տեր Մովսես եղվարդեցի - 30 տարի [549-579][1]

Տեր Աբրահամ - 23 տարի [601-624/625][2]

Տեր Հովհան Կոգովտեցի[3]

Տեր Կոմիտաս - 8 տարի [628-636]

Տեր Քրիստափոր - 2 տարի [636-638]

Տեր Եզր - 9 տարի [638-647]

Տեր Ներսես - 20 տարի [647-667]

Տեր Անաստաս - 6 տարի [667-673]

Տեր Իսրայել - 6 տարի [673-679]

Տեր Սահակ - 23 տարի [679-702]

Տեր Եղիա - 14 տարի [702-716]

Տեր Հովհան Օձնեցի - 11 տարի [716-727]

Տեր Դավիթ - 13 տարի [727-740]

Տեր Տրդատ - 23 տարի [740-763]

Տեր Տրդատ (Բ) - 3 տարի [763-766]

Տեր Սիոն - 8 տարի [766-774]

Տեր Եսայի - 13 տարի [774-787]

Տեր Ստեփանոս, Տեր Հովաբ, Տեր Սողոմոն - 3 տարի

Տեր Գևորգ - 3 տարի [790-793]

Տեր Հովսեփ - 11 տարի [793-804]

Տեր Դավիթ - 27 տարի [804-831]

Տեր Հովհաննես - 23 տարի (831-854]

---

[1] «Ի սորա Գ. (3) ամին և ի Քրիստոսի ՇՄԲ. (552) թուոջն կարգեցաւ թիւն Հայոց» (ՄՄ, ձեռ. 978, 18ա): Սիմեոն Երևանցու տվյալներով՝ Տեր Մովսեսը (Մովսես Բ. եղիվարդեցի (574-604) աթոռակալել է 30 տարի և «ի սորա Գ. (3) ամին և ի Քրիստոսի ՇՄԲ. (552) թուոջն կարգեցաւ թիւն Հայոց»: Ըստ ամենայնի՝ հայոց թվականի հաշվարկների շփոթով պայմանավորված՝ հաջորդիվ «Ջամբռ»-ում առկա է մի քանի տասնամյակի բացթողում:

[2] «Ի Հ (70/621) թուոջն մերում, և ի Ի (20) ամին սորա, Մահմետն թագաւորէ, ուստի և սկսանի թիւն տաճկաց: Ի ԻԴ. (24) ամին սորա և ի ՀԴ (74/625) թուոջն մերում Վիրք բաժանին ի Հայոց» (ՄՄ, ձեռ. 978, 18ա):

[3] Սիմեոն Երևանցին հիշատակում է Հովհաննես Բագարանեցուն, այդուհանդերձ՝ գրելով, որ նա եղել է քաղկեդոնացի հակաթոռ կաթողիկոս:

Տեր Զաքարիա Զագեցի - 22 տարի [854-876]

Տեր Գևորգ Գառնեցի - 22 տարի [876-898][1]

Սբ. Մաշտոց - 1 տարի [898-899]

Տեր Հովհաննես - 28 տարի [899-927]

Տեր Ստեփանոս - 1 տարի [927-928]

Տեր Թեոդորոս - 11 տարի [928-939]

Տեր Եղիշե - 7 տարի [939-946]

Տեր Անանիա Մոկացի - 22 տարի [946-968]

Տեր Վահան - 1 տարի [968-969]

Տեր Ստեփանոս - 2 տարի [969-971]

Տեր Խաչիկ - 21 տարի [971-992]

Տեր Սարգիս - 25 տարի [992-1017]

Տեր Պետրոս Գետադարձ - 42 տարի [1017-1059][2]

Տեր Խաչիկ - 8 տարի [1059-1067]

Տեր Բարսեղ՝ Անիում, Տեր Գրիգոր Վկայասերը՝ Մարում, Տեր Թեոդորոսը՝ Հոնիում, Տեր Պողոս՝ Մարաշում:

ՀՌՈՄԿԼԱՅԻ ԵՎ ՍՍԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐ

Տեր Գրիգոր Տղա - 50 տարի [1116/1117-1167][3]

Տեր Ներսես Շնորհալի - 7 տարի [1167-1174]

Տեր Գրիգոր Քարավեժ - 20 տարի [1174-1194]

Տեր Գրիգոր Ապիրատ - 8 տարի [1194-1202]

---

[1] «Ի սորա ժ. (10) ամին և ի թուականութեան Հայոց ՅԼԵ. (335/886), վերոյ գրեալ Աշոտն թագաւորէ Հայոց և յետ ե. (5) ամի վախճանի» (ՄՄ, ձեռ. 978, 18ա):

[2] «Յառաջ քան զայս, թագաւորն Յունաց Կոստանդին, լսելով զբարի համբաւս Պետրոս կաթուղիկոսին, հրաւիրէ ի գնալ առ յինքն, որև ի ՇԳ. (503/1054) թուոջն մերոյ օրինէ զքեռորդին իւր զտէր Խաչիկն ի տեղի իւր կաթուղիկոս և ինքն գնայ ի Պօլիս, յուր և կեցեալ յամս Դ. (4)՝ դառնայ ի Սեբաստիա և անդ վախճանի ի ՇԸ. (508/1059) թուոջն մերոյ» (ՄՄ, ձեռ. 978, 18բ):

[3] «Տէր Գրիգոր Տղայն, ազգական վերնոյն Վահրամայ և Բարսղի, եղբայր Ներսխի շնորհալւոյն, որ ի թուոջն մերոյ ՇԿԶ. (566/1117) նստի կաթուղիկոս յԱնի յամս Ծ. (50)» (ՄՄ, ձեռ. 978, 19ա): «Ջամբռ»-ի ժ. գլխում, որտեղ խոսվում է Սսի աթոռի վերաբերյալ, Սիմեոն Երևանցին հիշատակում է 1116 թ.՝ «Տէր Գրիգոր եղբայր Սրբոյն Ներսէսի շնորհալւոյն, ընդ որով փոխեցաւ կաթուղիկոսարանն Հայոց ի Կիւլիկէ և բարձաւ իսպառ ի տանէս Հայոց յԱրարատեան գաւառէս ի ՇԿե. (565/1116) թուոջն մերում» (ՄՄ, ձեռ. 978, 173բ): Նաև՝ հաջորդ էջում ևս. «Քանզի և ի Հայս ևս շատք և գլխաւորք վարդապետք ո՛չ այնքան ճնազանդ էին ի Սիս նստօղ կաթուղիկոսացն որպէս յայտնի երևի ի պատմագրաց, որպէս և ներհակ նոցին յԱղթամար ևս զկաթուղիկոս նստուցին: Այս եղև ի ՇԿե. (565/1116) թուոջն մերում»: (ՄՄ, ձեռ. 978, 174ա): Պետք է նշել, որ կաթողիկոսական աթոռի տեղափոխումը Ծովք կատարվել է Գրիգոր Գ. Պահլավունու (Փոքր Վկայասէր) (1113-1166) կողմից:

Տեր Հովաննես - 8 տարի [1202-1210]

Տեր Դավիթ - 2 տարի [1210-1212]

Տեր Հովհաննես (կրկին) - 10 տարի [1212-1221]

Տեր Կոստանդին Բարձրաբերդցի - 47 տարի [1221-1268][1]

Տեր Հակոբ Տարսոնեցի - 19 տարի [1268-1287]

Տեր Կոստանդին - 3 տարի [1287-1290]

Տեր Ստեփանոս - 3 տարի [1290-1293][2]

Տեր Գրիգոր Անավարզեցի - 13 տարի [1293-1306]

Տեր Կոստանդին Հերձվածող - 15 տարի [1306-1321]

Տեր Կոստանդին Լամբրոնացի - 5 տարի [1321-1326]

Տեր Հակոբ Սսեցի - 14 տարի [1326-1340]

Տեր Մխիթար - 14 տարի [1340-1354]

Տեր Հակոբ (կրկին) - 4 տարի [1354-1358]

Տեր Մեսրոպ 26 տարի - [1358-1384][3]

Տեր Կոստանդին, տեր Պողոս, տեր Թեոդորոս, տեր Կարապետ, տեր Դավիթ, տեր Կարապետ, տեր Հակոբ, տեր Կոստանդին, տեր Գրիգոր, տեր Պողոս, տեր Կոստանդին և տեր Հովսեփ:

ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐ

Տեր Կիրակոս (1441-1443)[4]

Տեր Գրիգոր Մակվեցի (1443-1455)

Տեր Արիստակես (1455-1461)

Տեր Զաքարիա (1461-1466)

Տեր Սարգիս (1466-1475)

Տեր Հովհաննես (1475-1476)

Տեր Սարգիս (1476-1492)

Տեր Արիստակես (1492-1499)

Տեր Թադևոս (1499-1504)

---

[1] «Ի սոյն ժամանակի՝ ի ՈՀ. (670/1221) թուոջն ել Թաթարն և աւերեաց զբոլոր աշխարհս» (ՄՄ, ձեռ. 978, 19ա):

[2] «Ի ՉԽԲ. (742/1293) թուոջն մերոյ՝ ի յերրորդ ամին սորա, գայ վերստին սուլթանն Մսրայ ի Կիւլիկէ, աւարէ և գերէ իսպառ, զկաթուղիկոսն և զսուրբ Աջն Լուսաւորչին և զայլ սրբութիւնսն տանի ի Մսր: Եւ բառնայ ի Կիլիկիոյ զկաթուղիկոսարանն» (ՄՄ, ձեռ. 978, 19ա):

[3] «Ի վախճանել Տեառն Մեսրոպայ ի ՊԼԳ. (833/1384) թուոջն մերոյ» (ՄՄ, ձեռ. 978, 19բ):

[4] 1441 թ. կաթողիկոսական Աթոռն Էջմիածնում վերականգնվելուց հետո «Ջամբռ»-ում ներկայացված են ոչ թե կաթողիկոսների աթոռակալման տարիները, այլ նշված են տարեթվերը: Բնական է, որ նախընթաց շրջանի հետ համեմատ՝ ներկայացված ժամանակագրությունն ավելի ճշգրիտ է, թեև այստեղ ևս անհամապատասխանություններ կան:

Տեր Եղիսե (1504-1506)
Տեր Ներսես (1506-1515)
Տեր Ջաֆարիա (1515-1520)
Տեր Սարգիս (1520-1536)
Տեր Գրիգոր (1536-1541)
Տեր Ստեփանոս (1541-1557)
Տեր Միխայել (1557-1567)
Տեր Բարսեղ, տեր Գրիգոր, տեր Ստեփանոս (1567-1576)
Տեր Թադևոս, տեր Առաքել (1576-1586)
Տեր Դավիթ (1586-1593)[1]
Տեր Մելիքսեթ (1593-1603)
Տեր Սրապիոն (1603-1625)
Տեր Սահակ (1625-1629)
Տեր Մովսես Սյունեցի (1629-1633)
Տեր Փիլիպոս Աղբակեցի (1633-1655)
Տեր Հակոբ Ջուղայեցի (1655-1680)
Տեր Եղիազար Հոռոմկլեյացի (1682-1690)
Տեր Նահապետ Ուռհայեցի (1691-1705)
Տեր Աղեքսանդր Ջուղայեցի (1707/1709-1714)
Տեր Աստվածատուր Համադանցի (1714-1725)
Տեր Կարապետ Ջեյթունցի (1726-1729)
Տեր Աբրահամ Մշեցի (1730-1734)
Տեր Աբրահամ Կրետացի (1734-1736)
Տեր Ղազար Ջահկեցի (1738-1751)
(Տեր Պետրոս Հռոմկլայեցի (Քյություր) - 10 ամիս [1747-1748])
Տեր Մինաս Ակնեցի (1751-1753)
Տեր Աղեքսանդր Կոստանդնուպոլսեցի (1754-1756)
Սահակ վարդապետ Կեղեցի (չօծված, 1756-1759)
Տեր Հակոբ Շամախեցի (1759-1763)
Տեր Սիմեոն Երևանցի (1763-1780]։

[1] Հաջորդիվ թվարկվածներին՝ մինչև Մովսես Սյունեցի, ընդունված է համարել Դավիթ Դ. Վաղարշապատցու (1590-1629) կողմից նշանակված աթոռակիցներ:

ԷՋՄԻԱԾՆԱՊԱՏԿԱՆ ԳՅՈՒՂԵՐԸ

ԳՅՈՒՂ[1]	ՄԱՍՆԱԲԱԺԻՆ	ՁԵՌՔԵՐՄԱՆ ՏԱՐԵԹԻՎ	ԱՐԺԵՔ	ՈՒՄ ԿՈՂՄԻՑ Է ՁԵՌՔ ԲԵՐՎԵԼ
Վաղարշապատ	6 դանգ[2] (վակֆ)[3]	1431[4]	90.000 դինար	Գրիգոր ծ. Ջալալբեկյանց (Մակվեցի)
Օշական[5]	0.5 դանգ	1640	5 թուման	Փիլիպոս Ա. Աղբակեցի
	1 դանգ	1641	7 թուման	Փիլիպոս Ա. Աղբակեցի
	0.5 դանգ	1641	6 թուման	Փիլիպոս Ա. Աղբակեցի
	0.5 դանգ	1642	5 թուման	Փիլիպոս Ա. Աղբակեցի
	0.5 դանգ	1643	6 թուման	Փիլիպոս Ա. Աղբակեցի
	0.5 դանգ	1644	4 թուման	Փիլիպոս Ա. Աղբակեցի
	0.5 դանգ	1645	6 թուման, 4000 դինար	Փիլիպոս Ա. Աղբակեցի
	0.5 դանգ	1645	5 թուման	Փիլիպոս Ա. Աղբակեցի
	0.5 դանգ	1655	5 թուման	Հակոբ Դ. Ջուղայեցի
	0.5 դանգ	1666	7 թուման	Հակոբ Դ. Ջուղայեցի
	0.5 դանգ	1672	7 թուման	Հակոբ Դ. Ջուղայեցի
	0.5 դանգ	1680	6 թուման	Ոնոփրիոս վարդապետ
	0.5 դանգ	1680	6 թուման	Ստեփանոս վարդապետ
	0.5 դանգ (վակֆ)	1681	10 թուման	Մինաս վարդապետ
Մանկանոց[6]	6 դանգ	1667	11.000 դինար	Միխայել վարդապետ
Ֆոռնկանոց	6 դանգ[7]	1655	9 թուման, 9000 դինար, 10 շահի	Հակոբ Դ. Ջուղայեցի

[1] Գյուղերի ցանկը ներկայացված է ըստ «Ջամբռ»-ում եղած ներքականության:
[2] Մեկ ամբողջական կալվածքը բաժանվում էր 6 մասի և կոչվել է դանգ:
[3] Վակֆ, եկեղեցիներին նվիրված հողեր ու այլ ստացվածքներ:
[4] 1431 թ. Գրիգոր Մակվեցու կողմից ձեռք բերված 7 գյուղերն էին՝ Վաղարշապատ (90.000 դինար), Աշտարակ (150.000 դինար), Բաթռինջ (60.000 դինար), Նորագավիթ (60.000), Աղավնատուն (55.000 դինար), Քիրաշլու (70.000 դինար) և Մուղնի (55.000 դինար) (տե՛ս ***ՄՊՎ, Կալվածագրեր***, պրակ առաջին, վավ. 5, էջ 66-76):
[5] Օշական գյուղի մուլքը (դանգերը), ըստ երևույթին, որոշ դեպքերում կրկնագնվել են:
[6] Մանկանոցը հիշատակված է որպես Օշականի թաղամաս, թեև օրինակ՝ 1592 թ. կալվածագրում նշված է որպես առանձին գյուղ՝ իր սահմաններով (տե՛ս ***ՄՊՎ, Կալվածագրեր***, վավ. 27, էջ 133):
[7] 1769 թ. Երևանի Հուսեյն Ալի խանի կառավարման ժամանակ այս գյուղի՝ Էջմիածնի տնօրինման տակ գտնվող 3 դանգ մուլքը փոխանակվել է Քյուլթափա գյուղի 6 դանգ մուլքի հետ:

Քյոլթափա	6 դանգ	1769	-	Սիմեոն Ա. Երևանցի
Մաստարա	2.5 դանգ (վակֆ)	1656	12.000 դինար	Հակոբ Դ. Ջուղայեցի
	0.75 դանգ	1709	11 թուման	Աղեխանդր Ա. Ջուղայեցի
	0.5 դանգ	1714	4 թուման	-
	1 դանգ	1719	7 թուման, 5000 դինար	Աստվածատուր Ա. Համադանցի
Քիրաշլու	6 դանգ (վակֆ)	[1431]	1060 դինար	Գրիգոր Ժ. Ջալալբեկյանց (Մակվեցի)
Մուղնի[1]	6 դանգ (վակֆ)	[1431]	1055 դինար	Սիմեոն Ա. Երևանցի
Դիբաբլու (Սանտ)	6 դանգ	1682	-	Ս. Աթոռի լուսարար Ստեփանոս վարդապետ
Քեշիշլենդ (Զալաբիլենդ)[2]	6 դանգ	1671	2 թուման	Հակոբ Դ. Ջուղայեցի
Նորագյուղ	6 դանգ (վակֆ)	1658	-	Հակոբ Դ. Ջուղայեցի
Նորբ	6 դանգ	1674	55 թուման	Հակոբ Դ. Ջուղայեցի
Եղվարդ	4.5 դանգ (վակֆ)	1658	-	Հակոբ Դ. Ջուղայեցի
Յայճի	6 դանգ	1660	50 թուման[3]	Հակոբ Դ. Ջուղայեցի
Ամիրի գյուղ	4.5 դանգ			
Մելիքի գյուղ	6 դանգ	1664	2 թուման	Հակոբ Դ. Ջուղայեցի
Բաթռինջ	1 դանգ	1655	16.000 դինար	Հակոբ Դ. Ջուղայեցի
Բոխենիս	6 դանգ (վակֆ)	1660	-	Հակոբ Դ. Ջուղայեցի
Ծոպանիս	6 դանգ	[1763]	-	Սիմեոն Ա. Երևանցի
Ղարաղոյունլու	6 դանգ	1650	22 թուման	Փիլիպոս Ա. Աղբակեցի
Աշտարակ	6 դանգ (վակֆ)	1768	-	Սիմեոն Ա. Երևանցի
Աղավնատուն	6 դանգ (վակֆ)	1768	-	Սիմեոն Ա. Երևանցի
Նորագավիթ	-	-	-	-
Բյուրական	-	-	-	-
Հաջիլար	-	-	-	-

[1] Փիլիպոս Աղբակեցին 1675 թ. հետո 6 դանգ մուլքը նվիրել է գյուղի ս. Գևորգ վանքին, որից հետո այն կրկին էջմիածնին է վերադարձվել 1768 թ.:

[2] Ուշագրավ է Սիմեոն Երևանցու այն տեղեկությունը, որ երբ 1735 թ. Նադիր շահի հրովարտակով վերհաստատվել է գյուղի էջմիածնապատկան լինելը, գյուղի բնակիչներն ընդամենն ութ տուն են եղել:

[3] Վճարված ընդհանուր՝ 50 թուման գումարով ձեռք է բերվել նաև Ջորագյուղում գտնվող մի ջրաղաց և մեկ առանձնատուն:

ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳԱՎԱՌՆԵՐԸ (ՆԱՀԻԵ) ԵՎ ՀԻՇԱՏԱԿՎԱԾ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԸ

ԳԱՎԱՌՆԵՐ	ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐ
Ապարան	Դիբաֆլու, Մելիքի գյուղ, Բաշապարան, Մուլ, Ղարանլղդարա, Ճանճիկ, Ջարհաճի, Գյումպետլու, Գյոլաբլու, Սարուբուդաղ, Դամջլու, Մոլլաղասում, Քիրաշլու, Ղարաբուլաղ, Աստվածընկալ, Կերուկարդ, Ղալաճղ, Գյուլլուճա, Բալչղլու, Ղզլբուտին, Ալիխուչակ, Շիրաղալա, Բուլխեր, Աբնագյուղ:
Գառնի	Ղարաղոյունլու, Գառնի:
Գեղարդունի	Կոթ, Հոտած աղբյուր (Ղրխբուլաղ), Յոտագետ, Սալամալիհ, Նշխարհ, Կզնուտ՝ Մեծ և Փոքր, Կածիս, Բար, Վարդենիս, Քավթառանոց, Սալկուտ, Փառակունիս, Քոլատակ, Կետառնոց, Վանևան, Ախենիս, Կաթիկ, Կաթաշեն, Աղջամիլիթ, Մաճենիս, Կարմիրշեն, Վելիշեն, Բաստամ, Ծուկրուկ, Խոսկաշեն, Ակունք, Պարկիս, Ոսկեշեն, Անմեռ, Խոլինակ, Մազրա, Էդիլ, Դավալանոց, Սոթ, Կալեր, Առբուներ, Երիցաշեն, Ջաղացաձոր, Համաթիար, Դարանակս, Աղջաղալա, Իրիշատ, Ոկունիս, Ջիլ, Առտավուճ, Գետիկ, Կարմունջ, Ղարաֆյափանակ, Փոնադար, Իլկավանք, Դալուղարտաշ, Ափատար, Բիդնի, Ղուլալի, Նորատուս, Ղշլախ, Առնեղի, Գանձակ, Բուզխանա, Ղարաֆիլիսա, Դուտանկի, Եկդանկի, Սեդանկի, Քյամանդրուլաղ, Պարոնբեկի գյուղ, Խշլաձագ, Բերդ, Ազատ խաղաք, Հասանբուլաղ, Կարմիրշեն, Կորզաբակ, Մեծ Ձագ, Փոքր Ձագ, Եզնիստան, Շղվաք, Ծակքար, Էրեճեի, Քթափոր, Դիլանչի, Կարմիրբար, մյուս Կարմիրբար, Յաստիյոլում, Մաարիս, Բալախատափ, Վրացաշեն, Ամրբար, Ալթունթախտ, Կարմիր աղբյուր, Գառնակեր, Գիլիշեն, Հաբուլ, Կախմախի, Բատակալ, Վարզել, մյուս Վարզել, Փշմակալ, Բուղտաթափա, Ղարադալու, Պորտակ, Կորատեղ, Գավառագյուղ:
Ծաղկունիս	Օղրաձոր, Յայջելար, Դդմաշեն, Թթենաձոր, Ռնդամալ, Գառնեղի, Նախամար, Աղփարա, Աղտեն, Ջամանկուտ, Շխեր, Կորկոտան, Խորձոր, Կաղս, Մաարիս, Սոլաք, Յայճի և Ամիրի գյուղ, Դռախտիկ, Ուտիձոր, Մեծտափ, Ջիբուխլու, Յամախբերդ, Գոմաձոր, Վարսեր, Շարիս, Կորբել, Ծաղկունք, Օղրաձոր, Յայջելար, Դդմաշեն, Թթենաձոր, Ռնդամալ, Գառնեղի, Նախամար, Աղփարա, Աղտեն, Ջամանկուտ, Շխեր, Կորկոտան, Խորձոր, Կաղս, Մաարիս, Սոլաք:

Ծար (Քյոլանի երկիր)	էրմ, Ծնիլանց Կարմիրշեն, Սալամալիմ, Քավթառանց, Ուռուցփոր, Ատաբենիս, Ծուղրուղաշեն, Հոսաբակ, Կյավալու, Մեծ Ծար, Կաժ, Անովսս, Խոլոզանց, Դաշտակ, Հաճար, Ապահեն, Ճումեն, Քարատակ, Ջվար, Մոս, Սևաջուր, Ծովատեղ, Խրանց, Հալուն, Մոթանց, երկու Դավաշխուր՝ Մեծ և Փոքր, Լև, Յանշաղ, Բարսեղի շեն, Մեյդան, Երիցիշեն, Խութավանք, Ջափար, Կյարաբ, Նորշեն, Խնթրավանք:
Կարբի	Ֆռանկանոց, Մաստարա, Քիրաշլու, Մուղնի, Մելիհի գյուղ, Բոխենիս, Ծոպանիս, Աշտարակ, Աղավնատուն, Բյուրական, Հաջիլար, Փարպի, Կարբի, Ուշի, Լազրվան, երկու Թամիրներ, Թալին, Մաստարա, Գյոզլու, Քարվանսարա, Զրխլու, Աղին, Իլուն:
Կոտայք (Ղրխբուլախ)	Նորագյուղ, Նորք, Եղվարդ, Քեշիշլեանտ, Ջազավանք, Նորագավիթ, Քանաքեռ, Կեթրոն, Առծնի, Էլար, Գյամրես, Թութ, Գյոֆիլիսա, Քյամալ, Քանաան, Աղորան, Ղզլղալա, Ղզլորան, Թեզխարաբ, Եզնաջուր, Այլաբակ, Ավազանք, Կարմրավերակ, Հազարաբերդ, Նոնունիս, Առրոլ, Կարենուց, Ջկրաշեն, Օզան, Ֆռանկանոց, Թեղի, Ալաբեր, Ալաջաիլիսա, Գոռգոչ, Առատզաման, Մեղուս, Դալուլար, Բջնի, Ծար:

ՎԱՆՔԵՐԻ ԹԵՄԵՐԸ ԵՎ ՀԱՍՈՒՅԹՆԵՐԸ

ՎԱՆՔԵՐ[1]	ԹԵՄԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿՆԵՐ	ՀԱՐԿԱՏՈՒ ԳՅՈՒՂԵՐ
Գեղարդի վանք (Այրիվանք)	Նորագավիթ, Նորք, Յենկիճե, Տաճարափակ, Պոռտիկ, Բարձաբի:	Պոռտիկ, Վերին Ավդալներ, Ագարակ (6 դանգ), Գողթ (3 դանգ, վակֆ)[2]
Հավուց թառ (Ս. Ամենափրկիչ)	Երևան, Կոնդ, Նորագյուղ, Շենգավիթ, Ջրվեժ, Գառնի, Գողթ, Հավուց թառ:	Հայոց թառ, Կուտուց վանք (Թարաիյամի), Թառնիս (6 դանգ),[3] Գողթ, Մանկուս, Ավանիկ, Դաղվերթ, Ս. Սարգիս (3 դանգ)
Խոր Վիրապի վանք	Վեդի, Արկուտի, Արտաշար, Մուշաղբյուր, Ջղուն, Վանստան, Մանկուս, Ավանիկ, Վանիկ, Դեղձնավանք, Ուտձաձոր:	
Աղջոց վանք	Ճաթղոան, Մեծ Գլան և Փոքր Գլան:	
Գետարգելի վանք (Ջագավանք)	Ջագավանք, Ջագ, Ավան, Շահապ, Արամուս, Աղասոր, Արախուս:	Ջագ/Ջագավանք՞ (6 դանգ, վակֆ)
Ս. Առաքելոց (Կարենիսի) վանք	Կարենիս, Ղարաորան:	
Կեչառիսի վանք	Քուտուկ, Հարբանդ, էշակղուտուրան, Թաֆալուկ, Շորաղ:	
Մաճենյաց վանք	Կոթ, Հոտած աղբյուր (Ղրխբուլաղ), Յոտագետ, Սալամալիք, Նշխարք, Մեծ և Փոքր Կզնուտ, Կածիս, Բար, Վարդենիս, Քավթառանոց, Սալկուտ, Փառակունիս,	

[1] Վանքերի հերթականությունն ըստ «Ջամբռ»-ի:

[2] 6 դանգ մուլքը կազմում էր բերքի 1/10 մասը, հետևաբար՝ 3 դանգը՝ 1/5 մասը:

[3] Ագարակ գյուղը հիշատակված է ինչպես Գեղարդավանքին, այնպես էլ Հավուց թառին պատկանող գյուղերի թվում, թեև «Ջամբռ»-ում մեկ այլ տեղ գրած է, որ «արդ ի մերս ժամանակի, մինչ չեն էր վանքս այս, զՀայոց թառու, զԹառնիսու և զԿուտուց վանքի վեց դանգ մուլքն առնոյր»:

	Քոլատակ, Կետանոց, Վանևան, Ախենիս, Կաթիկ, Կաթաշեն, Աղջաֆիլիք, Մաճենիս, Կարմիրշեն, Վելիշեն, Բաստամ, Ծուկրուկ, Խոսմաշեն, Ակումբ, Պարկիս, Ոսկեշեն, Անմեռ, Խալինակ, Մազրա, Էդիլ, Դավալանոց, Սոթ, Կալեր, Առհաուներ, Երիցաշեն, Ջաղացաձոր, Համաթիար, Դարանակս, Աղջաղալա, Իրիշատ, Ոկումիս, Ջիլ, Առտավուճ, Գետիկ, Կարմունջ, Ղարաֆյափանակ:	
Խութավանք (Դադիվանք)	Էրճ, Ծնիլանց, Կարմիրշեն, Սալամալիճ, Քավթառանց, Ուռուցփոր, Ատարենիս, Ծուղրուղաշէն, Հոսաբակ, Կյավալու. Մեծ Ծար, Կաժ, Անուխս, Խոլոզանց, Դաշտակ, Հաճար, Ապահե, Ճոմե, Քարատակ, Ջվար, Մոս, Սևաջուր, Ծովատեղ, Խրանց, Հալուճ, Մոթանց, երկու Դավաչխուր՝ Մեծ և Փոքր, Լև, Յանշաղ, Բարսեղիշեն, Մեյդան, Երիցիշեն, Խութավանք, Ջափար, Կյարաճ, Նորշեն, Խնդրավանք:	
Հայրավանք	Փոնադար, Իլկավանք, Դալուղարտաշ, Ափատար, Բիդնի, Ղուլալի, Նորատուս, Ղշլախ, Առնեղի, Գանձակ, Բուզխանա, Ղարաիլիսա, Դուտանկի, Եկդանկի, Սեղանկի, Քյամանդբուլաղ, Պարոնբեկի գյուղ, Խշլաձագ, Բերդ, Ազատ ֆաղաճ, Հասանբուլաղ, Կարմիրշեն:	
Շղվաճի վանք	Կորզաբակ, Մեծ Ձագ, Փոքր Ձագ, Եսնիստ, Շղվաճ, Ծակճար, Էրճեճի, Քթափոր, Դիլանչի, Կարմիրճար, մյուս Կարմիրճար, Յաստիյոլում, Մասրիս, Բալախատափ, Վրացաշեն, Ամրբար, Ալթունթախտ, Կարմիր աղբյուր, Գառնակեր, Գիլիշեն, Հաբուլ:	
Սևանավանք	Կախմախի, Բատակալ, Վարզել, մյուս Վարզել, Փշմակալ, Բուղտաթափա, Ղարադալու, Պորտակ, Կորատեղ, Դրախտիկ, Ուռիծառ, Մեծտափ, Ջիբուխլու, Յամամաբերդ, Գոմանոր, Վարսեր, Շարիս, Կորբել, Ծաղկունք:	

Բջնիի վանք	Քանաեռ, Կեթրոն, Առծնի, Էլաո, Գյամրես, Թութ, Գյոֆիլիսա, Քյամալ, Քանհան, Աղորան, Ղզլղալա, Ղզլորան, Թեզխաբաբ, Եզնաջուր, Այլաման, Ավազանք, Կարմրավերակ, Հազարաբերդ, Նոնուսիս, Առրոլ, Կարենուց, Ջկրաշեն, Օզան, Ֆռանկանոց, Թեղի, Ալաբեր, Ալաջաֆիլիսա, Գոռգոչ, Առտազաման, Մեղուս, Դալուլար, Բջնի, Ծար, Օղրանոր, Յայջելար, Դդմաշեն, Թթնաձոր, Ռնդամալ, Գառնեղի, Նախամար, Աղփարա, Աղտեն, Ջամանկուտ, Շխեր, Կորկոտան, Խորձոր, Կաղս, Մասրիս, Սոլաք:	Կեդրոն (1 դանգ)
Ղբչաղի վանք (Հառիճավանք)	Ղբչաղ, Շիրակ:	
Կոշի վանք	Կոշ, Աղավնատուն:	
Տեղերի վանք	Տեղեր, Բյուրական, Ագարակ, Աղն, Վժան:	
Սաղմոսավանք	Բաշ Ապարան, Մուլք, Ղարանլղդարա, Ճանճիկ, Ջարհաճի, Գյումպեթլու, Գյուլաբլու, Սարուբուդաղ, Դամջլու, Մոլլաղասում, Քիրաշլու, Ղարաբուլաղ, Աստուածընկալ, Կերուկարդ, Ղալաճղ, Գյուլլուճա, Բալչղլու, Ղզլբուտին, Ալիհուչակ, Շիրաղալա, Բուլխեր, Աբնագյուղ, Սերկևիլ, Աշտարակ, Շարապխանի, Գավառագյուղ:	Սաղմոսավանք (6 մուլք, 4.5 դանգը՝ վախմ), Քյարվանսարա (3 դանգ)
Հովհաննավանք	Կարբի, Հովհաննավանք, Փարպի, Շարապխանա ճահանգի կեսը:	Հովհաննավանք, Ղոթուրբուլաղ
Մուղնիի Սուրբ Գևորգ վանք	Մուղնի, Շահրիար, Մոլաբայազետ, Ջաֆարապատ:	Մուղնի
Անանիա առաքյալի վանք	Առինջ, Բոշաների ազգը (Կոնդ):	

ՀԱՐԿԱՏԵՍԱԿՆԵՐ

Տասանորդ (մուլ)	Հողի սեփականատիրոջը վճարվող և բնամթերի 1/10 մասը կազմող հարկը:
Հնգորդ (բահրա)	Պետությանը վճարվող և բնամթերի 1/5 մասը կազմող հարկը:
Գլխահարկ (ջազիա)	Ոչ մուսուլմաններից գանձվող հարկ, որ կանխիկ դրամով գանձվում էր յուրաքանչյուր չափահաս աշխատող տղամարդուց:
Խարաջ	Բնակչությունից գանձվող մի շարք պետական հարկերի հավաքական անվանումը:
Իսփենջ	Քրիստոնեաներից գանձվող օսմանյան հարկատեսակ:
Մալոջնաթ	Սեփականության և վարելահողերից գանձվող հողային հարկը: Նաև՝ հավաքական հարկային տերմին:
Տնահարկ, **այգեհարկ** (բաղաթ), **անասնահարկ**, **մուլքի**, **fարվանսարայի**, **ջրաղացի**, **դինգի**, **ձիթահանքի**, **բաղնիքի** (համամ) **հարկ**:	

ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐ ԵՎ ՓՈԽԱՐԺԵՔՆԵՐ

Պարսկական դրամներ		**Օսմանյան դրամներ**	
1 թուման	10.000 դինար/դիան 15 ղուռուշ (օսմանյան)	1 ղուռուշ	40 փարա 120 ստակ
		1 փարա	3 ստակ 1/4 ղուռուշ
1 աբասի	200 դինար 4 շահի 2 սոմար	1 ստակ	1/3 փարա 1/12 ղուռուշ

ԿՇՌԻ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐ[1]

1 խարվար	10 սոմար 100 ման
1 սոմար	10 ման

[1] Ըստ «Ջամբռ»-ի՝ 1 խարվարը համարժեք էր Երևանի 100 լիտրի: 1 խարվարը (Թավրիզի) կշռում էր շուրջ 300 կգ, հետևաբար՝ 1 սոմարը՝ 30 կգ, 1 մանը՝ 3 կգ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Ա. ՁԵՌԱԳՐԵՐ

ՄՄ 978, 1818, 2766[1], 2911, 2912, 4592, 2931, 4479, 7788:

Բ. ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ

Մաշտոցյան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան
Թղթ. 2, վավ. 6:
Թղթ. 4, վավ. 4, 7, 43:
Թղթ. 5, վավ. 13, 14, 39, 42, 43:
Թղթ. 7, վավ. 2, 3:
Թղթ. 240, վավ. 1, 2, 5:
Թղթ. 242, վավ. 67, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 85, 91-130, 149:
Թղթ. 243, վավ. 11, 18, 22, 23, 24, 26, 37, 39, 40:
Թղթ. 252, վավ. 23, 28, 33, 34, 38, 39, 40, 43, 44:

Գ. ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

1. Անանիա Մոկացի, *Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից որ ընդ ժամանակս լեալ իցէ ձեռնադրութիւն արտաքնոյ Սուրբ Լուսաւորիչի աթոռոյն*, «Մատենագիրք Հայոց», ժ. հատոր, ժ. դար, Երևան, 2011:

2. Առաքել Դաւրիժեցի, *Գիրք պատմութեանց*, աշխատասիրութեամբ Լ. Խանլարեանի, Երևան, 1990:

3. *Գիրք որ կոչի պարտավճար*, արարեալ Տեառն Սիմէօնէ վշտակոծ և ցավակիր կաթուղիկոսի, մեծագործ և յոգնեռախտ Հայրապետի Ամենայն Հայոց՝ Երևանեցւոյ, Պարտավճար, էջմիածին, 1779-1783:

[1] Գեորգ Խուբեանց, Ցաղագս վարուց և գործոց կաթողիկոսաց Էջմիածնայ. 1737-1822 թթ.: Այս անտիպ ձեռագիրը Սիմեոն Երևանցու կենսագրության՝ Գյուտ Աղանյանցի «Դիւան հայոց պատմութեան»-ի աղբյուրներից է (տե՛ս **Ցու. Վարդանյան** (=**Գեորգ Տէր-Վարդանեան**), «Գեորգ Խուբովի նորահայտ երկն իբրև XVIII-XIX դարերի Հայաստանի և հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմության սկզբնաղբյուր», *Բանբեր Մատենադարանի*, № 13, 1980, էջ 192-202):

4. *Գիրք, որ կոչի Պարտավճար* / Սիմէօն Կաթողիկոս Երևանցի, աշխատասիրութեամբ Տ. Սահակայ աբեղայի Շահարեան, Երևան, 2004:

5. *Դիւան հայոց պատմութեան*, հրատարակեց Գիւտ Խահանայ Աղանեանց, Գիրք Գ., Սիմէոն կաթուղիկոսի Յիշատակարանը, կենսագրութեամբ եւ յաւելուածներով ու ծանօթութիւններով, Թիֆլիս, 1894:

6. *Դիւան հայոց պատմութեան*, հրատարակեց Գիւտ Խահանայ Աղանեանց, Գիրք Ը., Սիմէոն կաթուղիկոսի Յիշատակարանը, մասն II (1767-76), Յաւելուածներով ու ծանօթութիւններով, Թիֆլիս, 1908:

7. *Դիւան հայոց պատմութեան*, Գիրք ԺԱ., Սիմէոն կաթողիկոսի Յիշատակարանը, մասն III (1777-1779), հրատարակեց Գիւտ Խահանայ Աղանեանց, Թիֆլիս, 1913:

8. Եփրեմ Ջորագեղցի, «Հիշատակարան», *Արարատ*, 1875, № 9, էջ 333-340:

9. Ջամարիա Քանաքեռցի, *Պատմութիւն, կոնդակ սուրբ Ուխտին Յովհաննու վանից*, աշխատասիրությամբ Ա. Վիրաբյանի, խմբագրությամբ Առտակ Մաղալյանի, Երևան, 2015:

10. Թովմա Մեծոփեցի, *Պատմագրութիւն*, աշխատասիրությամբ Լևոն Խաչիկյանի, Երևան, 1999:

11. *Կալվածագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր* (976, 981, 1432, 1564, 1614 և 1655-1839 թթ.), պրակ 1, առաջաբանով, ծանոթագրություններով և բառարանով կազմեց՝ Հար. Աբրահամյանը, Երևան, 1941:

12. Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն Հայոց*, աշխատասիրությամբ՝ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961:

13. Յովհաննէս եպս. Շահխաթունեանց, *Ստորագրութիւն կաթուղիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ*, աշխատասիրությամբ՝ Ա. Տեր-Ստեփանյանի, Ս. Էջմիածին, 2014:

14. Հովսեփ Էմին, *Հովսեփ Էմինի կյանքն ու արկածները*, թարգմանությունը Գ. Մուրադյանի և Ա. Թոփչյանի, խմբագիր Ա. Մաղալյան, Երևան, 2018:

15. *Մայր Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Թաւրիզի*, կազմեց Հրաչեայ Աճառեան, Վիեննա, 1910:

16. *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի*, հատոր Ա., կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Ջեյթունյան, Փ. Անթաբյան, խմբագրությամբ՝ Ա. Մնացականյանի, Օ. Եգանյանի, Երևան, 1984:

17. *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի*, հատոր Բ., կազմեցին՝ Օ. Եգանեան, Ա. Ջէյթունեան, Փ. Անթաբեան, Ա. Քեօշկերեան, խմբագրութեամբ՝ Ա. Մնացականեանի, Օ. Եգանեանի, Ա. Ջէյթունեանի, ցանկերը՝ Վ. Դեւրիկեանի, Երևան, 2004:

18. *Մայր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի*, հատոր Գ., կազմեց՝ Օ. Եգանեան, խմբագրութեամբ՝ Փ. Անթաբեանի, Յ. Քէօսէեանի, Ա. Ղազարոսեանի, Տ. Շահէ քհյ. Հայրապետեանի, ցանկերը կազմեց՝ Վ. Դեւրիկեանը, Երևան, 2007:

19. *Մայր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի*, հատոր Դ., կազմեցին՝ Ա. Քեօշկերեան, Կ. Սուքիասեան, Յ. Քէօսէեան, խմբագրութեամբ՝ Փ. Անթաբեանի, Յ. Քէօսէեանի, Ա. Ղազարոսեանի, Տ. Շահէ քհյ. Հայրապետեանի, ցանկերը կազմեց՝ Վ. Դեւրիկեանը, Երևան, 2008:

20. *Մայր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի*, հատոր Ե., կազմեց՝ Օ. Եգանեան, խմբագրութեամբ՝ Յ. Քէօսէեանի, Ա. Ղազարոսեանի, Տ. Շահէ քհյ. Հայրապետեանի, ցանկերը կազմեց՝ Վ. Դեւրիկեանը, Երևան, 2009:

21. *Մայր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի*, հատոր Զ., (ձեռագիրք 1801-2100), խմբագրութեամբ՝ Գէորգ Տէր-Վարդանեանի, Երևան, 2012:

22. *Մայր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի*, հատոր Է., (ձեռագիրք 2101-2400), խմբագրութեամբ՝ Գէորգ Տէր-Վարդանեանի, Երևան, 2012:

23. *Մայր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի*, հատոր Ը., (ձեռագիրք 2401-2700), խմբագրութեամբ՝ Գէորգ Տէր-Վարդանեանի, ցանկերը կազմեց՝ Վ. Դեւրիկեան, Երևան, 2013:

24. *Մայր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի*, հատոր Թ., (ձեռագիրք 2701-3000), խմբագրութեամբ՝ Գէորգ Տէր-Վարդանեանի, Երևան, 2017:

25. *Մայր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի*, հատոր Ը., (ձեռագիրք 3001-3400), խմբագրութեամբ՝ Գէորգ Տէր-Վարդանեանի, Երևան, 2019:

26. *Մայր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Մեծի տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան*, կազմեց Անուշաւան վարդապետ Դանիէլեան, Անթիլիաս-Լիբանան,1984:

27. *Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը*, *Կալվածագրեր*, պրակ առաջին (ԺԴ-ԺԶ դդ.), կազմեց՝ Հ. Փափազյան, Երևան, 1968,:

28. *Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը*, *Հրովարտակներ*, պրակ երկրորդ (1601-1650 թթ.), կազմեց՝ Հ. Փափազյանը, Երևան, 1959:

29. *Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը*, *Հրովարտակներ*, պրակ երրորդ (1672-1731 թթ.), կազմեց՝ Ք. Կոստիկյանը, Երևան, 2005:

30. *Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը*, *Հրովարտակներ*, պրակ չորրորդ (1734-1797), կազմեց Ք. Կոստիկյան, Երևան, 2008:

31. *Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը*, Շարիաթական-նոտարական փաստաթղթեր (ԺԷ. - ԺԸ. դդ.), կազմեցին՝ Ֆ. Կոստիկյանը և Մ. Խեչոն, Երևան, 2018:

32. Մովսէս Կաղանկատուացի, *Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի*, աշխատասիրութեամբ Գուրգէն Գասպարեանի, «Մատենագիրք Հայոց», ԺԵ. հատոր, Ժ. դար, գիրք Բ, Երևան, 2011:

33. *Նաղիր շահի դարաչըլյանի պատմագրական հուշարձանները* (աշխատասիրությամբ Ա. Մաղալյանի), Երևան, 2010:

34. *Ջամբռ, գիրք, որ կոչի յիշատակարան արձանացուցիչ, հայելի և պարունակող բնաւից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս, և իւրոյ չրջակայից վանօրէից, համաժողովեցեալ եւ չարագրեցեալ ի Սիմէօնէ ցաւահար եւ վչտակոծ կաթուղիկոսէ Երեւանցւոյ*, Վաղարշապատ, 1873:

35. Սիմէօն Երեւանցի, *Գիրք աղօթից, որ կոչի Ջբօսարան հոգեւոր*, Էջմիածին, 1772:

36. Սիմէօն Երեւանցի, *Կարգ թաղման կարգաւորաց*, Էջմիածին, 1777:

37. Սիմէօն Երեւանցի, *Տաղարան փոքրիկ*, Էջմիածին, 1777:

38. Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, *Ջամբռ* (թարգմանությունը, առաջաբանը, ծանոթագրությունները Վ. Համբարձումյանի, պատմաաշխարհագրական բնույթի ծանոթագրությունները և բառեզները Գ. Բադալյանի), Երևան, 2003:

39. *Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսական*, ի լոյս ընծայեաց **Մկրտիչ Էմին**, Մոսկվա, 1861:

40. *Տօնացոյց*, աշխատասիրութեամբ Սիմէօնի կաթողիկոսի, հատոր 1-2, Էջմիածին, 1774-1775:

41. *Յուցակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ կարմիր Վանուց եւ չրջակայից*, Անթիլիաս-Լիբանան, 1957:

42. *Յուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին*, Վենետիկ-Ս.Ղազար, 1962:

43. *Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Հալէպի Ս. Քառասուն մանկունք եկեղեցւոյ եւ մատենաւորաց*, կազմեց Առտաւազդ արճեպիսկոպոս Սիւրմէեան, առաջնորդ հայոց Հալէպի, Երուսաղէմ, 1935:

44. *Յուցակ Հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա*, հատոր Ա., կազմեց Հ. Յակովբոս Վ. Տաշեան, Վիեննա, 1895:

45. *Յուցակ Հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանին ի Վիեննա*, հատոր Բ., կազմեց Հ. Համազասպ Ոսկեան, Վիեննա, 1963:

46. *Յուցակ Հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանին ի Վիեննա*, հատոր Գ., կազմեց Հ. Օգոստինոս Վրդ. Սեմուելեան, Վիեննա, 1983:

47. *Յուցակ Ձեռագրաց Ղալաթիոյ Ազգային Մատենադարանի Հայոց*, Անթիլիաս, Լիբանան, 1961:

48. *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Ս. Նշան վանուց ի Սեբաստիա*, կազմեց Թորգոմ արեպ. Գուշակեան, Վիեննա, 1961։

49. *Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի*, հատոր Ա, կազմեցին՝ Ո. եգանյան, Ա. Ջեյթունյան, Փ. Անթաբյան, ներածությունը՝ Ո. եգանյանի, խմբագրությամբ՝ Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մնացականյանի, Երևան, 1965։

50. *Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի*, հատոր Բ, կազմեցին՝ Ո. եգանյան, Ա. Ջեյթունյան, Փ. Անթաբյան, ցանկերը և համեմատական տախտակները՝ Ո. եգանյանի, խմբագրությամբ՝ Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մնացականյանի, Երևան, 1970։

51. *Յուցակ ձեռագրաց Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկչեան վանաց թանգարանի*, կազմեց Լ. Գ. Մինասեան, խմբագրութեամբ՝ Ո. Ս. եգանեանի, Վիեննա, 1972։

52. *Армяно-русские отношения во втором тридцатилетии XVIII века, сборник документов*, том III, сост. В. К. Восканян, Дж. О. Галустян, В. М. Мартиросян, отв. ред. В. К. Восканян, Ереван, 1978.

53. *Армяно-русские отношения в XVIII веке (1760-1800 гг.), сборник документов*, том IV, сост. А. В. Алексанян, В. М. Мартиросян, М. Г. Нерсисян, П. А. Чобанян, под ред. М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1990.

54. Симеон Ереванци, *Джамбр, памятная книга зерцало и сборник всех обстоятельств святого престола Эчмиадзина и крестных монастырей*, перевод С. С. Малхасянца, под редакцией и с предисловием П. Т. Арютюняна, примечания С. С. Малхасянца и П. Т. Арютюняна, Москва, 1958.

55. Юзбашян К. Н., *Армянские рукописи в Петербургских собраниях*, Православный Палестинский сборник, выпуск 104, С.-Петербург, 2005.

56. *A Catalogue of The Armenian Manuscripts in the British Library* (Acquired since the year 1913 and of collections in other Libraries in The United Kingdom) by Vrej Nerses Nersessian, Vol. Two, The British Library, London, 2012.

57. Kat‘oghikos Simēon of Erevan (Simēon Kat‘oghikos Erewants‘i), *Jambr* (Archival Chamber), Introduction and Annotated Translation by Geaorge A. Bournoutian, Costa Mesa, California, 2009. MAZDA PUBLISHERS, Inc.

58. *Medieval Armenian Manuscripts at the Univercity of California*, Los Angeles, Avedis K. Sanjian, with contributiors by Alice Taylor and Sylnie L. Merion and with the assistance of S. Peter Cowe, Univercity of California Press, Berkley-Los Angelos-London, 1999.

Դ. ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Աբէլ արեպիսկոպոս Մխիթարեանց, *կաթողիկէ Մայր եկեղեցի Վաղարշապատ ընդ չորից վանօրէից նորին*, հատոր երկրորդ, Վաղարշապատ, 1875:

2. Ալիշան Ղ., *Այրարատ բնաշխարհ Հայաստանեայց*, Վենետիկ, 1890:

3. Այվազյան Ա., *Հայոց եկեղեցին XVIII դարի հայ ազատագրական չարժման քառուղիներում,* Երևան, 2003:

4. Ջամինեան Ա., *Հայոց եկեղեցու պատմութիւն*, Բ. մասն, Նոր Նախիջևան, 1909:

5. Ջարպհանալեան Գ., *Պատմութիւն հայկական տպագրութեան* (սկզբնաւորութենէն մինչ առ մեզ, 1513-1895), Վենետիկ, 1895:

6. Թորոսյան Հ., *Էջմիածնի վանական տնտեսությունը XV-XVIII դարերում*, Երևան, 2007:

7. Լեո, *Երկերի ժողովածու*, երրորդ հատոր, Երևան, 1973:

8. *Հայոց պատմություն*, հատոր III, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես-1918 թ.), Գիրք առաջին (XVII դարի երկրորդ կես-XIX դարի վերջ), Երևան, 2010:

9. *Հայոց պատմություն*, հատոր III, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես-1918 թ.), Գիրք երկրորդ (1901-1918 թթ., հայ գաղթավայրերը, պարբերական մամուլը և մշակույթը XIX դ. և XX դ. սկզբին), Երևան, 2015:

10. Հարութիւնեան Վ., *Սուրբ Էջմիածնի չինարար գահակալները* (պատմական ակնարկ), Էջմիածին, 1996:

11. Հարությունյան Ա., *Վաղարշապատ. վանքերը և վիմական արձանագրությունները*, Ս. Էջմիածին, 2016:

12. Մսեր մագիստրոս Մսեռեան, *Պատմութիւն կաթողիկոսաց Էջմիածնի ի Սիմէօնէ մինչ Յովհաննէս* (1763-1831), Մոսկուա, 1876:

13. Մաթևոսյան Կ., *Հավուց թառի վանքը*, Երևան, 2012:

14. Մաղալյան Ա., *Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII-XIX դդ.*, Երևան, 2007:

15. Մաղաքիա արք. Օրմանեան, *Ազգապատում*, Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմուած, Բ. հատոր, Երևան, 2001:

16. Մկրտումյան Լ., *Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսությունը XVII-XIX դդ.*, Երևան, 2006:

17. Զորաբյան Պ., *Հայ-ռուս-վրացական փոխհարաբերությունները ԺԸ. դարի երկրորդ կեսին*, Էջմիածին, 2006:

18. Арутюнян В. М., *Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII-XVIII вв., по архивным материалам Эчмиандзинского монастыря* (историко-экономическое исследование), Ереван, **1940**.

19. Хубов Е., *Описание достпамятных проишествий в Армении, случившихся в последние тридцать лет, т.е. от патриаршества Симеона (1779) до 1809 гг.*, Санкт-Петербург, 1811.

20. Эзов Г. А., *Начало сношений Эчмиадзинского патриаршего пристола с русским правительством*, Тифлис, **1901**.

21. Kevork B. Bardakjian, *A Reference Guide to Modern Armenian Literature*, 1500-1920 (With an Indroductory History), Detroit, Wayne State University Press, **2000**.

22. Mesrovb J. Seth, *Armenians in India*, Calcutta, **1937**.

Ե. ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

1. Աբրահամյան Հ., «Թղթի գործարան Հայաստանում», *Գիտական նյութերի ժողովածու*, № 1, 1941, էջ 61-72:

2. Ալպոյաճյան Ա., «Ձմյուռնիո տպարանները», *Պատմա-բանասիրական հանդես*, № 2(25), 1964, էջ 67-84:

3. Ասլանյան Ս., «Հնդկահայ վաճառականության պատմությունից (XVIII դ. սկիզբ)», *Պատմա-բանասիրական հանդես*, № 1, 2006:

4. Գրիգորյան Գ., «Հայաստանի առաջին տպարանի վաղ հրատարակությունների մասին. ճշգրտումներ», *Բանբեր Մատենադարանի*, Երևան, № 22, 2015, էջ 499-506:

5. Երիցեան Ա., «Պատմական տեսութիւն հայ տպագրութեան (մինչեւ տասնեւիններորդ դարը)», *Փորձ Ազգային եւ Գրականական միամսեայ հանդէս*, № IV, Տփխիս, 1881, էջ 1-32:

6. Կանայան Խ., «Էջմիածնի նվիրակությունը ԺԸ. դարում», *Էջմիածին*, հմր. Բ, 1977, էջ 48-54:

7. Համբարձումյան Վ., «Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցու «Ջամբռ» երկի բառապաշարը», *Էջմիածին*, հմր. ե, 2006, էջ 42-54:

8. Հատիսյան Ա., «Սիմեոն Երևանցի (1710-1780), Մայր Աթոռի տպարանի հիմնադրության երկուհարյուրամյակի առիթով», *Էջմիածին*, հմր. ԺԲ, 1972, էջ 21-34:

9. Հարությունյան Ա., «Ամբերդ (Ֆռանկանոց) գյուղը, Ս. Թովմա եկեղեցին և նորահայտ արձանագրությունները», *Էջմիածին*, հմր. ԺԱ, 2014, էջ 96-107:

10. Հարությունյան Ս., «Դրվագներ Սիմեոն Երևանցու գործունեությունից պատմական իրադարձությունների համատեքստում», *Հայ Աստվածաբան*, Դ., 2011, էջ 204-213:

11. Հունանյան Գ. (= Գէորգ Տէր-Վարդանեան), «Ժամանակագրութիւն ձեռնադրութեանց (1759-1798)», *Էջմիածին*, հմր. Ժ, 1980, էջ 42-51:

12. Մալխասյան Մ., «Սիմեոն Երևանցու «Ջամբռ» երկի աղբյուրագիտական արժեքը Հայաստանի պատմական էթնոժողովրդագրության համար», *Գիտական հոդվածների ժողովածու*, մաս 1, Երևան, 2012, էջ 165-171:

13. Շահազիզ Ե., «Մեծագործ Սիմէոն Երեւանցին», *ՀԱՄԿ հայագիտական տարեգիրք՝ նվիրված Հայրապետական Մայր Աթոռի Էջմիածին փոխադրութեան հինգհարիւրամեակին (1441-1941)*, Անթիլիաս-Լիբանան, Բ. տարի, 1949-50:

14. Շահնազարյան Շ., «Նոր նյութեր Հայաստանի առաջին տպարանի պատմության վերաբերյալ», *Պատմա-բանասիրական հանդես*, Երևան, № 1, 1963, էջ 262-266:

15. Պարգև վրդ. Գևորգյան, «Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցու «Ջամբռ»-ը ռուսերեն լեզվով», *Էջմիածին*, հմր. Զ, 1962, էջ 56-60:

16. Սարուխանյան Ն., «XVII դարի 60-70-ական թվականների հայ ազատագրական շարժումը և կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցին», *Լրաբեր հասարակական գիտությունների*, № 3, 2014, էջ 9-22:

17. Վարդանյան Վ., «Էջմիածնի ընդհանրական աթոռի և Աղթամարի կաթողիկոսության հարաբերությունների շուրջ (XII դ. - XIX դարավերջ)», *Պատմա-բանասիրական հանդես*, № 2, 2012, էջ 155-169:

18. Փափազյան Հ., «Վանական կալվածքների սեփականատիրության մի քանի առանձնահատկություններ (XV-XVIII դդ.)», *Բանբեր Մատենադարանի*, № 10, 1971, էջ 237-250:

19. Քիւրտեան Յ., «Յուցակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ Կարմիր վանուց եւ շրջակայից (գրախօսական)», *Բազմավէպ*, Վենետիկ, № 1-2, 1959, էջ 46-48:

20. Օճանյան Հ., «Սիմեոն Երևանցու մատենագրական ժառանգության աղբյուրագիտական արժեքը», *Լևոն Խաչիկյան. Հարյուրամյակ* (նյութեր ակադեմիկոս Լևոն Խաչիկյանի ծննդյան հարյուրամյակին նվիրված հայագիտական միջազգային գիտաժողովի, 28-30 հունիսի 2018, Մատենադարան, խմբ.՝ Գէորգ Տէր-Վարդանեանի, ամփոփումները խմբագրեց՝ Գոհար Մուրադյան), Երևան, 2019, էջ 348-358:

21. Sebouh Aslanian, “Dispersion History and the Policentric Nation: The Role of Simeon Yerevantsi’s Girk or koci Partavcar in the 18th Century Nation Revival”, Venise-S. Lazarus, 2004 (Bibliotheque d’Arménologie *Bazmavep* № 39).

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ, ՏՈՀՄԱՆՈՒՆՆԵՐԻ, ՑԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աբաս Ա., *թագ. Հայոց* 58
Աբգար, *թագ. Օսրոյենէի* 55, 107
Աբդլլա ամիրայ 50
Աբիսողոմ 100
Աբլղասում խան 257
Աբկար 199, 200
Աբրահամ Ա. Ռշտունեաց (Աղբաթանեցի), *կթղ. Հայոց* 57, 109-112
Աբրահամ Բ. Մշեցի (Խոշաբեցի), *կթղ. Հայոց* 73, 127, 128, 148, 153, 174, 232, 238, 260, 261, 280, 281, 287, 297, 323
Աբրահամ Գ. Թրակացի (Կրետացի), *կթղ. Հայոց* 73, 148, 157, 159, 175, 182-185, 199, 210, 216, 261, 267, 281, 293 295, 303, 328
Աբրահամ վրդ. 215
Աբրահամ, *որդի Խելթուբնեցի Աւթանդիլի* 247
Աբրահամ, *որդի Մանուկի* 239
Աբրահամ, *որդի Սահակ քեա-լանթարի* 218, 219, 304
Աբրիել, *երևանցի բազազ* 247
Ագաթանգեղոս 109, 118
Ադդէ եպս. 55, 107
Ազատ խան 175, 176, 186, 187, 232, 233, 263, 264, 267
Ազարիա, *առաջնորդ Հաւուց թառի* 316
Ազիբեկեանք 324
Ազիզ, *որդի Մելիտոնի,* 210
Աթաճաս, *կթղ. Աղուանից* 120
Ալեքսան վեքիլ 206, 291
Ալեքսան, *գրագիր* 296
Ալեքսան, *որդի Հայրապետի, կթղ.-ի գրագիր* 211
Ալի բազազ ուստայ 150
Ալի դուլի բեկ 213, 225
Ալի դուլի Հաճիղարացի 209, 295
Ալի դուլի վեքիլ 187
Ալի դուլի, *որդի Էմինի* 157
Ալի փաշայ 232, 288
Ալիար 211
Ալիբեկ 243, 244, 305
Ալիդօստ, *որդի Ահմատ բէկի* 162
Ալիխան բեկ 141
Ալիջան բեկ, *որդի Հիւսէին բէկի* 165
Ալլահ դուլի, *Երևանի խան* 232, 267
Ալլահվերտի դաճար, *որդի Հաճի Պէկլու Շահկեալտուի* 159
Ալփասլան, *սելջուկեան սուլթան* 51, 59
Ահարօն, *որդի Արզումի* 319
Ահլուլլայ, *որդի Ամիրբէկի* 152, 297
Ահմատ (Ահմեթ III), *Օսմանեան սուլթան* 70, 72, 277-279, 286
Ահմատ աղայ, *որդի Ղուլլուհա-սարլու Վալի աղայի* 159, 299
Ահմատ, *Նախիջևանի դաղի* 143
Ահմեթ II, *Օսմանեան սուլթան* 70
Ահմեթ III, *Օսմանեան սուլթան* 148, 174, 178, 281
Ահմեթ փաշայ 182

Աղաբէկ 233
Աղաճան ճաշկեցի 247
Աղամալ իշխան, *որդի Թումանենց Յարութիւնի* 70, 245, 305, 323
Աղամիր խօճա, *Թոռ Պետրոս խօճայի* 243, 244
Աղաջան խանութպան 246
Աղէքսանդր Ա. Ջուղայեցի, *կթղ. Հայոց* 64, 70, 71, 78, 124-126, 147, 155, 165, 172, 173, 176, 178, 203-205, 209, 212, 214, 217, 220, 227, 231, 237, 239-241, 245, 257-260, 266, 274, 277, 287, 290-293, 298, 303, 306
Աղէքսանդր աբդյ. 136, 137
Աղէքսանդր Բ. Կոստանդնուպոլսեցի (Բյուզանդացի), *կթղ. Հայոց* 75, 82, 128, 138, 175, 187, 215, 224, 232, 233, 263, 264, 267, 268, 281, 282
Աղէքսանդր վրդ., *աթոռակալ* 281
Աղէքսանդր վրդ., *առաջնորդ Մուղնու Սուրբ Գէորգեայ վանից* 158
Աղուան *տե՛ս* **Աֆղան**
Աման Ալան, *որդի Մօլայ Իւսուֆի* 166
Ամիր Ռուստամ 156, 157, 165, 167
Ամիրկիւնէ, *Երևանի խան* 144-146, 163, 194, 195, 210, 249-251, 255, 256, 259, 265, 266, 301
Ամիրքամալ Ապիտին բէկ, *որդի Նաւռուզի* 151, 314
Այասլու եասաւուլ Հաբիպէկ 150
Այվազ Վանեցի 281
Այվազ վէքիլ 224
Այվազ, *որդի Եավրի* 212
Այրմլու ցեղ 80, 234
Անախաթուն, *դուստր Զիթչոնց Մարտիրոսի* 327
Անանէ, *որդի Աբգարու* 55
Անանիայ Ա. Մոկացի, *կթղ. Հայոց* 58, 116-119
Անանիայ Շիրակացի 57
Անանիայ վրդ. Պօլսեցի 217, 303
Անաստաս Ա. Արկուռեցի, *կթղ. Հայոց* 57
Անաստաս, *կայսր Բիւզանդիոյ* 57, 109
Անդրեաս առաքեալ 53
Անդրեաս, *հօրեղբայր Գրիգորի* 323
Անդրեաս, *որդի Էմինի* 323
Անղալատ, *դուստր Վարդանի* 323
Անտօն վրդ., *առաջնորդ Սբ. Հռիփսիմէի* 213, 296
Աշխալ բէկ, *եղբայր Ասլանի* 246
Աշոտ Ա., *թագ. Հայոց* 58, 115, 116
Աշոտ Բ. երկաթ, *թագ. Հայոց* 58
Աշոտ Բագրատունի Մսակեր, *իշխան Հայոց* 58
Աշոտ Բիւրատեան իշխան 57
Աշոտ Գ. Ողորմած, *թագ. Հայոց* 58, 59
Աշոտ Դ., *թագ. Հայոց* 51
Աշոտ իշխան, *Հայաստանի կառավարիչ* 312
Աշոտ, *զօրապետ պարսից* 112
Ապաս I Մեծ, *Սեֆեան շահ* 65, 66, 92, 144, 170, 193, 194, 249, 250, 258, 265, 326
Ապաս II Փոքր, *Սեֆեան շահ* 67, 68, 121, 122, 145, 158, 162, 164, 165, 171-173, 178, 193, 230, 231, 250-255, 258
Ապաս ղուլի, *Երևանի խան* 145, 195, 255, 265, 266
Ապիրատ իշխան 319

Ապովենց Դաւիթ 247
Ապպտուլլայ Զելեպի 135
Ապտալ 205
Ապտի, *Բայազետի փաշայ* 84
Ապտլ բաղի, *որդի Ալի Տօստի* 158
Առաքել 240
Առաքել, *որդի Փիլիպպոսի* 213
Առաքել Դաւրիժեցի, *պատմագիր* 64, 66, 67, 144, 145, 157, 167
Առաքել, *աթոռակից կթղ.* 64
Առաքել, *կթղ. Աղուանից* 121
Ասլան, *որդի խօճա Բէհբուտի* 246, 306
Ասլան, *որդի Համազասպեան Բայընդուրի* 243, 305
Ասպուրակէս Ա. Մանազկերտցի, *կթղ. Հայոց* 56
Աստուածատուր 315
Աստուածատուր Ա. Համադանցի, *կթղ. Հայոց* 71, 125-127, 147, 151, 155, 173, 179-181, 199, 212, 213, 219, 221, 225, 228, 232, 237, 239, 240, 247, 260, 266, 277, 278, 285, 286, 292, 293, 295, 296, 298, 306, 307, 313
Աստուածատուր վրդ., *պատրիարք Երուսաղէմի* 139
Աստուածատուր, *որդի Մարտիրոսի* 241
Արալղցի Ալի աղայ 152, 297
Արզում բէկ, *որդի Մկրտչի* 228
Արզում, *որդի Սարգսի* 322
Արիստակէս Ա. Պարթեւ, *կթղ. Հայոց* 56, 324
Արիստակէս Բ. Աթոռական, *կթղ. Հայոց* 64
Արիստակէս Բ., *կթղ. Աղուանից* 121
Արիստակէս Գ., *կթղ. Աղուանից* 121
Արիստակէս, *աթոռակից կթղ.* 64
Արիստակէս, *կթղ. Աղուանից* 121
Արիստակէս, *որդի Մկրտչի* 228
Արշակ Բ., *թագ. Հայոց* 56
Արտաշէս, *թագ. Աքեմենեան* 74
Աւագ, *եղբայր Շահումի* 244, 305
Աւագ, *որդի Յովհանի* 226, 304
Աւետիք գդակակար 290
Աւետիք վրդ. 327
Աւետիք, *որդի Անտոնի* 241
Աւթանդիլ Խելթուբենեցի 247

Բաբամ, *որդի Մուրատի* 211, 295
Բաբայ 149, 293
Բարգեն Ա. Որմսեցի, *կթղ. Հայոց* 56, 109
Բարիչաւ, *որդի Գասպարի* 316
Բագրատունիք 51, 59
Բակուր-Ներսէս, *կթղ. Աղուանից* 57, 113, 114, 125
Բայատ ցեղ 80
Բայինդուր, *որդի Թահմազի* 221, 247
Բայրամ բէկ, *որդի Նեճիլու Շխահմատի* 165, 302
Բայրամ, *որդի Դալուլար Մահմատ աղայ բեկի* 228
Բայրամ, *որդի Ջհանշիրի* 221, 247
Բանդալու 149, 293
Բարդուղիմէոս առաքեալ 53, 55, 95, 108
Բարդուղիմէոս, *որդի Մօսիսի* 310
Բարսեղ Ա. Անեցի, *կթղ. Հայոց* 59, 60, 76, 119
Բարսեղ եպս. Փառակեցի 81, 92
Բարսեղ խօճա 240
Բարսեղ, *աթոռակից կթղ.* 64
Բէժան, *որդի Պետրոսի* 246
Բէկիճ, *որդի Առաքելի* 312
Բէկլար, *որդի Մուզաբարի* 155

Բէկում 149, 293
Բժկէ, *կթղ. Աղուանից* 120
Բուտաղ, *որդի Բաբի* 227, 292
Բուրճալի բէկ 238, 239, 293
Բռումենց Առաքել 213, 297
Բրնձիկ տիրացու 84
Բօշայից ազգ 329

Գաբրիէլ վրդ. 215
Գագիկ Ա., *թագ. Հայոց* 58, 59, 312, 313
Գագիկ Ա., *կթղ. Աղուանից* 116, 117
Գագիկ Բ. (Գրիգորիս), *կթղ. Աղուանից* 119, 120
Գագիկ Բ., *թագ. Հայոց* 51
Գասպար 150, 295
Գեօլասար վէքիլ 223
Գեօրկի, *թագ. Վրաց* 58
Գեորգ Ա. Բիւրականցի, *կթղ. Հայոց* 58
Գեորգ Բ. Գառնեցի, *կթղ. Հայոց* 58, 115, 116
Գեորգ վրդ. Թօխաթցի (Եւդոկիացի) 83, 283, 284
Գիգան, *առաջնորդ Աղուանից* 111
Գիւլի, *այրի կին* 225
Գիւտ Ա. Արահեզացի, *կթղ. Հայոց* 56
Գորքենց Միրզաջան 203
Գրիգոր (Ղազախու երկրից) 215
Գրիգոր (Վահրամ) Բ. Վկայասէր 51, 59, 60, 119, 312
Գրիգոր Բ., *կթղ. Աղթամարի* 134
Գրիգոր Գ. Պահլաւունի, *կթղ. Հայոց* 120, 133
Գրիգոր Դ. Տղայ (Քարավէժ), *կղթ. Հայոց* 51, 60, 76, 96, 119, 120
Գրիգոր Զ. Ապիրատ, *կթղ. Հայոց* 60
Գրիգոր Է. Անաւարզեցի, *կթղ. Հայոց* 51, 60, 61
Գրիգոր Թ. Մուսաբեկեանց, *կթղ. Հայոց* 61
Գրիգոր Ժ. Մակուեցի (Զալալբեկեանց), *կթղ. Հայոց* 63, 80, 141-144, 156-157, 165, 167, 168, 196, 230, 255, 265, 271, 289, 299, 302, 313
Գրիգոր ԺԱ. Բյուզանդացի, *կթղ. Հայոց* 64
Գրիգոր ԺԲ. Վաղարշապատցի, *կթղ. Հայոց* 64
Գրիգոր իշխան 57
Գրիգոր Լուսաւորիչ (Պալհաւեան) 50, 55, 56, 62, 65, 76, 77, 87, 95-97, 108-116, 118, 120, 125, 126, 132, 141, 170, 317, 324, 325, 328
Գրիգոր Մագիստրոս Պահլաւունի 59, 312, 313, 315, 317
Գրիգոր Մամիկոնեան, *իշխան Հայոց* 57, 312
Գրիգոր վրդ., *առաջնորդ Մուղնու Սուրբ Գէորգեայ վանից* 329
Գրիգոր վրդ., *պատրիարք Կ. Պոլսոյ* 284
Գրիգոր, *առաջնորդ Աղուանից* 111
Գրիգոր, *կթղ. Աղթամարի* 138
Գրիգոր, *կթղ. Աղուանից* 121, 122
Գրիգոր, *որդի բասմաճի Ալանի* 247
Գրիգոր, *որդի Թարաղուլի* 322
Գրիգոր, *որդի խօճա Սէթի* 161-163
Գրիգոր, *որդի Ղևոնդենց Խեչումի* 214, 297
Գրիգոր, *որդի Մկրտչի* 216
Գրիգոր, *որդի Յարութիւնի* 323
Գրիգորիս, *թոռ Գ. Լուսաւորչի* 109, 114, 118, 120, 125

Դալուլար Մահմատ Ալի բեկ 228
Դանիէլ 150, 257
Դատա աղայ, *որդի Մխրաչահի* 155
Դարկեահ բազազ 150, 294
Դաւիթ Ա. Արամուսեցի (Արամուեցաց), *կղթ. Հայոց* 50, 58
Դաւիթ Ա., *կղթ. Աղթամարի* 51, 60, 97, 133
Դաւիթ Արքակաղնեցի, *հակաթոռ կթղ.* 60
Դաւիթ Բ. Կակաղեցի, *կթղ. Հայոց* 58
Դաւիթ Դ. Վաղարշապատցի, *կթղ. Հայոց* 64, 249
Դաւիթ Ե., *կթղ. Աղուանից* 116
Դաւիթ Զ., *կթղ. Աղուանից* 116, 119
Դաւիթ Թ., *կթղ. Աղուանից* 121
Դաւիթ Սահառունի 57
Դաւիթ վեքիլ 226, 297
Դաւիթ վրդ. Թիֆլիզեցի 82
Դաւիթ վրդ., *առաջնորդ Բջնու վանից* 322-324
Դաւիթ վրդ., *առաջնորդ Մուղնու Սուրբ Գէորգեայ վանից* 158, 299, 329
Դաւիթ, *առաջնորդ Աղուանից* 111
Դաւիթ, *որդի Աստուածատրի* 329
Դաւիթ, *որդի Ծռակցի Աւթանդիլի* 247
Դաւիթ, *որդի Կիրակոսի* 209
Դաւուտ, *որդի Անտոնի* 210
Դիլաւ, *որդի Մանուկի* 217, 303
Դուլօյենց Գօրկի 247
Դօլում, *որդի Սիմօնի* 203, 322
Դօլվաթկեալտ 217, 304
Դօլվաթպէկ, *որդի Սիմոնի* 322

Եաղուբ էշակչի 205
Եաղուբ թագ., *թոռն Ջհանշահի* 64
Եաղուբ, *որդի Արալղցի Ալի աղայի* 152
Եաղուբ, *որդի Թանղրիղուլու* 329
Եավրի, *որդի Այվազի* 214
Եզր Ա. Փառաժնակերտցի, *կթղ. Հայոց* 57, 58
Եկատարինե II Ալեքսիովնայ 82
Եղիա Ա. Արճիշեցի, *կթղ. Հայոց* 57, 113-115
Եղիազար Ա. Հռոմկլայեցի (Այնթափցի) 68-70, 123, 179, 195, 204, 211, 243, 244, 257, 266, 275-277, 290, 296, 305
Եղիազար վրդ., *առաջնորդ Սբ. Գայիանէի* 206, 214, 297
Եղիազար, *կթղ. Աղուանից* 113
Եղիազար, *որդի Գտակակարենց Աւետիքի,* 203
Եղիշե եպս., *աշակերտ Սբ. Թադէոսի* 54, 55, 108, 109, 112, 114, 118
Եղիսե Ա. Ռշտունի, *կթղ. Հայոց* 58, 116
Եղիսե, *աթոռակից կթղ.* 64
Եղսում, *Մարկոսի դուստր* 217
Եմէմիկ զորավար 115
Եսայի Ա. Եղիպատրուշեցի, *կթղ. Հայոց* 58
Եսայի Հասան-Ջալալեանց, *կթղ. Աղուանից* 124-127
Եսայի վեքիլ 275
Եսթեր, *հրեայ Պարսից թագուհի* 74
Ետկեար, *որդի Բաբի* 166
Երեմիա Բ. Հասան-Ջալալեանց, *կթղ. Աղուանից* 122

Զա Ռըզայ ղուլի քարայ մահտեսի, *որդի Նորքցի Մարգարի* 301
Զալ, *Երևանի խան* 195
Զալ, *որդի Թահմազի* 221, 247
Զաման Միրզայ Ալի 208
Զաման, *դուստր Գրիգորի* 218, 219, 304

Զամանատին, *Երևանի դազի* 142, 143
Զաւէն Ա. Մանազկերտցի, *կթղ. Հայոց* 56
Զաքարիայ Ա. Զագեցի, *կթղ. Հայոց* 58, 115
Զաքարիայ Բ. Զաքարեան ամիրսպասալար 328
Զաքարիայ Բ. Վաղարշապատցի, *կթղ. Հայոց* 64
Զաքարիայ Գ., *կթղ. Աղթամարի* 52, 64
Զաքարիայ մաճտեսի 311
Զաքարիայ վրդ., *առաջնորդ Թիֆլիսի* 131, 132
Զաքարիայ վրդ., *առաջնորդ Հաւուց թառի* 313, 314
Զաքարիայ Քանաքեռցի, *պատմագիր* 64, 195
Զաքարիայ, *որդի Հայրապետի* 319
Զաքարիայ, *որդի Մարգարի* 311
Զաքարիայ, *որդի Ստեփաննոսի* 208
Զաքարիայ, *քհյ. Շամախու* 126
Զերեդեոս, *հայր Յօհաննէս առաքեալի* 53
Զեբեդեոս, *կայսր Բիւզանդիոյ* 57, 109
Զէյնալապտի, *որդի Էմինի* 157
Զօրաբաբել, *կառաւարիչ Հուդայի* 62

Էմին, *որդի Բռումենց Առաքելի* 225
Էվում, *որդի Բռումենց Առաքելի* 213

Թադէոս առաքեալ 53-56, 95, 99, 108, 111, 112, 132
Թադէոս խօճա 304
Թադէոս խօճա, *Աւետքի որդի* 219
Թադէոս, *ամոռակից կթղ.* 64
Թադէոս, *աշակերտ Յիսուսի* 107
Թադէոս, *որդի Այվազի* 216
Թահմազ (Թահմասպ II), *Սեֆեան շահ* 73, 121, 173, 248, 260, 261
Թահմազ I, *Սեֆեան շահ* 64, 248, 249, 314
Թահմազ դուլի, *Երևանի խան* 163, 164, 194, 210, 251, 266
Թահմազ, *որդի Ջհանշիրի* 221, 247
Թամուր Ղայա բէկ 239
Թարաքեամա ցեղ 260
Թարխան, *որդի Ոսկանի* 154, 155, 298
Թեմուրազ II, *թագ. Վրաց* 246, 306
Թեոդոս Բ., *կայսր Բիւզանդիոյ* 56
Թեոդորոս Ա. Ռշտունի, *կթղ. Հայոց* 58, 116
Թեոդորոս Բ. Կիլիկեցի, *կթղ. Հայոց* 61
Թեոդորոս եպս. ի Կարնոյ 110
Թեոդորոս իշխան 57
Թեոդորոս կթղ. 51
Թեոդորոս Ռշտունի, *մարզպան Հայոց* 57
Թեոփիլոս եպս. 55, 56
Թիլի խան, *դուստր Ալահդուլու* 150
Թորոս Ա., *իշխան Հայոց Կիլիկիոյ* 51, 60
Թորոս խօճա 304
Թորոս կթղ. 59
Թուման վէքիլ 210, 252
Թուման, *որդի Բաղու* 211, 212, 296
Թուրվանտայ, *կին բջնեցի Վարդանի* 323
Թուքազբան, *դուստր Սհաթլուեցի Բաբուռ աղայի* 150
Թօխում, *որդի Գրիգորի* 322
Թօմայ Բ., *կթղ. Աղթամարի* 138
Թօմայ Մեծոփեցի, *պատմագիր* 120, 134, 313
Թօմայ, *կթղ. Աղուանից* 121

Թոմաս առաքեալ 53, 55
Թորոս խօճա, *որդի Աւետքի* 219
Թորոս, *արքայորդի Հայոց Կիլիկիոյ* 60
Թորոս, *որդի Սիմոնի* 322

Իբրահամ 247
Իբրահիմ բէկ, *որդի Եաղուպ բէկի* 165
Իգնատիոս աբեղ. 139
Իպրահիմ 297
Իպրահիմ աղայ, *Երևանի խանի նազիր* 158, 267
Իպրահիմ Խալիլ խան 130, 131
Իպրահիմ խալիֆա, *որդի Ալփաուստ խալիֆայ Խալիլի* 159, 299
Իպրահիմ շահ 175, 262, 263
Իպրահիմ փաշայ 232, 281, 287, 288
Իպրահիմ, *որդի Արալղցի Ալի աղայի* 152
Իպրահիմ, *որդի Հաճի Խզրի* 152
Իսահակ (Սահակ) Գ. Ջորոփորեցի, *կթղ. Հայոց* 57, 312
Իսմայէլ I, *Սեֆեան շահ* 64, 249, 314
Իսմայէլ բէկ, *Թոռ Սուլթան բէկի* 149
Իսրայէլ Ա. Ոթմսեցի, *կթղ. Հայոց* 57
Իսրայէլ, *եղբօրորդի Մանասի* 216
Իսրայէլ, *կթղ. Ադուանից* 82, 128-131
Իւզբաշի 203
Իւզբաշի Թաղի 234
Իւսուֆ, *եղբայր Ապտլ բաղի* 158
Իւսուֆ, *որդի Խալիլի* 151

Լևոն I, *Հռոմի պապ* 110, 111
Լևոն Բ., *Թագ. Հայոց Կիլիկիոյ* 60
Լևոն Գ., *Թագ. Հայոց Կիլիկիոյ* 60
Լևոն Ե., *Թագ. Հայոց Կիլիկիոյ* 60, 61
Լևոն Զ., *Թագ. Հայոց Կիլիկիոյ* 51, 60, 61
Լէհինզ, *որդի տէր Սարգսի* 247
Լենկթեմուր 52
Լօյինենց Բէժան 223

Խաթուն, *դուստր Փիր Հուսէյին* 142
Խալաֆ, *որդի Արգուլեցի Աղասու* 315
Խալիլ Օզբէկ, *Երևանի խան* 176, 233, 267, 268
Խալիֆայ Իպրահիմ բէկ, *որդի Եաղուպ աղայի* 160
Խան Մահմատ, *որդի Գիւլու* 156
Խանադան ղուլի, *որդի Սահաթլուեցի Հիւսէյին բէկի* 149
Խանբաբի, *Իսրայիլի որդի* 206, 207, 291
Խանում, *Սիմէօնի կին* 223, 307
Խաչատուր, *որդի Աստուածատուրի* 214
Խաչատուր, *որդի Հախնազարի* 317
Խաչատուր, *որդի Ղազարի* 244, 305
Խաչատուր, *որդի Սահրատի* 209, 241, 293
Խաչատուր, *որդի տէր Սարգսի* 208
Խաչիկ Ա. Արշարունի, *կթղ. Հայոց* 58, 119
Խաչիկ Բ. Անեցի, *կթղ. Հայոց* 59, 119
Խեչիբաբ, *որդի Գալուստի* 323
Խեչում, *որդի Անտոնի* 210
Խոսրով II, *Սասանեան թագ.* 110
Խոսրով, *Երևանի խան* 145, 171, 172, 194, 230, 231, 251, 265
Խոսրովանոյշ, *թագուհի Հայոց* 58
Խտմաթ ղուլի բէկ 239
Խօրիշան, *կին Հերակլ II-ի* 246

Կակոս 207
Կարապետ Ա. Կեղեցի, *կթղ. Հայոց* 61
Կարապետ Բ. Զէյթունցի (Ուլնեցի), *կթղ. Հայոց* 72, 127, 148, 152, 174, 216, 232, 272, 273, 278-281, 286, 287, 295, 303
Կարապետ վրդ. ի Լիմ անապատէ 138
Կարապետ վրդ., *առաջնորդ Բջնու վանից* 322
Կարապետ, *կթղ. Աղուանից* 120
Կեանջումենք 327
Կեօքլու, *դուստր Հայրապետի* 226, 297
Կիկոսենց Ցարութիւն 246
Կիկոսենց Նասխիք 246
Կիրակոս Ա. Վիրապեցի, *կթղ. Հայոց* 52, 61-63, 76, 120, 134, 139, 141, 313
Կիրակոս Գանձակեցի, *պատմադիր* 60, 114, 118, 119, 120, 133
Կիրակոս, *որդի Ազիզի* 211
Կիւրիոն I, *կաթ. Վրաց* 111, 112
Կղեօպայ, *եղբայր Յօսէփ Աստուածահոր* 54
Կոզեռ վրդ. 66
Կոմիտաս Ա. ի յԱրագածոտնէ (Աղցեցի), *կթղ. Հայոց* 57, 112, 113
Կոնստանդին Ե. Սսեցի, *կթղ. Հայոց* 61
Կոստանդիանոս Ա. Մեծ, *Հռոմի կայսր* 56, 109
Կոստանդին IX, *կայսր Բիւզանդիոյ* 59
Կոստանդին Ա. Բարձրաբերթցի, *կթղ. Հայոց* 60, 133
Կոստանդին Ա., *իշխան Հայոց Կիլիկիոյ* 51, 60
Կոստանդին Բ. Կատուկեցի, *կթղ. Հայոց* 60
Կոստանդին Գ. Հերձուածօղ (Կեսարացի), *կթղ. Հայոց* 60, 61
Կոստանդին Գունդստաբլ 60, 61
Կոստանդին Դ. Լամբրոնացի, *կթղ. Հայոց* 60
Կոստանդին Դ., *թագ. Հայոց Կիլիկիոյ* 61
Կոստանդին Ե., *թագ. Հայոց Կիլիկիոյ* 61
Կոստանդին Զ. Վահկացի, *կթղ. Հայոց* 61

Հաճի Ահմատ խան 227, 318
Հաճի Հիւսէին 232
Հաճի Մահմատ Քեարիմ, *որդի Հաճի-իմամղուլի* 219
Հաճի Մուհամատ Հիւսէին 212, 213
Հաճիպէքլու Իւսուֆ աղայ 166
Համազ, *դուստր Յակոբ Զորագեղցւոյ* 220, 221
Համազազ, *Տիլանի որդի* 311
Համազասպ Մամիկոնեան, *իշխան Հայոց* 57
Համամ Արևելցի 116
Հասան 231
Հասան Ալի խան ղաջար, *Երևանի խան* 176, 187, 188, 268, 269
Հասան աղայ, *որդի Քեարիմ Ալիի* 220, 300
Հասան ի յՕշականայ 149, 294
Հատի, *դուստր Մուրատի* 214
Հաֆզքամրան 210
Հեթօմ Ա., *թագ. Հայոց Կիլիկիոյ* 60
Հերակլ (Հերակլիոս Ա.), *կայսր Բիւզանդիոյ* 57

Հերակլ II, *թագ. Վրաց* 85, 131, 246
Հերում, *որդի Ղևոնդի* 206
Հէջուբենց Ռստամ 246
Հիւսեին Ալի, *Երևանի խան* 80, 81, 103, 129, 130, 153, 154, 157, 158, 163, 168, 176, 177, 187, 197, 200, 201, 216, 228, 235, 264, 270, 271, 291, 298, 302, 303
Հիւսեին բէկ, *որդի Ամիրասլան բէկի* 149, 294
Հիւսեին ի յՕշականայ 149, 294
Հիւսեին փաշայ 182, 288
Հիւսեին, *Սեֆեան շահ* 70, 71, 85, 173, 178, 179, 195, 257-260, 266, 278
Հիւրի խան, *դուստր Ղլիճ Ասլանի* 150
Հուրիխան, *դուստր Արալղցի Ալի աղայի* 152
Հօքիլօեենց Մօսէս 246
Հօքինեենց Ասի 246

Ղազար 224
Ղազար Ա. Ճահկեցի, *կթղ. Հայոց* 74, 81, 82, 92, 128, 129, 136, 137, 138, 140, 175, 185, 186, 204, 206, 214, 217, 225-227, 233, 234, 244, 262, 263, 267, 281, 282, 290, 292, 296, 304
Ղազար ի Բջնի 324
Ղազար, *որդի Մարգարի* 311
Ղազար, *որդի Վարդանի* 324
Ղազարեենց Աբրահամ 214
Ղազի 275
Ղալանդար օղլի Մահմետ ղուլի 142
Ղաճար Ալլահվերտի բէկ, *որդի Համիբէկլու Շահկեալտու* 156
Ղասում 156
Ղարագեօզ, *որդի Պետրոսի* 217, 303
Ղարայ Իւսուֆ 52
Ղևոնդ Ա. Եռաստեցի, *կթղ. Հայոց* 57
Ղևոնդ Կարնեցի 305
Ղևոնդ մահտեսի, *որդի տէր Սուքիասի* 243
Ղևոնդ, *որդի Սէթի, թոռն Բապիճանի* 142
Ղևոնդեանք 56
Ղևոնդիոս պատրիարք 56
Ղէբէոս (Թադէոս, Յուդայ Յակոբեան) 53-55, 107
Ղուլ Իսմայէլ աղա, *որդի Ղուլ Ցահրատ աղայի* 159, 299, 300
Ղուկաս Ա. Աջապահեան, *կթղ. Կիլիկիոյ* 139
Ղուկաս վրդ., *նուիրակ Իզմիրի* 282
Ղուկիանոս վրդ. աթոռակալ 200, 310
Ղուշչի խան 219
Ղօչի խան 199, 200
Ղօռչի Ահմատ աղայ 155

Մագնոս մարզպան 56
Մաթօյ 84
Մահամատ աղայ, *որդի Սէիդի* 298
Մահմատ (Մահմուտ, Մահմետ - Մուհամմեդ IV), *Օսմանեան սուլթան* 67, 68, 69, 134, 135, 275-277
Մահմատ Ալի 222
Մահմատ աղայ 298, 299
Մահմատ աղայ, *որդի Ղուլլուհասարլու Վալի աղայի* 159
Մահմատ բէկ դաճար, *որդի Դալուլար Իմանի բէկի* 227, 303
Մահմատ զաման 203
Մահմատ Հիւսեին քեալանթար 225
Մահմատ Ղասում բէկ 221, 300
Մահմատ ղուլի բէկ 228, 239

Մահմատ ղուլի, *Երևանի խան* 164, 171, 250
Մահմատ մախսուտ 162
Մահմատ շեֆի 239
Մահմատ Ռահիմ, *որդի Հաճի Ռահաճապ Ալու* 240
Մահմատ, *Երևանի խան* 155, 195
Մահմատ, *որդի Ահմատի* 223
Մահմետ (Մեհմեդ) II, *Օսմանեան սուլթան* 63
Մահմետ (Մուհամմադ) 57, 60
Մահմետ, *որդի Մուստաֆա բէգի* 153
Մահմուտ I, *Օսմանեան սուլթան* 73-75, 148, 174, 178, 280-282
Մահմուտ, *աֆղան կառավարիչ* 72
Մաղաքիա վրդ., *առաջնորդ Հաւուց թառի* 315, 316
Մամալօ, *որդի Պապի* 247
Մանաս, *որդի տէր Ղուկասի* 216
Մանկասար 204
Մանուել վրդ., *առաջնորդ Սաղմոսավանից* 326
Մանուկ խօճա, *Աւետքի որդի* 219, 304
Մանուկ, *Փիլոմի որդի* 315
Մաշտոց Ա. Գառնեցի (Եղուարդեցի), *կթղ. Հայոց* 51, 58, 116
Մատաթիայ առաքեալ 53, 107
Մատթէոս Աւետարանիչ 53, 54
Մատթէոս Գ., *կթղ. Աղուանից* 120
Մատթէոս խօճա 304
Մատթէոս Ուռհայեցի, *պատմագիր* 119
Մատթէոս վէքիլ 227
Մատթէոս վրդ., *առաջնորդ Հաւուց թառի* 315, 316
Մատթէոս, *կթղ. Աղուանից* 121
Մատթէոս, *որդի Անանիայի* 207, 291
Մատթէոս, *որդի Խաչիկի* 324
Մատթէոս, *որդի Յօսէփի* 213, 296
Մարգար, *ղազախեցի դաբաղ* 247
Մարգար, *որդի Մնացականի* 282
Մարգարիտ, *դուստր Անտօնի* 205
Մարգարիտ, *դուստր Գրիգորի* 226
Մարիամ 326
Մարիամ Աստվածածին 54
Մարիամ, *կին Պետրոսի* 212
Մարիամ, *մայր Յարութիւնի* 204, 296
Մարկիաւնոս, *կայսր Բիւզանդիոյ* 56
Մարկոս Ա., *կթղ. Աղուանից* 119
Մարկոս Աւետարանիչ 54
Մարկոս Բ., *կթղ. Աղուանից* 119
Մարուք վրդ., *որդի Թօրոսի* 212, 296
Մարտիրոս վրդ., *առաջնորդ Մուղնու Սուրբ Գէորգեայ վանից* 157, 158, 328, 329
Մարտիրոս վրդ., *առաջնորդ Սուրբ Շողակաթի* 213, 296
Մարտիրոս վրդ., *պատրիարք Կ. Պոլսոյ* 68
Մարտիրոս Փշրուկ, *կթղ. Աղթամարի* 134-136, 275
Մարտիրոս, *որդի Գալուստի* 208
Մարտիրոս, *որդի Սիմոնի* 322
Մելիք Աւթանդիլ 231
Մելիք Կարապետ, *որդի Տիրիճասի* 329
Մելիք Յովանիս 209, 292
Մելիք Ներսես 196
Մելքիսէք, *աթոռակից կթղ.* 64, 67, 144, 170, 193, 209, 249, 250, 265, 295
Մելքիսէք, *կթղ. Աղուանից* 121
Մելքոն իւզբաշի 290
Մելքոն, *որդի Վարդանի* 323
Մելքոն, *որդի տէր Սարգսի* 247

Մեհտի վեզիր 295
Մեհրապ, *փեսայ ղալայճի Պաղտասարի* 247
Մեսրոպ Ա. Արտազեցի, *կթղ. Հայոց* 61
Մեսրոպ վրդ. 206
Մեսրոպ վրդ., *առաջնորդ Բջնու վանից* 321, 322
Մեսրոպ, *որդի Մկրտչի* 225
Մեհրալի, *Երևանի խան* 231
Մեհրապ 205
Մեհրումն, *որդի Մանկասարի* 204, 290
Մեմին բեկ 309
Մեջլամ ղուլի բեկ 149
Մեջլում բեկ, *որդի Թահմազ բէկի* 149, 294
Մեվլամ ղուլի բեկ 294
Մժեժ Ա. Գնունի, *մարզպան Հայոց* 57
Մինաս Ա. Ակնեցի, *կթղ. Հայոց* 75, 82, 128, 138, 140, 175, 186, 187, 263, 282
Մինաս եպս., *նուիրակ և առաջնորդ* 83, 92
Մինաս վրդ. Աստապատցի 205
Մինաս վրդ., *աթոռակալ* 150, 211, 291, 296
Միրաև Մանուչար 205
Միրաշահ 298
Միրապ Սեֆի ղուլի 231
Միրզա ճաճի, *որդի Հասան Ալի խանի* 235
Միրզա Մահմատ Թաղի 219
Միրզա Մուհամատ բեկ 212
Միրզա Մուհամատ Մեհտի 210
Միրզա Շեֆի դիւանագիր 188, 222
Միրզա ռապի 186
Միրզա Ռաֆի, *որդի Միրզա չէֆու* 222, 306
Միրզա Քեազում 182-184, 186
Միրզախան, *որդի Մարտիրոսի* 209
Միքայէլ Ա. Աջապահեան, *կթղ. Կիլիկիոյ* 139, 140
Միքայէլ Ա. Սեբաստացի, *կթղ. Հայոց* 64, 121, 134, 249
Միքայէլ խօճա, *որդի Սաֆար խօճայի* 243, 305
Միքայէլ վրդ. Քանաքեռցի 150, 151, 217, 218, 304
Միքայէլ վրդ., *որդի Ղազարի* 217, 218
Միքայէլ վրդ., *տեղապահ* 226, 311
Միքայէլ, *որդի Գոռակակարենց Աւետիքի* 203
Միքայէլ, *որդի Սաֆարի* 216
Միքայէլ, *պապ Ադամիրի* 244
Մլեհ, *իշխան Հայոց Կիլիկիոյ* 60
Մխիթար Ա. Գոնեցի, *կթղ. Հայոց* 60
Մխիթար Գոշ 133
Մկրտիչ Մոծակեցց 318
Մկրտիչ վրդ. 229
Մկրտիչ, *որդի Անտոնի* 241
Մկրտիչ, *որդի Իսկանդարի* 216
Մկրտիչ, *որդի Մուզաբարի* 155
Մկրտիչ, *որդի Յովանիսի* 321
Մկրտում Մօնթօյենց 247
Մկրտում Շուշանենց 206
Մկրտում, *որդի Աղաբէկի* 213
Մկրտում, *որդի Անանի* 209, 292
Մկրտում, *որդի բախալ Լալվի* 247
Մհեր, *որդի երևանցի Սարգսի* 155, 298
Մուհամատ 205, 215, 231
Մուհամատ աղայ, *որդի Բաղրխանի* 154, 298
Մուհամատ Մուսուն, *որդի Հաճի Մահմատ Բաղրի* 239

Մուհամատ սատղ, *որդի Մուսլումի* 162
Մուհամատ, *որդի Արալղցի Ալի աղայի* 152
Մուղանլու ցեղ 79, 152
Մուշե Ա. Այլաբերեցի, *կթղ. Հայոց* 57
Մուշեղ Զ. Մամիկոնեան, *իշխան Հայոց* 58
Մուշուտ, *որդի Թահմազի* 150, 294
Մուստաֆա (Զալըղ) 286
Մուստաֆա II, *Օսմանեան սուլթան* 70, 276, 277
Մուստաֆա III, *Օսմանեան սուլթան* 75, 76, 83, 282-284
Մուստաֆա բեկ 153, 297
Մուստաֆա փաշայ 135, 182, 286-288
Մուստաֆա, *Կարսի փաշայ* 84
Մուրատ (երևանցի) 302, 326
Մուրատ IV, *Օսմանեան սուլթան* 65, 194, 210
Մուրատ բեկ 162
Մուրատ, *որդի Բէկումի* 205
Մուրատ, *որդի Սաֆարի* 211
Մուրթուզա ղուլի, *Երևանի խան* 195
Մուրթուզա փաշայ 171, 252
Մսրցիք 90
Մօլա Մահմատ Հիւսէին 152
Մօսէս Ա. Եղուարդեցի, *կթղ. Հայոց* 57, 110-112
Մօսէս Գ. Սիւնեցի (Տաթևացի), *Հայոց կթղ.* 62-65, 67, 120, 121, 144-146, 152, 167, 170, 214, 230, 241, 249, 302
Մօսէս Դ., *Աղուանից կթղ.* 119
Մօսէս խօճա, *Փանոսի որդի* 212, 213, 225
Մօսէս Կաղանկատուացի (Կաղանկատուացի), *պատմագիր* 116, 118
Մօսէս մարգարե 50, 95
Մօսէս վրդ. 205, 217
Մօրիկ, *կայսր Բիւզանդիոյ* 79, 110, 112

Յազկերտ Բ., *պարսից թագ.* 56
Յակոբ Ա. Տարսոնացի (Կլայեցի), *կթղ. Հայոց* 60
Յակոբ Բ. Անավարզեցի 61
Յակոբ Գ. Սսեցի, *կթղ. Հայոց* 61
Յակոբ Դ. Զուղայեցի, *կթղ. Հայոց* 64, 65, 67-69, 71, 122, 123, 134-136, 145, 146, 149, 152-156, 158-167, 172, 173, 177, 191, 193, 195, 198, 211, 214-227, 235-238, 246, 247, 255-257, 265, 266, 275-277, 289, 290, 294, 297, 299-306
Յակոբ Ե. Շամախեցի, *կթղ. Հայոց* 76, 80, 82, 83, 128, 129, 153, 154, 158, 176, 177, 200, 227, 244, 264, 268-270, 273, 274, 282, 283
Յակոբ եպս. Սիւնեաց 116, 117
Յակոբ երէց 84
Յակոբ Կօնկոռեցց 317
Յակոբ Նալեան, *պատրիարք Կ. Պոլսոյ* 137, 140, 283, 284
Յակոբ վրդ. Զմառացի 274
Յակոբ վրդ. ի Կտուց աճապատէ 138
Յակոբ վրդ. Մշեցի 83, 283
Յակոբ վրդ. Օշականցի 225
Յակոբ վրդ., *որդի Զուղայեցի Թաասլուի* 167, 253
Յակոբ, *որդի Թարաղուլի* 322
Յակոբ, *որդի Մելքիսէթի* 324
Յակոբ, *որդի Շիրվանի* 323
Յակոբ, *որդի Պապի* 247

Յակոբեան, *որդի Խօճայ Սէթի* 72, 155, 161, 162, 163, 164, 218, 222, 226, 252, 300, 305
Յակոբոս Ալփեայ առաքեալ 53, 54, 107
Յակոբոս առաքեալ 53-55, 108
Յաղամէ, *որդի Ղևոնդի* 206
Յարութիւն 296, 329
Յարութիւն Վանեցի 281
Յարութիւն վրդ., *առաջնորդ Ախլցխայի* 277
Յարութիւն, *որդի Դաւուտի* 209
Յարութիւն, *որդի երևանցի Աւաքի* 247
Յարութիւն, *որդի Էլիպէկի* 208
Յարութիւն, *որդի Թումանի* 214
Յարութիւն, *որդի Ծռակցի Աւթանդիլի* 247
Յարութիւն, *որդի Համատանցի Խախուտի* 247, 307
Յարութիւն, *որդի ճօն Անտոնի* 247
Յարութիւն, *որդի Մանկասարենց Մխրիճանի* 290
Յարութիւն, *որդի Միրզայի* 287
Յարութիւն, *որդի Միրիջանի* 204
Յիսուս Քրիստոս 50, 53-57, 69, 95, 104, 105, 107-109, 113, 114, 121, 132, 172, 252, 312, 313
Յովաբ Ա. Դւնեցի, *կթղ. Հայոց* 58
Յովակիմ, *որդի Մարգարի* 311
Յովաննես Բ. Գաբեղենեանց, *կթղ. Հայոց* 57, 110
Յովաննես Ե. Դրասխանակերտցի, *կթղ. Հայոց* 58, 116
Յովաննես Ե., *կթղ. Աղուանից* 119
Յովաննես Զ. Սսեցի, *կթղ. Հայոց* 60
Յովաննես Զ., *կթղ. Աղուանից* 120
Յովաննես Է. Աջակիր, *կթղ. Հայոց* 64
Յովաննես Ը., *կթղ. Աղուանից* 121
Յովաննես Ժ., *կթղ. Աղուանից* 129-132
Յովաննես խօճա, *որդի Ռուստամի* 203
Յովաննես վրդ. Բաղիշեցի 72, 272, 277, 278
Յովաննես վրդ. ևուիրակ 137
Յովաննես վրդ. Քանաքեռցի 82
Յովաննես վրդ., *առաջնորդ Բջնու վանից* 321, 323, 324
Յովաննես վրդ., *առաջնորդ Հաւուց թառի* 315, 316
Յովաննես քհյ. 284
Յովաննես, *կաթոլիկ հոգև.* 84
Յովաննես, *կթղ. Աղուանից* 121, 122
Յովաննես, *որդի Անտոնի* 241
Յովաննես, *որդի Առաքելի* 217, 303
Յովաննես, *որդի Աստուածատրի* 329
Յովաննես, *որդի բախալ Լալվի* 247
Յովաննես, *որդի Գուրջի Մարգարի* 247
Յովաննես, *որդի դաբաղ մահտեսի Դաւթի* 247
Յովաննես, *որդի Ուլուբէկի* 316
Յովաննես-Սմբատ, *թագ. Հայոց* 59
Յովանիս խօճա, *որդի Ուռուստամի* 290
Յովանիս, *որդի Պետրոսի* 213, 303
Յովանիս, *որդի Սարգսի* 329
Յովհաննես Է. Աջակիր, *կթղ. Հայոց* 52
Յովհաննես Է., *կթղ. Աղուանից* 120
Յովհաննիս, *որդի Ստեփաննոսի* 208
Յովսէ (Յոստոս, Բարսաբայ), *աշակերտ Քրիստոսի* 53, 54, 107
Յովսէս Բ. Փարպեցի, *կթղ. Հայոց* 58
Յուդա մատնիչ 53, 107
Յուսիկ Ա. Պարքեւ, *կթղ. Հայոց* 56
Յուսուփ ամիրայ 58
Յուստիանոս I, *կայսր Բիւզանդիոյ* 110

Յօհան Ա. Մանդակունի, *կթղ. Հայոց* 56
Յօհան Աւետարանիչ 53
Յօհան Գ. Օձնեցի, *կթղ. Հայոց* 57
Յօհան ի Կոգովտայ 57, 110-112
Յօհան Քռնեցի 61
Յօհան, *որդի Յօհաննիսի* 245, 306
Յօհաննէս, *որդի Մկրտչի* 228
Յօհաննիս 212
Յօհաննիս, *որդի Պետրոսի* 227
Յօհաննէս առաքեալ 53
Յօղիտայ, *դուստր Գրիգորի* 226
Յօնան, *եպս. Աղուանից* 117
Յօնան, *կթղ. Աղուանից* 116
Յօսէփ Ա. Հողոցմեցի, *կթղ. Հայոց* 56
Յօսէփ Աստուածահայր 54, 107
Յօսէփ Բ., *կթղ. Աղուանից* 115
Յօսէփ Գ., *կթղ. Աղուանից* 119
Յօսէփ կթղ. 61, 76
Յօսէփ, *աստվածչնչ.* 74
Յօսէփ, *որդի Անտոնի* 210
Յօսէփ, *որդի Մօնթօյենց Մկրտումի* 247
Յօսէփ, *որդի տէր Մօսէսի* 316

Նաբիբեկ 295
Նազրկեօն միրզա, *որդի Ամիրկհւնէ խանի* 162
Նահապետ Ա. Ուրհայեցի (Եդեսացի), *կթղ. Հայոց* 70, 123, 124, 157, 173, 195, 197, 201, 208, 211, 212, 224, 239, 241, 245, 257, 290, 291, 293, 296, 299, 303, 305
Նաճաֆ, *Երևանի խան* 195
Նաճաֆալի բէկ 201
Նաջաֆ ղուլի, *Երևանի խան* 158, 172, 253
Նատր շահ 73-75, 127, 148, 157, 159, 160, 175, 182-186, 189, 217, 261, 262, 264, 267, 268, 318
Նարին, *որդի Փանոսի* 321
Նեստոր, *պատրիարք Կ. Պոլսոյ* 114
Ներսէհ Կամսարական, *իշխան Հայոց* 57
Ներսես Ա. Մեծ, *կթղ. Հայոց* 56
Ներսես Ա. Սեբաստացի, *կթղ. Կիլիկիոյ* 66, 139
Ներսես Բ. Աշտարակեցի (Բագրեւանդցի), *կթղ. Հայոց* 57, 110
Ներսես Գ. Տայեցի, *կթղ. Հայոց* 57
Ներսես Գ., *կթղ. Աղուանից* 120
Ներսես Դ. Շնորհալի (Կլայեցի), *կղթ. Հայոց* 51, 60, 76, 96, 119
Ներսես Դ., *կթղ. Աղուանից* 121
Ներսես վրդ. 208
Ներսես, *աթոռակից կթղ.* 64
Ներսես, *հակաթոռ կթղ. Աղուանից* 81, 82, 124-129
Ներսես, *որդի Զուլլուէնց Յօհանի* 245
Նիկողայոս Սպարկերտցի, *կթղ. Աղթամարի* 136-138
Նիկողայոս վրդ. 214, 296
Նիկողայոս տիրացու, *որդի Յօսէփի* 217, 303
Նիկօլ եպս., *առաջնորդ լեհահայոց թեմի* 67
Նօմա, *Ախլցխայի փաշայ* 85

Շահ Զէյնապ 149
Շահակ Ա. Մանազկերտցի, *կթղ. Հայոց* 56
Շահզաման, *դուստր Գրիգորի* 226, 227

Շահզէյնալ 294
Շահղուլի 219
Շահում, *եղբայր Աւագի* 244, 305
Շահվերտի խան 128-131
Շահրիմանլու բայատ Եօնջալու 291
Շահրիմանլու բայատ Ղունճալի 204
Շահրիպան, *կին Իւսուֆի* 158
Շարաֆ Ալի 228
Շեխ Բօրհան 141
Շեխ Մահմէտ, *որդի Դախա* 142
Շեֆի միրզա դիւանագիր 146
Շխնէյտար, *որդի Շըխ Սէֆիի* 64
Շմաւօն (Սիմօն Կանանացի) առաքեալ 53, 54, 55, 107
Շմաւօն Ա., *կթղ. Աղուանից* 121
Շմաւօն Բ., *կթղ. Աղուանից* 121
Շուփհաղիղայ 118

Ոնոփրիոս 68, 69, 150, 256, 259, 275, 294
Ոսկան վրդ. Երևանցի 326
Ոսկեհատ, *կին Մատթէոսի* 209
Ուխտանէս, *կթղ. Աղուանից* 113
Ուղուր խան 208
Ուռնայր, *թագ. Աղուանից* 108, 118

Պաղտասար ղալայճի 247
Պաղտասար, *թոռ Քօհնեց*
Պաղտասարի 247
Պաղտասար, *որդի տէր Սարգսի* 247
Պապ, *թոռ թէզբազ Ասլանի* 247
Պապ, *որդի Թումանենց Յակոբի* 247, 307
Պետրոս (Սիմօն, Կեփաս) առաքեալ 53, 54, 111
Պետրոս Ա. Գետադարձ, *կթղ. Հայոց* 51, 59, 119
Պետրոս Ա., *կթղ. Աղուանից* 119
Պետրոս Բ., *կթղ. Աղուանից* 120
Պետրոս Խանձկեցի, *կթղ. Աղուանից* 122
Պետրոս վրդ., *աթոռակալ* 166
Պետրոս Քիւթուր Հէօմկլայեցի 75, 213, 238, 297, 310, 311
Պետրոս, *ամուսին Մարիամի* 212
Պետրոս, *որդի Բռուսենց Առաքելի* 225
Պետրոս, *որդի Մկրտչի* 216
Պետրոս, *վրաց եպս.* 111
Պերոզ, *թագ. Պարսից* 56
Պրոկղ փիլիսոփայ 77
Պօղոս 316
Պօղոս Ա. Սսեցի, *կթղ. Հայոց* 61
Պօղոս առաքեալ 95
Պօղոս կթղ. 51, 59
Պօղոս վրդ. 135, 136
Պօղոս, *կաթոլիկ հոգև.* 84
Պօղոս, *որդի Երանոսի* 245, 306

Ջանֆիտէ, *որդի Միրաչահի* 155
Ջիմշիտ 219
Ջհանշահ 52, 63, 64, 141
Ջուանմարտ ղուլի 203
Ջուանշիր, *Միհրանեան իշխան Աղուանից* 117

Ռահիմ մօլայ 143
Ռաջափ (Ռահապ, Ռաջաբ) փաշայ 147, 173, 181, 182, 232, 285-288
Ռզայ ղուլի, *որդի Ալփաւուտ կոչեցեալ Իբրահիմ խալիֆայի* 155, 164, 165, 298, 302
Ռեվազ, *որդի Թահմազի* 221, 247
Ռուբենեանք 51, 98
Ռուբէն Ա., *իշխան Հայոց Կիլիկիոյ* 51, 60

Ռուբեն Գ., *իշխան Հայոց Կիլիկիոյ* 60
Ռուստամ խան 194
Ռուստամ Նօնենց 246
Ռուստամ, *որդի Ամիրշքեանի, թոռն Ամիր Սմբատայ* 143

Սաթում, *որդի Ափիջան* 211
Սահակ Ա. Պարթև, *կթղ. Հայոց* 56
Սահակ Բ. Ուղկեցի, *կթղ. Հայոց* 57
Սահակ Բ., *կթղ. Աղուանից* 116, 117
Սահակ եպս. Կարնեցի 120
Սահակ մելիք 228
Սահակ վրդ. Կեղեցի (Ահագին) 75, 187
Սահակ քեալանթար, *որդի Գրիգորի, թոռ Սէթի* 161, 163, 164, 218, 219, 226, 304, 305, 315, 316
Սահակ, *աթոռակից կթղ.* 64, 144, 146
Սահակ, *որդի Աստուածատուրի* 203
Սահակ, *որդի Միրիջանի* 205, 291
Սահակ, *որդի տէր Մկրտչի* 206, 225, 291
Սամուէլ Ա. Արծկեցի, *կթղ. Հայոց* 57
Սամուէլ Մեծկունեից, *կթղ. Աղուանից* 115, 116
Սայիդ 207, 291
Սանատրուկ, *թագ. Հայոց* 55, 108
Սանդուխտ 108
Սաշա խանում 240
Սատիվախկազ խօճա, *որդի Սէյդ Ալւոյի* 151, 314
Սատղ 231
Սարգիս (Մանշուր, Սարուխան) *որդի Յակոբճանի* 161, 164, 218, 301, 304
Սարգիս Ա. Սևանցի, *կթղ. Հայոց* 58, 119, 312, 313
Սարգիս Ա., *կթղ. Աղուանից* 121
Սարգիս Բ. Աջատար, *կթղ. Հայոց* 64
Սարգիս Գ. Մյուսայլ, *կթղ. Հայոց* 52, 64
Սարգիս Դ. Վրաստանցի, *կթղ. Հայոց* 64
Սարգիս վէքիլ 209, 292
Սարգիս, *որդի Առաքելի* 227, 303
Սարգիս, *որդի Մէլիքբէկի* 323
Սարու Մահմատ 207
Սարու մելիք, *որդի Ալիխան բէկի* 141
Սաֆար (թիֆլիսեցի) 222
Սաֆար, *որդի Մարտիրոսի* 241
Սեղբեստրոս 109
Սենեքերիմ, *թագ. Վասպուրականի* 59
Սէթ, *երևանցի խօճա* 160, 161, 163, 164, 222, 226
Սէթ, *որդի Համազազի* 311
Սէյիդ բէկ 141
Սէյիդ Միրիմ Քահրիզի 239
Սէյիտի Մուհամատ աղայ 155
Սենեքերիմեանք 59
Սէֆի I, *Սեֆեան շահ* 65, 122, 145, 152, 163, 170, 194, 249, 250
Սէֆի ղուլի բէկ 149, 294
Սէֆի ղուլի խան I, *Երևանի խան* 160, 195, 237, 254, 266
Սէֆի ղուլի խան II, *Երևանի խան* 195, 198, 238, 257
Սէֆի ղուլի Սհաթլուեցի 150, 294
Սիմաւոն, *որդի Լօյինենց Յովանիսի* 246
Սիմէօն Ա. երևանցի, *կթղ. Հայոց* 48, 76, 82, 83, 92, 282, 283, 284, 291, 306
Սիմէօն Ա., *կթղ. Աղուանից* 114
Սիմէօն Բ., *կթղ. Աղուանից* 116
Սիմէօն Գ., *կթղ. Աղուանից* 121
Սիմէօն վրդ. երևանցի, *աստուածաբան* 72, 219, 278, 286, 304
Սիմէօն վրդ. Ջուղայեցի 77

Սիմէօն վրդ., *առաջնորդ Բջնու վանից* 323
Սիմէոն, *որդի Թադէոսի* 216
Սիմօն Դ. Խոտորաշենցի, *կթղ. Աղուանից* 122-124, 128
Սիմօն, *որդի Գալուստի* 323
Սիմօն, *որդի Վարաքի* 311
Սիրիխան, *դուստր Արիստակիսի* 220, 221, 245, 300
Սիօն (Սիմեոն), *կթղ. Աղուանից* 57
Սիօն Ա. Բաւռնեցի, *կթղ. Հայոց* 58
Սմբատ Բ. Տիեզերակալ, *թագ. Հայոց* 51, 58, 324
Սմբատ Դ. Բագրատունի, *մարզպան Հայոց* 57, 110
Սմբատ Ե. Բագրատունի, *իշխան Հայոց* 312
Սմբատ Զ. Բագրատունի, *իշխան Հայոց* 57
Սմբատ Ը. Բագրատունի, *իշխան Հայոց* 58
Սմբատ իշխան 58
Սմբատ, *թագ. Հայոց Կիլիկիոյ* 60
Սուլէյման 297
Սուլէյման I, *Սճֆեան չահ* 69, 70, 145, 146, 179, 188, 198, 237, 254-259, 266
Սուլէյման բէկ ղաճար 168
Սուլէյման, *որդի Հաճի Խզրի* 152
Սուլէյմանբէկ 316
Սուլթան բէկ Սճաթլուեցի 149, 293, 294
Սուլթան Հիւսէին, *Սճֆեան չահ* 125, 147, 165, 180
Սուրբ Գէորգ 82
Սուրբ Հռիփսիմեանք 82, 317
Սուրբ Յօհաննէս Կարապետ 82, 328
Սուքիաս խօճա 167
Սուքիաս, *կթղ. Աղուանից* 120
Սպարամ, *կին Վարազտրդատ իշխանի* 113, 114
Ստաթէ, *աշակերտ Սբ. Թադէոսի* 54, 55
Ստեփան, *կաթողիկէ հոգև.* 84
Ստեփաննոս Ա. Դւնեցի 58
Ստեփաննոս Ա., *կթղ. Աղուանից* 119
Ստեփաննոս Բ. Ռշտունի, *կթղ. Հայոց* 58, 116
Ստեփաննոս Բ., *կթղ. Աղուանից* 119
Ստեփաննոս Գ. Սևանցի, *կթղ. Հայոց* 58, 119
Ստեփաննոս Գ., *կթղ. Աղուանից* 120
Ստեփաննոս Դ. Հռոմկլայեցի, *կթղ. Հայոց* 51, 52, 60
Ստեփաննոս Դ., *կթղ. Աղուանից* 120
Ստեփաննոս Ե. Սալմաստեցի, *կթղ. Հայոց* 64
Ստեփաննոս եպս. ի վիճակեն Գանձասարու 81
Ստեփաննոս վրդ. 150, 156, 159, 219, 266, 299
Ստեփաննոս Տարօնացի 118
Ստեփաննոս քհյ. 284, 317
Ստեփաննոս Օրբելեան 117, 118
Ստեփաննոս, *աթոռակից կթղ.* 64
Ստեփանոս վրդ. Զուղայեցի 70
Սրապիոն, *աթոռակից կթղ.* 64
Սօղոմոն, *տանուտէր* 204
Սօղոմօն Ա. Գառնեցի, *կթղ. Հայոց* 58
Սօղոմօն, *թագ. Հրեաստանի* 62

Վազիր 296
Վահան Ա. Սիւնեցի, *կթղ. Հայոց* 58
Վահան եպս. Սիւնեաց 117
Վահան Մամիկոնեան, *մարզպան Հայոց* 57
Վահրամ Պահլաւունի, *սպարապետ Հայոց* 58
Վանական Վարդապետ 133
Վաչական Բարեպաշտ 118
Վաչէ Ա. Վաչուտեան 325, 328
Վասակ իշխան 326
Վասակ Պահլաւունի 312
Վասիլ I, *կայսր Բիւզանդիոյ* 59
Վարազտրդատ, *իշխան Աղուանից* 113
Վարդ Մամիկոնեան, *մարզպան Հայոց* 57
Վարդան Մամիկոնեան 56
Վարդան վրդ. 318, 319
Վարդան վրդ., *գործակալ Մայր Աթոռի* 211
Վարդան քեօռ 205
Վարդան, *որդի Աւագի* 311
Վարդան, *որդի Շիրվանի* 323
Վարդան, *որդի Սահակի* 216
Վարդանանք 56
Վարդիկ (Քանաքեռցի) 323
Վիրապ, *որդի Փիլիպպոսի* 323
Վիրօ, *կաթ. Աղուանից* 109, 112
Վրդանէս Ա. Պարթեւ, *կթղ. Հայոց* 56
Վրդանէս վրդ. 52
Վրդանէս, *առաջնորդ Աղուանից* 111
Վրթանէս եպս. Շահպունեցի 64
Վրթանէս վրդ., *աթոռակալ* 180, 221

Տաճիկք 57, 63, 80, 92, 101, 103, 104, 141-146, 150-153, 155-159, 162, 164-166, 168, 182, 187, 188, 199-202, 207, 210, 212, 215, 216, 219, 221, 222, 227, 228, 231, 232-235, 237, 238, 245, 251-255, 258, 262, 266-270, 286, 291, 298, 305, 317, 318, 326
Տէր Անդրէաս 315
Տէր Գրիգոր քհյ. 84
Տէր Դաւիթ Խելթուրցեցի 247
Տէր Եսայի 208
Տէր Խաչատուր քհյ. 84
Տէր Ղազար քհյ. 84
Տէր Ղուկաս, *որդի Սարգսի* 216
Տէր Մարուք 214
Տէր Յարութիւն քհյ. 84
Տէր Յովանիս 316
Տէր Նահապետ, *որդի Աբէլի* 204
Տէր Ներսիս 240
Տէր Պետրոս 223
Տէր Պօղոս քհյ. 84, 284
Տէր Սարգիս, *որդի Զաքարիայի* 227, 228
Տիրատուր, *որդի Գտակակարենց Աւետիքի* 203
Տուկիծ (Կոստանդին X Դուկաս), *կայսր Բիւզանդիոյ* 59
Տրդատ Ա. Որմսեցի, *կթղ. Հայոց* 58
Տրդատ Բ. Դասնաւորեցի, *կթղ. Հայոց* 58
Տրդատ Գ. Մեծ, *թագ. Հայոց* 56, 108, 141

Փանահ խան 129, 130
Փանոս խօճա 225
Փառներսեհ Ա. Աշտիշատցի, *կթղ. Հայոց* 56

Փարի 305
Փիթոնց Դանիէլ 246
Փիլիպպոս Ա. Աղբակեցի, *կթղ. Հայոց* 65-68, 78, 121, 122, 134, 139, 145, 149, 156, 157, 165, 167, 170, 173, 178, 193, 210, 211, 215-217, 219, 226-228, 230, 231, 235, 237, 241, 250-253, 265, 275, 293, 295, 299, 303-305, 328
Փիլիպպոս առաքեալ 53
Փիլիպպոս Տումեցի, *կթղ. Աղուանից* 121
Փիրի Սհաթլուեցի 151
Փիրի, *որդի Համազասպեան Բայընդուրի* 243
Փօլատ բէկ 163, 164

Քալպալի 149
Քեալաշ Ազարիայ 310
Քեալբալի Մահմատ Իւսուֆ 240
Քեալպալայ Փիրուց 220
Քեալպալի, *Երևանի խան* 194
Քեարիմ խան Զանդ, *Իրանի կառաւարիչ* 177, 188, 264, 270
Քեօթուկ Ահմատ, *Երևանի խան* 194
Քեօլանի ցեղ 81, 197, 201
Քիւրտ Ա. Վաչուտեան 328
Քուրտլար Ղուրպան Ալի 151
Քրիստափոր Ա. Տիրառիջցի, *կթղ. Հայոց* 57
Քրիստափոր Բ. Ապահունի, *կթղ. Հայոց* 57
Քրիստափոր, *առաջնորդ Աղուանից* 111

Օթար, *որդի Էսի* 247
Օթար, *վեսայ սառաճ Գարսէվանի* 246
Օշին Ա., *թագ. Հայոց Կիլիկիոյ* 60, 61
Օսման III, *Օսմանեան սուլթան* 75, 282
Օսման, *Օսմանեան պետ. հիմնադիր* 60

Ֆազլուլլայ 188
Ֆաթմայ 220, 221, 300
Ֆարզալի, *Երևանի խան* 195
Ֆարխատին 160
Ֆիլիպ Ֆռանկ, *թագ. Հայոց Կիլիկիոյ* 60

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ, ՎԱՆՔԵՐԻ, ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աբիսօղոմի այգի 316
Աբնագեօղ 325, 327
Աբովենց խանութ 246
Աբտալաղի գեօղ 90
Աբրահամի այգի 211
Ագարակ 166, 181, 309, 313, 324
Ագրակ 88
Ադա անապատ 320
Ադալիայ 89
Ազատ քաղաք 320
Ազարիայի հող 227
Ալաբեր 321
Ալաիայ 89
Ալաճաքիլիսայ 321
Ալանաց դուռ 115
Ալաշկերտ 94
Ալաշկերտու երկիր (նահիէ) 84, 89
Ալաշհար 91
Ալատաղ 318
Ալաքիլիսէ 88
Ալէքլու 94
Ալէքսան գեօղ 90
Ալթունթախտ 321
Ալի աղայի գեօղ 90
Ալիբաբաք 167
Ալիբէկի ջրաղաց 226
Ալիբէքլու 93, 143, 192, 193, 198-200, 225, 236, 292
Ալիկօռ 89
Ալիքուչակ 325
Ալլահղուլի գեօղ 89
Ալմալու 88, 89
Ախբակ գաւառ 55
Ախենիս 319
Ախլցխա 83, 84, 85, 277, 283, 284
Ախուրեան գետ (Գեօզալդարայ) 230, 252
Ախստև 64, 121, 249
Ախտինքներ հող 326
Ականատեսի ջրաղաց 327
Ակնայ 88
Ակունք 319
Աճարօնի քեալավայ 311
Աղաբաբի տուն 220, 245
Աղասար 91
Աղասօր 318, 319
Աղբազար 89
Աղթամար 51, 52, 58, 60, 64, 87, 97, 98, 105, 120, 133, 134-138, 249, 275
Աղին 328
Աղձ 324
Աղմէչիք 88, 92
Աղշահար 89
Աղուանք (երկիր Աղուանից) 50, 55, 57, 58, 64, 71, 94, 107-125, 127-130, 132, 250
Աղուձատուն 80, 143, 167, 168, 289, 324
Աղջաղալայ 319
Աղջաքիլիք 319
Աղջոց վանք 179, 180, 317
Աղսախլու 192

Աղտ 88
Աղտեն 321
Աղց 181
Աղցվանք 183
Աղփարայ 321
Աղքիրման 88
Աղօրան 321
Ամաթ 90
Ամասիա 89
Ամիդ 64, 134
Ամիրբեկի այգի 161, 218, 316
Ամիրի գեօղ 160, 163, 164, 226, 301, 305
Ամրբար 321
Ամրկան 88
Այազմայ 91
Այիտօստ 88
Այլաքակ 321
Այվազալի 326
Այվազի այգի 323
Այվազի եօնճալուղ 216
Այվազի ճող 322
Այտին դաւրիշ *տե՛ս* **Քէշիշքեանդ**
Անանիայ Ս. Առաքելոյ եկեղեցի 66, 147, 174, 181, 219, 226, 227, 304, 305, 317, 329
Անանիայի բաղչա 322
Անարծաթ 88
Անբերթ 166, 301
Անբերթի ձոր 166, 324
Անզալու 91
Անզաւակ տեղ 329
Անի 51, 58, 59, 60, 62, 76, 96, 118
Անկանակներ 329
Անկիւրիա 281
Անմեռ 319
Անուխս 320
Անջրտիկ 88
Անտօնի այգի 216, 217
Աշխալեն 90
Աշպազխանի փողոց (Թիֆլիս) 246
Աշտարակ 57, 80, 143, 157, 158, 163, 167, 168, 179, 180, 214, 215, 271, 289, 302, 325, 327
Աշտարակի բերդ 327
Ապահեն 320
Ապարան 94, 145, 328
Ապարանու ճանապարհ 155, 326
Ապարանու ճանիէ 156, 159, 164, 299, 302, 325
Ապուչեղ 88
Առաջին Հայք 55
Առաքելի այգի 322
Առինջ 179, 319, 329
Առնաւուտքեօյ 87
Առնեղի 320
Ասլան բէկ 88
Ասլխանի տեղ 329
Ասորիք 107
Ասուրէթ գեօղ 92
Ասպահան *տե՛ս* **Սպահան**
Աստուածատրի այգի 316
Աստուածընկալ 325
Աստրախան 81, 92
Ասրճղ 87
Ատաբազար 88
Ատալիայ 91
Ատաղալեն 90
Ատարեճիս 320
Ատաքեճտ 89
Ատի բէկի այգի 206
Արաբկիր 88
Արագած լեռ 67, 197, 230, 301, 324-327
Արագածոտն 57, 58
Արախուս 318
Արաղստան 177
Արամուս 318

Արայի լեռ 324, 327
Արապաղայի գեօղ 90
Արարատեան երկիր (աշխարհ, գաւառ, դաշտ) 73, 95, 103, 119, 127
Արեգունի 210, 319, 320
Արեգունի այգի 211, 295
Արծաթահանք 283
Արծափ 89
Արծկէ 94
Արծնի 321
Արկուռի 317
Արճէշ 64, 94, 134, 275
Արմաշ 88
Արմուտ աղաճի 159, 160
Արպատ 93
Արտազ գաւառ 55, 56, 99, 108
Արտազաքաղ 321, 323
Արտաշար 317
Արտաւուճ 319
Արքաունեք 319
Արքօլ 321
Աւագ իրիցու ճող 329
Աւազանք 321
Աւազներ 315
Աւան 318, 319
Աւանասար 313
Աւանիկ 313-315, 317
Աւետի այգի 317
Աւետսի այգի 211
Աւետքի այգի 322
Ափատար 320
Աֆիօնղարահիսար 89

Բաբախանի գեօղ 89
Բաբատաղ 88
Բագուան 58
Բագրևանդ 57
Բադալի ճող 329
Բազարաշէն 318
Բազարջղ 88
Բազրկանչայ 89
Բազրկեան 89
Բազրկեան եօլի 192, 193
Բաթնոց 94
Բաթռինճ (Բաթրինջ) 143, 165, 167, 201, 252, 253, 260, 266, 289, 302
Բալախատափ 321
Բալասանենց առու 324
Բախճաճըղ 88
Բախջայ 88
Բաղդատ 91
Բաղէշ 64, 134, 135, 136, 275
Բաղչասարայ 88, 92
Բամբակաձոր 94
Բայազիդ 84, 85, 89, 94, 274, 282, 283
Բայիճուր 91
Բանդար 88
Բանկալայու երկիր *տե՛ս* **Բենգալիա**
Բաշ-Ապարան 164, 325
Բաստամ 319
Բասրա 91
Բատակալ 321
Բար գեօղ 319
Բարդա (Բարտաւ) 64, 94, 113, 249
Բարդուղիմէոսի այգի 217
Բարձաբի 309, 310, 312
Բարսեղի շէն 320
Բաւռայ 89
Բաքու 94
Բեթղեհեմի Ս. Աստուածածին եկեղեցի (Թիֆլիս) 92
Բեկղօզ 87
Բենգալիա 91
Բենկան 88
Բերթ 320
Բերիա 68, 275

Բերկրի 94, 134
Բզնունիք 57
Բեկբազար 89
Բեկշահար 89
Բեկօղլի 84
Բեկօղլի գերեզմանատուն 69
Բեշիկտաշ 87
Բերեքեաթի գետ 89
Բերդամայ 91
Բթաւիայ (Բատաւիա) 91
Բիդլի 320
Բիլաճուկ 87
Բիրականու այգի 166
Բիրգի 91
Բիւրական 58, 179, 324
Բոթիշան 88
Բոխենիս (Զաշուրլու) 166, 301
Բուդաղբեկենց այգի 311
Բուզխանայ 320
Բուլխեր 325
Բուղտաթափայ 321
Բումբայի *տե՛ս* Մումբայ
Բուտաղի գետ 89
Բուրդազ 88
Բուրդուր 89
Բուքռեշ 88
Բջնի 59, 99, 180, 321, 324
Բրաբերթ 88
Բօդրոում 91
Բօզդօղան 91
Բօթի գետ 89
Բօլավատին 89
Բօլիայ 89
Բօլուկբաշին 90
Բօղազճիսար 87
Բօռն 89
Բօրաղան 92
Բօքայ 89

Գալուստի այգի 206, 209
Գալստենց Աստուածատրի հող 329
Գամուրսղան 90
Գանճակ 64, 94, 120, 121, 127-131, 249, 320
Գանճասար (կաթ. Աղուանից) 58, 81, 82, 92, 94, 97, 98, 105, 107, 111, 114, 115, 118-127, 129-132, 249, 250, 252, 260
Գառնակեր 321
Գառնեղի 321
Գառնի 179, 180, 309, 313, 317
Գառնու ճաճիէ 167, 302, 309, 312, 314, 317
Գառնուոյ ջրաղաց 317
Գառնուկենց ջրաղաց 161, 226, 305
Գասպարի այգի 214, 217
Գարսան 84
Գաւառագետ 325
Գեալամբայ 91
Գեակսի 88
Գեամիշ 88
Գեամրես 321
Գեանճայ *տե՛ս* Գանճակ
Գեարասան 90
Գեարգեառ 90
Գեղամայ լեռներ 320
Գեղարդի վանք 179, 180, 183, 309, 311
Գեղարքունոյ (Գեղամա) ծովակ 320, 321
Գեղարքունոյ (Գէօղարքունի) ճաճիէ 64, 94, 121, 160, 163, 249, 301, 319-321, 325
Գետառ 225
Գետարգելի վանք 179, 180, 183, 318
Գետիկ 319
Գեօզալ հիսար 91
Գեօզալի այգի 209

Գեօզլաւ 88
Գեօզլով 92
Գեօլասօր 90
Գեօլհեսար 89
Գեօլտաղ 87
Գեօլքեանդ 160, 164
Գեօկգումբէթ 93, 226, 238
Գեօրդաստ 91
Գեօրկոնց խանուէթ 246
Գեօք քումպէթ 180
Գեօքքիլիսայ 321
Գելիբօլի 87
Գեորգի բախչայ 209
Գեորգի Շմաւօնի այգի 214
Գեռաղայ 89
Գետելէկ 88
Գիլանու երկիր 72, 73, 91, 127
Գիլիշեն 321
Գինոսենց այգի 208
Գինոսենց ջրաղաց 192, 193
Գինոսի այգի 209
Գիրիդ 91
Գիւլապլու 325
Գիւլենց ջրաղաց 225
Գիւլլուճայ 325
Գիւլլուճէ 89
Գիւմուրճինէ 87
Գիւմպէթլու 325
Գիւոլէ 88
Գիւոլէիկի ձոր 326, 327
Գիւոլէիկի ջուր 327
Գիւրճիբուլախ 89
Գողթ (Կոխդ) 94, 309, 310, 313-315
Գողթն գաւառ 94, 127
Գոմաձոր 321
Գոռգոչ 321
Գորքենց այգի 203, 225
Գուանչժոու 91
Գուդելիս 92
Գուլասպոնց փողոց (Թիֆլիս) 246
Գումբէթ 90
Գրիգորենց հող 317
Գրիգորի այգի 210, 211
Գրիգորի ջրաղաց 163, 226
Գրիգորիապօլ 92
Գրիգորիս գեօղ 88
Գօզալդարայի ջուր 171, 251
Գօրանի գեօղ 89
Գօրգօ 90

Դալմայ առու 174, 293
Դալուլար 321
Դալուղարտաշ 320
Դամասկոս 276
Դամուրբուլաղ 319
Դամուրսղան 89
Դայագեղ 88
Դաշտակ 320
Դաստագիւլենց Կիրակոսի քարուտ 317
Դատենց հող 315
Դարանակս 319
Դարբանդ 94, 130
Դաւալանոց 319
Դաւալու 89
Դաւաչխուր Մեծ 320
Դաւաչխուր Փոքր 320
Դաւթի այգի 220, 245
Դաւուտ ալու այգի 213
Դաւռա 88
Դաւրեժ *առ՛ս* Թաւրիզ
Դաւօյի գեօղ 90
Դաւօն 90
Դափուց վանք 320
Դաքայ 91
Դդմաշեն 321
Դեղձնավանք 317
Դենկիզլու 91

Դեոսկորոս 59
Դիադին 89, 94
Դիարբեքքիր 90, 275
Դիդեբե 92
Դիլանչի 321
Դիպակլու 148, 156, 157, 159, 160, 261-263, 267, 299
Դիտի բլուր 210
Դողս 93, 179
Դովրեկ 89
Դուդանկի 320
Դուզն 212
Դուխուրղան 222, 306
Դուրղուբ 91
Դվին 50, 56, 57, 58, 62, 76, 96, 110, 115, 116
Դտմաճ 88
Դրախտիկ 321
Դօլումի բաղչայ 322
Դօնգեալ 88

Եազըճուգեղ 90
Եալախդարայ 88
Եալովայ 87, 88
Եահնիքեփեն 90
Եաղուպի այգի 205, 217
Եաղուպի ջրաղաց 226
Եայճի 160, 163, 164, 226, 301, 305
Եայջելար 321
Եանշաղ 320
Եաշ 88, 89
Եաշմանղուլի 89
Եաստիեօլում 321
Եգիպտոս (Մսր) 51, 52, 59-61, 98, 118
Եդեսիայ 55, 107
Եզնաջուր 321
Եզնիստն 321
Եզտօյի գեօղ 90
Ելղաւան 318
Եկդանկի 320
Եկեղեաց գաւառ 60
Եղիկենց ճող 329
Եղուարդ 80, 93, 160-163, 168, 179, 218, 222, 226, 252, 271, 300, 302
Ենկի գեօղ 89
Ենկիբազար 91
Ենկիխան 89
Ենկիղալայ 88
Ենկիճե գեօղ 87, 309, 310
Ենկիճու ճանապարհ 310
Ենկիշահար 88
Ենկիշար 89
Ենկիշհար 88
Եսայու եօնջալղ 205
Ետտի Քիլիսե *տե՛ս* Վարագավանք
Երանոս 90
Երասխ գետ 93,167, 197
Երևան 66, 68, 70, 72, 76, 78, 80, 81, 85, 90, 92, 104, 129, 142, 143, 145, 147, 148, 152, 153, 156-164, 168, 171-174, 179-182, 184-188, 192, 194-198, 200, 201, 206, 216-220, 222, 226-228, 232-234, 237-239, 242, 243, 245, 250, 254, 256, 257, 259, 261, 266-268, 278-281, 287, 288, 300, 301, 304, 310-313, 315-318, 320, 329
Երևանու առու 162
Երևանու բերդ 243
Երևանու երկիր 152, 154, 160, 162, 163, 165, 166, 183, 231, 251, 265, 269, 308, 309, 317-319, 328
Երևանու ճանապարհ 192, 208, 209, 216, 237, 239
Երիցաշէն 319

Երկայնադարձ ճող 326
Երուսաղեմ 53-55, 59, 60, 66, 68, 99, 105, 108, 139, 172, 252, 275-277
Եւդոկիայ 283
Եւքառայ 89
Եփեսոս 56
Եփրատ 55
Եօզղատ 89
Եօնճալու գեօղ 90

Զակամներ 64, 121, 249
Զանկազօռ 89
Զանկի *տե՛ս* **Հրազդան**
Զանկիբախար 316
Զառա 88
Զատօն 90
Զարճաճի 325
Զափռանբօլի 89
Զիլայ 88
Զիլիֆկայ 89
Զիրօյի գեօղ 90
Զմիւռ (Զմիւռնա) 91, 273, 274, 277, 281
Զուար 320

Էգիրտիր 89
Էլաո 321
Էլաոայ բլուր 318
Էլիեազի գեօղ 90
Էլիկենց Զաթաղի այգի 217
Էկմալ 90
Էնձե 88
Էմինենց այգի 323
Էմինի այգի 214
Էյիպ 87
Էյնա 87
Էնեաթի այգի 217
Էնիսուլ նահանգ 246, 306
Էնկիջայ 88
Էնկիւրիա 89, 272
Էշակղուտուրա 319
Էջմիածին գեօղ 148, 156, 157, 159, 160, 167, 168, 173, 174, 184, 256, 262, 263, 267, 280, 286, 288, 289, 292, 293, 299
Էջմիածնի առու 233
Էջմիածնի Մայր տաճար 69, 73, 75, 79
Էջմիածնի վանք (Մայր Աթոռ) *տե՛ս* **Սուրբ Էջմիածին**
Էսկի Ղրիմ 92
Էսկիշահար 89
Էվումի այգի 213
Էտիլ 319
Էտինճիկ 87
Էտրէնե 87, 88
Էրակիլ 89
Էրզրում *տե՛ս* **Կարին**
Էրէգիլ 89
Էրմանիկ 89
Էրսանկի չիման 323
Էրք 320
Էրքէճի 321
Էրքիլատ 89

Ըսպտոն 89
Ըստանօզ 88

Թագաւորենց տեղի 310
Թադէոս խօճայի այգի 219
Թաթարբազարճղ 88
Թալաս 89
Թալին 328
Թախտուդ 88
Թաճտօյի գեօղ 89
Թաման 88
Թամիրս 328
Թամլխ 88
Թանղրիղուլու այգի 322
Թառնիս 313-315

Թասմալուր 246, 306
Թավլայ 89
Թարխանի այգի 206
Թարնիս 313
Թաւլուսուն 89
Թաւրիզ 52, 63, 64, 70, 90, 94, 127, 141, 177, 222, 239, 240, 261, 270, 279, 306
Թափառիս 89
Թաքալուկ 319
Թաքեայ 151
Թեղի 321
Թեղուտներ (ճոպ) 143, 192, 193
Թեզխարապ 321
Թեոդուպօլիս 110
Թերմայ 89
Թեքիրտաղ 87
Թըթենաձոր 321
Թիրայ 91
Թիֆլիզ (Թիլֆիզ) 91, 94, 127, 131, 223, 246, 247, 306, 307
Թնդոց տեղ 323
Թնդոցներ 318
Թոդրիկ 88
Թորգոմներ 90
Թորոսեանց այգի 161, 218, 222, 305
Թուբ 321
Թուբաղ 89
Թուբաք 89
Թուլքիթափայ 310
Թումանի այգի 211
Թուրապի-հասար 201, 202
Թուրքմանլու 87
Թռնովայ 88
Թօխաբ 88
Թօխլուճայ 89
Թօմարզայ 89
Թօմրուկ 88
Թօսիայ 89
Թօփքի 88
Թօփղափու 87
Թօփրախղալայ 90, 94

Իզմիր 274, 277, 281-283
Իզնիմիտ (Իզմիթ) 88, 194
Իլանլու 159, 160, 192-193
Իլխըճիլար (Իլխըճի քեանդ) 197
Իլխճի 80, 81, 201
Իլկավանք 320
Իլկէվանք 320
Իլղուն 89
Իլուն 328
Իմամարխ 154, 200, 271
Իմամշարլու 167
Ինջայսու 89
Իշըղլու 89
Իշխանախոռ 315
Իշխանի գեօղ 88
Իպրայիլ 88
Իսլիմլայ 88
Իսմայիլ 88
Իստանճօզ 89
Իստիանքօյ 91
Իսրայէլ 50, 95
Իսրայէլի այգի 220, 245
Իտալիա 110
Իրիշատ 319
Իրիցիշէն 320
Իրիցու այգի 212, 217
Իւզբաշոնց ջրաղաց 194, 223, 292
Իւչթափայ բլուր 238
Իւսկուտեր 87

Լազրվան 181, 328
Լալազարի այգի 211
Լանգարուտ 91
Լաշկօյի գեօղ 89
Լեհաստան 67
Լև 320

Լիճ գեօղ 88
Լիմ անապատ 138
Լոռի 64, 121
Լուսաւորչի անապատ 324
Լօռեցց Ներսիսի այգի 206
Լօռի 94, 249
Լօք Մահմատի այգի 315

Խաթունարխ 154, 192, 193, 195, 197, 198, 200, 292
Խամուր 90
Խամսայու երկիր 129, 130, 131, 320
Խանբաբի այգի 291
Խանդակ առու 192
Խանզար 88
Խանլղ այգի 194, 196, 292
Խանլղ ղօռուղ 200
Խանղըշլայ 88
Խանռաշիկ 90
Խաշլօյ 90
Խաչատուրի այգի 211, 215, 322
Խաչատուրի տուն 227
Խաչէնու երկիր 94, 122, 250
Խաչիկի այգի 208, 216
Խաչլու 89
Խառան 57, 312
Խաս գեօղ 87
Խասկալ 88
Խաստուր 90
Խարք 89
Խիթարի խանութ 246
Խլաթ 64, 134, 275
Խլֆօյի գեօղ 90
Խնդրավանք 320
Խնկածոր *առ՛ս* Ջորագեօղ
Խշլածագ 320
Խոլինակ 319
Խոյ 64
Խոռխօռօճ 89
Խոտակերաց վանք 117
Խոր Վիրապ 56, 70, 80, 179, 180, 183, 317
Խորագետիկ 315
Խորասան 73, 127
Խորձոր 321
Խորսանայ գեօղ 88
Խութավանք 320
Խուպոնց տուն 220, 245
Խտրելիազի այգի 212
Խտրի գեօղ 90
Խրանց 320
Խօլօզանց 320
Խօճի գեօղ 90
Խօյ 121, 249
Խօշապ 134, 275
Խօշիեան 90
Խօշղատամ 89
Խօսկաշէն 319
Խօրօճ 88

Ծակքար 321
Ծաղկէուտ 318
Ծաղկէվանք 327
Ծաղկունեաց ձորու նահիէ 94, 160, 163, 301, 321
Ծաղկունք 321
Ծապլվար 88
Ծար գաւառ 180, 312, 320, 321
Ծարաղբիւր 92
Ծարայ անապատ 320
Ծարայ ձիթահանք 312
Ծնիլանց 320
Ծովատեղ 320
Ծուկրուկ 319
Ծուղրուղաշէն 320
Ծվարներ 315
Ծօպանիս 166, 301

Կազտաման 89

Կաթաշէն 319
Կաթիկ 319
Կաժ 320
Կալէր 319
Կալկաթա 91
Կախէթ 246, 306
Կախմախի 321
Կածիս 319
Կաղզվան 94
Կաղս 321
Կամիս 88
Կամրկապ 88
Կանդում Ղասապայն *տե՛ս* **Գուանչժոու**
Կաշոտ 89
Կապնամատան 88
Կառուայ 88
Կարապետի այգի 220, 245
Կարեճսու վանք 319
Կարէնիս 179, 180, 183, 319, 321
Կարին 57, 75, 83, 89, 120, 274, 277, 282-284
Կարիչլայ 88
Կարմիր աղբիւր 321
Կարմիր վանք (Կարին) 83, 283-284
Կարմիրկոնտ 89
Կարմիրշէն 319, 320
Կարմիրքար 321
Կարմունջ 319
Կարմրաւերակ 321
Կարմրաւոր անապատ 327
Կարս (Ղարս) 81, 84, 89, 94, 274, 277, 282-284
Կարփի 179-181, 329
Կարփու ճաճիէ 152, 154, 157, 165-169, 196, 231, 260, 292, 301, 325, 328
Կարփուոյ ճանապարհ 151
Կաւակերտ (Գեօկգումբեթ) 93, 184, 197, 226, 228, 238, 304
Կաւաճանք 329
Կաֆայ 88
Կեանչումենց այր 327
Կեասի 89
Կեատուր 155, 298
Կեարաք 320
Կեարմիր 89
Կեաւալու 320
Կեդռուն 321
Կեդրոն 180, 322
Կեչառիս 183
Կեռնոթն 329
Կեսարիա 55, 56, 89
Կերուկարթ 325
Կեօզլու 328
Կէնճէ *տե՛ս* **Գանձակ**
Կէչառիսի վանք 319
Կէջուտ 318
Կետանոց 319
Կէրչ 88
Կիլիկիայ (Կիւլիկէ) 51, 54, 59-61, 98, 119, 133
Կիկէթ 92
Կոզեռ գերեզմանատուն 66
Կոզռան բլուր 219
Կոթ 319
Կոթայ անապատ 320
Կողբ 57, 93
Կողոնիայ 111
Կոշ 181, 324
Կոշավանք 179, 181, 183, 324
Կոստանդնուպոլիս 56, 57, 59, 63, 67-69, 72-73, 75, 81, 83, 84, 87, 88, 99, 100, 103, 105, 110, 136, 137, 140, 210, 219, 272, 274, 278, 279, 283, 284, 287, 312
Կովտին 88

Կոտայք 50, 57, 58
Կորատեղ 321
Կորզաբակ 321
Կորկոտան 321
Կուզալի ջրաղաց 292
Կումիս 92
Կուտեից գաւառ *տե՛ս* **Կոտայք**
Կուտիս 313
Կուտուց վանք (Թարաքեամի գեօղ) 313, 315
Կռանի 88
Կտուց անապատ 138
Կրիգեօլ 90
Կօնդ 70, 313
Կօրբել 321

Հաբուլ 321
Հագարու երկիր 94
Հազարաբերթ 321
Հալաճ 89
Հալեպ 276
Հալուճ 320
Հաղբակ 94
Հաղբատ 58, 92, 99
Հաճար 320
Հաճի Մուհամատ Վէլու այգի 220, 245
Հաճի Նիազի այգի 243
Հաճիլար 151, 169, 192
Հաճիլարի տեղ (Փշատի ծառ) 192, 193
Հաճիղարայ 231, 234
Հաճիղարի այգի 219
Հաճիսաֆար 90
Հաճիքօյ 89
Հաճիօղլի 88
Հաճն 139
Համազազի այգի 310
Համազազի վարելահող 311
Համազասպենց տներ 243
Համաթիար 319
Համաղի բաղ (Քեօշկի Համզայ) 300
Համամլու 326
Համատան 112, 127
Համիթ *տե՛ս* **Ամիդ**
Հայաստան (Հայք, երկիր Հայոց) 50, 54, 55, 57-59, 61, 63, 66, 95-98, 100, 101, 107-112, 116-118, 120, 121, 134, 141, 148
Հայրապետի այգի 219
Հայրավանք 183, 320
Հայրենիք փոս 192
Հաշտարխան *տե՛ս* **Աստրախան**
Հառիճավանք 179, 181, 183, 324
Հասան աղայի այգի 220
Հասանբուլաղ 320
Հասանի այգի 220
Հատրբեջան 177, 250, 254, 255, 257, 265
Հարամի գաւար 310
Հարպանտ 319
Հարք 57
Հացկնի 88
Հաւուց թառ 179, 180, 183, 312-315
Հէյրակ 88
Հերանանկ 192, 193, 236
Հին եօնջալուղ 192
Հին Ղոխմ 88
Հիսար Ենկիքեօյ 87
Հիւլբայ 88
Հիւսէինի տուն 245
Հնդկաստան 91
Հոնի 51, 59
Հոսաբակ 320
Հոմ 105
Հոմկլա (Կլայն) 51, 60, 76, 97, 119, 120, 133

Հոսմոսի վանք 58
Հրազդան գետ 67, 70, 147, 161, 163, 173, 216, 218, 220, 222, 226-228, 238, 243, 293, 321, 323
Հօթին 88
Հօնաս 91

Ձագ (Ձայղայթարան) 58, 88, 115, 318, 319
Ձագավանք գեօղ 318, 319
Ձորագեղի անապատ 70, 76, 147, 174, 181, 243-245, 305, 306
Ձորագեղու այգի 161, 243
Ձորագեօղ 161, 163, 180, 186, 218, 222, 226, 227, 242, 245, 300, 305
Ձորակ գեօղ 88
Ձորափոր 57

Ղաբալա 126
Ղազախ 92, 94, 215
Ղազարապատ 74, 78, 235, 241, 293
Ղազարի գեօղ 90
Ղազարի ջրաղաց 161, 226
Ղազի գեօղ 90
Ղազվին 122
Ղալաճղ 89, 325
Ղալտուր 89
Ղանճարտօնտար բեկի այգի 218
Ղամարջղ 89
Ղայեաբէկ 90
Ղանդահար 127
Ղանտիլլի 87
Ղաշ 89
Ղառթալ 87
Ղատի գեօղ 87
Ղարաբազար 89
Ղարաբուլաղ 325
Ղարադալու 181, 321
Ղարաթափայ 238
Ղարախաչ 155
Ղարաղաշենց այգի 218, 304
Ղարաղօյունլու (Եօլքեասան) 167, 302
Ղարաման 89
Ղարամենց այգի 203
Ղարանի խանութ 246
Ղարանլղդարայ 325
Ղարասու 84, 88, 90, 92
Ղարատաշ 159, 160
Ղարաքեանդ 89
Ղարաքեափանակ 319
Ղարաքիլիսայ 90, 151, 320
Ղարաօրան 319
Ղարիպանոց գերեզման 192, 194
Ղաւռազ 88
Ղափան 64, 121, 127, 249
Ղափուլու 88
Ղևոնդենց այգի 79, 206, 291
Ղևոնդի այգի 205
Ղզլար 92
Ղզլբուռին 325
Ղզլթամիր 181
Ղզլթափա 162
Ղզլվանք *տե՛ս* Հաւուց թառ
Ղզլօրան 155, 321
Ղըզլղալայ 321
Ղընըխ 91
Ղրռիմ 92
Ղլիճ գեօղ 88
Ղնճըլար 88
Ղշլախ 320
Ղուզուլուդարայ 159, 160
Ղուլալի 320
Ղումլուճայ 90
Ղումլուպուճախ 89
Ղույլուհասար 167
Ղուշատայ 91
Ղուռուչհշմե 87

Ղուտրէլանկ 88
Ղուրթլու օղլան 88
Ղոի այգի 68, 79, 203, 204, 206, 207, 224, 225, 290
Ղրխաղան 91
Ղրխրուլաղ (Հոտած աղբիւր) 237, 319, 321
Ղրխրուլաղ գետ 162, 311, 318
Ղրխրուլաղու ճաճիէ 94, 159-162, 169, 318
Ղփչաղ *տե՛ս* Հաոիճավանք
Ղօբան 92
Ղօթուրբուլաղ 328
Ղօնիայ 89
Ղօշաթափայ 191
Ղօշավանք (Կարս) 81, 284
Ղօչաղի ճիճան 214
Ղօչերի յուս 192, 194
Ղօչճիսար 89
Ղօչղափանի այգի 205
Ղօռնափայ 89
Ղօռուղ տեղ 80, 143, 154, 196, 197, 200, 236, 237

Ճաթղոան 180, 317
Ճանախզ 89
Ճանճիկ 325
Ճանճիճ 88
Ճլուտ 194
Ճմիկան 90
Ճուճանց 89
Ճումէն 320

Մազանտարան 91
Մազրայ 319
Մալաս 91
Մալխասի գեօղ 90
Մալխասի տուն 227
Մալղարայ 87
Մախսուտ բէկի այգի 218
Մահմատ աղայի այգի 218
Մահմատ ղուլի տանճկի այգի 215
Մահմատղուլու այգի 322
Մահմուտան 94
Մամարխ 195
Մամզեցիկ 90
Մամոի առու 219
Մայեայ 89
Մանազկերտ 58, 94
Մանամաճ 91
Մանդալիաթ 91
Մանթաշ 89
Մանիլա 91
Մանիսայ 91
Մանկանոց մահլա 150, 295
Մանկասար 90
Մանկասարեցց այգի 68, 186, 191, 192, 194, 196, 205, 208, 209, 290-292
Մանկուս 313-315, 317
Մանճուսուն 89
Մանուկի հող 310
Մաշկերտ 88
Մառմառայ 91
Մառմառճուք 88
Մաստարայ 147, 148, 154, 155, 157, 159, 160, 173, 174, 181, 261-263, 267, 280, 286-288, 298, 328
Մասրիս 321
Մասրուց անապատ 321
Մատթէոսի այգի 208, 209, 214, 219
Մատրաս 91
Մարալի բաղչայ 323
Մարաշ 51, 59
Մարաստան 108
Մարխանեցց այգի 300
Մարմարաշէն 58, 328
Մարուք վրդ.-ի այգի 213

Մարսվան 89
Մարտիկ 90
Մաքաւ (Մակաո) 91
Մաքենեաց վանք 319
Մաքենիս 319
Մելիք Եաղուպի այգի 216
Մելիք Մօհսունի այգի 218
Մելքոնի խանութ 246
Մելքոնի խարապ տեղ 210
Մեծ այգի 210
Մեծ Գլան 317
Մեծ Մար 320
Մեծ Կզնուտ 319
Մեծ Ջագ 321
Մեծ Սելաֆատեղ (Արթուլու Սելաֆ) 315
Մեծամօր գետ 197, 198, 292, 238
Մեծտափ 321
Մեղուս 321
Մեսրոպեանց ջրաղաց 292
Մելիքի գեօղ 164, 302
Մելիքշէն 89
Մէյլով 88
Մէյտան 320
Մէրտէգեօղ 88
Մինասեանց տուն 245
Մինասի այգի 217
Մինկէօլ 88
Միսաղայ 89
Միտիլու 91
Միրաղի բաղչայ 214
Միրանի այգի 205
Միրանկ 84
Միրզախան 90
Միրզայ Մուհամատի այգի 222, 223
Միրզիքեանդ 89
Միրիշքեարի տուն 246
Միրու տուն 311
Միքայէլի այգի 214
Մխիթարեանց այգի 192, 196, 209
Մխիթարի այգի 208, 209
Մխիթարի բախչայ 209
Մկրտումի այգի 206
Մկրտումի եօնջալղ 205
Մկրտչի այգի 216
Մյանմա 91
Մոթանց գեօղ 320
Մոս 320
Մոսկով 92, 104
Մուբն 89
Մուլք գեօղ 325
Մուհալիճ 87
Մուղլա 91
Մուղնի 80, 143, 157, 158, 167, 168, 179, 180, 183, 254, 271, 289, 299, 302, 328
Մուղնու Ս. Գէորգ 157, 158, 217, 328
Մումբայ 91
Մունճուսուն 89
Մուշ 64, 134-136, 275
Մուշաղբիւր 317
Մուսուն 89
Մուրատխան 90
Մուրատչայ 87
Մչլիբանդար 91
Մսր *տե՛ս* Եգիպտոս
Մսրխանենց այգի 161, 218, 304, 315, 316
Մսրտամ 91
Մօզդօք 92
Մօլաբայազիտ 328
Մօլլադուրսուն 68, 71, 143, 192, 193, 224, 233, 237
Մօլլաղասում 325
Մօլլաղարայ 89
Մօլլասուլէյման 84, 90

Մօլլաքեալբալու այգի 316
Մօսէսենց խուպան 329

Ցակոբենց տեղ 329
Ցակոբճան մելիքի դիմիկ 311
Ցակրի գեօլ 202
Ցարութիւնի այգի 206, 215, 323
Ցղի գլուխ տեղ 315
Ցովակիմի հող 329
Ցովանիս մահտեսի այգի 315
Ցովանիսի այգի 212, 217
Ցովանիսի վարելահող 208
Ցունաստան (Ցոյնք, երկիր Ցունաց) 57, 59, 63, 69, 97-99, 109-112, 128, 139
Ցունիայ գեօղ 89
Ցօհաննավանք 66, 179, 181, 183, 184, 186, 325-326, 328
Ցօհանի այգի 220
Ցօհանիսի ջրաղաց 163, 226
Ցօհանիսի վարելահող 227
Ցօսէփենց այգի 206, 213
Ցօսէփի չիման 323

Նազարի եօնճալը 216
Նազլու 91
Նալլուխան 89
Նախամար 321
Նախէդուռն 92
Նախիջևան 50, 57, 90, 281
Նախիջևանու երկիր 64, 94, 121, 127, 249
Նահապետի այգի 204
Նահիայն 94
Նամաթի այգի 219
Նաւիկ 90
Նաւկայ գեօղ 84
Նաւրեր 88
Նաւրուզի գեօղ 89
Ներսիսի այգի 208
Ներքի այգի 209, 295
Ներքի գեօլ 191
Ներքի ճլուտ 310
Ներքին Դարափի 90
Ներքին Թուքաք 89
Ներքին Ղազու գեօղ 90
Ներքին Մուրատխան 90
Նիգ գաւառ 57, 58, 324, 328
Նիզայ 89
Նիկեա 56
Նիկողոսի այգի 246
Նիկտայ 89
Նշխարք 319
Նոր Նախիջևան 92, 94, 143
Նոր Ջուղայ 70, 90, 122
Նորագաւիթ 143, 167, 169, 179, 180, 289, 309-311
Նորագեօղ 160-164, 179, 180, 213, 218, 220, 222, 238, 245, 252, 300, 304, 305, 313, 316, 317
Նորաշէն եկեղեցի (Թիֆլիս) 92, 246
Նորատուս 320
Նորատուսի կուսանաց 320
Նորգեօղ 88
Նորշէն 320
Նորք 160, 161, 179, 180, 290, 301, 309-312, 318
Նորքայ ճանապարհ 319
Նորքի այգի 203, 224
Նուխի 94
Նուրճուհի օղլի Մարխանի այգի 218
Նոնուսիս 321

Շախշախ 88
Շահապ 180, 312
Շահապայ ձիթահանք 312
Շահարխ 193
Շահարխի առու 192, 256
Շահի ղլի այգի 205

Շահնազարեանց խաւուբ 246
Շահնազարեանց հող 329
Շահնազարի այգի 214
Շահջհանապատ 91
Շահվելէտ 89
Շահրիար 328
Շահրիպանլու 201
Շաղվերքի ջուր 151
Շամ *տե՛ս* Դամասկոս
Շամախի 81, 94, 122, 125-127, 130, 167, 252
Շամբու ձոր 67
Շամիեան 90
Շարապխանայ 325, 328
Շարիս 321
Շաքի 126
Շաֆաղաթի ջրաղաց 228
Շէնգաւիթ 179, 180, 313, 321
Շէֆիկ 88
Շիրակ 67, 94, 230, 324
Շիրակվան 115, 116, 328
Շիրաղալայ 325
Շիրուան 94, 122, 125, 126, 130, 252, 260
Շխեր 321
Շխզէնի 88
Շհապ 318, 319
Շղուաք 321
Շղուաքայ վանք 320
Շորաքեաթ 193, 236
Շուլաւէր 221, 247, 306
Շումլայ 88
Շուշանենց այգի 206
Շքրօյի գեօղ 89
Շօրաղ 319
Շօրաքեաթ 191
Շօրլու 143, 191, 193, 237
Շօրվերան 90

Ոկունիս 319
Ոսկէշէն 319
Ովաճղ 88
Ուզունքեօրփու 87
Ուլուբէկի այգի 211
Ուլուխանլու 310
Ուլուքեանդ 89
Ուշաղ 89
Ուշի 179, 181, 183, 328
Ուշու ճանապարհ 326
Ուչկուսամ 88
Ուչքիլիսէ *տե՛ս* Մայր Աթոռ
Ուռիծառ 321
Ուռիա 118
Ուռձաձոր 317
Ուռումէլու երկիր 88, 217, 276
Ուռուցփոր 320
Ուրուշճուղ 88

Զալապիքեանց *տե՛ս* Քէշիշքեանդ
Զամանկուտ 321
Զամուղլու 90
Զանղրայ 89
Զարշամպայ 89
Զարսու փոքր 246
Զարքեազ 89
Զարքիւրտ 88
Զափար 320
Զէրքէզ 92
Զըլկաճանի 90
Զինաստան 91
Զինիզնիկ 88
Զիչրայ 91
Զիպուխլու 321
Զուրուկի գեօղ 90
Զրքլու 328
Զօպանի տեղ 310
Զօղլու 87
Պալիքեասար 87
Պանտրմայ 87

Պարթին 89
Պարկիս 319
Պարոնբեկի գեօղ 320
Պարսկաստան (թագ. Պարսից) 63, 64, 73, 75, 78, 80, 98, 100, 101, 103, 112, 121, 134, 135, 136, 141, 153, 175, 177, 181, 196, 199, 249, 263, 274, 317
Պարտաւ 114-116, 121
Պետերբուրգ (Պետրպուրք) 92
Պետրոսեանց տուն 245
Պետրոսի այգի 211, 217
Պետրոսի գեօղ 88
Պետրոսի տուն 220, 245
Պզտիկ գեօղ 180
Պէլագաս 89
Պիծաուի 88
Պիկան 90
Պորտակ 321
Պորտիկ 309
Պուճումանսուր 90
Պրումի գեօղ 89
Պրուսայ 87
Պօղոսի (Բռումեանց) այգի 211
Պօղովայ 87
Պօշէկ 90

Ջալալեանց տուն 220, 245
Ջաղացաձոր 319
Ջանիբեկի ջրաղաց 191
Ջանիկեան 89
Ջանճիկու գետ 164
Ջանումի այգի 323
Ջանջուղեանց տեղ 329
Ջառաճ գեօղ 87
Ջաֆարապատ 328
Ջերմակձագ 88
Ջըպայ ձոր 315
Ջիլ 319
Ջիմշիտեանց այգի 304
Ջկրաշէն 321
Ջկրաշինու եկեղեցի (Թիֆլիս) 91
Ջղուն 317
Ջրվէզ 313

Ռադօստ 9
Ռազդատ 88
Ռանկում Ղասապայն 91
Ռեգանտափ ճող 315
Ռէշտ 91
Ռնդամալ 321
Ռուսաստան (երկիր Ռուսաց) 81, 92
Ռուստամի տուն (Թիֆլիս) 246

Սաբաթ աղբիւր 315
Սաթճայ 88
Սաթումի այգի 214
Սալամալիք 319, 320
Սալամսզ 87
Սալանք 88
Սալիան 91
Սալկուտ 319
Սալկուտի անապատ 320
Սալմանի այգի 316, 317
Սալմաստ 64, 121, 249
Սախգըզ 91
Սահակի այգի 211-213, 216, 220
Սահակի եօնջալը 205
Սաղմոսավանք 179, 180, 183, 214, 215, 303, 324, 325, 328
Սաղմոսավանք գեօղ 326
Սաղօրիս 92
Սամսօն 89
Սանահին 58, 59
Սանդխլու 89
Սանտ *տէ՛ս* Դիպաքլու
Սապանճայ 88
Սառաֆան 92

Սատախլու տեղ 192, 193, 223
Սարգսի այգի 208, 217
Սարդարի այգի 322
Սարհաճ 88
Սարուբեղ 89
Սարուբուդախ 325
Սարուխանենց առու 324
Սարվանլար 70, 147, 174, 238
Սաֆարի այգի 216
Սեբաստիա 59, 88, 118
Սերկեվիլ 180, 312, 325
Սև ջուր (Ղարասու) 195, 238, 287
Սևաճող 310, 329
Սևանա ծովակն 67
Սևանի անապատ 179, 181, 183, 279, 321
Սևաջուր 320
Սևիրիցու գեօղ 90
Սեդանկի 320
Սեիտիշաճար 89
Սեյիդ Միրիմի ջուր 306
Սեյտապատ 91
Սեվտօյի գեօղ 89
Սերկեվլու ճանապարհն 326
Սերկեվիլ 327
Սեֆիապատ 197, 198, 238, 292
Սիլիսրայ 88
Սիլիվրի 87
Սիմոնենց բաղչայ 322, 327
Սիչով 88
Սիս 51, 52, 60-62, 66, 76, 87, 98, 105, 120, 123, 134, 139, 140, 141, 170, 230, 272, 274
Սիվրիհիսար 88, 89
Սիւնիք 55, 97, 99, 111, 112, 114, 117
Սհակաշինու եկեղեցի 91
Սնապ 89
Սոթ 319
Սովմայ 91
Սուլթանիայ 72
Սուլթանղըշլայ 88
Սուրաթ 91
Սուրբ Նշան Վարագայ 52
Սուրբ Աստուածածին (Բջնի) 99, 179, 180, 183, 321
Սուրբ Աստուածածին (Գառնի) 317
Սուրբ Աստուածածին Կաթողիկէ եկեղեցի (Անի) 58
Սուրբ Աստուածածնի վիմափոր մատուռ (Սերկեվիլ) 327
Սուրբ Գայիանէ 66, 69, 73, 75, 76, 78, 147, 174, 181, 207, 208, 213, 214, 235, 297
Սուրբ Գէորգ (Նորագեօղ) 244
Սուրբ Գէորգ եկեղեցի (Թիֆլիս) 92, 254
Սուրբ Գրիգոր խաչ (Զվարթնոց) 57
Սուրբ Էջմիածին (Մայր Աթոռ) 47, 48, 50, 52, 61-87, 91-102, 104-107, 109, 111, 114-117, 120-130, 132-141, 143-149, 152, 153, 155-168, 170-187, 189-197, 199-201, 203-206, 208-211, 213-216, 218-232, 235-252, 254, 256, 258, 260-273, 275-278, 280-287, 289, 291-293, 295, 297, 298, 300-307, 311, 312, 315, 316, 328, 329
Սուրբ Թադէոս առաքելոյ վանք 55, 108
Սուրբ Լուսաւորչի անապատ *տե՛ս* Սաղմոսավանք
Սուրբ Հակոբ (Քանաքեռ) 70, 244
Սուրբ Հակոբյանց վանք (Երուսաղեմ) 66
Սուրբ Հովհաննես-Մկրտիչ (Կոնդ) 70
Սուրբ Հռիփսիմէ 66, 67, 69, 71, 72, 147, 174, 181, 192, 194, 196,

203, 207, 208, 209, 213, 217, 237, 239, 292, 296, 303
Սուրբ Ցօհան 89
Սուրբ Նշան (Թիֆլիս) 91
Սուրբ Նշան (Հաղբատ) 99
Սուրբ Նշան (Սեբաստիա) 59
Սուրբ Նշան (Սիօն) եկեղեցի 325
Սուրբ Նշանի փողոց (Թիֆլիս) 246
Սուրբ Շողակաթ 70, 74, 147, 174, 181, 192, 194, 207, 213, 266, 296
Սուրբ Սարգիս (Ուշի) 328
Սուրբ Սարգիս (Օշական) 179, 181, 211
Սուրբ Սարգիս գեօղ 313-315
Սուրբ Սարգսի առու 311
Սուրբ Ստաթէի վանք *տե՛ս* **Տաթևի վանք**
Սուրբ Ստեփանոս Նախավկայի վանք 67
Սուրմարի 93
Սպահան 66, 68, 72, 73, 90, 101, 103, 145, 162-164, 219, 252, 255, 326
Սպարթայ 89
Ստամպօլ (Ըստամպօլ) 156, 159, 163, 194, 210, 266, 274, 276, 281, 283
Ստեփանի տուն 311
Ստեփանննոսի այգի 208
Սրբոյն Լուսաւորչի աղօթատեղ 327
Սօլաք 321
Սօլօզ 88
Սօպրուչայ 91
Սօրան 89
Սօքա 91
Սօֆիեան 90

Վաղարշապատ 51, 76, 95, 111, 141, 143, 241
Վաղարշապատի դաշտ 231
Վաղշէն 88
Վան 64, 90, 94, 134, 135-137, 275
Վանայ երկիր 275
Վանէվան 319
Վանիկ 317
Վանստան 317
Վանք գեօղ 89
Վանքի եկեղեցի 91
Վառնայ 88
Վասակամուտ ձոր 326
Վասպուրական 59, 116, 118
Վարագավանք 135, 136
Վարդանի այգի 205, 210
Վարդգես *տե՛ս* **Վաղարշապատ**
Վարդենեաց անապատ 320
Վարդենիս 319
Վարզել 321
Վարսեր 181, 321
Վեդի 180, 317
Վերանցիկ 90
Վերի այգի 205, 206, 210
Վերի Աւդալներ 309
Վերի մահլա (Երևան) 311
Վերին Գեօլ 193
Վերին Դարափի 90
Վերին Մարտօյի գեօղ 90
Վերին Քիւփղրան 90
Վէլիշէն 319
Վժան 324
Վրաստան (Վիրք, տուն Վրաց) 50, 57, 59, 85, 91, 92, 107-112, 221, 246, 247, 306
Վրացաշէն 321
Վօյվատ 89

Տաբախ մէլիք 92

Տաբնագեօղ 92
Տաթևացոյ դպրատուն 133
Տաթևի վանք 55, 99
Տաճարափակ 309, 318
Տաճիկնավրուզ 89
Տամպատ 90
Տամջլու 325
Տայք 57
Տաշ պուռին 164
Տաշճին 90
Տաշքեօրփու 89
Տաշքէսէն 89
Տարսեղ 89
Տաւշանլու 87
Տափի թաղ (Թիֆլիս) 223, 246
Տեղեր 179, 324
Տեղերու վանք (Ս. Աստուածածնին) 181, 183, 324
Տևակ 310
Տևոցայ 88
Տէր Ղուկասի այգի 216
Տէր Մօսէսի այգի 246
Տէր Ցովակիմի տուն 311
Տէր Նահապետի այգի 203
Տէր Ստեփաննոսի այգի 217
Տիզայ 89
Տիտան 90
Տրիզալու այգի 209
Տօտիկան 90
Տօտօյի գեօղ 90

Ցամաքաբերք 321
Ցոռհորիկ ձոր 215
Ցրտագետ 319

Փաթան 91
Փաթսայ 89
Փալչխլու 325
Փանոսի այգի 209
Փառակունիս 319
Փասմնայ 88
Փարաքար 93, 143, 147, 173, 179-181, 184, 215, 239, 303
Փարաքարու մեծ առու 216
Փարպի 181, 328
Փէկուայ երկիր *տե՛ս* Մյանմա
Փիթօյենց Դաւուք բէկի տուն 246
Փիրիդաւրիշ *տե՛ս* Քիրաշլու
Փնճալոնց այգի 208
Փշմակալ 321
Փոխանցիկ 90
Փոսի հող 236
Փոքր բլուր 239
Փոքր Գլան 317
Փոքր Կզնուտ 319
Փոքր Ջագ 321
Փոկնին 89
Փռնադար 320
Փրաւատի 88

Քալարու 191
Քաղբերք 313, 314, 315
Քաղկեդոն 56-58, 110-115
Քամար 91
Քամօյենց եկեղեցի 91
Քանաքեռ 70, 310, 321, 323
Քանքան 321
Քանքանի ջրաղաց 236
Քասաղ 70, 88, 198, 210, 230, 231, 235, 236, 267, 286, 324, 325
Քարաբլուր 238
Քարատակ 320
Քարափագլուխ մահիլա 245
Քարափի Սուրբ Գևորգ 91
Քարաքթի գեօլ 237
Քարաքիթ 71, 143, 192, 193
Քարհատ 88
Քարձախ *տե՛ս* Քասաղ
Քարովջուր 89
Քարուձոր 90
Քաւթառանց 319, 320

Քեալարայ (Քալարայ) 93, 147, 173, 179-181, 184, 186, 191, 193, 194, 227, 228, 303
Քեալտօշ 90
Քեամալ 321
Քեամանդրուլաղ 320
Քեաստակ 89
Քեարամաթ 88
Քեարվանսարայ գեօղ 326, 328
Քերազայ 89
Քեօթանիայ 87
Քեօթոյի որդի Ցովանիսի այգի 218
Քեօլանու երկիր *տե՛ս* **Մար**
Քեօլու գեօղ 90
Քեօնիա 89
Քեօնդալա 191, 192, 193
Քեօշկի Համզայ բաղ 221
Քեօշք 91
Քեօստէնճէ 88
Քեօփրի 89
Քէշիշքեանդ 148, 156, 157, 159-163, 299
Քէֆէ 92
Քթափոր 321
Քիլի 88
Քիշնով 88
Քիսեղ 92, 246, 306
Քիսմայ 91
Քիրաշլու 143, 147, 148, 156, 157, 159, 160, 167, 168, 173, 181, 261-263, 267, 271, 289-300, 302, 325
Քիրմաստ 87
Քիւթուրի այգի 315
Քիւլթափայ 80, 143, 154, 192, 193, 201, 202, 234, 235, 238, 267
Քիւփղրաճ 90
Քոլատակ 319
Քոլատակի անապատ (Ս. Աստուածածնին) 320
Քոչարենց տեղ 329
Քուշնա 88
Քուրտալի 326
Քուրտակ 319
Քրիստոստուրի այգի 209
Քրտստանու երկիր 284
Քօթիս 89
Քօթնի 88
Քօրուն 89

Օզան 321
Օզու 88
Օթեաց վանք 55
Օղրաճոր 321
Օշական 67, 70, 79, 93, 147, 148, 150-152, 157, 159, 160, 173, 174, 179-181, 184, 186, 209, 211, 212, 214, 225, 226, 229, 231, 233, 242, 261-263, 267, 268, 270, 279, 280, 286-288, 293, 295-297, 314, 323, 327
Օսմանցւոց երկիր 68, 75, 76, 85, 99, 100, 194
Օտամիշ 91
Օր գեօղ 88
Օրբազար 92
Օրթագեօղ 87, 88
Օրթալանկ 88
Օրմանի 88

Ֆեհրիզլու 88
Ֆէյզապատ 91
Ֆնտխլու 88
Ֆոքշան 88
Ֆռանկանոց 80, 147, 148, 152, 153, 154, 157, 159, 160, 173, 179, 181, 202, 235, 261-263, 267, 271, 297, 321
Ֆրանսիա (Ֆռանգ) 104

SUMMARY

Simeon Yerevantsi's (Simeon of Yerevan; b. 1710, Catholicos: 1763-1780) work "Jambr" is one of the important sources for the study of various issues of Armenian studies. During his patriarchate, he devoted a great deal of attention to the writing of the Catholicosate and to the work of compiling documents. During the reign of Simeon Yerevantsi, official correspondence was regularly registered, special attention was paid to the preservation of their copies, and the regulation of the Divan (Archive) of the Mother See began, and "Jambr" was written based on these documents.

Chapters present the history of the Armenian Apostolic Church: the enthronement of the Armenian patriarchs, church dioceses, catholicosate (Aghvanic, Aghtamar, and Cilicia), decrees received from foreign rulers confirming the rights of the Mother See, estates, and monastic farms. "Jambr"'s economic information on types of land ownership, taxes, monastic land holdings, and other property and water ownership is unique.

"Jambr" is distinguished by the variety of sources used in Armenian bibliography. They are Armenian historical works and documents in Armenian, Georgian, Persian, and Ottoman languages, which were found both in the Divan of the Mother See and were found in other monasteries. A large number of kondaks, manifestos, deeds of purchase, and other documents were organized, grouped, annotated, and presented in "Jambr". Earth is also unique in that there are documents whose contents have been preserved only through "Jambr".

Two (MM 978, MM 4592) autograph manuscripts of "Jambr" are located in the Matenadaran, compared to which the critical text was prepared.

According to the tradition spread in the Armenian bibliography, the historical part of "Jambr" begins with the establishment of Christianity in Armenia, and the economic part, which is based on proclamations and estates, summarizes exclusive information related to the economic relations of the 17th-18th centuries, which refer to monastic-ecclesiastical landholdings, monastic economies and revenues, and other property matters.

However, the economic core of "Jambr" is the monastic-ecclesiastical land ownership, which differed in its characteristics among the types of land

ownership. The most important was the circumstance of muafty, i.e. exemption from state taxes because the land and other proceeds were mainly donated to the church, and based on this right they were no longer subject to sale and were exempted from state taxes. Although this right of the Mother See of Holy Etchmiadzin was regularly confirmed by the decrees of the Persian rulers, the foreign rulers did not always conscientiously observe it.

Another of the most important problems of economic relations was the protection of the rights of the Mother See in relation to the communities that were taxpayers. And the mainstay of the Mother See's economic activity was monastic-ecclesiastical farms: arable land, gardens, orchards, pastures, mills, etc. Another remarkable fact from the point of view of economic relations is the phenomenon of loans provided by the Mother See to the population, in return for which the community increased its tax obligations.

Thus, "Jambr" provides important information regarding the prevailing socio-economic relations and presents in detail the monastic farms belonging to the Mother See of Holy Etchmiadzin and monasteries, which were one of the main economic factors of the country.

This book comes out as the fifth volume of the "Materials for the Economic History", a series of publications initiated by Mesrop Mashtots Matenadaran in 1984. The present volume includes the "Jambr" critical text by Simeon Yerevantsi. The critical text is preceded by an introduction, and study and is followed by annotations and a glossary with hard-to-understand words and terms.

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ՍԻՄԵՈՆ ԵՐԵՎԱՆՑՈՒ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սիմեոն Երևանցու հարուստ մատենագրական ժառանգությունը ներառում է ինչպես ձեռագիր, այնպես էլ տպագիր բազմաթիվ գործեր, որոնք հրատարակվել են 1771 թ. Ս. Էջմիածնում հիմնադրված տպարանում[1]: Այդ պատկառելի գրավոր ժառանգության մի զգալի մասը, այդ թվում՝ ինքնագրերը, իրենց հանգրվանն են գտել Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Մեզ են հասել նաև դրանց բազմաթիվ ընդօրինակումներ: Ամենավաղ ձեռագիրը, որ պատկանում է նրա գրչին՝ 1747 թ. հեղինակած փիլիսոփայական գործերի մեկնություններն են, որ հայտնի են նաև «Լուծմունք արտաքնոց» անվամբ: Փիլիսոփայական գործերի մեկնություններում Սիմեոն Երևանցին նչել է իր աշխատանքի նպատակը, այն է՝ մեկնել դժվար ըմբռնելի կամ մեկնության կարիք ունեցող մտքերը[2]: Այս առումով առանձնանում են նաև «Մեկնություն Պրոկղի» երկի՝ Սիմեոն Երևանցու կողմից կատարած խմբագրումները: Խոսքը Սիմեոն Ջուղայեցու մեկնությունների աստվածաբանական հարցադրումների և պարզաբանումների մասին է, այսինքն՝ անդրադարձ է այն հատվածներին, որոնք Ս. Ջուղայեցին պարզ և հասկանալի կարծելով՝ չէր մեկնել[3]: Ինչպես երևում է՝ Սիմեոն Երևանցին ոչ միայն խմբագրել է, այլ նաև կատարել է հավելումներ, որոնք տարբերակելու համար ձեռագրի լուսանցքներում դրել է խաչանշաններ ու նաև պատգամել՝ ընդօրինակման ժամանակ դրանք չմոռանալ, ինչն էլ տեսնում ենք ձեռագրերում:

---

[1] Տվյալները քաղել ենք մեր ձեռքի տակ եղած ձեռագրացուցակներից և մատենագիտական ցանկերից: Նախ ներկայացված են ինքնագրերը, ապա ընդօրինակությունները՝ ըստ գտնվելու վայրի և ժամանակագրական կարգի:

[2] Ձեռագրի հիշատակարանում կա հետևյալ պարզաբանումը. «Քանզի մանաւանդպես միտ մեր այս էր, զի խրթնաբան շարադրութիւն այսոցիկ գրոցս և դժուարիմաց միտսն լուծեաք, այլ ոչ զայլաբանութիւն և կամ յինքնեէ զնոր իմն բնախօսութիւն առնել, ուստի, զդժուարիմաց տեղեաց զսկիզբն միայն առեալ, եդաք ի բանի և ենք նորին զլուծմունսն ոչ դնելով զամենայն բնաբանսն ի միջի»: *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի*, հատոր Զ., ՄՄ, ձեռ. 1818, 134բ:

[3] **Միրզոյան Հր.**, *Սիմեոն Ջուղայեցի*, Երևան, 1971, էջ 56-57:

Սիմեոն Երևանցու կատարած մեկնությունների մեջ առանձին գործ է «Մեկնութիւն Յայտնութեան Յովհաննու» հատվածը, որն առկա է մատենադարանյան մեկ ժողովածուի մեջ:

Հաջորդ գործը՝ «Քարոզգիրքը», Սիմեոն Երևանցին սկսել է չարադրել 1748 թ. և լրացրել նաև հետագայում, երբ Ս. Էջմիածնի նվիրակն էր Կ. Պոլսում[1]: Սիմեոն Երևանցու հեղինակած ավելի քան 100 քարոզները վերաբերում են հոգևոր ամենատարբեր թեմաների ու արարողությունների և ունեն ամբողջական և մասնակի բազմաթիվ ընդօրինակումներ: Քարոզները մեծ արժագանք են գտել հայ իրականության մեջ և լայն տարածում են ունեցել ոչ միայն իր ժամանակներում, այլև հետագայում: Դա են վկայում «Քարոզգրքի» ավելի քան 100 ընդօրինակումները: Խոսուն է նաև ընդօրինակված ձեռագրերի սփռման աշխարհագրությունը՝ Վենետիկից և Վիեննայից մինչև Սանկտ Պետերբուրգ և Սպահան:

Սիմեոն Երևանցու հեղինակած կարևորագույն գործերից է Հայոց եկեղեցու տոնացույցը կամ ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ դրա բարեփոխումը և կանոնակարգումը: Այդ խնդրին կաթողիկոսը մեծ տեղ է հատկացրել, քանի որ վենետիկյան մխաբան Հակոբ Ջամչյանի կողմից «Լուսնացոյցի» (1757 թ.) և «Օրացոյցի» (1758 թ.) տպագրությունից հետո դրանք կիրառություն էին գտել հայ ազգաբնակչության շրջանում և ներառում էին հայկական տոնակատարությունների մեջ կատարված լատինամետ փոփոխություններ[2]: Այդ է պատճառը, որ Տոնացույցի կարգավորումը կաթողիկոսը դիտել է որպես առաջնահերթ խնդիր[3]: Առաջին հատորն իրենից ներկայացնում է եկեղեցական տոների կանոնակարգում, որ տոնին ինչ պետք է ընթերցել, երգերը, չարականները, արարողությունները և այլն: Երկրորդ հատորում՝ արդեն ներկայացված են եկեղեցական տոները՝ աղյուսակների տեսքով: Ըստ երևույթին՝ առաջին հատորը ներկայացնում է երկրորդի հատորի բացատրությունները[4]:

---

[1] Հեղինակի ինքնագիրը Մաշտոցյան 2212 ձեռագիրն է, որը նրա ամբողջական «Քարոզգիրքն» է: Հիշատակարանում կարդում ենք. «Ես, ի բազմաժողով քաղաքն Կոստանդնուպոլիս, ի գործս նուիրակութեան Սրբոյ Էջմիածնի, շարադրեցի զգիրքս զայս ի ներքուստ մերում ի ՌՄԷ. (1758)», ՄՄ, ձեռ. 2212, 15աբ (*Մայր ցուցակ հայկերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի*, հատոր Է., էջ 454):

[2] **Մ. արք. Օրմանեան**, *Ազգապատում*, հ. Բ., սյունակ 3584:

[3] Գրքի առաջաբանում Սիմեոն Երևանցին նշում է, որ «Տոնացույց»-ը բաժանել է երկու հատորի՝ «յառաջին հատորոջն եդաք զամենայն տօնսն տէրունականս, զսրբոցն, և զպասն հանդերձ պատեհիւքն իւրեանց որպէս յառաջն էր: Իսկ ի յերկրորդ հատորոջն յօրինեցաք զերեսուն և վեց խորանս ի վերայ երեսուն և վեց գրոցն մերոց, որպէս զի իւրաքանչիւր տարեգրոյ խորան՝ զտօնսն, զմիջոցսն, զպահսն և զայլս որպիսութիւնս իւրոյ տարւոյն, հանդերձ ամսական թուովք և օրական ձայնիւք անտարակոյս ցուցանիցէ տօնողացդ», **Սիմէօն Երևանցի**, *Տոնացոյց*, էջ 8:

[4] **Գիւտ քահ. Աղանեանց**, *Տօմար և Տոնացոյց Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ*, Էջմիածին, 1894, էջ 58-60:

Սիմեոն Երևանցին փաստորեն «մխացրել» է իր «Տօնացոյց»-ին «Պարզատուփ»-ը, որը հայ իրականության մեջ սովորաբար առանձին է տպագրվել: Այդպիսով՝ ստեղծվել է մի ամբողջություն՝ տոնացույցի առանձին այդ երկու մասերով[1]: «Տօնացուցյց»-ը տպագրվել է Ս. Էջմիածնում հիմնադրած տպարանում: Այն հետագայում բազմիցս վերահրատարակվել է:

Սիմեոն Երևանցու հոգևոր բնույթի ստեղծագործություններից են «Գիրք աղօթից»-ը և «Տաղարան»-ը, որոնց բովանդակությունը բազմիցս ընդօրինակվել է ձեռագիր-ժողովածուներում, իսկ «Աղօթագիրքը»՝ իր հիմնադրած տպարանում հրատարակած առաջին գիրքն է համարվում[2]: Նույն տպարանում տպագրել է նաև «Տաղարան»-ը:

Բացի վերոնշված գործերից՝ Սիմեոն Ա. կաթողիկոսը մի շարք աշխատություններ էլ է հրատարակել իր հիմնադրած տպարանում, որոնցից հայտնի է «Պարտավճար»-ը (երկու հատորով): Այս գրքի առաջին գլուխներում հեղինակը ներկայացրել է եկեղեցական տարբեր հարցեր՝ առաքյալների գործունեության, քրիստոնեության հաստատման, եկեղեցական ժողովների, վարդապետական գործունեության և այլնի մասին, այսինքն՝ ներկայացված է Հայ Առաքելական եկեղեցու պատմական ընթացքը: «Պարտավճար»-ի Թ. գլխում Սիմեոն Երևանցին հանդես է գալիս խրատական խոսքով՝ ուղղված հայ ժողովրդին «առ ի զգուշանալ յայլազաւան աղանդաւորաց»[3]: Առաքյալների և Հայոց եկեղեցու այլ մեծերի խոսքերով Սիմեոն Երևանցին խորը քննադատության է ենթարկել մասնավորապես կաթոլիկություն ընդունած հայերին, նրանց անվանելով «ախթարմայ և ախտամոլ»[4], քանի որ նրա համոզմունքն էր, որ այդ հանգամանքը պառակտում է ազգը: Այս աշխատությունը համարվում է նաև «ծավալուն բանավեճ և քարոզ», որի նպատակն էր ամրապնդել Հայոց եկեղեցին, եկեղեցական ավանդույթները և կարգերը, հեռու պահել հայ ազգաբնակչությանն այլ դավանանքներից: Այն, ըստ էության, Հայոց եկեղեցու և հայ բնակչության միասնականության հաստատման հորդոր է[5]:

Ամփոփելով նշենք, որ Սիմեոն Երևանցու մատենագրական հարուստ ժառանգությունն իր ուրույն տեղն է զբաղեցնում ԺԸ. դարի հայ մատենագրության մեջ՝ ներառելով ինչպես պատմագրական, այնպես էլ հոգևոր-եկեղեցական, փիլիսոփայական և այլ բնույթի գործեր, ինչը լիովին արտացոլում է հեղինակի լայն աշխարհընկալումը:

---

[1] **Բրուտեան Գ.**, «Սիմէոն կաթողիկոս Երևանցու «Տօնացոյցը», *Բազմավէպ*, 2010, թիվ 1-2, էջ 12-13:

[2] **Սիմէօն Երևանցի**, *Գիրք աղօթից, որ կոչի Զբօսարան հոգևոր*, Սուրբ Էջմիածին, 1772:

[3] **Սիմեոն Երևանցի**, *Պարտավճար*, էջ 142:

[4] **Սիմեոն Երևանցի**, *Պարտավճար*, էջ 161:

[5] **Sebouh Aslanian**, "Dispersion History and the Policentric Nation: The Role of Simeon Yerevantsi's Girk or koci Partavcar in the 18th Century Nation Revival", Venise-S. Lazarus, 2004 (*Bibliotheque d'Arménologie Bazmavep* № 39), էջ 54:

«Գիրք աղօթից, որ կոչի Զբօսարան հոգևոր» (հրատ.)
«Լուծմունք արտաքնոց» (ՄՄ 1818)[1]
«Կարգ թաղման կարգաւորաց» (հրատ.)[2]
«Յիշատակարան» (ՄՄ 2931, 4479, հրատ.)
«Մաղթանք կայսերական»[3] *(ՄՄ 7788, հրատ.)*
«Մեկնութիւն Յայտնութեան Յովհաննու» (ՄՄ 3091)
«Մեկնութիւն Պրոկղի»[4]
«Ջամբռ» (ՄՄ 978, 4592)
«Պարտավճար» (հրատ.)
«Տաղարան» (հրատ.)
«Տօմար հայոց» (ՄՄ 1972)
«Տօնացոյց» (ՄՄ 9191[5]*, հրատ.)*
«Քարոզգիրք» (ՄՄ 2212[6]*)*
«Օրինակք գրութեանց» (ՄՄ 2911[7]*, 2912*[8]*, 4424*[9]*, 9120*[10]*)*

---

[1] Ինքնագիր ձեռագիրն է: Պարունակում է վեց երկ:

[2] Աղոթքի, քարոզի, եկեղեցական արարողակարգերի՝ «Մաշտոց»-ներից կատարված քաղագրումներ են: Ինչպես գրել է ճեղինակը՝ «կանոն յորժամ եպիսկոպոս կամ քահանայ կամ հայրապետ կամ ուխտի առաջնորդ կատարի մահուամբ», **Սիմէօն Երևանցի**, *Կարգ թաղման կարգաւորաց*, էջ 3:

[3] «Ա՛ռ կայսրուհին Եկատերինէ և արքայորդին Պաւել Պետրովիչ», հետագայում վերահրատարակվել է: Հայտնի է այս գործի երեք տպագրություն՝ 1833-ին, 1859-ին և 1877-ին:

[4] Տվյալ գործի՝ Սիմեոն Երևանցու կողմից կատարված խմբագրությունն է:

[5] Ձեղինակի ինքնագիրն է՝ թերի, ընդամենը՝ 12 թերք:

[6] Ինքնագիր ձեռագիրն է:

[7] Պավել Զոբանյանի կողմից հրատարակվել են թվով երեք փաստաթուղթ՝ «Թուղթ առ Վրաց արքայն Հերակլէս, վասն Հիւսէին Ալի խանին՝ զի խնամեսցէ», «Թուղթ առ արքայն Վրաց Հերակլէս, վասն Հիւսէին Ալի խանին. Ուխտադրութեանն ընդ նմա», «Թուղթ Հաղպատա առաջնորդութեան», **Զոբանյան Պ.**, *Հայ-ռուս-վրացական փոխհարաբերությունները ԺՀ դարի երկրորդ կեսին*, Էջմիածին, 2006, էջ 469-473:

[8] Տվյալ երկու ձեռագրերը կոչվում են «Օրինակք գրութեանց Յակոբայ Շամախեցիոյ և Սիմէոնի Երևանցւոյ»:

[9] Ժողովածու է, որում տեղ են գտել նաև «Համառօտագրութիւնք գրութեանց և կոնդակաց Սիմէօն Երևանցի և Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսաց» խորագիրը կրող փաստաթղթերի օրինակներ:

[10] Ձեռագրում զետեղված է Ս. Էջմիածնի առաջնորդական թեմերին ևվիրված տեղեկություններ, որը կազմել է երեմիա Օշականցի նոտարը՝ Սիմեոն կաթողիկոսի հրամանով («Աստուածնակառոյց մեծի Աթոռոյս Սրբոյ Էջմիածնի համայն նուիրակաց յաղագս նուիրականաց արդեանց շրջագայելի քաղաքքն հանդերձ գիւղաքաղաքօք նոցին, ըստ յատուկ յատուկ անուանց մի ըստ միջոճ ստորագրին»), 1ա-5բ: Ձեռագրից հրատարակված են Էջմիածնի նվիրականության վիճակները, *Դիւան հայոց պատմութեան*, Գիրք Գ., էջ 797-806: **Արմեն Այվազյան**, *Հայոց եկեղեցին XVIII դարի հայ ազատագրական չարժման քառուղիներում*, էջ 244-255: Նաև՝ «Վասն շնորհակալութեան գրելոյ, յորդորման և յանձնարարութեան և մանաւանդ խնդրանաց» խորագիրը կրող մի նամակ՝ ուղղված Աղվանից Ներսես կաթողիկոսին: **Արմեն Այվազյան**, *Հայոց եկեղեցին XVIII դարի հայ ազատագրական չարժման քառուղիներում*, էջ 256-257:

Այլ մատյաններ (Մայր տօմար Ս. Էջմիածնի տաճարի (Ս. Էջմիածնի ձեռագրատուն, 124, 125)[1], Հաշվեմատյաններ[2], Գուլքամատյան[3]):

1. Տոնացույց

ՄՄ 1837, 1970, 1972, 2340, 5109, 9191:

Տօնացոյց, աշխատասիրութեամբ Սիմէօնի կաթողիկոսի, հտ. 1-2, Վաղարշապատ, 1774-1775:

Տօնացոյց, Երկրորդ հատոր, Պետերբուրգ, 1786:

Տօնացոյց, հտ. 1-2, Կ. Պոլիս, 1799-1802:

Տօնացոյց, Ժամակարգութիւն Հայաստանեաց ս. եկեղեցոյ: Յորում պարունակին երեք գիրք[4]: Կ. Պոլիս, 1827-1828:

Տօնացոյց, հտ. 1 և 2, Կ. Պոլիս, Օրթագիւղ, 1834[5]:

Տօնացոյց, Ժամակարգութիւն Հայաստանեաց ս. եկեղեցոյ: Յորում պարունակին երեք գիրք[6]: Կ. Պոլիս, Օրթագիւղ, 1834:

Տօնացոյց, հտ. 1 և 2, Էջմիածին, 1835:

Տօնացոյց, հտ. 1 և 2, Կ. Պոլիս, 1849:

Տօնացոյց, Ժամակարգութիւն Հայաստանեաց ս. եկեղեցոյ: Յորում պարունակին երեք գիրք[7]: Կ. Պոլիս, 1849:

Տօնացոյց, հտ. 1-2, Վաղարշապատ, 1862:

Տօնացոյց, հտ. 2, Երուսաղէմ, 1868:

Տօնացոյց, հտ. 1, Երուսաղէմ, 1870:

Տօնացոյց, հտ. 1-2, Վաղարշապատ, 1891:

Տօնացոյց, հտ. 1-2, Վաղարշապատ, 1906:

Տօնացոյց, հտ. 2, Երուսաղէմ, 1915:

---

[1] Ձեռագիրը երկու օրինակից կազմվել է Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի կարգադրությամբ: Կոչվում է նաև «Դաւթար»: Ներկայացված է Ս. Էջմիածնի իրեղեն ունեցվածքը և յուրաքանչյուր իրի դիմաց գրված է դրանց քանակը:

[2] Գրանցված են Սբ. Աթոռի 1760-1767 թթ. հարկերն ու ծախսերը, իսկ 1764-1767 թթ. յուրաքանչյուր տարվա համար Սիմեոն Երևանցին իր ձեռքով ամփոփել է տարին և դրել իր կնիքը (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2, վավ. 4) և Ս. Էջմիածնի վանքի նորոգությունների՝ վեհարանի և ներքին այլ կարիքների համար ծախսերը, հաստատված Սիմեոն կաթողիկոսի ինքնագրով և կնքադրոշմով (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 4, վավ. 1):

[3] Մատյանում ըստ տարիների, ամիսների և օրերի գրառված են կաթողիկոսի հրամանով Մայր Աթոռի և այլ վանքերի առաջնորդներին, միաբաններին, աշխարհականներին տրված զանազան իրերը (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2, վավ. 11):

[4] Գրքերից մեկը Սիմեոն Երևանցու «Տոնացույցն» է՝ երկու հատորով:

[5] Հանդիպում է նաև նույն թվականին տպագրված «Ժամակարգութիւն Հայաստանեաց ս. եկեղեցոյ, յորում պարունակին երեք գիրք...» անունը կրող ժողովածուի մեջ:

[6] Գրքերից մեկը Սիմեոն Երևանցու Տոնացույցն է՝ երկու հատորով:

[7] Այստեղ ևս գրքերից մեկը Սիմեոն Երևանցու Տոնացույցն է՝ երկու հատորով:

2. Քարոզգիրք

ՄՄ 2212[1], 2157, 2186, 2207, 2209, 2210, 2211, 2219, 2221, 2314, 2315, 2316, 2317, 2319, 2798, 2810, 2933, 2994, 3084, 3375, 3443, 4523, 4902, 5029, 5156, 5963, 5898, 6314, 6447, 6521, 7346, 7817, 7899, 8892, 9039, 9187, 9198, 9200, 9537, 9996, Երուսաղեմ, 107, 471, 640, 649, 874, 914, 942, 2018, 2067, 2118, 2720, 2734, 2825, 3013, 3213, 3177, 3304, Հալեպ, 23[2], Վիեննա, 1046, Ղալաթիա, 21, Անկյուրիայի Կարմիր վանք, 8, 59, 66, 113, Թավրիզ, 8, Արմաշի վանք, 76, 92, 95, 265:

«Քարոզգրքի» մասնակի ընդօրինակումներ ժողովածուներում և առանձին քարոզներ

ՄՄ, 25, 34, 82, 127, 662, 828, 1100, 1873, 1880, 1974, 2201, 2206, 2213, 2215, 2216, 2217, 2218, 2222, 2224, 2241, 2271, 2314, 2318, 2779, 3125, 3388, 3442, 3476, 3828, 3830, 3860, 4230, 4424, 4899, 4988, 5489, 6574, 6685, 6982, 8041, 8086, 8096, 8109, 8128, 8244, 8603, 9097, 9173, 9503, 9604, 3281, 1833, Անթիլիաս, 44, Պետերբուրգ, РНБ, Арм., н.с. 42, ИВ, В 36, ИВ, В 48, В 108, В 111:

3. Մեկնություններ

ՄՄ 1818[3]

ա. Համառօտ լուծմունք Պորփիւրի...

բ. Համառօտ լուծմունք գրոցն Արիստոտէլի Տասանց ստորոգութեանց...

գ. Համառօտ լուծմունս Պերիհարմէնիաս գրոցն Արիստոտէլի...

դ. Լուծմունք սեռօրէն ամենայն գոյից...

ե. Գիրս այս կոչի Հինգ առածք, այսինքն՝ ե. ասացուածք, յորս հինգ իրողութիւնս ուսուցանէ մեզ Անյաղթն Դաւիթ...

զ. Համառօտ լուծմունք գրոցն Դաւթի, որ կոչի Գոյից բաժանումն:

ՄՄ 1703, 1708, 1709, 1808, 1817, 1819, 1820, 1821, 1822, 1824, 1825, 1826, 1827, 1917, 1934, 2502, 2552, 2652, 8214, 2499, 2220, 2368, 8613, 3091, Երուսաղեմ, 549, 845, 883, 895, 1263, 1332, Վիեննա 483, The British Library 150:

«Մեկնութիւն Յայտնութեան Յովհաննու» (ՄՄ 3091)

4. Աղոթք և տաղեր

ՄՄ 8712[4], ՄՄ 9543, 8128, 10149, Երուսաղեմ 1487, 3053, Վիեննա 998, Նոր Ջուղա 612[5]:

Սիմէօն Երևանցի, *Գիրք աղօթից որ կոչի Զբօսարան հոգեւոր*, էջմիածին, 1772:

Գիրք աղօթից որ կոչի զբօսարան հոգեւոր, Նոր Նախիջևան, 1790:

---

[1] Ինքնագիր ձեռագիրն է:

[2] Հին թիվ՝ 128, Ցուցակ մասնավոր ձեռագրաց Հալեպի մեջ:

[3] Ինքնագիր ձեռագիրն է:

[4] Ձեռագրում գետեղված է Սիմեոն Երևանցու մանրանկարը:

[5] Ձեռագիրը պարունակում է Սիմեոն Երևանցու «Աղօթագիրքը»:

Սիմէօն Երեւանցի, *Գիրք աղօթից*, Ն. Նախիջևան, տպ. Ս. Խաչ վանքի, 1794:

Աղեքսանդր Ջուղայեցի, *Սիմէօն Երևանցի, Աղօթամատոյց*, Մոսկով, 1840[1]:

Շահէ արեպս. Աճէմեան, «Սիմէոն Երևանցի կաթողիկոսի «Տետրակ Աղօթից», *Էջմիածին*, 2000, հմր. Ա., էջ 96-105[2]:

ԱՂՕԹԱԳԻՐՔ, որ կոչվում է հոգևոր զբոսարան: Գրաբարից աշխարհաբարի փոխադրեց Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Միաբան, Բերդ քաղաքի և տարածաշրջանի հոգևոր հովիվ Տ. Սահակ աբեղա Շաքարյանը, Երևան, 2005 թ.:

5. Տաղարան և տաղեր

ՄՄ 1055, 3357, 3417, 3945, 4296, 5109, 5292, 5373, 9409, 7206, 7259, 7670, 7702, 8274, 8359, 8413, 8540, 8760, 9020, 9863, 10293, Պետերբուրգ, ИВ, A 57, Univercity of California, ձեռ. հմր. 63, Book of Odes, Երուսաղեմ, 1508:

Սիմէօն Երևանցի, *Տաղարան*, էջմիածին, 1772/3[3]:

Սիմէօն Երևանցի, *Տաղարան փոքրիկ*, էջմիածին, 1777:

Սիմէոն Երևանցի, *Տաղարան փոքրիկ*, Մադրաս, 1791:

Սիմէօն Երևանցի, *Տաղարան*, էջմիածին, 1793:

6. ՄՄ 7788, Մաղթանք կայսերական (առ կայսրունին եկատերինէ և արքայն Պավել Պետրովիչ)[4]:

Գիրք հանդիսադրութեանց տօնից կայսերականաց, Տպեալ երրորդ անգամ, էջմիածին, 1833:

Գիրք հանդիսադրութեանց տօնից կայսերականաց, Տպեալ չորրորդ անգամ, էջմիածին, 1840:

---

[1] Այս հրատարակության հեղինակներն Աղեքսանդր Ջուղայեցու «Աղոթագրքի» համար վերցրել են Սիմեոն Երևանցու «Գիրք աղօթից»-ի առաջաբանը:

[2] Սիմեոն Երևանցու «Աղոթագրք»-ից հրատարակված են երկու գլուխներ՝ 1) Գլուխ ԺԳ. Դաւանութիւն ճշմարիտ և Ուղղափառ Հաւատոյ՝ Սրբոյ Եկեղեցւոյս Հայաստանեայց, և իմ շարադրողիս իսկ: Եւ Վերջաբանական Աղօթք առ Սուրբ Երրորդութիւնն և 2) Գլուխ Ը., Շնորհակալութիւնք առ Աստուած վասն յատուկ բարերարութեանցն, որք առ ազգս Հայոց և խնդրուածք դարձեալ, զի և ևս ողորմեցի և բարերարեսցէ:

[3] Գիրքը մեզ չի հասել: Հրատարակության տարեթիվը տարբեր է նշվում:

[4] Ինքնագիր ստորագրությամբ է և կնիքով՝ 1763թ., կից՝ Հովսեփ Արղությանի կողմից կատարված ռուսերեն թարգմանությունը: Մաղթանք է՝ ուղղված եկատերինա կայսրուհուն և Պավել Պետրովիչ արքային: Ձեռագրի էջերին պահպանվել են Սիմեոն կաթողիկոսի հաստատում-ստորագրությունները. Քրիստոսի նուաստագոյն ծառայից ծառայ Երևանցի Սիմէօն կաթուղիկոս ամենայն Հայոց և սրբոյ աստուածիջի Աթոռոյս Էջմիածնի ի թուռջ փրկչին մերոյ ՌՉՀԱ. (1771), ի յուլիս ամսոյ Ժ., ձեռամբ իմով (4բ), Ձեռամբ իմով գրեցի ի հաստ[ատ]ութիւն բանիս (9բ): Ձեռագրում առկա են նաև Սիմեոն Երևանցու կաթողիկոսական ութանկյուն, կարմիր, երեք կնքադրոշմ՝ 4բ, 5ա, 9բ թերթերին՝ Է. / Սիմէօն Կաթուղիկոս / ՌՄԺՌ. (1763) մակագրութեամբ:

Գիրք հանդիսադրութեանց տօնից կայսերականաց, 4-րդ տպագր., էջմիածին, 1859:

Գիրք հանդիսադրութեանց տօնից կայսերականաց, 3-րդ տպագր. 3-րդ անգամ ըստ հնագոյն օրինակի տպելոյ ի 1833 ամի, Վաղարշապատ, 1884:

Գիրք հանդիսադրութեանց տօնից կայսերականաց, Վաղարշապատ, 1871[1]:

Գիրք հանդիսադրութեանց տօնից կայսերականաց, 4-րդ տպագր., Վաղարշապատ, 1894[2]:

Գիրք հանդիսադրութեանց տօնից կայսերականաց, 5-րդ տպագր., ըստ հնագոյն օրինակի տպելոյ ի 1833 ամի, Վաղարշապատ, 1910:

7. Կարգ թաղման կարգաւորաց, էջմիածին, 1777:

Կարգ թաղման կարգաւորաց, 2-րդ տպագր., Վաղարշապատ, 1892:

8. Սիմէօն Երևանցի, *Պարտավճար*, էջմիածին, 1779-1783:

9. Սիմէօն Երևանցի, *Սահմանադրութիւն վասն հնդից կիւրակէից*, Կ. Պոլիս, 1766[*3]:

---

[1] Այս հրատարակության վերաբերյալ միակ աղբյուրն Ա. Ղազիկյանն է: Տե՛ս *Հայկական նոր մատենագիտութիւն և հանրագիտարան հայ կեանքի*, կազմեց Հ. Արսեն Ղազարոս Ղազիկեանը, Առաջին հատոր (Ա-Մ), Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազարի, 1909-1912, էջ (այուն) 442:

[2] Գրքի տիտղոսաթերթին թվականը տառերով նշված է ՌՅԽԴ. (1895):

[3] Առկա է միայն հետևյալ նկարագրությունը. «Խորագիր՝ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ/ Տ[եառը]ն Սիմէօնի Սրբազան Կ[ա]թ[ու]ղ[ի]կ[ո]սին՝ վասն Հնգից / Կիւրակէից:/ Որոց երկուքն են ի պատիւ առաջին Լուսաւորչացն մերոց Ս[ր]բ[ո]ց Առաքելոցն Թադէոսի և/ Բարդուղիմէոսի: Իսկ երեքն ի պատիւ Ս[ր]բ[ո]յ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին: / (ի Թուին Հայոց ՌՄԺԵ. (1766)): /Ուստի և ես շնորհիւ և ողորմութ[եամբ]քն Ա[ստուծո]յ Գրիգոր Պա[ս]րի[ա]րգս Կոստանդինուպօլսոյ, / ըստ սահմանելոյ Սրբազան Կ[ա]թ[ու]ղ[ի]կո[ս]ին հարկադրեմ կատարել: ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԶՈՒՆԻ: ՊԱՊ: ՀԳ լուս.: ԾԱՆՈԹ. Ամենայն հավանականությամբ, Կ. Պոլսի տպագրություն է: Փակագծում տրված հայոց ՌՄԺԵ. (1766) թվականը «Սահմանադրությունը» գրելու տարին է, թեև չի բացառվում, որ այն կարող է նաև տպագրության տարեթիվը լինել: Բնագրում թվականից հետո դրված է պատրիարք Գրիգոր Պասմաճյանի կնիքը: Այս պատրիարքը պաշտոնավարել է 1764-1773 թվականների ընթացքում, հետևաբար տպագրությունը կատարվել է ամենաուշը 1773-ին: Նկարագրությունը կատարված է տպագիր էջի լուսապատճենից՝ Գ. Բամպուքճյանի կողմից:

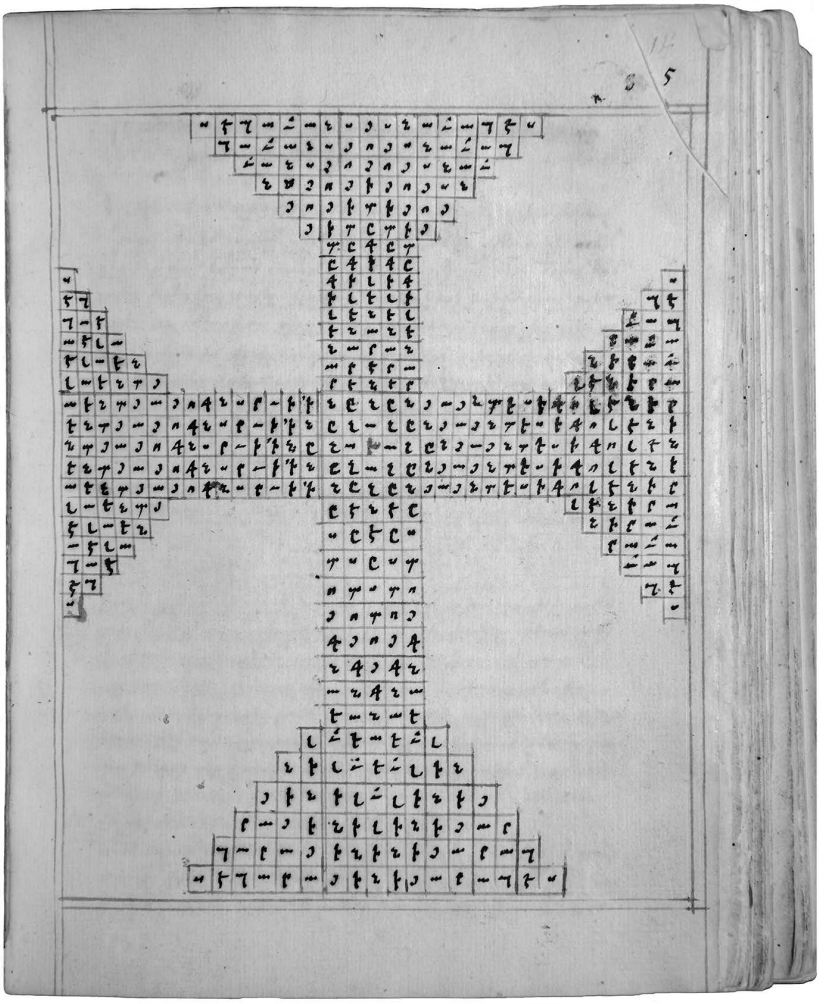

ՄՄ, ձեռ. 2212, էջ 14ա
Քարոզգիրք, խաչանձև աղյուսակ

ԱՅՍ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐՈՎ ԼՈՒՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ՝

1. *Հովհաննես Տեր-Դավթյան Զուղայեցու հաշվետումարը*, աշխատասիրությամբ Լ. Խաչիկյանի ու Հ. Փափազյանի, Երևան, 1984, 426 էջ։
2. *Շահվելու որդի Սարհադի հաշվեմատյանը*, աշխատասիրությամբ Շ. Խաչիկյանի, Երևան, 1994, 188 էջ։
3. *Լազարեան առեւտրական ընկերութեան հաշուեմատեանը (1741-1759 թթ.)*, աշխատասիրութեամբ Շ. Խաչիկեանի, Երևան, 2006, 318 էջ։
4. *Կոստանդ Զուղայեցի, Աշխարհաժողով*, աշխատասիրությամբ Սարգիս Բալդարյանի, Երևան, 2021, 216 էջ։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ 5

ա. Սիմեոն Երևանցու գործունեությունը մինչ կաթողիկոս ընտրվելը (համառոտ ակնարկ) 11

բ. «Ջամբռ»-ի ստեղծման նպատակները, ժամանակը և լրացումների խնդիրը ... 18

գ. «Ջամբռ»-ի աղբյուրները 23

դ. «Ջամբռ»-ի ձեռագրերի կառուցվածքային առանձնահատկությունները 32

ե. «Ջամբռ»-ի հրատարակությունները և թարգմանությունները 38

ԲՆԱԳՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ 42

ՋԱՄԲՌ 45

ԱՌ ԱՋԴԵՅՈՒԹԻՒՆ ԻՆՁ ՍԱԿԱՒՈՒՔ ԱՐԱՐԵԱԼ Ի ՆՈՅՆՈՅ ՀԵՂԻՆԱԿԷ, ՎԱՍՆ ԱՌԱՋԱԿԱՅ ԳՐՈՑՍ ՈՐ ԿՈՉԻ ՋԱՄԲՌ ԵՒ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ԱԹՈՌՈՑՍ ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԵՒ ԱՅԼՈՑ ՇՐՋԱԿԱՅԻՑ ՎԱՆՕՐԷԻՑՆ ՍՈՐԻՆ 47

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՅՈՐՈՒՄ ՃԱՌԻՆ ՈՐՊԻՍՈՒԹԻՒՆՔ ՍՐԲՈՑ ԱԹՈՌՈՑՍ ԷՋՄԻԱԾՆԻ Ի ՍԿԶԲԱՆԷ ՅՕՐԻՆԵՑՄԱՆԷ ԱՆՏԻ Ի ՅԱՄԱՅՈՒԹԻՒՆ ԵՒ Ի ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆ ԴԱՐՁԵԱԼ: ԵՒ ՍԱԿԱՒ ԻՆՁ ԱՌԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ՎԱՍՆ ՍՐԲՈՑ ԱՋՈՑ ԼՈՒՍԱՏՈՒԻՆ ՄԵՐՈՑ 50

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՅՈՐՈՒՄ ՅՈՒՅԱՆԻՆ ՅԵՏ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՍՏՈՒԾՈՑՆ ՄԵՐՈՑ ԱՌԱՔԵԱԼՔ, ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՁՔ ԵՒ ՀԱՅՐԱՊԵՏՔ ԱՋԳԻՍ ՄԵՐՈՑ, ՀԱՆԴԵՐՁ ԻՒՐԱՔԱՆՉԻՒՐ ՆՇԱՆԱՒՈՐ ԳՈՐԾՈՎՔՆ ԻՒՐԵԱՆՑ 53

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՅԱՂԱԳՍ ԹԷ Ո՞Յ ԵՂԷՆ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՂՔ ԵՒ ԲԱՐԵՐԱՐՔ ՍՐԲՈՑ ԱԹՈՌՈՑՍ ԷՋՄԻԱԾՆԻ, ԵՐԿՐՈՐԴԱՊԷՍ, ՈՐՔ Ի ՍՈՒՐԲ ԱԹՈՌՈՂՍ ՆՍՏԱՆ, ՅՈՐՈՒՄ ԵՒ ՅՈՒՅԱՆԻՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՈՒՆՔՆ ՍՈՅՆՈՅ ՄԻՋՈՑԻՍ Ի ԿԻՐԱԿՈՍԷ ՄԻՆՉԵՒ Ի ՄՕՍԷՍ ՍԻՒՆԵՑԻՆ 62

ԳԼՈՒԽ Դ.

ՅՈՐՈՒՄ ՅՈՒՅԱՆԻՆ ԿԱՐԳ ՄՆԱՑԵԱԼ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԱՑՆ ՍՐԲՈՑ ԱԹՈՌՈՑՍ Ի ՄՕՍԻՍԷ ՄԻՆՉԵՒ ՅԱՒ ՄԵՋ ԵՒ ԲԱՐԵՐԱՐՈՒԹԻՒՆՔ ՆՈՅԻՆ ԿԱՐՃԱՌՕՏԱՊԷՍ 65

ԳԼՈՒԽ Ե.
ՅՈՐՈՒՄ ՅՈՒՅԱՆԻՆ ՆՈՒԻՐԱԿԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿՔ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՍ,
ՅՈՐՈՅ ԱՌՆՈՒ Ի ՁԵՌՆ ՆՈՒԻՐԱԿԱՅ Ի ՅԵՐԻՍ ԱՄՍ ՄԻԱՆԳԱՄ,
ՁՆՈՒԻՐԱԿԱԿԱՆ, ՁԳԱՆՁԱՆԱԿԱԿԱՆ, ՁՀՈԳԵԲԱԺՆԱԿԱՆ,
ՁԿՏԱԿԱԿԱՆ ՁԱՐԴԻՒՆՍ ԵՒ ՁՎԷՃԵՂԷՆՍ ՅԻՇԱՏԱԿԻՍ 87

ԳԼՈՒԽ Զ.
ՅՈՐՈՒՄ ՅՈՒՅԱՆԻՆ ՆՈՒԻՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿՔ
ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՍ, ՈՐՔ ՏԷՐՈՒՆԻՔ ԱՆՈՒԱՆԻՆ, ՈՐՈՅ Ի ՅԱՌՆՈՒԼՆ ՁՎԵՐՈՅ
ԳՐԵՑԵԱԼ ՆՈՒԻՐԱԿԱԿԱՆ ԱՐԴԻՒՆՍՆ ՍՈՒՐԲ ԱԹՈՌՍ ԸՍՏ ԵՐԻՑ ԱՄԱՅՆ ԱՌՆՈՒ
ՆԱԵՒ ՁԱՌԱՋՆՈՐԴԱԿԱՆ ԱՐԴԻՒՆՍՆ Ի ՁԵՌՆ ՆՈՒԻՐԱԿԱՅ,
ՈՐՈՅ ՆՈՒԻՐԱԿՈՒՆՔՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ԵՒ ԿՈՁԻՆ ՆՈՅԱ 91

ԳԼՈՒԽ Է.
ՅՈՐՈՒՄ ՅՈՒՅԱՆԻՆ ԱՅՆՔ ՎԻՃԱԿՔ, ՅՈՐՈՅ Ի ՅԱՌՆՈՒԼՆ ՁՆՈՒԻՐԱԿԱԿԱՆ
ԱՐԴԻՒՆՍՆ ՍՈՒՐԲ ԱԹՈՌՍ ԸՍՏ ԵՐԻՑ ԱՄԱՅՆ ԱՌՆՈՒ
ՆԱԵՒ Ի ՏԱՐԻՆ ՄԻԱՆԳԱՄ ՁԻՒՂՍ, ՁՊԱՆԻՐՍ, ՁՄԱՏԱՂԱՅՈՒ ՁՈՐՔՈՏԱՆԻՍ
ԵՒ ՁԱՅԼՍ ԱՅՍՊԻՍԻՍ ՈՒՏԵԼԻՍ ԵՒ ՎԷՃԵՂԷՆՍ 94

ԳԼՈՒԽ Ը.
ՅՈՐՈՒՄ ԾԱՆՈՒՅԱՆԻՆ ՈՐՊԻՍՈՒԹԻՒՆՔ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՍ
ԵՒ ՍՈՐԻՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԱՅՆ Ի ԿՈՂՄԱՆՔ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆՆ ԱՌ ՅԱՋԳՍ ՀԱՅՈՅ,
ԹԷ ՄԻՆՉԵՒ Ո՞ՒՐ ՁԳԻ ԵՒ ՈՐՊԷՍ: ԵՒ ՎԱՍՆ Ա.ՅԼՈՅ ԿԱԹՈՒՂԻԿԱՍԱՅ
ԵՒ ՊԱՏՐԻԱՐԳԱՅ ԵՒ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՅ ՈՐՊԻՍԱԾԱՆՈՅՑ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆ 95

ԳԼՈՒԽ Թ.
ՅՈՐՈՒՄ ՅՈՒՅԱՆԻՆ ՈՐՊԻՍՈՒԹԻՒՆՔ ՎԱԽՃԱՆՄԱՆՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻՆ
ՍՐԲՈՅ ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԵՒ ՎԵՐՍՏԻՆ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՕԾՄԱՆՆ:
ԵՒ ՅԵՏ ՕԾԵՑՄԱՆՆ ԹՂԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔՆ ՆՈՐԻՆ ԵՒ ԹԷ Ո՞ՒՐ ԴՆԷ ՁԿՆԻՔՆ Ի
ԹՂԹՈՑՆ ԵՒ Ա.ՅԼՔ Ո՞ՒՐ ԴՆԵՆ ՁԿՆԻՔՍՆ Ի ԳՐԵԼՆ ԱՌ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՆ
ԵՒ ԹԷ ՁՈ՞ՐՍ ՅԱՐԳԷ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՆ ԵՒ ՈՐՊԷՍ: ԵՒ Ա.ՅԼՔ Ա.ՅՍՊԻՍԻՔ
ՈՐՊԻՍԱԾԱՆՈՅՑՔ ՀԱՆԳԱՄԱՅՆՔ 102

ԳԼՈՒԽ Ժ.
ՅՈՐՈՒՄ ԾԱՆՈՒՅԱՆԻՆ ՈՐՊԻՍՈՒԹԻՒՆՔ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԱՅՆ ԱՂՈՒԱՆԻՅ
ԵՒ ԵՐԵՄՆԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆՔ ՆՈՅԻՆ Ի ՍՐԲՈՅ ԷՋՄԻԱԾՆԱՆԻՍՏ
ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԱՅՆ ԵՒ ԵՐԵՄՆԱԿԱՆ ԵՒ ՎԷՃՔ ԵՒ Ա.ՌԱՐԿՈՒԹԻՒՆՔ ՆՈՅԻՆ,
ԹԵ ՈՐՊԷՂ ՎԱՍՆ Ո՞Յ ԵՒ Ե՞ՐԲ ԵՒ Ա.ՅԼՔ Ա.ՅՍՊԻՍԻՔ ՈՐՊԻՍԱԾԱՆՈՅՑՔ
ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ: ՅՈՐՈՒՄ ԵՒ ՁՐՈՅՑՔ ՎԱՍՆ ՎՐԱՅ ԵՒ ՈՐՊԻՍՈՒԹԵԱՆՅ ՆՈՅԻՆ 107

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.
ՎԱՍՆ Ա.ԽԹԱՄԱՐՈՒ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆՆ ԵՒ ՆՈՐԻՆ ՈՐՊԻՍՈՒԹԵԱՆՆ 133

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.
ՎԱՍՆ ՍՍԱՅ ԵՒ ԿԻՒԼԻԿԵՅՒՈՅ ՏԱՆՆ ԿԱԹՈՒԼԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆՆ ԵՒ ՆՈՐԻՆ ՈՐՊԻՍՈՒԹԵԱՆ 139

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.
ՅՈՐՈՒՄ ՅՈՒՅԱՆԻՆ ՅԱՏՈՒԿ ՅԱՏՈՒԿ ԵՒ ՅԱՆՈՒԱՆԷ ՄԼՔԱՏՈՒ ԳԵՕՂՕՐԱՅՔ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՍ, ՅՈՐՈՅ Ի ՅԱՅԳԵԱՅՅ ԵՒ Ի ՍԵՐՄԱՆԵԼԵԱՅ ԱՌՆՈՒ ՋՄՈՒԼՔՍ, ԱՅՍԻՆՔՆ՝ ՋՏԱՍԱՆՈՐԴՍ, ԹԷ Ո՞ՅՔ ԵՆ, ՅՈՐՈՒՄ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԵՒ Ո՞ՅՐ ՁԵՌՕՔ ԵՒ ՈՐՊԷ՞Ս ՈՒՆԵՑԱՒ ԵՒ ՍՏԱՑԱՒ ՁՆՈՍԱ 141

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.
ՅԱՂԱԳՍ ՄԱՂԱՖՈՒԹԵԱՆ, ԱՅՍԻՆՔՆ՝ ԱՋԱՏՈՒԹԵԱՆ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՍ, ՈՐՈՅ ՁՈՐՊԻՍԱԲԱՐ ԳՈՂՆ ՏԵ՛Ս Ի ՍՏՈՐԵՒԴ 170

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.
ՅՈՐՈՒՄ ՅՈՒՅԱՆԻՆ ՅԱՏՈՒԿ ՅԱՏՈՒԿ ԵՒ ՅԱՆՈՒԱՆԷ ԱՆԴՔ ԵՒ ՀՈՂՔ ՎԱՐԵԼԻՔ, ԱՐՕՏՔ ԱՆԱՍՆՈՅ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՍ, ԹԷ Ո՞ՒՐ ԵՒ ՈՐՊԷ՞Ս ԵՒ Ե՞ՐԲ ԵՒ Ո՞ՅՐ ՁԵՌՕՔ ԾԱՆՈՒՅԱՆԻ 191

ԳԼՈՒԽ ԺՋ.
ՅԱՂԱԳՍ, ԹԷ ՍՈՒՐԲ ԱԹՈՌՍ ՁՈՐՔԱՆ ՈՒՆԻ ՁԱՅԳԻՍ, ՁՊԱՐՏԷՁՍ, ՁԱՅԳԵՏԵՂՍ ԵՒ ՁԱՅԼՍ ԱՅՍՊԻՍԻՍ: ԵՒ Ո՞ՒՐ ԵՒ ՈՐՊԷ՞Ս, ՏԵ՛Ս Ի ՍՏՈՐԵՒԴ.....203

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.
ՅՈՐՈՒՄ ՅՈՒՅԱՆԻՆ ՁՐԱՂԱՅՔ, ԴԻՆԿՔ ԵՒ ՁԻԹԱՀԱՆՔ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՍ, ԹԷ Ո՞ՒՐ ԵՒ ՈՐՊԵ՞Ս ԵՒ ՅՈՐՈ՞ՒՄ ԺԱՄԱՆԱԿԻ 224

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.
ՅՈՐՈՒՄ ՅՈՒՅԱՆԻՆ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՍ ՁՈՒՐՔՆ, ԱՌՈՒՔՆ ԵՒ ԾՈՎԱԿՔՆ ԵՒ ՈՐՈՅ ՈՐՔԱՆՈՒԹԻՒՆՔ, ԹԷ ՅՈՐՄԷ՞ ՀԵՏԷ, Ո՞ՅՔ ԵՒ Ո՞ՒՐ ԵՒ ԱՅԼՔ ԱՅՍՊԻՍԻՔ...230

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.
ՅՈՐՈՒՄ ՅՈՒՅԱՆԻՆ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՍ ՏՈՒՆՔՆ, ԽԱՆՈՒԹՔՆ, ՃՈՐՏՔՆ ԵՒ ԱՅԼՔ ԱՅՍՊԻՍԻՔ: ԹԷ Ո՞ՒՐ ԵՒ ՈՐՊԷ՞Ս, ՏԵ՛Ս Ի ՍՏՈՐԵՒԴ 241

ԳԼՈՒԽ Ի.
ՅՈՐՈՒՄ ՅՈՒՅԱՆԻՆ ՌԱՂԱՄՔ ԹԱԳԱՒՈՐԱՅ ՊԱՐՍԻՑ ԵՒ ԲՈՒՌՆ ԻՇԽՈՂԱՅ, ՇԱՀԱՊԻՍԵԱՅ ԵՒ ԱՅԼՈՅ ԱՅՍՊԻՍԵԱՅ ՀԱՐԿԱՒՈՐ ԳՐԵԱՆՔ, ՈՐՔ ԳՈՆ Ի ՍՈՒՐԲ ԱԹՈՌՈՂՍ, ԹԷ ՈՐՊԷ՞Ս, Ե՞ՐԲ ԵՒ ՎԱՍՆ Ո՞ՅՐ ՊԱՏՃԱՌԻ.....248

ԳԼՈՒԽ ԻԱ.
ՅՈՐՈՒՄ ՅՈՒՅԱՆԻՆ ՀԱՐԿԱՒՈՐ ԵՒ ՊԻՏԱՆԻ ԹՈՒՂԹՔ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԽԱՆԻՑ ԵՒ ՀՈՒՃԵԹՔ ԵՒ ՇԱՐԹՆԱՄԱՅՔ ԴԻՒԱՆԱԳՐԱՅ ԵՒ ՇԽԻՍԼԱՄԱՅ ԵՒ ԱՅԼՈՅ ԱՅՍՊԻՍԵԱՅ ԳՈՐԾԱԿԱՎԱՅ, ԹԷ ՈՐՊԷ՞Ս ԵՒ ՅԻ՞ՆՉ ՊԱՏՃԱՌԷ, ՏԵ՛Ս Ի ՅՍՏՈՐԵՒՍԴ.....265

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.
ՅՈՐՈՒՄ ՅՈՒՅԱՆԻՆ ՖԱՐՄԱՆՔ ՕՍՄԱՆՅԻՈՅ ԹԱԳԱՒՈՐԱՅ
ԵԻ ՀԱՐԿԱՒՈՐ ԳՐԵԱՆՔ, ԶՈՐՍ ՏՈՒԵԱԼ ԵՆ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՍ 272

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.
ՅՈՐՈՒՄ ՅՈՒՅԱՆԻՆ ՀԱՐԿԱՒՈՐ ԳՐԵԱՆՔ ՕՍՄԱՆՅԻՈՅ ՓԱՇԱՅԻՅ,
ՇԽԻԼԱՄԻՅ ԵԻ ԱՅԼՈՅ ԻՇԽՈՂԱՅ, ԶՈՐՍ ՏՈՒԵԱԼ ԵՆ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՍ 285

ԳԼՈՒԽ ԻԴ.
ՅՈՐՈՒՄ ՅՈՒՅԱՆԻՆ ԿԱՐՃԱՌՕՏ ԲԱՆԻՒ ԵԻ ԸՍՏ ԹՈՒՈՅՆ ՄԻԱՅՆ,
ԹԷ ՈՐՔԱՀՆ ՂԱՊԱԼԱՅՔ ԵԻ ՎԱԽՈՒՊՆԱՄԱՅՔ ԳՈՆ Ի ՍՈՒՐԲ ԱԹՈՌՈՂՍ
ԹԷ՛ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐՈՎ ԵԻ ԹԷ՛ ՏԱՃԿԱԿԱՆ 289

ԳԼՈՒԽ ԻԵ.
ՅՈՐՈՒՄ ՅՈՒՅԱՆԻՆ ՈՐՊԻՍՈՒԹԻՒՆՔ ՎԱՆՕՐԷՅՑ, ՈՐՔ ՅԵՐԿՐՈՂՍ ԵՐԵՒԱՆՈՒ
ԵԻ ՆՈՅԻՆ ԹԵՄՔ ԵԻ ՎԻՃԱԿՔՆ ԵԻ ՄՈՒԼՔ ԵԻ ԱՅԼ ՈՒՆԵՑԵԱԼ ՍՏԱՅՈՒԱԾՔ
ՅԱՏՈՒԿ ՅԱՏՈՒԿ 308

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 331
ԲԱՌԱՐԱՆ 367
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ 377
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԻ ԳԱՀԱՅԱՆԿՆ ԸՍՏ «ՋԱՄԲՌ»-ի 386
ԷՋՄԻԱԾՆԱՊԱՏԿԱՆ ԳՅՈՒՂԵՐԸ 391
ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳԱՎԱՌՆԵՐԸ (ՆԱՀԻԵ)
ԵՎ ՀԻՇԱՏԱԿՎԱԾ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԸ 393
ՎԱՆՔԵՐԻ ԹԵՄԵՐԸ ԵՎ ՀԱՍՈՒՅԹՆԵՐԸ 395
ՀԱՐԿԱՏԵՍԱԿՆԵՐ 398
ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐ ԵՎ ՓՈԽԱՐԺԵՔՆԵՐ 398
ԿՇՌԻ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐ 398
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ 399
ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ, ՏՈՀՄԱՆՈՒՆՆԵՐԻ, ՅԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ 407
ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ, ՎԱՆՔԵՐԻ, ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ՑԱՆԿ 426
SUMMARY 447
ՀԱՎԵԼՎԱԾ
ՍԻՄԵՈՆ ԵՐԵՎԱՆՑՈՒ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ 449

ՍԻՄԵՈՆ ԵՐԵՎԱՆՑԻ

ՋԱՄԲՌ

Աշխատասիրությամբ
ՀՐԱՆՏ ՕՀԱՆՅԱՆԻ

SIMEON YEREVANTSI

JAMBR

Introduction, Study, Critical Text and Annotations by
HRANT OHANYAN

СИМЕОН ЕРЕВАНЦИ

ДЖАМБР

Предисловие, исследование, подготовка текста и примечания
ГРАНТА ОГАНЯНА

Սրբագրումը՝ Անահիտ Հայրապետյանի
Էջադրումը և ձևավորումը՝ Համլիկ Մխիթարյանի
Շապիկի ձևավորումը՝ Մարտիրոս Տոլմաճեանի
Հրատարակչական խմբագիր՝ Հայկ Համբարձումյան

ISBN 978-9939-897-17-2

Մատենադարան
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտի
հրատարակչական բաժին
ՀՀ, Երևան, Մաշտոցի պող. 53, հեռ. (+374) 10 513033
publishing.matenadaran@gmail.com
Տպագրվում է «ՎՄՎ-ՊՐԻՆՏ» հրատարակչության տպարանում:
Երևան, Ազատության 24/11
Չափը՝ 70 x 100 1/16: Ծավալը՝ 29 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը՝ 200 օրինակ:

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ